ІСТОРИЧНА СЕКЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК
MÉMOIRES DE LA SECTION HISTORIQUE DE L'ACADÉMIE DES SCIENCES D'UKRAINE,
vol. XXV: Un Siècle. Matériaux pour l'histoire sociale et
littéraire en Ukraine au XIX-e et au début de XX-e.
Sommaire voir p. 327.

ЗА СТО ЛІТ

МАТЕРІЯЛИ З ГРОМАДСЬКОГО І ЛІТЕРАТУРНОГО ЖИТТЯ УКРАЇНИ XIX І ПОЧАТКІВ XX СТОЛІТТЯ, ЗА РЕДАКЦІЄЮ АКАДЕМІКА МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

КНИГА ДРУГА

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇ

ІСТОРИЧНА СЕКЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК
MÉMOIRES DE LA SECTION HISTORIQUE DE L'ACADÉMIE DES SCIENCES D'UKRAINE,
jadis Section Historique de la Société scientifique Ukrainienne à Kiev, vol. XXV,
sous la redaction de M. Hrushevsky, Président de la Section.
Sommaire voir p. 327.

ЗА СТО ЛІТ

МАТЕРІЯЛИ З ГРОМАДСЬКОГО Й ЛІТЕРАТУРНОГО ЖИТТЯ УКРАЇНИ XIX І ПОЧАТКІВ XX СТОЛІТТЯ

ЗАХОДОМ КОМІСІЇ НОВІШОЇ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ
ПІД РЕДАКЦІЄЮ ГОЛОВИ СЕКЦІЇ
АКАД. МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО

КНИГА ДРУГА

(Записки кол. Історичної Секції
Українського Наукового Товариства в Київі т. XXV).

ДЕРЖАВНЕ ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНИ
1928

[891.79+9(47.7)]

Дозволяється випустити в світ.
Неодмінний Секретар Академії Наук
Акад. **А. Кримський**.

Київський Окрліт № 232.
Держрест „Київ - Друк“,
1-ша фото-літо-друкарня.
Замовлення № 802—3000.

ВОЛОДИМИР НАУМЕНКО.

УРИВОК ІЗ ПОЕМИ НЕВІДОМОГО АВТОРА ПРО КОЧУБЕЯ (1828-го РОКУ).

Поміж паперами покійного В. П. Науменка, що набула Всенародня Бібліотека України, збереглося дещо з останніх його праць. Лагодив він на початку 1919-го року другий випуск своїх «Нових матеріялів по історії української литератури XIX-го віку», що видавалися «Старою Громадою», і туди мав увійти і уривок невідомої досі поеми «Кочубей». Цю поему написано на ту-ж саму тему, що й «Полтава» Пушкина, і цікаво те, що вона має дату утворення чи переписки її рівно на 3 місяці раніше від Пушкинської поеми, себто: «Кочубей» написано не пізніш дати 16-го липня 1828-го р., а «Полтаву»—від 3-го до 16-го жовтня того-ж року (надруковано в 1829 р.). Подаємо і самий збережений уривок тексту поеми, і докладну передмову В. П. Науменка в повному незмінному тексті, додавши в кінці тільки свою невелику примітку до власноручного рукопису В. Науменка.

Подав *Іг. Житецький.*

Серед моїх рукописів є тетрадка з поміткою на стороні «тетрадь 4», при чому тут-же пагінація показує «49», з чого видно, що перші три тетрадки мали по 16 сторінок, бо і в цій, четвертій, теж 16 сторінок. Починається ця тетрадка останніми трьома віршовими стрічками строфи, а далі йдуть строфи в 10 стрічок кожна, і рихми чергуються так само, як і в цілому ряді других українських поем, писаних на зразок «Енеїди» Котляревського. Ця четверта тетрадка закінчує усю поему, содержуючи в собі 43 повних строфи і, як було вже сказано, 3 стрічки 44-ої строфи; крім того в кінці є щось подібне до епілога, писаного другим віршовим складом, і наскільки строфи скрізь видержують віршову міру, настільки тут ця міра невидержана. Вся тетрадка писана одним почерком; правопис видержаний, при чому характер його російський, цебто: скрізь ставиться *ъ*; замість *ѣ*—скрізь *и*; гостре *і* пишеться *и*, а густе—*ы*; йо пишеться *йо* (іого, всіому). Заголовка звичайно на цій тетрадці нема, а замість його написано наверху «Шутка отъ скуки». В кінці тетрадки поставлена дата: «Іюля 16. 1828 года. Варшава». Назвиська автора ніде нема.

Обертаючись до зміста в цій тетрадці, треба сказати, що настільки оригінально построєний кінець поеми, що не можна навіть догадуватись, чи далеко початок її, чи ні; може всі три перші тетрадки теж заповнені цією поемою. Коли вся четверта тетрадка присвячена тільки пробуванню Кочубея в ямі в кандалах у Мазепи, то можна думати, що вся історія відносин Кочубея до Мазепи, якби її розробляти з подробицями на зразок того, що бачимо в четвертій тетрадці, не умістилась-би на трьох тетрадках. Ось через що мені здається, що вся ця п'єса збудована не на історичному ґрунті, а на психологічному, і що автор поставив собі завдання, мало рахуючись з історичними фактами, дати в епізоді з Мазепою і Кочубеєм психологічний етюд, звичайно з Мазепи зробивши злочинця тілом і душею, а з Кочубея—агнця непорочного, як в ті часи дивилися на нього і історики.

Вище я сказав, що сюжет про Кочубея і Мазепу розроблений дуже оригінально, принаймні, наскільки мені відомо, ні у кого з авторів, що писали на цю тему, таких моментів, як у нашого невідомого автора, нема. В четвертій тетраді ми бачимо Кочубея сплящого у тюрмі. Увісні явився до

нього якийсь дід і веде довгу річ, морального характеру. Так, розказавши, що грозовий дощ дає природі багато користи, а щоденний часто псує хліба на полі, дід поучає, що люде «те злом щитають, що нікому іще й ніяк не робить зла, а те добром собі малюють, що тільки трохи пахне їм»; після чого він і каже Кочубеєві, щоб той остерігався в душі «довгого дощику» і дякував богу, коли в серці почуває у себе грім і блискавку.

Гляди-лиш: чи нема і в тебе
Якогось в серці грому, хмар
Чи моргавка не б'є небесна,
Духовная, а не тілесна.
В душі чи не шкварчить пожар.
Коли те єсть, то дякуй Богу.
То милость він тобі дає:
Тим чистить душу він убогу
І сили нові подає.
А дощику довгого бійся...

Давши далі пораду все терпіти, молитись і уповати на Бога, бо

... Як ні пнеться нечестивий,
А вічной кари не мине.
А вірний Господу служитель
І блага общого ревнитель
Хоть тут терпить, дак там свіне,—

дід говорить, що йому «не велено казати, що там тебе ще дальше жде», але все-ж він не може не сказати про те, що Цар Петро, повіривши наговорам Мазепи, сказав, «щоб тебе піймали і волі гетьманській оддали, скувавши тьмою кайданів». Проте

Оддайся воленці Господній,—
Нехай що хоче, те й творить...
Коли-ж і пострадать прийдеться,
Нехай твій дух тут не зм'ятеться...

Після цього дід щезає, а Кочубей прокидається,—

Рванув він рученьки козацькі,—
Щось брязнуло... Глядь, бачить цяцьки,
То-бач обривки кайданів.
Тоді розчумався насилу,
Що в прежнюю убравсь він силу,
Проспавши смачно пар з шість днів.

Це все розказано в 15 строфах, при чому в двох останніх починається вже фантастика не тільки увісні, але в'яві, бо Кочубей, проспавши аж 12 день, набравсь такої сили, що всі залізні кайдани і на руках і на ногах поламав, неначе-б вони були шкляні. Далі, тікають од його в тюрмі якісь прояви, і тільки щось одно мерзене за ним бродить... Тут Кочубей через якийсь час згадує,

Що те ледащо голод звавсь...

Аж ось двері одчиняються, і входять Мазепини служки і несуть йому всякі наїдки і напитки, і кажуть, що Мазепа

Велів нам до тебе іти,
Збить кайдани, пустить з темниці,
Погодувать і у світлиці
До його прямо одвести.

Але-ж Кочубей і не доторкнувся до принесених потрав і дав служкам довгу і дуже гостру одповідь, сказавши гордо, що ніякі страждання—ні голод, ні жажда, ні сирість, ні холод, ні скука—ск'льки-б часу не довелось їх терпіти, не заставлять його йти в гетьманські будинки і покладатися на ласкавість Мазепи; що він виявив цареві про Мазепу не брехню, а щиру правду, і що він був-би дуже радий, щоб це все було брехнею. «Я-б тоді—каже він—

Не тільки временної жизні
В землі, в огні, або в воді
Не одказався-б потеряти
І цілий світ в тім увіряти,
Що гетьман прав—я виноват...

Та коли-ж цілий ряд вчинків Мазепи показує, що це не брехня, і що зрада Мазепи виявляє себе скрізь. Ось через що він загадує служкам Мазепи сказать йому,

Що Кочубей за гріх счита
На його глянуть в хаті, в степі,
Або в тюрмі...

що

Я лучше з голоду зконаю,
Ніж к його хлібу приторкнусь...

що

Він враг, він кат, ізмінник він
Зараза і безчестя віка,
Ганьба для Бога й чоловіка,
Брат Юди і Люципрів син.

Не дослухавши до кінця цієї гострої промови Кочубея, служки Мазепини перелякались і «мотнулись зо всіх ніг тікати». Гетьману-ж розказали про все, «прибавивши кіп з три брехень».

Мазепа, вислухавши розказане йому, задумавсь, і через якийсь час, сказавши «жаль мині козака», порішив зробити ще одну спробу приєднати до себе Кочубея. Гукнув він якогось Тетерю, хитрого, лукавого пройдисвіта, і доручив йому оселитись в тюрмі разом з Кочубеєм, носити йому їсти і піклуватись про те щоб на путь його навести.

Пройшло два місяці («два раза місяць вже на небі родився, повнивсь, ущерблявсь»); що-дня Тетеря подавав вісті Мазепі про Кочубея, «та все не так, як-би хотілось», бо Кочубей не хтів і думати про згоду з Мазепою. Нарешті Мазепа розлютувався так, що став наче навіжений, і закричав:

Скоріше Кочубея в хату.
Тепер то дам йому заплату,—
Нехай лиш батьком не назве.

Наближається тепер фінальний акорд поеми. Якщо до цього часу фабула не зовсім розходилася з історією, то в цьому останньому акорді автор для ефекту ніби забув про те, як закінчилась драма Кочубея в дійсності, і малює таку картину. Розлютований Мазепа кидається до Кочубея, як тільки його привели в будинок Мазепи, і погрожуючи йому шаблею, говорить:

... Завзятий Кочубеє.
Збери одно із двух любеє:
Або Мазепі братом будь,
Або умерти од шаблюки.

Коли-ж у відповідь на це Кочубей сказав: «О вмерти, вмерти»—то з Мазепою зробилось щось страшне: він

... Пінищу клубами
Валить із рота, як-би звір,
Престрашно скреготів зубами
І тяжко дише, мов упир...

А далі

Рванув шаблюкою—і білі
На травці рученьки лежать,
Потім і ніженьки у тілі,
Одпавши нарізно, дружать;
Потім головонька та мила,
Що вік трудилась, скільки сила,
Отчизні счастиє достать...
Ні ропоту, ні „ох“ не чути,
Ні жалоб на ті муки люті...
Так милий наш ліг вічно спать.

Остання строфа після наведеної тільки-що є чиста лірика, і треба сказати, дуже гарно виконана і по стилю, і по віршу, як і багато других міст в тексті поеми. Зовсім не те враження, як я сказав вже, робить епілог, неначе писаний кимсь иншим. Перша частина цього епілогу по змісту і тону така сама як і остання строфа, цебто лірика з поводу трагічної смерти такого прегарного чоловіка; друга-ж частина—морально-навчаюча: тут автор обертається до «синів Малороссії», указуючи їм, що треба взяти собі за зразок моралі все життя Кочубея і, замість постановки на його могилі гордого пам'ятника,

Возьміте-ж в серця свої, носіте безсмертного.
Во всіх тих пригодоньках, які в жизні єсть,
Йому подражайте ви. То буде для мертвого
Найлучша поминочка і вічная честь.

Датована ця рукопись, як було вже сказано, 1828-м роком. Чи ця дата показує, коли складена поема, чи тільки—коли вона була переписана, у всякому разі вона не могла явитися твором автора під впливом «Полтави» Пушкина, бо ця остання, хоч і була написана 1828, але надрукована тільки в 1829 році. Та й по змісту і по характеру стиля видно, що автор нічогісінько загального не має з твором Пушкина. А коли так, то перш усього треба опреділити, на яких історичних джерелах міг в той час опиратися автор, утворюючи в своїй уяві той чи инший малюнок героїв і їх подій.

Не кажучи вже про перероблювання самих фактів в цій поемі, що на кожному кроці кидається в вічі, я обернусь перш усього до характеристики Кочубея і Мазепи, як намалював їх обох автор. Кочубей являє з себе вра-

зок вищої чесноти, чоловіка, який тільки й гадає про щастя й долю рідного краю; який виявив цареві про події Мазепи, тільки бажаючи державу захистити від лиха; який радий-би був побачити свою помилку в запідозрінні Мазепи й прийняти на себе усяку кару; який, нарешті, не має ніякої власної злости проти Мазепи. Крім того, будучи чоловіком такої великої душі, Кочубей має і силенну волю, через що держить себе перед Мазепою незалежно, з погордою, і коритися такому злочинцеві, як він, не стане. Ця ідеалізація Кочубея зовсім розходиться з тим, що дають нам історичні відомості, навіть і ті, про які в той час (1828 р.) міг знати автор. Багато фактів про українські події брали сучасники письменники з «Исторіи Русовъ» псевдо-Кониського, але в цій історії навіть не згадується про любощі Мазепи і доньки Кочубея Мотрі, а тільки говориться, що «преданіе народное завѣряетъ, что сіи (цебто Кочубей і Іскра) такъ стремительно, но слабо поступили изъ побужденія ревности за жену Искрину, имѣвшую подозрительное обхожденіе съ гетманомъ» [1]). Що-ж до морального обличчя Кочубея, то «Исторія Русовъ» про це нічогісінько не говорить, та й взагалі дуже мало міста одводить всьому драматичному епізодові з доносом на Мазепу. З цього виходить, що наш автор малював обличчя Кочубея не на основі цього джерела.

Так само і друге джерело, яким міг користуватися автор—«Исторія Малороссіи Д. Бантиша-Каменскаго» (Моск. 1822 р.), не дає тих вказівок, з яких можна було-б скласти таку морально-величну постать Кочубея. Д. Бантиш-Каменський показує, що Кочубей дуже здавна мав якусь злобу на Мазепу, навіть ще з 1691 року, а особливо проявилась вона з 1704 року, коли Мазепа «обольстилъ дочь его Матрену, смѣялся надъ упреками обиженныхъ родителей, а пользуясь своимъ могуществомъ, продолжалъ виновную связь съ сею несчастною дѣвицею» [2]). Хоч далі Бантиш-Каменський і каже, буцім «Кочубей, увлекаемый своею вѣрностію къ престолу, рѣшился донесть на него Государю», але тут-же додає, що Кочубей, посилаючи свій перший донос через манаха Никанора, «не скрылъ отъ него и собственной своей обиды, нанесенной Мазепою». Це правда, що у Бантиша-Каменського скрізь з поводу самого акта доносу Кочубея і Іскри, вони виставляються ідейними, щирими патріотами («вѣрные Малороссіяне»—стор. 97; «благородное рвеніе»—стор. 90; «благородное праводушіе»—стор. 110 і т. и.), але зовсім не видно в них сильної і твердої волі, бо на першому-ж допиті «съ пристрастіемъ» Кочубей зрікся всього свого доносу і сказав, що «составилъ ложно весь доносъ свой, единственно по злобѣ на гетмана [3]).

Не можу не пригадати з цього приводу слів М. Максимовича в його рецензії на «Полтаву» Пушкина (Атеней 1829 р. Ч. 2-а, іюнь): «Что касается до Кочубея и Искры, то мука и погибель ихъ за справедливый доносъ, конечно, возбуждаютъ состраданіе....., но прочтите въ 3-мъ томѣ Исторіи Бантышъ-Каменскаго доносъ, вопросы и отвѣты, и вы увидите, что только судьи пристрастные къ Мазепѣ, а не собственное величіе Кочубея, возложили на него вѣнецъ страдальческій. Малороссійская исторія нигдѣ не представляетъ его своимъ героемъ, какіе были и прежде Кочубея и послѣ... По всему заключить можно, что жажда мести въ Кочубеѣ была главнымъ побужденіемъ къ доносу. Посему Пушкинъ совершенно правъ, представляя въ Кочубеѣ оскорбленнаго отца, а не патріота» (с. 509—510).

Гляньмо тепер на те, як в поемі намальований Мазепа. Хоч в тому уривку поеми, який маємо перед собою, Мазепа дуже мало виявляється, а проте можна бачити, що автор хоче його змалювати зо всіма рисами людини злої. В цьому разі автор зійшовся з тими характеристиками Мазепи,

[1]) Цитую по рукопису. [2]) І. Д. Бантышъ-Каменскій, Истор. Мал. Россіи. М. 1822 г. т. 3, сс. 89—90. [3]) Ibid., с. 112.

якими наділяли його всі тогочасні історики та й взагалі людність. Історики пізнішої доби почали оцінювати в Мазепі те, що було у нього показчиком його політичного розуму, і ганьбити ту егоїстичну його натуру, яка виявила себе не тільки в відносинах його до Кочубея, але і в справах національно-державних, а ще більше в соціяльних. Людність-же тих часів, коли писав свою поему наш автор, найчастіш тільки огулом лаяла Мазепу та вишукувала найгостріші прізвища йому. Навіть «Исторія Русовъ», яка, як ми бачили, зовсім не зупиняється над моральним обличчям Кочубея, дуже багато говорить про всі події Мазепи, малюючи його, як людину хитру, нечесну, починаючи з самого моменту обрання його в гетьмани: до одних він підлеститься словами, до других обернеться з грошима, запобігаючи їх ласки, і т. ин. Саму зраду Мазепи Петрові автор «Исторіи Русовъ» пояснює так: «Гнусный умыселъ сей породила въ немъ злоба за личную обиду свою. Преданіе народное, взятое отъ приближенныхъ Мазепѣ особъ, повѣствуетъ, что въ недавнемъ предъ тѣмъ времени былъ Мазепа на одномъ съ государемъ пиру у князя Меншикова, и за противорѣчіе въ разговорахъ ударилъ Государь Мазепу по щекѣ, и хотя скоро и примирился съ нимъ, но Мазепа, скрывъ наружно злобу, запечатлѣлъ ее въ сердцѣ своемъ». З цього автор виводить, що «Мазепа имѣлъ умыселъ, возбужденный собственнымъ его злобленіемъ и мщеніемъ, а отнюдь не національными интересами» [1]). Що-ж до відношення Мазепи до Кочубея, то «Исторія Русовъ» подає навіть один такий факт, про який документи говорять трохи инакше: «Приговоръ Комисіи, по окончаніи слѣдствія, осудилъ доносщиковъ на смерть..... Государь утвердилъ приговоръ оный, отправилъ осужденныхъ для казни къ гетману,—но сей, по обыкновенію своего притворства, отказался отъ удовлетворенія собственной своей претензіи и передалъ виновныхъ въ волю Государя, какъ преступниковъ государственныхъ». Так сказано в «Исторіи Русовъ». Але в листі Мазепи до Петра бачимо, що він тільки крутить словами, бо каже, що хоч він і хотів-би «милосердіемъ христіанскимъ» просити про помилування Кочубея та Іскри, «дабы они отъ смертной казни могли быть свободны; обаче, когда разсудихъ, что они.... первую и главную клевету дерзнули написать... въ превысочайшемъ вашего величества гонорѣ и здравіи...: того ради намѣреніе мое, милосердствующее о нихъ клеветникахъ, оставихъ“ [2]). Автор поеми теж, як ми бачили вже, хоче намалювати такий момент, коли Мазепа буцім шукає способу помирити з Кочубеєм, себто дарувати йому життя, але хоче, щоб той цілком приєднався до нього. Не сталось це, як хочеться автору поеми, через горду і величню натуру Кочубея, а не через саму жорстокість Мазепи.

Що до історії Д. Бантиша-Каменського, то в ній всі події з доносом Кочубея та Іскри передані так, що особа Мазепи виявляється далеко більш злою, ніж малює її автор поеми. В поемі, як ми бачили, Мазепа ніби од щирого серця хоче помирити з Кочубеєм і закликає його до себе в будинок. Історія-ж—на підставі фактів, говорить, що «Мазепа умолялъ Государя о присылкѣ ихъ (доносчиковъ) въ Малороссію для окончанія надъ ними розыскного дѣла». Навіть тоді, коли Комісія скінчила вже слідство, виреклa свій присуд і послала його на затвердження царя, Мазепа все-ж таки плакався в листах своїх на те, що «явныи враги мои, всенародныи возмутители и древніи его царского величества недоброхоты легко были допрашиваны, а надобно бъ было жестоко истязать ихъ» [3]). Як хотів Мазепа, так і склалось: Кочубея, Іскру і других вернули вже з дороги у Витебск, де засідала комісія, і знов почали їх катувати. Ці всі допити та катування тягнулись починаючи з 19 апр. аж до кінця іюня, коли доносщиків направили попереду

[1]) Цитую по рукопису. [2]) Ibid., Приложенія, с. 219. [3]) Д. Бантышъ-Каменскій. сс. 117—118.

в Київ, а далі в Борщагівку, куди вони прибули 11 іюля, і через три дні були покарані на смерть.

Вважаю потрібним надрукувати увесь цей уривок поеми, який міститься в моїй рукописі, бо не аби-який факт, що українська література мала свою поему про події Мазепи і Кочубея раніш, ніж з'явилася поема Пушкина «Полтава». Крім того, не знаючи автора цієї поеми, я гадаю, що надрукування її, може, викличе од людей, працюючих над українознавством, дальші розсліди цього літературного факту і поможе, з одного боку, розшукати початок п'єси, а з другого—опреділити автора її.

1. Тоді у мирі все трясеться [1]),
І самий гріх не одізветься:
Мовчить і не одчинить губ.
2. Та вдруге бачив: дощик дрібний
Січе, рубає, аж плющить;
В засуху рад йому степ бідний:
Трава вилазить, аж пищить.
Пшениченька росте високо,
А жито в рост по саме око,
І аж по груди зп'явсь ячмінь.
Народ кричить: то ласка божа.
Хліб буде і, як Бог поможе,
То буде сит і віл, і кінь.
3. А то зовсім не так, онучку.
Грім уменшає духоту;
Розбивши ту густую тучку,
Що над землею, тяготу
Парів із неї виходящих
Він облегчає, і грозящих
Заразою вітрів скромить,
Дає натурі свіжість нову,
Влива їй силоньки ізнову,
А що їй вадить, те громить.
4. А дощ, коли денечків скільки
Ізряду добре пополле,
То він корнів розслабить силки,
Або їх і зовсім зпсує.
Хоть хліб, мов ліс, повиганяє,
Дак що-ж як в колосі немає
Частого, буйного зерна...
Оттак-то люде по-людському
Те злом считають, що нікому
Іще й ніяк не робить зла!
5. А те добром собі малюють,
Що тілько трохи пахне їм!
Без товку, бач, вони товкують
І сліпі розумом своїм!..
Од тварей доходи й до себе.
Гляди-лиш: чи нема і в тебе
Якогось в серці грому, хмар?
Чи моргавка [2]) не б'є небесна?
Духовная, а не тілесна?
В душі чи не шкварчить [3]) пожар.
6. Коли то єсть, то дякуй Богу!
То милость Він тобі дає:
Тим чистить душу Він убогу
І сили нові подає.
А дощику довгого бійся
І як-небудь таки да бийся,
Щоб він на тебе не кропив.
То гнів Господень: розширівши,
Розринувшись і розтовстівши,
Забудеш, хто тебе й зліпив.
7. Не слухай-же ти душ сих бабських,
Що тілько: коль в бік!—вони: ох!
І убігай тих думок шкапських,
Що все, що зле, дає нам Бог!
Неправда! Бог—отець, ми—діти,
І як-же думать то нам сміти,
Щоб сердобольний сей отець
Вмісто яйця нам дав гадюку,
А вмісто хліба камінюку,
І тим кормив нас по конець?
8. Неправда! А хоть в жизні слезній
Нельзя пробуть без горя нам,
І хоть біди Отець Небесний
Порівну ділить і синам,
Як і отверженцям невірним,
Да все те мірой, вісом рівним,
Щоб не перетягало сил.
Кому-ж занадто достанеться,
Тому в той жизні вже зачнеться,
За те, що тут недоробив.
9. Так розсудивши хорошенько
Все се до себе приложи,
Терпи, мовчи, молись частенько
І всім злочинцям докажи,
Що єсть на світі Бог правдивий,
Що як ні пнеться нечестивий,
А вічной кари не мине!
А вірний Господу служитель
І блага общого ревнитель,
Хоть тут терпить, дак там сяне.
10. Мені не велено казати,
Що там тебе ще дальше жде;
Сього-ж не можна умовчати,
Бо скрізь по світу вже гуде,
Що гетьман на тебе Петрові
Проступки тяжкі і сурові
Уже давненько набрехав [4]):
Що будто військом ти колотиш
І Карлу тайно доброхотиш,
І гроші царські розбурхав
11. На закупку для Шведів корму;
Що цар повіривши тому,
Прислав повнісінькую торбу
Отих самих листів йому,
Що ти к царю писав недавно
І всі мазепські дійства славно
Розмалював, як довг велів.
Цар пише, щоб тебе піймали
І волі гетьманській оддали
Зкувавши тьмою кайданів,

[1]) Правопису оригіналу не додержуюсь, а про характер його сказано в передмові. В виносках будуть показані всі міста, які в рукописі були раніш, а потім замінені другими.
[2]) Молнія. [3]) Чи не горить. [4]) Як ти проїхав, набрехав.

12. Терпи, не бійсь. Єсть Бог великий.
Єсть другий по сей жизні вік.
Не гнівайсь на царя: владики
Суть той-же самий чоловік.
Коли-б було в них око Боже,
Тоді-б всі зла побачить, може,
Вони змогли-б, що в царстві єсть;
Коли-ж вони такії-ж люде,—
За що-ж тут гніватися буде,
Що манить їх коварства лесть?
13. Оддайся [1]) воленці Господній:
Нехай що хоче, те й творить...
Не буде правий в преісподній!
Ніхто без неї не вморить.
Коли-ж і пострадать прийдеться,
Нехай твій дух тут не зм'ятеться,
Страшний узрівши смерти вид.
Смерть—переміна тільки світа,
Проміна вічности за літа!"
Сказав і скрився де-то дід.
14. Зхопився Кочубей і мигом
Хотів за дідусем летіть;
Забув сердега собі з лихом,
Що в ямі в кайданах він спить.
Рванув він рученьки козацькі,
Щось брязнуло... Глядь—бачить цяцьки,
То бач—обривки кайданів.
Тоді розчумався насилу,
Що в прежнюю убравсь він силу,
Проспавши смашно пар з шість днів.
15. По-молодецьки ізом'явши
Намисто те, що на ногах,
І як стекляні поламавши
Залізні перстні на руках,
Встав Кочубей і ходить в ямі.
Прочвари од його стадами
Біжать, мов в шию б'є хто їх.
Тільки одно якесь мерзене
За ним бреде, мов навіжене,
І не зпуска з очей своїх.
16. Лобище його преширокий
За ніс аж вип'явшись нагнувсь;
У рот запали блідні щоки,
А самий рот, як-би на глуз,
З мішок ковальський шириною.
Губища білі, товщиною
З предобру капицю висять;
Стирчать зубища, як лопати,
А що єсть очи, чуть-чуть знати,—
Так глибоко вони сидять.
17. Живіт в його як будто дошка,
І ребра світяться наскрізь;
Там все бурчить, гурчить і квока,
І так шумить, як з сіном віз.
Ножища довгі, як у чаплі,
І товщиною ані каплі
Не ріжняться від її ніг.
Предовга шиїща сухая,
Горлянка, як люшня якая,
Стирчить, страшить і дивить всіх.
18. Козак, зиркнувши на се диво,
Трохи-трохи був не злякавсь,
А послі зпомнив собі живо,
Що те ледащо голод звавсь...
Коли тут двери одчинились,
Блиснув світ божий,—і явились
Мазепських з сотню розбишак;
Той ніс в пуздерочку горілку,
А той з потравою тарілку,
А той шептунь гонив косяк.
19. Прийшли, низесенько зогнулись,
Мов-би приятелі були,
А потім між себе зморгнулись
І щось тихенько загули.
Їм дуже дивно було бачить,
Що Кочубей так як не скачеть:
Весел, здоров і ран нема;
Що, бач, йому ніщо не вадить:
Ні куля, ні тюремні гади,
Ні голод, ні тюрма сама.
20. Найстарший ближче підступивши,
Іще раз вісім поклонивсь,
І чуб за ухо закрутивши
Оттак йому верзти пустивсь:
„Як сонце, гетьман наш яснійший,
Іще й од Батька милостнійший,
Велів нам до тебе іти,
Збить кайдани, пустить з темниці,
Погодувать і у світлиці
До його прямо одвести.
21. Коли-ж яка хороба в тілі
Од ран іще у тебе єсть,
То сі бабусі посіділі
Зочтуть себе за славу й честь
Все вишептать, що тебе мучить".
І ну тут його кучить
Поїсти трохи, що прислав
Пан гетьман з помпою такою.
Стоїть козак—ані рукою
Не приторкнеться до потрав.
22. І каже: „Слухайте, хлоп'ята!
Ви бачите, що я здоров,
І що услуга ваша клята,
І шепти ваших знахарок
Мені не нужні. І хоть голод,
Тьму, жажду, сирість, скуку, холод
Я-б тут і через вік терпів:
Ніколи-б в гетьманські будинки
І його смашнії бухинки
Іти-б і їсти не схотів.
23. „Що я зробив пану гетьману,
Що він так притісня мене?
Що вість послав царю погану
Про нього?... Чи також мине
Коли-небудь зла вість, зле діло?
Чи я збрехав?.. О, як-би мило
Умер я за брехню таку!
О, дай то, Господи Святенький,
Щоб слухи ті були брехеньки,
Щоб мав причину він яку...
24. „О, дай то Боже, щоб гетьмана
Невинно я оклеветав,
І щоб та вість була туманна,
Що я цареві лепетав!
Нехай клятьба всього народа
Паде на мене в вічні года!
Нехай за лайку [2]) буду я!
Нехай попреком буду людям,
Насмішкою поганим суддям,
І пам'ять страмная моя
25. „Для страму не умре в отчизні!
О дай то Боже! Я-б тоді

[1]) Предайся. [2]) Брань, бранное слово.—Примітка автора.

Не тільки временної жизні
В землі, в огні або в воді
Не одказався-б потеряти
І цілий світ в тім увіряти,
Що гетьман прав, я-ж виноват.
Але й худобу, й душу, й тіло
Предав-би тартарові сміло,
Щоб гетьмана вконтентувать.

26. „О дай то Боже! хоть-би муки
Найлютші рвали тіло мні,
Хоть в мущирях товклися-б руки,
Мололись ноги в п'ятерні,—
Да Малороссія любезна
Повік осталася-б безслезна,
Да милі діточки її
Під тінню мира-б веселились.
Росли-б тихесенько,—і учились
Тікати од брехні сеї.

27. О дай-то, Господи мій Боже!
Да тільки-ж... Як-би тому буть?
Чи цар таки опасность може
Отчизни як-небудь забуть?..
Карл близько... військо розпускають...
Голодний—хліба одпускають...
Нагий і бос—що єсть везуть...
Без збруї—збруї тьму провадять,
Як будто прошеного радять,
Як будто в гості гостя звуть!

28. А слухи про Петра якії?..
А річ гетьманська козакам?..
А панству ті слова м'якії?..
Намека і пристрах полкам?..
А ті надежні обіцання,
Дарунки, братськії прощання?..
Веселий і поважний вид?..
Приказ: як мога убираться
Й до сонечка не оставаться..
Чи й се ізміни ще не слід?

29. Скажіть-же од мене Мазепі,
Що Кочубей за гріх щита
На його глянуть в хаті, в степі,
Або в тюрмі! Що ті літа,
Які змарнив на його службу
І вражую, лукаву дружбу
Кляну я й Господа молю,
Да змажеть їх з моеї жизні!
Скажіть, що лучше я трутини,
Що лучше камень... Що мелю?

30. „Я лучше з голоду зконаю,
Ніж к його хлібу приторкнусь!
Скажіть: покіль іще дихаю,
То Господом святим клянусь.
Клясти проклятого всім серцем
І не любить як редьки з перцем!
Він враг, він кат, ізмінник він.
Зараза і безчестя віка,
Ганьба для Бога й чоловіка,
Брат Юди і Люципрів син!

31. „Скажіть йому: та кров безвинна,
Що од ізміни потечеть,
І тая славонька огидна,
Яку на військо навлечеть,
До неба грімкий крик піднимуть
І божий суд правдивий знимуть
На грішну голову його!
Скажіть, що пеклу буде тісно
І всьому тартару невмістно
Для мук, що родяться з сього!

32. „Скажіть!..“ Ще щось хотів сказати,
Да розбишаки, видя гнів,
Метнулись з усіх ніг втікати,
Щоб тут якого не пригнів.
Прибігли к гетьману, дрижали,
Що як злучилось, розказали,
Прибавивши кіп з три брехень.
Мазепа слухав, усміхнувся,
Лоб зморщив, плюнув, одвернувся,
Задумавсь і стояв як пень.

33. Пришедши-ж в себе і здихнувши,
Він каже: „жаль мні козака!
Коли-б як-небудь... обманувши...
Да ні!.. мабуть судьба така!..
Гукніть-лишень мені Тетерю!“
Прийшов.—„Отже тобі кватерю
В тюрму я визначить велів.
Носи ти Кочубею їсти,
Благай його, живи з ним вмісті,
І чуєш... Щоб на путь навів!“

34. Тетеря сей здававсь нікчемний:
Не дуже рослий чоловік;
Так—щуплий і як дух той темний;
Да вже такий, що його ввік
І самий циган не обманить.
Нікого в світі він не ганить,
А всякому під лад бере.
Словечко у нього м'якеньке,
І личко так як-би святеньке,
І мова—уха не дере!

35. Коли ти плачеш—і він плаче;
Ти хочеш заспівать—співа;
Ногою тупнеш—він вже скаче,
Задумавсь—то він, як сова,
Очища вткне у землю строго,
І як-би ти ні думав довго,
Мовчить і усом не моргне.
Він все, що єсть на світі, чує.
Спроси—розкаже, розмалює,
І ще й крючок тут свій угне.

36. Два рази місяць вже на небі
Родився, повнивсь, ущерблявсь,
І все те врем'я до Мазепи
Тетеря із вістьми являвсь.
Да все не так, як-би хотілось!..
Бо Кочубеєві й не снилось,
Не тілько думалось коли,
З гетьманом злобним помириться
І волі скверній покориться,
Хоть його ріж, рубай, коли!

37. Іще неділенька минула,
Іще днів скільки... і потім
Злоба старинна одприснула
В гетьманськім серці завзятім:
Кричить, гука, людей всіх гонить,
По хаті біга, в шаблю дзвонить
І всіх і все рубать грозить
Вхопивши товстую нагайку,
Зробив Тетерю, як китайку.
Біснується, пищить, козить, (sic)

38. Престрашно, мов покійник, стогне!
Мов баба, слинить по чомусь,
Здиха, ручища ломить, лохне. (sic)
І весь свій загубивши глуз,

Чубарить сам себе, вертиться,
На землю падає, крутиться
І страшним голосом реве:
„Скоріше Кочубея в хату!
Тепер-то дам йому заплату!
Нехай лиш батьком не назве!“
39. Рванулись дружно підлипали
І вмомент Кочубея мчать.
Летять! Не чуть щоб і ступали!
Примчали, стали і мовчать.
Мазепа, з лютого задору
Піднявши голову угору,
З шаблюкою навстріч біжить.
Не допустивши-ж у будинки,
Запутався в свої патинки,
На рундуці упав, лежить.
40. Зхватившись зо стиду, аж поблідши;
Летить ізнову, скільки сил,
Прибіг і, козака вхопивши
Ручищою, ізо всіх сил
Кричить: „Завзятий Кочубее!
Збери одно із двох любее:
Або Мазепі братом будь,
Або умерти од шаблюки!“
Сказав, і затряслися руки,
Забилось серце, що аж чуть!
41. „О, вмерти, вмерти!“—каже любий
Козаченько і шию гне.
„Що мні в тій богомерзькі дружбі!..
Тебе-ж, злочинцю, не мене...“
Тут сонечко ясне блиснуло,
Здивилось, аж лице нагнуло,
Щоб придивитись, що то есть...
Прибачившися-же, злякалось...
Поблідло, зтухнуло, зховалось...
І звідти зве на праву месть.
42. Мазепа пінищу клубами
Валить із рота, як-би звір;
Престрашно скреготить зубами
І тяжко дише мов упир.
Од лютости аж очі косить;
Реве од злоби, мов голосить;
Трясеться тілом, як той жид;
Ногами тупа, землю рие,
Морга усищем, вовком вие.
І кривить свій прескверний вид.
43. Рванув шаблюкою—і білі
На травці рученьки лежать;
Потім і ніженьки у пилі,
Одпавши нарізно дружать;
Потім головонька та мила,
Що вік трудилась, скільки сила,
Отчизні счастие достать!
Ні ропоту, ні „ох“ не чути,
Ні жалоб на ті муки люті!..
Так милий наш ліг вічно спать.
44. Так ангел жизні одлітає,
Як Бог-Господь його зове!
Так васильочок облітає,
Як буря з його листя рве.
Прийми-же тіло, земле-мати,
І дай тихесенько лежати!
А ти над ним лежи пером!
Зховай сю кров. Держи для неба,
Бо її дуже буде треба,
Як грюкнеть воскресеньня гром.

Стихніте-ж вітроньки. Бурі уймітеся!
Дайте страдальцеві тихо лежать!
Хмароньки чорнії, остановітеся!
Тихшенько, горлички,—годі турчать!
Сизі голубоньки, помалу махайте
Крильцями, літавши із дуба на дуб:
Вітру на могилку не навівайте,—
Нехай тихо спить собі козаченько люб.
Нехай його серденько, од мук трепетавшее,
Тепер без пробудоньки в тиші оддихне,
Нехай його рученьки, обидить незнавшії,
Могилка покоем, як мать,обвине!
І ніженьки скорії, на добро літучії,
Нехай успокояться в сиренькій землі!
Головонька бодрая, к добру невсипучії
Плодившая мислоньки, а пріч гнавша злі,
Нехай оддиха тепер тихесенько мирненько
І горенько лютее забуде на вік!
Сини Малороссії! приглядуйтесь пильненько
На жизнь, яку в світі вів сей чоловік!
Цілуйте (sic)[1]) любов його, кланяйтесь готовності
Для рідной сторононьки все миле оддать!
Любуйтеся стойкостю, ревнуйте покорності
К царям, рідним батькам, хоть що не роптать!
Не плачте по милому,—він в Бозі покоїться.
Пам'ятника гордого не ставте йому.
Пам'ятник—пуста пиха, із гордості коїться
А він злим врагом був гордому всьому.
Возьміте-ж в серця свої,—носіте безсмертного
Во всіх тих пригодоньках, які в жизні есть,
Йому подражайте ви. То буде для мертвого
Найлучша поминочка і вічная честь.*)

Іюля 16, 1828 года. Варшава.

[1]) Мабуть цінуйте.

*) Де в чому змістом, мелодраматичним характером і патріотичною тенденцією поема, уривок якої подано, нагадує оповідання Є. Аладьїна під тіє ж назвою „Кочубей“. Оповідання це надруковано було в „Невскомъ альманахѣ“ на 1828-й рік (стор. 228—303), і за нього Пушкин писав в передмові до 1-го видання своєї „Полтавы“: „нѣкто въ романической повѣсти изобразилъ Мазепу старымъ трусомъ, блѣднѣющимъ предъ вооруженной женщиной, изобрѣтающимъ утончонные ужасы, годные во французской мелодрамѣ и пр.“. Оповідання „Кочубей“ з'явилося за пів-року до дати, коли було написано поему, і авторові її могло бути відоме. За талановитиу, иншої тенденції поему Рилеева „Войнаровський“ слід сказати, що ні в чому будь не помітно її впливу на поему „Кочубей“.

Іг. Ж.

ДМИТРО ГРАХОВЕЦЬКИЙ.

ДО БІОГРАФІЇ І. П. КОТЛЯРЕВСЬКОГО.

В процесі розборки архіву кол. «Полтавскаго Богоугоднаго Заведенія», що зберігається в історичному архіві при полтавському Окрархіві, виявлено «Дѣло о уволненіи попечителя Котляревскаго въ отпускъ отъ должности для излѣченія болѣзни на 28 дней», на 7 аркушах.

Зовнішній стан «дѣла» (напівз'їдене мишами, і краї зотліли від вохкости) спонукає мене подати нижченаведений матеріял до загального відому й використання його. Підпису письменника в цій справі-чорнетці не має, але всі дані в цій справі говорять за те, що писав Котляревський це листування власноручно.

3-й аркуш у цій справі занумерований чистий, а тому в копії не згадується.

Дѣло.

1834 года мая 7-го дня № 1141. О уволненіи попечителя Котляревского въ отпускъ отъ должности для излеченія болезни на 28 дней. По алфавиту № на 7 листахъ.

Арк. 1.

въ приказъ представленіе.

Для пользованія себя въ болѣзненныхъ моихъ припадкахъ въ настоящемъ маіѣ мѣсяцѣ, нужно имѣть мнѣ спокойствіе и беззаботливое состояніе духа, почему прошу оный приказъ общ. призрѣнія, уволнивъ меня отъ занимаемыхъ мною должностей на двадцать восемь дней поручить отправленіе моей должности по богоугодному заведенію медико-хирургу г. статскому совѣтнику Матвѣеву, а по дому воспитанія бѣдныхъ титулярному совѣтнику Бережному-Озерянскому и о семъ учинить свое разсмотрѣніе.

Арк. 2.

№ 861-й
М. В. Д.
Полтавскій Приказъ общественнаго Призрѣнія
Полтава.
Маіа 23 1834
№ 1997.
О уволненіи въ отпускъ на 28 дней.

получ. маіа 23 дня.

господину попечителю полтавского богоугоднаго заведенія и надзирателю дома воспитанія бѣдныхъ дворянъ.

Приказъ общественнаго призрѣнія слушали предложеніе господина малороссійскаго военнаго губернатора за № Изъявляя согласіе на уволненіе васъ въ отпускъ на 28 дней предлагаетъ исполненіе должности вашей поручить на сіе время по заведенію медико-хирургу Матвѣеву, а по дому воспитанія бѣдныхъ дворянъ титулярному совѣтнику Бережному-Озерянскому; опредѣлили: послать объ ономъ предложеніе вамъ Г. попечителю заведеній, съ требованіемъ о времени принятія вами отпуска и вступленія по миновеніи срока въ должность надлежащихъ увѣдомлѣній.

Непремѣнный Членъ П. Стеблинъ-Каминскій. Секретарь Андрей.

Арк. 4.

Милостивый государь Яковъ Матвѣевичъ.

Для поправленія моего здоровья, желая воспользоваться отпускомъ на 28 дней съ сего числа принимая оной, ввѣренное на мнѣ богоугодное заведеніе со всѣми его отдѣленіями, какъ то: больницею, богодельнею, домомъ лишенныхъ ума, смирительнымъ отдѣленіемъ, родильнымъ гошпиталемъ, сѣрною паровою ванною и устроеннымъ для спасенія утопшихъ на берегу рѣки Ворсклы заведеніемъ, съ чиновниками и служителями поручаю, по волѣ Его сіятельства г-на малоросс. военнаго губернатора и кавалера въ вѣдѣніе вашего высокородія, увѣдомляя притомъ что заведеніе снабжено всѣми потребностями. Оставшіяся деньги отъ мая къ іюню „тысячу рублей асигнаціями и двѣстѣ одинъ рубль шесть-десять шесть коп. мѣдными при семъ посилаю, о полученіи которыхъ прошу меня увѣдомить... мѣсяцъ отчотъ о расходѣ денегъ . . . . подписомъ, а на июнь мѣсяцъ... прошу покорно принимать... по книгѣ, какъ было до сего... совершенною преданностію... государь... высокородія.

Арк. 5.

Въ полтавск. городскую думу.

Будучи уволненъ начальствомъ отъ должностей мною занимаемыхъ въ отпускъ на 28 дней принимаю оный сего числа и прошу оную думу отношенія свои и присылку денегъ на мѣсячное содержаніе заведеній до моего вступленіи въ должность увѣдомленія чинить занимающему должность попечителя гну статскому совѣтнику и кавалеру Матвѣеву, а отправляющему должность надзирателя дома воспитанія бѣдныхъ г-ну титул. совѣтнику Озерянскому-Бережному о чемъ оной думѣ симъ даю знать.

Маіа 4 дня 1834.

№ 618.

Арк. 6.

Милостивый государь Яковъ Матвѣевичъ.

Сего числа я вступилъ въ отправленіе должности попечителя полтавск. богоугодного заведенія о чемъ извѣщая ваше высокородіе, покорно прошу васъ доставить мнѣ бумаги полученныя вами въ іюнѣ мѣсяцѣ, равно приходъ и расходъ деньгамъ и на что онѣ издержаны прислать ко мнѣ.

Съ истиннымъ почтеніемъ и совершенною преданностію имѣю честь быть милостивый государь вашего высокородія.

Арк. 7.

Въ приказъ представленіе.

Сего числа вступилъ я въ отправленіе должностей попечителя полт. богоугодного заведенія и надзирателя здѣшняго дома воспитанія бѣдныхъ. О чемъ оному приказу общественнаго призрѣнія почтенѣйше доношу.

Іюля 2 дня 1834.

№ 736.

Въ полтавскую городскую думу.

Сего числа вступилъ я въ отправленіе должностей попечителя Полт. богоугодного заведенія и надзирателя здѣшняго дома воспитанія бѣдныхъ, о чемъ оную . . . . . повѣщаю.

. . . . . дня

ЄРЕМІЯ АЙЗЕНШТОК.

Г. Ф. КВІТКА і М. П. ПОГОДІН.

(До історії літературних відносин).

Своєю літературною славою Г. Ф. Квітка в значній мірі завдячує своїм знайомостям із деякими російськими письменниками та літераторами і протегуванню деяких із них. Освітлення цих відносин важне для історика літератури тим, що дає змогу, з одного боку, окреслити літературне окруження, серед якого обертався Квітка, та його становище в ньому, а з другого боку з'ясувати впливи, яким підпадав письменник у загальній еволюції своєї творчости. Не говоримо вже про те, що вияснення й визначення літературних відносин Квітки надзвичайно цікаве для з'ясування взагалі російсько-українських літературних (та й культурних) взаємовідносин першої половини XIX ст., бо якраз Квітка, як каже І. І. Срезневський у листі своїм до М. І. Костомарова,—«первый сталъ употреблять малорусское нарѣчіе въ словесности русской не ради шутки и попытки, а какъ орудіе, сильнѣе всякаго другого могшее дѣйствовать на нравственный подъемъ значительной доли русскаго народа, и начавъ писать этимъ нарѣчіемъ съ самостоятельнымъ умѣніемъ, привлекъ къ уразумѣнію особенностей малорусской доли русскаго народа тѣхъ изъ великоруссовъ, которые этого желали—кого подлинникомъ, кого—переводомъ» [1]).

Гадаю, що наведені думки виправдують опублікування листування Г. Ф. Квітки з деякими петербурзькими та московськими колегами так само, як і спроби певного розроблення цього листування. До цього часу спроб освітлення літературних відносин Квітки майже не було, коли не рахувати маленької статейки М. Ф. Сумцова [2]), що дає деяким фактам невірне, на нашу думку, освітлення [3]). В апологічній статті про свої твори [4]), Квітка «не упускаетъ случая похвалиться», що з часу видання «Украинскаго Вѣстника» (себто з 1816 року)—«знаемъ извѣстными у насъ литераторами издававшими тогда журналы: Н. И. Гречемъ, М. Т. Каченовскимъ и С. Н. Глинкою. Отъ первыхъ двухъ господъ имѣлъ лестные отзывы». Знайомості ці та листування на Квітку якогось хоч трохи помітного впливу, здається, не зробили, бо ніяких згадок про них в инших місцях ми не знаходимо [5]).

Так само короткою, тимчасовою і випадковою була і знайомість Квітки з Н. А. Полевим («Г. Полевой просилъ у меня статей въ свой журналъ») та Н. В. Кукольником («Г. Кукольникъ помѣстилъ въ свой Новогодникъ отрывокъ изъ моей повѣсти»).

[1]) Русская Старина, 1893, № 8, с. 391.

[2]) Проф. Н. Ф. Сумцовъ. В. А. Жуковскій и Г. Ф. Квитка—В. А. Жуковскій и Н. В. Гоголь. Харьковъ, 1902, сс. 64—66.

[3]) Так, напр., М. Ф. Сумцов цілком безпідставно гадає, нібито „письменныя сношенія Квитки съ Жуковскимъ были довольно продолжительны и устойчивы“ (op. cit., с. 66). Факти нібито цілком виразно свідчать, що ці „письменныя сношенія“ почалися й закінчилися на одному-однісінькому листі, що його наводить Г. П. Данилевський (Украинская Старина. Харьковъ 1866, с. 270).

[4]) Г. Ф. Квитка о своихъ сочиненіяхъ, „Москвитянинъ“ 1849 г., VI, № 20, октябрь к. 2, отд. I русская словесность, с. 329.

[5]) Хіба от що: випадкова згадка про знайомість із Каченовським змушує нас переглянути нерозв'язане питання про співробітництво Квітки у „Вістнику Европи“ під ріжними псевдонімами. Див. Н. М. Баженовъ. Г. Ф. Квитка-Основьяненко (Библіографическій Указатель, СПБ. 1910 р., с. 5).

Значно більшу вагу мала для Квітки знайомість із С. Т. Аксаковим, М. П. Погодіном та П. А. Плетньовим, які власне й вивели Квітку у «велику» літературу. До них можна приєднати ще А. А. Краєвського та Ф. А. Коні. На жаль, до самого останнього часу роля згаданих осіб у життю нашого письменника залишалася майже неосвітленою, головно через те, що потрібні матеріяли (листування) не були приступні для дослідників [1]).

В 1866 році, в своїй біографії Г. Ф. Квітки, Г. П. Данилевський писав, що йому пощастило зібрати «кілька сот листів від Основ'яненка до ріжних літераторів і від них до Основ'яненка» [2]); брак місця й так звані «литературные приличія» змусили його додати до своєї книги лише «интереснѣйшіе» листи—цілі або в уривках. Де ділися листи, що були в руках у Данилевського—невідомо; серед паперів письменника, що їх було передано до Російської Публічної Бібліотеки в 1908 році,—їх немає, як нема і в харківських «храніліщах», до яких було передано бібліотеку письменника та частину його паперів. Розшукати ці матеріяли до біографії Квітки, що були в руках Данилевського, конче потрібно для історика літератури.

Авторові цеї статті удалося з'ясувати, де перебуває частина листів, і скопіювати хоч почасти листування Квітки (вірніш листи самого письменника) з деякими особами. Так, у Пушкинському Домі, в Ленінграді, зберігаються листи Квітки до П. А. Плетньова (загалом беручи 50). Досі відомі були в уривках лише вісімнадцять листів, що були наведені в книзі Г. П. Данилевського (сс. 251—270). Листи Квітки до С. Т. Аксакова повинні бути разом із усім иншим Аксаковським архівом у Самарському музею [3]). Як повідомляв автора цих рядків А. Ф. Коні (в листі з 30 квітня 1921 року), в архіві його батька, Ф. А. Коні, є ряд «оригинальных, хотя и весьма несерьезных писем Квитки»,—в 1921 році ці листи, разом із усім архівом, зберігалися тимчасово в саратовському університеті, а тепер, треба гадати, повернулися до Ленінграду. Нарешті листи Квітки до М. П. Погодіна порівнюючи недавно повернулися до Російської Бібліотеки ім. В. І. Леніна (колишній Рум'янцевський Музей) і стали приступними для студіювання [4]).

Залишаючи на потім опублікування решти листування Квітки, ми друкуємо тут листи його до М. П. Погодіна.

Михайло Петрович Погодін (1800—1875), белетрист, історик, археолог і журналіст (видавав у 1827—1830 рр. «Московскій Вѣстникъ», в 1840—1850 рр. «Москвитянинъ») уже сам по собі є цікава й колоритна фігура в історії російської культури, на протязі довгих часів, а саме більш як півстоліття. Як каже проф. Д. А. Корсаков, «цѣлый рядъ поколѣній ученыхъ и литераторовъ, съ которыми онъ находился въ общеніи, то дружескомъ, то враждебномъ — смѣнился: возникали и прекращались убѣжденія, воззрѣнія и направленія и «вѣянія»,—а онъ все стоялъ несокрушимъ, неизмѣнно и упорно твердя одно и то-же» [5]). Недурно-ж біографія Погодіна, навіть під пером

[1]) Лише листування Квітки з Краєвським було опубліковано в ріжні часи і не без скорочень; листи Квітки до Краєвського опубліковані (Вс. І. Срезневським) у Київській Старині 1893 р. №№ 11, 12 (Див. В. Данилов, „Кіевская Старина" по цензурных документах „Бібліологічні Вісті", 1925, ч. I—II, сс. 65—67; наведені місця випущені через вимоги цензури). Відповіді А. А. Краєвського надруковані Вс. Срезневським у Київській Старині (1894 р. № 5, сс. 349—354) і П. ф. К. в „Русской Старинѣ" (1900 р., № 5, сс. 293—301). [2]) Украинская Старина, с. 251.

[3]) До цього часу випадково надруковано (Н. М. Павловим) одного листа Квітки до Аксакова з 17-го квітня 1829 року (Русскій Архивъ 1903 р., кн. 3, сс. 445—447).

[4]) Друга жінка Погодіна, Софія Іванівна, відписала величезний Погодінський архів московському Рум'янцевському Музею в 1887 році. Проте ще в 1882 році вона передала його Н. П. Барсукову, щоб склав докладну біографію Погодіна. В розпорядженню Барсукова цей архів перебував до 1906 року, і лише тоді він попав нарешті в Музей, та й то, на жаль, склад його значно ріжнився від свого первісного складу (докладніше про це див. нижче). [5]) „Записки Имп. Акад. Наук" 1899, т. V, № 2, с. 22.

немудрого й тенденційного літописця, яким був Н. П. Барсуков, виросла в цілий літопис усієї російської культури за кілька десятиліть. Погодіну пощастило якось зайняти в історії російської культури центральне місце, і через характер своєї праці та свої інтереси, і через істотні риси своєї вдачі, зробився він потрібним і корисним для більшости сучасних йому письменників і вчених, яким раз-у-раз доводилося мати справу з Погодіном, що всім цікавився і був такою многосторонньою людиною. Залишив Погодін деякі сліди і в біографії Квітки.

Влітку 1829 року Погодіну спало на думку разом із М. С. Щепкіном зробити подорож по Україні. Приятелі побували в Ромнах, Диканьці, Полтаві, де Погодін вів розмови з Котляревським «о малороссійской исторіи и народѣ». З Полтави Погодін вирішив їхати до Харкова, щоб побачитися з В. Н. Каразіном.

У Харкові професура урочисто зустріла його й поставилася до нього з великою пошаною: у щоденнику своєму Погодін записав от що під 2-им серпня: «Съ Криницкимъ и Даниловичемъ по музеямъ, по комнатамъ студентовъ. Лютеранская церковь въ университетской залѣ. Вотъ терпимость! Мысль собрать костюмы всей Россіи. Прекраснѣйшая церква. Книга съ малороссійскими костюмами. Меня носили почти на рукахъ... Къ Квиткѣ» [1]). Одначе, письменника Погодін, здається, не застав вдома [2]), і на другий уже день, 3-го серпня, вирушив назад до Москви.

Зносини між обома письменниками почалися лише кілька місяців пізніше посилкою першого з надрукованих нижче листів Квітки. Проте ще раніше Квітка переслав чи передав через когось Погодіну другу частину своєї комедії «Дворянскіе выборы», з якої Погодін і надрукував уривки в своєму журналі «Московскій Вѣстникъ» [3]). Подробиць про це ми не знаємо, але можна гадати, що комедію передав Погодіну С. Т. Аксаков, що цензурував її за кілька літ перед тим і що був один час літературним повіреним Квітки [4]).

Починаючи з 19 квітня 1830 року (дата першого листа Квітки), Квітка листується з Погодіном із значними перервами аж до 1842 року. Перерва листування припадає на 1835—1841 роки: за цей час (з 2.VI. 1834 р.). Квітка написав лише одного листа (30.III. 1836), невеличкого, і змістом своїм нецікавого. Відроджує листування «Москвитянинъ», що його почав видавати Погодін, що у ньому Квітка з самого початку брав найживішу участь.

Який-же загальний зміст листів Квітки, що цінного дають вони дослідникові історикові літератури?

Певна річ, історик літератури зверне насамперед увагу на ряд авторських визнань письменника, на повідомлення його про хід своїх праць, про процес своєї творчости і т. инше. В цьому відношенню листи, що ми їх тут друкуємо, вносять дещо нове, як порівняти їх із листами Квітки, вже надрукованими.

Найціннішими вважаємо ми ті відомості, які Квітка дає в них про свій роман «Похожденія Столбикова» (Пустолобова теж). До цього часу гадали, що цей роман написаний наприкінці 30-х років. П. А. Данилевський з приводу його писав от що: «Этотъ романъ, вообще невинный, дѣтски-утриро-

[1]) Никола Барсуковъ, Жизнь и труды М. П. Погодина. кн. 2-ая, СПБ. 1889, с. 319.

[2]) У першому листі своєму до Погодіна Квітка пише: „Жалѣю очень, что случай лишилъ меня въ прошедшемъ годѣ удовольствія лично съ Вами познакомиться. Не болѣе часа, и Вы бы много обязали человѣка, уже Васъ знавшаго и незнавшаго Васъ, как должно".

[3]) 1830, № 3, сс. 239—279.

[4]) Чи не до „Дворянских выборов" відносяться натяки Квітки в листі його до Аксакова (див. „Русск. Архивъ" 1903, кн. 3. с. 445—446). В тому-ж самому листі Квітка згадує і про „Выборъ Исправника": „Вторая часть Выборовъ Дворянскихъ или Выборъ Исправника въ 5 дѣйствіяхъ",—пише він,—„скоро вышлется на разсмотрѣніе ваше. Съ нею я больше занимался и она кажется мнѣ ловчѣе будетъ".

ванный и еще болѣе отсталый по своей сатирѣ, не на шутку его безпокоилъ. Онъ боялся его печатать и нѣсколько разъ просилъ издателей остановить его изданіе»[1]). А як видко з надрукованих нижче листів Квітки, він мав деякі підстави турбуватися за цей роман: «рукопись подъ заглавіемъ Жизнь Пустолобова запрещена до того, что и не возвратятъ ее изъ комитета, а только выдадутъ свидѣтельство»[2]).

Лише кілька років пізніше вернувся Квітка до тієї-ж теми, написавши, очевидно в другий раз, пригоди свого героя й перемінивши прізвище його на Столбікова замісць Пустолобова[3]). Стає зрозумілим тому й побоювання письменника перед цензурою за свій твір,—побоювання, що їх ще збільшували приватні повідомлення його кореспондентів[4]). Разом із тим листи Квітки, що ми їх тут друкуємо, дають змогу віднести час, коли був написаний роман, на початок тридцятих років: першу згадку про нього ми зустрічаємо в листі з 31 грудня 1833 року, де Квітка «умоляетъ» про «безпристрастный судъ»—«пускать ли этого молодчика въ бѣлый свѣтъ», «ласково-ли примутъ его родственники». Це останнє питання нібито натякає й на безпосередні «источники» романа Квітки—на «нравоописательные»—«нравственно-сатирическіе» романи Булгарина: «Иванъ Выжигинъ» (1829 р.) та «Петръ Ивановичъ Выжигинъ» (1831 р.).

Відзначить історик літератури ще й ряд згадок про инші твори Квітки,—згадок, що розкидані в більшості листів його. Писав Квітка завсіди—а особливо з початку 30-х років—дуже багато і він охоче розповідав про свої твори своїм знайомим та кореспондентам. «Признаюсь»,—пише він у першому-ж листі,—«охота смертная, но участь горькая,—скажу по пословицѣ. Видя все происходящее, совершающееся и послѣдствія отъ того, крѣпко бы желалъ что-нибудь вопреки или къ исправленію, но сказать то не умѣется». І дійсно, Квітка записував свої сюжети «съ плеча», як вони спадали йому на думку, не обробляючи і не виправлюючи їх. «Я рублю всегда съ плеча, что идетъ въ голову, до обработки дѣла нѣтъ и потому еще, что силъ не достаетъ»,—пише він Погодіну 2 липня 1832 р., а за декілька місяців перед тим він повідомляє того-ж таки Погодіна, що «не пристрастенъ къ своимъ дѣтищамъ, кои не иначе могутъ явиться въ люди, какъ бывъ пріумыты, прихолены, пріодѣты рукою терпѣливой, безъ ропота старающеюся покрыть недостатки тяжелыхъ слогъ» (лист до Погодіна 14 листопада 1831 р.).

От чому Квітка так часто й охоче посилав своїм кореспондентам свої матеріяли, теми, канви для оповідань і навіть романів. В листі з 10 червня 1831 року Квітка посилає Погодіну три такі канви і до одної з них додає таку увагу: «Ежели Вы найдете ее заслуживающею отдѣлки Вашей, то могу и еще доставить Вамъ нѣсколько въ другихъ родахъ» і нижче: «Мы здѣсь приключеніями богаты, но некому описывать».

Ці й подібні уваги Квітки вводять нас і в процес його письменницької праці й також дають матеріял для деяких загальних висновків. Зазначимо між иншим, що численні вказівки письменника на швидкість та буйність творчости дозволяють нам не погоджуватися з думкою, що була висловлена

[1]) Украинская Старина, сс. 227—228. [2]) Лист з 2 червня 1834 р.

[3]) Цікаво було-б пошукати в архіві „Цензурнаго Вѣдомства“, там повинен-би зберегтися рукопис з первісною редакцією романа, разом із думкою про нього цензора. До речи зауважимо, що в рукописному відділі харківської Центр. Науково-Учебної Бібліотеки збереглися окремі нариси декількох розділів „Пустолобова“.

[4]) Цікаве повідомлення П. А. Корсакова в листі до Квітки, що цензурний комітет доручив йому „подъ рукою объявить автору, чтобы онъ остерегался... 1) представлять на посмѣшище чиновниковъ, губернаторовъ, генералъ-губернаторовъ и сенаторовъ; 2) оскорблять шутливыми эпиграммами бородатый людъ, самый раздражительный въ раздражительномъ нашемъ мірѣ“. (Вс. Срезневский. Г. Ф. Квитка и И. И. Срезневский—Sertum bibliologicum, II. 1922, с. 211). Гадаємо, що цей лист написаний якраз про „Пустолобова“.

нещодавно,—нібито Квітка з початку тридцятих років «упевнившись у своїх силах, почав випускати раніш написані твори»[1]). В дійсності «раніш» були написані лише декілька комедій, решта-ж писалася тоді-ж і зараз-же посилалася або Аксакову, або пізніш Погодіну чи Плетньову.

На згадки в листах про ті твори Квітки, що до нас не дійшли, звернув увагу А. Шамрай, який користувався нашими копіями цих листів. До зазначених ним у листі з 3-го лютого 1834 р. оповідань «Купянскій царь» і «Кладъ»[2]) можна додати оцей уступ з иншого листа (2-го червня 1832 р.): «Новый Эдипъ врядъ ли можетъ быть пропущенъ и принятъ по ужаснымъ преступленіямъ. И съ нимъ да будетъ полная воля Ваша».

Нам залишилося коротенько згадати в листах, що ми їх друкуємо, про ті місця, де характеризується сучасна їм «літературна історія», сучасний їм літературний побут. У листах до Погодіна нема тих наївно-простодушних прохань купити подарунок для «Анни Григорьевни»—жінки Квітки, передплатити часопис, виписати книгу—прохань, що ми зустрічаємо їх, наприклад, у листах письменника до Плетньова. Проте й тут перед нами той самий провінціял у літературі, яким був в своїй письменницькій діяльності Основ'яненко. Навряд чи потрібно докладніше зазначати ті місця, де Квітка розповідає про переполох, що його викликало сатиричне оголошення «Молвы» і т. инше.

Цей провінціялізм накладає свою печать і на літературно-критичні міркування Квітки: він уважно прислухається до міркувань та думок свого бесідника й нібито «равняется по столицѣ», доводячи, що він добре знає всі літературні новини. «Я и жена моя»,—пише він Погодіну,—вотъ нашъ міръ. Городская разсѣянность, толки, сплетни и прочія непріятности намъ чужды и неизвѣстны. Занятія наши: читаемъ и чтомое разумѣемъ. Читаемъ же все—и сердцемъ—при случаѣ—сокрушаемся. Начитавшись иногда такого, что къ ночи сдѣлается страшно, мы вздохнемъ и скажемъ: «Чего Москва молчитъ? Какъ это она допустила чуждымъ захватить въ руки свои судъ, расправу, литературы? Гдѣ же ея старѣйшенство, заслуги, гдѣ все ей принадлежащее и ею правильно стяжанное?» (лист з 18 січня 1841 року). Або в иншому листі, здається того-ж таки 1841 року: «Дѣйствуйте же, г.г. опекуны, не одними разсужденіями, академическими рѣчами, доказательствами; мы ихъ прочтемъ, скажемъ: «хорошо, правильно», а шмели или хотя и пчелы, даже сѣверныя[3]), будутъ жужжать свое, а мы останемся на распутіи съ растопыренными руками, разинутымъ ртомъ, спрашивая самихъ себя: куда идти?»

Напослідок згадую, без усякого заміру остаточно розв'язати це питання, про можливість і суто-літературного впливу Погодіна на Квітку. Оповідання Погодіна в свій час були досить таки популярні. За ці оповідання, ще в 1827 році Погодіна називали «единственнымъ наслѣдникомъ по части литературы безсмертнаго Карамзина»[4]). Пушкин (в 1828 році) «хвалилъ очень» одне з цих оповідань[5]), пізніше Бєлінський про те саме оповідання казав, що це «повѣсть совершенно народная и поэтически нравоописательная». Ми знаємо, що Гоголь у першу добу своєї літературної діяльности ставився до Погодіна з великою пошаною. Листи Квітки, що ми їх друкуємо, доводять, що й Квітка був під деяким упливом Погодіна. Це, ще р. 1891, дало привід А. І. Соболевському «думать, что повѣсти Гоголя и Квитки (а, можетъ быть, даже «Повѣсти Бѣлкина») появились въ свѣтъ не безъ вліянія повѣстей Погодина». Далі А. Соболевський пише з цього приводу: «Зависимость Квитки отъ Погодина особенно ярко обнаруживается при сравненіи, напримѣръ, «Маруси» съ

[1]) А. Шамрай. До тексту Квітчиних творів. Червоний Шлях, 1924, № 3, с. 248.

[2]) „Очевидно, щось подібне до оповідання „От тобі й скарб", але не переклад його, бо герой оповідання не Масляк, а Мотузяк" (Ibid., с. 248).

[3]) Натяк на „Сѣверную Пчелу", що її видавали Ф. Булгарін та Н. І. Греч.

[4]) Н. Барсуковъ, Жизнь и труды Погодина, II, с. 152. [5]) Ibid, с. 257.

сентиментальнымъ погодинскимъ «Петрусемъ». Въ послѣднемъ дѣйствіе происходитъ въ Полтавѣ и разговоры ведутся на малорусскомъ языкѣ» *).

Як ми вже зазначили вище в цій передмові, ми мали на меті лише зазначити можливий вплив на Квітку без спроби розв'язати це питання: для цього в нашому розпорядженні занадто мало місця в цій статті, та й вона й без того дуже розрослася.

I. Милостивый Государь, Михаилъ Петровичъ!

Общій нашъ знакомый, Петръ Петровичъ Г. Артемовскій, передалъ мнѣ лестные для меня и мною не заслуженные отзывы Ваши. Приношу Вамъ за сіе истинную благодарность, равно и за помѣщеніе отрывка изъ комедіи въ издаваемомъ Вами Вѣстникѣ [1]). Черезъ это, Вы дали ей еще при первомъ вступленіи въ свѣтъ, большій вѣсъ, нежели она сама по себѣ заслуживаетъ. Признаюсь, охота смертная, но участь горькая—скажу по пословицѣ. Видя все происходящее, совершающееся и послѣдствія отъ того, крѣпко бы желалъ что-нибудь вопреки или къ исправленію, но сказать то не умѣется. Выпустишь въ свѣтъ; тутъ являются умники и начнутъ толковать; запятая не у мѣста, мысль неясно выражена и проч., и проч., а на намѣреніе ни малѣйшаго вниманія не обращаютъ и пускаютъ противъ робкаго, несмѣлаго, неопытнаго писателя свои желчные остроты.—Онъ бросаетъ все и въ тихомолкѣ смѣется надъ ними. Между тѣмъ, все то, что онъ случайно видѣлъ (положимъ и въ закоулкѣ) глупаго, вреднаго (sic!) остается не открытымъ, распложается и выходитъ дѣйствовать и вредить всему и всѣмъ. Будетъ ли у насъ лучшее время?..

Весьма будучи удаленъ отъ того, чтобы ставить себя хотя близко къ могущимъ писать, я не выдержалъ и написалъ на предмѣтъ, на который у насъ никто не обращаетъ вниманія. Первый меня ободрилъ Сергѣй Тимофѣевичъ [2]). Но какъ предмѣтъ сей не изчерпаемъ, то я рѣшился продолжать. Ваше ободреніе также много цѣнно. Вы не судили ничего болѣе, какъ одну цѣль. Благодарю Васъ.—У насъ ввелось: кричатъ—онъ нехорошо сказалъ, онъ не такъ сказалъ!—Почему же не скажутъ, какъ должно и какъ лучше сказать?—По моему мнѣнію, какъ бы допустить людей, Дворянъ высшаго тона, судить о должностяхъ такъ, какъ судятъ Забойкины съ товарищи. А что такъ судятъ, такъ въ томъ Авторъ ручается и удостовѣряетъ въ томъ все общее на сей примѣръ молчаніе. Слѣдовательно, и нельзя было составить инаго общества, какъ они въ комедіи есть. Слѣдовательно противорѣчущіе не справедливо судятъ. Но почему же не скажутъ, какъ бы это все уладить, чтобы люди образованные дѣлали толкованіе праву своему на выборы. Изъясняюсь о семъ, потому что въ настоящемъ видѣ цѣню Ваше сужденіе. Я не авторъ, а худой писачка, какъ и почеркъ доказываетъ, но не могу удержаться, чтобы не выставлять, что идетъ худо, или что сдѣлаетъ для насъ современемъ худо. А потому прошу Васъ убѣдительно, ежели еще что вздумаю прислать къ Сергѣю Тимофѣевичу, судите безъ уваженія къ лицу, негодное отвергайте, — я не самолюбивъ. Много у насъ происходитъ такого, что Вамъ Гд-мъ Столичнымъ и на мысль не приходитъ. Симъ Вы обяжете меня къ бо́льшей благодарности.

Жалѣю очень, что случай лишилъ меня въ прошедшемъ годѣ удовольствія лично съ Вами познакомиться [3]). Не болѣе часа, — и Вы бы много обязали человѣка, уже Васъ знавшаго и цѣнившаго Васъ, какъ должно.

Примите увѣреніе въ совершенномъ къ Вамъ почтеніи пребывающаго съ истинной преданностію,

Милостивый Государь Вашъ покорнѣйшій слуга Григорій Квитка.

19 Апрѣля. Харьковъ.

*) Журн. Мин. Нар. Просв. 1891, № 2, отд. 11, с. 422.

Говоря много, забылъ о нужномъ сказать. Все сосѣди кричатъ, какъ и мы: это не у насъ, не у васъ. А между тѣмъ, бранятъ, что вынесъ соръ изъ избы—и я за ними потакаю. Нельзя ли меня обязать, чтобы и передъ Петромъ Петровичемъ закрыть или дать сомнѣніе въ настоящемъ сочинителѣ, тѣмъ болѣе, почтеннѣйшій Михаилъ Петровичъ! что когда крестьянка Курская, то которой Губерніи Дворянинъ? Не справедливо ли мое опасеніе?

Здѣсь же, кромѣ П. П. никто меня не подозрѣваетъ иначе, какъ по стороннимъ слухамъ *).

II. Милостивый Государь, Михаилъ Петровичъ!

Вниманіе Ваше къ моимъ Дворянамъ-однодворцамъ виною наносимаго Вамъ безпокойства симъ письмомъ; а даръ Вашъ мило и занимательно описывать повѣсти причиною, что адресую къ Вамъ тетрадь съ разными фантазіями. За первое, преисполненъ чувствительнѣйшею благодарностію и до сихъ поръ еще жалѣю на случай, лишившій меня удовольствія лично съ Вами познакомиться и увѣрить Васъ въ душевномъ къ Вамъ почтеніи. Авось либо буду когда-нибудь вознагражденъ.—Плѣняясь разсказомъ Вашимъ, рѣшился препроводить къ Вамъ: 1-е Канву для повѣсти, написанную мною кое-какъ изъ разсказа, переданнаго мнѣ почти за истину. Ежели содержаніе ея не слишкомъ щекотитъ разборчивость, то повѣсть изъ нее, перомъ Вашимъ обработанная и передѣланная, будетъ очень занимательна. Ежели Вы найдете ее заслуживающею отдѣлки Вашей, то могу и еще доставить Вамъ нѣсколько въ другихъ родахъ.—Мы здѣсь приключеніями богаты, но нѣкому описывать. 2-е Мнѣ всегда казалось, что изъ жизни Принца Іоанна можно бы составить что-нибудь интересное, цодходящее къ Историческому Роману, ежели только произшествія не близки ли къ нашему времени. Подробности суда и казни Мировича, приступа его къ квартирѣ Принца и смерть сего нещастнаго разсказываемы мнѣ были очевидцами. Подарите насъ, читающихъ съ удовольствіемъ все Ваше. Сколько предмѣтовъ, коими можно украсить истинное произшествіе: Дворецъ Екатерины, съ начала Ея царствованія, слѣдовательно въ молодыхъ Ея лѣтахъ; поведеніе и интриги тогдашнихъ Бояръ отъ неудовольствія на новыхъ Вельможъ, Орловыхъ, отыскивающихъ молодыхъ людей съ достоинствами, имъ покровительствующихъ и прокладывающихъ имъ дорогу въ храмѣ щастья... Противодѣйствіе соперниковъ, неудачи, обманъ и проч.; да и мало ли чего? Стоитъ только Вамъ приняться и мы будемъ имѣть отличное произведеніе.—3-е Ни се, ни то такъ, по крайней мѣрѣ, ежели Вы разскажете, такъ выйдетъ пріятное и занимательное.—4-е Вовсе ничего, а точно списокъ съ существующаго письма. Не выйдетъ ли изъ него, по очищеніи и должномъ омовеніи, статейки для пріятной и съ удовольствіемъ читаемой Москвы[4])?

Грѣхъ на душѣ почтеннаго ея Издателя, помѣстившаго статью г. Щупальце о подпискѣ на записки Выжимкиной[5]). Не далѣе какъ сего дня при мнѣ нѣсколько помѣщиковъ, пріѣхавшихъ въ городъ закупить домашней провизіи и книгъ, растерзали было нашего книгопродавца, отказывавшагося принять отъ нихъ деньги подписные на записки Выжимкиной. Сколько тотъ ихъ ни увѣрялъ, что это шутка, критика, насмѣшка.—Куда! ссылаются на журналъ, что объявлена подписка и что-де въ Москвѣ съ такою жадностію желаютъ имѣть эту книгу, что подписка производится на площади и что во избѣжаніе давки между подписщиками устроены перилы и что сама Полиція не можетъ установить порядка. Когда книгопродавецъ рѣшительно

*) Бібліотека ім. В. І. Леніна, рук. відд. № 3517. Листи до Погодіна за 1830 рік, сс. 221—224.

отказался удовлетворить ихъ, то одинъ изъ требователей, воздохнувъ изъ глубины сердца, возопилъ: жаль, очень жаль! У меня собрано въ моемъ кабинетѣ все сѣмейство Выжигиныхъ: старикъ Иванъ и дѣти его Петръ, Игнаша и Степанъ; хотѣлось бы и родственницу ихъ имѣть, такъ вотъ и нѣтъ! Вотъ такъ то объявляютъ о новыхъ книгахъ! Это не лучше и не хуже, какъ и Исторію Русскаго Народа. Эхе-хе-хе! Съ сими словами онъ вышелъ изъ лавки съ растерзаннымъ сердцемъ, не найдя того, за чемъ пріѣзжалъ за 70 верстъ въ Губ. городъ.

Въ самомъ дѣлѣ, гдѣ Исторіи Глаголъ Полеваго? Такъ у насъ изъ вѣжливости именуемаго, по прочтенію его неудовольствія, за чемъ Гг. Журналисты пишутъ имя его безъ Г. Ну и пошелъ Глаголъ Полевой!—У насъ, по случаю медленнаго выхода его Исторіи различные толки: кто говоритъ, что онъ съ нею паки проторговался, какъ нѣкогда бывшимъ на его рукахъ товаромъ и намѣренъ себя объявить банкротомъ снова въ карманномъ, какъ онъ признанъ отъ всѣхъ банкротомъ въ умственномъ капиталѣ. Другой говоритъ, что онъ занятъ составленіемъ Исторіи Народовъ, бывшихъ до Потопа и скоро де объявитъ подписку, которая поддержитъ печатаніе Русской его Исторіи, а съ всемірною что будетъ, то и будетъ: увидимъ-де послѣ. Иной замѣчаетъ, что у Глаголъ Полевого что то не поладилось съ Сѣверною Пчелою съ Компан. снова, такъ онъ-де поѣхалъ къ нимъ поклониться и за отлучкою его приостановилось все: и Исторіи, и Телеграфъ 1830, и Живописецъ 1830, и Телеграфъ 1830, и Живописецъ 1831 года, начиная съ половины марта и проч. и проч. Долго ожидать окончательнаго окончанія! [6])— Но, правду сказать, за то начитаемся!!! Иной отгадываетъ, что за смертью Нибура, онъ рыщетъ и ищетъ, кому бы перепосвятить свое произведеніе и не находя равного себѣ, рѣшается посвятить себѣ, но не знаетъ еще, какъ благовиднѣе къ этому приступить.—А кто толкуетъ, что онъ хочетъ слѣдующіе томы Исторіи украсить картинами аллегорическими, кои уже и заготовляются. Наприм.: Изъ Басень Крылова 1-я Лягушка и волъ съ надписью «... не сравнявшися съ воломъ, съ натуги лопнула и околѣла».—2-я Орелъ и куры съ надписью:.. «курамъ никогда съ орлами не подняться». 3-я Слонъ и и Моська, съ надписью: «Ай, Моська!» 4-я Обезьяна, съ надписью: «Трудишься много ты, да пользы въ этомъ нѣтъ». 5-я Синица съ надписью: «Надѣлала синица славы, а моря не зажгла». 6-я и проч. и проч. ко всѣмъ 12 томамъ будутъ приличные картинки.—Да и мало ли, что толкуютъ. Всѣхъ толковъ не оберешься.

Видите, Почтеннѣйшій Михаилъ Петровичъ! какъ я снихожденіе Ваше во зло употребляю. Залучилъ Васъ своимъ писаніемъ; пеняйте на себя и за баловство, оказанное мнѣ. Хотѣлъ было при семъ послать Вамъ моего Шельменка [7]), отданнаго за плутовство въ рекруты, но еще не получилъ разрѣшенія отъ Цензуры на выпускъ его въ Публику. По выпускѣ обязанъ буду препроводить его къ Вамъ, какъ моему покровителю. Не знаю, понятенъ ли Вамъ малороссійскій простонародный языкъ? Что Вы про (него) Шельменка скажете? А наши земляки имъ довольны.

Что дѣлается съ моимъ Почтеннѣйшимъ Сергѣемъ Тимофѣевичемъ? Я отъ него Богъ знаетъ сколько времени не получаю ничего. Ежели Вы имѣете съ нимъ сношенія, потрудитесь изъяснить, что я скорблю, не слыша отъ него никакой вѣсточки. Желаю, чтобы ничто непріятное ему не встрѣчалось.

Снова умоляю Васъ не сѣтовать на мое длинное писаніе и принять увѣреніе въ душевномъ къ Вамъ уваженіи и преданности, съ коими всегда пребыть честь имѣю, Милостивый Государь, Вашъ Покорнѣйшій Слуга

10 іюня (1831) Харьковъ *). Григорій Квитка.

*) Бібліотека ім. В. І. Ленина, відд. рук. № 3518. Листи до Погодіна, 1831. Уривки цього листа були надруковані М. Барсуковим (Жизнь и труды Погодина, III, 269—270, 279, 311), але з великими хибами та пропусками.

III.[8])

...Неожиданный случай доставилъ мнѣ пріятнѣйшее удовольствіе познакомиться съ г. Венелинымъ. Жаль только, что очень короткое время пробылъ съ нимъ, и то въ театрѣ...[9]).

13 августа 1831 г.*).

IV. Милостивый Государь Михаилъ Петровичъ!

Пользуясь Вашимъ позволеніемъ, препроводилъ я черезъ г. Ширяева еще одну Канву[10]), по коей ежели бы Вы раскинули свои цвѣты, то можетъ быть она пошла бы въ дѣло. Я послалъ бы Вамъ ранѣе, но разныя заботы мѣшали дописать. Признаться ли Вамъ?—я послалъ бы еще и болѣе, но не знаю, пригодны ли они для чего нибудь? Вы были такъ благосклонны, что обѣщали увѣдомить, какое изъ прежнихъ сдѣлаете употребленіе; не видя изъ нихъ нигдѣ ничего, я полагаю, что изъ нихъ и сдѣлать ничего не льзя.

Рѣшился однако же послать еще одну: можетъ быть она по мѣстности, по цѣли удостоится Вашей отдѣлки. А ежели нѣтъ, то чистосердечно скажу: не посѣтую. Я не пристрастенъ къ своимъ дѣтищамъ, кои не иначе могутъ явиться въ люди, какъ бывъ приумыты, прихолены, приодѣты рукою терпѣливой, безъ ропота старающеюся покрыть недостатки тяжелыхъ слогъ (sic!). Слѣдовательно, ежели они не стоятъ труда заботиться о нихъ, что могу ли давать имъ цѣну? Но еслибы паче чаянія они обращаютъ на себя Ваше вниманіе и Вы ждете только случая выказать ихъ, то скажите хоть полслова; и нужны ли еще подобные? Не годятся ли они въ Телескопъ[11]) (все таки разумѣя съ обдѣлкой) или подобно тому, то бы я принялся еще выписывать кое-что изъ своей памяти.

Не поскучайте рѣшеніемъ на предложеніе истинно Васъ уважающаго, преданнѣйшаго и искреннѣйшаго слугу Григорія Квитку.

14 ноября 1831 г. Основа**).

V. Милостивый Государь Михаилъ Петровичъ!

Всегда съ большимъ удовольствіемъ вижу Ваши отзывы ко мнѣ и память Вашу обо мнѣ принимаю съ большою благодарностью. За Ганнусю—точно виноватъ: спѣшилъ или разсѣянъ былъ, что и предполагая говорить какъ то пропустилъ. Премного за нее благодаренъ. Я рублю всегда съ плеча, что идетъ въ голову. До обработки дѣла нѣтъ и потому еще, что мнѣ не достанетъ. Конечно, она не могла явиться въ данномъ мною ей видѣ и Вы чувствительно обязали меня пристричъ (sic!) гдѣ надобно, пообрѣзавъ лишнія складки, все однимъ словомъ причепуривъ (какъ у насъ говорятъ) ее, такъ что она пошла въ бѣлый свѣтъ за добрыми людьми[12]). Нѣтъ. Напрасно Вы полагаете, что я безъ вниманія ее оставилъ; много и премного благодаренъ. Новый Эдипъ врядъ ли можетъ быть пропущенъ и принятъ по ужаснымъ преступленіямъ. И съ нимъ, да будетъ полная воля Ваша[13]). Еще слово о Ганнусѣ. Разсказывавшій мнѣ о правилахъ Американскаго дуэля послѣ уже сказалъ, что это между благоразумными военными хранится въ большомъ секретѣ и ежели бы о сихъ правилахъ узнала молодежь, то бы половина арміи сдѣлалась самоубійцами. Я ночи не спалъ, пока не получилъ книжки; все боялся, чтобы не сдѣлаться учителемъ величайшаго грѣха. Слѣдовательно, можете судить о моей благодарности за тончайшее вниманіе къ моимъ бреднямъ.

Каюсь: много есть предмѣтовъ, за которые хотѣлось бы приняться, но должность отвлекаетъ[14]). Много еще есть такого, о чемъ бы надобно возопить передъ Правительствомъ.

*) Див. Николай Барсуков, Жизнь и труды М. П. Погодина, кн. III², СПБ. 1911. с. 156.

**) Бібліотека ім. В. І. Леніна, відд. рук. № 3581. Листи до Погодіна 1831.

Прилагаемые два анекдота, пришедшіе на мысль и на скоро написанные, натурально съ украшеніями и съ обработкою, можетъ быть найдутъ мѣстечко въ Молвѣ, Почтенному Издателю которой и въ особенности Вамъ обязанъ за помѣщеніе первыхъ моихъ. Ежели угодны, то обязанъ доставлять[15]).

Петра Петровича постигло величайшее несчастіе. Его молодая, прекрасная, добрая жена после первыхъ родовъ вскорѣ послѣ Святой, была испугана, отъ чего потеряла разсудокъ, въ точномъ смыслѣ сего слова. Ни пособіе Медиковъ, ни всѣ старанія и понынѣ ничего не могутъ сдѣлать. Что горестнѣе, что она не узнаетъ знакомыхъ и его также и трактуетъ его, какъ величайшаго своего врага. Каково положеніе нѣжнаго мужа видѣть все это, любившей его до того страстно. Я видѣлъ его вскорѣ послѣ произшедшаго нещастія. Ее вывозили въ деревню; онъ былъ тяжело боленъ. Давно его не видалъ и, признаюсь, подъѣзжая къ дому, возвращался назадъ. Еще не могу скоро видѣть его послѣ видѣннаго мною. Храни Боже всякаго отъ подобнаго положенія. Будьте здоровы, получайте исполненія всѣхъ Вашихъ желаній и не выкидывайте изъ памяти преданнѣйшаго, почитающаго Васъ благодарнѣйшаго искреннѣйшаго Слугу Григорія Квитку.

2 іюля 832 Харьковъ *).

VI. Милостивый Государь Михаилъ Петровичъ!

Письмо Ваше съ приложеніемъ рукописи не прежде меня обрадавало, какъ 27 сего Декабря. В. Цыхъ[16]), бывъ много занятъ не успѣлъ и то уже черезъ одного знакомаго прислалъ. Письмомъ своимъ Вы много меня утѣшили, что не забыли еще меня[17]). Драма же ваша, которую не разъ читалъ и перечитывалъ, восхищала меня. Жаль, жаль, что ее нельзя еще пустить въ свѣтъ! Съ сердечнымъ умиленіемъ видѣлъ Петра въ горестномъ положеніи, страдающаго отъ неблагодарныхъ; изчисляющаго всѣ свои дѣянія и цѣли для чего что дѣлано и—въ замѣну, вмѣсто того, чтобы наслаждаться плодами отъ трудовъ своихъ, еще долженствующаго бороться съ страстями ничтожныхъ, но сильныхъ мнѣній—Прекрасно! Прекрасно! К. Я. Долгоруковъ любимецъ мой (а кто не учитъ его?) мастерски отдѣланъ. Видишь его предъ собою и слышишь его говорящаго и не иначе въ самомъ дѣлѣ, какъ тутъ изложено. Старовѣры—да и всѣ, и по одиночкѣ, и вмѣстѣ отлично обдѣлано. Завидую будущимъ, не далѣе какъ дѣтямъ нашимъ; они будутъ и читать, и видѣть на сценѣ. Еще благодарю Васъ чувствительнѣйше за доставленное удовольствіе и сердечное наслажденіе.

Исполняя только Ваше желаніе, хотѣлъ бы съ сею почтою послать кое-что, но какъ на то нѣту дома сказки или повѣсти. Залучивъ въ свои руки, вышлю непремѣнно[18]). Ежели соберусь съ силами и съумѣю, то постараюсь передать Вамъ кое-какія преданія здѣшнія, а Вы ихъ размажете по своему. Исповѣдуюся и каюся! Дерзнулъ азъ окаянный обивать цѣлое книжище! Безъ путеводителя, совѣтника и наставника плохо, хотя мыслишка и есть, но обработать ее выше силъ моихъ. Если имѣете терпѣніе, взгляните строгимъ окомъ на рукопись, которую Вамъ доставитъ А. В. Глазуновъ; это—Жизнь и похожденія Петра Пустолобова. Рукопись XVIII в.[19]). Умоляю Васъ, скажите безпристрастный судъ Вашъ: пускать ли этого молодчика въ бѣлый свѣтъ? Ласково ли примутъ его родственники? Самъ вижу и знаю, что слогъ, хотя и отвѣчаетъ времени, въ которое писано, но все таки долженъ быть не такъ шероховатъ, тяжелъ и неудобенъ. Исправлять его здѣсь—человѣка не имамъ; печатать его здѣсь также не могу, по причинѣ удаленности отъ Цензуры, отъ людей знающихъ въ этомъ толкъ и могущихъ со всею искренностію подать совѣтъ и наставленіе. Итакъ,

*) Бібліотека ім. В. І. Леніна, відд. рук. № 3519. Листи до Погодіна, 1832. Уривок цього листа з великими пропусками та хибами було вміщено в Барсукова, IV, 108.

разсмотрѣвъ и посудивъ о моемъ Петрушѣ, скажите чистосердечно: годится ли онъ явиться въ числѣ добрыхъ людей по цѣли, и стоитъ ли она того, чтобы (sic!) озаботить кого выправкою и начисткою слога и на какомъ условіи, ибо всякій трудъ требуетъ времени, а время должно быть вознаграждаемо. Мой же чудакъ, какъ началъ свою жизнь отъ рожденія и довелъ ее со всею подробностью до старости. Ни больше, ни меньше наберется ее книжекъ восемь!!! Отъ Вашего—и еще кому угодно будетъ показать—суда зависитъ участь этого хватика, имѣющаго многочисленную родню, какъ сами увидите; ежели оно что-нибудь похоже на путное, тогда можно одолжить меня помѣщеніемъ и въ Телескопѣ отрывковъ и я по сему сигналу вышлю и вторую книжку, которая уже готова, а судя по ходу дѣла, не полѣнюся и послѣдующія поставлять. Только и изспрашиваю суда, суда строгаго, нелицепріятнаго и приговора рѣшительнаго и все относительно къ цѣли и расположенію, а въ очисткѣ помогите. Симъ много и премного обяжете душевно Васъ уважающаго, преданнѣйшаго и покорнѣйшаго Григорія Квитку.

Ежели угодно будетъ подарить меня, ... поручите А. В. Глазунову. Гдѣ мною искренне уважаемый Сергѣй Тимофѣевичъ? Желалъ бы знать и его сужденіе.

(На звороті): Кончилъ 1833 (2 сл. нрз.) 31 Декабря. Да будетъ благъ 1834.

Его Высокоблагородію Милостивому Государю Михаилу Петровичу Погодину! *)

VII. Милостивый Государь Михаилъ Петровичъ!

Кажется болѣе мѣсяца уже какъ я, отвѣчавъ на письмо Ваше, благодарилъ за доставленное мнѣ удовольствіе при чтеніи Драмы: Петръ Великій, тогда тоже мною полученной. Письмецо это я поручилъ моему книгопродавцу А. В. Глазунову вручить Вамъ съ рукописью моею, но сегодня получилъ отъ него извѣстіе, что рукопись еще не возвращена съ Цензуры. Въ томъ письмѣ я просилъ о призрѣніи и милостивомъ вниманіи къ моему чудаку, но какъ надѣюсь, что письмо то дойдетъ къ Вамъ съ рукописью, то Вы и прочтете мою покорнѣйшую просьбу и не оставите меня безъ рѣшенія.

Теперь же препровождаю цѣлую груду маранія въ разныхъ родахъ. Что удостоено будетъ одобренія, вниманія (по содержанію), тѣмъ извольте располагать по собственной волѣ и произволенію, якъ то: очищать, обработать, передѣлать, убавить, дополнить и гдѣ и какъ угодно помѣщать. О кладѣ Вы разскажете мастерски и дополните что для большей завязки. Бѣднаго Матузка нельзя включить въ какую повѣсть или обставить его разными лицами, коихъ участь завязывалась бы бѣдственнымъ его преступленіемъ. Купянскій Царь, думаю, будетъ интересенъ, если только не помѣшаютъ его помѣстить. Все въ немъ истинно и онъ точно сидѣлъ на престолѣ; эта церковь недавно сломана [20]). При будущемъ случаѣ доставлю Вамъ еще о Самозванцѣ другого рода; и матерію для могущей быть интересной повѣсти. Все посылаемое теперь отнялъ отъ нашего собирателя статей въ будущіе Альманахи, а сегодичный не знаю, скоро ли выспѣетъ? Малоросс. отдѣленіе печатается здѣсь и скоро будетъ готово, а Великоросс. въ Москвѣ, но къ нему, кажется, и не принимались, равно и къ заготовленію картинокъ и нотъ [21]). Я печатаю чисто Малоросс. Повѣсти тоже въ Москвѣ и корректура присылается ко мнѣ. Ужасно медленно идетъ. Картинки производятся въ Москвѣ и я очень доволенъ обращиками [22]). Ежели угодно полюбопытствовать, можете спросить у А. В. Глазунова.

О дѣтищѣ моемъ Пустолобовѣ, котораго представитъ Вамъ Г. Глазуновъ, жду суда Вашего. И ежели Вы не откажете, то я полагаю, что его

*) Бібліотека ім. В. І. Леніна, відд. рук. № 3520. Листи до Погодіна, 1833—1834. Уривки цього листа надруковані Барсуковим, III, 362.

точно можно будетъ издавать по частямъ. Мнѣ бы интересно поспѣшить съ нимъ, потому что какъ слышно измѣняется ходъ дѣлъ, отъ коихъ страждетъ мой малютка.

Не истребляйте меня изъ памяти Вашей, дарите хоть изрѣдка словцомъ и вѣрьте уваженію и преданности къ Вамъ Покорнѣйшаго Вашего Слуги

3 февраля 834 Харьковъ. Григорія Квитки.

Зачерненные стихи въ одной тетради не мои и не могущіе явиться въ свѣтъ; ошибочно написано *).

VIII. Милостивый Государь Михаилъ Петровичъ!

Не зная, получили ли Вы изъявленія моей большой и чувствительной благодарности за доставленіе мнѣ душевнаго наслажденія сообщеніемъ къ прочтенію Петра Великаго, я нынѣ оную Вамъ возобновляю, сомнѣваясь, чтобы письмеца мои дошли къ Вамъ. Я ихъ адресовалъ чрезъ А. В. Глазунова. Чрезъ него же препроводилъ къ Вамъ и нѣсколько изъ моего маранья, которое годилось ли или нѣтъ—не знаю. Но всего лучше, что по требованію Вашему, убѣдилъ Пустынника отправить къ Вамъ Золотой Самородокъ, который—по доходящимъ къ намъ слухамъ—заставилъ нѣкоторыхъ у Васъ поморщиться [23]). Указъ о Самозванцѣ очень интересенъ; украсивъ произшествіе, которое такъ, говорятъ, было, статья вышла бы интересная; впрочемъ, Вамъ лучше все извѣстно.

Опечалилъ меня очень Г. Глазуновъ извѣстивъ меня, что „рукопись подъ заглавіемъ Жизнь Пустолобова запрещена до того, что и не возвратятъ ее изъ Комитета, а только выдадутъ свидѣтельство“.—Не знаю, что тамъ найдено такое страшное! Дѣйствія опекуна къ вреду порученнаго ему малолѣтняго ни малѣйше не навлекаютъ сѣтованія на учрежденіе Опекъ, а обнаруживаютъ злоухищренія корыстолюбивыхъ людей, прикрывающихся закономъ отъ давности времени и измѣненія обстоятельствъ оказывающихся въ теперешнее время слабымъ и недостаточнымъ и къ поправленію или къ измѣненію котораго, былъ и мой гласъ взятъ въ разсужденіе; а тутъ выставлено все въ примѣрахъ, и старые ежедневно мы видимъ, отъ нихъ терпимъ—и потому не должны бы молчать. Согласенъ, что нѣкоторыя выраженія и намеки на классъ людей—впрочемъ, вездѣ дозволяемые—требуютъ смягченія, не болѣе; но за что же такія гоненія?—Когда извѣстно, что скоро все постановленіе описываемой части управленія, отъ явныхъ безпорядковъ скоро и скоро измѣнится и приметъ другой видъ. Самому себя нельзя судить: примете ли Вы на себя трудъ отыскать бѣдную эту рукопись и, пробѣжавъ ее, сказать мнѣ что-либо въ наставленіе мнѣ. Ее читалъ, какъ писали мнѣ, Г. Болдыревъ [24]). У меня былъ планъ обширной. Въ II-й книжкѣ мальчикъ воспитывается въ пенсіонѣ, служитъ въ военной службѣ. Далѣе переходитъ всѣ званія, служитъ у Губернатора, по выборамъ, у помѣщиковъ управляетъ имѣніями, ведетъ процессъ, женится и проч., и проч. Все располагалъ вмѣстить, все, что по провинціямъ ведется, все что прикрыто краснымъ, намѣстническимъ еще мундиромъ. Не знаю, что найдено вреднаго. Вашъ судъ освѣтитъ мое понятіе.

На дняхъ явится у Васъ Утренняя Звѣзда, скомканная изъ произведеній здѣшнихъ. Не знаю, Альманахъ ли это и что оно такое? Три книжки отдѣльныя: 1. Проза и стихи русск. 2. То же малоросс. нарѣчіемъ. 3. Ноты 3-хъ малоросс. пѣсенъ.—Только не больно бейте; что могли собрали, какъ умѣли, составили; мое участіе въ томъ: я подалъ мысль и бросался на всѣ умы, чтобы напросить матеріаловъ, а Г. Петровъ (написавший Зол. Самородокъ) собиралъ, подбиралъ и издалъ. Ему честь, слава и проч., что бу-

*) Бібліотека ім. В. І. Леніна, відд. рук. № 3520. Листи до Погодіна, 1833—1834.

детъ сказано въ Журналахъ[25]). Впрочемъ, не забудьте, что нашъ край ужасно терпитъ голодъ: хотя и родился хлѣбъ, но его употребляютъ въ пищу съ мякиною, желудями, соломою, камышомъ; чего же добраго ожидать? За такимъ подмѣсомъ и съ самымъ тонкимъ разборомъ, едва доищешься частицы хлѣба.

Жаль, что Вамъ неизвѣстно Малоросс. нарѣчіе: я бы попросилъ Васъ сказать безпристрастное мнѣніе о Повѣстяхъ Основьяненка, скоро имѣющихъ вытти (о выходѣ которыхъ, ежели будетъ ходатайствовать А. Глазуновъ помѣстить объявленіе въ Телескопъ, не откажите своимъ содѣйствіемъ). Онѣ написаны въ разрѣшеніе спора, что на нашемъ нарѣчіи нельзя написать ничего серьознаго, нѣжнаго, а только лишь грубое, ругательное, кощунное (sic!)[26]). Мнѣ бы хотѣлось слышать безпристрастное заключеніе: имѣетъ ли повѣсть Маруся что-нибудь изъ того, что желалось выразить. Салдацкій Патретъ опоздалъ выходомъ своимъ. При досужномъ времени скажите, справедливы ли слухи о Телеграфѣ, Ист. Рус. Народа и проч., и проч. трудахъ. У насъ носится молва, но ничего не знаемъ и книжекъ что то не получаемъ; впрочемъ, на послѣднемъ нельзя останавливаться и дѣлать какія либо заключенія.

Будьте здоровы и успѣвайте во всѣхъ Вашихъ желаніяхъ. Не сѣтуйте на утрудившее Васъ письмо и не перемѣняйте своего расположенія къ истинно уважающему Васъ и преданнѣйшему

2 іюня 1834. Харьковъ*). Григорію Квиткѣ.

IX. Милостивый Государь Михаилъ Петровичъ!

Пользуясь отъѣздомъ земляка нашего, у Васъ служащаго, г-на Осиповскаго, напоминаю Вамъ о себѣ какъ о искренно уважающемъ Васъ и просящемъ въ отраду, не исключать меня изъ числа знаемыхъ Вами. Чѣмъ Вы особенно занимаетесь теперь къ удовольствію чтущихъ талантъ Вашъ? Подарите, не отлагая времени. Меня же Петербургскіе и здѣшніе земляки вынудили еще выпустить нѣсколько повѣстей, кои и тискаются въ Москвѣ у А. В. Глазунова[27]). Боюсь, что безъ моей корректуры набрешутъ багацько москали!

Не забывайте истинно уважающаго Васъ и по службѣ брата моего въ Москвѣ—имѣющаго надежду когда нибудь лично обнять Васъ и увѣрить въ душевной преданности Покорнѣйшаго слуги

30 Марта 1836 Харьковъ**). Григорія Квитки.

X. Милостивый Государь Михаилъ Петровичъ!

Я и жена моя. Вотъ нашъ міръ. Городская разсѣянность, толки, сплетни и прочія непріятности намъ чужды и неизвѣстны. Занятія наши: читаемъ и чтомое разумѣемъ. Читаемъ же все—и сердцемъ—при случаѣ—сокрушаемся. Начитавшись иногда такого, что къ ночи сдѣлается страшно, мы вздохнемъ и скажемъ: „Чего Москва молчитъ? Какъ это она допустила чуждымъ захватить въ руки свои судъ, расправу, литературы? Гдѣ же ея старѣйшенство, заслуги, гдѣ все ей принадлежащее и ею правильно стяжанное?“ Тутъ начнемъ считать Московскихъ магнатовъ (все разумѣя литературу), силачей, могучихъ, заслуженныхъ, и—вздохнувъ еще, принимаемся все таки за Петербургское. И вотъ одесскій комиссіонеръ, Григорьевъ, передалъ мнѣ отъ Васъ поклонъ и объявляетъ о приступѣ Вашемъ къ изданію Москвитянина[28]). Объявленія рѣшительно успокоили насъ, а плоскія, пчелиныя выходки, по обычаю, разсмѣшили насъ. Съ Богомъ ничтоже боящеся, выступайте на правое дѣло и Вы достигнете цѣли, пріобрѣтете благодарность благомыслящихъ, постыдите невѣждъ, поразите завистниковъ, уже съ лю-

*) Бібл. ім. В. І. Леніна, відд. рук. № 3520. Листи до Погодіна, 1833—1834.
**) Ibid., Листи до Погодіна, 1835—36.

тостью грызущихъ перья. Самая злость, зависть ихъ раждаетъ въ насъ досаду. Они лютуютъ не за то, что знанія у новоступившаго положительнѣе, сужденія чище, истиннѣе, нѣтъ: они чуть не лопнутъ отъ гнѣва, что нѣсколько подписчиковъ, оставя ихъ, взнесли деньги на новый журналъ, они лишилися двухъ-трехъ сотенъ рублей. Вотъ что ихъ бѣситъ! Литература, чистота языка для нихъ вещь посторонняя, вспомогательная для собиранія цѣлковыхъ!.. И не стыдятся же кричать послѣ того: мы цѣнители, мы судьи, мы отвергаемъ, мы оцѣняемъ. О, горе бѣдной литературѣ нашей! До чего она, наша сердечная, дойдетъ, если могучіе, не одушевляясь единодушіемъ, не загонятъ сихъ сребролюбцевъ въ трущобу и, наложивъ на нихъ печать всеобщаго презрѣнія, не принудятъ ихъ умолкнуть или предоставятъ имъ не болѣе какъ пищать и шипѣть, какъ нечистые духи, по искушеніи человѣка, вмѣсто радостнаго, торжествующаго клика произвели нестерпимый пискъ. Подвигайтесь, бодрствуйте, „слѣдуя, достигнешь“.

Питая такое расположеніе духа, а тутъ еще приласканный Вашимъ лестнымъ отзывомъ, чего бы не написалъ, чтобы и мой кирпичикъ пошелъ въ созиданіе огромнаго памятника, но теперь у меня нѣтъ ничего написаннаго. Вамъ угодно знать, что у меня гдѣ напечатано? Вотъ мой отвѣтъ со всею подробностію. Въ Современникѣ 1838, кн. 3-я Маруся, снискавшая мнѣ болѣе чѣмъ доброе расположеніе, дружбу почтеннаго П. А. Плетнева[29]). 1839-го Современника же въ 1-й кн. Праздникъ мертвецовъ, въ 2-й Конотопская вѣдьма, въ 4-й Вотъ любовь! Всѣ эти пьески переписаны буквально, безъ очистки, какъ требовали, съ Малороссійскаго. 1840 тамъ же, въ 1-й—Украинскіе дипломаты, Козырь-дѣвка—во 2-й, въ 3-й Панна Сотниковна, Ложныя понятія. Эти статьи прямо съ пера, какъ равно: О слободскихъ полкахъ г. Харькова, въ какихъ кн. не помню; также и въ 4-й Ярмарка. Такъ ли размѣстилъ, все ли описалъ, не помню и справиться не могу. Въ 1841 Соврем. въ I кн. располагалъ П. А. помѣстить отрывокъ изъ цѣлаго сочиненія: Жизнь и проч. Столбикова.—Въ Отеч. Запискахъ 1839 въ двухъ кн. отрывокъ изъ повѣсти Панъ Халявскій, который уже вышелъ полный. Въ X кн. Головатый и болѣе тутъ ничего. Въ Лит. Газ. на 1840 въ 1-мъ №№ Вотъ тебѣ и кладъ. 1841 Знакомые незнакомцы—Въ альманахѣ Утрен. Заря на 1840 Божіи дѣти. Въ II кн. Кіевлянина, кажется, помѣщенъ будетъ Добрый панъ, по русски писанный. Особо бродитъ Ганнуся, крестница Ваша. Въ Пантеонѣ (мимо моего желанія) комедія Пріѣзжій изъ столицы; въ Маякѣ—Перекатиполе. Больше не помню, въ чемъ грѣшенъ[30]). Теперь Г. Фишеръ хлопочетъ завалить свои подвалы собраніемъ воедино всѣхъ моихъ повѣстей, въ чемъ есть и начало: Панъ Халявскій (какъ онъ увѣдомляетъ меня) лежитъ тихо, бездвижно; за нимъ приготовляется допечатывающійся Столбиковъ, въ 3-хъ частяхъ; послѣ такого начала боюсь пускаться съ остальнымъ, чтобы его не ввести на убытки[31]). Кончивъ предъ Вами исповѣдь въ явленныхъ грѣхахъ, сознаніе учиню и въ неявленныхъ еще. У меня заготовлено много, но не въ портфелѣ, а все еще пока въ головѣ. Каждая статья обсужена, снаровлена, подшита и ожидаетъ выпуска по требованію. Теперь и именно въ сіе время пишу по одному заказу. Вступили и другіе, но я для нихъ отложу,—могутъ подождать,—а пріймусь для новорожденнаго Москвитянина[32]). Первой кн[иги] еще не получили здѣсь. По ласкѣ Вашей получу, поблагодарю Васъ за память отъ души, и тогда съ моимъ ценсоромъ прочтемъ, увидимъ, сообразимъ, съ чѣмъ можно осмѣлиться явиться у Васъ, да не внѣ извержены будемъ. Отъ занятій по службѣ имѣю часа два—четыре, кои пишу. Пишу съ плеча, и если бы переделывать и выправлять, то и въ цѣлый годъ не написалъ бы повѣсти. По написаніи читается предъ моимъ единственнымъ ценсоромъ, исправ-

ляется, исключается, дополняется кое-что, и въ такомъ видѣ отправляется. Такъ пришлю и къ Вамъ; заранѣе прошу, не взыщите за нечистоту.

Не отвлекаю же Васъ отъ почты и разсмотрѣнія, конечно, присланныхъ статей. Крѣпитесь.—Съ добрымъ намѣреніемъ, съ твердостью нѣтъ врага, коего бы одолѣть не можно было.

Искренне, душевно Васъ уважающій Григорій Квитка.

18 Генваря 41 Основа Харьковъ.

Прошу и надѣюсь, почтеннѣйшій Михаилъ Петровичъ, что все написанное мною отъ избытка сердца, останется между нами, а не какъ нѣкіе Гг. Издатели: я къ нимъ написалъ кое-что, по дружбѣ, съ нѣкоторою, къ счастью откровенностью, а они напечатали письмо цѣликомъ. У нихъ же набѣжала статья, а я . . . долженъ краснѣть[33]).

Съ Г. Бецкимъ[34]) рѣдко видимся, но всегда пріятно бесѣдовать съ нимъ *).

XI. . . . . Не знаю, я провинціалъ, хуторянинъ, не знаю, что и за двѣ версты отъ меня дѣлается, и потому мнѣ простительно мыслить, что благодѣтельное Правительство, видя, что проказа можетъ усилиться, приступило къ дѣйствію, возстановило опеку надъ угнетеннымъ Русскимъ словомъ и предоставило ей волю дѣйствовать для спасенія гонимаго сироты; для чего и избраны въ опекуны мужи, знающіе дѣло, ревности исполненные, съ твердою волею, съ силою, могущею поднять и поддержать упавшаго почти, отогнать далеко крамольниковъ и поставить его на незыблемомъ основаніи. Дѣйствуйте же, г.г. опекуны, не одними разсужденіями, академическими рѣчами, доказательствами; мы ихъ прочтемъ, скажемъ «хорошо, правильно», а шмели или хотя и пчелы, даже сѣверныя, будутъ жужжать свое, а мы останемся на распутіи, съ растопыренными руками, разинутымъ ртомъ, спрашивая самихъ себя: куда же идти? Нѣтъ, непросите власть и силу преслѣдовать сапожника, чтобы не шилъ кафтановъ; онъ и выкройки не знаетъ, и нарядитъ всѣхъ шутами. Иначе не спасете вы нашего слова и вотще всѣ ваши труды и заботы etc. etc[35]).

Много можно бы еще сказать, но вы все знаете **).

XII. . . . . Что сказать Вамъ за Москвитянина[36])? Сотни, тысячи спасибо? Мало, ничтожно противъ той пользы, которую онъ уже приноситъ и обѣщаетъ еще болѣе принести многимъ и во многомъ. Шествуйте впередъ, не смущаясь и не огорчаясь, еслибы гдѣ и забрехала шавка ничтожная. Цѣль Ваша благородная, патріотическая; исполненіе прекрасно, отчетно; судьи, понимающіе дѣла, уже на Вашей сторонѣ, а потому и побѣда несомнительна. Неужели не доживемъ до того вождѣленнаго времени, что вся эта крамола, возникшая отъ безпечности даровитыхъ, исчезнетъ, какъ прахъ отъ благотворнаго вѣянія? И благомыслящіе, желающіе общаго блага не насладятся удовольствіемъ увидѣть людей, искавшихъ одной корысти, хотя бы съ попраніемъ всего великаго, священнаго, посрамленныхъ, отчужденныхъ, презрѣнныхъ и принужденныхъ умолкнуть. О! дѣйствуйте, дѣйствуйте неутомимо, дѣйствуйте какъ начали, и скоро достигнете цѣли для общаго блага и спокойствія, и утѣшенія, желающихъ и ждущихъ сего блага. Мой низмѣнный поклонъ почтенному Вашему сотруднику и ревностному поборнику правды Шевыреву ***)...

XIII. Милостивый Государь Михаилъ Петровичъ!

Съ перваго часа новаго года, начавъ угощать пьявокъ, едва очувствовался черезъ два дня, и укрѣпяся, поспѣшилъ съ окончаніемъ Оксаны.

*) Бібл. ім. В. І. Леніна, відд. рук. № 3525. Листи до Погодіна за 1841 р.

**) Див. Николай Барсуковъ. Жизнь и труды М. П. Погодина, книга шестая, СПБ 1892, с. 246—247.

***) Див. Николай Барсуковъ. Жизнь и труды М. П. Погодина, книга шестая, СПБ 1892, с. 68—69.

Препровождаю при семъ какова есть. Пробѣгите ее, а съ 18-й и до 21-й страницы просмотрите внимательнѣе, не выкинуть ли всего этого, какъ то подробно изложеннаго и объясняющаго, что нѣкоторымъ читателямъ можетъ показаться неприличнымъ, непристойнымъ и проч. На нашемъ языкѣ (малоросс.) оно идетъ и, говорятъ, необходимо; не знаю, какъ Вамъ покажется. Перескочить съ 18-й на 21-ю стран. можно бы, сказавъ объ уходѣ и потомъ начать возвращеніемъ, но невидна будетъ скорбь, отчаяніе Оксаны, не обнаруженъ будетъ дьявольскій умыселъ и какъ будто она сама была согласна на все. Какъ знаете [37]).

За неудачное изложеніе не взыщите. Трудно перелагать изъ нашего по Вашему. До сихъ поръ не примѣнюсь, чтобы все шло гладко, какъ у насъ. Нѣсколько мѣстъ, за неудобствомъ передать также ловко, какъ оригиналъ, проглочено, т. е. выпущено.

Будьте здоровы съ новаго года навсегда. Скверно быть больнымъ, какъ это испыталъ—и еще не совсѣмъ поправился. Помойте голову Г. Бецкому, что не навѣщаетъ меня, въ скукѣ сидящаго на леченіи.

Преданный, покорный и уважающий Васъ

17 Генваря 42. Основа. Григорій Квитка.

P. S. Не перечитывалъ. Должны быть списки, недописки, негладкости. Исправьте, если Оксана заслужитъ вниманіе Ваше.

Вы, въ Москвитянинѣ извѣстили, что 11 книжка Кіевлянина вышла и обѣщали сдѣлать разборъ, но умолчали—а книжки нигдѣ нѣтъ. Не знаете ли, какая участь постигла ее? М. А. [38]) давно не пишетъ ко мнѣ и не знаю, гдѣ онъ *).

XIV. Милостивый Государь Михаилъ Петровичъ!

Скорблю душою, не читавъ еще Москвитянина, коимъ въ Харьковѣ, слышу, тѣшутся, а я, по нездоровью продолжающемуся, не могу отъ нихъ попользоваться. Здѣшня почтовая контора весьма неисправна, а полагаю, и другіе на пути, въ одной же степени. И потому долженъ еще, какъ видно, потерпѣть къ прискорбію, а розыскъ уже начался начиная отъ здѣшней конторы, если еще и тутъ не обманываютъ. Нужнымъ почелъ объяснить Вамъ неполученіе книжки, что иногда написалъ бы Вамъ что на нее, да не знаю. Какъ же разсылка не лежитъ на Васъ, то я и Вамъ передаю не въ видѣ требованія, а какъ сѣтованіе.

Обрадованъ извѣстіемъ, что вождѣленный нашъ Пасторъ [39]), которымъ наградили нашъ Харьковъ, будетъ квартировать у Васъ, то вы, москвичи глядите: не долго придерживайте его у себя, не лишайте насъ утѣшенія видѣть Его среди насъ и насладиться Его бесѣдою и поученіями. Всѣ истинные сыны церкви и любящіе край свой, въ восторгѣ отъ такого драгоцѣннаго подарка. Авось и Вы захотите посѣтить здѣсь Преосвященнаго и доставить случай знать Васъ лично преданному и уважающему Васъ за очно Григорію Квиткѣ **).

XV. . . . . Душевно благодарю Васъ за утѣшительное извѣщеніе, что Москвитянинъ будетъ продолжаемъ вами и дѣятельнымъ сотрудникомъ вашимъ. О, да укрѣпитъ васъ Богъ въ благородномъ предпріятіи истребить плевелы изъ той нивы, гдѣ должно расти и прозябать все чистое, благородное, святое; нивы обрабатываемой для того людьми свѣдущими, призванными, предвидящими, что вредно собирать или сохранять въ житницѣ и что именно и какую пользу принесетъ благородное дѣланіе. Зло такъ укоренилось, что

*) Бібліотека ім. В. І. Леніна, від. рук. № 3526. Листи до Погодіна, 1842.

**) В лівому верхньому кутку дата оливцем „къ 28 ф.“. Ibid., № 3526. Листи до Погодіна, 1842.

восторженіе плевелъ едва-ли поможетъ, нужно бы сѣчь, если хотите и по дѣтскому понятію, рубить, жечь, истреблять, искоренять, да не когда (sic! *Є. А.*) плевелы заглушатъ пшеницу, или размноженіемъ своимъ противъ всѣхъ усилій приведутъ въ ослабленіе ревность дѣлателей. Спрашивать мнѣнія публики, по чистому переводу—толпы, и дѣйствовать по нему, также возможно, какъ отыскать согласный аккордъ въ крикѣ разноголосицы. Богъ съ нею, съ публикою. Идите своею дорогою, вами избранною, вами обработанною, не слушайте, вспомнивъ Арабскія сказки, кликовъ, воплей, писковъ, визговъ, старающихся васъ смутить, не забудьте, они кричатъ, или правильнѣе, шипятъ за вами, позади васъ. Такъ слѣдуя, достигнете, до цѣли предназначенной себѣ и, кромѣ утѣшенія сердечнаго, что вы ревностно трудились для святого дѣла, какое наслажденіе быть увѣренному, что и потомство скажетъ спасибо за ратоборство ваше при защищеніи цѣлости, чистоты, великости Русскаго слова. Гдѣ нынѣ искать его? Въ сборникахъ компилюемыхъ школьниками, не умѣющими составить фразы и въ чванствѣ своемъ мнящими себя быть судьями и полагающими, что мнѣнія ихъ уважаются, потому что толстые журналы наши расходятся тысячами. И точно—увы!—правда расходятся. Но если еще потворять шалунамъ и равнодушно смотрѣть, какъ они свои парши и шелуди разсыпаютъ въ міръ людской, то, смотрите, чтобы не успѣли во злѣ...

. . . . . Критика у Васъ благородна, здорова, справедлива, права правяща слово истины. Опрятна тѣмъ, что удаляется всякого кощунства, не является въ публику съ размалеванною смѣшными узорами рожею, не скалитъ зубовъ; и, знавши дѣло въ совершенствѣ, не принимаетъ на себя диктаторскаго тона; указываетъ скромно, не крича: «совѣтуемъ, напоминаемъ». Не кидаетъ въ автора грязью. Между нами говоря: мудрое Правительство, въ отвращеніе такой крамолы, признано блюсти цензуры такое благочиніе, но какъ исполняется? Скоро дойдетъ по-русски: въ батюшку и матушку, а цензура поставитъ форменное дозволеніе и будетъ тиснуто. Авторъ у васъ не выставленъ, одно сочиненіе судится. Справедливо одинъ сказалъ, что пишущій книги есть существо несчастное, подверженное самому рѣзкому, обидному посмѣянію даже въ личности, осмѣянію въ родѣ ругательства. Послѣдній пьянчужка, плутъ, не явленный мошенникъ, въ личности своей неприкосновененъ, судъ и расправа спѣшатъ къ защитѣ его; а бѣдный авторъ, жертвующій здоровьемъ, временемъ, состояніемъ, разруганъ, осмѣянъ, обезчещенъ печатно—гдѣ найдете защиту? По моему мнѣнію, невыносимое оскорбленіе для автора и то, когда непризванный въ судьи, не имѣющій никакого понятія о разбираемомъ предметѣ, школьникъ, не доучившійся Русской грамотѣ, могущій писать только афиши о театрѣ, устрицахъ, рестораціяхъ и прочемъ вздорѣ, дерзко принимается судить сочиненіе и осмѣливается кричать: мы совѣтуемъ, предлагаемъ автору!.. Съ завидною опрятностью ведетъ себя ваша критика и въ томъ, что и сама не пачкаетъ рукъ и не заставляетъ читателя затыкать носъ, при разборѣ и переборѣ до послѣдней частицы грязнаго сочиненія, какъ дѣлаютъ другіе журналы: выставятъ всѣ мерзости и постараются прикрасить еще своими гадостями, думая тѣмъ распотѣшить публику. О, жалкіе! *)

*) Див. Николай Барсуковъ, Жизнь и труды М. П. Погодина, книга шестая. СПБ. 1892 с. 69—71.

Примітки.

[1]) Тут автор має на думці „Дѣйствіе первое изъ комедіи: Выборъ исправника (вторая часть Дворянскихъ выборовъ)“, що було надруковане в „Московскомъ Вѣстникѣ“ (1830, № 3, сс. 239—279) без прізвища автора. Текст дає ряд варіянтів порівнюючи з текстом усієї комедії, що її було надруковано окремою книжкою в тому-ж таки 1830 році й також без прізвища автора.

[2]) Сергій Тимофієвич Аксаков був цензором і в 1827 році дозволив надрукувати п'ять п'єс Квітки („Дворянскіе выборы“, „Вторые дворянскіе выборы“, „Турецкая шаль“, „Шельменко“ та „Странница или Сомнамбулка“), а потім на протязі декількох років листувався з ним (див. Данилевскій. Украинская Старина, сс. 216—217). Одного листа Квітки до Аксакова (з Харкова, 17 квітня 1829 р.) надрукував Павлов у „Русскомъ Архивѣ“, 1903, кн. 3, сс. 445—447.

[3]) В липні 1829 року М. П. Погодін із М. С. Щепкіном їздили на Україну, були і в Харкові, але з Квіткою, очевидно не зустрілися (див. Н. Барсуковъ, Жизнь и труды Погодина, кн. II, СПБ. 1889, сс. 318—319).

[4]) Згаданих матеріялів серед паперів М. П. Погодіна немає в бібліотеці ім. В. І. Леніна. Зрештою частину, здається, опублікував М. П. Погодін у „Русскомъ Архивѣ“ (1863, вип. II, сс. 160—170): „Планъ романа изъ жизни Мировича и записка о немъ Квитки (Основьяненка)“. Як пише Н. Барсуков, Погодін тоді думав написати роман із життя Мировича („Жизнь и труды Погодина“, кн. III, с. 311).

[5]) Тут згадується оце полемічне оголошення проти Ф. В. Булгаріна з його „нравоописательными романами“, що з'явилося в „Чрезвычайномъ прибавленіи къ „Молвѣ“: „Спѣшимъ довести до свѣдѣнія нашихъ читателей сію минуту полученное нами прелюбопытнѣйшее извѣстіе о новомъ, безъ сомнѣнія, важномъ твореніи, имѣющемъ въ непродолжительномъ времени украсить собою нашу литературу. Марфа Ивановна Выжимкина, совершенно новый, нравоописательно-сатирическій, географическо-историческій и прозаико-поэтическій романъ XIX вѣка. Читая неоднократно въ Сѣверной Пчелѣ, что публику нашу весьма занимаютъ разсказы Ивана Ивановича Выжигина, что скоро появится на поприще мира новорожденный Петръ Ивановичъ Выжигинъ, и сличая съ разсказами перваго записки о собственныхъ своихъ приключеніяхъ и наблюденіяхъ, Марфа Ивановна Выжимкина рѣшилась, наконецъ, обнародовать оные записки, въ твердой увѣренности, что они будутъ не менѣе занимательны и еще болѣе добротны. И такъ сей романъ раздѣляется на три части: 1) просто-романическая, до французской кампаніи, 2) историческо-романическая, во время французской кампаніи, 3) романически-сатирическая, послѣ французской кампаніи. При каждой части будутъ приложены портреты Марфы Ивановны Выжимкиной, снятые: во времена ребячества, другой во время французской войны—(прекраснымъ вѣнскимъ художникомъ)—въ самомъ цвѣту ея жизни, третій, послѣ войны, подъ старость. Образчики романа на показъ публикѣ напечатаются въ повременныхъ изданіяхъ, образцы типографской работы и портреты будутъ за стеклами выставлены въ книжныхъ лавкахъ. Подписная цѣна за всѣ три тома, на бѣлой бумагѣ и въ цвѣтной обложкѣ—только пять рублей. Почтенные имена подписчиковъ напечатаются не въ концѣ послѣдней, а въ началѣ первой части, почему и будетъ она необыкновенно толста и занимательна. Будучи страхъ какъ озабочена другого рода занятіями, М. И. Выжимкина поручила изданіе сего романа г. Анемподисту Щупальцѣ, человѣку съ необыкновеннымъ критическимъ чутьемъ и рѣдкимъ литературнымъ досужествомъ. Жительство имѣетъ онъ, Щупальце, на Зацѣпѣ („Молва“ 1831, № 5, прибавленія).

[6]) Н. А. Полевой мав манію публікувати передплати на ріжні свої видання, які потім дуже часто запізнювалися і не виходили вчасно, а то й зовсім не друкувалися через скрутне матеріяльне становище видавця. Ця манія була одним з найулюбленіших приводів для всяких можливих епіграм і памфлетів. Так, П. А. В'яземський писав про нього:

„Чѣмъ занимается теперь Гизо Россійскій?“—
„Да, вѣрно, тѣмъ-же все: какой-нибудь подпиской.
На книгу новую, которую—Богъ дастъ!—
Когда нибудь и онъ напишетъ—да издастъ“.—

(П. А. Вяземскій. Полное собраніе сочиненій, т. IV, с. 171). На Полевого, мабуть, зложена й оця епіграма самого Квітки:

Писаці.
Тарас наш—хитра голова.
Він книжку порядивсь писати,
А гроші зараз став збирати.
Злупив... А книжка-ж де?.. „Овва!“

(„Шпигачки, або по московському эпиграммы“—„Молва“ 1833, № 120, с. 47).

[7]) Тут говориться про комедію Квітки „Шельменко — волостной писарь“ (Харків, 1831), що була надрукована без прізвища автора і була дозволена до друку ще в 1827 році С. Т. Аксаковим (див. вище).

[8]) Лист цей (власне уривок із нього), так само, як і листи під №№ 11, 12, 15, друкуються за виданням Н. Барсукова („Жизнь и труды Погодина, кн. III². СПБ. 1911, с. 156), бо в архіві Погодіна його немає. Коли в 1882 році Н. П. Барсуков взявся за свою працю над життєписом Погодіна, все, що залишилося по письменнику, себ-то папери, щоденники, листування, автографи деяких із його творів і т. ин. „переданы были", писав Барсуков (Жизнь и труды М. П. Погодина, т. I, сс. VI—VII),—„мнѣ изъ Московскаго Публичного и Румянцевскаго музеевъ, для извлеченія потребныхъ для жизнеописанія матеріаловъ. Такимъ образомъ въ мои руки перешолъ громадный Погодинскій Архивъ, обнимающій собою три четверти XIX столѣтія. Прежде всего надлежало потрудиться надъ самимъ Архивомъ и отдѣлить пшеницу отъ плевелъ". Як додає до цих слів В. Н. Княжнін, это и было сдѣлано, но настолько искусно, что цѣлый рядъ документовъ, именно писемъ приведенныхъ въ левіафанѣ Барсукова, большею частью вь выдержкахъ, крайнѣ, повидимому, неточныхъ, зачастую весьма поверхностно датированныхъ писемъ, растерзанныхъ на клочки (начало въ одномъ томѣ, конецъ въ другомъ; иногда же совершенно безформенные обрывки, соединять которые приходилось лишь по наитію), цѣлый рядъ писемъ,—словомъ большая часть того, что печаталось Барсуковымъ со ссылкой „письма", томъ такой то (а такихъ томовъ до 1864 г. не больше не меньше какъ 37!) „на свое мѣсто не вернулось". (Аполлонъ Александровичъ Григорьевъ, Матеріали для біографіи. Подъ редакціей Влад. Княжнина Птр. 1917, с. VII). На жаль зробити пильні розшуки в архіві М. П. Погодіна було нам тяжко (в 19191—920 рр.) через дуже неприхильне до цього відношення адміністрації кол. Рум'янцевського Музею, де цей архів переховується.

[9]) Венелін (справжнє прізвище—Хуца), Юрій Іванович (1802—1839), відомий славіст, приятель М. П. Погодіна. В Харкові він спинився, вертаючись з подорожи по слов'янських країнах.

[10]) В архіві Погодіна при цьому листі не збереглося ніякої „канви", тому неможливо з'ясувати її зміст.

[11]) „Телескопъ"—„Журналъ современнаго просвѣщенія"—видавав Н. І. Надеждін у Москві в 1831—1836 рр.

[12]) „Харьковская Ганнуся (повѣсть)" скороченний переказ М. Погодіном оповідання Квітки, що був поміщений в „Телескопі", 1832, ч. VII сс. 192—207, 363—378, 482—508. Прізвище Квітки в журналі не згадується, видавець „Телескопа" в примітці пише: „Повѣсть доставлена при слѣдующей запискѣ: „Я получилъ отъ одного почтеннаго Русскаго писателя живущаго въ Малороссіи двѣ повѣсти, съ лестнымъ для меня правомъ пересказать ихъ по своему. Я никакъ симъ не воспользовался бы, еслибъ предѣлы журнала позволили помѣстить ихъ въ томъ видѣ, какъ они мнѣ доставлены; но я долженъ былъ ихъ сократить слишкомъ втрое. Слѣдовательно автора должно благодарить за изобрѣтеніе и расположеніе, а за разсказъ отвѣтственность падаетъ на меня. М. Погодинъ". Не зважаючи на подяки в цьому листі Квітка потім видрукував оповідання в первісному його вигляді („Ганнуся". Разсказъ Грыцька Основьяненка, Харьковъ. 1839).

[13]) Оповідання Квітки з таким заголовком нам невідоме, нема його, здається, і в архіві М. П. Погодіна.

[14]) В 1832 році Квітка був обраний на харківського „совѣстнаго судью".

[15]) До цього часу були відомі „Украинскіе анекдоты", що належали Квітці й були надруковані без прізвища автора в „Молві", 1833 р., ч. V, № 65, сс. 259—260. Чи не про них згадує Квітка в цьому листі? Але тоді в „Молві" за 1831 і 1832 рр. повинні були бути надруковані ще невідомі анекдоти Квітки („первые"). Не маючи змоги переглянути „Молву", залишаємо розв'язання цього питання нашим бібліографам.

[16]) Володимир Францович Цих (1805—1837), професор „Всеобщей исторіи" в харківському, а потім київському університетах.

[17]) Тут і нижче йде мова про трагедію М. П. Погодіна „Петръ I", яку цензура не хотіла пропустити. У „представленіи" цензурному комітету між иншим було написано таке: „а) Позволительно ли выводить въ драматическомъ сочиненіи лицо историческое, еще столь близкое какъ Петръ Великій, къ памяти коего мы должны благоговѣть, какъ къ преобразователю Россіи, и прапрадѣду нынѣ царствующего государя; б) можно-ли допустить чтобы императрица Екатерина I участвовала въ политическихъ замыслахъ князя Меньшикова, или даже ободряла оные молчаніемъ своимъ; в) позволительно-ли излагать въ трагедіи подозрѣнія, что Петръ Великій самъ приказалъ пытать сына своего въ застѣнкѣ; г) можно-ли допустить въ устахъ самыхъ заговорщиковъ дерзкіе и оскорбительные выходки противъ Петра Великаго: позволительны-ли слишкомъ сильныя выраженія государю въ устахъ Якова Долгорукаго". Не зважаючи на заперечення Погодіна й запевнення його, що все ним написане, є історичною правдою і обосноване на фактах, цензурний комітет справу з трагедією подав до відома Миколи I-го, який поклав таку резолюцію: „Лицо императора Петра Великаго должно быть для каждого русскаго предмѣтомъ благоговѣнія и любви; выводить оное на сцену было бы почти нарушеніемъ святыни, а по сему совершенно неприлично. Не дозволять печатать". Трагедія Погодіна була видана лише сорок років пізніше („Петръ I", Трагедія въ 5 д. въ стихахъ, 1831, М. 1873).

Відзив Квітки про трагедію Погодіна надруковано із значними скороченнями в праці Н. Барсукова „Жизнь и труды М. П. Погодина“ (кн. III соч., СПБ. 1911, сс. 362—363).

[18]) Щоб пояснити ці слова, треба зазначити, що Квітка дуже охоче давав усім бажаючим свої рукописи для прочитання і не раз скаржився на те, що їх у нього зачитують.

[19]) Цей лист Квітки дає змогу точно встановити дату, коли були написані „Похожденія Пустолобова“ (пізніш Столбікова): досі працю над цим романом відносили за Данилевським („Украинская Старина“, с. 227) до пізнішого часу, приблизно на кінець 30-х років.

[20]) Рукописів, що згадуються в цьому листі,—мабуть нарисів ріжних оповідань, в архіві М. П. Погодіна нема.

[21]) Тут говориться про альманах „Утренняя Звѣзда, Собраніе статей въ стихахъ и прозѣ“ (кн. I—II, Харьковъ, 1833—1834). Книга перша містила в собі російський матеріял і, здається, справді друкувалася в Москві, а книга друга була вся присвячена Україні. Із творів Квітки тут надруковані: „Суплiка до Пана Іздателя“, „Салдацький Патрет“, „Украинское утро. Отрывокъ“. Видавцями цього альманаху були студент І. Петров та І. І. Срезневський.

[22]) „Малороссійскіе повѣсти, разсказываемые Грыцькомъ Основьяненкомъ: Книжка I“ (М. 1834. сс. 380). До цеї книжки увійшли: „Салдацький Патрет“, „Маруся“, „Мертвецький великдень“.

[23]) Пустынникъ — псевдонім Ів. Петрова, видавця „Утренней Звѣзды“. Що за твір „Золотой Самородокъ“, чи був він надрукований, нам невідомо.

[24]) Олексій Васильович Болдирев (1780—1842), професор московського університету і цензор.

[25]) Альманах „Утренняя Звѣзда“ ніяких відзивів, здається, в сучасній йому пресі не викликав.

[26]) Порів. лист Квітки до П. А. Плетньова з 15 березня 1839 р.: „По случаю былъ у меня споръ съ писателемъ на малороссійскомъ нарѣчіи. Я его просилъ написать что серьезное, трогательное. Онъ мнѣ доказывалъ, что языкъ неудобенъ и вовсѣ не способенъ. Знавъ его удобства, я написалъ Марусю, и доказалъ, что отъ малороссійскаго языка можно растрогаться“. („Украинская Старина“, 253). Так само оповідає цей факт і жінка письменника, А. Г. Квітка, на запитання І. І. Срезневського: „какъ онъ пришелъ къ тому, что началъ писать на малороссійскомъ нарѣчіи?“ вона відповіла: „(Артемовскій) говорилъ что малороссійскій языкъ грубъ, а Г. Ф. написалъ Марусю“ (В. И. Срезневский, Г. Ф. Квитка и И. И. Срезневский—Sertum bibliologicum, II. 1922, с. 213).

[27]) Друга книжка оповідань Квітки вийшла в 1837 році: „Малороссійскія повѣсти, разсказываемые Грыцькомъ Основьяненкомъ. Книжка вторая“ (М. 1837). До неї увійшли такі оповідання: „Добре роби, добре й буде“, „Конотопська відьма“, „От тобі і скарб“.

[28]) „Москвитянинъ“ - журнал, що видавав у 1841 р. М. П. Погодін, спочатку об'єднував на своїх сторінках слов'янофільсько настроєну частину російської літератури. Оголошення, про яке згадує Квітка в своєму листі, було надруковане в „Московскихъ Вѣдомостяхъ“ і містило в собі от що: „Путешествовавъ два раза въ чужихъ краяхъ и устроивъ литературныя и ученыя отношенія съ главными городами Европы, имѣя усердныхъ корреспондентовъ по своимъ Словенскимъ странамъ въ Богеміи, Моравіи, Кроаціи, Венгріи, Сербіи, Галиціи, Польшѣ, а равно и во всѣхъ главныхъ городахъ Русскихъ, по честному вызову многихъ литераторовъ Русскихъ, я буду издавать въ слѣдующемъ 1841 году учоно-литературный журналъ подъ заглавіемъ Москвитянинъ, на который я имѣлъ счастіе получить Высочайшее соизволеніе.—Съ такими средствами и при такомъ стеченіи благопріятныхъ обстоятельствъ, я надѣюсь доставлять публикѣ скорые и вѣрные извѣстія о важнѣйшихъ явленіяхъ въ жизни литературной, учоной, художественной и гражданской, во всѣхъ частяхъ Россіи и въ главныхъ государствахъ Европейскихъ, распространять полезныя свѣденія и понятія и тѣмъ содѣйствовать по мѣрѣ силъ своихъ великому дѣлу отечественнаго просвѣщенія.—Первое мѣсто в Москвитянинѣ посвящается Россіи. Ея Словесность, Исторія, Географія, Статистика, Юриспруденція будутъ главными предметами, и я употреблю всѣ свои силы, при помощи многочисленныхъ корреспондентовъ чтобъ знакомить болѣе моихъ соотечественниковъ съ любезнымъ нашимъ Отечествомъ, въ коемъ до сихъ поръ остается такъ много неизвѣстнаго.—Изъ отечественныхъ явленій обратится особенное вниманіе на произведенія умственные. Отдѣленіе критики, на которую такъ много жалуются писатели, обвиняя ее въ пристрастіи и ограниченности, устроено такимъ образомъ, что всякая книга будетъ разбираема учонымъ, который занимается преимущественно ея предметомъ. Профессоры всѣхъ Русскихъ Университетовъ примутъ дѣятельное участіе въ этомъ отдѣленіи.—Книги по части Рус ской Исторіи будутъ разбираться мною или подъ моимъ руководствомъ.—Критика произведеній изящной словесности, отечественной и иностранной, находится въ завѣдываніи профессора Русской Словесности, С. П. Шевырева“ (Моск. Вѣдом. 1840, № 90).

[29]) Петро Олександрович Плетньов (1792—1862), критик і журналіст, видавець „Современника“ (1838—1846). З Квіткою Плетньов познайомився позаочі через В. А Жуковського, який передав йому де-кілька оповідань Квітки для надрукування в „Совре-

меннику". З часом Квітка зробився постійним співробітником „Современника" й постачав для нього белетристику; Плетньов дуже високо ставив талант Квітки — цікавого белетриста-оповідача. В результаті зносин Квітки з Плетньовим залишилася значна кількість листів Квітки. В своїй біографії Квітки Г. П. Данилевський надрукував уривки з 18 листів („Украинская Старина". сс. 251—270). Крім того, в „Пушкинському Домі" в Ленінграді, в архіві П. А. Плетньова переховується 46 листів Квітки, які готує до друку автор цих рядків.

[30]) Крім перерахованих Квіткою творів, він надрукував у „Современнику"—„Дѣлай добро и тебѣ добро будетъ" (1839, г. XIV, відд. IV, сс. 1—60); статья „О Слободскихъ полкахъ" надрукована також там (1840, т. XVI). „Городъ Харьковъ"—також (1840 р. ,XX, сс. 102—114). Уривки з „Жизнь и похожденія Столбикова" (розділи X, XI, XXI—XXIII) надруковані також у „Современнику" (1841, г. XXI).

[31]) Як оповідає біограф Квітки, „Г. Фишеръ объявилъ въ Петербургѣ, что приступаетъ въ своей типографіи къ изданію Полнаго собранія сочиненій Основьяненка. Письма этого времени нашего автора къ разнымъ знакомымъ полны хлопотъ по этому изданію. Изданіе остановилось и, кромѣ непріятностей самыхъ чувствительныхъ, ничего не принесло огорченному старику, который, вдали отъ Петербурга, не могъ съ успѣхомъ стоять за свое дѣло". (Г. П. Данилевскій „Украинская Старина". Харьковъ 1866, с. 229, див. також сс. 230—231). У харківській центр. Науково-Навчальній Бібліотеці, в альбомі автографів, що належав колись Г. П. Данилевському, є цікавий лист Квітки до невідомого (П. А. Плетньова?), що має заголовок „О моихъ счетахъ съ г. Фишеромъ", і що знайомить читача з усіма цими неприємностями. Лист цей буде нами опублікований.

[32]) В „Москвитянині" (1841, ч. V), надруковано оповідання Квітки „Маргарита Прокофьевна".

[33]) Тут Квітка, видимо, натякає на свою жартовливу статтю на адресу деяких петербурзьких видань—„Званые гости" (Современник 1840, т. XX). Про цю статтю видавець „Современника", П. А. Плетньов, писав своєму кореспондентові, Я. К. Гротові (10 серпня 1840): „Я сейчасъ кончилъ второй листъ корректуры „Современника"... Тутъ находится отзывъ Квитки о Современникѣ въ его пьесѣ „Званые гости". Уморительно смѣшно, но безсовѣстно самому о себѣ напечатать такой отзывъ". (Переписка Я. К. Грота съ П. А. Плетневымъ. Соч. 1896, с. 12). Познайомившися з цією статтею, Грот ділиться враженнями (22 жовтня 1840 р.): „Званые гости"—прелесть. Позлятся за нее иные господа" (ib., 101). Див. також op. cit., с. 659, де цитуються уривки з статті Квітки про „Современникъ".

[34]) Іван Єгорович Бецький (1818—1890)—в той час був студентом харківського університету: пізніш став відомий завдяки російсько-українському літературному збірнику „Молодик", що був ним виданий (5. випуска, Харків 1843—1844). Родився Бецький в Москві й був досить близькою людиною до Погодіна.

[35]) Лист цей—до речи відомий нам лише з уривка, що був надрукований Н. П. Барсуковим,—присвячений перетворенню Російської Академії у „Второе Отдѣленіе Русскаго языка и Словесности Академіи Наукъ" в 1841 році.

[36]) Поява „Москвитянина" викликала ряд прихильних і похвальних відзивів з боку тої частини російської літератури, що мала нахил до слов'янофільства. Витяги з цих відзивів читач знайде у Н. П. Барсукова (Жизнь и труды М. П. Погодина, кн. VI, СПБ. 1892, сс. 49—76).

[37]) Квітка пише про своє оповідання „Сердешна Оксана. Съ малороссійскаго" („Москвитянинъ" 1842, ч. I, № 2, сс. 411—474).

[38]) Михайло Олександрович Максимович (1801—1873) в 1840—1841 рр. видав два випуски альманаха „Кіевлянинъ", де брав участь і Квітка: в другій книжці „Кіевлянина" надруковане оповідання Квітки „Добрый панъ".

[39]) „Вожделѣнный нашъ Пасторъ"—Інокентій (Борисов, 1800—1857), славний проповідник, що був у ті часи харківським архієпископом.

ВОЛОДИМИР МІЯКОВСЬКИЙ.

ЛЮДИ СОРОКОВИХ РОКІВ.

(Кирило-методіївці в їх листуванні).

Листування будлі-якого письменника, громадського і політичного діяча становить найкращий матеріял для відтворення його духового обличчя, яке глибше заховане в літературних, мистецьких, наукових і публіцистичних творах його. В своїх листах автор сам розповідає про себе, переказуючи свої думки, зазначаючи ті факти й деталі, що їх біограф старанно вишукує з ріжноманітних джерел, з переказів инших людей, з сухих та скупих на фарби офіціяльних документів.

Листування кількох сучасників між собою одкривають перед нами ще й ширші можливості. Не тільки лице окремої людини проступає через епістолярну форму вислову думок і змалювання подій. Окремі обличчя авторів, накладаючись одне на одне, як у синтетичному родовому фотографічному портреті, підкреслюють з особливою виразністю ті риси, що з'являються характерними і спільними для всіх авторів і, стираючи яскравіші вияви індивідуальних рис, підводять нас до можливости відтворення колективного обличчя епохи.

Люди сорокових років—не тільки в історії України, Росії, а й в історії инших культурних народів відбивали цілком певний етап у розвитку суспільних думок, соціяльних стосунків. Для України це була доба реакції після першого польського повстання, після спроби Конарського в польських суспільних колах організувати осередки демократичної революційної думки, і разом з цим це була доба початкового збирання сил для національного відродження—виступ на поле української літератури кількох видатних починальників нового українського письменства, плекання панславістичних ідей, як чинника для відродження окремих слов'янських національностів, для боротьби з зажерливим і реакційним самодержавством, для встановлення нового політичного ладу в формі республіки.

Для Росії епоха ця позначилася знаменною боротьбою двох світоглядів: западництва і слов'янофільства.

Українська інтелігенція сорокових років знайшла для себе форму громадського об'єднання в таємному товаристві.

За зразок для цього об'єднання, безумовно, стали передніші таємні товариства, от як масонські, декабристські та польські. Як масонська ложа з'єднаних слов'ян мала імення св. Івана, так товариство 40-х років носило імена також святих—Кирила та Методія, вважаючи їх за символ слов'янського об'єднання.

Від масонства перейняло воно й деяку речеву символику, наприклад уживання персня, як знака належности до товариства. Містично-релігійний ґрунт єднав кирило-методіївців також почасти з масонами, почасти з польськими месіяністами. Але з роками змінився і характер цієї релігійности, і мета, і напрямок її. Бо змінився цілком склад активних передових сил, що виступили на кін історії. Саме 40-ві роки одмічені значним піднесенням економічного розвитку, який перекував і класові взаємовідносини попередніх років. Те, що в ідеології двадцятих років було натяком, у 40-х роках стає ясно визначеною думкою, і те, про що тоді мріяли одиниці, тепер говорять і проповідують широкі верстви суспільства. Так було з основним питанням,

що навколо його, як навколо своєрідного центру, крутилася вся історія першої половини XIX віку—з питанням про крепацтво. Скасування крепацтва стає не тільки за один з пактів «Правил» Кирило-Методіївського товариства, про це говорять усі без винятку братчики, про це говорять і навкруги їх по всіх верствах суспільства.

З братчиків двоє належало до селянства—Шевченко й Посяда: один звільнений з підданства крепак, другий державний селянин. Костомаров був сином крепачки і поміщика-крепосника, решта належала до разночинців, офіцерських дітей та збіднілого дворянства, яке вже цілком декласувалося і належало власне до міжкласового шару інтелігенції;—по більшості бо це були вчителі, письменники,студенти і дрібні урядовці. Всі вони визнали за необхідне «искорененіе рабства и всякаго униженія низшихъ классовъ», як сказано в «Правилах».

Костомаров пізніше в своїй автобіографії формулював цю вимогу яснішою мовою: «уничтоженіе крѣпостного права, дворянскихъ и всякихъ привилегій»,

В одному з листів до свого харківського знайомого К. Сементовського Костомаров р. 1844 писав, що він одержав на Волині «ужасающія свѣдѣнія» що-до побуту тамтешнього селянства. «Каторга лучше была бы для нихъ! Не говоря уже о томъ, что бѣдный русскій крестьянинъ работаетъ помѣщику вмѣсто указанныхъ трехъ дней цѣлую недѣлю (что водится и у Вашихъ полтавцевъ, краснѣя долженъ это сказать!), а себѣ во время рабочее удѣляемъ только праздники, изъ чего выходитъ, что многие не знаютъ имени Іисуса Христа, не говоря о томъ, что бабы, работая зимою по цѣлымъ днямъ на барщинѣ, берутъ пряжу для помѣщика еще и на домъ на вдосвѣта, не говоря о безчисленныхъ поборахъ, какъ то доставленіи ягодъ, грибовъ, тмину не въ зачетъ барщины, обязанности разплаживать птицу для пана, налагаемой на каждый дворъ, обращеніе съ ними таково, что превосходитъ всякое понятіе объ утѣсненіи и приводитъ въ трепетъ друга человѣчества» [1]).

Аналогічні враження від становища селян здобув і Оп. Маркович при першій безпосередній зустрічі з селянином [2]).

Правда, на допиті в бібіковській канцелярії він пояснив, що «грустные и тягостные впечатлѣнія» від селянського життя спиралися в нього найбільше на картини пияцтва та «развращенія» народа. Напевне, на допиті Маркович і не хотів глибше пояснити причин тяжкого враження, яке справляло на нього селянське життя. Можливо, що сам не зв'язаний соціяльно з народом, він і не добачав при першій зустрічі, де заховане коріння тих з'явищ, що спадали в очі навіть і неспостережливому сучасникові, але вступ його до кола кирило-методіївських братчиків, безумовно, розплющив йому очі на все. Знайомство з Гулаком, Костомаровим, Посядою, Шевченком не могло не відбитися на ідеології, глибшому розумінню соціяльних з'явищ у цього юнака-романтика, що інтересувався народнім побутом і піснею і роздумував над нещасною долею народа.

Гулак підійшов до зв'язку соціяльного нерівенства із звичайною для нього правною міркою. В листі до Ганки він писав: «Преимущественное вниманіе обращалъ я до сихъ поръ на правомѣрныя отношенія низшихъ сословій, какъ въ Россіи, такъ и у прочихъ Славянъ, именно на рабовъ, невольниковъ, холоповъ, крестьянъ, подданныхъ и пр.,—какъ на предметъ, по важности и современности своей, предпочтительно передъ другими, заслуживающій внимательного изученія».

Найбільш інтересне ставлення селянина Посяди до цього питання. В нього знайшли під час трусу замітки, які дають повну можливість розкрити його

[1]) „Україна" 1925, № 3.

[2]) Матеріяли до історії Кирило-Методіївського брацтва. Приладив до друку М. Грушевський. К. 1914, с. 127.

думки. «Не странно ли,—писав він,—что народъ живетъ на такой благодѣтельной землѣ, какова Украйна, не наслаждается почти никакими ея благами, почти не знаетъ ихъ? значитъ ли это пользоваться дарами, кои доставляетъ ему сама природа, когда все вырывается изъ рукъ крестьянъ наглыми помѣщиками даже въ то самое время, когда тотъ съ жадностью хотѣлъ вкусить ихъ» [1]).

Посяді належить і такий характерний малюнок: «Бѣдствія ужасныя въ странѣ нашей, такъ мать лишается единственнаго сына, всю надежду и подпору своей старости, на зло отданного въ солдаты,—здѣсь вы увидите поселянина, который уже сбываетъ послѣднюю свою худобу, чтобы заплатить слишкомъ обременительную подать. Если пройти мимо какой-нибудь деревни—вы увидите сотни нищихъ, которыхъ надежда на лучшее давно уже оставила...» [2]).

Немає сумнівів, що цей останній малюнок, який потрапив у Посяди до проєктованого ним листа якомусь міністрові, є повторення відомих рядків з Шевченкового «Сну» (1844): «А он розпинають вдову за подушне, а сина кують, єдиного сина, єдину дитину, єдину надію!—в військо оддають»...

Посяда в своїх чврнових замітках, що їх у нього взято при арешті, спробував соціяльно витлумачити і виправдати те негативне з'явище, яке зупинило увагу Марковича – пияцтво, як наслідок зазначених від нього соціяльних кривд.

Проєкти полегшити долю селянина в конкретних формах очевидно обмірковувалися на зібраннях Кирило-Методіївського братства. Принаймні в паперах Андрузького підчас трусу знайшли проєкти політичних і соціяльних змін, які, треба гадати, писалися якщо не за завданням братства, то напевне на підставі тих розмов, що йшли на зборах. Андрузький був дуже молодим членом братства, щоб йому доручили відповідальне завдання складати політичні проєкти. До того-ж самі проєкти не виявляють сталости думки, а навпаки незрілість і хитання,—тому скоріше можемо вважати їх за особисті відгуки на розмови й проєкти у братстві. В одному з проєктів Андрузького знаходимо й деякі твердження що-до визволення селян. Вони помірковані, не ясно викладені й не складають якоїсь суцільної продуманої пропозиції. Андрузький визнає особисту волю за селянами царськими та казенними; «помещик владеет не крестьянами, а землей, крестьяне служат ему по земле». Проєкт Андрузького забороняв міністрам, вельможам та духівництву мати крепаків і визнавав за необхідне позбавляти права на маєток «нерадивого» поміщика. Що до ріжних форм визволення, то проєкт Андрузького намічав такі: 1) викуп селян з опікунської ради («совета») на гроші, що можна здобути через зменшення витрат на армію та на вищі чини; 2) чоловік після 60 років, жінка по 50—стають вільними, але поміщик зобов'язаний їх утримувати до смерти або дати їм повне господарство; 3) селяни по смерті ближчих родичів їх колишніх поміщиків стають вільними; 4) діти, що мають одного з батьків вільного, самі стають вільними. Крім того, проєкт намічав нагороди тим поміщикам, що визволятимуть своїх селян: «Дворянин освободивший своих крестьян, из'емлется от всяких повинностей, служб и имеет право выбирать место и род жительства по произволу. В случае бедности ему и его детям жалуется пенсия по достоинству его поступка». Інтересно, що проєкт Андрузького накладав на поміщика обов'язок заходити в володіння маєтком під присягою, а один з пунктів вимагав від поміщика утримувати школу [3]).

Не тільки зв'язані з селянством Шевченко й Посяда, але й одірвані вже

[1]) Архів III Відділу, справа № 81, ч. 9, арк. 4, № 2. [2]) Те-ж саме, № 3.

[3]) Справа № 81, ч. 8, арк., 6. „Проекты найденные у студента университета св. Владиміра Андрузскаго“.

од поміщицької класи Маркович, Костомаров, Гулак, Андрузький—в один голос, як бачимо, говорять про важке становище крепака, про необхідність у цьому корінної зміни. Думки про це стають характерними для людей 40-х років з самих ріжних верств суспільства. Капіталізація поміщицького маєтку вимагала користування вільною робочою силою. Крепацтво для нового укладу господарства ставало такими важкими кайданами, що в полегшенні долі селянина самі поміщики бачили для себе поратунок. Все частіше чути голоси саме з поміщицького оточення про необхідність полегшення селянської долі. Споміж поміщиків виділяються декілька апологетів цієї ідеї, які й на практиці йдуть на певні поступки селянам, як на перехід до цілковитого їх визволення. Цензура силкується не пускати відомостів про це до періодичної преси, і проєкти нових можливих умов між поміщиками та селянами виливаються в формі записок, докладів, то-що. Відомі проєкти 40-х років С. Льовшина—поміщика з Лисаветграду, проєкт 1847 року гр. Мечислава Потоцького з Поділля; відома діяльність в цьому напрямку В. В. Тарновського, чернигівського поміщика, пізнішого учасника реформи 1861 року на Чернигівщині, В. П. Тарновського, поміщика Прилуцького повіту, учасника цієї-ж таки реформи на Полтавщині.

Записка Льовшина проєктує складання умов поміж селянами й поміщиком для регулювання їх економічних взаємовідносин. Умови, що їх пропонує Льовшин, зводять на передачу з боку поміщика в користування селянам половини всієї землі, за що селяни обов'язані певною роботою на поміщика неменш ніж три дні на тиждень. В умовах Льовшина зазначено також певні гарантії що-до особи селянина (заборона продажу і право кожного викупитися з крепацтва)[1]).

Гр. Мечислав Потоцький простіше розв'язував питання пропозицією в 1847 р. звільнити в своєму маєтку всіх крепаків з передачею їм $^2/_3$ поміщицької землі в їх повну власність і без якої-будь виплати. Уряд не пішов на це і дозволив Потоцькому перевести крепаків у «зобов'язані селяни» на гірших умовах[2]).

В. В. Тарновський, який мав особисті знайомства серед братчиків, у цю епоху особливо цікавився селянським питанням. Тарновський був багатий поміщик, що деякий час учителював у житомирській гімназії і готувався стати на шлях ученого, і це вже накладало на нього печать ідейности; правда, дуже швидко по смерті батька він мусив повернутися до господарювання в своєму родовому маєткові на Чернигівщині. Це перервало й учену кар'єру Тарновського, і літературна робота його після першої статті «Юридическій бытъ Малороссіи» (Юридич. Записки 1842, т. II) також на довший час перервалася. Якраз під той час, коли й братчики ділилися своїми думками про селянську справу, в середині 40-х років Тарновський прикладав рук до розроблення інвентарних правил, що мали врегулювати земельні й особисті взаємовідносини між поміщиками й селянами; за свідоцтвом його біографів він брав неофіціяльну участь у роботі київського інвентарного комітету[3]).

В листі Гулака до Оп. Марковича згадується ще й про другого Тарновського—Василя Петровича, з Полтавщини, надзвичайно розвинену й культурну людину свого часу, попечителя прилуцької школи і автора літературних робіт у селянській справі. В поглядах своїх на це питання В. П. Тарновський був рішучим ворогом крепацького стану селянина. «У Василія Михайловича (Бѣловерскаго),—писав Гулак Марковичеві,—засталъ я опять Тарнов-

[1]) В. Семевський, „Крестьянскій вопросъ въ Россіи въ XVIII и первой полов XIX в.“ СПБ. 1888, т. II, ст. 82–84. [2]) Ibidem, с. 101—103.

[3]) Русскій Біографическій Словарь Суворова.—Ткачевъ. СПБ. 1912, с. 313 і біографичний нарис М. Юзефовича в книжці М. Гербеля: „Гимназія высшихъ наукъ и Лицей кн. Безбородко въ Нѣжинѣ“.

скаго и опять имѣлъ счастіе слушать превосходную статью его о крестьянствѣ въ Малороссіи, постепенный переходъ изъ вольнаго состоянія въ безусловное рабство, прежніе патріархальные отношенія помѣщиковъ и подданныхъ и ужасающія картины современнаго изувѣрства—все это изображено съ такою вѣрностію, согрѣто такимъ теплымъ чувствомъ, перемѣшано съ взглядами столь свѣтлыми, что и строгій критикъ останется въ восхищеніи отъ этого очерка» [1]).

Не можемо проминути іще одну цікаву постать—приятеля В. В. Тарновського—чернигівця, відомого статистика Д. П. Журавського, який за все своє життя більшу частину трудових грошей повернув на викуп дворових людей, а по смерті (р. 1856) заповів усе своє майно на цю справу [2]).

Важливо одмітити, що й уряд потроху йде назустріч вимогам і проєктам з поміщицьких рядів, обережно й з побоюванням, дабы «освобождением огромного количества крепостных людей не потрясти спокойствие целого края, не подкопать основание существующих постановлений; не раздуть пламени непокорности в соседних вотчинах и тем не привести крестьян в волнение, помещиков в отчаяние, а правительство в необходимость прибегнуть к строгим мерам для восстановления нарушенного порядка» [3]). Політичні міркування примушують його до цього. Уряд зі своєї ініціятиви підносить питання про полегшення становища селян на території найбільш полонізованої частини Росії—в «північно-західному» та «південно-західному" краях. З самого початку 40-х років обмірковуються заходи в формі введення інвентарів, які-б до певної міри зв'язали вимоги поміщиків що-до обов'язків їх крепаків-селян. Політичний розрахунок, скерований у бік польського поміщика, що ввесь час 1831-го року тільки й марить про самостійну Польщу, організує таємні товариства, політичні змови, піддержує нелегальні зв'язки з Західньою Европою,—дозволяв тепер так формулювати тезу про необхідність полегшити долю селянина, про взаємовідносини пана-Поляка й крепака-Українця або Білоруса: «ежели от сего будет некоторое стеснение прав помещиков, то оно касается прямо блага их крепостных людей и не должно отнюдь останавливать благой цели правительства» [4]). «Благая цель» приховувала політичний удар. Змова Конарського з його широко розкиданим на Литві, Білорусі й Україні Демократичним Товариством (1838 — 1839 рр.) була останнім фактом зрадництва польського поміщика. Не диво, що тому самому представнику уряда, київському генералу-губернатору Бібікову, який за довгі роки перебування в Київі вславився своєю рішучою боротьбою з полонізацією правобережної України та з польською політичною ідеєю, належить проєкт полегшити становище селян у формі інвентарів. У 1844 році було засновано між иншим у Київі, Житомирі та Кам'янці-Подільському губерські комітети для розгляду та складання інвентарів поміщицьких маєтків, з головною метою зменшити вимоги поміщика та врегулювати обов'язки крепака. Комітети ці діяли під головуванням губернатора і до складу їх, крім офіціяльних представників, увіходили ще троє поміщиків, «известных благоустройством своих имений».

І хоч інвентарний комітет і працював як певна урядова інституція, проте відомості що-до його роботи, при загальному інтересі до тих завдань,

[1]) За Сто літ. Збірн. І, с 37.

[2]) Некролог Д. П. Журавського див. „Кіев. Губ. Вѣдомости" 1857 № 41, ч. неофіційна. Порівн. також в біографії В. В. Тарновського в кн. Гербеля „Гимназія высшихъ наукъ". Біографія Д. П. Журавського в „Рус. Біогр. Словарѣ", том „Жабокритскій—Зяловскій".

[3]) Заключення шефа жандарів гр. Орлова з приводу проєкту гр. Потоцького. Див. В. Семевський, с. 102.

[4]) Резолюція Миколи І на журналі комітету західніх губерень 1840 року. В. Семевський. с. 488—489.

що стояли перед комітетом, безумовно ставали широко відомі, хоч-би через цю неурядову частину комітету. А в Київі справа ця була особливо голосною, бо тут був центр її ініціятиви і центр постійного догляду за нею в інвентарній частині канцелярії генерала-губернатора. Не могли не знати про все це й кирило-методіївці. Урядові заходи в їх гуртку, як і взагалі в громадських колах Київа, безумовно підтримували й розпалювали інтерес до селянського питання.

Друге питання, на якому зосереджена була увага братчиків і якого вони торкалися в листуванні—це було культурне поле для роботи на ґрунті літератури, видавання книжок, заведення шкіл, то-що. Люди 40-х років продовжували традицію людей двадцятих років і прокладали свої борозни на полі, що його зорало покоління шостидесятників. Члени таємних товариств на початку віку заводили так звані ланкастерські школи, цебто школи взаємного навчання. Саме в Київі ще в 1817 році заведено ланкастерську школу для кантонистів, яку розширив член „Союзу Благоденствія“ Михайло Орлов. Орлов збирав пожертви на школи, сам багацько вкладав у цю справу грошей, складав граматику, виписував з Франції таблиці для навчання, які тут перекладалися і вживалися по школах. Люди 40-х років учительську діяльність ставили за основу громадської роботи. Братчики не один раз і в листах, і на допиті, і в творах своїх підкреслюють цю думку. Майже всі братчики хоч не на довгий час ставали учителями-професіоналами: Костомаров у Рівному й Київі в гімназії і університеті, Куліш у Луцьку, Київі і Петербурзі, Білозерський, Пильчиків у Полтаві, Гулак збирався зайняти місце Костомарова в першій гімназії в Київі, пізніше Гулак, Маркович, Посяда, Тулуб на все життя визначили собі цю професію. Свою місію, як члени таємного товариства, вони бачили в учителюванні, і символом для братства взяли ймення «первоучителів» слов'янських. «С величайшей радостию узнал я, безценнейший Николай Иванович (Гулак),—писав йому В. Білозерський,—что Николай Иванович (Костомаров) утвержден министром; но с сожалением узнал о том, что не вы заняли его место в гимназии. Тогда бы для вас обоих открылась обширнейшая сфера для деятельности, полезной для человечества; всякая благодарная цель тогда бы легче и скорее достигалась». Білозерський і найбільше Куліш зв'язували цю учительську ролю братства з соціяльними реформами, гадаючи, що передумовою скасування крепацтва має бути народня освіта. Білозерському належить проєкт утворити сільські школи для дітей козацького стану та вільних землеробів, що скінчивши школу повернуться до своєї хліборобської праці. За проєктом Білозерського поміщицькі селяни не допускалися в ці особливі ремесницькі школи «во избежание того, чтобы помещик впоследствии не захотел бы извлекать из воспитанника для себя выгод непомерными и нечеловеческими требованиями» [1]). Андрузький на допиті говорив про виховання народніх учителів на кошти окремих волостів для їх власних потреб у галузі загальної народньої освіти [2]).

Доноситель Петров переказував слова Гулака, що «для прочнейшего распространения идей свободы между славянскими племенами, необходимо учредить школы для простого народа, а также писать и издавать сочинения».

На заведення шкіл і видання підручників передбачалося збирати кошти і самим робити складку.

Куліш у листі до Костомарова згадує про утворення шкіл і видавання підручників, а на допиті докладніше пояснив, що братчики мали намір писати короткі підручники українською мовою з священної й загальної історії, гео-

[1]) Україна 1924, № 1—2, с. 126—129. [2]) Матеріали, с. 33.

графії, рахівництва та сільського господарства. Маркович носився з ідеєю видання для селян книжки на зразок «Сельского Чтения», що його видав був кн. Одоєвський. З метою ширення освіти й пропаганди своїх думок, братчики затівали видання журналу. Літературна діяльність їх була підпорядкована тим самим просвітнім заходам. Про це говорив у своїх листах до Костомарова Куліш і багацько пояснив додатково про це на допитах. Три конкретних проєкти маємо в цьому напрямку у братстві: проєкт Білозерського що-до шкіл, проєкт Костомарова-Куліша що-до видання книжок і Марковича—що-до видання журналу. Перші два проєкти одбилися й у листах. Білозерський, що опинився в Полтаві в ролі пропагандиста ідей братчиків у новому місті, пише Гулакові про спроби поставити на реальний ґрунт свою ідею утворення сільських шкіл. У листі Метлинського до Костомарова бачимо також обговорення цілком реальних шляхів до здійснення видавничих проєктів братства.

Учительно-просвітній напрямок роботи братства в'язав членів його з ширшими колами громадянства. Ми бачимо з слів самих братчиків, що вони затягають до здійснення своїх планів однодумців з широких верств. Білозерський обмірковує свої плани про заведення школи з деякими учителями в Полтаві. О. Навроцький гадає затягти до цієї справи приятельку Шевченка кн. Варвару Репніну. А. Метлинський у Харкові втягає в цю справу своїх знайомих і студентів. Братчики обмірковують можливість поставити справу видання книжок і журналу на широкий і офіціяльний шлях. В оповіданні Костомарова на слідстві є вказівки, що справу цю братчики думали провести через попечителя шкільної округи. Про необхідність офіціяльної легалізації товариства для видавання українських книжок А. Метлинський говорить у листі до Костомарова: «Общество для печатанія не гудю, тільки нужно його утвердити гаразд, ато ніхто не пристане із посторонніх, а коли мало буде, то вийде із нього пшик!»

Братчики не були новаторами в цій справі. Як люди своєї епохи, вони тільки ясно зрозуміли першочерговість цієї роботи. Вони самі на допитах указували на один зразок, який їм дав приклад—це подане вище «Сельское Чтеніе» кн. Одоєвського та А. Заблоцького-Десятовського. Приклад популярної загально-освітньої книжки для народа — вони могли бачити й у «Книзі Наума» М. О. Максимовича, якого всі вони добре знали і з яким дехто (Шевченко, Куліш) були в приязних відносинах. Третє видання цієї популярної книжки «О великомъ божьемъ мірѣ» вийшло якраз року 1845. Того-ж року з'явилася в друку популярна книжка про сільське господарство «Разсказъ казака Мойсея Осьмака о томъ, какъ онъ хозяйничалъ у себя дома, и о томъ, что онъ сдѣлалъ для улучшенія быта государственныхъ крестьянъ Гоголевской волости Черниговской губерніи";—її видав учений комітет міністерства державних маєтків [1]).

Заблоцький-Десятовський написав книжки: «Разсказы о Богѣ, человѣкѣ и природѣ» та «Ручная книга грамотнаго поселянина», які також завдяки близькості Заблоцького до гр. Кисельова написані були для державних селян, що про освіту їх особливо піклувався Кисельов, що керував міністерством державних маєтків. А Заблоцькому-Десятовському належить честь відкриття перших шкіл для селян у 40-х роках, саме для державних селян. «Школы были немногими,—пише біограф Заблоцького,—но единственными в 40-х годах светочами народного образования». Діяльність міністерства державних маєт-

[1]) Дехто з братчиків мав зв'язки з відомством державних маєтків. Брат Оп. Марковича служив у цьому відомстві у Полтаві. В. Білозерський був з ним знайомий і мав подавати проєкт про школи до Полтавського Управління Держ. Маєтками. Куліш не знав книжки „Козака Осьмака". Див. лист його до Бодянського від 18 грудня 1848 року. К. Ст. 1897. № 11, с. 248.

ків безумовно була відомою братчикам. Крім того вже за кілька місяців до свого арешту 24 січня 1847 р. в неофіціяльній частині Київських Губерських Відомостей вони могли прочитати заклик від цього міністерства до авторів писати популярні книжки для селян на конкурс[1]). Зважуючи зростання письменности поміж селянами, міністерство державних маєтків передбачало потребу на книжки для селянського вжитку. Оголошуючи конкурс, учений комітет давав деякі вказівки що-до змісту та характеру самих творів. Зміст їх мав охопити «нравственное состояніе крестьянина», його обов'язки громадські й родинні, фізичні з'явища природи, як передумови сільського господарства, розвиток сільсько-господарчих знаряддів, улаштування осель і господарчих будинків, хатню гіґієну, вказівки що-до виховання дітей, та поради що-до ріжних промислів. Серед порад, які давав учений комітет авторам, інтересна перша таки вказівка: «не смешивать предметов общих, свойственных всем местностям, с теми, которые составляют исключительную принадлежность только некоторых; не предлагать, например, северному поселянину то, что может быть доступно только южному». Мова для цих книжок, звісно, пропонувалася російська, і рекомендувалося уникати «слов чисто областных, понятных лишь в той или другой губернии, и не известных вообще в России».

Отже кирило-методіївці в своїй практичній роботі на освітньому фронті мали зразки як індивідуального, так і урядового походження. Костомаров на допитах особливо підкреслював це урядове покровительство справі народньої освіти, бо ним можна було прикрити нелегальні кроки братства в освітній справі. Він посилався на те, що думка Марковича про видання «Сельского Чтения» українською мовою була відома «начальству», що здійснити плани кирило-методіївці гадали за дозволом уряду, і план видань, про який Костомаров писав Метлинському, обов'язково мав бути затверджений Міністерством Народньої Освіти і переведений у життя за допомогою міністерства державного майна. Свою записку про заведенння сільських шкіл Білозерський мав провести також цілком офіціяльним шляхом.

Третє питання, що в розв'язанні його криються також характерні риси епохи 40-х років—було національне питання. В кирило-методіївському братстві воно поставлене було в площину питання слов'янського. В III відділі, на допиті один із наймолодших членів братства—студент Андрузький цілком справедливо зформулював, що «главная цѣль, соединявшая всѣхъ, была: соединеніе Славянъ воедино, принимая за образецъ Соединенные Штаты, или нынѣшнюю конституціонную Францію». Поруч із цією метою, як менше загальну («частная, при ней существовавшая цѣль») Андрузький одмічає— «цѣль малороссійскую: возстановленіе Гетманщины, если можно отдѣльно (желаніе тайное), если нельзя—въ Славянщинѣ"[2]).

Ідея всесловянського відродження та об'єднання всіх слов'ян в одну федерацію тягла за собою ідеї відродження кожного слов'янського племени зокрема та питання про політичні зміни в сучасному укладі головніших держав Европи, на території яких жили слов'янські племена.

З братчиків Костомаров, Гулак, Шевченко, Білозерський і Куліш залишили помітний слід у культі слов'янської ідеї. Шевченко ще в Гайдамаках, а пізніше в Івані Гусі та в инших творах виявив себе прихильником ідеї всеслов'янського братства. В Київі Костомаров і Гулак були безумовним центром цієї ідеї. Костомарова притягала мета слов'янської федерації, Гулака як правознавця інтересувала подібність правних ідей у стародавніх юридичних пам'ятниках ріжних слов'янських народів. Костомаров видав книжку про слов'янську мітологію (1846), яку для стилю надрукував церковно-

[1]) „Задача, предложенная Ученымъ Комитетомъ Министерства Государственныхъ Имуществъ на конкурсъ къ 1848 году". [2]) Матеріяли, с. 32.

слов'янськими літерами; Костомарову-ж належить вірш, що був узятий при трусі разом із иншими паперами і пізніше від М. Стороженка надрукований у Київській Старині[1]) під заголовком «Славянам», як вірш Шевченка. Провідна ідея віршу—це прийдешня воля Слов'ян, які називаються тут «дітьми слави», за чеським слов'яністом Яном Коляром, що присвятив ідеї слов'янського відродження велику поему під заголовком «Дочка Слави».

Інтерес до слов'янства серед київської молоди 40-х років був остільки великий, що всі вони кинулись вивчати слов'янські мови, особливо сербську й чеську, знайомитися з слов'янскими літературами. Цю потребу на слов'янські студії одмічає курс чеської мови, який об'явлений був у 1846/47 рр. в київському університеті професором грецької та римської словесности Страшкевичем[2]). Найбільше захопився цими студіями Василь Білозерський, як це легко помітити з його полтавських листів до товаришів, що залишалися в Київі. В Полтаві він вивчає Колярову «Slavy Dčery», на вечірках полтавських читає з неї уривки, сербські пісні і Міцкевичові твори, і стежить за новітньою літературою з обсягу слов'янознавства. Підчас трусу в Білозерського взято було багацько виписок із французького славіста Ципріяна Робера, з статтей його в паризькому журналі «Revue de deux Mondes». З цих виписок видно, що цікавило Білозерського. Так, ми бачимо тут довгу виписку під заголовком «Панславизмъ», де дається опреділення цьому поняттю, як прагненню до з'єднання всіх Слов'ян в одне духовне тіло. За Ципріяном Робером Білозерському ясно, що панславізм не може зупинитися на одному лише літературному втіленні, бо панславізм це не тільки літературне питання, а однаково і питання політичне, і питання соціяльне[3]). Білозерський з охотою відгукнувся на пропозицію Куліша їхати за кордон в слов'янські землі, де Куліш мав удосконалитися в слов'янських мовах і літературі і підготовити себе до професорування в петербурзькому університеті на катедрі слов'янознавства. Куліш подорожував до слов'янських земель за відрядженням Міністерства Народньої Освіти. З братчиків він перший нав'язав-би безпосередні зносини з представниками слов'янського відродження в Чехії. Листовні зносини вже були нав'язані від Гулака, правда лише з приводу конкретних ділових потреб, які Гулак мав особисто і для своїх наукових праць. Куліш їхав з адресами польських слов'янознавців, як Мацєйовський, з адресою Міцкевича, що в Парижу викладав курс слов'янських літератур, і з листами о В. Ганки та Людевіта Штура, чеських знавців слов'янщини. Палкий Куліш безумовно відіграв-би ролю своєрідного емісара від київського гуртка слов'яністів. Але арешт Куліша і Білозерського в Варшаві не тільки перервали це командирування, а на деякий час узагалі ускладнили зносини східніх Слов'ян із західніми на ґрунті слов'янознавства. Перервана подорож Куліша була останньою в ряді попередніх зносин і командирувань, починаючи від О. Бодянського, М. Іванішева, П. Прейса—в 30-х роках, та кінчаючи В. Григоровичем – в середині 40-х років. В. Ганка, Шафарик, Я. Коляр—це були ймення, які тягли до себе всіх, хто цікавився слов'янщиною.

Чеська Прага стала центром слов'янського руху, і прагнення до цього центру для київських слов'яністів підтримувалось безпосереднім учнем Ганки—Миколою Іванішевим, з яким Гулак мав багацько спільних інтересів, що по-

[1]) К. Ст. 1897, № 10, ст. 1—5.

[2]) Біографическій словарь профессоров... кіевскаго университета, К. 1884, с. 627.

[3]) Справа № 81, ч. 3. Картки з виписками рукою Білозерського, в $^1/_8$ аркуша писчого паперу, мають заголовки: „Панславизмъ", „Панславизмъ литературный", „Панславизмъ политическій", „Страхъ Нѣмцивъ и дòдилкы ихъ до Словянъ", „Обойбрáни додилки Нимцивъ и Словянъ", „Возрожденность Иллирскои народúвщины", „Маджяры въ симъ часи". "Иллирія, іи давни и теперешни гряныці". Виписки пороблено з двох статтів: 1) Cyprien Robert „Les deux panslavismes"—Revue de deux Mondes, № de, 1-er Novembre 1846. і 2) „Souvenir de l'Europe Orientale".—Revue de deux Mondes, № de 15 Mars 1847.

лягали в порівняльному студіюванні давнього слов'янського права. В настроях українських слов'яністів з їх християнськими ідеалами морального вдосконалення було багацько спільного з російськими слов'янофілами, з якими вони були близькі навіть через персональні зв'язки з Бодянським і Чижовим, узагалі з московські літературними колами. Такими-ж рисами прагнення до всеслов'янського відродження на християнських моральних началах був позначений панславістичний рух і в Польщі, якого представниками можна назвати Адама Міцкевича, Богдана Залеського, Людовика Круліковського, Вацлава Мацейовського та инших. Інтересно, що й III відділ, розглядаючи справу Кирило-Методіївського товариства, підкреслив цей зв'язок ідей українських слов'яністів з польськими слов'янськими тенденціями, яких керівником III відділ називав Адама Чарторизького, що заснував був у Парижу «Славяно-Народное Владо, прикрытое названіемъ славянскаго литературного общества», в якому велику ролю грав Міцкевич і до якого належав між иншим Шафарик. «Посредствомъ литературы и убѣжденій,—писалося в спеціяльному докладі,—этимъ [славянскимъ] племенамъ внушается, что всѣ они происходятъ отъ одного корня и одной крови, а потому должны взаимно любить другъ друга какъ братья, какъ дѣти одного семейства; что провидѣніе не раздѣлило ихъ на вѣки; что они должны познать цѣну вольности и конституціоннаго быта; что время—восчувствовать привязанность къ истинной своей народности и къ древней усыпленной славѣ». Польські еміґранти, що входять до зазначеного товариства, тільки чекають того слушного часу, «когда духъ славянскихъ племенъ будетъ достаточно приготовленъ къ перевороту. Тогда они предполагаютъ поднять общее возстаніе и составить отдѣльное Славянское Царство». Держава ця, як подає записка III відділу, складатиметься з чотирьох штатів. 1) русько-слов'янського, 2) польсько-слов'янського, 3) чесько-слов'янського та 4) іліро-слов'янського. Україна мала-б одійти тоді до Польсько-Слов'янського штату. В кінці записки розкривалася справжня мета Поляків: прикрити ідеєю слов'янського відродження це відновлення давньої Польської держави [1]).

Таким самим способом III відділ оцінив і спорідненність ідей українських слов'яністів з ідеями слов'янофілів.

У кількох доповідних записках спеціяльно про напрямок слов'янофільського руху III відділ одмічав і безпосередній уплив слов'янофільства, і шкідливі антидержавні тенденції українофільського ухилу. «Производство дѣла о Славянскомъ Обществѣ св. Кирилла и Меѳодія показало, что идеи о возстановленіи въ каждой землѣ народности, языка, собственной литературы, объ улучшеніи положенія людей и соединеніи всѣхъ славянскихъ племенъ въ одно цѣлое, не принадлежатъ однимъ лицамъ, прикосновеннымъ къ дѣлу Славянского Общества. Занятія ученыхъ подобными идеями въ наше время сдѣлалось какъ бы необходимою потребностью». Зважуючи політичне значення цих ідей, записка малювала характерну картину, як благонадійна ідея розвитку народности перетворювалася на шкідливу для російської держави ідею певного племінного сепаратизму. «Начало славянскаго направленія кроется въ страсти нашего вѣка отыскивать и поддерживать древности, возстановлять народность въ правахъ и литературѣ, и примѣнять къ нашему времени бытъ древнихъ предковъ каждаго народа. Нынѣ болѣе, чѣмъ когда либо, хотятъ быть Французы Французами, Германцы Германцами, Русскіе Русскими и такъ далѣе. Это направленіе съ одной стороны весьма важное, могущее укрѣпить самостоятельность и силу народа, съ другой—порождаетъ источникъ внутреннихъ колебаній, ибо какъ владычествующія племена заботятся о возстановленіи своей народности, такъ равно заботятся объ этомъ

[1]) Справа № 81, ч. 1, арк. 102—107.

племена подвластные: Поляки хотятъ быть Поляками, Малороссіяне—Малоросіянами» [1]).

Листування кирило-методіївців якраз було просякнуте цим саме настроєм. Українці з походження, вони хотіли почувати себе Українцями серед свого народу, а не Росіянами, не Европейцями— принести цьому народові загально-людську культуру через початкову освіту, якої цей народ не мав і людські права, якими він не користувався. Поруч із головною метою—всеслов'янського відродження була ця друга мета—українського відродження. В розумінні її кирило-методіївці не були між собою згодні. Вже Андрузький одмітив надмірну та помірковану партію в українофільстві. Листування Куліша з Костомаровим—найкраща ілюстрація до цих унутрішніх відтінків у розумінні одної-ж таки мети.

Представники ріжних соціяльних груп, обидва українські письменники, вони по ріжному ставилися до кінцевої мети в українському русі. Ми не маємо листів Костомарова від того часу, але й з Кулішевого листа у відповідь Костомарову видно, що історик боявся, щоб вивчення України не завадило-б молоді набути европейської освіти. Костомарову здавалося, що для вивчення своєї народньої мови необхідно доведеться відійти від освічених верств суспільства. Українська мова, на його думку, придатна лише для писання народніх повістів. Куліш цитує такі слова з Костомарового листа: «Я не обвиняю тѣхъ, которые холодны къ своему родному, человѣкъ стремится къ лучшему, а чужое лучше». Куліш одповідає своєму кореспондентові з властивим для нього патосом: «Нѣтъ, у васъ засохла живая струна, безъ которой никогда не будетъ гармоніи въ вашихъ ученыхъ и поэтическихъ дѣйствіяхъ... Если увянутъ подобнымъ образомъ всѣ нынѣ дѣйствующіе на литературномъ поприщѣ Малороссіяне, то и тогда я спокоенъ, о нихъ не жалѣю. Явятся новые изъ народа, явятся сердца свѣжія, которымъ сама природа безъ науки внушитъ любовь къ своему родному, и они примутся работать и приносить жертвы съ такимъ жаромъ, какого, можетъ быть, еще и не видано!» Просвітні заходи для народу, розвиток української літератури для зміцнення і розвитку української народности, розвиток української науки—така була життьова програма Куліша. Він сподівався великих наслідків від цієї роботи: «Совершаются мною въ тишинѣ дѣла, чреватыя важными слѣдствіями», писав Куліш Марковичеві. Куліш уважав, що в наслідок літературної роботи в певний час самі собою впадуть «стіни» від голосу «труби» її. Кулішів погляд на національну справу цілком характеризується словами, що мовляв навіщо нам прикладати сил до розвитку чужоземного, коли своє поле не зорано і коли крім нас ніхто й не зможе його зорати.

Крім Шевченка, Куліша й Костомарова, до української літератури були причетні Навроцький та Андрузький—обидва писали вірші українською мовою. Решта, за винятком Гулака, володіли добре українською мовою, стараючись уживати її і в своїх листах. І всі, в тому числі і Гулак, виявляли не тільки великий інтерес до всього українського, але активно сприяли розвиткові мови і літератури, затіваючи видання чи то підручних книг, чи часопису, чи збираючи фольклорний і етнографічний матеріял, необхідний для всебічного вивчення свого народу. Звісно, в своїй роботі навіть у своєму гурті, кирило-методіївці зустрічалися з думками на зразок костомарівських. У ширшому гурті вони знаходили ще й різкіші думки, не кажучи вже про офіціяльну точку зору, яка припускала наукові заняття «славянскими древностями», мовами і літературами, разом з тим уважала за краще «предупредить черезъ Министра Народнаго Просвѣщенія всѣхъ занимающихся славянствомъ—древностями и народностію, также профессоровъ, учителей и

[1]) Справа № 81, ч. 18, арк. 70–78.

цензоровъ, чтобы они въ книгахъ своихъ и на лекціяхъ непремѣнно избѣгали тѣхъ напоминаній на счетъ Малороссіи, Польши и другихъ подвластныхъ Россіи земель, кои могутъ быть примѣняемы въ смыслѣ опасномъ для цѣлости и спокойствія Имперіи, и чтобы, напротивъ того, сколь возможно старались всѣ выводы наукъ и исторіи наклонять къ вѣрному подданству этихъ племенъ Россіи»[1]).

В листуванні братчиків ми знаходимо ще дві думки в національній справі, з якими братчикам очевидно доводилося стикатися в своїй українофільській пропаганді; вони не випадкові, не такі одиничні, як це може здатися, і траплялися очевидно не тільки в практиці Оп. Марковича, що в листах до нього ми знаходимо їх. Це думки сестри його уперших Катерини Керстен і приятеля та університетського товариша Остапа Затиркевича[2]).

Погляди К. Керстен наближаются до вищенаведеного урядового погляду. Вона висловлюється проти того, що «нѣкоторые мечтатели хотятъ изъ поднарѣчія сдѣлать языкъ, силятся выражать на поднарѣчіи всѣ отмѣченныя идеи и мысли, не замѣчая, что ихъ усиліе смѣшно и не ведетъ ни къ чему дѣльному!» За вказівками Оп. Марковича вона прочитала статтю Колара в «Отечественномъ Вѣстникѣ»—«О литературной взаимности между племенами и нарѣчіями славянскими», і робить із неї висновки що-до політичного боку українофільства, посилаючись на слова Коляра, що «взаимность» не вимагає ще політичного з'єднання всіх Слов'ян, або демагогічних підступів чи революційних бунтів («возмущеній») проти урядів та государів. З цього на її думку виникає лише «замѣшательство и несчастіе», а Коляр проповідує «любовь къ нашему народу и языку, но вмѣстѣ и вѣрность государямъ, хотя бъ они были и изъ другого народа». В другому листі Керстен підкреслює своє розуміння патріотизму, як любови до цілого народу і держави, а не до одної якоїсь губерні. В третьому листі вона вписує дитирамб Україні, в якій вона сама зросла і яку любить, любить її побут, мову («нарѣчіе»), пісні; «но эта любовь къ Малороссіи,—одмічає вона тут-таки—не ослѣпляетъ меня до такой степени, чтобъ я могла назвать ее прошлую случайную, эфемерную жизнь, жизнью самостоятельною».

Погляди Затиркевича наближаються до поглядів Керстен, але вони збудовані на иншому ґрунті. «Остаюсь,—пише він у листі до Оп. Марковича,—и кажется всегда останусь при прежнемъ убѣжденіи своемъ, что малороссіяне не нація, а племя, что языкъ ихъ не языкъ, а нарѣчіе; соединяясь съ другими племенами въ одну націю, они принесутъ съ собою нѣкоторые богатые элементы дѣятельности духовной, но не имѣютъ достаточныхъ условій для самостоятельного развитія». Думки ці в Затиркевича спираються не на ідею великодержавности російського народу, як це виходить у Керстен, а на ідею космополітизму, яка визнає за вищі інтереси загально-людські перед частковими інтересами України. «Прежде всего,—підкреслює він,—по моему мнѣнію, надобно привести частные интересы Малороссіи въ соприкосновеніе съ общими интересами человѣчества, ни мало не опасаясь за народность, отъ которой до времени надобно отказаться, такъ сказать, уничтожить ее въ общечеловѣческой идеѣ, для того, чтобы послѣ пользоваться ею съ несравненно большею славою, чѣмъ теперь».

Такі думки йшли в розріз з усіма стремліннями братчиків. Їх українофільство було не навіяним зокола, не з голови придуманим, а було органічним і необхідним, так як була необхідною потреба Французові почувати себе Французом, Німцеві—Німцем. Проти цієї органічної потреби ні доводи Керстен, ні думки Затиркевича, ні вимоги уряду не могли нічого вдіяти. Що-до

[1]) Справа № 81, ч. 18, арк. 1—4.

[2]) Обидва листи ці надруковано в додатку до нашої статті „Опанас Маркович у Кирило-Методіївському братстві". Збірник „За сто літ", кн. I, с.с. 34—36 і 41—45.

цього братчики були лише синами свого часу, людьми 40-х років,—часу, що позначився по всіх сторонах, і особливо по слов'янських таким глибоким національним рухом *).

1. Оп. Маркович — В. Білозерському.

Неоцѣненный и неоцѣнимый Василь Михайловичъ! Весьма естественно, что подъ вліяніемъ глубокаго впечатлѣнія, какое сдѣлала на меня незабвенная снисходительность студента Бѣлозерскаго, прочитавшаго мнѣ статью о глубочайшимъ образомъ понятомъ имъ Гоголѣ [1]),—я былъ такъ счепно разсѣянъ съ тобою, В. М., вчера, при прощаніи. Дѣло въ томъ, что я самъ невнаю когда я буду дома и боюсь, до униженія, можетъ быть, боюсь чтобъ ты непроходился даромъ. Оцѣни же мою готовность встрѣтить тебя съ протянутою ланитою и широкимъ лицомъ и напиши письменное обязательство побрести ко мнѣ въ извѣстный день, къ извѣстному часу [2]). Василь Михайловичъ не меньше студента Бѣлозерскаго и, можетъ быть, болѣе всѣхъ сыновъ земли стоитъ того, чтобы бояться быть имъ застигнутымъ въ-расплохъ.

Все написанное (хотя и мною) серьозно, какъ физіогномія Тюлли [3]), термометръ на морозѣ, поведеніе Нейкирха [4]), монархическая власть, подлость души Брамбеуса [5]), господинъ Фавятъ [6]), журналъ М. Н. П. [7]), должность профессора и проч. не шуточные вещи.

Понедѣльникъ. [1844 — 1845 рр.] Аф. Мар. [ковича] [8]).

2. П. Куліш — В. Білозерському [9]).

Подражая одной прекрасной душѣ, кладу тебѣ въ карманъ эту иконку для самаго лучшаго употребленія. Добрый Вася! ты [вполнѣ заслуживаешь того, что тебя всѣ такъ любятъ. Не торопись же для меня въ Кіевъ, оставайся у коханыхъ столько, сколько можно.

1845, іюня 11. Кіевъ. П. К. [10]).

3. П. Куліш — Оп. Марковичу.

Намѣреніе мое принялось и пустило корни. Сегодня ожидаю Васъ въ обѣщанный часъ на пораду. Великій христіянинъ, о которомъ Вы пишете, какъ будто предвидѣлъ эту поѣздку: съ мѣсяцъ назадъ прислалъ мнѣ Новороссійскій календарь, въ которомъ я обрѣлъ теперь всѣ нужныя для нашей поѣздки свѣдѣнія.

За хустину дякую [11]). П. К.

[Серпень—вересень 1845 р.]

4. П. Куліш — М. Гулакові.

Милостивый Государь Николай Ивановичъ!

Я давно подумываю о томъ, что еще не писалъ къ Вамъ ни разу, и откладываю, пока увижу нѣкоторыя чудеса искуствъ, чтобъ сдѣлать ихъ предметомъ своего письма: обстоятельства Петербургской моей жизни Вамъ, вѣроятно, извѣстны изъ писемъ къ Василію Михайловичу. Теперь, узнавши, что Вы намѣрены переѣхать въ Дерптъ, осмѣливаюсь предупредить Васъ просьбою избрать своимъ мѣстопребываниемъ, вмѣсто Дерпта, Петербургъ [12]).

*) Нижче друкуємо 35 листів, або написаних братчиками, або до них адресованих. Усі ці листи було взято при трусах у осіб так чи инакше причетних до справи про Кирило-Методіївське товариство. Вони увійшли до ріжних частин справи III відділу „собственной его имп. велич. канцеляріи" за № 81, під яким в 14 частинах зосереджене було все листування що-до політичного процессу 1847 року. В загальній цілості листів нами не передруковуються тут недавно опубліковані вже одинадцять листів до Шевченка (див. „Україна" 1925, № 1—2, с. 74—86), п'ять листів до Марковича і один лист Марковича до Гулака (За Сто літ. Збірник І. К. 1926, с. 36—45). При кожному листі одмічається, з якої саме справи його взято. Листи друкуються з додержанням всіх особливостів правопису. Розкриті лише скорочення, а в деяких випадках ініціяли, при чім усе, що вставлено, взято між квадратові дужки.

Здѣсь Вы можете достигнуть всѣхъ своихъ цѣлей еще лучше, нежели въ Дерптѣ, а между тѣмъ можете многое сдѣлать для литературы украинской[13]). Подумайте объ этомъ, и если нѣтъ какихъ-нибудь особенныхъ препятствій, то пріѣзжайте въ сѣверную столицу. Во мнѣ Вы найдете здѣсь самаго преданнаго Вамъ человѣка и, соединивши свои силы, мы съ Вами приведемъ въ исполненіе многое... Еще разъ говорю: подумайте. Нужно Вамъ сказать. что Василь Михайловичъ, можетъ-быть, также сюда переѣдетъ; а въ Дерптѣ что Вы найдете ему подобное? не правда ли?

Изъ бумагъ моихъ, остающихся въ Кіевѣ[14]), предоставляю Вамъ выбрать для себя и увезти въ Дерптъ что Вамъ угодно.

Съ глубокимъ уваженіемъ Вашъ покорнѣйшій слуга П. Кулѣшъ[15]).

1845, дек. 8. С. Петерб.

5. П. Куліш — Оп. Марковичеві.

С. Петербургъ. 1846, генв. 17.

Милый мой Афанасій Васильевичъ!

Вы не пишете, получили ли Вы мое письмо въ Переяславѣ. Ваше же посланіе оттуда или изъ Пирятина[16]), града равно любезнаго душѣ моей, я получилъ. Все, что только возможно будетъ, я употреблю для освобожденія Вашего брата отъ тяжелыхъ его обстоятельствъ, и какъ только дѣло сколько-нибудь будетъ подвинуто впередъ, немедленно Васъ увѣдомлю. Вася повергъ меня въ невыразимую горесть: съ 7 декабря онъ ко мнѣ ни слова. Если онъ несуществуетъ, то это ужасно! но если онъ живъ, если даже боленъ такъ, что не можетъ ходить, то ничто не можетъ извинить его молчанія, и онъ этимъ сильно уронилъ себя въ моемъ мнѣніи. Я получаю письма черезъ П[летне]ва)[17], у котораго обыкновенно бываю два раза въ недѣлю на вечерахъ. Иногда я и не поѣхалъ бы, но ѣду только для того, чтобъ получить письмо отъ Васи. Пріѣзжаю: Есть?—Нѣтъ! и всегда одно нѣтъ! Когда же онъ молчитъ? нужно Вамъ знать. Тогда, когда я просилъ его немедленно, по пріѣздѣ домой, писать ко мнѣ, когда мнѣ нужны нѣкоторые книги и бумаги, которыхъ отъ него ожидаю, и когда къ нему въ деревню посланы подробнѣйшія письма на двухъ и трехъ листкахъ! Я не пишу къ нему уже больше недѣли, жду какая уже развязка будетъ этой загадкѣ! Вѣрно самая пошлая. Онъ заболтался и закружился дома такъ, что я совсѣмъ потерялъ для него свое значеніе! Вамъ доставятъ Красковскіе[18]) записочку отъ меня. Не полагаясь на вѣрность почты, еще разъ прошу Васъ взять изъ банка немедленно 600 р. ср. и вручить имъ безъ всякой росписки. Проценты Вы отъ меня будете получать какъ нельзя исправнѣе. Пожалуйста жъ не неисполните. Я имѣю важныя причины такъ настоятельно просить Васъ объ этомъ. Романъ мой конченъ[19]). Все идетъ хорошо. Спѣшу на лекцію[20]).

Вашъ П. Кулѣшъ.

Никитенко[21]) берется устроить продажу моего романа. Кажется получу рублей 1000 ср. Желалъ бы очень, чтобъ обезпечить Красковскаго, который все безпокоится о томъ, какъ онъ выстроитъ домъ и, кажется, недовѣряетъ, что Вы меня послушаетесь и дадите ему денегъ. Я самъ Вамъ дамъ вексель, но отъ него брать не буду, чтобъ онъ былъ совершенно спокоенъ.

Совершаются мною въ тишинѣ дѣла, чреватыя важными слѣдствіями. Вы узнаете это современемъ[22]).

6. П. Куліш — Оп. Марковичеві.

С. Петербургъ. 1846, генв. 25.

Добрый мой Афанасій Васильевичъ!

Благодарю Васъ за письма. Они имѣютъ теперь для меня двойную цѣну, потому, что отъ Васи нѣтъ ни слова съ 7 декабря! Меня немного успокоили

слова Ваши: «напишу и о Васѣ». Значитъ, онъ существуетъ еще на свѣтѣ и даже, можетъ быть, писалъ къ Вамъ, но почему ко мнѣ не пишетъ, это я постигнуть не могу. Чтобы тамъ ни произошло (а я всегда готовъ ожидать повторенія и надъ другою сестрою той же пошлой и пакостной исторіи, какая произошла съ Надею [23]), въ какія бы заботы, въ какія бы непріятности ни былъ онъ поверженъ, мнѣ кажется, тѣмъ болѣе онъ долженъ писать ко мнѣ. Или это только я такъ сдѣлалъ бы въ отношеніи къ нему, а онъ ко мнѣ совсѣмъ иначе расположенъ. Ну, такъ и быть! Вѣрно, мнѣ придется наконецъ убѣдиться, что моя душа одарена способностью любить преимущественно передъ всѣми моими ближними. Жаль мнѣ Васи во всякомъ случаѣ. Я представлялъ его себѣ всегда выше маменькина сынка, а теперь вижу, что онъ не болѣе, какъ легкодушный ребенокъ! Жаль! грустно! Менѣе всего я могъ ожидать такого событія. Моя душа одинока въ мірѣ. Она со многими связана самыми нѣжными чувствами дружбы; но бываютъ минуты, когда она, мужественная и расширяющаяся за предѣлы обыкновенной жизни, ищетъ души тоже мужественной и угрюмо стремящейся къ своему великому. Вася былъ для меня всегда въ такихъ случаяхъ избраннымъ сосудомъ, въ который я полагалъ самыя дорогія и тайныя свои чувства [24]). Теперь онъ для меня потерянъ, а другого существа ему подобнаго я не имѣю. Вотъ почему я придаю такую важность его глупому, хуторскому молчанію и той покорности, съ какою онъ поддался мотроновскому духу, никого, кромѣ своихъ нетерпящему, эгоистическому въ высшей степени духу. Но довольно объ этомъ.

У меня въ университетѣ есть особенный кабинетъ, въ которомъ я иногда пишу и читаю. Это—комната ректора [25]), который мнѣ ее предоставилъ въ распоряженіе. О Васѣ писалъ было передъ лекціею въ университетѣ, а теперь продолжаю дома.

Напрасно Вы думаете, что я «не пойму того удовольствія, какое вашъ братъ внушаетъ въ доброй семьѣ» и пр.

Я не люблю собраній шумныхъ,
Холодныхъ знати вечеровъ,
Ни юношей пировъ безумныхъ,
Ни сходки буйныхъ игроковъ;
Но я люблю въ семьѣ радушной
Провесть веселый вечерокъ,
Куда спесь знатности бездушной
Не переходитъ чрезъ порогъ.
Семейный кругъ, семья простая,
Отецъ и мать, и въ той семьѣ
Ихъ радость—дочка молодая,
Вотъ что плѣняетъ сердце мнѣ!

Доказательствомъ этому можетъ служить дружба моя съ Красковскими, людьми безъ претензій на высшій тонъ и пр. Кстати о нихъ. Я очень радъ, что Вы столь торжественно обѣщаете дать имъ все, что я ни потребую. Если моя дружба даетъ мнѣ право отъ Васъ чего-нибудь требовать, то Вы меня истинно обяжете, давъ имъ еще рублей 600 ср. Они изъявили было сомнѣніе, что меня очень огорчило, и я въ письмѣ къ нимъ приложилъ на Ваше имя записку о доставленіи имъ 600 р. ср. Теперь Вы сдѣлайте иначе. Если Вася живъ, то немедленно пошлите его къ нимъ. Пусть спроситъ, желаютъ ли они вдругъ получить всю эту сумму или сперва только часть оной, и какую часть они пожелаютъ получить отъ Васъ, такую и доставьте черезъ Васю. Если же онъ умеръ (что я со страхомъ иногда думаю), то сами къ нимъ отправляйтесь. Пунктъ о процентахъ вамъ извѣстенъ. По доставленіи имъ денегъ, прошу меня увѣдомить. Странны мнѣ Ваши извиненія въ родѣ слѣдующаго: «Мнѣ совѣстно, что я отрываю Васъ отъ занятій» и пр. Вы мнѣ своими письмами доставляете столько удовольствія, и извиняетесь! Кажется, я Вамъ не тѣмъ кажусь, что въ самомъ дѣлѣ есть.—Благодарю Васъ за пѣсни. Срезневскій [26]) пишетъ, что онъ всѣ свои пѣсни, равно какъ и Метлинскій [27]), предоставляетъ въ мое распоряженіе, разсыпается въ самыхъ пріязненныхъ и почитательныхъ ко мнѣ выраженіяхъ,—однимъ словомъ такъ какъ будто мой благодѣтельный духъ поселился въ его душѣ и управляетъ ею

для моей радости. Слава Богу! все идетъ удивительно хорошо! Что я ни задумаю, все исполняется во благихъ, а многое творится такое, о чемъ не успѣлъ я еще и подумать. Со временемъ узнаете[28]).

7. М. Гулак — В. Ганці[29]).

Милостивый Государь!

На сихъ дняхъ я имѣлъ счастіе получить письмо ваше отъ 26 Дек. 7 Января посредствомъ Г-на профессора Селина[30]). Спѣшу васъ увѣдомить, что деньги на путевыя издержки, Г-на Краля[31]) высланы еще въ прошломъ году: разнесшійся слухъ о внезапной кончинѣ вашей заставилъ папеньку[32]) обратиться къ Бродскимъ Банкирамъ Гад... пу и Віоланду съ просьбою передать деньги Г-ну Кралю черезъ Прагскаго Банкира Лешшеля. Письмо ваше разсѣяло это печальное для всѣхъ кто васъ знаетъ извѣстіе; а Начала священнаго языка Словянъ и изданіе Сазаво-Еммаузскаго Евангелія[33]), вновь свидѣтельствуетъ о неутомимыхъ, ревностныхъ трудахъ вашихъ на избранномъ вами поприщѣ. О, я увѣренъ, что много еще прекрасныхъ, животворныхъ мыслей выльется изъ подъ вашего пера; много еще славныхъ памятниковъ древней словянской образованности сдѣлается черезъ васъ общимъ достояніемъ *). Въ числѣ другихъ и я съ особеннымъ нетерпѣніемъ ожидаю появленія приготовляемаго вами изданія древнихъ памятниковъ Чешскаго Права. Нѣтъ сомнѣнія, что этотъ трудъ вашъ, эти памятники прольютъ новый свѣтъ на древній юридическій бытъ всего словянскаго міра. Посвятивъ себя изученію отечественныхъ законовъ, я не могъ не убѣдиться въ томъ, что только основательное изученіе законовъ и быта всѣхъ вѣтвей огромнаго славянскаго племени доведутъ меня до желаемыхъ результатовъ. Особенно важнымъ показалось мнѣ изученіе Чешскаго Права. Не говорю о ежечастныхъ сближеніяхъ встрѣчающихся въ Русской Правдѣ и въ законахъ Владислава, ни одинъ словянскій народъ не развилъ съ такою самостоятельностію или лучше сказать съ такою послѣдовательностію и многосторонностію коренныхъ общесловянскихъ началъ о правѣ.—Преимущественное вниманіе обращалъ я до сихъ поръ на правомѣрныя отношенія низшихъ сословій, какъ въ Россіи такъ и у прочихъ Словянъ, именно, на рабовъ, невольниковъ, холоповъ, крестьянъ, подданныхъ и пр., — какъ на предметъ, по важности и современности своей, предпочтительно предъ другими, заслуживающій внимательнаго изученія[34]). Чѣмъ далѣе подвигаюсь, тѣмъ ощутительнѣе для меня кажется недостатокъ въ источникахъ, въ особенности западно-словянскихъ: относительно Чехіи я пользовался только сочиненіями Добнера[35]), Маціевскаго[36]), законами Владислава и собраніемъ Г-на Гоппе. - Обращаюсь къ вамъ Милостивый Государь въ надеждѣ, что вы меня почтите указаніемъ источниковъ, на которые я долженъ обратить особенное вниманіе.

Прошу покорнѣйше принять увѣренія въ чувствахъ искренней преданности и глубокаго уваженія, съ которыми честь имѣю быть Милостивый Государь! Вашимъ покорнѣйшимъ слугой Николай Гулакъ[37]).

8 марта 1846 нов. ст.
[24 лютого 1846 р. ст. ст.].

8. П. Куліш — М. Гулакові[38]).

Милостивый Государь Николай Ивановичъ!

Еще разъ рѣшаюсь убѣждать Васъ переѣхать вмѣсто Дерпта въ Петербургъ. Вы это должны бы сдѣлать даже для пользы своей родины, ибо не

*) Після цього закреслено: „прежде нежели угодно будетъ Провидѣнію положить конецъ вашей дѣятельности“.

добро Вамъ быти едину посреди Нѣмецъ. Въ Петербургѣ такъ умѣютъ цѣнить всякое достоинство, что Вы вездѣ найдете себѣ свободную дорогу; и то, что Вы можете сдѣлать здѣсь, никогда не будетъ сдѣлано въ Дерптѣ. Здѣсь между Москвою и Петербургомъ рѣшаются два великіе современные вопроса [39]), а Дерптъ—сбоку припека. Когда пріѣдете сюда, то сейчасъ увидите, какъ важно и для Украины, и для насъ, друзей Вашихъ, и для Васъ самихъ пребываніе Ваше въ Петербургѣ. Нѣмцы холодны къ тому, отъ чего у насъ Русскихъ головы трещатъ и сердца разрываются; и зачѣмъ же ѣхать въ страну отвлеченныхъ знаній вмѣсто того, чтобъ спѣшить принять участіе въ водоворотѣ современной русской жизни? Многое, многое Вы здѣсь узнаете, о чемъ писать не подобаетъ!

Съ истиннымъ почтеніемъ имѣю честь быть Вашимъ
покорн[ымъ] слугою П. Кулѣшъ [40]).

1846, Марта 4. С. Петерб.[ургъ].

9. П. Куліш — Оп. Марковичу.

С. Петербургъ. 1846, марта 14.

Добрый мой Афанасій Васильевичъ, драгоцѣнное чадо моей дружбы. Очень радъ, что Вы наконецъ въ Кіевѣ. Теперь только объявлю Вамъ, что я испугался, узнавъ о Вашей болѣзни. Вы смотрите героемъ, а между тѣмъ расположены къ недугамъ; это меня очень безпокоило и, если правду сказать, живое мое воображеніе не поскупилось угостить меня картиною въ родѣ—кого бы то сказать? Ну, кого бы то ни было—недоговоренныя фразы въ вашемъ же вѣдь вкусѣ. Я говорю впрочемъ о прошедшемъ, а теперь Вы, можетъ-быть, совершенно преобразились, тѣмъ болѣе, что совершили не одинъ юридическій подвигъ, причемъ нельзя быть небрежнымъ въ выраженіяхъ. И такъ благодарю Бога! вы въ Кіевѣ.

Касательно моихъ друзей Красковскихъ Вы совершенно удовлетворили меня, тѣмъ болѣе что получить всѣ деньги вдругъ для нихъ тягостно: не пользуясь еще всѣми деньгами, они должны бы были платить проценты съ 1-го марта, или по Вашему съ 29 февраля, котораго не существуетъ. Сія бо есть дата вашаго письма. Нѣкоторыя выраженія вашего письма меня удивляютъ, напр. заткнуть скважину въ сердцѣ можетъ быть для меня не столь полномъ уже любовью. Чтобъ написать это, нужно предположить во мнѣ недовѣрчивость, ибо только при этомъ условіи я сердился бы на Васъ за не выполненіе моей просьбы касательно Красковскихъ. Я же напротивъ такъ Васъ знаю и такъ въ Васъ вѣрую, что если бы Вы написали, что не можете дать мнѣ ни рубля, то и тогда я остался бъ къ Вамъ одинаковъ: мое сожалѣніе о горѣ моихъ друзей ни мало Вамъ не повредило бы.

О себѣ скажу Вамъ, что я обрѣтаюсь хорошо. Дѣла мои идутъ, какъ слѣдуетъ. Мало только у меня времени для задушевныхъ своихъ занятій. Теперь читаю только что вышедшую лѣтопись Нестора [41]). Она мнѣ тѣмъ интереснѣе, что я, какъ Вамъ можетъ-быть извѣстно отъ Васи, слушаю домашнія лекціи ея издателя, Академика Бередникова, глубоко постигнувшаго тайну лѣтописныхъ хартій. Для него читать грамоту XIII вѣка едва ли не такъ же легко, какъ для Васъ это письмо, для него все сокровенное въ ветхихъ словоизвитіяхъ отверсто, яко день очесамъ нашимъ.

Купилъ я себѣ Айвенго [42]). Переводъ, кажется, хорошъ, но слогъ не изященъ. Правда, теперь его у насъ почти и нѣтъ въ Литературѣ. Пушкинъ и Жуковскій величайшіе художники языка и слога. Мы по надлежащему должны бы знать ихъ наизусть, если хотимъ стоять у нихъ на плечахъ. А то вѣдь мы по большей части тащимся уцѣпившись за ихъ полы. И то еще хорошо: нерѣдко мы блуждаемъ Богъ знаетъ по какимъ дорожкамъ и

воображаемъ, что удивительно какъ далеко ушли впередъ; а въ самомъ-то дѣлѣ мы далеко отъ нихъ отстали въ развитіи вкуса и идеи изящнаго.

Занялся я переплетомъ своихъ книгъ украинскихъ. Отдалъ по книжкѣ двумъ переплетчикамъ: кто лучше сдѣлаетъ, тому и всѣ отдамъ. Украина и украинскій языкъ сдѣлались теперь моею истинною святынею. Если кто-нибудь изъ нашихъ земляковъ здѣсь не отучился говорить нэ, то это уже имѣетъ для меня пріятность. Що жъ бы колибъ хто заспѣвавъ такъ, якъ та пани, що живе межъ св. Софіею и Варварою! Може бъ здурѣвъ одъ радости! А тежъ було колись зо мною, що якъ заспѣвавъ Чуйкевичъ [43]) Гомôнъ-гомôнъ, сидючи въ карцерѣ, а була тодѣ непогодь, на душѣ було якось смутно, такъ бы, здается або плакавъ, або що; отъ якъ заспѣвавъ вôнъ сю пѣсню, то таки справдû, я думавъ, що я вже знантеличивсь. Отто-то бувъ правдивый якъ-то кажуть extase!

Добре робите що заводите биржу. Се Вамъ Господь на розумъ таку думку пославъ. Якъ усе справите, що слідъ, то й мене не забудьте оповѣстить, щобъ и я знавъ; якъ Вамъ ведется.

Вашъ П. Кулѣшъ [44]).

10. В. Ганка—М. Гулакові.

Милостивый Государь Николай Ивановичь!

Препровождая къ Вамъ по порученію Вашего Батюшки учителя музыки Г. Краля прошу его далѣе препроводить а отъ меня принять прилагаемую при семъ книгу чешскую древняго права. Въ такихъ томахъ намѣревалъ я издать и другіе памятники нашого права, но Г-ну Палацкому [45]) запершему передъ мною nervum rerum gerendarum захотѣлось ихъ издавать въ своемъ на иждивеніе чешскихъ дворянъ выходящемъ Архивѣ. Нечего было дѣлать: и чтобъ неначинать ему снова работы, то я отдалъ ему приготовленныя къ печати тетради. Архивъ этотъ Вы можете видѣть у Николая Дмитріевича Иванишева и Г-на барона Шодуара [46]), которымъ покорнѣйше прошу засвидѣтельствовать мое почтеніе. Разсужденіе Кунша изъ Требовель написанное въ XIV вѣкѣ, въ которомъ защищаются правомѣрныя отношенія нашихъ поселянъ противъ утѣснительныхъ нововведеній нѣмецкихъ, на которыя настоялъ пражскій каноникъ Ранконъ де Эрицино. Шесть лѣтъ тому назадъ я послалъ копію сего разсужденія съ подлинной Вѣнской библіотеки къ Г-ну Мацѣёвскому въ Варшавѣ и она на несчастіе пропала въ дорогѣ. У насъ еще много такихъ древностей по Архивамъ, но времени и иждивенія нѣтъ ихъ издать въ свѣтъ.

Прошу сохранить меня въ памяти и имѣю честь быть
съ совершеннымъ почтеніемъ. Преданнѣйшій Вамъ

Прага 19/31 Марта 1846. Вячеславъ Ганка [47]).

11. І. Посяда—М. Гулакові.

Николай Ивановичъ!

Довольно странный случай, происходившій со мною вчера около 12 часовъ утра, заставилъ меня нѣсколько призадуматься. Я намѣренъ сообщить все это Вамъ, я какъ къ несчастію моему Васъ вчера вечеромъ не было дома—когда я приходилъ къ Вамъ, то я вздумалъ разсказать его письменно.

2 дня назадъ тому, я приводилъ къ Вамъ Андрусскаго [48]), о которомъ, думаю, Вы сколько нибудь знаете. И какъ онъ въ продолженіи нашего къ Вамъ пути расказывалъ о своихъ глазахъ, т. е. что онъ и въ самомъ малолѣтствѣ былъ такой же близорукъ, какъ и теперь и что Караваевъ [49]) говорилъ ему, что онъ рано или поздно ослѣпнетъ, что онъ уволнится изъ Университета, поѣдетъ (передаю Вамъ слова Андрусскаго) къ Заднѣпров-

скимъ старцамъ и т. п. и все это онъ говорилъ весело, спокойно иронически, то посему я въ разговорѣ за него же повторилъ нѣсколько изъ его словъ, и слова мои началъ уже самъ Андрусскій разбивать болѣе и болѣе и безъ всякого отчаянія. При томъ я повторилъ слова Андр.[усскаго] зная довольно хорошо характеръ его; онъ самъ видѣлъ съ какою цѣлію сказалъ я ихъ. Правда, не знай я Андрусскаго, то слова мои могли бы казаться, пожалуй, грубыми, глупыми, но какъ самъ же Андр.[усскій] продолжалъ начатое мною, самъ высказалъ лучше все это—то я могу подобное сказать о нѣкоторыхъ друг.[ихъ.] Свидѣтельствуюсь самымъ Андрусскимъ, что слова мои ни сколько не огорчили да огорчить не могли его, хотя они жестоко встревожили Пильчикова [50]) и Навродскаго [51]), что жъ дѣлать? Если бы самъ Андрусскій зналъ это, то отъ души посмѣялся бы надъ тѣми впечатлѣніями, какія ощущали Дмитр.[ій] Павловичъ и Алек.[сандръ] Александр.[овичъ.] Представьте жъ себѣ мое положеніе: прихожу я вчера къ Марковичу съ 2-мя студентами и едва переступилъ порогъ и успѣлъ сказать одно слово—слышу: «ты глупъ, ты не знаешь людей, въ доказ.[ательство] приводятъ слова Пильчикова, ты всѣ поступки, коихъ впрочемъ никто и не знаетъ, (ибо ничего еще и не дѣлалъ) окрасилъ глупостію»—это Алек.[сандръ] Алек.[сандровичъ.] Теперь Маркевичъ: «ошибки исправить въ тебѣ труднѣе всего—что ты никого не слушаешь... я не могу продолжать, а только скажу, что мысль была такая самая, какъ у Навродскаго. Мнѣ нѣсколько стало больно, хотя въ то же время не могъ отъ души не посмѣяться—сталъ распрашивать ихъ—куда—бездна подобныхъ эпитетовъ, подтверждаемыхъ Маркевичемъ, посыпались изъ золотыхъ устъ Навродскаго? Ужъ думаю себѣ попалъ я межъ двухъ огней. Это было сказано въ слѣдствіе моихъ словъ объ Андрусскомъ. Другое обстоятельство насчетъ Тулуба [52]). Начали доказывать, что я былъ виновникомъ бѣглости мыслей въ головѣ Тулуба, что я будто бы отравилъ въ немъ всѣ прекрасныя свойства на это я могъ бы много сказать, но боюсь не за себя, а за другихъ, я въ семъ случаѣ сошлюсь на Васъ, скажите ради Бога часто ли я расказывалъ Вамъ о Тулубѣ? Былъ ли у насъ, когда либо особенный разговоръ о немъ, гдѣ бы можно видѣть было мнимую ненависть мою противъ Тулуба? Я о немъ говорилъ тамъ, гдѣ нужно было, гдѣ не только я, но и можетъ быть лучше за меня, сказалъ бы—это кажется было за стихи, но что я говорилъ правду, то сему никто не будетъ противорѣчить—разумѣется никто изъ тѣхъ, кто былъ свидѣтелемъ сего и что я всегда о Тулубѣ говорилъ далеко менѣе—сему свидѣтель моя совѣсть и совѣсть другихъ знающихъ дѣло. И если я виноватъ противъ Тулуба, то это потому, что не говорилъ тамъ, гдѣ слѣдовало говорить а все это скрывалъ отъ друг.[ихъ]—надѣясь на перемѣну Тулуба. Предѣлы и время не позволяютъ мнѣ сказать Вамъ все то, что было вчера со мною и для меня показалось довольно страннымъ то, что я видѣлъ въ словахъ ихъ мысль общую уже—отразившуюся кажется у всѣхъ Васъ. Для избѣжанія подобныхъ сценъ, я удаляюсь на время отъ вашего вполнѣ христіанскаго общества, ибо одно христіанство требуетъ такой любви къ ближнимъ, какая водворилась въ сердцахъ вашихъ, но духъ мой никогда не удалится отъ него, ибо въ самой глубинѣ души моей положена мысль никому еще невѣдомая—вотъ почему, прежде, чѣмъ увид.[ѣлъ] я Костомарова—душа моя принадлежала уже обществу, коего никто изъ Васъ не знаетъ. Положеніе мое, какъ видите сами, нѣсколько смѣшное—но дѣлать нечего. Желаю Вамъ провести спокойно и въ добромъ здравіи праздники—надѣюсь, что Вы поклонитесь родини и одъ мене, вона мене знае. Обнимаю Васъ. Студ. Ив. Посяденко. Афан. Н.

Книги я хотѣлъ было прислать Вамъ, но какъ теперь нѣкогда, то я самъ отнесу ихъ Костомарову [53]).

[Кінець березня—поч. квітня 1846].

12. В. Білозерський—М. Гулакові.

Любезнѣйшій и добрѣйшій Николай Ивановичъ!

Ваши извѣстія чрезвычайно меня порадовали, но вмѣстѣ заставили и весьма, весьма сожалѣть, что я не имѣлъ счастія быть при нашемъ общемъ торжествѣ. Вчера былъ у меня Иванъ Як. П.[осяда] и сказалъ, что Ш.[евченко] написалъ новую поэму—Іоаннъ Гуссъ[54]). Я по неволѣ пріятно позадумался надъ тѣмъ, какого геніальнаго человѣка мы имѣемъ въ Тарасѣ Гр.[игорьевичѣ]; ибо только геній посредствомъ одного глубокаго чувства, способенъ угадывать и потребности народа и даже цѣлаго вѣка,—къ чему не приведутъ никакая наука, ни знанія, безъ огня поэтическаго и вмѣстѣ религіознаго. Какъ бы я желалъ, чтобы переводъ Псалмовъ, заключалъ въ себѣ и свидѣтельство истинно-благого настроенія души нашего Кобзаря! Тогда бы новый неизсякаемый ключъ жизни освѣжилъ нашу словесность и утвердилъ бы ее на вѣрныхъ основаніяхъ.

Благодарю Васъ, милый нашъ Николай Ив.[ановичъ], за эти чрезвычайно отрадныя вѣсти: мнѣ не совѣстно было ихъ выслушивать, потому-что съ первою возможностію я началъ выполнять свое обѣщаніе. Благое дѣло составляетъ для меня особенную отраду.

Завтра мнѣ не слѣдуетъ быть потому-что 2-го мая экзаменъ назначенъ для 2-го курса, а я буду держать вмѣстѣ съ 4-мъ что настанетъ 3-го мая. Тогда вы увидите меня, но не совсѣмъ свѣжаго, хотя довольно здороваго.

Поклонитесь отъ меня всѣмъ близкимъ, да й Пану Тарасу, коли прийдется. Мене зъ нимъ познакомивъ Кулѣшъ позаторбшнихъ контрактовъ.

Сердечно Вамъ преданный Василій Бѣл.[озерскій][55]).

1 Мая 1846 р.

13. П. Куліш — М. Костомарову.

С. Петерб. 1846, мая 2.

Странно, что Вы записку о посылкѣ Вамъ (изъ Петербурга? изъ Ровно я не посылалъ) Вашихъ пѣсенъ не получаете отъ Чуйкевича[56]). Пѣсни Ваши въ два пріема отправлены Вамъ изъ Петербурга, именно - февр. 2 и марта 7, въ послѣдній разъ Вамъ посланы и выписки изъ Лѣт.[описи] Величка[57]) и первая глава Вашего Хмельницкаго[58]). Если онѣ пропали, то разумѣется жаль, но онѣ мною переписаны. Я Вамъ писалъ, что Срезневскій также прислалъ мнѣ свои женскія пѣсни, а отъ Метлинскаго не получено.

Ивась Коновченко[59]) вообще трошки зсунувсь изъ глузду. Препростодушно мнѣ пишетъ, что деньги «оддавъ неимущому». Это все равно, еслибъ я укралъ у кого денегъ, чтобъ помочь бѣдняку. Растолкуйте ему, что благодѣянія не должны превышать средствъ и что въ иной юной республикѣ его бы за этотъ поступокъ предали смерти или изгнали остракизмомъ.

Второй томъ украинской Черной Рады оконченъ, но я не посылаю для переписки потому, что не знаю, угодно ли будетъ моимъ великодушнымъ друзьямъ переписать первую или нѣтъ. Пришлю, получивъ извѣстіе, что первая уже у цензора[60]).

Въ Малороссію въ этомъ году не ѣду. Мои домашнія дѣла приняли самый дурной оборотъ, разумѣется, не здѣсь, а въ Украинѣ, такъ что и ѣхать нѣтъ позыву. А денегъ я столько не имѣю, чтобъ совершить путешествіе вдоль и поперекъ en vrai poëte. И такъ остаюсь и работаю.

Что Вы дѣлаете?—Каково идутъ Ваши дѣла?

П. Кулѣшъ рукою власною.

Увѣдомите меня ради Бога о Шевченкѣ. Неужели онъ въ самомъ дѣлѣ навѣки умочивъ морду?[61]) Это ужасно!

[На четвертій сторінці листа]:

Напишите мнѣ свой адресъ. Въ гимназіи[62]) можетъ пропасть.

Чтоже Повѣсть объ Укр. Народѣ[63])?

Зачѣмъ Вы говорите, что Вы не украинецъ? что только изъ гуманической идеи вертитесь между нами? Мы даемъ Вамъ права гражданства, при томъ же маменька Ваша украинка[64]). Я не могу Васъ такъ любить какъ люблю, когда считаю Украинцемъ. Можно ли такъ отвергать столь драгоцѣнное для насъ имя?[65]).

14. П. Куліш — Оп. Марковичу.

Мая 28. 1846.

Добрый мой Аф. Вас.!

Я теперь ничего Вамъ не пишу о себѣ. Узнайте отъ Бѣлозерскаго. Я отвѣчалъ на каждое ваше письмо и вкладывалъ въ письма Бѣлозерскаго, а къ вамъ не адресовалъ, потому что не надѣялся, чтобъ вы получили. Денегъ не посылаю, потому что теперь мнѣ нужно всѣ счеты въ Петербургѣ окончить, а въ Кіевѣ посчитаемся. Предложите Н.[иколаю] И.[ванови]чу обождать меня въ Кіевѣ. Намъ нужно поговорить о дѣлахъ только ему да мнѣ извѣстныхъ; также и къ прочимъ я имѣю надобность. Желалъ бы я, чтобъ передъ отъѣздомъ моимъ заграницу вы были всѣ вмѣстѣ, чтобъ поговорить и проститься хорошенько. Спросите у Н. И., неужели онъ не получилъ посланной на его имя 1-й части Черной Рады, написанной по Украински? Что она дѣйствительно отправлена, въ томъ удостовѣряетъ меня расписка изъ почтовой конторы. Именно записана подъ № 70, апрѣль 11, 1846. Пусть справится въ конторѣ, то есть пусть подастъ объявленіе. Если она пропала, то я третьей части и переводить не стану. Да отъ чего онъ ко мнѣ не пишетъ? Вообще меня приводятъ въ недоумѣніе жалобы ваши, что я къ Вамъ рѣдко пишу, тогда какъ никогда не проходило, можетъ быть недѣли, чтобъ я не написалъ о себѣ или къ Бѣлоз.[ерскому] или къ Красковскому[66]) или къ Н. И. или къ вамъ. У меня всѣ письма записаны въ особой книжкѣ, и къ одному Бѣлозерскому послано ихъ съ 4-го генв. до 13 апрѣля — 15, тогда какъ онъ со времени моего выѣзда изъ Кіева до 13 апрѣля прислалъ мнѣ только 10[67]).

15. П. Куліш — М. Костомарову.

С. Петербургъ. Новая Деревня[68]) 1846, іюня, 27.

Молодые люди, вдаваясь въ изученіе Малороссіи, нисколько не лишаютъ себя этимъ возможности усвоить себѣ образованность Европейскую. Зачѣмъ брать крайности? Можно любить свой буколическій хуторъ и восхищаться блескомъ столицы еще больше, нежели человѣкъ, никогда въ хуторѣ неживавшій. Можно знать наизусть всѣ наши пѣсни, преданія и лѣтописи и усвоить себѣ образованность Европейскую въ высшей степени. Я не понимаю. какъ Вы однимъ рѣшительно исключаете другое! Но если на нашемъ языкѣ невозможно писать того, до чего не дожилъ нашъ народъ, то неужели слѣдуетъ изъ этого, что не нужно писать на немъ и того, до чего онъ дожилъ? Вы восхищаетесь огромными деревьями и оставляете безъ призрѣнія самородные ростки, изъ которыхъ будутъ въ послѣдствіи такія же. Удивительно! Ваше мнѣніе, что для изученія своего языка, нужно удаляться отъ образованнаго общества, совершенно ошибочно. Для этого стоитъ только заглянуть вамъ въ тѣ дома, изъ которыхъ выходятъ образованные люди, живущіе въ просвѣщенномъ обществѣ, напр. Бѣлозерскій, и посмотрѣть, какъ воспитываются тамъ дѣти, и какъ они изучаютъ родной языкъ. И я теперь живу не всегда посреди невѣждъ (хотя по большей части эти просвѣщенные меньше имѣютъ знаній и ума, нежели Украинскіе поселяне), однакожъ знаю украинскій языкъ. Вы говорите, что можно писать на этомъ языкѣ только мужицкія повѣсти. Но у васъ передъ глазами Шевченко, который выражаетъ

на этомъ языкѣ и псалмъ Давида, и чувства, достойныя устъ самаго высшаго общества:

Обôдрана, сиротою, по надъ Днѣпромъ плаче;
Тяжко—важко сиротинѣ, а нûхто не бачить.

Зачѣмъ вы говорите, что у насъ Украиномановъ идеалы въ головѣ мужики свинари, чумаки и т. п. рабы? Я въ этихъ словахъ не узнаю васъ. Это брань и больше ничего. Украинецъ сочувствуетъ и Ахиллесу и Александру Македонскому и крестовымъ походамъ и Генрихамъ, Людовикамъ и прочая, но следуетъ ли изъ этого, чтобъ онъ, оставивъ свое, писалъ о нихъ? Пусть пишутъ о нихъ Греки и Нѣмцы; намъ довольно знать это,—и мы знаемъ. Но оставить своихъ полуобразованныхъ Гекторовъ и Ахилловъ потому только, что мы не имѣемъ Перикловъ, Сократовъ, Наполеоновъ—верхъ безразсудства. И вы ли Н. И., вы ли можете говорить эти ужасныя слова: «я не обвиняю тѣхъ, которые холодны къ своему родному. Человѣкъ стремится къ лучшему, а чужое лучше!» Нѣтъ, у васъ засохла живая струна, безъ которой никогда не будетъ гармоніи въ вашихъ ученыхъ и поэтическихъ дѣйствіяхъ. Я обвиняю строго! и учить не быть холоднымъ къ своему значитъ тоже, что сказать мертвому: воскресни! Если увянутъ подобнымъ образомъ всѣ нынѣ дѣйствующіе на литературномъ поприщѣ Малороссіяне, то и тогда я спокоенъ о нихъ не жалѣю. Явятся новые изъ народа, явятся сердца свѣжія, которымъ сама природа безъ науки внушитъ любовь къ своему родному, и они примутся работать и приносить жертвы съ такимъ жаромъ какого, можетъ быть, еще и не видано! Если чужое лучше (въ чемъ я не согласенъ), то слѣдуетъ ли изъ этого, что наше ничего не стоитъ, не стоитъ усилій цѣлой жизни такихъ ничтожныхъ существъ, какъ одинъ человѣкъ самъ по себѣ? Чужое лучше потому, почему обремененная вкусными плодами яблоня лучше слабаго и недоставляющаго ни прохлады, ни красоты, ни плодовъ дубчика. Слѣдуетъ ли изъ этого, что мы должны прилагать свои усилія къ усиліямъ иноземцевъ, болѣе насъ способныхъ для своего поля сдѣлать, и оставить наше вовсе недоступное для иностранцевъ и ожидающее только нашихъ трудовъ? Повторяю, довольно намъ изучить иностранное, руководствоваться опытами вѣковъ, но дѣйствовать у себя дома.—Христіянство же никакъ не должно охлаждать наше стремленіе къ развитію своихъ племенныхъ началъ, ибо не безъ причины брошено въ землю зерно и пустило уже глубоко корень. Потеря нашаго языка и обычаевъ есть худшее, что можетъ случиться; а вы говорите, что лишь бы мы были отличными христіянами, это еще не несчастье. Не забудьте, что нашъ Украинецъ (простой) только до тѣхъ поръ и христіянинъ, пока всѣ его обычаи и вѣрованія при немъ. Вы говорите о насъ, людяхъ высшаго полета, а для массы такое превращеніе невозможно. Ей нужны дѣды, батьки, обычаи, чтобъ быть твердыми въ добродѣтеляхъ. Вотъ П. Великій онѣмечилъ часть Русскихъ. И чтожъ? только тѣ и близки къ идеѣ христіянства, которыхъ не коснулось его преобразованіе. А вы равнодушно говорите, что потеря нашего языка и обычаевъ не будетъ для насъ несчастьемъ!

Что же касается до развитія, а не стоянія, то оно совершается сперва въ дѣйствователяхъ, а потомъ (особенно при лучшихъ внѣшнихъ обстоятельствахъ) перейдетъ къ народу. Наши писатели своими учеными и поэтическими трудами многихъ заставили подумать, какъ бы спасти то, что еще уцѣлѣло. И литература Малороссійская, какова она есть до сихъ поръ, должна продолжаться своимъ порядкомъ для просвѣщенныхъ невѣждъ, а для неграмотныхъ невѣждъ нужно писать учебники, наставительныя—практическія книги и по возможности заводить школы; но дѣлать возгласы объ этомъ крайне безразсудно. Надобно дѣлать такъ, что будто-бы это про-

изошло случайно: помѣщикъ увидѣлъ въ книжной лавкѣ книжку и купилъ для своей сельской школы, а туда для науки могутъ отдавать своихъ дѣтей и козаки. Обо всемъ этомъ мы поговоримъ въ Кіевѣ. А теперь напишите мнѣ, неужели Вы, забывъ свое обѣщаніе, оставили существенно необходимое средство для успѣховъ литературы? Напишите мнѣ объ этомъ немедленно, и что слѣдуетъ пришлите не черезъ кого-либо другого (ибо я ни отъ кого еще ни копѣйки не получилъ) а сами, дабы я, передъ выѣздомъ изъ Петербурга это дѣло покончилъ безъ всякихъ недочетовъ[69]). Альманаха на эти деньги я печатать не буду. Вы пришлите по 1-е октября. Тоже скажите и Н.[иколаю] И.[вановичу][70]).

Бодянскій[71]) уже печатаетъ въ Чтеніяхъ Московскаго Общества Лѣтопись Самовидца[72]). По полученіи этого письма прошу съ первою почтою выслать на его имя остатокъ этой лѣтописи съ 1668 года. Пожалуйста жъ не сдѣлайте ему остановки. Будьте точны хоть разъ въ жизни. Клянусь, я прихожу въ отчаяніе отъ безладицы всѣхъ васъ въ исполненіи вашихъ обѣщаній и моихъ просьбъ. Три маленькіе гимназиста аккуратнѣе исполнили бы свои обязанности въ отношеніи къ отсутствующему другу, нежели всѣ вы. Я не знаю, что мнѣ съ вами дѣлать! Видно, мнѣ придется отъ камени сотворити себѣ други.

[Приписка з боку останньої сторінки:] Адресовать теперь на имя Плетнева. Ну, какъ таки вамъ не сообщить мнѣ своего адреса?[73]).

16. В. Білозерський — Оп. Марковичу.

Року Божого 1846, Серпня 30-го дня. Полтава[74]).

Коханый и сердешный мôй друже, Опанасе—щирый!

Тôлькô что прибрався писати до тебе, и одвѣтъ подати на ваши дорогіи листы, якъ панъ Риккеръ изновъ порадовавъ мене твоîмъ новымъ письмомъ. Дякую Вамъ, милыû братчикû, сердешне дякую, що на мене не забули. Часто я споминаю васъ; инколи и въ молитвѣ;—инколи—яко человѣкъ ходяй во грѣсѣхъ,—хоть радъ бы душею молиться объ васъ и за васъ що годины. Тоска менѣ за вами! Зъ молодымъ, жôночимъ сердцемъ, я, якъ верба, скоро привыкаю до нового мѣсця; шукаючи добра и людськости, нахôжу и добро и людськость—и якъ мêжъ людьми й не найти и того и другого?.. А якъ здумаю про васъ, да про ваши беседы живыû! то Боже! наче про счастье ненастижиме спомьянешъ... Даромъ, що мене тутъ жалують (да чи жалѣють?); даромъ, що мене й чують якъ гукнешъ до якоû души,—да чи слухають?

Правду кажучи, намъ не можна ни на що жалѣться; слава Богу, усе усе лучче, нêжъ мы сподѣвались. Що найдрожайше для мене, такъ я, або по правдѣ, Господь, склонивъ до мене любовъ моихъ ученикôвъ. Вы знаете, що я люблю дѣтей; а теперь, слава Богу, маю такихъ, що мене розумѣють; чують вони, якъ порывается до ûхъ мое серце. Я читаю ûмъ лекціи и промовляю до ûхъ, якъ до мужей—и мое слово не падае даромъ. На тôмъ залежять моû зусилья, щобъ розвить ûхъ удальности и дорогою добра[75]) довести до самопознанья. Того жъ держится и Дмитрій П.[ильчиков].

Не багато маю вôльного часу, щобъ часто удѣлять ёго для твоихъ коханыхъ[76]). Бувъ у ûхъ трêчи. И вже якъ засяду, то наче у своûхъ близькûхъ. Я ихъ барзо поважаю; бо люде сердешніи. Всѣ, слава Богу, живы й здоровы; тôлькô засмутила ихъ смерть матери Пинкорнелôвъ[77]). Вона днêвъ 6 якъ скончалась; и хочь не познавъ êê, а чуючи про êя доброcть, одъ серця жалѣю, особливо якъ повидавъ êя труну и êя безрукого и набожного сына, и слёзы êя сирôтъ. У Оливъ мы часто тебе споминаемъ; вони тебе вельми люблять за доброе серце. Пани Мар.[ковичъ][5]) инколи бувае не зовсѣмъ здорова,—натуральна рѣчь. Цимм.[ерман][79]) часто до ûхъ навѣдуется; и вôнъ

и ёго люблять. Я позавчора побувавъ у ёго разомъ [зъ] Затыркевичемъ[80]). Довго де-о чêмъ розмовляли. Цимм.[ерман] менѣ говоривъ, що Мицк.[евичъ][81]) изновъ у Парижѣ и у êго збираются усѣ Словяне, щобъ слухать ёго чудный рѣчи. Нѣмцû кажуть, що вôнъ уже самъ не знае чого хоче. Тямлють вони?—Олива Старый[82]), здается, полюбивъ мене и недавно говоривъ зо мною або лучче менѣ и о своêмъ гôрѣ посередѣ пустыни;—о тôмъ, якъ треба хранить свою душу и сознанье; якъ учиться и думать и якъ преподавать науку. Я слухавъ ёго зъ великою увагою, и повагою, и слово ёго не навело мене на тû думы, за якими вышовъ одъ ёго Дм. П.[ильчиков]. Зъ старою и молодыми паньми мы багато и одкровенно говоримъ до 11 часовъ а Б. якъ бджôлка похожае и закрашае и звеселяе господу.

Якъ порадовала мене вѣсть о лекціи Костомарова, котрого я такъ люблю и поважаю, которому такъ дякую за те, що бувъ вôнъ добрымъ и ласкавымъ, що одкрывъ мêнѣ очи на великû правды. Досадно мêнѣ, що ти ничого не пишешъ про Николая Ивановича Г.[улака]. Найчастѣшъ я ёго споминаю и хотѣвъ бы пригорнуть до свого серця. И самъ не знаю, чому такъ менѣ ёго жалостно! Я скоро буду писать до обоихъ и до сердешного Александра Ал.[ександровича][83]), а теперъ нехай выбачають; не управлюсь. Пиши, мой миленькій (де тôлькô того часу взять?), обо всѣхъ, чому имъ не писать до мене? Чомъ ты не пишешъ [про] Марц.[инковських][84]). Думаю, що Альфонса не мае въ Кіевѣ, пани у Одесѣ, и тымъ не пишу ни до кого. Що Красковскій? Чи йде ихъ домъ у гору?[85]). Чи мають вони гроши? Напиши, да заразъ, коли мене любишь. Поклонися Ник.[олаю] Тр.[офимовичу][86]) низенько и скажи, що я добре памятую на его розмову. Управлюсь трохи—и пріймусь за дѣло. Попроси Кастомарова передать О. Ѳеоф[ану][87]) Іова и одôслать Ханенку[88]) бумаги; а куды?—пошукайте, чи не написано на бумагахъ.—Я тутъ читаю изъ газетъ Сѣв. Пч.[89]) и Инвалидъ[90]), и слѣжу западъ. Буду въ часомъ заглядывать въ Allg.[emeine] Zeit.[ung][91]) и J.[ournal] des dèbats[92]).—Попроси пошукать въ унив. библ. въ Revue de deux Mondes[93]). за 1840—43 статью le Monde Graeco-Slave,—и прислать, коли можно.

Ми маемо въ добродіемъ Риккеромъ квартиру коло самого корпуса въ домѣ архитектора Рыбина[94]). 4 комнаты съ топливомъ—за 450 р. асс., а столъ отъ Филипьевыхъ. Ея нема ще...

Пишить, переносьте мою думку въ Кіевъ. Цѣлую тебе крѣпко, крѣпко.

Истинно—тебе люблящій Василій Б.[ѣлозерскій].

Приписки: Пришлить менѣ, будьте ласкавы, Украинску Исторію[95]). Возьмить одъ Шевч[енка] Чорную мою Раду, пришлûть и поклонѣться ему у поясъ.

Я сегодня уперве побачивсь на улицѣ зъ Софроновичемъ[96]). Я зближусь зъ нимъ. Богато е чого писать, да нѣколи.

Хотѣлось Вамъ прислать Полтавскихъ кавунôвъ, дынь, або грушъ, да Риккеръ каже, що не довезуться, а Риккеръ казавъ, що твôй Иванъ[97]) дорогій чоловѣкъ. Такъ вôнъ умѣе берегти коней. Посылаю тебѣ полуимперіяла. Пославъ бы бôльше, да намъ ище не давали жалованья. Риккеръ давъ Ивану слѣдуемыя 7 карб.[98]).

17. П. Куліш—М. Костомарову.

За що ганка—ганка, а за що дяка—дяка.

Пріязный мôй Добродѣю Миколай Ивановичъ!

Ненавидяй обличенія скончаваеться срамно.

Нехай буде такій эпиграфъ до мого листу.

Що, якъ бы якому темному грѣшнику сказано на тôмъ свѣтѣ: «Вернись, чоловѣче, назадъ да попрацюй годкôвъ зъ десятокъ, то може лучче завершишъ свои вчинки. А то бачъ: поки бувъ молодый да поки батька й матери

й старыхъ людей боявся й соромився, то таки и геть-то добре живъ; а вже якъ убивсь у лѣта, що и въ самого посивѣвъ волосъ,—то й розопсѣвъ, розленовавсь,—спустивъ усе на волю Божу, а самъ тôлько зъ кумами да зъ сватами горѣлочку попивавъ. Отъ же вѣрнись, небоже, зачни одъ четвертого, чи що десятку так наново робить, якъ божій страхъ научае; то, може чи не луччимъ сюды другимъ разомъ покажеся. Що, кажу, якъ бы так сказано на тôмъ свѣтѣ якому бѣдному нетязѣ, що й самъ не схаменувсь якъ изъ глузду зсунувсь и незнать у яки тепеты вплутався? О, дякувавъ бы дуже дякувавъ тому, хто бъ простеръ до ёго таке благе слово!

Оттакъ же я дякую Вамъ, мôй любый Добродѣю, за Вашу щиру пораду. Може, памятаете, якъ колись зимою писали до мене листъ про Чорную Раду, и що було добре, то вже хвалили такъ, що й высче мѣры, а що не гораздъ, то такъ таки покозацьки на всякій грѣхъ щиро и вказали. Отъ, я, взявши до серця й до мысли ваше розумне слово, зновъ,—слѣдомъ того грѣшника,—зачавши одъ того, якъ попадали Кирило Туръ изъ Шрамченкомъ, у головѣ усе наново переживъ и перекомпановавъ (только запорозця зъ матѐрью да сѣчовый судъ неворушивши зоставивъ), и до самого конця все по вашому жаданью и совѣту допровадивъ. И, коли хочете знать, то ще тôлько на тôмъ тижню зъ сею працею вгомонився. Чорна рада (у главѣ XXI) вже теперъ не зъ лѣтописця выписана, а таки сами козаки зôйшлись да й учинили ёё межъ собою изъ великимъ галасомъ и бучами, що ажъ мѐнѣ мѐжъ ними було страшно. А потôмъ бачить Шрамко, що вже одрѣзана скиба одъ хлѣба, не притулишъ, свое власне дѣло закôнчавъ, и душу свою за ближнихъ по Христіянськи (хочъ бы й насъ такъ Господь сподобивъ) положивъ. И все, що треба, зведено теперъ, дякуючи Богу дай Вамъ, гарненько; такъ якъ отъ майстрѣ зачнуть церкву муровати, то якъ-то широко розведуть! що бацця й ладу тамъ нûякого не знайдешъ; отъ же дивись, вони знають, що роблять: и заломы выведуть, и крышу и баню збудують, ще на самому версѣ й святу да одрадну ознаку—хрестъ золотый поставлять, щобъ кожному було розумно, на що така велика праця пôднята. Маючи жъ у головѣ собѣ за правило такихъ майстрôвъ, и самъ я изъ своею працею такъ мирковавъ, щобъ гарненько вгору ёё вывести и всякому до толку подати, на що отти широки стѣны вымурованû и супротивъ якоито думки уся ота буча й заверуха й «несталость нашого люду» * тутъ такъ горко, по щирôй правдѣ выписана. Переговоривши вже все—и про те, що пало въ смутни руины, и про те, що знову принялось и зацвѣло, мовъ квѣтки на зруйнованôмъ старосвѣтському мурѣ,—сûми словами закôнчавъ я свою книжку. Подаю Вамъ ихъ до сподобы, чи вподобаете: «Отъ же я й скончивъ, любыи мои земляки, свою исторію, розумному на науку. Похилиться, може, одъ смутныхъ думокъ и не одна, такъ якъ моя, голова, проходячи по тôй нещастливôй старосвѣтчинѣ: що скôлько-то було добра въ серцѣ въ нашого Украинського люду, да якъ-то все те нû на що обернулось одъ безладья,—що не зумѣли, якъ заповѣдавъ батько Хмельницькій, усѣ у одно стояти» [99])

Ще доложу одно слово. Не буди убо Вамъ чтущу разумѣти, яко суетною гордостью если обольщаемъ, и вже теперъ свою книжку за неногрѣшиму ни въ чôмъ уважаю. Нѣ, Добродѣю, мало нашого й вѣку, щобъ якимъ словесно, письменнымъ своимъ дѣломъ до конця вдоволнитися! Добре знаю, що ще бъ треба мѐнѣ до своеû исторіи працû доложити, да вже теперъ бôльшъ не въ моготу. Дайте ще хочъ годкôвъ зо три у розумныхъ да великихъ людей поучитися[100]).

Зъ тимъ Вашôй ласцѣ пріязно кланяюся до всякои послуги Вамъ, моему любому Добродѣеви, по всякъ часъ готовый П. Кулѣшъ рукою власною[101]).

Р. Б. 1846, м^ця Сентемврія у 4 день. Зъ С. Петербурга.

---

* Лѣт. Самов. [Примітка Куліша].

18. П. Куліш — М. Костомарову.

1846, Сент. 11. С. Петерб.

Вы облегчили мою душу извѣстіемъ, что Лѣтопись Самовидца послана Бодянскому. Если Вы послали не всю, то отправьте немедленно: нужна вся. Проѣзжая чрезъ Москву, я возьму ее и привезу Вамъ въ Кіевъ. Впрочемъ думаю, что Вы еще прежде получите печатный экземпляръ. Я знаю, что Вы плѣните сердца и души своихъ слушателей лекціями о Малороссійской Исторіи; но ради Бога взвѣшивайте хорошо Ваши заключенія. Не все то можно безвредно для нихъ сказать, что пишете Вы ко мнѣ. Меня не смущаютъ такіе выводы, какъ напр. слѣдующій: «Горькая, ничтожная судьба Украины происходитъ отъ ничтожества души народа». Меня не смутитъ эта бойкая, подобная пущенному сильною рукою кацапа булыжнику, фраза, потому что я въ груди своей ношу эту народную душу и знаю что она не ничтожна; но многихъ можетъ сбить ваша фраза съ толку, а другихъ заставитъ опустить руки; у насъ же и безъ того дѣлателей мало. Если Вы говорите, что въ моей новой книжкѣ *) «историческая истина высказана съ такою смѣлостію, съ такимъ благороднымъ чувствомъ, какъ еще не было на Руси», отъ чего же Вамъ не проповѣдывать бы въ моемъ духѣ на кафедрѣ? Зачѣмъ нападать на душу народа, за которую еще Вамъ слабо говоритъ единственная въ новой Европѣ поэзія Украинская и которая такъ сильно напрягалась, когда ей ея Мойсей[102]) говорилъ: «Тимъ и сталась по всёму свѣту страшенная козацькая сила, що у Васъ була воля й дума едина»? Въ ни во что ей вмѣняете вы потопленіе „губителя мучителя Фараона»[103]). Вы въ нетерпѣливой досадѣ на продолжительное ея странствованіе въ пустынѣ поражаете ее послѣднимъ проклятіемъ, называя ничтожною. Погодите! Будетъ, можетъ быть, время, когда отъ однаго звука трубъ ея падутъ стѣны и твердыни, для разрушенія которыхъ Вы считаете необходимыми оружія[104]); будетъ время и царей-поэтовъ, которые все покорятъ своему божественному могуществу; будетъ время и воздвиженію храма, въ которомъ поклонятся и чуждые народы; будетъ время и пророкамъ, искупителямъ многихъ...[105]). Вы такъ поспѣшно поражаете ее своими «историческими правилами», какъ будто для чудесъ Божіихъ есть правила! (а почему жъ не совершиться Божественнымъ чудесамъ тамъ, гдѣ есть души божественныя!) — Раздѣленія Вашего на избранныхъ и неизбранныхъ я не принимаю, и боюсь, чтобъ Вы не зашли съ такимъ взглядомъ на исторію въ глубокій мракъ... Благодать Божія всѣмъ дарована, и въ каждомъ народѣ мужъ свѣтлаго ума и чистой воли можетъ сдѣлать много для его чести и будущаго могущества (нравственнаго или вещественнаго). До сихъ поръ въ Малороссіи являлось ихъ мало. Всѣ наши лучшіе **) умы обращали свою дѣятельность для пользы своего семейства, для ложно понимаемого спасенія своей души, для науки отвлеченной отъ тока настоящей жизни; теперь только, именно теперь, когда вы раскрыли ротъ, чтобы сказать съ кафедры: «Душа этого народа ничтожна», самыя горячія чувства малороссійскихъ дѣятелей сосредоточиваются на народѣ. Браните низость представителей его, но не называйте ничтожною его душу. Это непростительное богохульство! Смотрите, отъ Сагайдачнаго, прилагавшаго попеченіе объ утвержденіи просвѣщенія въ отечествѣ, до Хмельницкаго какимъ являлся народъ Украинскій! А когда потомъ, при губительномъ вліяніи невѣжественнаго Моск.[овскаго] правительства, на гетманствѣ удержались только холопи и подножки Е. Ц. П. В.[106]).

*) В автографі дві останніх слові „новой книжкѣ“ вставлено замісць закресленого: „Повѣсти объ укр. нар.“.

**) Надписано замісць закресленого „великіе“.

На першому аркуші на полях:

Прошу Васъ взять всѣ мои письма, положить передъ собою въ хронологическомъ порядкѣ и отвѣчать на всѣ пункты. Такъ дѣлаютъ не только основательные, но и просто—вѣжливые люди[107]).

19. В. Білозерський — М. Гулакові.

Начато 14 Сентября, а окончено 1-го Октября 1846. Полтава.

Съ величайшей радостію узналъ я, безцѣннѣйшій Николай Ивановичъ, что Николай Ивановичъ утвержденъ Министромъ; но съ сожалѣніемъ узналъ о томъ, что не вы заняли его мѣсто въ гимназіи[108]). Тогда бы для Васъ обоихъ, открылась обширнѣйшая сфера дѣятельности, полезной для человѣчества; всякая благородная цѣль тогда бы легче и скорѣе достигалась. Но и теперь, соединенные, взаимною дружбой и единствомъ идей, вы, я думаю, такъ много трудитесь для общественной пользы; ваши бесѣды такъ живы, ваши предположенія такъ дальновидны и благородны, что я многимъ, многимъ готовъ бы пожертвовать, чтобъ хоть во снѣ живо почувствовать благодѣтельное впечатлѣніе вашей бесѣды. Я ожидаю вашихъ писемъ съ величайшимъ нетерпѣніемъ; мнѣ кажется, что я, Богъ знаетъ когда, васъ видѣлъ.

Вы, я думаю, посѣщаете лекціи Н. И. Прошу Васъ написать мнѣ объ нихъ.

По расчету вѣроятностей вамъ давно бы пора извѣстить меня о себѣ, мой добрѣйшій Николай Иван.! Вы знаете, какъ интересуетъ меня все, что васъ касается; я же очень занятъ, да ктому жъ получаю отъ Кулѣша часто вопросы, на которые долженъ отвѣчать. Я получилъ отъ него 5 писемъ. Онъ старается исправить меня во многомъ и особенно отвлечь меня отъ свѣтскаго общества и пріучить къ уединенію; потомъ къ точному выполненію своего дѣла. Къ счастію въ Полтавѣ я не заслуживаю упрека, веду жизнь уединенную, посѣщаю немногихъ и стараюсь, чтобы моя бесѣда имела содержаніе.

Я здѣсь нашелъ нѣсколькихъ благородно мыслящихъ людей, которые весьма были бы полезны, если бы ихъ не одолѣвалъ страхъ. Самое положеніе ихъ поддерживаетъ въ нихъ весьма естественно это чувство. Но я до сихъ поръ жалѣю, что долженъ былъ разстаться съ однимъ изъ молодыхъ умныхъ и благородно-дѣйствующихъ людей[109]). Онъ былъ присланъ изъ образцоваго полка, но когда я съ нимъ познакомился, то уже оканчивался срокъ пребыванія его въ Полтавѣ. Въ нѣсколько свиданій мы довольно сблизились. Онъ сынъ генерала и воспитывался въ Пажескомъ корпусѣ; его ожидаетъ хорошая карьера. Я слышалъ отъ него дѣльныя мысли, высказанныя со скромностію человѣка, который только начинаетъ учиться. Онъ былъ у меня передъ выѣздомъ и мы прощались такъ, какъ будто непремѣнно когда нибудь увидимся и доскажемъ то, чего не высказали вполнѣ. Онъ обѣщалъ серьезнѣе заниматься въ Петербургѣ, чѣмъ здѣсь, хоть и здѣсь даже у него была библіотечка. Но я долженъ съ горестью признаться, что это единственный человѣкъ, отъ котораго можно ожидать, что со временемъ онъ, не смотря на разнаго рода искушенія переведетъ слова въ дѣло. Большая же часть ограничивается только словами.

Я полагаю, что Пант. Ал. извѣстилъ Васъ *) о томъ кругѣ, въ которомъ онъ живетъ и для котораго онъ составилъ христіянскія правила. На другой день по полученіи этого радостнаго извѣстія, былъ у меня одинъ учитель нѣмецк. языка, который окончилъ курсъ въ Кенигсбергс. универ-

*) Если нѣтъ, то напишите: я напишу къ вамъ объ этомъ подробно. [Примітка Білозерського].

ситетѣ, по богословскому факультету. Я началъ говорить о томъ, почему здѣшнее общество живетъ безо всякой дѣятельности, почему оно неназначитъ для себя какой нибудь благодѣтельной и удобоисполнимой цѣли. Онъ началъ расказывать о Пруссіи и разговоръ перешелъ на заведеніе школъ. Результатомъ нашихъ разговоровъ было слѣдующее: Мы рѣшили, что можно будетъ намъ, употребивъ съ своей стороны труды и часть денегъ, завести на складочныя деньги школу для мальчиковъ козацкаго состоянія и изъ свободныхъ землепашцевъ, школу, которая имѣла бы своею цѣлью—воспитывать дѣтей, которые должны были бы возвратиться опять въ земледѣльческій кругъ, изъ котораго взяты, но съ болѣе ясными познаніями о своихъ обязанностяхъ, о своихъ пользахъ и потребностяхъ земледѣльческой жизни. Поэтому ихъ обучали бы Закону Божію, счисленію, ремесламъ, которыя наиболѣе пригодны въ быту земледѣльцевъ; имъ были бы преподаны необходимѣйшія познанія о явленіяхъ природы, соприкосновенныя съ земледѣльческимъ бытомъ; объясненіе законовъ растительныхъ съ присовокупленіемъ свойствъ тѣхъ произведеній земли, кот. имѣютъ значеніе въ земледѣльческой жизни, и проч. и проч. Такихъ заведеній, предназначенныхъ для воспитанія земледѣльцевъ, у насъ еще нѣтъ. Школа, которую мы въ состояніи были бы завести, была бы сначала разумѣется небольшая; но если бы на опытѣ увидѣли пользу, то съ увеличеніемъ средствъ, она могла бы распространиться. Я серьезно взялся за это дѣло: написалъ программу съ тѣмъ, чтобы представить ее начальству, без кот. это не могло бы никакъ состояться. Получивъ позволеніе, можно было бы заняться собраніемъ подаяній. Но что же? Разсудительные Нѣмцы, увидя что я серьезно берусь за это дѣло, начали уже размышлять, какую пользу принесетъ такое заведеніе и потомъ заключили тѣмъ, что нужно напередъ имѣть сумму. Какимъ же образомъ собирать сумму, когда мы не знаемъ, будетъ ли позволеніе. Къ несчастью, это безъ Нѣмцевъ не могло обойтись и я увидѣлъ, что они хороши только на слова да разсужденія, а когда доходитъ до дѣла, то они находятъ препятствія, кот. къ несчастію, я не могъ уничтожить. При письмѣ къ Ник. Ив. я пришлю и свою программу, кот. спитъ теперь спокойно и невозмутимо въ моемъ портфелѣ. Я поговорю современемъ объ этомъ предметѣ подробнѣе[110]).

Я не могу жаловаться на свою службу; меня, слава Богу, полюбили и довольны мною; мнѣ никто не мѣшаетъ, но только труда много на первый годъ; а на второй—я буду, кажется, недолго; или къ вамъ, въ Кіевъ, или—что скорѣе - за границу, собравъ денегъ, кот. стало бы на годъ. А ихъ нужно не много; 2000 р. асс. весьма довольно; а это можно найти. Эта мысль меня не покидаетъ; и я съ успѣхомъ учусь и говорю по нѣмецки, съ превосходнымъ Риккеромъ съ кот. мы и квартируемъ.

Но диссертація[111]) меня мучитъ. Я такъ имѣю мало времени, кот. могъ бы располагать свободно, что до сихъ поръ почти ничего не сдѣлалъ положительнаго. А между тѣмъ мнѣ не высылаютъ изъ Москвы Сербскихъ пѣсенъ, и я сбираю на свою головоньку гнѣвъ добрѣйшаго Ник. Ив. Но я надѣюсь, что онъ будетъ ко мнѣ снисходителенъ. Я до сихъ поръ не кончилъ Slawy Dcery[112]), но скоро надѣюсь выслать. Я быть можетъ сегодня, познакомлюсь съ однимъ музыкантомъ Jedlyčka: вы угадываете какому племени онъ принадлежитъ. Онъ превосходно играетъ на фортепіяно, поетъ чешскія пѣсни и любитъ сильно свою родину. Къ тому жъ онъ знакомъ еще съ Шафарикомъ, Ганкой и другими милыми сердцу. Это кладъ для меня. Я недавно читалъ въ Москвитянинѣ[113]) статью - Славянскія новости, которая своими простыми извѣстіями чрезвычайно меня воспламенила. Съ тѣхъ поръ, какъ я разстался съ Кіевомъ, я ни съ кѣмъ не могъ поговорить о милой Славянщинѣ, съ такими чувствами, съ какими говорилъ у васъ.

На праздникъ непремѣнно поѣду въ Харьковъ; думаю и въ Екатеринославъ.

Я мало имѣю знакомствъ; кромѣ семейства Оливъ, Циммермана да нѣсколькихъ Корпусныхъ—никого. Я весьма уважаю Скалона[114]) за его доброту, умъ благородный и нехитростный; я желалъ бы очень съ нимъ сблизиться, но повѣрите ли не выберу вечера, чтобы пойти къ нему?

Что вы теперь читаете? Какія мысли занимаютъ васъ теперь? Не смотря на то, что я ни на что, кажется, не могу жаловаться, но мнѣ часто бываетъ очень тягостно, я очень за вами скучаю. Чтеніе, занятія не заполняютъ сердца.

Изъ газетъ, я имѣю возможность читать Инвалидъ и Сѣверн[ую] Пчелу, изъ кот. довольно можно знакомиться съ настоящимъ состояніемъ Европы. Вы тоже вѣрно читаете газеты и восхищаетесь Манчестерскимъ праздникомъ, даннымъ Пилю[115]). Я не знаю торжества прекраснѣе этого праздника: во многолюдномъ торговомъ городѣ всѣ лавки заперты; всѣ граждане въ радости; они торжествуютъ и благодарятъ отсутствующаго. По улицамъ развѣвается знамя, на которомъ написаны драгоцѣнныя слова: Роберту Пилю, другу бѣдныхъ людей! На моемъ столѣ чрезвычайно разнообразныя книги: Мишо[116]), le Français peints par eux-mêmes, Географія Россіи, Allemagne par le Bas, Исторія Лоренца[117]), Buchez[118]), и дорогое сочиненіе физіогномика Лаватера[119]). Я недавно прочелъ отрывокъ превосходный изъ его дневника, и меня весьма занимаетъ его прекрасное сочиненіе. Но что наиболѣе для меня драгоцѣнно—это Slawy Dcery, Српске Пјесме, Словацке и Моравске; вотъ о чемъ я сладко думаю и мечтаю; съ удовольствіемъ, я читаю также сочиненіе Ейхгофа, найденное мною въ нашей библіотекѣ. Histoire de la langue et de la littérature des Slaves[120]). Въ Москвитянинѣ сказано, что статья: le Monde Graeco-Slave—въ книжкѣ за мѣсяцъ Августъ 1845 въ Revue de deux Mondes. Нельзя ли какъ нибудь, добрѣйшій Ник. Ив., сообщить мнѣ, что найдете полезнымъ, при посредствѣ Алекс. Александровича.

Прошу отъ меня поклониться всѣмъ, кто меня помнитъ. Прошу васъ усерднѣйше писать ко мнѣ; для меня будутъ весьма дороги ваши письма. Не вините меня въ томъ, что я не писалъ долго: ей, ей не успѣваю. Впрочемъ половина этого письма, написана недѣли за двѣ—и вѣчно что-нибудь помѣшаетъ окончить во время. Помните преданнаго вамъ всею душею и любящаго васъ Вас.[илія] Бѣл.[озерскаго].

Мой адресъ: В. М. Б. Преподавателю Петровск. Корпуса. Въ домѣ Архитектора Рыбина, возлѣ Корпуса въ Полтавѣ.

Извѣстите меня обо всѣхъ и обо всемъ подробно.

Николаю Ивановичу передайте мой глубокій и искренній поклонъ, и да проститъ онъ мнѣ то, что я откладываю свое письмо къ нему до слѣдующей почты.

Мысленно васъ обнимаю.

Прошу извинить меня передъ Селинымъ въ томъ, что я, можетъ быть, долго задерживаю его книги; поклонитесь, если можно, ему и Костырю.

Извѣстите меня подробно о Тарасѣ Григ. Гдѣ онъ теперь, чѣмъ занятъ?

Дмитрій Павловичъ свидѣтельствуетъ всѣмъ вамъ свое почтеніе; онъ давно желаетъ писать къ вамъ. Онъ, слава Богу, здоровъ[121]).

20. В. Білозерський — О. Навроцькому.

Коханый и щирый мôй пане, пане Олександре!

Чуе душа моя, що я заслуживъ на те, щобъ вы мене забули. Уже бôльшъ мѣсяця, а я и досû не обôзвався на вашъ пріязный голосъ. Не винить мене за се дуже; не знûвѣчить въ моѣмъ серцѣ тоеû вѣры, що вы не доконца мене забули и що зумѣете простить вину мою. О! трудно, мôй милый

пане, жить такъ на свѣтѣ, якъ бы бажалось: куды не повернись, усюды будешъ виненъ. Оце изновъ прочитавъ я ваше сердешне письмо и стыдно, и совѣсно менѣ стало, що я такъ довго хітровавъ, покі зобрався одвѣтить на вашъ листъ безхітростный.

Хотѣвъ бы я дуже знать, объ комъ вы думали, якъ писали що «въ Полтавѣ багацько знайдется такихъ, межъ которыми можно посѣять святую любовь до родины, котрымъ только треба показать дорогу, по якій повинні йти». Може одтого, що я мало де кого знаю, а я не найшовъ такихъ людей. Дай Боже, щобъ ваше слово справдилось. Менѣ здается, що тіі, котры живуть посередъ Украины, такъ приглядѣлись до неї, що я не знаю яку треба ймѣти силу, щобъ заохотить іхъ до того, що есть у іхъ найблизчого.

Ни зъ Бодянськимъ [122]), ни зъ Боровиковськимъ [123]) я ще не забравъ знакомості; бо маю такъ мало часу, що у мене не стае ёго на визиты, да на пріймы гостей, одъ которыхъ часомъ ажъ тошно бувае. Одначе, якъ управлюсь зъ лекціями да зъ диссертаціею, то надѣюсь приняться пильно за труда для коханої Украины. А теперъ даже й мой переводъ святого Пісьма у сповитьі.

Прошу Васъ найпокорнѣйше порыться у Библіотецѣ чи не знайдете чого касательно Сербовщины; то й пришлѣть менѣ. Подяковавъ бы вамъ дуже, дуже.

Горе менѣ, коли Психологія не оддана Иноземцова [124]): у мене зовсѣмъ изъ памяти, де я подѣвъ тую Психологію. Що до Малышкевича [125]), то я скажу вамъ еще дивнѣшу рѣчь: я й не знаю Малышкевича и чудно менѣ, коли моя память така невѣрна, що забувае тѣхъ знакомыхъ, у которыхъ я бравъ записки.—Зъ Затыркевичемъ [126]) часто бачусь и живу пріязно; зъ Дядькомъ [127]) бачивсь давно. Вонъ просивъ, щобъ вы до ёго написали.

Зъ Сафроновичемъ мы сошлись,—якъ кажуть люде. Скажіть коханому, дорогому Аѳанасію [128]), щобъ вонъ не дуже лякався его грозы: перемелется мука буде. Поцѣлуйте за мене милого Аѳанасія: попросѣть его, нехай недуже воюе на мене, що такъ довго не пишу. Скоро я напишу и къ ёму и вонъ познае, що я не столько виноватъ якъ здается. Его коханый здоровы; только пани Василёва [129]), не зовсѣмъ. Скоро Господь пошле ей радость. Василь В. у недѣлю (29 С.) выѣхалъ у Переясловъ, не дождавшись [130]).—Скажіть Аѳанасію, що я на все, о чемъ питавъ вонъ и мене и П.[ильчикова], дамъ обильный одвѣтъ. Прошу только терпѣнія.

Не забувайте мене, коханый братья. Пишить до мене обо всѣхъ и обо всемъ. Нехай до мене напише Иванъ Яковлевичъ [131], которому передайте одъ мене щирый уклонъ: може я пригожусь для ёго брата, де вонъ живе—не знаю. Вашому маленькому товаришу зъ обширнымъ серцемъ, розумною головою и ясными очами—поклонѣтся также одъ мене.—Пану Шевченкові—глубокій. Кланяйтесь одъ мене всѣмъ, кому слѣдуе поклониться.

Пишить до мене частѣшъ. Только возьмѣться за перо—а дѣло само буде подъ перо бѣгти. О, Кіевъ, Кіевъ! Якъ порывается до ёго моя душа!

Вашъ Василій Бѣл.[озерський].

Да поможетъ вамъ Господь на экзамѣнѣ! Надѣйтесь и спокойтесь. Рукопись я давно отослалъ Кулѣшу. Отослано ли Ханенку????[132]).

Р. Б. 1846 м-ця октоврія у 2-й день въ Полтавѣ.

21. В. Білозерський — Оп. Марковичеві.

1846, Окт. 4. Полтава.

Тщаніемъ нелѣнивы, духомъ горяще, Господеви работающе упованіемъ радующеся, скорби терпяще, въ молитвѣ пребывающе.

Сердешный мой друже коханый Аѳанасій!

Подъ покровомъ Св. слова починаю съ тобою давно желанную розмову. Не стану доказовать тобѣ силлогизмами, чомъ я такъ довго не писавъ до

тебе, одначе, шобъ тебе заспокоить скажу 1-е, було й таке, що ни ў кого зъ насъ не найшовъ бы ты й копѣечки, отъ того, що ледвѣ 5-го числа выдають намъ жалованье за прошлый мѣсяць; друге, хотѣлось менѣ порадовать тебе звѣсткою, що маешъ не тôлькô небожа, а и брата[133]) (чудно тобѣ!); третьê, найважнѣйше, хотѣлось писать до тебе тогдѣ, коли забажае розмовы само серце, а не розумъ. Не выводь одначе зъ послѣднего слова, яко бы я часомъ не хотѣвъ бы сердешне говорить зъ тобою; борони Боже, тобѣ такъ подумать. Повѣрь мойму щирому слову, що не думаю, чи знайдется у тебе три такихъ, якъ я, серцемъ одданныхъ тобѣ души. Ясно кажучи, я хотѣвъ дать тобѣ конечный одвѣтъ на твôй серцебольный листъ до Дм.[итра] П.[авловича]; а для сёго потрêбно було й часу, щобъ лучче до усѣхъ придивиться, и спокойно объ усêмъ роздумать. Вольного жъ часу я маю мало; такъ мало, що не можно гораздъ и подумать.

Желалъ бы я знать, отчего письмо мое произвело на тебя тяжелое впечатлѣніе? Быть можетъ это произошло отъ того, что я недоконченно выразилъ то, что хотѣлось тебѣ высказать.

Вѣрю, что тебѣ «трудно догадаться, доволенъ ли я или недоволенъ Полтавой и ты не ошибаешься, если представляешь меня въ какомъ-то недоумѣніи какъ будто мнѣ говорятъ, въ два уха двѣ противуположныя мысли». Я чувствую пока свое пребываніе въ Полтавѣ, и чувства мои смѣшанныя, хоть я не могу ни на что жаловаться; но нѣтъ ничего такого, чему бы я могъ порадоваться. А въ Кіевѣ я жилъ, и если хотѣлъ, то жизнь моя тамъ была радостна. Здѣсь нѣтъ у меня никого, съ кѣмъ бы я могъ говорить сердечно о томъ, что занимаетъ теперь всю мою душу. Меня весьма ласкаютъ, но я мало уже вѣрю въ ласки, ласки вообще скоропреходящи и несовершенны. Они не суть выраженіе глубины душевной. Близкіе мнѣ люди—одни славянскаго племени—они тебѣ извѣстны; другіе—нѣмцы. Послѣдніе занимаютъ только опытную мою наблюдательность, которая съ лѣтами, съ жизнію болѣе и болѣе во мнѣ усиливается. Впечатлѣніе, произведенное ими на первыхъ порахъ, было для меня весьма удовлетворительно; но когда я ближе приглядѣлся, то увидѣлъ вмѣсто чистаго благороднаго металла—мишуру. Всякій человѣкъ есть ложь; это правда. Но въ нашихъ соплеменникахъ она или выкажется ясно, потому, что не скрывается и не можетъ скрыться по племенному темпераменту, тѣми отъ кого происходитъ, въ тевтонцахъ, которые правда не дѣлаютъ зла, эта неправедность, ложность жизни имѣетъ видъ законности, неукоризненности. Будучи на самомъ дѣлѣ, замкнутыми въ себѣ эгоистами безо всякаго горячаго чувства, они считаютъ себя истинными людьми; а въ нихъ такъ мало смиренія, участія и сердечной любви къ человѣку вообще, что нашему брату стыдно за нихъ, тяжело, несносно въ ихъ присутствіи. Думаешь—думаешь объ нихъ и ничего не добудешь изъ размышленія утѣшительнаго для души. Русскій Тевтонъ, живущій со мной, высказалъ кратко но ясно, справедливую мысль: «Ихъ узнать трудно, они хороши, когда говорятъ и разсуждаютъ; но пусть дойдетъ до дѣла...»—у нихъ является тысячи причинъ и доказательствъ, которыя уничтожаютъ ихъ преумныя разсужденія, имъ ничего не стоящія. Будучи самыми честными людьми (о! къ нимъ чрезвычайно пристало названіе, кот[орое], они сами себѣ даютъ: я благородны-чесны-немесъ!*) Вникни-ка въ тайный смыслъ каждаго слова!), они способны тàкъ поступать, тò говорить, думать, дѣлать, за что—de jure—законъ писанный людьми ихъ не осудитъ, но отъ чего сердце наше содрогнется и что найдетъ себѣ вѣчное осужденіе въ законѣ, начертанномъ въ сердцѣ Божіимъ перстомъ. Они говорятъ—видимъ! и грѣхъ на нихъ остается.

*) В оригіналі перше слово „я“ підкреслено одною рисою, друге двома, трете—трома, четверте—„немесъ“—чотирма рисами.

Милый другъ мой! Я глубоко сочувствую твоей сердечной скорби; мнѣ понятны твои вопросы: «и неужели я забытъ, какъ простой знакомый, какъ бальный знакомый, какъ на почтовой станціи разъ въ жизни встрѣтившійся человѣкъ съ голымъ именемъ въ шпуровой книжкѣ и засаленною подорожней?» Не такъ, но для твоего искренняго, горячаго, молодого сердца, это должно казаться такъ. Помнятъ—но Богъ ихъ знаетъ какъ онѣ помнятъ?! Ихъ память такого рода, что и ихъ не стоитъ помнить больше, то есть такъ, какъ способно помнить твое нѣжное и главное—безкорыстно-искреннее сердце; онѣ его не имѣютъ не потому впрочемъ, чтобъ онѣ не могли имѣть такихъ чувствъ, а потому что не имѣютъ теперь и уже никогда не могутъ имѣть. То, что сказалъ и что, можетъ еще скажу, показалось бы, безъ сомненія, многимъ низкою клеветою; даже я думаю, что и ты не повѣришь моимъ словамъ. Но во избѣжаніе всего, я прошу тебя сжечь все это письмо; а для памяти оставить только 8 строкъ; остальное ты будешь помнить. Я беру съ тебя честное слово это исполнить: иначе я никогда не напишу къ тебѣ ничего подобнаго[134]).

Буду говорить тебѣ отчасти по опыту и потому, что много о тебѣ и обо всѣхъ думалъ и присматривался. Сердечное увлеченіе молодаго человѣка имѣетъ свойство все прикрасить и вознести до идеала; но это обманъ чувственный; это происходитъ отъ того, что онъ въ душѣ своей носитъ идеалъ, которымъ облекаетъ все, что пріятно подѣйствуетъ на его чувства. Это испыталъ я, это испыталъ и испытываешь ты. Но, милый другъ! Будь остороженъ, пока есть время и пока ты—безъ большого себѣ насилія и безъ отвращающаго разочарованія можешь разстаться съ тѣмъ, что удачно и пріятно подѣйствовало на твое воображеніе и чувства. Ты счастливѣе меня въ томъ, что еще не увидѣлъ дна чаши, на которомъ вмѣсто священной амврозіи нашелъ ложку пріятного супу. Я же и того не нашелъ въ награду; я стараюсь для собственнаго успокоенія, забыть конецъ и наслаждаться воспоминаніемъ начала. Но я счасливѣе тебя въ томъ, что я встрѣтился съ такою душою, которая, и потому что молода, и потому что принадлежитъ племени, живущему болѣе сердцемъ и семейству не аристократическому, способна была мнѣ живо сочувствовать, обижать тоже, но прямо,—но въ которой сердце, вмѣсто того, чтобы, совершенствуясь, перейти прямо къ разуму, (Боже! я видѣлъ въ ней начатки такого совершенствованія!) перешло въ разсудокъ, не способный цѣнить невинныхъ чувствъ сердца, а по большей части смѣющійся надъ ними. А ты мое коханее сердце, нашелъ такую душу, которая была, по своему существу, нѣчто среднее между сердцемъ и разумомъ, нѣчто высшее разсудка и низшее сердца. Такія созданія бываютъ хороши, и человѣку въ увлеченіи, когда все у него возвышенно въ квадратную степень, могутъ показаться соединяющими въ себѣ и сердце и разумъ. Но ты, какъ и всѣ мы, ошибся: по своей сущности, такая душа не удовлетворитъ никогда потому, что ей почти не возможно возвыситься до сердца (что ты испыталъ на первыхъ же порахъ), потому что имъ мѣшаетъ разсудительность и родъ, къ которому принадлежатъ; ни до разума, потому что до него восходитъ только полное сердце. И вотъ то, что она имѣетъ, развивается съ лѣтами, жизнію, положеніемъ въ свѣтѣ и выходитъ то, что—клянусь тебѣ не въ состояніи согласоваться и удовлетворить ни твоей ни моей души. Но при всемъ томъ сами по себѣ онѣ прекрасные люди, которыхъ я весьма уважаю.

Приписки: Я обѣдалъ дня два назадъ у Ол.[ив]. Ант[он] Фр[анцевичъ][135]) болитъ зубами. Я скоро опять думаю писать къ тебѣ и надѣюсь, (сдѣлай милость, братику) что ты мнѣ немедленно будешь отвѣчать на это письмо. Понуждай и другихъ.

Я недавно читалъ Воскр.[есное] Чтеніе[136]), и нѣкоторыми вещами былъ глубоко тронутъ. Я тружусь такъ сильно.

Поклонись отъ меня Ник.[олаю] Троф.[имовичу], котораго я такъ люблю и уважаю. Въ слѣдующемъ письмѣ пришлю выписку изъ Евангелія. Видишься ли ты съ отцемъ?[137]) Боже! Когда я услышу его.

[На першій сторінці внизу]: Читай прежде самъ. Сожги непременно[138]).

22. Оп. Маркович — В. Білозерському.

15 октября 1846 г. Кіевъ.

Вася! Мужъ по разуму и юный всею душею, какъ прежде, твое письмо, незабвенный Васюта, произвело на меня гораздо лучшее впечатлѣніе, чѣмъ ты ожидалъ. Я увѣрился имъ въ твоей искренней дружбѣ ко мнѣ и въ твоемъ достоинствѣ. Богъ далъ тебѣ душу свѣтлую и сильную. Будь Ему тѣмъ благодаренъ, что непереставай насъ освѣщать собою и укрѣпляй. Я къ тебѣ былъ ужасно несправедливъ. Мое послѣднее письмо отъ 14 октября докажетъ тебѣ это.—Я просто думалъ, что ты какъ верба на полтавской почвѣ пустилъ полтавскіе каганци. Вижу что ты очень развился и вижу, что разлука твоя съ святымъ городомъ не вредны для тебя, а польза уже открылась. Вижу съ удовольствіемъ, котораго не могу отъ тебя утаить, потому что самъ предсказывалъ. Мнѣ справедливо казалось, что уединеніе будетъ для тебя полезно и именно Полтавское уединеніе среди холоднаго, среди безпощаднаго свѣта, безъ друзей безъ наставниковъ, тебя обстоятельства привели къ размышленію, самосознанію, самостоятельности. Доказательствомъ тому служитъ драгоцѣнное письмо твое, въ которомъ выразился человѣкъ наблюдательный и размышляющій спокойно и съ сознаніемъ того что говоритъ. Это одно письмо, это первое письмо отъ тебя, въ которомъ нѣтъ декламаціи, а безъ декламаціи полновѣсная истина, окрыляется добрыми чувствами и преданностію къ Создателю которыми отъ Него ты надѣленъ щедро. Первое письмо (я говорю съ откровеностью друга) безъ самоувѣренности и возвышенія. Не обижайся, что такъ говорю рѣзко. Прошу помнить, что твоя самоувѣренность не горда, не заносчива, не холодна и самолюбива; а какая то дѣтская увѣренность въ то, что и безъ дальнаго труда и безъ особеннаго разсужденія ты въ силахъ подѣйствовать на другого. Она сама въ себѣ не зла, молода какъ-то. Она даже высока, ибо проистекла изъ теплой вѣры въ могущество своей Богосозданной и Богомъ согрѣваемой, питаемой покровительствуемой души, изъ поэтическаго взгляда на жизнь и людей, изъ увѣренности въ ихъ великомъ значеніи и совершенствѣ. Но есть вопросъ духовный, какъ разные возрасты въ организмахъ физическихъ. И тебѣ время уже дѣйствовать съ большею осмотрительностію, вниманіемъ и трудомъ. Чтобы ты призналъ немощность твоей вѣры въ себя и въ людей или духовнаго вожделѣнія какого-то, а чтобы выжималъ изъ жизни очень мало соку, но сокъ этотъ будетъ густъ и питателенъ. Не выставляйсь съ добрыми желаніями своего сердца и хорошими правилами, которые удерживать можетъ безостановочно твой непомраченный разсудокъ. Старайсь не уронить себя ни однимъ лишнимъ словомъ, котораго не почувствовало твое сердце, когда выливается письмо на бумагу, когда даже одно это слово несетъ плодъ твоей мысли примѣнительно къ случаю, а напередъ предначертанная программа или тонъ пѣсни. Не стыдись показать себя и слабымъ и недоумѣвающимъ, повѣряй прежніе авторитеты, ищи новыхъ. Все это легче сказать, чѣмъ сдѣлать; но твое неоцѣнимое письмо доказываетъ, что нетрудно, по крайней [мѣрѣ] не невозможно для тебя это сдѣлать, а мое докажетъ, можетъ быть, что очень трудно объ этомъ и говорить. Въ отношеніи къ Пилянкевичу[139]) я тебѣ совѣтую или совсѣмъ его оставить, или что со-

гласнѣе съ твоимъ образомъ мыслей и любовью къ нему— напиши такое письмо спокойное, которое бы не дало ему замѣтить о его не любви къ тебѣ. Я пишу тебѣ ничего не скрывая, для твоего вразумленія и можетъ быть для пользы Пилянкевича. Посяда изныветъ отъ удовольствія когда я говорю о тебѣ. А про Пилянкевича или не спрашивай или увѣрь пожалуста, что ты хорошій человѣкъ. Отъ чудакъ! Онъ на твоемъ мѣстѣ, но ради Бога не дай ему замѣтить чего нибудь. Я не могу жечь твоего письма[140]). Такихъ писемъ мало получалъ на свѣтѣ. Духъ вѣетъ въ немъ, какъ нѣчто сверхъ естественное. У меня рука не поднимается сжечь твоего письма. Но для твоего спокойствія, я его перепишу такъ, что ни розберетъ никто на свѣтѣ, кромѣ одного меня; а твое тогда истреблю. Твоего письма никто не читалъ и да поможетъ мнѣ Христосъ, чтобы никто впредь его не прочолъ. Я обижу, так.[имъ] обр.[азомъ], тебя и меня самого[141]).

23. О. Навроцький — В. Білозерському.

Кіевъ 1846. 17 октября.

Найдобрѣйшій и найяснѣйшій Василь Михайловичъ!

Не знаю, якъ я зрадѣвъ, якъ принесъ мнѣ панъ Миколай[142]) Вашъ щирый листъ. И теперъ здається, що я бачу Вашъ ясный видъ и чую привѣтную рѣчь: та й кому вона дуже и далеко не запала въ серце, хиба тому у кого зовсѣмъ немае серця, або таке твердѐ якъ камѣнь. Тôлькô те менѣ не до серця, що Вы самû на себе звертуете богацько вины нû за що, нû про що... Та цуръ сему... виненъ той, хто не вважае на свою винность...

Вы мене питаете, объ якихъ я людяхъ писавъ до Васъ, мѐжъ которыми можно посѣять св. любовь до родины. У мене не було на примѣтѣ, щобъ сказать Вамъ отой, або отой. Пошукайте, то найдете и найдете багато... Часомъ въ убогій хатцѣ сидить понура съ такимъ гарячимъ серцемъ, що цѣлый свѣтъ може зпалиты—тôлькô киньте туды хочь маленьку искру.—Вы кажете, що тѣ котри живуть посередь Украины, приглядѣлись до неи. Приглядѣлись—бо ничого не бачилы покажûть тôлькô имъ усе пôде доладу. А Ваше щире и привѣтливе слово кому не западе въ душу, кого воно не зворушить зъ мѣсця? Уповайте... а для сёго от-що скажу Вамъ: недавно сказала мнѣ одна щира душа, та ще й зъ высокого роду—княжна Реннина[143]): неужели образ. человѣкъ не въ состояніи надѣть на себя quasi смѣшную одежду и стать прямо передъ обществомъ—не страшась ни угрозъ ни насмѣшекъ его, при чомъ присовокупила: если бы, напримѣръ, образовалось между молодыми людьми общество, которое бы заботилось объ утвержденіи и распространеніи вѣры (не въ смыслѣ религіи, а какъ чувства—убѣжденія). Отъ бачите, це така душа, що не стане питать чи е такû люде, чи нема, у неû е тôлькô щира вѣра и святый помыселъ на добрее дѣло, а то чи мають вони силу чи нû, не êû воля. Отъ еû слова: «человѣкъ не долженъ иметь напередъ той мысли — примутся ли его идеи или нѣтъ, а долженъ имѣть въ виду то, что онъ призванъ здѣсь дѣйствовать для блага».—Я Вамъ скажу, що це така велика, сильна и розумна душа, що я думавъ, що такûхъ и нема на свѣтѣ. Якъ бы хочь сота доля, або тысячна була такихъ на Вкраинѣ, то... не знаю, щобъ тодѣ було: тôлькô не те, що теперъ.

Книжокъ я Вамъ доставъ скôлькô менѣ сказавъ Панъ Миколай; вôнъ сегодня взявъ ûхъ у мене и завтра пошле ûхъ Вамъ. Тôлько збережить— и якъ не треба буде, заразъ пришлить у Кіевъ[144]).

У прежнёму письмѣ я Вамъ багато путаницû понаписовавъ. Сказано, вѣтряна голова. Психологія Иноземцова найшлась. Що жъ до Малышкевича, то выйшла кумедна штука; я замѣсть Матушевича[145]), написавъ Малышкевича—отъ и все: та и объ цûмъ не журитесь, бо ёго здається, уже давно немае въ Кіевѣ.

Скажить Дядику, що я буду писать до ёго, тôлькô не теперъ, бо нѣколи, а тодѣ якъ зкину зъ плечей ярмо—экзаменъ—тогдѣ багато дечого напишу ёму; а теперъ, поки що, нехай не спить, та не вылежуеться, та самъ напише.—

Недавно Посяда получивъ письмо отъ Боровиковського, который пише, що хоче прислать Костомарову якись свои сочиненія, щобъ надрюковать; тôлькô не знаю чи гарнû.—Бѣдный Посяда не здужа—уже зъ мѣсяцъ болять у ёго очи.—Загурскій[146]) кланяеться Вамъ, и проситъ—чи не можна переслать ёму Краледворскую лѣтопись: бо вонъ хоче зъ Н. И. Г.[улакомъ] учиться чешскому языку.—Шевченка нема въ Кіевѣ—и може ще не скоро буде... Вамъ кланяеться Чарнышъ[147]) и просить Васъ—чи нема у Васъ Нравств.[енной] Ф[илософ]іи—якъ е, то пришлить. Пану Дмитрови[148]) посилаю мôй щирый поклонъ—напишить якъ вôнъ поживае. Багато бъ де чого написавъ, та те все Вы прочитаете у лыстѣ Афанасія.—

Кромѣ Боровиковского, щирого украинця, и Бодянского тамъ е багато такихъ людей, зъ которыми Вамъ треба звести знакомство—Поллевичъ[149])—розумный человѣкъ и щирый до правды. Та есть ще таки мѣжъ учительствомъ що треба одвести одъ де чого (картъ).

Школа—славне дѣло, тôлькô трудне—якъ бы удалось, то добре бъ було; я попробую сказать Репниной, може й вона вкине свою ленту: бо це така душа, що больше робить, нѣжъ говорить.

Прощайте, Василь Михайловичъ. Да поможе Вамъ Богъ[150]).

А. Навроцкій.

24. В. Білозерський—Оп. Марковичеві.

4. Въ Полтавѣ блеснулъ для меня лучь радости и надежды: У Скалона—человѣка благороднѣйшаго и чувствительнѣйшаго, который женатъ на дочери поэта Капниста, (цѣну котораго я недавно только узналъ), женщинѣ весьма умной, (объ нихъ скажетъ тебѣ А. Ал.: я впрочемъ нашелъ въ нихъ большую противоположность тому, что онъ говорилъ мнѣ), устрояются литтературные вечера*). Было два, я былъ на второмъ; на первомъ былъ Чужбинскій, т. е. Афанасьевъ[151]), который теперь находится здѣсь, и читалъ нѣкоторыя произведенія Тар. Гр. и свои записки на Кавказѣ. На второмъ я читалъ Орисю; присутствовало 4 дѣвушки и др. особы; межъ ними была М-lle Капнистъ, дѣвушка съ умомъ**), любящая, какъ кажется искренно Украину. Слушали съ большимъ вниманіемъ и остались весьма довольны, серьёзно, умнô довольны. Послѣ чтенія, я обратился къ М-lle Капн.[истъ] дѣйствительно ли нравится ей прочитанная піэса? Она стала доказывать съ жаромъ, по чему ей должна понравиться Орися—и сказала умныя вещи. Я не думалъ однакожъ, чтобъ этимъ свѣтскимъ дѣвушкамъ могла она понравиться: такой противоположный бытъ, жизнь! Одинъ изъ слушателей говорилъ, что литтер. Укр. есть послѣднее усиліе. Я, разумѣется, ему попротивурѣчилъ и опровергалъ его мысли. М-lle К.[апнистъ] меня поддерживала, и чудно мнѣ было, когда я упомянулъ о Славянск.[ихъ] стремленіяхъ и литтературѣ, въ чемъ полагалъ ручательство въ существованіи Укр.[аины], а она подтвердила мои слова. Чудно, если ей (дѣвушкѣ!) панночкѣ! свѣтской! извѣстно славянское воодушевленіе. Потомъ читалъ Уч.[итель Р.[усской] Сл.[овесности] Корженовскій[152]) — весьма замѣч.[ательный] поэт.[ическій] талантъ о немъ послѣ, для противуположности пѣснь про Царя Ивана Гр.[ознаго], Лерм.[онтова], потомъ другія произведенія Лерм.[онтова], наконецъ Сонеты М.[ицкевича], на его родн.[омъ] языкѣ! Здѣсь было три сестры, дочери Генер. Яновича, кот.[орыя] жили въ Варшавѣ, и знаютъ хорошо произв.[еденія] М.[ицкевича].

*) На полі проти цього місця, з лівого боку написано: „à l'Athanase"
**) Закреслено: „страстно".

Потомъ меня просили принести въ др.[угой] разъ еще что-нибудь по Чешски и Сербски. Да! Сегодня опять вечеръ: буду читать отрывки Черной Рады, Укр.[аины], чешск.[ія] п.[ѣсни] и изъ Slawy Dcera, и по Сербски. Я постараюсь, чтобы эти вечера исполнены были серьёзной важности; буду вибирать произведенія, исполненныя началъ христіянск.[ихъ] и народныхъ. Я начертилъ, себѣ планъ дѣйствій, который расширится сильно и принесетъ плоды. Я много еще не пишу потому что нѣтъ времени, но буду писать къ Н. И., Н. И. и Ал. Ал.[153]), которымъ мой глубокій поклонъ и просьба—они знаютъ о чемъ.

Не знаю, отчего мнѣ кажется, что Марцинковскіе не будутъ ко мнѣ писать, я скоро—нагряну къ нимъ подробнѣйшимъ письмомъ о многомъ, многомъ; я былъ уже на двухъ балахъ и познакомился со всѣми сильными Полт.[авской] земли.

Всѣмъ, кого самъ выберешь,—а будешь выбирать такъ, какъ бы я самъ то сдѣлалъ, мой искренній поклонъ. Къ Н. Троф. письмо не конченное лежитъ и я теперь никакъ не могу послать. Поклонись ему и поздравь съ днемъ Ангела. Скажи ему, что я желаю ему всего прекраснаго, заслуженнаго его благородною душею. Черезъ недѣлю онъ получитъ отъ меня письмо. Напиши ко мнѣ подробно (вижу на лицѣ знакъ неудовольствія,—не ты, пусть другіе пишутъ—обо всемъ, что меня должно интересовать. О Марцинковск.[ихъ] и Красковск.[омъ] напиши самъ.

Я недавно прочелъ твое письмо изъ Одессы къ Дм. Павл. Превосходное, нигдѣ, кажется, такъ не выразился твой умъ и сердце! Такъ искренно! Прочелъ съ наслажденіемъ.

Съ Боровиков.[скимъ] познакомился но ближайшее оставляю на праздники. До свиданья! Поздно.

Твой Василій.

Прочитай, или передай мое письмо Н. И. К. и Г. Пусть пишутъ ко мнѣ. Я имъ буду писать; благодарю Н. Ив. за книги и буду отвѣчать, но теперь, ей Богу, ужасно занятъ.

Братûки! Пріѣдте который до мене! Мнѣ нûякъ не можна буде, здается, выѣхать въ Харковъ: бо на моихъ рукахъ—небожъ маленькій! Прошу Н. Ив. К. прислать мнѣ начал. Ист. Сл. п. на укр.[154]) Василій.

1846, Декабря 7-го. Полтава.

Прости, что не посылаю. Узнаешь послѣ[155]).

25. Г. Вернадський—П. Кулішеві[156]).

1846. Дек. 13 дня. С. Пбургъ.

Вы вѣрно не ожидали отъ меня письма; но вѣдь мало ли что происходитъ, чего мы совершенно неожидаемъ. Не знаю напр. и я исполнятся ли мои ожиданія—письма отъ Васъ: вы сами это рѣшите, а пока прочитайте вотъ это. Дѣло въ эѳіопской Грамотѣ, которую я забылъ сообщить Вамъ. Вотъ она сравнительно съ Глаголитскою (хотя за безукоризненную вѣрность начертаній я не ручаюсь: за границей Вы можете повѣрить ее съ книгой или рукописью эфіопскою въ рукахъ. Я думаю таковыя найдете въ Берлинѣ даже, не говоря о др. знаменитыхъ библіотекахъ. Загляните въ Кіевскую!!).

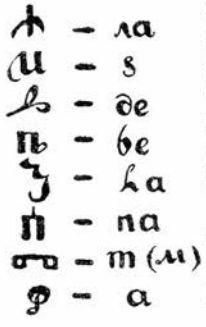

Начерт.[анія] и знач.[енія] ставлю только эѳіопскія, полагая для Васъ Глаголитскія излишними.

Вы видите, что нѣкот.[орыя] буквы им.[ѣютъ] совершенно Глаголитскую форму, хотя ни одна почти не имѣетъ одина-

каго значенія.—Противъ нѣкоторыхъ начертаній я не выставилъ ихъ значенія потому, что видавши ихъ въ рукописия не могъ пріискать въ азбукѣ.

Еще одно замѣчаніе: кромѣ нѣкоторыхъ буквъ во второй графѣ означенныхъ безъ соединенія съ гласными, всѣ прочія суть уже слоги, а не простыя буквы, и произошли изъ соединенія согласныхъ съ гласными. Впрочемъ, если Вы полюбопытствуете, то сами лучше меня разберете этотъ вопросъ. Теперь прощайте! Пишите, если Вы не мстительны. Вчера я былъ у Плетнева, подписался въ лоттарею гдѣ видѣлъ и ваше имя; познакомился съ Як. Карл. Гротомъ, пріѣхавшимъ сюда на праздники. Прощайте! Вашъ другъ Вернадскій.

Благодаря трудности для иностранцевъ русской фамиліи, многіе изъ знающихъ меня можетъ быть не сохранили ненарушимо-чисто имени моего въ своей памяти. Если подобная исторія случится съ кѣмъ нибудь изъ людей, къ коимъ имѣется мои карточки, то Вы опишите мое назначеніе, занятіе и время моей бытности за границею, тогда припомнится имъ моя личность.

26. П. Куліш — М. Костомарову[157]).

Милый Николай Ивановичъ!

Если Вы желаете услышать нѣсколько анекдотовъ, разсказанныхъ геніально; если хотите взглянуть на то, что составляетъ представителей Украинскаго народа; если хотите наконецъ видѣть обрядъ вѣнчанья: то прошу Васъ пріѣзжать на канунѣ пятницы слѣдующей недѣли, т. е. 23 числа вечеромъ. Для этого Вы должны выѣхать 20-ю часами ранѣе 5-ти часовъ вечера 23 числа. Въ Борзнѣ на станціи сдѣлано распоряженіе, чтобъ дали Вамъ лошадей до хутора Николая Даниловича Бѣлозерскаго[158]), (3 версты). Онъ Васъ уважаетъ и, какъ образованный человѣкъ, сердечно радъ такому гостю. Вы у него проведете вечеръ и ночь въ обществѣ несравненнаго разсказчика Забѣлы[159]) (который живетъ подлѣ) и Шевченка[160]), на другой день вмѣстѣ съ хозяиномъ пріѣдете въ церковь. Оттуда къ намъ обѣдать. Потомъ проведете вечеръ у насъ и спасете меня отъ скуки, какая готовится мнѣ посреди множества людей, у которыхъ со мною нѣтъ ничего общаго. Мы окончимъ нашъ диспутъ о христіанствѣ, если это будетъ дозволено комнатами. Если же нѣтъ, то я разскажу Вамъ подробно о Петербургѣ и его обществахъ. Вашъ П. Кулѣшъ.

1846, янв. 16.
Борзна или лучше сказать Мстроновка.

Когда же я уйду къ жертвеннику, Вы уѣдете ночевать къ Ник. Даниловичу; въ субботу мы Васъ посѣтимъ, а потомъ Вы возвратитесь въ Кіевъ, хваля и славя Бога.

Грабовскій въ Кіевѣ. Отыщите его квартиру и предложите ѣхать съ собою. У него свои сани. Онъ обѣщалъ, въ письмѣ своемъ отъ 8 генваря, быть у меня на свадьбѣ[161]).

27. П. Максимович[162]) — П. Кулішеві.

18 февр. 1847 г. С. Пбургъ.

Не знаю гдѣ это посланіе настигнетъ Васъ почтенѣйшій Пантелеймонъ Александровичъ, но, гдѣ бы то ни было, оно несетъ Вамъ наши искреннія поздравленія съ важнымъ событіемъ въ жизни Вашей и сердечныя желанія всѣхъ благъ, которыхъ можно ожидать въ жизни съ доброю, преданною

Вамъ супругою. По какому-то предчувствію мы гадали, что бракъ Вашъ долженъ былъ совершится 24 Генваря, и, въ этотъ вечеръ, сидя дома вспоминали о Васъ съ Алекс[ан]дрою М[ихайло]вною—значитъ и мы присоединялись къ Вамъ въ этотъ торжественный день, полученное же мною 25 Генв. письмо Ваше, подтверждало наши предположенія.—Я больше всего въ этомъ дѣлѣ радуюсь тому, что Вы избрали себѣ подругою на жизнь—Малороссіянку... Какъ я обрадовался тому, что въ бытность свою въ Кіевѣ, нашли Вы въ немъ такихъ драгоцѣнныхъ людей какъ Шевченко, Костомаровъ и эта прелестная пѣвица Малороссійская; конечно я радовался эгоистически и у Ив. В. Верн[адска]го вывѣдывалъ объ имени ея и о мѣстѣ жительства—для своихъ видовъ, которые, дай Богъ чтобъ осуществились.—Великая моя благодарность Вамъ за посѣщеніе моего панотця[163]) и за вѣсти о немъ, но мнѣ совѣстно теперь, что вторичное посѣщеніе его обѣщанное Вами, можетъ Васъ стѣснить, а виною этого, я никакъ не хотѣлъ бы быть.—Здѣсь, кажется, ничего не перемѣнилось съ отъѣзда Вашего; по прежнему, по середамъ мы бываемъ у Петр[а] Ал.[ександровича] и встрѣчаемъ у него тотъ же людъ; по прежнему онъ бываетъ у насъ по субботамъ,—приходитъ къ намъ также Ив. В. Верн.[адскій] и вступаетъ въ безконечные разговоры съ Ивгою[164]); къ прочимъ (т. е. и къ Элькину) присоединился еще Ив. М. Вигура[165]), торопящійся теперь отправиться на родину; все это увлекается спустя часъ посл ѣобѣда, Петромъ Ал.[ександровичемъ] къ Ал.[ександрѣ] Ос.[иповнѣ] Иш[имово]й[166])—видите что и это тоже не перемѣнилось.—Около мѣсяца, я возился съ отчетомъ по управленію округомъ въ который не вписалъ теперь литерат. трудовъ Вашихъ,—другія скрижали должны теперь говорить о нихъ; эта работа совершенно поглощала мое время и я не могъ писать Вамъ раньше. Отъ Бодянскаго я получилъ недавно 30 а не 50 экз. Исторіи очевидца[167]), отдалъ 1 экз. Савичу[168]), удержалъ себѣ одинъ съ благодарностію къ Вамъ за него, а прочіе раздалъ книгопродавцамъ.—Въ свѣтѣ говорятъ теперь объ уничтоженіи чиновъ, для чего составленъ особый комитетъ изъ товарищей министровъ.—Въ Сѣв. Пч. прочиталъ я недавно объявленіе о новой книгѣ подъ названіемъ о бунтахъ Хмѣльн[ицка]го и войнѣ съ Татарами и проч. въ царств. Владислава Казиміра въ продолж. 12 лѣтъ начиная съ 1647 г. перев. съ Польскаго. Москва 1847 г.—Бодянскому, я отвѣчалъ, что получилъ книги.—У насъ безконечное множество снѣга и холодно. Ивга Казачка (собственныя слова ея) кланяется П. А. Кулѣшу и супругѣ его, желаетъ знать гдѣ Вы теперь и скоро ли Вы пріѣдете посмотрѣть ее.—Ал-дра Ал-вна тоже кланяется Вамъ съ супругою, да передайте ей и мое почтеніе.—Вернацкій началъ уже свои экзамены. Не стѣсняйте себя письмами къ намъ; пріидетъ охота, пишите, а нѣтъ, то мы довольны будемъ и тѣмъ, что услышимъ о Васъ иногда, отъ Петра Ал. Вамъ предстоятъ теперь большіе труды, и работы, въ которыхъ да поможетъ Вамъ Богъ и къ Вашей пользѣ и къ нашему удовольствію; Онъ же да хранитъ съ супругою и въ пути.—Это искреннее желаніе Вашего преданѣйшаго П. Максимовича[169]).

Адреса на звороті: Его Высокоблагородію Пантелеймону Александровичу Кулѣшу.

28. П. Сердюков[170])—П. Кулішеві.

Пантелеймонъ Александровичъ! *

Либонь Бога не боитесь Вы, либо що: за сёго П. А.—хай ёму!..—присыкались до мене такимъ москалемъ, що Боже!.. Галасъ такій подняли, що я з переляку ледви духъ переводивъ: того й дывись—ось-ось молодый князь

* Приписка на першому аркуші внизу: Надъ літерами—ни якихъ ковичокъ не становлю, бо пишу до человѣка письменного, котрый самъ добре тяме де що и якъ.

зацѣде въ ухо!.. Та вже—мерщій на втекачи!.. ухопивъ каламаря, згарбавъ аркушъ,—кланяюсь и лепортую:

Отжежъ коли П. А.[171]) навсправжки чоловѣкъ цнотливый—якъ такъ кажуть—чоловѣкъ друзяка, дакъ нехай же минѣ абищо, коли въ мене въ самого не одлыгне на серцѣ!.. Що жъ робитимешь?—панове міряне чѣмъ-дужъ допекали й допекаютъ тебе, мовъ той шершень бчжолу, попавши въ лапы!.. кожний такъ нататуритця, щобъ тобѣ шваби дати!.. дакъ тут прямее дѣло, якъ только хто белкне про кого яку небудь каверзу—уже, чи по волѣ, чи по неволѣ, а прудко ймешъ вѣры; але похвальна рація—заразъ тебе въ губу вколе!.. Така вже, бачите, людська натура божевильна!.. Се признатьця, навздогадъ бураковъ—щобъ капусты дали!.. Про П. А.—батечки!—сколько то минѣ наговорено й нагуторено!.. й дѣтись нѣгде було зъ осудами!.. пливузкано*) таке, що гай-гай!.. Самъ же я ёго не знавъ, та й не знаю: чимъ же я тутъ виненъ?.. Хиба тимъ, що про се недержавъ языкъ за зубами якъ балакавъ зъ Вами? (Выбачайте за риѳму!) Уже на що, на що, а на те бъ у мене достало глузду, щобъ у въ очевидьки чоловѣку не ганити того, кого вонъ поважае,—якъ бы только я не пріймавъ себе за Вашого пріятеля, да не мизковавъ собѣ зъ лихомъ, що и зъ моихъ речей Вамъ де що здастця,—що Вамъ тамъ треба роззирати въ обое, де може Вы були не вельми осторожливы...

Я помиливсь: и слава тобѣ, Господи!.. Правда, минѣ й самому нѣчого грѣха таити!—не горнулась до серця поведенція П. А: тольки жъ теперь, якъ померкую, дакъ воно на те виходе, що якъ бы вонъ себе инше показувавъ,—не добрався бъ туды де й по сей день вештаетця; а розумны люде кажуть, що рыба шукае—де глыбче, а чоловѣкъ—де лучче... Господь зъ нымъ: нехай пануе!.. Шевченко—его—милость у Васъ вѣнця державъ!.. и тамъ то, мабуть, винця дмухнувъ!.. може й у самого Бахуса на томъ свѣтѣ волосье дыбомъ стало!.. Уже запевне—

Изъ Кулѣшового пуздерка
Утеръ не разъ вонъ зъ повведерка!—[172])

На те жъ бо вонъ Мочиморда!.. На вдывовижу минѣ сей чоловѣкъ, да-й годи!.. Якъ читаешъ его компонованьня, чуешь якусь вышшу силу поэзіи; да только въ его якось ей не до шмыги!.. Придивитця лишъ: стихъ у его—кажу про Гайдамаковъ—бо се послѣдня его праця—завжде не шкандованный, завжде невмывака, якійсь жилавый, лубьяный, дубленый, таке мьяло, такій каплоухій, такій нечумазный!.. а треба бъ, щобъ стихъ бувъ жвавый, порській, сторожкій, залётный, хлёсткій!—(только не гнучкій!..) Правда божъ инколы трапляетця въ ёго и стишокъ щуплый, завзятый—але въ рѣдку стежку, да и то якось ненарокомъ, спотыньга!.. Мабуть поэта пише знечевля якъ той Основьяненковъ маляръ-шахрай,—причитуючи: «нѣчаго»! для хахловъ и такой стихъ брядѣ»!.. Або вже вонъ почитае себе за прездоровенного поэту да може ще утовкъ собѣ у кабакъ, що якъ только поэта—здоровенный поэта, дакъ уже ему и байдуже на все и про все—ухо й тре, да дрид-дрид! отъ тобѣ й поэта!.. хиба только риѳмы й прибирае, а тамъ—що до мыслей, до чуствія, до художества—хочъ вовкъ траву ѣжъ!.. Але Горацій бувъ поэта не маленькій, а те и знавъ, що твердивъ: Saepe stylum vertus! Я недавно бачивъ рукопись Мицькевичову: крый—мати Божа, якъ вона изчеркана, изхирена!.. Поэзія Шевченкова—се дѣвчина лѣпоты такои, що нездумать, ни згадать, да и въ казьцѣ незбрехать: але якъ вона вихожае?—нажлухтывшись чыколдыхи, затёпана, задрипана,—волосье ей роспатлане, одежи ей розхристани, розкуйовдани,—шліондра шліондрою, по колѣна въ твани, съ суліею подъ мишкою, навижено, скаче халяндры, або гедзаетця

* Мабудь: блягузкано [вказівка акад. С. Єфремова].

по багну, а инколи пану читателеви зъ реготомъ пускае въ носъ—тымфы!.. Се не богиня—дежъ тамъ!—се-й не яка небудь ціохля дзыґліована; се—осоружна, никчемни, гидкая, бридкая хвиндюрка, да-й годи!.. Никто не прохатиме, щобъ поэзія чепурилась чепурухою, але кожный бажае, щобъ вона була розсудлива, уродлива, охайлива, улеслива, гречна,—щобъ вона галилась до читателя а не брикалась, мовъ скаженая кобыла щобъ вона не скакала по калюжахъ та по шеритвасахъ зъ дёгтемъ и не бризкала на людей усякимъ нечистымъ каломъ... Леньская, сутая, притаманная поэзія—се—спѣлѣе дужее воображеные путеводиме моцными мыслями, гарными, погожими чуствіями щирымъ уподобаньемъ до всего цнотливаго, до всего истого, до всего лѣповидного, а тіею дотепою, тіею хистію, щò не швиргае кудиздря жодной крапли слова, жодной крыхты мыслей, жодной гарили чуствія,—щò въ три вырви пхае до себя усякій розгордыяшъ, ще не пускае поэтичного заятренья збиватись зъ плыгу, и притьмомъ доглидае щобъ воно выгодувало скусно, а не абы якъ, компановано нешпетно, натурально, вѣрно, щобъ воно гармонично додавало часть до части, конець до початку, и мудро выводило усе цѣлое. Вображеныя не здобудешъ, коли его не маешь з'пупку, та-й мыслей або чуствій не позычишъ, якъ бувае кабакъ та серце не туды дивлютця; але зъ одныею художою хистію, чого-то чоловѣкъ не зробе!.. И отъ сяя ж то хисть и добувается черезъ розсудливе чтеные Мицкевичевъ, Пушкиныхъ (про чужихъ мовчу; а Шиллеръ, Гёте, Шекспиръ, Байронъ, або й Гюго, Гейне—тутъ бы въ великой пригодѣ стали!), - черезъ беседы зъ людьми розумными,—черезъ мыслительни розмовы зъ самимъ собою: отъ еи-жъ то й Богъ дасть у пана Шевченки!.. А Костомаровъ тымъ-то й гору бере надъ нимъ, що вона въ его è,—хоча й его таланъ поэтичный не досягне до Шевченкового!.. У Костомарова знайдитця десятокъ або-й большъ стихозложеній без'зяну, а у Шевченка—ни йодного,—дарма що у одного тамъ искорка мрѣе, де у другого живрѣе полымья!.. Для поеты—мало самого заятренья: тутъ ще—глуздъ треба!.. се не живопись, або музыка, де й безъ сёго дыва можно геть-геть майнуть: а тутъ ни! у въ однихъ кунштыкахъ кохатимисся!.. А де въ поеты моцный глуздъ—тамъ и художество поэзіи: се вже безпремѣнно! иначе: бувае и такъ, що глузду й не вельми—то й не художого хиста—до ката: вона тодѣ за все про все надолужае,—хочъ тутъ уже ничого великого—зроду не выйде. Такъ и глуздъ—самъ у поэзыи не втие ничого путящого; тежъ и вображеные, й чуствія—сами ничого не вродять!.. бо ще за цара Горошка люде дошли що силы, поки въ-купѣ, тяжке лыхо коють, а скоро—пошли въ ростычъ,—пуття не буде!.. й кожного великого поэты силы поезіи були вкупѣ, хочъ не у кожного одинъ другу не переважувалы:—може бакъ у во всѣхъ, опричъ одного Шиллера. У Гете перемогалы усе мысли, у Байрона вображеные, у Гюго—художня хисть. Тымъ-то, примѣрно сказать, Гёте або Байронъ—кожного пройметь до серця, якъ пройме Шиллеръ; дарма що тей мыслями, а сей вображеньемъ возьмуть гору надъ Шиллеромъ.

Шевченко—художникъ у живописи, да ще-й якъ иде чутка мастакъ художникъ: чомъ же вонъ не хоче зробытысь художникомъ у поэзіи? кажу: не хоче, бо въ его только за охотою й дѣло стало!.. Чи вжежъ таки ему не въ тямку, що якій бы здоровенный геній у мозку не розгнѣздивсь, а того зъ роду не було й не буде, щобъ сей геній схопивъ пензель и—сусиль!—такъ зразу и вчистывъ «Послѣдній день Помпеи», николи й не нюхавши, що то таке за скуство—живопись!.. А поэзія—тее жъ скуство, та ще й розумне скуство: коли жъ тамъ треба наука довга, щира, працiовита, дакъ тутечки й поготовъ!.. Въ Петербурсѣ йде прачутка, що Шевченко ни на що не вважае, що ему ни кажи, и, заткнувши уха, верзе свои теревенивени, да й годи!.. Скажить, будласковъ, чи сёму жъ правда? Чи вже жъ

Шевченко йимій сей даръ бушный да бундюшный, що ты ему кажи—смалене, а вонъ усе стрижене—стрижене!?. чи вже жъ чоловѣкъ такій здатный, такій тямущій, такій неквапный та гойный, несетця такъ высоко, що носомъ ажъ хмары оре,—веде себе такимъ дундукомъ запеклымъ, що зъ кобезистою ганьбою та пыхою гне кирпу на всѣхъ и на все?!. Щось не йметця вѣры!.. А коли се не кривда,—дакъ Вы, якъ жичливый его пріятель роздовайте ему, що поезія—нехай вона буде й чулая, й мисливая!—ни за що въ свѣтѣ не буде художествомъ, не розколыше якъ слѣдъ ни чьего серця и незабаромъ згине безъ слѣду, безъ праслѣдку,—поки еи речи—не росцвѣтатимуть якъ квѣтка на весинномъ сонечку,—поки вона не вышколе себе такъ, що якъ заговоре—якъ у дзвоны дзвоне, а якъ засміетця—Дунай розольетця!.. А не зробите сего,—великій грѣхъ на душу примете!.. буде Вамъ каянье, да вороття не буде!.. Може Вы и губки на мене ододмите за Шевченка—силькись?—що буде то буде!.. У мене жъ—кажу Вамъ якъ передъ Богомъ—серце щимить, млѣе та ные, що Вонъ топе свой таланъ,—и запропастыть,—изведе его не на̀ що!..

Тут ходе поголоска, що Шевченко тлумаче псалмы: шкода! Уже коли тлумачить дакъ тлумачить пророковъ, або Соломона, либо Ісуса Сираховича,—се тожъ гарни книжки. Соломонъ—се жидовскій Байронъ: неймете вѣры?—прочитайте его Экклезіаста, его Пѣсню пѣсней! Ну, да Богъ зъ ними!..

А отъ жона Ваша дакъ нехай на чужу поэзію очей не порывае, бо своя подъ бокомъ, та ще й не кирпата... Правда бокъ!.. *) поцѣлуйте ея одъ мене, жону, а не поэзію,—не жахайтесь, не жахайтесь!—не въ губки, и не въ тваръ зовсѣмъ, а въ ручку: хочъ мода вже на се й минулась, да моя парсуна, якъ самы знаете, держитця не за остатню моду, а за першу,—дакъ чому жъ бы минѣ не покоштовать гарненькои ручки? Хочъ теперь и постъ,—только жъ у семъ скорому не ма ни якого... Колись—

Когда я юнъ и молодъ былъ!—

а було се въ Петровку—у Тарутинѣ[173])—минѣ припьяли до посту приказку, таки трошки смальціовиту: а може вы теперь говѣите? дакъ воно про смалець... тее... Да запевне Вы ен знаете на практикѣ: у мене вона була въ натурѣ...

А на що Вы унизили домъ Дьяконовои? этже вонъ не в одинъ ярусъ, а въ три: знизу—погребъ, а зверху—горище, а на горищѣ—дѣтськая. Якъ бы вонъ бувъ у въ одинъ ярусъ, дакъ я бъ сюю зиму носъ не одморозивъ!.. а то жъ гаспидська москалева такъ умудрилась, що въ хатѣ завсегды на двѣ степени було холоднѣйше чѣмъ на дворѣ. Знаете, на дворѣ—вогкій вѣтеръ подме зъ моря, або припече сонечко, дакъ тамъ и потеплѣйшае: а тутъ зъ погреба такіи вѣтры сѣверныи ду-ють, що й самъ Василь Кириловичъ не сказавъ бы—гулять не пойду, а лепинувъ бы може у во всѣ лопатки. Хай ему халепа, якъ же то холодно: перо замерзае въ атраментѣ...

Одъ Бодянського книжокъ не бачивъ ни й-ока[174]).

А якъ ся мае, як живе—высок[об]лагородный панъ Юскевичъ-Красковскій—его-милость Иванъ Даниловичъ? Якъ навѣдаетесь до его милости, дакъ будласковъ привѣтайте его одъ мене низенькимъ поклономъ, да ублагайте его жону, що бъ вона дозволила ему хочъ на тей часъ панюхатьця кабаки досыть... На томъ тижнѣ почавъ я злагати «Похожденыя Батуринського Одиссея»: тамъ и Ивану Даниловичу мѣстечко буде...

Змаганье було невелике—що се за змаганье!—але вельможный панъ Имрекъ журитця, та позирае сторчъ та зашморгомъ... Що було, те бачили, а що буде—те побачимъ...

*) Так у рукопису, замісць: пак.

Срезневській выкинувъ штуку: узявъ та-й заломивъ Прейса! Я слухавъ его лекцій зо-три: видко, що чоловѣкъ читавъ чортову пропасть. Уси студенты у въ одинъ голосъ гудуть, що вонъ заткнувъ бы Прейса за поясъ,—и що Прейсъ противъ его и въ хлопци не годитця: оттакая ловись!.. Правда, Прейсъ таки вьялый бувъ на лекціяхъ: (только жъ куды було удку закине, дакъ уже выцупе рыбки!.. Та се не всякому було у прикмету...) А сей—такій дзин-дзиверъ-зухъ, що хочъ «въ оренду на танець» [175]).

На актѣ (8-го февраля) читали рацію Сенковського[176])—здаетця, «О значеніи слова Русь». Панове професоры ажъ за животы брались да реготали: нехай бы вже хто, хто—нехайбы реготали Соколовы, Рожественській[177]) и прочіи, и прочіи, и прочіи, що только поткнись до исторической критики, дакъ тутъ заразъ воны у першу голову й суть, а то й Топчибашевъ туды жъ, що й доси вѣруе у симъ климатовъ Птоломея,—и Грефе туды жъ, що по московськи й тяме одно только словце: «пошолъ», да й тее заповзло до його якось зненацька, якъ писавъ «о зродствѣ руского языка зъ санкритськимъ». Отце чтець скаже—Георгій, Грефе[178]) заразъ у хохотъ, Гилеи—вонъ ажъ репаеться отъ реготу. Мабуть, вонъ причволавъ на актъ... по военному звычаю,

зъ горѣлкою напившись чаю...

бо хочъ вонъ и не бувъ у «статныхъ воинахъ», але пуншъ жмуле на взаводы... Якійсь Петербурській мартоплясъ злопавъ половину Демидовськои преміи за те только, що гарно, до смаку, пуншъ робе, и приклепомъ були якись мизерни пѣсеньки...

Сенковській говоре, що слова Русъ и Готъ и Скиѳъ—одно значенье. Про Русъ и Готъ мы зъ Вами колись сами балакали, и въ насъ тежъ выходило, що Русъ—тее жъ, що-й Готъ—про се хочъ до сто бабокъ иди питатьця, дакъ воно такъ и е. Правда, Сенковській щось тутъ дуже корнесловывъ: за чужимъ реготомъ неможна було дослухатьця, еле що—правда, то—правда. Коли де вонъ уже загостривсь вельми, дакъ се коло Вудиновъ: ихъ вôнъ селе на Волыни (Волынь у его йде одъ волôвъ: хиба одъ воли?—такъ якъ жарынь, теплынь—одъ жаръ, тепло), тодѣ якъ у Геродота воны генъ-генъ пробираютця на сходъ сонця. Ну да се дарма: а тó—вудинській городъ Гелонъ вонъ уже переносе—на Волгу!.. Уже жъ коли передъ берешъ изъ Геродота, дакъ бери й задъ: коли берешъ имя й корнесловишь надъ нимъ, дакъ уже не цурайся и того, що вонъ додае тутъ, бо се певне буде справедливѣйше чѣмъ коверкане та перековеркане имья. Не знаю только, чи добре я вслухавсь.

Охъ, прощайте! утомивсь — утомивсь тому що крый маты Божа! очи злиплютця—спати хочуть. А тутъ же то ще книжку треба зашить.

Февраля 21-го СПБ. Трехярусный домъ Дьяконовой.

Листъ Вашъ дошовъ до мене на 13-й день: а першый—уже на 10-й бувъ у мене въ рукахъ: одъ чого бъ се?—Основьяненко—коли не въ Васъ, дакъ у Борзнѣ.

Зроду минѣ не було такой приведенціи якъ за Вашими книжками—изъ Основьяненкомъ та й зъ Шевченкомъ: нехай имъ осина горька! Теперъ мовчу, бо на дворѣ свѣтъ, и я вже 40 часовъ якъ спавъ, а въ 8-мъ часу треба зъ двору чухрить. Отъ побачите!

Ну ей Богу вы якъ на смѣхъ абó в наругу!.. прихожу сегодни до почтамту—питаю: чи можна листъ не запакованый уложить у посылку? Можна, каже, чомужъ не можна? только хто прійматиме, той штрафу 90 к. сribломъ заплате!.. А нехай же вамъ триста погибелей зъ вашими штрафами!.. чкурнувъ до дому—ближній свѣтъ!—одъ почтамта до Дьяконовои!.. подбѣгаю до Невы, дивлюсь—стежка; о, слава тебѣ господи — тутъ навпростець буде

ближше! й пойшовъ, й чемчикую собѣ гарненько: зыръ — ажъ се до ополонки!.. божевільна москальва, мабуть, неводъ тигнула либо що!.. вертатись назадъ?—далеко! Я й попхавсь по снѣгу: плигъ-плигъ-плигъ! (Чи легко жь се мини було?!)—що скокнешъ такъ по поясъ у снѣгъ и въѣдишъ!.. Напослѣдокъ таки доплигавъ до берегу: батечки! въ голѣнищахъ снѣгу повнехонько! тутъ уже, подобравши полы й задубивши кирею, дропака такого давъ, що ажъ москальва жахаетця дежъ бокъ, якъ по приску бѣгъ... Прибѣгаю запыхавшись до дому, хочу разпечатать книжку—сургучъ приставъ! я ножечкомъ его—ковыръ! а ножикъ—хрусь! й остались наши не въ сихъ не въ тыхъ! Заразъ перепичатую а зновъ потяну до почтамту—только вже не по гипотенузѣ—нехай имъ цуръ!.. Охъ, сіи гипотенузы въ мене въ шлункахъ сидять: ще зъ Москвы воны минѣ дались знатця!..

(Февраля 22-го, $\frac{2}{3}$12 часовъ въ ранцѣ) [179]).

Адреса на звороті: Его Высокоблагородію Николаю Ивановичу Костомарову, Господину профессору Императорскаго Университета св. Владимира,— Для передачи Пант. Ал. Кулѣшу Въ Кіевъ. Квартира на Старомъ Кіевѣ въ Рейтарской улицѣ въ домѣ Клименовой.

29. П. Чуйкевич [180]) — П. Кулішеві.

1-го Марта 1847 г.

Съ отъѣзда твоего я не имѣю о тебѣ никакихъ извѣстій. Просилъ Кастомарова дать мнѣ какія нибудь о тебѣ свѣденія, но Кастомаровъ столько же знаетъ, сколько и я, гдѣ ты и что ты. Шевченко, кажется, до-сихъ-поръ не воротился въ Кіевъ, а въ немъ главный источникъ свѣденій.

Это обстоятельство заставляетъ меня обратиться прямо къ тебѣ самому и попенять за то, что ты, кажется, начинаешь забывать стараго пріятеля. Изъ Петербурга ты такъ часто писалъ ко мнѣ, а теперь въ продолженіи двухъ мѣсяцевъ, ни полслова.

Женился ли ты? Объ этомъ запрашиваютъ меня Воронежцы. Я думаю отвѣчать имъ «да». Отъ чего жъ не удовлетворить любопытству земляковъ? Только спрашиваютъ мои родные, а не твои, потому что у тебя теперь, кажется не остается ни роду ни племени: недавно ты потерялъ то, что сколько нибудь связывало тебя съ недостойными твоими родными, именно отца, о смерти котораго мой отецъ пишетъ такъ: «Онъ (т. е. ты) «ему» (т. е. отцу) «оставилъ денегъ на его надобности 15 р. сер., которые по отъѣздѣ пантелимона на другой день уворовано кѣмъ-то сѣмъ рублей, а послѣдніе не могу знать на что онъ ихъ издержалъ. Самъ же онъ приказалъ вамъ долго жить: Генваря 8-го числа умеръ безъ призрѣнія и три дня не говорилъ до смерти, только ревѣлъ, а речи не было. Но пантелимонъ просилъ меня, дабы я его на щотъ отца увѣдомлялъ пощаще чрезъ тебя или въ Москву чрезъ профессора Бодянскаго съ передачею ему Кулѣшу, гдѣ онъ находится.—Братъ же его горбати хотитъ на меня искать, что якобы я ихъ имущество перевелъ, по покойни Кулѣшъ положилъ было подъ сохраненіе ко мнѣ казанъ и трубу, но казанъ продалъ Гусаковскому, а труба не его, а заложена ему Василіемъ Кащенкомъ за 50 руб., то онъ говорилъ, пускай до пріѣзду пантелимона остается, то пускай пантелимонъ у своемъ писмѣ объ ней напишетъ, какъ съ нею распорядиться. Мы слыхали, что яко-бы пантелимонъ ѣдучи въ Борознѣ женился на комъ-то: правда ли это или нѣтъ, увѣдоми насъ».

Если ты счастливъ въ новомъ твоемъ состояніи, то я благодарю Бога: ты достоинъ всего, что есть лучшаго на землѣ. Скажу между прочимъ, что твой примѣръ заразителенъ: Кастомаровъ также женился, да и я не знаю, удержусь ли отъ этого искушенія.—Это однакожъ еще гипотеза, если она не исполнится, то я непремѣнно современемъ пріѣхать къ тебѣ заграницу.

Меня обѣщали перевесть лѣтомъ въ Кіевскую 1-ю Гимназію.

Жаль, какъ подумаешь, что ты я думаю, теперь никогда не заглянешь въ Воронежъ, который останется для тебя дорогъ по однимъ развѣ воспоминаніямъ. Правда ты отдалъ уже ему дань, какъ родинѣ[181]), но все же жаль: безъ тебя, безъ твоего пера пруды его заглохнутъ, березы и вербы съ горя еще плачевнѣе опустятъ свои вѣтви. И скоро ли ихъ оживитъ чья нибудь рука!

Пожалуйста, не скупись на письма; хоть въ нѣсколько присѣстовъ, да намахай огромнѣйшее письмо съ подробностями о за-границѣ. Твой Чуйкевичъ[182]).

30. В. Білозерський — Оп. Марковичу.

Року Божого 1847, квитня 2-го н. с. Варшава[183]).

Щырый и вирный мій пріятелю, Опанасе!

Будь здоровъ, мій коханый, зъ Великоденными Святами и нехай Божа Благодать помагае тоби у во всякимъ добрымъ дили и на всякимъ мисти, де тебе Госпидь поставыть. Скажи мое вирне слово и всимъ твоимъ и моимъ родычамъ, перехресты мого хрещеныка, щобъ їого Господь благословывъ.

Якій бы дорогій бувъ для мене празныковый подарунокъ, колы бъ и къ Велыкодню прыйшла до мене одъ тебе звистка! Да де жъ таки! Вы скажете: не знаемъ адресу; а въ Варшаву, колы хочите, можна писати одно именне. Ще й теперъ мыни чудно, шо я у Варшави, у тій гордій столыци, що колысь грозылась на нашу бидну сыроту Украину. А теперъ? чи натякне тоби хоть що не́ будь тую давнюю годыну?

Все йде, все мынае, и краю немае!

Багато думокъ навіяло мыни путева́нне, въ першый бо разъ выглянувъ я на шыршый свитъ, нижъ якій кругомъ насъ ворочався. Трудно передать на бумази те, що зибралось у души и въ серци, и я пишу теперъ до тебе тилько для того, щобъ тоби було видомо, якъ мени або намъ живется. Дорога наша була, хвалыть Бога, благополушна: ни якои биды мы не зострилы. Идучи, мы не переставалы посувать у передъ дила: на всякій станціи пысали лысты до блызькихъ нашому серцю людей, а сыдючи у коляси, П. А. читавъ чудесныи ричы нашого славного поэта. На дорози не разъ намъ стоялы миста и будынки, которыи займалы силно нашъ умъ и будылы вобразню*). Чудесно опысавъ ихъ нашъ правдывый діепысець, и я це зъумію и мало прибавить свого до ёго о́пысу.

Поки ще мы їихали**) мижъ своимъ народомъ, то все здавалось, що мы не на чужини, а якъ же въїхалы**) въ Гродненську губерныю и въ уши вдарилось чужее слово, то стало намъ жалко тоеи стороны, що покинулы, жалко тыхъ людей, зъ якимы жылы душею и тыи мовы, котра насъ прывитала, якъ мы народылысь на свитъ Божый. Не чутно тутъ ни нашого живого слова, ни тоеи писни, що промовляе до самого серця. Боже! колы бъ хто такъ заспивавъ, щобъ намъ свою Украину хочъ ще разъ побачыть. Але на дармо бажаешъ: усюды глухо и сумно! На той часъ мы й забулы, що и поїхалы жъ за тымъ, щобъ побачыть чужыи земли и ыншыхъ людей, и набрать для свого розуму допыта и науки: такъ заголосыло въ насъ серце! Теперъ я познавъ як звязаны мы и зъ своею родыною и якъ тяжко тому, хто їи не бачыть: не дивно, що одъ журбы за нею люды ўмирають.

Пидъїздзячы пидъ Жытомиръ, показалысь намъ изъ земли каминня або ске́ли, якихъ у насъ не побачышъ. Дали пошлы города и за́мки зъ такимъ выдомъ, що очы мусять на нихъ задывыцця, а серце—задумацця надъ стародавнею годиною и порядкомъ. Одначе все тее здалося намъ биднымъ передъ

*) Над рядком над цим словом надписано: въобразность.
**) Так у рукопису.

тымы старосвицькими помянныкамы, що стоять соби, сумуючы, у Корци и въ Острози. Ты объ ихъ прочытаешъ таке слово, якого ще мы не чулы до сіеи поры. Замокъ Корецький стоить теперъ у руинахъ, а колысь имъ владилы княжата Чарторыйськи, що булы роду Украинського, а потимъ перевернулысь на Унію и сталы ненавидными для свого народу. И ûхъ постыгла тяжкая кара: бо казаки Хмельницького добули замокъ, хочъ якъ винъ мицно бувъ збудованъ, добулы ёго и спалылы: заяснивъ страшно пожаромъ той замокъ, де колысь веселылысь ясновельможныи, зневажаючы свій народъ и виру: и зъ того часу не показувалась сюди ни жизнь, ни радисть: наче згорилы воны у пожари! Ходылы мы довго кругомъ, и въ середыни того замку, и дывылысь на ричку, що тече у ёго подошвы на Корець, на села и лиса, що маячять у дàли, та й думалы: такъ колысь глядилы давни жильци зъ своихъ богатыхъ покоивъ, у высоки викна замковыхъ баштъ: и веселылысь, и мучылысь сердешнымы мýкамы, и любылы и ненàвыдили; а теперъ тилько руины по соби зоставылы: и на мисти ихъ радостей, порисъ бузъ да трава пустыння, и де воны ходылы и говорылы, тамъ теперъ ходыть шумный витеръ! Мы й самы засмутылысь: а насъ самыхъ не постыгне жъ тая доля, колы не будемъ старатысь для общого блага, колы будемъ любыты себе бильшъ себе, нижъ братывъ своихъ? О, конешне, постыгне ще й гирша; бо мы по соби и руинъ бы не зоставили, котри бъ занялы и порадовалы подорожнёго!

Не те бъ сказавъ я тоби объ зàмку князя Константина Острожського, да вже ты послухай луччихъ ричей.

О Варшави можна багато росказать, да нехай у друге, бо немаю часу.

Мы зъ коханою сестрою[184]) одговились и годына за годыною проходить у насъ въ добрымъ дили. Мы читаемо, пишемо, учимось; вона рисуе и показуе велику дотепность до малярства, такожъ учицця по польски. Ій скоро прійде паспортъ и воны мене не ждатымуть, а пойідутъ найпершъ у Познань, а мыни прійдется доганять ûхъ десь загряницею. Щожъ будешь робить?

Мы забралы знакомость зъ Маціевськимъ[185]), Дубровськимъ[186]), Линде[187]), Панію Зѣмѣнцкою[188]) и другими литераторами. Линде намъ сказавъ, що винъ, за старистю, передавъ свої труды Учителю Пельве, и якъ тилько я зъ нимъ познакомлюсь, заразъ напишу Николаю Трох.[имовичу], которому передай мій усердный поклонъ. Поклонись усимъ, хто объ мыни памятае. Я написавъ до Марц.[инковських] у Вильшану. Той, хто вже, може, повинчався зъ своею вирною дружиною, получить лыстъ; ты постарайся перепысать ёго и давай перепысовать усякому, хто захоче, сюю литературную статью, щобъ було кильки экземпл.[яровъ] щобъ часомъ не загубылась.

Цилую тебе усердно и люблю тебе щиро. Бувай у Ник. И. и будь благоразуменъ, тилько...

Пиши до мене якъ наибильше и якъ найскорише: В. М. Б. въ Варш.[аву] На Краковскомъ Предмѣстьи № 429.—

Поклонысь О. Ѳеофану, которому буду вовѣки дяковать. Извыны мене передъ Страшк.[евичем][189]) и Линнич.[енком][190]), що я у ûхъ не бувъ, хочъ и бажавъ сёго. Кланяйся усимъ[191]).

Конверт з адресою: Его благородію Афанасію Васильевичу Марковичу Въ Кіевѣ. На старомъ городѣ, на Крещатикѣ въ домѣ Марцинковскаго, близь Университетскаго бульвара, Если нѣтъ въ городѣ, отдать кому нибудь въ домѣ Марцинковскихъ.

31. А. Метлинський — М. Костомарову.

Харьковъ, противъ католической церкви. 28 марта 1847.

Коханый ты мій Миколо!

Давненько таки ты не балакавъ еси зо мною. Та сûлькось! Я не такій мудрый человѣкъ, щобъ и тобѣ оддячити за се довгою мовчанкою. Такъ

почнемо на мову твою до мене де що казати. Саме важнѣше зъ усёго того, що ты до мене пишешъ, конечне, е те за для тебе, що женишся: Се змѣна въ житьтю чоловѣка на цѣлый вѣкъ, и змѣна безпремѣнна, для всѣхъ, окроме де якихъ людей, котрыхъ небагато. Бажаю тобѣ зъ будущею жûнкою, зъ твоею матирью, зъ усѣмъ родомъ доброго житьтя одъ Господа Бога, а далѣ здоровья и всякого другого счастія; бо теперъ усе для Васъ обще, и одинъ безъ другого стало буть ничого не матиме. А я для тебе останусь также рûднымъ, якъ бувъ и попереду, бо не маю и не матиму сûмьи, племени и роду особливого: такъ пûшло житьтя мое, а може, й не безъ Божого попущенія.

Панъ П. П. Артемовскій Гулакъ[192]) иногдû хворае, а дѣла не покидае: нагадать хочъ про адъюнкство я немавъ случаю, та и не знаю, чи послужилось до чого.—Коли хочъ, напиши до ёго.

Письмо твое дûйшло до мене на страстній недѣлû. Чувъ одъ Сементовского, що и винъ одъ тебе получивъ. Я не думаю, якъ ты писавъ и пишешъ, щобъ война за правописаніе була за даромъ: бо писання и вымова—знамя характера и существо народности. А що таке война за дворянство, не вѣдаю, а ровно, и що зъ того буде. Я предлагавъ, окроме правописанія, змѣну книжокъ и проче, и ничого на те нечую.—Писавъ недавно до Срезневского, якій, видно, дуже чимсь занявся, що тилькû до родичûвъ пише. Почувъ недавно, що Кулѣшъ за границею, а Шевченко зазнався съ чарочками (шкода!)—Чи не багато, пане брате, замышляешъ? Купуешъ имѣніе: гляди, щобъ не процындрить грошей за даромъ!

Кулѣшъ просивъ збирать пидписку на Чорную раду на малоросс.; почавъ було збирать, а тиі рады немае! Писавъ еси про Хмельницкого: розпытувався, а про Хмельницкого не чути! Задумали-есте изданьня для простого народу: Чогобъ, кажу, лучче! Почавъ було и самъ я приглашать де кого писать, що можно для того благого дѣла изъ людей, знающихъ науку добре... такъ нû бо! Вже впъять щось инше! Хто жъ звѣриться на насъ, якъ буде на тыждень сûмъ пъятниць?

Общество для печатанія не гудю, тильки нужно его утвердити гараздъ, а то нихто не пристане изъ постороннихъ, а колы мало буде, то выйде изъ нёго пшыкъ! Совѣстно и казать (хоча и казавъ); бо не вѣдаешъ, що одвѣтить на деяки необходими вопросы. Моя рада (и до неи приставъ бы де хто): сбирается сумма (безъ всякого общества... См. Сводъ угол. Зак.) для пособія при изданіи сочиненій, имѣющихъ предметомъ Южную Русь по языку и содержанію или принадлежащихъ Южному Краю Россіи въ этихъ отношеніяхъ, и имѣющихъ цѣлію содѣйствовать так. обр. познанію своего отечественнаго, и противодѣйствуя распространенію чужеземныхъ не свойственныхъ духу и почвѣ народа мечтаній (еще что нибудь о народности, не разрывно связанной съ правосл. и Самодерж.). Послѣдуя примѣру Географическаго общества и тому подобное (ты понимаешь, что надобно оставлять что нибудь и для размышленія читателю, и соблюдать не только національныя, но и оффиціальныя формы). Подписчикъ взноситъ 10 или 15 р. с. единовременно (кто хочетъ, пожалуй и больше: тѣмъ лучше!) Капиталъ кладется въ Приказъ Общественнаго призрѣнія въ Кіевѣ и Харьковѣ (для избѣжанія издержекъ при пересылкахъ), съ тѣмъ, чтобы проценты ежегодно выдавались въ Кіевскія и Харьковскія типографіи за напечатаніе упомянутыхъ сочиненій. Сочиненія должны быть одобрены, по крайней мѣрѣ; тремя изъ подписчиковъ, доказавшихъ свое знаніе языка и края или избранными отъ прочихъ подписчиковъ. Подписчики получаютъ проценты (даже 10-ый!) На свою сумму книгами, изданными (ничего не теряютъ), а сверхъ того напечатанные экземпляры предоставляются автору въ пользу и распространеніе (подписчики постоянные могутъ и должны бы помогать также сбыту). Я надѣюсь быть

лѣтомъ въ Кіевѣ. Ежели общество рѣшится на что нибудь подобное, взнеси за меня: или отдамъ лично или пришлю деньги, ежели дѣло состоится, и найду участниковъ а не то буду подписчикомъ на Шевченка и хорошія сочиненія.

Кланяюсь пановû Шевченковû и посылаю оцей подарунокъ. Де вûнъ блукае, Богъ ёго знае: перешли до ёго. Извѣсти, коли кому изъ щирыхъ знадобиться моя книжка: багатому за грошû, а бѣдному за спасибû идучи у Кіевъ буде случай передать. Тутъ починають багато де хто говорить, а у мене есть довольно и писаного, бûльше чужого, и, особливо по языку, дуже доброго. Якъ бы составився капиталъ то навѣки найшлась бы дорога для слова и дарованія. Уже на 300 единовр. пожертвованій можно бъ мати проценты для невеличкои книжечки. А що бûльше, то лучче для кожного, и потому було бъ выгодно для кожного шукать пристаючихъ до сёго дѣла. Программу въ такомъ родѣ, какъ я отчасти накинувъ, треба бъ напечатать и роздать ревнителямъ въ достаточномъ числѣ экз. (печатное много значить). Существо дѣла, напр., что печатать на южномъ языкѣ, подразумѣвать, и кому слѣдуе, объявить, и соблюдать; въ печатной же програмѣ нечего входить въ мелочи и подробности; они должны быть приняты tacite. Я готовъ може пристать и до Вашого плану но ты ничого про се впъять не пишешъ и до Сементовского[193]). Да и какъ, опять просить давать сочиненія безмездно кого нибудь. Свое готовъ бы, но чужое просить совѣстно. Но, повторю, чтобъ дѣлу доброму не помѣшать, на 1-й разъ 10 р. за меня а дальшъ, побачимо, якъ Богъ дастъ.

[На окремому аркуші рукою Метлинського:] Нѣкто обѣщалъ мнѣ (студентъ) тоже пристать къ общей подпискѣ 10-рублевой и пригласить другихъ, ежели дѣло будетъ обезпечено. Но денегъ у него теперь нема.

По всему видно, что необходимъ уставъ, може писаный, но прочный.

[На звороті листка рукою П. Тихоновича:][194])

Милостивый Государь Николай Ивановичъ!

Ты совершенно забылъ стараго товарища. Если бы не Амвросій Лукьяновичъ, я не зналъ бы, что ты женился. Поздравляю и желаю отъ души всего добраго. Ты писалъ въ одномъ письмѣ, что у васъ въ Кіевѣ вышли сатиры [Ювенала][195]) съ объясненіями одного изъ вашихъ профессоровъ: если онѣ достойны вниманія и не слишкомъ дороги прошу вышли мнѣ экземпляръ, за который получишь деньги. Тихон.[овичъ][196]).

32. К. Сементовський[197]) — М. Костомарову.

Говорить ли Вамъ, неоцѣненный Николай Ивановичъ, о томъ, съ какою искреннею, задушевною радостію узналъ я изъ письма Вашего отъ 18 прошедшаго Марта о предстоящей женитьбѣ Вашей? Думаю, что до сихъ поръ вы уже владѣлецъ своего щастія. Увѣренъ, что особа, избранная вашимъ сердцемъ, достойна такого выбора и принесетъ Вамъ примиреніе съ прошедшимъ, такъ враждовавшимъ съ Вами, и прочное щастіе въ будущемъ. За тѣмъ мнѣ остается отъ всей души поздравить васъ съ этой отрадной перемѣной вашей жизни и пожелать Вамъ обоимъ всего найлучшаго. Не сомнѣваюсь, что каждый изъ Васъ найдетъ его въ другомъ, а это и будетъ залогомъ того постояннаго семейнаго благополучія, которое такъ рѣдко встрѣтите въ нашъ разсчетливый вѣкъ. Да будетъ милость Господня на васъ обоихъ! Смотря на Васъ, радостныхъ и щастливыхъ, мы будемъ еще болѣе увѣряться въ глубокой истинѣ словъ: не добро быти человѣку едину!

Хотя въ томъ положеніи, въ какомъ вы теперь, не въ пору все постороннее: вамъ бы хотѣлось только наслаждаться своимъ щастіемъ, забывая о всемъ прочемъ, но по дружескимъ отношеніямъ нашимъ я надѣюсь вы

охотно извините мою болтливость, по которой я не могу отказать себѣ въ удовольствіи поговорить съ Вами еще кой-о-чемъ, тѣмъ болѣе, что давно уже я не имѣлъ этого удовольствія.

Вы постоянно поражаете насъ новостями. Какъ съ неба свалилась ваша Славянская Мифологія[198])! Прежде ни слова о ней и вдругъ она родилась, выросла, возмужала (въ этомъ послѣднемъ мнѣ особенно пріятно будетъ убѣдиться) и уже успѣла попасть въ плѣненіе Вавилонское! А вы, обо всемъ этомъ ни слова! Самой книги я до сихъ поръ не получилъ и жду ее съ нетерпѣніемъ. A propos, пришлите, Бога ради, Войцицкаго[199]), по давнишнему обѣщанію. Взамѣнъ этой новости я не могу передать Вамъ ни одной, столько же пріятной.., Но вотъ что покажется и вамъ, безъ сомнѣнія, интереснымъ. Братъ Николай[200]) столь борзо и неукротимо марающій бумагу, напечаталъ недавно Путешествіе по Южному Берегу Крыма, гдѣ онъ никогда не бывалъ. Не правда ли это очень мило? Книжка издана опрятно и даже красиво (за исключеніемъ опечатокъ, которыя—необходимая принадлежность изданій Николая); слогъ довольно плавный, иныя мѣста читаются даже съ удовольствіемъ: но по врожденной привычкѣ автора пере—и—привирать у него, по мѣстамъ вышли горы тамъ, гдѣ въ натурѣ, какъ увѣряли насъ бывавшіе в Крыму, легли долины и найдете долины, гдѣ въ натурѣ наоборотъ высятся горы. Оттого въ нѣкоторыхъ мѣстахъ онъ ѣздилъ въ коляскѣ, тогда какъ на самомъ дѣлѣ, и татарская лошадка съ трудомъ пробирается тамъ по крутизнамъ и стремнинамъ? C'est un peu trop, какъ говорятъ французы,—не правда ли? Но смѣлымъ Богъ владѣетъ?

Собственно въ Харьковѣ ничего особенно новаго. Правда есть одна новость, но печальная, тревожащая весь городъ. Это—отчаянная болѣзнь нашего Князя[201]), котораго мы считаемъ уже не отъ міра сего. Весь медицинскій факультетъ безгласенъ предъ его болѣзнью, которая страшно его измѣнила и безъ сомнѣнія, скоро лишитъ насъ добраго начальника. Князь Цертелевъ[202]), проѣздившій нѣсколько мѣсяцевъ въ Петербургъ, недавно возвратился и въ послѣдніе дни, по словамъ Рейпольскаго[203]) принялъ жезлъ Правленія, выпавшій изъ охладѣвающихъ рукъ нашего Князя. Преосвященный Иннокентій[204]) напечаталъ и выпустилъ въ свѣтъ новое собраніе проповѣдей, большею частію говоренныхъ въ Харьковѣ, подъ заглавіемъ Великій Постъ.

Тихоновичъ кланяется вамъ и какъ Вы писали къ Амвросію Лукьяновичу, что кто-то изъ профессоровъ вашего Университета издалъ объясненіе Сатиръ Ювенала, то Поликарпъ Васильевичъ проситъ Васъ прислать ему экземпляръ этого изданія, а онъ, по полученіи, незамедлитъ выслать вамъ слѣдующія деньги.

Жду вашего отвѣта, хотя не скоро, потому что, безъ сомнѣнія, семейная жизнь прибавитъ вамъ нѣсколько заботъ, а и безъ нихъ, вы были такъ дѣятельны въ корреспонденціи! Заочно поручаю себя знакомству и вліянію вашей супруги.

Душевно любящій и уважающій васъ К. Сементовскій[205]).

8 Апрѣля 1847. Харьковъ.

33. П. Куліш—П. Чуйкевичу[206]).

Варшава, 1847, апр. 12 / марта 31

Не забываю я старыхъ пріятелей, а молчу потому, что нѣтъ особенной надобности писать къ тебѣ, тѣмъ болѣе, что свѣдѣнія о моихъ приключеніяхъ ты могъ получить и отъинуду, и при томъ за меньшую цѣну, какъ это докажетъ тебѣ, или лучше сказать, доказало уже, письмо это. Хоть не такъ скоро, какъ думалось, но я таки женился и переѣхалъ наконецъ за

грань родной земли. Уже съ мѣсяцъ живу въ Варшавѣ и цвенькаю зъ Ляхами такъ какъ тотъ, о которомъ сказано:

Ой пье Сава и гуляе,
Ляхомъ вырубае.

Скоро переѣду въ Пруссію. Если тебя переведутъ въ Кіевъ, то у Костом.[арова] прочитаешь мои письма, въ которыхъ «пространно и ясно и удивительно показано», что я видѣлъ и чувствовалъ, «и явствуетъ все». Повторять же все то было бы тратою времени хотя для тебя и пріятною, но съ моей стороны неблагоразумною.

Да, я счастливъ своею жинкою: такая Украинка, что просто—восхищеніе! Шевченка наизусть знаетъ, а въ Исторіи заткне за поясъ иншаго и скубента. Женщина разумная, твердая въ намѣреніяхъ, чувствительная къ бѣдствіямъ человѣчества, однимъ словомъ—достойная самой высокой ступени въ обществѣ. Костомаровъ намѣренъ былъ жениться послѣ святокъ. Можетъ быть, уже и женился. Я этому радуюсь. Но тебя умоляю не жениться. Ты погубишь себя и разрушишь мои блистательнѣйшія надежды. Вѣдь ты читалъ послѣднее мое сочиненіе, подаренное тебѣ Костомаровымъ? Подумай объ этомъ. Да еслибъ и не то, то тебѣ совсѣмъ не слѣдуетъ теперь жениться. Тебѣ прежде всего нужно побывать за границею и пройти сквозь полный курсъ гидропатіи, а женившись это не такъ будетъ удобно, да и поздно въ отношеніи къ дѣтямъ. Кромѣ того—посмотри на будущую твою жизнь въ провинціальной тьмѣ. Не лучше ли, вкусивши плодовъ просвѣщенія Европейскаго, жить и дѣйствовать вмѣстѣ съ такими людьми, какъ я и другіе твои друзья? Подумай объ этомъ крѣпко и побереги свою долю, которая еще въ твоихъ рукахъ покамѣсть. Мнѣ иное дѣло, Костомарову тоже, но тебя да сохранитъ Господь отъ женитьбы!

Благодарю тебя за извѣстіе о смерти человѣка, жалкаго въ высшей степени[207]). Теперь мнѣ на свѣтѣ еще свободнѣе и свѣтлѣе. Я уже написалъ въ Воронежъ о томъ, какъ поступить съ моимъ наслѣдствомъ, а вѣрительное письмо Гукову послано еще изъ Борзны. Хочу осчастливить бѣдну мою Оленку и ея мать, которыя никогда не знали, что значитъ домашнее довольство и изобиліе. Гуковъ водворитъ ихъ въ моемъ хуторѣ по словамъ Давида: на мѣстѣ значнѣ водвори мя, на водѣ спокойнѣ основа мя. Кажется такъ! Начинаю опять забывать Псалтырь, а въ Кіевѣ я было вытвердилъ его почти врядъ наизусть. Воронѣжъ теперь не будетъ для меня чужбиною, какъ ты видишь. Теперь то я могу сказать вспоминая о немъ: Есть въ мірѣ память обо мнѣ, есть въ мірѣ сердце, гдѣ живу я. Хуторъ свой я постараюсь устроить такъ, чтобъ можно было и мнѣ прожить въ немъ съ недѣлю, когда случится проѣзжать черезъ Черниговскую губернію. А кто знаетъ? можетъ-быть подъ старость мнѣ незахочется нигдѣ жить, кромѣ этого пустыннаго уголка, надъ которымъ по волѣ Божіей, взошла звѣзда моя! По крайней мѣрѣ нигдѣ вечернія и досвиточныя сказки не представляются мнѣ такими очаровательными, какъ подъ тамошними соломенными стрѣхами. Прощай! Твой П. Кулѣшъ.

[Приписка Білозерского:]

Землякъ вашъ, который васъ щиро кохае и поважае, кланяе вамъ изъ чужой далекой стороны. Чы скоро я почую ваши пѣсни? В. Б.

[Приписка Куліша:]

Прошу тебя и еще прошу, и да стоитъ моя просьба тысячи, собирай украинскія слова на Волыни и списывай густо на бумагѣ почтовой для врученія Костомарову, который перешлетъ мнѣ; особенно мнѣ нужны названія земледѣльческихъ орудій и ихъ принадлежностей и вообще названія предметовъ изъ домашняго быта: Хочу приступить въ Прагѣ къ переводу Одиссеи на Украинскій языкъ изъ Жуковскаго и иностранных переводовъ[208]).

34. П. Чуйкевич — М. Костомарову[209]).

Братъ Николай Ивановичъ!

Давно я собирался писать къ Вамъ, и все откладывалъ до полученія книгъ, которыя, по словамъ Вашимъ, должны быть высланы въ Великую пятницу. Не получа ихъ въ надлежащее время, я не затруднился истолковать причину такой неаккуратности, а истолковавъ не осмѣливался до времени писать къ Вамъ, свято уважая первые дни гименея, сладости котораго не должны быть нарушены даже намекомъ на то, что мы не принадлежимъ небу и что земное, хоть сколько нибудь насъ касается.

Поздравляю Васъ, Николай Ивановичъ, тысячу разъ поздравляю съ счастіемъ, котораго Вы наконецъ достигли! Цѣните его, какъ благо, одинъ разъ даруемое человѣку и благоденствуйте, только не измѣнитесь въ своихъ благородныхъ стремленіяхъ.

Не угодно ли будетъ Вамъ прочитать повѣсть моей жизни. Вотъ она: Новоселицы, мѣстечко Бессарабской Области, лежитъ противъ Молдавіи и Буковины. Отъ первой отдѣляетъ его Прутъ, а отъ другой рѣка Сухая. Положеніе Новоселицъ довольно красиво и сами они не такъ бѣдны, какъ вообще Бессарабскія деревни.—Не знаю чему приписать это: тому ли, что владѣтель ихъ Стурза богатый помѣщикъ, или что въ нихъ находится Таможня,—Богъ ихъ знаетъ! Только въ Новоселицахъ есть не только церковь, хотя еще строющаяся, красивой наружности, но даже кое-гдѣ порядочные сады, что вообще въ Бессарабіи бѣдной деревьями, а богатой молдавской лѣнью и неповоротливостію, большая рѣдкость.—Въ этихъ то Новоселицахъ, въ сторонѣ отъ главной улицы, разбросано нѣсколько хижинъ опрятной, но бѣдной наружности. Возлѣ нихъ нѣтъ ни заборовъ, ни другихъ пристроекъ въ родѣ хлѣвовъ, сараевъ и проч., какъ это бываетъ въ Малороссіи и другихъ благословенныхъ странахъ сѣверскихъ: особнякомъ стоятъ онѣ, какъ поссорившіяся; ни плетень, ни заборъ не соединяетъ ихъ.

Въ одной изъ такихъ хатъ живетъ старуха хозяйка, прославившаяся чуднымъ искуствомъ лечить разные недуги.—Больные у нее не переводятся, и лѣто и зиму обѣ половинки ея жилья полны чающими движенія воды. Впрочемъ и тутъ не безъ различія: въ правой половинѣ дома обыкновенно помѣщается какое-нибудь благородіе, а лѣвая занимается чернью. Тутъ вы встрѣтите дитя съ ногъ до головы покрытое ранами, запачканнаго мужика, грязную молдованку. Въ добавокъ ко всему этому и семья хозяйки, состоящая изъ нее самой, сына, невѣстки, невѣсткиной сестры и внука, помѣщается въ лѣвой половинѣ; вариcтая печь, котъ и собака дополняютъ хатній ссоръ.

Но все это не чудо, что въ мужицкой хатѣ все мужики да грязь, а то чудо, что здѣсь же часть хаты отгорожена параваномъ, состоящимъ изъ двухъ сшитыхъ простынь, показывающихъ, что за нимъ живетъ нѣчто такое, что ему не совсѣмъ по сердцу картины цыганской жизни, столь восхитительныя въ поэмахъ Пушкина. — За этимъ параваномъ глазамъ вашимъ прежде всего представится чемоданъ, ничего вамъ не напоминающій и шинель, напоминающая многое.—Если же глазъ вашъ такъ любопытенъ, что потребуетъ заглянуть дальше, тогда Вы убѣдитесь, что не обманулись и что шинель дѣйствительно принадлежитъ тому, за чью вы ее приняли: передъ вами съ повязанною головою, съ лицомъ изможденнымъ тоской и діэтою лежитъ во всю длину свою козакъ Чуйкевичъ.

Не нужно говорить чего онъ сюда забрался, ужъ конечно не добро занесло молодца въ чужедальнюю сторонушку, что въ землю ль басурманскую и заставило рѣшиться на пятинедѣльное заточеніе! Да, Николай Ивановичъ, я дѣйствительно третій день живу здѣсь, скучаю и страдаю невыносимо[210]).

Пожалѣйте обо мнѣ, нарѣченный братъ, и эта жалость пусть пробудитъ въ душѣ Вашей энергію къ перемѣщенію меня въ Кіевъ [211]). Въ этомъ вся моя надежда.—Мысль, что Вы не забыли меня, и что помните слово, данное мнѣ при прощаньи, нѣсколько услаждаетъ мое одиночество.—Теперь время напомнитъ обо мнѣ Юзефовичу. Что онъ скажетъ, объ этомъ прошу меня увѣдомить.

Письма адресуйте прямо въ Каменецъ, вовсе не поминая Новоселицъ, (обстоятельства и мѣсто моего жительства есть и должно быть для всѣхъ тайною), адресуйте же ихъ такъ: Его благородію Антону Даниловичу Карвасовскому, надзирателю за учащимися К. Подольской Губернской Гимназіи, съ передачей такому-то въ Каменецъ-Подольскій.

Между тѣмъ постарайтесь выслать просимыя мною книги, а паче всего Грондскаго.—Адресъ Бодянскаго также да не будетъ забытъ Вами. Гронд-скій мнѣ необходимъ потому, что я здѣсь съ помощію одного большого знатока латыни, могу хорошо исправить мой переводъ. Въ Кіевѣ это не такъ-то легко будетъ сдѣлать.

Возвратился ли Шевченко и будетъ ли на лѣто въ Каменецъ.—Поклонъ ему отъ меня.

Опишите мнѣ хоть кратко Вашу нынѣшнюю женатую жизнь.

Если я со временемъ буду давать уроки въ Кіевскомъ образцовомъ пансіонѣ, то непремѣнно постараюсь образовать для себя жену.

Какъ величайшаго доказательства Вашей ко мнѣ расположенности прошу Васъ только о томъ, чтобъ меня въ іюлѣ мѣсяцѣ, не дальше, перевели въ Кіевъ.

Будетъ ли къ намъ, этотъ годъ визитаторъ, кто и когда именно.

Вашъ душею и тѣломъ П. Чуйкевичъ.

М. Новоселицы. Бессарабской Области Хотинскаго уѣзда. 18-го Апрѣля 1847 г. [212]).

35. П. Ашанін [213]) — М. Гулакові.

Любезнѣйшій братъ Николай Ивановичъ!

Минуя всѣ извиненія, всѣ прелюдіи писемъ, приличнымъ однѣмъ только женщинамъ, я буду прямо отвѣчать вамъ на полученное мною письмо [214]).—Какъ бы то ни было, но если мы начали переписку, которая не только мнѣ пріятна, но скажу и полезна, то мнѣ остается только просить васъ не прекращать ее.

Приведенное вами мнѣніе Казановы [215]) я нахожу справедливымъ, тѣмъ болѣе, что все имъ сказанное часто подтверждается опытомъ. Но позвольте вамъ замѣтить: неужели вы предполагаете меня способнымъ мечтать сдѣлаться когда нибудь великимъ, или завоевателемъ, или монархомъ? Нѣтъ дорогой братъ. Такихъ людей, которые возвышались на высокую ступень славы, изъ ничего,—было мало, и они были большею частію геніи каждый въ своемъ родѣ; были и способностями и умомъ высшими, были наконецъ счастливцы отъ природы;—а мнѣ съ ними равняться—скажите—не смѣло ли? Конечно, я скажу, что во всемъ къ чему мы ни стремимся—оптическій обманъ необходимъ. Если солдатъ мечтаетъ быть генераломъ—прекрасно; онъ не будетъ имъ никогда, но однажды построивъ въ своей головѣ такіе воздушные замки,—онъ покажетъ болѣе рвенія къ службѣ; этимъ поддерживаются его силы, его здоровье—моральное и даже физическое. Такой обманъ если хотите сравненіе,—есть конекъ, пружина всѣхъ дѣйствій человѣка,—душа жизни гражданской и всего свѣта. Отнимите его у человѣка,—что съ нимъ будетъ? Но, между тѣмъ, каждому мыслящему человѣку, дана способность предугадывать свое будущее, болѣе или менѣе, хотя бы даже и по теоріи вѣроятія, разбираемой въ математикѣ. И если разложить по этой теоріи мои планы и все то, что можетъ способствовать къ ихъ осуществле-

нію; если строго и безпристрастно переложить все это въ численныя величины и привести къ формулѣ, то къ сожалѣнію и прискорбію великому—скажу вамъ: результатъ выйдетъ не утѣшительный. Впрочемъ я не хочу быть пророкомъ, тѣмъ болѣе для себя. Въ этомъ случаѣ, гораздо лучше закурить трубку и сказать подобно Турку или нашему Малороссу: что будетъ, то будетъ и будетъ то, что Богъ дастъ. Что написано въ книгѣ судебъ, то и будетъ. Богъ великъ и милосердъ, аминь.

И такъ закурите трубку, подожмите ноги по турецки, если хотите и будемъ бесѣдовать дальше—если хотите читать мое маранье. Я вамъ раскажу мое мнѣніе про курсъ Франкера, такъ какъ вы у меня спрашиваете. Всякій кто хочетъ истинно заниматься математикой, и узнать ее по хорошимъ началамъ, долженъ быть благодаренъ Франкеру [216]) за его трудъ;—потому что другого курса, болѣе яснаго, болѣе отчетливаго, мы по крайнѣй мѣрѣ въ Россіи—не имѣемъ. Какъ наука, основанная на здравомъ смыслѣ, на чистѣйшей логикѣ,—она у Франклера превосходна. Но учиться по ней тому, кто математикой еще не занимался, тому кто не привыкъ подвергать все строгому обсуживанію; однимъ словомъ, новичку въ наукахъ и въ свѣтѣ—невозможно. Тутъ необходимъ наставникъ. Всѣ теоріи онъ выводитъ прекрасно и быстро;—представляетъ, опять повторю, математику, какъ науку мышленія и здраваго смысла. Но его курсъ можно назвать болѣе энциклопедическимъ, нежели ученымъ: о многомъ онъ совершенно не упоминаетъ, иногда же такъ кратко, что нужно все таки или самому добиваться или справиться съ другими курсами.

Я завидую вамъ, что ѣдете въ Одессу; это уголокъ Петербурга; мнѣ жаль, что я бывши такъ близко около Одессы не могъ его увидѣть прежде Петербурга.

Что касается до меня, то я живу попрежнему въ Елисаветградѣ, занимаюсь много, рѣдко выхожу съ квартиры.—Недавно мы здѣсь веселились: въ казенномъ саду б. гулянье, феерверкъ и танцы. Много было дѣвицъ и дамъ. Нужно вамъ замѣтить, что въ здѣшнихъ сторонахъ есть много красавицъ, если и не въ полномъ значеніи этого слова, но все таки больше числомъ нежели у насъ въ Малороссіи. Пріѣзжайте посмотрѣть Елисаветградъ—это хотя и маленькій городокъ, но все таки лучше гораздо нашихъ уѣздныхъ. Кто живетъ здѣсь постоянно, то можетъ даже весело проводить время. Я познакомился почти со всѣми здѣшними жителями, т. е.: съ лицами служащими, потому что здѣсь немного неслужащихъ; но мои занятія не позволяютъ продолжать знакомства.—Странное назначеніе въ нынѣшнемъ вѣкѣ принялъ на себя человѣкъ—весь свой вѣкъ учиться. Извѣстный нашъ генералъ Грабе [217]), котораго жизнь представляетъ столько разнообразныхъ картинъ и перемѣнъ счастія, теперь—по проискамъ приближенныхъ къ двору—удаленъ отъ командованія и живетъ въ Кіевѣ; я слышалъ, что онъ постоянно ѣздитъ въ Университетъ слушать лекціи; дома же занимается химіей и механикой. Вотъ человѣкъ, котораго уже по этому одному, нельзя не уважать. Онъ написалъ, говорятъ, записки всѣхъ своихъ походовъ кавказскихъ и послѣ 12-го года. Говорятъ, что онъ также краснорѣчивъ на бумагѣ какъ и на словахъ. Онъ былъ адъютантомъ у Бернадота [218]) въ 13-мъ году, поэтому можно судить, что его и прежде знали какъ умнаго человѣка.—Но смотря на его жизнь, на его заслуги, невольно задумаешься и спросишъ самого-себя: что же со мною будетъ, если такіе люди остаются у насъ въ неизвѣстности и бездѣйствіи? Неужели все, чего мы добьемся своими трудами, своими знаніями и ревностію, должно погибнуть и обратиться въ ничто черезъ происки другихъ?—Прощайте, любезнѣйшій братъ, желаю вамъ веселиться въ Одесѣ, а я надѣюсь скоро васъ видѣть и остаюсь вездѣ

любящій васъ братъ П. Ашанинъ [219]).

Примітки:

[1]) В. Білозерський р. 1844 читав Оп. Марковичеві свою статтю про Гоголя („около трехъ лѣтъ тому назадъ"—у квітні 1847 р.). Стаття („разборъ сочиненій Гоголя"—як називає її Маркович) зробила на Марковича велике враження. Через те що в перший раз Білозерський не міг її докінчити, а Маркович через розсіяність не призначив дня й години для закінчення статті, то Марковичеві довелося листовно просити Білозерського визначити день і час для цього. (Матеріяли до історії Кирило-Методіївського брацтва. Признання Кирило-методіївців. Приладив до друку М. Грушевський. К. 1914).

[2]) Вираз листа „напиши письменное обязательство побрести ко мнѣ въ извѣстный день"... звернув на себе увагу під час слідства в Київі. В оригіналі його підкреслено оливцем. Вираз цей та жартовливі слова в кінці листа дали матеріял для допиту Оп. Марковича (Матеріяли, с. 131).

[3]) Тюллі, можливо Туллія (французька транскрипція Tullie) дочка Цицерона (78—43 р. до Р. Хр.) без згоди батька втретє вийшла заміж за бешкетника і марнотратця Публія Корнелія Долабелю. Через важке особисте життя її ймення стало за символ великої туги. Історія нещасної дочки й батькові її принесла багато горя. Після її передчасної смерти Цицерон написав свій твір „Consolatio".

[4]) Нейкирх Іван Якович (1803—1870), професор грецької словесности в київському університеті (1837—1868). Біограф (А. П. Линниченко) характеризує його „серьезнымъ, вѣчно спокойнымъ, чуждымъ всякихъ увлеченій, казалось даже и неспособнымъ къ нимъ по своей натурѣ". (Біогр. Словарь проф. унив. св. Владиміра... Подъ ред. В. С. Иконникова. К. 1884). Порівн. Воспоминанія М. К. Чалаго (1826—1844), К. 1890, сс. 252—254.

[5]) Брамбеус — псевдонім відомого консервативного журналіста О. Сенковського. (1800—1858), під той час редактора нудного товстого журналу „Библіотеки для чтенія".

[6]) Господин Фавят—нам невідомо кому належить це ймення.

[7]) Журналъ Министерства Нар. Просвѣщенія—офіціяльний орган міністерства нар. освіти, виходив з 1834 р.

[8]) Оригінал у справі Архіву III відділу с.е.и.в. канцелярії 1847, № 81, ч. 4, арк. 4, № 16

[9]) На допиті в III відділі Куліш дав таке пояснення до цієї записки: „Бѣлозерскій отправлялся въ 1845 г. на вакаціонное время въ деревню къ одному знакомому ему семейству, въ которомъ онъ любилъ одну дѣвушку. Для этой дѣвушки онъ хотѣлъ купить иконку, изображающую Ангела-Хранителя и оправленную въ серебро со стразами. Но у него не было на это денегъ. Чтобы сдѣлать ему сюрпризъ, я купилъ эту иконку, завернулъ въ бумагу, надписалъ: „для самого лучшаго употребленія" и положилъ ему потихоньку въ карманъ его платья".

[10]) Записка на клаптику паперу. Оригінал у справі № 81, ч. 5.

[11]) Оригінал листа в справі № 81, ч. 11, № 2 d. Листа датуємо часом, коли Куліш збирався їхати до Петербургу. „Великій христіанинъ"—можливо В. Білозерський. У новоросійському календарі друкувалися маршрути. В календарі на 1838 р. (вид. П. Яхневича, Одеса 1837 р.), якого ми мали під руками, є докладний маршрут до Петербургу через Житомір. (Див. сс. 56—57).

[12]) М. Гулак десь у середині 1845 р., закінчивши свою дипломну роботу „Права чужинців", переїхав з Дерпта до Київа, де тимчасово вступив на службу до канцелярії генерала-губернатора, був введений потім Костомаровим до Археографічної Комісії, а власне готувався стати на науковий шлях. Невдача з магістерським іспитом у київському університеті примусила його думати про поворот до Дерпта. Куліш замість того кликав його до Петербургу.

[13]) Крім наукової стежки Гулак готовив себе ще й до літературної роботи, можливо під упливом батька, який у листах направляв його інтереси в бік літератури, журналістики, радив стати йому редактором часопису, то-що.

[14]) Папери, про які мова йде в Кулішевому листі—ріжні історичні матеріяли, що Куліш від'їжджаючи до Петербургу залишив у Василя Білозерського. Перед від'їздом за кордон усі ці папери передано Миколі Даниловичу Білозерському в Борзні. (Див. Мат. 69 п. 9).

[15]) Оригінал у справі № 81, ч. 2. На звороті 2 арк. адреса: „Его Благородію Милостивому Государю Николаю Ивановичу Гулаку. Въ Кіевѣ".

[16]) В Переяслав Оп. Маркович їздив до брата Василя, який з 7 вересня 1845 року був вик. обов. переяслівського лісничого. В Пирятинському повіті жили батьки Оп. Васильовича.

[17]) Плетньов, Петро Олександрович (1792—1865), професор петербурзького університету і ординарний академік, літератор, особистий приятель Пушкіна, покровитель Куліша, якого він перетяг до Петербургу, влаштував його на посаді й підтримував його в літературних і наукових підприємствах. Завдяки Плетньову, Куліша командировано р. 1847 за кордон підготовитись для заняття катедри слов'янських мов і літератури.

[18]) Красковські—знайома Кулішеві родина в Київі. Для них Куліш позичав у Марковича гроші. В записці, що її взято при Кулішевому арешті, зазначено, що для Красковських він позичив 25 серпня 1845 р.—400 крб. сріб., 1 березня 1846 р.—300 крб.,

16 жовтня—100 крб., 29 листопаду—100 крб. і 9 грудня також 100 крб., а разом 1.000 крб. Для себе за той-же час Куліш позичив у Марковича 25 серпня 1845 р.—300 крб. і 18 жовтня—150 крб. цебто—450 крб. сріб. У записці одмічено, що з 1150 крб. належить у місяць по 5 крб. 75 коп. сріб. відсотків на позичені гроші. Відсотки сплачено було в два строки: по 1 серпня 1846 р. і по 1 січня 1847 р.

[19]) Роман „Чорна Рада" був написаний р. 1845—46. В листі до О. Бодянського (К. Ст. 1897, кн. 9, с. 399) Куліш повідомляв його про свій план видання літературного альманаху, де думав умістити кілька розділів нового роману.

[20]) Куліш був лектором російської мови в петербурзькому університеті.

[21]) Никитенко, Олександер Васильович (1805—1877)—професор петербурзького університету на катедрі російської словесности і цензор петербурзького цензурного комітету. В Никитенка були великі зв'язки з журнальними колами, сам він був редактором на початку 40-х рр. „Сына отечества", а з 1846 р.—„Современника".

[22]) Останні два рядки одмічено по полю червоною рискою. З приводу вираза „Совершаются въ тишинѣ дѣла" Марковичеві поставлено запитання при допиті його в Київі. „Подъ симъ выраженіемъ,—одповів Маркович,—я ничего болѣе не понималъ, какъ его (Кулішеві) литературные труды, въ томъ смыслѣ, что они, какъ онъ началъ, могутъ со временемъ направить нашихъ писателей къ разработкѣ матеріаловъ прежней жизни народа и русской исторіи въ видѣ романовъ, какъ это сдѣлалъ Вальтеръ Скоттъ". Куліш був захоплений своїми літературними й науковими успіхами в Петербурзі, і треба гадати, що пояснення Марковича цілком відповідає дійсності: перед Кулішем розгорталася блискуча літературно-наукова кар'єра, він закінчив великий роман, підготовляв видання археографічного та етнографічного характеру, затівав видання альманаху, то-що. Порівн. аналогічне закінчення дальшого листа Куліша до Марковича (№ 5): „Слава Богу! все идетъ удовлетворительно хорошо! Что я ни задумаю, все исполняется во благихъ, а многое творится такое, о чемъ не успѣлъ я еще и подумать. Со временемъ узнаете". Оригінал у справі III відділу № 81, ч. 11.

[23]) Надія Михайлівна Білозерська, сестра Василя Михайловича, була замужом за своїм братом у-других підполковником Миколою Миколаєвичем Забілою, з яким розійшлася, і пізніше жила невінчаним шлюбом із Матвієм Терентьовичем Симоновим (Номисом).

[24]) Це речення одмічено на полі червоною рискою. На допиті Маркович пояснив цей вираз так: „въ означенныхъ выраженіяхъ письма Кулиша я видѣлъ только оцѣнку этихъ рѣдкихъ въ настоящій вѣкъ нравственныхъ достоинствъ" („безукоризненная нравственность", „кротость характера", „христіанская любовь"). Мат., 129. Куліша про це не допитували, бо папери Марковича, як і оригінал допиту, було доставлено з Київа до III відділу тоді, коли слідство в справі кирило-методіївського товариства було закінчено.

[25]) П. О. Плетньов був за ректора петербурзького університету з 1839 року.

[26]) Срезневський Ізмаїл Іванович (1812—1880), професор харківського, пізніше (з 1847 р.) петербурзького університету, видавець „Украинскаго Альманаха" і „Запорожской Старины" (1833—1838, шість книжок). Належав до харківського гуртка українських письменників, які переживаючи романтичний період української літератури, кохалися в народній поезії, записували народні пісні і використовували народні мотиви в своїх творах.

[27]) Метлинський Амбросій Лукіянович (1814 — 1870), укр. письменник-романтик (псевд. А. Могила), ад'юнкт харківського, пізніше (з 1850 р.) професор київського університету. Метлинський збирав народні пісні і р. 1854 видав їх у Київі в збірнику „Народныя южно-русскія пѣсни". Куліш у 1846 році підготовляв до друку своє видання „Украинскихъ преданій", яке мав друкувати Бодянський у „Чтеніяхъ Моск. об-ва Др. и Истории", навіть були надруковані, але не побачили світу через політичний процес 1847 р. (Див. листування Куліша з Бодянським, К. Ст. 1897 кн. 9 і 10). Пізніше всі ці преданія, пісні увійшли до „Записокъ о Южной Руси" (1856).

[28]) Оригінал в справі № 81 ч. II, № 2 б.

[29]) Вацлав (В'ячеслав) Ганка (1791—1861), відомий чеський славіст. Разом із Шафариком, Коляром, Палацьким мав величезний уплив на розвиток панславістичних ідей по всіх слов'янських землях. Праці Ганки найбільше полягали в виданні слов'янських, особливо чеських пам'ятників письменства, історії та права. Знайомство Гулака з Ганкою було лише листовним і сталося напевне через М. Д. Іванішева, професора київського університету на юридичному факультеті. Правничі інтереси Гулака близько підходили до інтересів та тем наукових робіт Іванішева. Докторська дисертація, яку Іванішев обороняв у 1840 році, була опрацьована порівняльним методом на даних з історії права давньоруського та инших слов'янських разом із даними давнього германського права. Інтерес до слов'янського законодавства в Іванішева виник у звязку з закордонним відрядженням його рр. 1836—1838, під час якого Іванішев працював у Празі, між иншим і під керівництвом Ганки. До того-ж часу відноситься й инша, крім дисертації, стаття Іванішева „Древнее право Чеховъ" у Журналі Мін. Нар. Осв. (Ж. М. Н. Пр. 1841 т. XXX, лютий, с. 99)—в статті цій уміщено переклад одного з уривків чеського рукопису „Рядъ земскаго права", з примітками Іванішева, в яких він використав низку инших рукописів, що з ними зазнайомитися пощастило йому через Ганку. Про відносини Іванішева

й Ганки див. у В. Францева, „Очерки по исторіи чешскаго возрожденія“. Варшава 1902, с. 234—248.

[30]) Селін Олександер Іванович (1816—1877), професор на катедрі російської словесности. Рр. 1841—1843 мандрував з науковою метою за кордоном, між иншим і по слов'янських землях (у Празі), де зазнайомився з Ганкою. 15 травня 1845 р. був призначений до київського університету на вик. обов. ад'юнкта.

[31]) Краль—навчитель музики, якого запрошував з Чехії батько Гулака. Гроші для його подорожи до Росії й надсилалися через бродських та празьких банкирів.

[32]) Батько Гулака Іван Іванович (1793—помер у 50-х роках) у той час жив на Херсонщині, в маетку Нова Александрія, був дуже культурною людиною, передплачував журнали й газети, був культуртрегером у сільському господарстві, членом сільсько-господарського товариства південної Росії та автором статті про скотарство в Журналѣ Мин. Гос. Имуществ, (1842).

[33]) „Начала священнаго языка словянъ“ Вячеслава Ганки. Въ Чешской Прагѣ 1846. стор. 49 + 2 таблиці. Цю книжку видано як граматичну підручну книжку при читанні Ремської Євангелії, що її видав Ганка під заголовком „Сазаво-Еммаузское Евангеліе“. Прага 1846. Ремська Євангелія в учених колах уважалася знищеною, і її знайшов Ол. Ів. Тургенев. Знахідка цього видатного пам'ятника слов'янської письменности викликала до нього великий інтерес і низку статтів у журналі Мин. Нар. Пр., ч. IX, стор. 229, ч. XVI, с. 413, ч. XXI, с. 78). Особливу увагу на нього звернули чеські вчені Копітар, Ганка, Шафарик, які вважали цей пам'ятник за найстаріший з відомих слов'янських пам'ятників, гадаючи, що він на півстоліття раніший за Остромирову Євангелію. Досліди російських славістів розбили ці гадки чеських учених. Ганка давно носився з думкою видати весь пам'ятник у цілому, видав р. 1842 виписки з Ремської та Остромирової Євангелії, доводячи, що Ремська—переписана власноручно св. Прокопом чеським, який помер р. 1053. Цього погляду додержується Ганка і в вид. 1846 року, хоч „Выписки“ зустріли сувору критику російського славіста Востокова. Обидві книжки: „Начала“ та „Евангеліе“ з метою продажу Ганка в значній кількості розіслав по ріжних містах—до Москви, до Київа та инш. Надсилаючи в жовтні 1845 року Бодянському перший відбиток свого видання, Ганка писав: „Вотъ вамъ Сазаво-Емауское Евангеліе! Вы первый получающій полный экземпляръ, даже у меня его еще нѣтъ“. Навесні 1846 року Ганка надіслав Бодянському 200 примірників цього видання, яке так і не розпродано в Москві. Значну кількість примірників Ганка надіслав і до Київа на адресу Археографічної Комісії, де очевидно, бачив це видання Гулак.

[34]) Праці М. Гулака в царині права відзначалися з одного боку панславістичними, з другого аболіціоністичними моментами. В Київі він якраз студіював законодавство слов'янських народів, вивчав чеську мову і чеське право. Під час трусу в Гулака взято його роботу „О юридическомъ бытѣ Поморскихъ словянъ“, де єсть місця, в яких відчувається його протест проти становища „раба“.

[35]) Добнер Геннадій (1719—1790), відомий чеський історик, видавець „Monumenta historica Bohemiae“, Прага 1764—1786, в шости томах.

[36]) Маціевський—це Вацлав Мацейовський—знаменитий на свій час польський дослідник літератури й права, панславіст. Мацейовський видав кілька праць із поля слов'янського правознавства. Найбільш відомі й важливі для свого часу: „Historya prawodawstw słowiańskich. Warszawa, 1832 — 1835, в 4-х томах, та „Pamiętniki o dziejach piśmiennictwie i prawodawstwie Słowian“, Warszawa 1839, в 2-х томах. Праці Мацейовського з боку їх наукових методів та через фактичні помилки знайшли в пізнішій літературі сувору оцінку.

[37]) Лист цей друкується за чорнеткою (спр. № 81, ч. 2, а. 8); написано його на поштовому папері звичайного формату рукою Гулака, з деякими його поправками. Речення „Преимущественное вниманіе“ відзначено на полях рискою оливцем, очевидно в III відділі. Первісний підпис під листом був: „Милостивый Государь! Вашего Высокоблагородія покорнѣйшій слуга Николай Гулакъ“.

[38]) Лист цей, особливо кінець його звернув на себе увагу жандарів, і ціла низка виразів стали за вихідну точку допитів Куліша в III відділі. Мат., сс. 67—69.

[39]) За свідченням Куліша на допиті „два великіе современные вопросы“—це, „славянофильство“ та „западництво“. Всі вирази свого листа на допиті Куліш старався пояснити яко мога простіше. Так, на особливе запитання, що він називає „водоворотомъ современной русской жизни“, він одповів: „водоворотомъ русской жизни я назвалъ обыкновенные разговоры въ свѣтѣ, которые для меня, пріѣхавшаго недавно изъ провинціи, казались чѣмъ то поразительнымъ“. Мат., с. 69.

[40]) Оригінал у справі № 81 ч. 2, на піваркуші звичайного поштового формату, складеного ще раз.

[41]) Р. 1846 у виданні петербурзької Археографічної Комісії вийшов т. І-ий „Полнаго Собранія Лѣтописей“, у якому містився Лаврентівський список. Повна збірка літописів виходила за редакцією відомого археографа акад. Я. І. Береднікова (1793—1854). Я. Береднiков з 1830 року бере участь у ріжних археографічних експедиціях, що мали зав-

данням розшуки та збирання старовинних документів та книжок; з 1834 року бере участь в археографічній комісії для видання зібраних раніше матеріялів. З 1841 р. він був за ад'юнкта Академії Наук і в лютому 1847 р. був обраний на ординарного академика. Його не ший біограф, П. О. Плетньов, під якого впливом знаходився Куліш, надзвичайно високо оцінював наукові знання й таланти Бередникова. Пізніші біографи, напр. О. Екземплярський (Критико-біограф. Словарь—С. А. Венгерова, т. III. Спб. 1892 с. 45—46) значно холодніше відзиваються про вчені здібності й підготовку його до археографічної роботи.

[42]) Айвенго історичний роман Вальтер-Скота.

[43]) П. Чуйкевич—шкільний товариш Куліша з Новгород-Сіверської гімназії.

[44]) Оригінал у справі № 81, ч. 11.

[45]) Франц Палацький (1798—1876), відомий чеський учений і політичний діяч, видавець стародавніх літописів та инших джерел до чеської історії, автор великої кількатомової прагматичної праці в цій галузі. Р р. 1840—1844 він видавав „Чеський Архів", який і має на увазі Ганка в своєму листі В цьому журналі Палацький надрукував силу цінного історичного матеріялу з чеських та чужоземних архівів.

[46]) Барон Станіслав Шодуар (1792—1858), в 40-х роках товариш голови комісії для розбору давніх актів і почесний доглядач київо-подільської школи, нумізмат, власник виключно під браної бібліотеки, аматор старовини і слов'янщини, між иншим вів переговори з Ганкою що-до придбання для себе його бібліотеки.

[47]) Оригінал у справі № 81, ч. 2, арк. 8, № 11. На аркуші паперу звич. поштового формату. На 2 листі на звороті: „Въ Кіевъ Его Высокоблагородію Милостивому Государю Николаю Ивановичу Гулаку".

[48]) Андрузький Юрій (Георгій) Львович, братчик, студент київського університету, р. 1847 йому було 19 років. При трусі в нього знайдено вірші українською й російською мовами та два проєкти політичних реформ; на слідстві дав „откровенныя показанія", які разом із зізнаннями В. Білозерського цілком розкрили історію і внутрішній уклад Кирило-Методіївського товариства. По закінченні справи був переведений до казанського університету, під суворий догляд поліції, але через хворість на очі курсу не скінчив і був одправлений на службу до Петрозаводського.

[49]) Караваєв Володимир (1811—1892), лікар, професор київ. університету на катедрі оперативної хірургії (з 1840 року); з 1844 р. завідував хірургічною факультетською клінікою.

[50]) Пильчиков Дмитро Павлович, братчик, але до справи притягнутий не був; скінчив київський університет по історично-філологічному факультету р. 1843, деякий час був пом. бібліотекаря і першу наукову степінь кандидата одержав лише р. 1845. Після цього був призначений на учителя до полтавського кадетського корпусу, відомий пізніше педагог і діяч, один із основоположників Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові.

[51]) Навроцький Олександер Данилович, братчик, студент київського університету, брат у-перших М. І. Гулака, на слідстві виявив велике „запирательство", за що, без особливих доказів, був одправлений у В'ятку на шостимісячне ув'язнення у в'язниці, потім служив на ріжних посадах у Єлабузі, Курську; відомий пізніше як україно-російський поет.

[52]) Тулуб Олександер Олександрович, братчик, студент київського університету, був притягнутий до справи, але від будлі-якої кари звільнений. Епізод, про який іде мова в листі—докори братчиків на адресу Посяди за паганий уплив на Тулуба („бѣглость мыслей въ головѣ Тулуба")—знаходить деяке роз'яснення в споминах А. Солтановського (Україна 1924. № 3, с. 82), де розсказано як Тулуб, з метою виділитися з-поміж своїх товаришів, об'явив про своє невірство, а потім після розмов з проф. богословія Скворцовим, знову став вірним християнином.

[53]) Оригінал цього листа (в справі № 81, ч. 2.) написано на 4 сторінках звич. писчого паперу в $^1/_8$ арк. Речення в кінці листа „я удаляюсь... общества" підкреслено оливцем; також і слова: „но духъ мой... отъ него". Дальші слова до кранки одмічено рисою оливцем по полю. Після підпису „Студ. Ив. Посяденко" йдуть незрозумілі слова „Афан. Н."

[54]) Шевченкову поему „Єретик" (Іван Гус) датовано 10 жовтня 1845 р., а переклад псалмів—датований 19 грудня того-ж таки року.

[55]) Оригінал у справі № 81, ч. 2. На 2 а., на звороті: „Его Благородію Николаю Ивановичу Гулаку"

[56]) П. Чуйкевич—разом з Костомаровим і короткий час із Кулішем учителював у Рівному.

[57]) Рукопис літопису Величка належав М. Погодіну. За пропозицією Костомарова і під його редакцією цей літопис мала видати київська Археографічна Комісія. Співробітникові Комісії М. Рігельманові під час командировки (в травні 1846 р.) пощастило договоритися з Погодіном про передачу оригіналу літопису до Київа для видання.

[58]) „Вашъ Хмельницкій"—це перші розділи пізнішої праці Костомарова, яка в цілому з'явилася лише р. 1857. Костомаров ще з харківської доби (до 1844 р.) працював над історією Хмельницького. Для вивчення його епохи Костомаров перевівся з Харкова до Рівного, їздив по Волині, був на місці боїв під Берестечком, то-що.

[59]) Івась Коновченко—жартівливе прізвище Василя Білозерського.

[60]) Другу й третю частину Чорної Ради переписував Кулішеві у Петербурзі якийсь Косов.

[61]) „Умочив морду"—натяк на товариство „мочемордів", з яким у цей час спізнався Шевченко на Полтавщині.

[62]) Костомаров був за старшого вчителя історії в 1-ій гімназії в Київі.

[63]) „Повѣсть объ Украинскомъ Народѣ"—популярна історія України Куліша, що він її надрукував у дитячому журналі „Звѣздочка".

[64] Мати Костомарова, Тетяна Петрівна, була кріпачкою його батька, на Слободжанщині (Острогозький повіт).

[65]) Автограф у справі № 81, ч. 3, а. 17-а, № 8. На жовтому папері звичайного поштового формату. Цілий уступ „Ивась Коновченко... изгнали остракизмомъ" — обмічений рисою оливцем по полю.

[66]) Красковський Іван Данилович, учитель другої гімназії в Київі, приятель Куліша.

[67]) Автограф у справі № 81, ч. 11. Місце: „Предложите Н. И-чу... и проститься хорошенько" - підкреслено червоним оливцем. Далі кілька речень: „Спросите у Н. И... и переводить не стану"—закреслено косою рискою чорнилом.

[68]) Новая Деревня—частина м. Петербурга.

[69]) Маються на увазі кошти на видання українських книжок, які збиралися братчиками у складку.

[70]) Мик. Ів. Гулак.

[71]) Бодянський Осип Максимович (1808—1877)—український археограф і письменник, збирач народніх казок, професор-славіст у московському університеті. Під час секретарювання його в „Обществѣ исторіи и древностей Россійскихъ" і редагування „Чтеній" цього товариства Бодянський надрукував багацько матеріялів з історії України.

[72]) „Лѣтопись Самовидца" надруковано р. 1846 у „Чтеніяхъ Московскаго Общества исторіи и древностей россійскихъ"; частина матеріялу скопійованого Кулішем очевидно залишилася в Костомарова, який і переслав його Бодянському (Див. лист № 18). В листах Куліша до Бодянського від 16 і 26 червня та 21 серпня знаходимо вказівки на кількаразові нагадування Костомарову що-до надсилки Бодянському кінця літопису. В листі від 31 серпня (К. Ст. 1897, № 9, с. 406) Куліш писав: „Я написалъ еще разъ 29 августа въ Кіевъ о доставленіи Вамъ Лѣтописи Самовидца, и если они Вамъ скоро не вышлютъ, то я не знаю что и дѣлать: придется ждать до тѣхъ поръ, пока я достигну Кіева, исторгну ее изъ рукъ нечестивыхъ, и пришлю Вамъ. Люди ужасно невѣрны! Это вѣдь друзья мои, которые для меня дѣлаютъ все, когда я съ ними (можетъ быть изъ одной робости), а за глаза совсѣмъ другіе люди. Между тѣмъ считаютъ себя любителями исторіи, даже дѣятелями на историческомъ поприщѣ. Это просто фарисеи, которые глаголютъ и не творятъ". Загайка в справі надсилки рукопису з боку Костомарова пояснюється почасти тим, що влітку Костомаров був у Криму і повернувся на початку серпня до Київа. Крім того, одержавши катедру руської історії в університеті, він був занятий підготовкою до перших лекцій і тому, як писав Куліш, „считаетъ себя въ правѣ быть глухимъ и нѣмымъ ко всѣмъ людямъ!"

[73]) Оригінал у справі № 81, ч. 3, а. 17-а, № 6, на 3 окремих аркушах сірого паперу звичайного поштового формату. Листа писано рукою Куліша; підпису нема.

[74]) Василь Білозерський одержав у Полтаві посаду навчителя в Петровському кадетському корпусі. В тому-ж таки році трохи раніше за Білозерського також на учительське місце в корпусі поїхав до Полтави Дмитро Пильчиков, причетний до братства.

[75]) Слова: Ви знаете, що я люблю... держится и Дмитрій Н." підкреслено оливцем.

[76]) Родина Василя Васильовича Марковича, який у той час був переяслівським лісничим. Дружина його Антуанета Францівна, народж. де-Оліва, жила в Полтаві разом із родиною свого батька.

[77]) Пінкорнелі Петро Федорович, полковник, батальонний командир полтавського кадетського корпусу, був одружений з Анастасією Іллівною Капніст.

[78]) Пані Маркович—Антуанета Францівна.

[79]) Цімерман, Костянтин Ернестович, полтавський лікар.

[80]) Затиркевич, Остап Олександрович, кінчив київський університет по юридичн. факультету року 1844. В Полтаві він служив у палаті карного суду. Лист його до Оп. Марковича див. у збірнику „За сто літ" вип. 1, сс. 35—37. Затиркевич одержував від киян листи на адресу лікаря Цимермана.

[81]) Міцкевич Адам, славетний польський поет, на еміграції жив у Парижу, читав лекції з історії слов'янських літератур.

[82]) Статський совітник Франц Адамович Оліва, батько дружини Василя Марковича.

[93]) Навроцький Ол. Ол.

[84]) Родина в Київі, що з нею в багатьох братчиків були приязні стосунки.

[85]) Красковський Іван Данилович,—будував у Київі дім, і Маркович давав йому для цього гроші набір, на прохання Куліша і через посередництво Василя Білозерського, коли той був ще в Київі.

[86]) Костир Микола Трохимович (1818—1853), ад'юнкт на катедрі російської словесности, учень Максимовича, найближчий учитель Білозерського в університеті. Р. 1845 здобув ступінь магістра, а 1846 р. перейшов на читання лекцій з російської філології. Пізніше був професором у Харкові.

[87]) Авсенев Петро Семенович (1810—1852), в чернецтві з 1844 р. під іменем О. Теофана, ад'юнкт на катедрі філософії в київському університеті і професор київ. дух. академії, користувався серед братчиків великою повагою і впливом. Можливо, що морально-християнські настрої братчиків найбільше культивувалися цим ченцем-професором. Братчики мали приватні побачення з о. Теофаном, вели з ним бесіди, користувалися його книжками.

[88]) Хоменки, два брати Олександер та Михайло Івановичі, власники дуже цінного архіву, яким користувався Куліш. З цього архіву Куліш здобував для київської археографічної комісії Діяріуш генер. хорунжого Миколи Дан. Ханенка, для О. Бодянського—листи Орлика та инші матеріяли. Перепискою їх для Куліша займався Білозерський.

[89]) Сѣверная Пчела—літературна й політична газета, що виходила з 1831 року під редакцією Тадея Булгарина і Миколи Греча. Найбільш поширена газета, мала 10.000 передплатників.

[90]) Русскій Инвалидъ—офіціяльна газета військового відомства по спеціяльному комітету для опікування військових чинів, заснованому височайшим наказом 18 серпня 1814 року. В 40-х роках заміщав вакансію редактора член комітета Пав. Пав. Помілян-Незаровіус. Помічником редактора, а з 1847 року і редактором був відомий літератор Андрій Олександрович Краєвський.

[91]) Allgemeine Zeitung — дуже поширена німецька газета, що виходила в Аугзбурзі.

[92]) Journal des débats — французький політичний часопис.

[93]) Revue des deux mondes—паризький журнал, що виходив за редакцією літератора M. Baloz.

[94]) Василь Романович Рибін — архітектор полтавської губерської будівної комісії.

[95]) Кулішева „Повѣсть объ украинскомъ народѣ". Білозерський і Маркович переписували для Куліша перший том „Чорної Ради".

[96]) Софронович Матвій, скінчив київськ. університет по історично-філологічному факультету р. 1846.

[97]) Іван Васильович Маркович. (1806—1870) служив на військовій службі; в „Основі" надруковано його „Краткое географическое обозрѣніе края, населеннаго южно-русскимъ (украинскимъ или малороссійскимъ) народомъ", Основа 1861 р., кн. 5, 7, 11—12.

[98]) Оригінал у справі № 81, ч. 11.

[99]) Весь останній розділ одкреслено на полях оливцем, а останні слова „усѣ у одно стояти"—підкреслено в тексті.

[100]) Куліш через 12 днів після цього листа писав Бодянському: „Я, можетъ быть, проживу въ Москвѣ и мѣсяцъ и два. Хочу у Васъ кое-чему поучиться и почитать по Вашему указанію все, что мнѣ необходимо прочитать. Да еще хочу поработать въ Вашемъ архивѣ для своей Черной Рады. Хочется мнѣ, чтобы это былъ не вымыселъ, а истина, до чего уже я достигъ значительно".

[101]) Оригінал на поштовому папері великого формату в справі № 81, ч. 3, арк. 17-а, № 9. Кулішів підпис „рукою власною" спричинився до непорозумінь в III відділі На допиті його запитували: „что значитъ подпись ваша: „рукою власною", какъ въ прежнее время подписывались малороссійскіе гетманы?" Куліш пояснив, що так у старовину підписувалися всі письменні люде, щоб одріжнити себе від тих, хто власною рукою не міг підписати свого ймення. Весь лист, особливо кінець його взагалі стилізований під українські листування XVIII віку.

[102]) На запитання в III відділі Куліш одповів: „Есть народная пѣсня о Богданѣ Хмельницкомъ, въ которой онъ говоритъ приведенные мною далее въ письмѣ слова. Моисеемъ украинской поэзіи, воспѣтымъ въ народныхъ пѣсняхъ, я называю Хмельницкаго". Взагалі лист цей, написаний алегорично, викликав до себе особливу увагу на слідстві. Майже ввесь текст, починаючи з слів: „Меня не смутитъ эта бойкая"... до кінця, з невеличкою перервою в середині одмічено по полю рисою оливцем.

[103]) На запитання: „Кого вы разумѣете... губителемъ, мучителемъ, фараономъ, котораго потопила поэзія украинская", Куліш одповів: „Не поэзія украинская, а народъ украинскій потопилъ, такъ сказать Польшу, которую я называю губителемъ, мучителемъ, фараономъ".

[104]) На допиті Куліш пояснив: „подъ именемъ трубъ Малороссіи разумѣю ея литературу: которая доведетъ помѣщиковъ до того, что они добровольно предоставятъ крестьянамъ свободу. Стѣны и твердыни въ переносномъ смыслѣ значатъ у меня права, по которымъ крестьяне принадлежатъ помѣщикамъ".

[105]) Куліш пояснив у III відділі: „подъ именемъ царей поэтовъ я разумѣю поэтовъ высшаго полета, какъ орла называютъ царь-птицею". До слова „храмъ": „Здѣсь я разумѣю храмъ науки и литературы равно общій народамъ"... під іменням „пророковъ, искупителей многихъ"—„разумѣю писателей, которые своими сочиненіями доведутъ помѣщиковъ до добровольнаго освобожденія крестьянъ". (Див. Матеріяли, с. 70).

[106]) Літери визначають титул деяких гетьманів, що підписувалися „холопы и подножки Его Цесарскаго Пресвѣтлаго Величества“.

[107]) Оригінал у справі № 81, ч. 3, арк. 17-а. Лист без підпису писаний весь рукою Куліша. Речення: „Не все то можно“... та „Горькая, ничтожная судьба“... на початку листа в тексті підкреслено оливцем.

[108]) Міністер народньої освіти затвердив Костомарова ад'юнктом на катедрі російської історії в київському університеті 1 серпня 1846 р. 19 серпня попечитель київ. шкільної округи повідомив директора київської першої гімназії про це, а 27 серпня директора повідомив про це також і синдик (секретар) університетської ради Глушановський. З цього часу (з 1 серпня) посада старшого навчителя в першій гімназії лишалася вільною. Її хотів зайняти М. Гулак, але призначено було А. Ів. Лінниченка, так само як і Костомаров, магістра російської історії, що став ад'юнктом в університеті лише з 1855 р.

[109]) „Одинъ изъ молодыхъ умныхъ и благородно дѣйствующихъ людей“—це підпоручик Микола Християнович Бушен, якого в грудні 1845 р. командировано із зразкового полку до полтавського кадетського корпусу „для показанія воспитанникамъ оного правилъ фронтовой службы“. Бушен у Полтаві знаходився офіціяльно до жовтня 1846 р., а виїхав очевидно в першій половині вересня, як це видно з листа Білозерського. Микола Бушен—брат відомого пізніше военного педагога, проф. академії генерального штабу, Дмитра Бушена, син Християна Мик. Бушена, бойового генерала Наполеонових і пізніших часів, - був вихованець Пажеського корпусу. Після Полтави він повернувся до зразкового полку, з якого знову був командирований до Азовського пішого полку, що стояв у Тульчині на Поділлю, де й командував 1-ою гренадирською ротою. За вимогою III відділу спеціяльно надісланий для того до Тульчина офіцер фельд-егерського корпусу зробив у Бушена трус, заарештував і разом із його паперами доставив до Петербургу. Після допиту Білозерського та конфронтації Білозерського з Бушеном, Бушена звільнено зпід арешту, через те що III відділ упевнився в його благонадійності.

[110]) Проєкт заведення сільських шкіл, якого В. Білозерський мав подати до полтавського управління державного майна див. в „Україні“ 1924, № 1—2.

[111]) В Полтаві Білозерський писав наукову роботу, на тему з історії слов'янських літератур, для якої київські товариші, особливо Костомаров і Навроцький, діставали й надсилали йому до Полтави книжки.

[112]) „Slawy Dčery“—поема чеського письменника Яна Коляра, вийшла першим виданням р. 1824, і в новому виданні (1832 року) Колар значно її поширив. Основна ідея поеми—відродження слов'янських народів. Дочка слави—Міна оповідає поетові про важкі враження від сучасного стану поневолених, зневолених слов'янських племен. Апотеозу слов'янського об'єднання представлено в третій пісні. Популярність цього твору була дуже велика, особливо серед молоди; поему переписували, вчили на память. „Slawy Dčery“ вважається за один з найкращих творів чеської літератури. Незначну частину поеми переклав Мик. Берг у збірнику Мик. Гербеля „Поезія Славянъ“ Спб. 1874, стор. 349. Переказ поеми дано в книзі А. Екка—„Янъ Коларъ. Очеркъ его жизни и дѣятельности и его поэма „Дочь Славы“ (1793—1852), Варшава 1900, стор. 95—122.

[113]) „Москвитянинъ“, щомісячний журнал слов'янофільського напрямку, заснований Погодіном р. 1841; з січня 1845 р. неофіціяльним редактором був Ів. Кирєєвський. Особливу увагу журнал цей звертав на літературу, історію і сучасний рух слов'янських народів.

[114]) Скалон Василь Антонович (народ. 1805 р.), помічник інспектора клас полтавського кадетського корпусу, був одружений з Софією Василівною Капніст, дочкою відомого російського поета, автора „Ябеди“.

[115]) Роберт Піль (1788—1850), англійський політичний і державний діяч; провів р. 1846 закон про скасування хлібних податків, які були надзвичайно важкими для населення. Центр руху за скасування цих податків ще з 30-х років був у Манчестері; отже в Манчестері було найбільше святкування цієї події.

[116]) Міше Жозеф (1767—1839), французький історик, автор „Histoire de quinze semaines ou le dernier règne de Bonaparte“ і „Histoire des croisades“—найбільш відомих із його історичних праць.

[117]) Лоренц Фридрих Карлович (1803—1861), професор головного педагогічного інституту на катедрі загальної історії. Тут мається на увазі його „Руководство всеобщей исторіи“ (1841 р.).

[118]) Біше Филип-Бенжамен (1796—1865), лікар, філософ і історик; сен-симоніст, пізніше розірвав з цим напрямком. У своїх творах висував ідею прогреса; з них, можливо, Білозерському відомі були—„Essai d'un traité complet de philosophie an point de vue du catholicisme et du progrès“, Париж р. 1839, три томи, а також—„Introduction à la science de l'histoire“, Париж 1842.

[119]) Лафатер Йоган (1741—1801)—німецький богослов, релігійний поет, автор „Фізіогномики“, що вийшла ще рр. 1772—78. Книжку збудовано на дослідах і спостереженнях що-до вияву психіки людини в зовнішніх формах тіла.

[120]) Твір французького філолога Ейгофа, Фридриха Густава (1799—1875), носить назву „Histoire de la langue et de la littérature des Slaves Russes, Serbes, Bohêmes, Polonais

et Lettons" (1839 р.). Крім того Ейгофу належить „Essai sur l'origine des Slaves" (1845 р.).

[121]) Оригінал, на двох аркушах звичайного поштового паперу, в справі № 81, ч. 2.

[122]) Бодянський Павло Ілліч (пом р. 1867), навчитель математики в полтавській гімназії та російської мови в полт. інституті. Один час Бодянський був учителем і в кадетському корпусі. З 1842 року Бодянський був за постійного редактора неофіціяльної частини „Полт. Губ. Вѣдомостей" та членом губ. статистичного комітету.

[123]) Боровиковський Левко Іванович (1806—1889), відомий байкар. З 1838 року Л. Боровиковський викладав у полтавській гімназії латинську мову і російську словесність, а потім був за інспектора гімназії. Збирав етнографічні матеріяли (загадки, приповістки, перекази, приміти, тощо), складав укр. словник на літери А—Г.

[124]) Іноземцев Андрій, вільний слухач київського університету, кінчив його р. 1849 по історично-філологічному факультету. Прізвище його як знайомого, що його зустрічав у Гулака, згадує Тулуб. Маркович зустрічав Іноземцева в Куліша і Навроцького.

[125]) Малишкевич Роман, студент київського університету, скінчив історич.-філологічний факультет р. 1847; як видко з наступного листа, Навроцький сплутав його з Матушевичем.

[126]) Затиркевич Остап Олександрович, скінчив юридичний факультет київського університету р. 1844 і вступив на службу в палату карного суду в Полтаві. Студентом він жив з Оп. Марковичем у Київі де кий час на одному помешканні. Лист його до Оп. Марковича від 11 травня 1845 року надруковано в збірнику „За сто літ" кн. I, стор. 34—36

[127]) Дядик—службовець у полтавській палаті карного суду. Через Затиркевича Дядик переслав Оп. Марковичу в 1845 р. якусь пісню.

[128]) Опанас Маркович.

[129]) Пані Васильова, дружина Василя Васильовича Марковича, чекала на дитину.

[130]) Василь Вас. Маркович, брат Опанаса Марковича, був лісничим у Переяслові, а родина його жила в Полтаві.

[131]) Іван Якович, мабуть Посяда, брат його очевидно жив у Полтаві. Батько Посяди проживав у Зіньківському повіті і в 1851 році мав 70 років.

[132]) Оригінал у справі № 81, ч. 11, № 3-д. Підкреслено кілька рядків, а саме: „въ Полтаві багацько... повинні йти", „Дай боже, щобъ Ваше слово справдилось", ...„То надѣюсь приняться пильно за трудà для коханой Украины".

[133]) У Василя Марковича народився син, якого хрещеним батьком був В. Білозерський. У „Малороссійскомъ Родословникѣ" цього сина в розписі родини Марковичів не зазначено. Дмитро Маркович—пізніший письменник, народився в Полтаві лише року 1849. В листі В. Білозерського з Варшави до Оп. Марковича від 2 квітня н. с. 1847 р. є фраза, яка поясняє значення цих слів—„маєш не тільки небожа, а й брата". В. Білозерський там пише: „скажи моє вірне слово і всім твоїм і моїм родичам, перехрести мого хрещеника".

[134]) В цьому листі В. Білозерський оповідає Оп. Марковичу про свої враження від Лисавети Францівни де-Оліва, сестри Антуанети Францівни Марковичевої (дружини Василя Марковича). Оп. Маркович був закоханий у Лисавету де-Оліва. Тому, що справа торкалася інтимного почуття, і враження Білозерського були скоріше негативні, він просив Марковича спалити цього листа. Цей момент звернув увагу слідчих; і деякі місця листа взагалі були предметом допиту в генерал-губернаторській канцелярії.

[135]) Брат дружини Василя Марковича.

[136]) „Воскресное Чтеніе"—морально-релігійний журнал, що виходив при київській духовній академії Одним з співробітників у ньому був улюблений братчиками релігійний філософ П. С. Авсенев (у чернецтві—о Теофан).

[137]) „Отець" - о. Теофан, цебто П. С. Авсенев.

[138]) Оригінал у справі № 81, ч. 11.

[139]) Пилянкевич Олександер, скінчив історично-філологічний факультет київського університету р. 1846. Ближчі відносини Білозерського, що дали привід для цього листа—неясні.

[140]) Лист № 21. [141]) Оригінал у справі № 81, ч. 4, а. 4.

[142]) Мик. Ів. Костомаров.

[143]) Кн. Репніна Варвара—Шевченкова приятелька. Навроцький був особисто з нею знайомий. Пізніше кн. Репніна клопоталася перед III відділом про полегшення його долі.

[144]) Навроцький за вказівками Костомарова діставав для роботи Білозерського книжки, які й посилалися до Полтави.

[145]) Матушевич Вацлав, скінчив істор. філолог. факультет київськ. університету р. 1846.

[146]) Загурський Леонард, молодший товариш студенської групи Кирило-методіївського товариства, скінчив історично-філологічний факультет р. 1848 разом із Олександром Строніном. Прізвище Загурського згадали на допитах Андрузький і Тулуб, як знайомого Марковича, Навроцького і Білозерського. Загурський бував і в Гулака. Спомини С. Єгіазарова про пізнішу діяльність Загурського на Кавказі в 1 кн. „Нашого минулого" за 1918 р., стор., 44—53.

[147]) Чарниш Василь, товариш Навроцького по випуску 1847 р. (істор.-філол. факультет київського університету). На допитах його прізвище згадав Андрузький, зазначивши, що Маркович, Навроцький та Чарниш разом готувалися до випускних іспитів. На допитах у III відділі жандарі згадували про лист Чарниша до Посяди, в якому він просив дістати йому від Навроцького Шевченкові вірші „До мертвих, живих...", „Сон" і „Кавказ".

[148]) Іван Дмитро—Пильчиков.

[149]) Поллевич—латиніст, учитель Драгоманова, який тепло згадує його в своїх мемуарах.

[150]) Оригінал у справі № 81, ч. 4, № 14. Абзаци „Ви мене питаете... тôлькô не те що теперъ", і „Школа славне дѣло... що бôльше робить нѣжъ говорить"—одмічено в III відділі рисою на полях.

[151]) Афанасьев Олександер Степанович (1817—1875), етнограф і письменник, псевдонім Чужбинський. Афанасьев народився на Полтавщині (в Лубенському повіті), освіту здобув у ніжинському ліцеї і потім не поривав з Україною, співробітничив у „Ластівці" і „Молодику".

[152]) Корженьовський Юзеф (1797—1863), польський письменник, професор кременецького ліцею, пізніше київського університету; з 1838 р. до 1846 був директором гімназії і шкіл на Харківщині. Деякі твори Корженьовського переклав на російську мову Афанасьев-Чужбинський.

[153]) Костомаров, Гулак і Навроцький.

[154]) Мова йде про матеріяли до історії Слободських полків на Україні, що їх зібрав Костомаров ще на Слободжанщині. В своїй автобіографії (М. 1922, стор. 148) Костомаров оповідає, що цю працю його було взято разом із иншими паперами при арешті в 1847 р. потім повернуто не було, і вона десь загинула.

[155]) Оригінал у справі № 81, ч. 11.

[156]) Вернадський Іван Васильович (1821—1884), викон. обов'язки ад'юнкта на катедрі політичної економії та статистики київського університету з 7 листопада 1846 року, пізніше професор на цій катедрі, Чернигівець з походження. Вернадський первісну освіту здобув у професора словесних та богословських дисциплін Ф. С. Шимкевича, відомого на свій час філолога, автора „Корнеслова русскаго языка, сравненного со всѣми главными славянскими нарѣчіями и 24 иностранными языками". Вернадський скінчив київський університет по іст.-філол. факультету ще в 1841 році і дисертацію подав на філософську тему. Один рік після цього він учителював у Кам'янці і в Київі. Актова промова його „О значеніи славянъ въ жизни Европы" одмічає інтереси Вернадського до слов'янського питання. На три роки, до 1845, Вернадський був командирований за кордон для підготовки з економічних дисциплін, до яких ще в університеті виявив інтерес і нахил. Вернадський слухав лекції в Берлині, Гейдельберзі, Австрії, Парижу, в Лондоні. Іспит на ступінь магістра він тримав р. 1846 у Петербурзі. З Кулішем Вернадський зустрівся в Плетньова, а перше знайомство очевидно сталося в Київі. Для Куліша Вернадський був особливо інтересний бесідник, через те що тільки що повернувся зза кордону, куди тепер Куліш виїздив. Вернадський дав йому низку адрес та записок. За коротку зустріч у Петербурзі Куліш з Вернадським дуже зійшлися на ґрунті інтересів до Західньої Европи. Враження Вернадського зробили на Куліша великий уплив. Він записав у своєму щоденнику: Вернадський „уѣхалъ худымъ и измученнымъ, а возвратился полнымъ силъ и свѣжести. Отъ него такъ и вѣетъ жизнью. Онъ такъ наэлектризовалъ меня радостью, что восторгъ могъ показаться даже страннымъ. Правда, я былъ расположенъ радоваться: въ немъ я видѣлъ себя черезъ три года". (Шенрок В., П. А. Кулишъ. К. 1901, с. 55). Правда, в листі до Бодянського вже з Тули (16 червня 1848 року) Куліш холодніше оцінював Вернадського: „гарний хлопець, якби не дуже пофранцузивсь. Та ще, може, з літами и холодіє до всього іноземного, и мецького, до того вразького прогресу, що тільки руйнує старовину, а нового нічого не здобував віковішнього". (К. Ст. 1898. № 2, с. 287). Ефіопська абетка, що її виписав Вернадський у листі до Куліша, дала III відділу привід гадати, що під цими літерами криється „гіероглифическая азбука славянистовъ". Відповідне запитання було поставлено на допиті В. Білозерському (Мат., 107), бо папери Куліша і Білозерського при трусі було переплутано. Підставою для таких здогадів могло бути те, що один з проектів Андрузького „Идеалъ государства" написаний був криптографією—особливими знаками, що чергувалися з звичайними літерами. Глаголицьку абетку видано між иншим якраз в 1846 році Ганкою: „Начала священнаго языка словянъ". Въ Чешской Прагѣ 1846, див. табл. II, в кінці книжечки. Цю книжечку очевидно сам Ганка надіслав до київської археографічної комісії для поширення, де вона збереглася в десятках примірників до останнього часу (в справах арх. ком. єсть відношення Писарева до попечителя округи від 2 червня 1846 р. про одержання від В. Ганки його видання Євангелії 1846 року). Оригінал листа Вернадського в справі № 81, ч. 5.

[157]) Дата в кінці Кулішевого листа має описку: 1846 замісць 1847 р. Куліш закликав Костомарова на весілля, але він не приїхав, не було й Мих. Грабовського, польського письменника й критика, з яким Куліш приятелював і якого згадує в кінці листа.

[158]) Микола Данилович Білозерський жив на хуторі Миколаївці біля Борзни. Багатий родич родини Михайла Васильовича Білозерського (батька Олександри, Василя та инш х), він завсіди був бажаним гостем у них. Освічений, з глибокими науковими інтересами М. Д. Білозерський дуже цінував знайомство з Шевченком і Костомаровим. Шевченко навпаки холодно ставився до великого пана. Про характерну зустріч їх на весіллі див. у В. Шенрока, Н. А. Кулишъ, К. 1901, с. 51—52.

[159]) Забіла Виктор Миколайович—поет (1809—1869), сусіда Білозерських, жив на хуторі Кукуріківщині під Борзною. В „Записках" композитора М. І. Глинки, який р. 1838 побував у Качанівці біля Борзни в Г. С. Тарновського, єсть кілька рядків присвячених надзвичайному таланту оповідача, який посідав Забіла: „Забѣлла былъ необыкновенный мастеръ представлять въ лицахъ, въ особенности хорошо представлялъ слѣпцовъ". (Р. Ст. 1870, т. II вид. 3, с. 326). Цей талант одмітив і Куліш в „Історичному Оповіданні" (Твори т. VI., Львів 1910, стор. 391): „Між многими здібностями своїми до великих і малих річей, дивував він більш усього своїм комизмом, своїм юмором і вміннєм поставити на сцену кожну людину, про яку оповідував, так мов її бачиш своїми очима і чуєш власними ушима... Оповідання-ж його були не просте балаканнє: се були такі зрозумовані всякими обставинами сцени, які рідко доводиться вбачати на театрі. Тут він виявлював розум проникливий, чувство глибоке, всеодоліваючий комизм і могущу сатиру". Вираз листа про анекдоти „разсказанные геніально" стосується очевидно до В. Забіли.

[160]) Про участь Шевченка за боярина на весіллі див. згадки самого Куліша в „Історичному Оповіданні" та в Ганни Барвінок (Українська Хата 1911, № 5—6, 7).

[161]) Оригінал у справі № 81, ч. 3, арк. 17а.

[162]) Максимович Павло Петрович (1796—1888), киянин, знайомий П. О. Плетньова і Куліша з Петербургу, педагог, автор хрестоматії для дітей „Другъ дѣтей"—1839 року і пізніше окружний інспектор петербурзької шкільної округи та член ученого комітету міністерства народньої освіти.

[163]) Батько Максимовича—Петро Дем'янович (1773—1857) колишній протоєрей Київоподільської соборної успінської церкви, в 1847 році був за штатом.

[164]) Івга, Івга Козачка, видимо дочка Максимовича.

[165]) Вігура Іван Мартиніянович (1819—1856), повертався з закордону, куди був командирований за пропозицією київського університету р. 1843 для вдосконалення в правничих дисциплінах. Вігура слухав лекції в Берлині, Гайдельберзі. На самому початку 1847 р. повернувся до Петербургу, а 13 лютого був призначений до київського університету за ад'юнкта на катедрі державних законів. До Київа Вігура прибув 5 квітня.

[166]) Ішимова Олександра Осипівна, письменниця, редакторка дитячого журналу „Звѣздочка", близька знайома Плетньова і Куліша. В її виданні вийшла Кулішева „Повѣсть объ украинскомъ народѣ".

[167]) Історія очевидца—це Літопис Самовидця, виданий р. 1846 між иншим і Кулішем. За це Куліш одержав 300 примірників видання, яке поділив між низкою своїх знайомих для дальшої роздачі й продажу. 50 примірників надіслано до Петербургу „его высокородію Павлу Петровичу Максимовичу на Вас. Остр. въ 12-ю линію, между большимъ и среднимъ проспектомъ въ собственномъ домѣ".

[168]) Савич Микола Іванович, поміщик гадяцького повіту, близький до кирило-методіївців. Примірник Літопису Самовидця переданий був Савичеві перед самим від'їздом його за кордон, в січні 1847 р. Закордонний пашпорт Савича датований 22 жовтня 1846 р., але виїхав він у січні 47 року. Пашпорт видано було на проїзд до Германії, Італії, Швайцарії та Бельгії. У зв'язку з справою кирило-методіївського братства Савича викликано було з закордону, але участь його в братстві не була доведеною, і ніякої кари, крім поліційного догляду в його маєтку, на нього не накладено.

[169]) Оригінал у справі № 81, ч. 5, на поштовому аркуші вел. формату.

[170]) Петро Якович Сердюков, товариш Куліша з новгород-сіверської гімназії, народженець глухівського повіту, належав до категорії віковічних студентів: слухав три роки університетський курс у Київі, один рік у Москві, а з 1841 року вступив до петербурзького університету на 2-й курс математичного розряду; через два роки перейшов на 3-ій курс на казенний кошт, із 1844 через неуспіх на публічних іспитах був знову переведений на свій кошт, а з квітня 1845 був переміщений в приватні слухачі. І від університетського начальства, і на місцях його жительства в Петербурзі III відділ одержав похвальні відзиви про його поведінку. Ні Куліш не міг сказати на слідстві, ні розшуки III відділу не могли встановити, чи служить де і що робить Сердюков. В листі до Бодянського від 22 жовтня 1846 р. Куліш писав з Петербургу: „У меня тутъ есть давній мой знакомый и соученикъ, нѣкто Сердюковъ, человѣкъ неизвѣстный, но великій любитель и знатокъ украинской исторіи. Онъ то заохотилъ меня къ критическому разбору нѣкоторыми своими замѣчаніями весьма дѣльными". (К. Ст., 1897, № 10, с. 32) Сердюкову належала перша здогадка про те, що автором Літопису Самовидця був Ракушка „Україна" 1925, № 6, с. 191). Пізніше вже з Тули (в жовтні 1848 р.) Куліш писав Бодянському: „Въ Вашемъ (Московському) университетѣ проходитъ теперь по мытарствамъ

праведная душа, именующаяся на землѣ Петромъ Яковлевичемъ Сердюковымъ. Это человѣкъ истинно fato profugus, и если Вы имѣете средства облегчить для него полученіе ученой степени, то сдѣлаете дѣло истиннаго благочестія. И разумный, и ученый, и добрый, и въ высочайшей степени честный человѣкъ этотъ Сердюковъ, но на бѣду себѣ горячъ, и отсюду всѣ его университетскіе злострадания! (К. Ст. 1897, № 11, с. 243). Але і в московському університеті його спіткала недоля, і він мусив їхати в 1849 році до Дерпта „за кандидатством“ (К. Ст. 1898, № 2, ст. 297).

Лист Сердюкова був надісланий Кулішеві на адресу Костомарова і не застав уже Куліша у Київі, бо Куліш виїхав у 20 числах лютого. При трусі в Костомарова знайшли й цього листа, і Бібіков 17 травня надіслав його разом з перекладом на російську мову до III відділу. Тут звернули увагу на два місця—відзив про поезію Шевченка та лайка на адресу „полоумной москальви“, з чого III відділ зробив висновок, що Сердюков належить „къ приверженцамъ Украины и питаетъ нерасположеніе къ русскимъ“. Сердюкова ненадовго віддано під догляд поліції.

Листа написано характерною мовою з ясно позначенними літературними впливами так званої „котляревщини“, перших оповідань Квітки („Салдацький патрет“): травестійний стиль, нанизування цілого ряда епітетів при опису чогось, то-що. В листі знаходиться вказівка на літературні вправи Сердюкова в травестійному дусі: „Похожденіе а туринскаго Одиссея“.

[171]) П. А.—Петро Олександрович Плетньов.

[172]) Перефразовання двох рядків з Енеїди:

Із Ганимедова пуздерка
Утер трохи не з піввідерка (II, 36).

[173]) Тарутино—село калузької губерні, відоме з історії 1812 року.

[174]) В листі Куліша до Бодянського від 7 лютого знаходимо скаргу на те, що Сердюков „мабудь не получив ще од Вас тих книжок, що мені з Вашей ласки слідують“.

[175]) Срезневський Ізмаїл Іванович (1812—1880), Прейс Петро Іванович (1810—1846)—відомі славісти. Прейс читав лекції після закордонного командирування з 1843 року по день смерти 10 травня 1846 року. Рання смерть видатного вченого в розцвіті сил і відсутність молодих учених славістів у Петербурзі була причиною закордонного командирування Куліша для вдосконалення в славістиці. В січні місяці 1847 року з Харкова для користування необхідними книжками й рукописами приїхав на кілька років до Петербургу Срезневський, з тим щоб повернутися до Харкова. Але з 27 січня 1847 р. він був допущений до читання лекцій у петербурзькому університеті і 28 січня прочитав свою вступну лекцію „О пользѣ изученія славянской филологіи“, при чім перед лекцією сказав про життя й заслуги „умнѣйшаго и образованнѣйшаго изъ славянскихъ филологовъ новаго поколѣнія“ Прейса. Лекції Срезневського мали великий успіх ясним, живим і простим викладом.

[176]) Мається на увазі стаття Сенковського „О происхожденіи имени Руссовъ“.

[177]) Рождественський Микола Федорович (1800—1872), професор петербурзького університету, юрист.

[178]) Грефе Хведір Богданович (1780—1851), професор грецької літератури в петербурзькому університеті.

[179]) Оригінал листа в справі № 81, ч. 13, а. 6.

[180]) Чуйкевич Петро Омелянович, Кулішів родич і товариш з дитячих років у Вороніжу на Чернигівщині. Вийшовши з університету в 1843 році, Чуйкевич попав на посаду навчителя латинської мови до Рівного і був там один час разом з Костомаровим. Згодом його переведено до Кам'янця на Поділлю, а звідти він кілька разів поривався до Київа, і сам просив Юзефовича і діяв через Куліша, який не один раз нагадував помічникові куратора про Чуйкевича та про необхідність улаштувати його в Київі. Куліш покладав на Чуйкевича надії й на науковому полі, він хотів бачити в ньому собі помічника що-до видання джерел до історії України. В Кам'янці Чуйкевич з доручення Куліша перекладав з латинської мови польського літописця Грондського, що писав про війну козаків з Поляками. Чуйкевича Куліш хотів узяти з собою за кордон для всяких наукових доручень і допомоги, але в останню хвилину замінив Чуйкевича Білозерським. При арешті Костомарова до рук генерала-губернатора потрапив лист Чуйкевича, в якому декілька речень здалися підзорими. Чуйкевича було заарештовано й доставлено до київської фортеці. Скоро з'ясувалася непричетність Чуйкевича до кирило-методіївського товариства, його випустили й повернули до Кам'янця. В листі інтересні подробиці щодо смерти Кулішевого батька в наведеній Чуйкевичем цитаті з листа свого батька з Вороніжа. В III відділі при розгляді паперів Куліша одмітили при читанні цього листа: „Чуйкевичь описываетъ сыну, Кулѣшу, характеръ покойного отца его въ самыхъ неприличныхъ выраженіяхъ. Это окончаніе письма показываетъ съ невыгодной стороны Чуйкевича и Кулѣша въ нравственномъ отношеніи: ибо они допускали переписку между собою въ неуважительныхъ выраженіяхъ объ отцѣ и покойникѣ“ (справа № 81, ч. 5, а. 17—25).

[181]) Мається на увазі воронізькі легенди, що Куліш надрукував був у Максимовичевому „Кіевлянин'і".

[182]) Оригінал листа в справі № 81, ч. 5. на поштовому папері звичайного формату на 4 сторінках.

[183]) Враження від подорожи через Волинь до Варшави описано було й Кулішем у листі до Костомарова. Цьому листу Куліш надав форму якогось літературного твору в епістолярній формі. Про це Білозорський зазначає в кінці свого листа, радячи зробити з Кулішевого листа кілька копій, щоб згодом не загубився цей твір („літературна стаття") Куліша, „нашого правдивого діеписця", як він його називає. Цього Кулішевого листа було надруковано в „Основі", 1861, кн. 2, під заголовком „Знайдений на дорозі листъ", з датою „Изъ г. Острога 1847, лютого 28" та за підписом П. Необачний. Кулішеві враження від Радомишля, Корця, Острога були особливо інтересні Костомарову, який цею дорогою в 1844 році їхав до Рівного і свої враження також описав у листах до друзів: до П. Куліша (про це згадує сам він у зазначеному вище творі-листі) та до К. Сементовського (Україна, 1925, кн. 3, стор. 42 — 45). При трусі в Куліша в Варшаві знайшли рукопис у вісімку писчого паперу, писаний рукою Білозерського, де було сконійовано частку поданого в тексті листа до Марковича, а саме: „Ходылы мы довго кругомъ и въ середини зáмку... котри бъ занялы и порадовали подорожнёго!" Певний літературний відтінок, очевидно, як наслідування поетичних прийомів Куліша, маємо і в листі Білозерського, наприклад, він пише про руїни Корецького замку: „з того часу не показувалась сюди ні жизнь, ні радість: наче згоріли вони у пожарі"

[184]) Олександра Михайлівна Куліш, сестра Василя Білозерського.

[185]) Мацейовський Вацлав Олександер — польський історик, історик письменства та слов'янських народів.

[186]) Дубровський Петро Павлович (1812—1882), філолог; народився в Чернигові, освіту здобув у ніженському ліцеї і московському університеті, 1837 року учителював у Варшаві; в 1841 році Дубровський зробив мандрівку по слов'янських землях, і після цього заснував у Варшаві всеслов'янський часопис із 1842 року Jutrzenka, а з 1843—Славянское Обозрѣніе. В часопису Дубровського співробітничили Срезневський, Ганка, Шафарик, Коляр, Мацейовський та инші. Крім того в 40 роках Дубровський по ріжних часописах друкував огляди слов'янських літератур. З 1845 року Дубровський був у Варшаві цензором.

[187]) Лінде Самуель-Богумил (1771—1847), польський лексикограф, упорядчик знаменитого словника польської мови, якого він видавав з 1801 до 1814 року. Чарторийський, а пізніше Станислав Потоцький притягали його до ріжних культурно-просвітніх справ, і між иншим Потоцький зробив його генеральним директором польських бібліотек та музеїв. Лінде прислужився польській культурі на цій посаді, звозячи до Варшави з ріжних зачинених кляшторів стародруки й рукописи, з яких утворив у Варшаві видатну бібліотеку в Казимировому палаці. Куліш бачив Лінде за півроку до смерти (8 серпня) 76-літнім дідом.

[188]) Земенцька Елеонора (1819—1869), авторка цілої низки філософських творів. Провідною ідеєю її праць було погодження віри з розумом, досягнень людської думки з християнськими основами. Першу працю її „Про філософію" надруковано було в „Bibliotece Warszawskiej" р. 1841. З того-ж року вона заснувала з Варшаві свій часопис „Pie grzym" для пропаганди католицько-філософських ідей. Часопис проіснував лише до 1846 року.

[189]) Страшкевич Кіндрат Федорович (1815—1868), ад'юнкт на катедрі грецької та римської словесности з 1840 року. Р. 1845 здобув ступінь магістра класичної словесности. Протягом 1846/47 між иншим викладав чеську мову, і на ґрунті захоплення братчиків слов'янскими мовами, між студентами — членами кирило-методіївського братства і Страшкевичем нав'язалися зв'язки. З слов'янских мов Страшкевич знав польську, чеську, болгарську та сербську мови і літератури. Якраз у 1847 році він склав чеську граматику з невеличкою хрестоматією й словником.

[190]) Линниченко Андрій Іванович (1822—1888), магістер російської словесности, пізніше доцент на катедрі історії загальної літератури. Линниченко кінчив університет р. 1843 разом із Д. Пильчиковим, був призначений на учителя до житомирської гімназії, але зайнявся в Київі на посаді помічника бібліотекаря, на якій знову товаришував з Пильчиковим. Р. 1845 здобув ступінь магістра російської словесности і в 1846 році був призначений на місце Костомарова за старшого учителя київської першої гімназії.

[191]) Оригінал у справі № 81, ч. 14, а. 72—73.

[192]) Артемовський-Гулак Павло Петрович (1790-1865), поет, професор харківського університету, з 1841 року ректор.

[193]) Див. дальший лист (32)—відповідь Сементовського Костомарову і примітку до листа.

[194]) Тихонович Поликарп Василь вич (1813—1888), магістер давніх літератур, учитель латинської мови в першій харківській гімназії, приятель Костомарова. Народився на Полтавщині, в Гадяцькому повіті; освіту здобув у гадяцькій повітовій школі, переяславській духовній семинарії та харківському університеті. Пізніше з 1858 р. був проф. у

цьому-ж університеті. Костомаров у своїй автобіографії зазначає, що хоч Тихонович і був з ним „постоянно дружен, но оставался совершенно холоден к украинской народности и, занятый своим античным миром, как будто ни во что не ставил все современное. Это был классик в полном смысле этого слова". (М. 1922, стор. 161).

[195]) Мається на увазі книжка Олександра Карл. Деллена, проф. римської словесности в київському університеті, під назвою „Beitrage zur Kritik und Satiren des D. Jun. Juvenalis". К. 1846. Цей твір пізніше став Делленові за докторську дисертацію, що її він обороняв р. 1864. Слово „Ювенала" зіпсовано в тексті прошивкою справи.

[196]) Оригінал у справі № 81, ч. 3, арк. 82—84. Листа цього надрукував був В. Доманицький у Київській Старині 1901, № 2, ст. 68—72 (Відділ документів), але з деякими хибами, пропусками та без останньої приписки Метлинського і листа П. Тихоновича.

[197]) Сементовський, Костянтин Максимович, етнограф, народ. р. 1823. харківський приятель Костомарова, скінчив ніженський ліцей р. 1840. Листи Костомарова до Сементовського р. 1844 надруковано в „Україні" 1925, кн. 3, с. 42—65.

[198]) „Славянская Миѳологія" книжка Костомарова, яку видано було в Київі 1846 р. кирилицею.

[199]) Войцицький (Wójcicki) Казимир Владислав (1807—1879), польський етнограф; йому належало кілька книжок, які могли інтересувати Сементовського: „Przysłowia narodowe" Warszawa 1830, три томи; „Pieśni ludu Biało-Chrobatów, Mazurów i Rusi z nad Buga, z dołączeniem odpowiednych pieśni ruskich, serbskich, czeskich i słowianskich", Warszawa 1836, два томи; „Klecendy, starożytne podania i powieści ludowe", Warszawa 1873 два томи.

[200]) Брат Николай—Сементовський Микола Максимович (1819), письменник, автор історичної повісти „Мазепа" (Маяк 1845) та инших побутових та історичних оповідань. В листі маються на увазі п'ять статей під заголовком „Таврида" в „Иллюстраціи" 1847 р., скоріше їх окреме видання під заголовком „Путешественникъ. Южный берегъ Крыма" Спб. 1847.

[201]) Князь Долгоруков Микола Андрійович (1792—1847), брав участь у кампаніях після 1812 року і в турецьку війну 1828 року, р. 1829 заступив місце забитого О. С. Грибоєдова в Персії. З 1831 року був на військово-адміністративних посадах у Минську, Білостоку, а з 1840 р. був призначений на харківського, полтавського і чернигівського генерала-губернатора. Попечителем харківської шкільної округи з 21 січня 1846 року. Помер 11 квітня 1847 року. В щоденнику Никитенка під 29 квітня 1847 р. є запис: „еще своровалъ одинъ генералъ. Онъ сдѣлалъ это очень оригинально. Это кн. Д-ковъ, генералъ-губ. харьковскій и попечитель тамошняго университета. Онъ кралъ деньги изъ приказа общественнаго призрѣнія и накралъ ихъ 140 тысячъ. Наконецъ усталъ красть и жить. Умеръ. Послѣ него нашли письмо на высочайшее имя, въ которомъ онъ откровенно признается въ своихъ покражахъ. Между ними оказались и университетскіе деньги". (Никитенко, „Записки и дневникъ". т, Спб., 1905, с. 370).

[202]) Кн. Цертелев Микола Андрійович, пом. попечителя харківської округи з 1838 року. Відіграв певну ролю в знищенні першої дисертації Костомарова, але допоміг йому перевестися до київської округи. В Харкові його называли—„князь тьми".

[203]) Рейпольський Ів. Мик. (1789—сер. 60-х років XIX.), професор медичного факультету, великий оригінал у житті і на лекціях, між иншим зовсім не вживав чужоземних слів, заміняючи її своїми вигаданими словами.

[204]) Преосв. Иннокентій (Борисов)—харківський архиепископ, знаменитий духовний оратор, ініціятор знищення Костомарівської дисертації „О причинах и характере в Западной России".

[205]) Оригінал у справі № 81, ч. 14, арк. 66—68. Під 67 аркушом підшито конверта від цього листа з такою адресою: Его Высокоблагородію Николаю Ивановичу Костомарову, Г. Адъюнктъ-Профессору Унив. св. Владиміра Въ Кіевѣ. На Старомъ Городѣ, въ домѣ Монькина, близь церкви св. Андрея Первозваннаго.

[206]) Відповідь Куліша на лист № 29. Останній лист перед арештом 15/3 квітня так і не був одправлений до адресата: його забрали при трусі в Куліша під час арешту.

[207]) Мова йде про смерть Кулішевого батька.

[208]) Оригінал у справі № 81, ч. 5, а. 14. На конверті адреса: Его Высокоблагородію Петру Емельяновичу Чуйкевичу Г-ну. Учителю Гимназіи въ Каменецъ-Подольскѣ.

[209]) Чуйкевич П. О. Зазнайомився з Костомаровим р. 1844 в Рівному, де вони разом учителювали. Взимку 1846/47 року Чуйкевич проїздив через Київ, де пробув кілька днів, побував у Костомарова, в якого дізнався про намір братчиків видавати часопис, „который бы выражалъ собою жизнь и исторію славянскаго народа, въ особенности малороссійскаго". Костомаров закликав і Чуйкевича до співробітництва в цьому часопису і одержав від нього згоду. В. Костомарова, як зазначив сам Чуйкевич у своїх свідченнях перед Бібіковим, він бачив разів зо три Шевченка і один раз бачив його в Кам'янці.

[210]) Перебування Чуйкевича в Новоселицях та ця таємничість, якою воно було обставлено, поясняється згідно до тих-же свідчень Чуйкевича тим, що „будучи одержимъ сифилитическою болѣзнію, онъ отправился туда тайно для излеченія, выпросивъ между

тѣмъ отпускъ къ роднымъ въ Волынскую губернію, что желалъ скрыть отъ начальства и отъ знакомыхъ".

[211]) П. Чуйкевич клопотався про перехід до Київа на учительську посаду. Юзефович, Михайло Володимирович, помічник куратора шкільної округи—фактичний керівник управління округою при попечителі Траскині. Чуйкевич кілька разів звертався до нього з проханням перевести його до Київа, „но получалъ отъ него отказы по неспособности".

[212]) Лист Чуйкевича друкується за копією, що її надіслав був ген.-губ. Бібіков до III відділу, залишивши оригінал листа в Київі, бо оригінал цей був потрібний при допитах. III відділ не визнав за Чуйкевичем ніякої провини, справу Чуйкевича передав на розв'язання Бібікову, який також визнав його непричетним до кирило-методіївського товариства і звільнив з-під арешту. Копія в справі № 81, ч. 14 арк. 69—70. Копію засвідчено „действительным статским советником М. Е. Писаревим".

[213]) Ашанін Павло Левович, поручик новоархангельського уланського полку, брат уперших Миколи Ів. Гулака. В середині квітня разом з паперами був доставлений у III відділ, де з нього зняли допит. З'ясувалася його непричетність до справи кирило-методіївського товариства. Папери Ашаніна складалися лише з кількох листів родичів, товаришів та знайомих, між ними два листи від Гулакового батька Івана Івановича Гулака. Листів Миколи Гулака в Ашаніна знайдено не було через те, що, як пояснив він, листи ці не були для нього важливі, і він їх не зберігав.

[214]) Про лист М. Гулака, на який Ашанін відповідає, він дав таке свідчення в III відділі 16 квітня 1847 року: „Письмо Николая Гулака, о которомъ здѣсь упоминается, я получилъ; но мысли, гдѣ онъ излагаетъ о способности сдѣлаться когда-нибудь великимъ, или завоевателемъ, или монархомъ не его собственныя, а Казановы, изъ его записокъ. Эти изрѣченія Казановы, Николай Гулакъ привелъ потому, что въ то время я писалъ къ нему о желаніи моемъ перемѣнить родъ службы, перейти въ Военную Академію и излагалъ ему свои надежды на успѣхи въ новой службѣ. Сколько я помню и вѣроятно даже Николай Гулакъ, приводя мнѣніе Казановы о томъ, чего человѣкъ можетъ достигнуть при твердой и сильной волѣ, хотѣлъ этимъ поощрить меня въ моемъ намѣреніи перемѣнить службу, чтобы достигать того, что каждый изъ служащихъ русскому престолу можетъ надѣяться. Особенно важнаго изъ этого письма я ничего болѣе не помню и его не было".

[215]) Казанова Джованні-Джакомо (1725—1798), відомий авантюрист, який під час Катерини II приїздив до Росії, залишив широко знані по всьому світу мемуари „Mémoires écrits par lui-même" видані 1826—1838 рр.

[216]) Франкер Луї Бенжамен (1773—1849), французький математик, автор твору: „Cours complet de mathématiques pures", четверте видання в 1837 р.

[217]) Граббе Павло Христофорович (1789—1875), генерал-ад'ютант, учасник війни 1812 року, член Союзу Благоденствія; командувач військами на кавказькій лінії. Залишив записки—надруков. у „Рус. Арх." 1873 і 1888—1889 рр.

[218]) Бернадот Жан-Батист-Жуль (1764—1844), французький військовий діяч, учасник наполеонівських воєн, пізніше регент шведського престола і шведський король під іменем Карла XIV.

[219]) Оригінал листа в справі № 81, ч. 2, а. 8, № 8.

ПАВЛО АБРАМОВИЧ та ВОЛОДИМИР ГНАТЮК.

ЩЕ ПРО ГЕЙНЧА (ГІНЧА).

(Бібліо- та біографічні нотатки).

У V книжці «України» за р. 1926 М. Марковський подав замітку про маловідомий твір Карла Гейнча «Powrót zaporożców z Trebizundy», якого рукопис удалося йому знайти в бібліотеці київського університету. Автор не бачив друкованого видання й не знає майже нічого про самого Гейнча. Подаємо кілька відомостів у додаток до замітки. Точна назва книжки:

Komedio-opera historyczna we 2-ch aktach, na malorosyjskim języku wierszem napisana przez Karola Heincza, pod tytulem Powrut zaporożców z Trebizundy. Kijów. W Drukarni Uniwersitetu ś. Włodzimierza. 1842.

На звороті титульного аркуша: «Печатать позволяется съ тѣмъ, чтобы по отпечатаніи представлено было въ Центральный Комитетъ узаконенное число экземпляровъ, Кіевъ 15 февраля 1842 года. Ценсоръ А. Ѳедотовъ-Чеховскій». Формат книжки 16,5 × 10. Сторінок (не рахуючи титульного аркуша) 2 нен. (Osoby) + 59 нум. + 9 ненум. (2 займають «Myłki w druku», решта «Regestr prenumeratorów»). Усе видання досить невисоко стоїть що-до друкарської техніки. Сила помилок, пропущених рядків. Не всі в кінці перелічені. І я не дивуюсь, що рядок, якого автор замітки не зміг прочитати в рукопису («Україна», V, 75 внизу)—у книжці має такий вигляд:

Kołyb tu mojei doli riwnyi diznala,
Lastowoczko moja myła, tob ty niespiwała (5/2. 50).

На мою думку, riwnyi можна зачислити до помилок, хоча й не виключена можливість і звичайної «нерівности» мовної, якої в самім творі досить.

Що до згадок про книжку, то вона повно названа в «Українській драматургії» М. Комарова (Одеса 1906), с. 8. А 11-й том Encykłop. powszechnej. S. Orgelbranda (1862) подає навіть відомості деякі про автора. Стаття підписана *E.* (Estreicher?). У ній читаємо: Кароль Гейнч є автором комедій, що про них згадує Міхал Грабовський, хвалячи за дотепні уступи і історичну точність постатів бараґолів (балагулів). Вийшли вони в Бердичові, Київі і Петербурзі. Ось вони: komedyja w 1 akcie, wodevil z prawdziwego zdarzenia, p. t. Figle ułanów (1841, w. 8-ce, str. 23 i 6 i 4), потім наша, яка датована помилково 1841 роком, і третя—kom. w 2 aktach, p. t. Młodzież tegoczesna, wierszem (1841, w. 8-ce, str. 58 i 4). Цю п'єсу грано в Бардичові з великим успіхом. Гейнч висміяв у ній вуса й бороди і весь зовнішній вигляд балагулів. Ці останні, не пориваючи стосунків з ним, пообстригали собі вуса й бороди і в пакеті послали їх на подарунок авторові. Автор, бувши мисливцем, звелів набити тим волоссям подушку і, давши відповідний на ній напис, призначив її для свого собаки. Дві комедії Гейнча розбирає Przegląd Naukowy Warszawski, 1844, № 23.

Таким чином деяке відношення до України вони мають, принаймні послідня. Додаю ще, що в книжці частина дії відбувається на острові Kaszowarze, а не Кошоварі. *Подав П. Абрамович.*

В наших руках є деякі документальні дані, що виводять Гейнча із тієї «невідомости», що про неї говорив М. Марковський, і дають змогу повніше уявити письменницьку «установку» й загальну культурну фізіономію письменника. Ми маємо на увазі в першу чергу родинну справу Гейнчів

волинського дворянського депутатського зібрання, що тепер переховується в житомирському Окрархові. Звісно, ця справа надто суха, щоб змалювати людину та оточення, але вона подає деякі безсумнівні дані генеалогічного порядку, а часом кидає невеличкий промінь і на особисте життя.

Прізвище письменника здебільшого подається «Гейнч», але зустрічається «Гінч» (відношення центральної комісії для ревізії дворянських депутатських зібрань у Київі від 28. I. 1844 та посвідчення латинською мовою 24/VII 1758 року, видане від ланцкоронського костьолу під Краковом про охрещення батька). Трапляється два рази написання «Гейнц» (один раз сам письменник так підписався помилково, а другий раз у відношенні подільського дворянського депутатського зібрання 14/VI—1844 ч. 1766 про рід «Гейнцов»). Але найчастіше пишеться «Гейнчъ» чи «Heincz».

Хто такі батьки Гейнча? 5. I. 1821 р. батько Франц-Кароль із Гіннесів Гейнч подав прохання до житомирського повітового маршалка про надання його синові Каролеві-Августові дворянських прав з метою вступити на військову службу. З цього прохання, власне кажучи, і починається використана нами справа. На підставі всього листування, пересланого повітовим маршалком до губ. деп. зібрання, секретар складає доповідну записку, з якої видко, що рід Гейнчів віддавна мешкає на Україні, бо, напр., один із предків Олександер Гейнч, кролевецький комірник, володів 1556 року селом Пінежевичі (Пѣнежевиче) Київ. повіту. 31/III—1756 року в ланцкоронському костьолі охрещений Франц-Кароль, син Івана-Кароля, полковника польського війська. Франц-Кароль носить звання «колезький радник, медико-хірургії й філософії доктор». Народився Франц-Кароль, як видно, під Краковом, бо там охрещений 1756 року. Був він довгий час, ще з 1775 року, військовим лікарем польського війська, дістав чини й нагороди від короля Станислава-Августа. Коли саме приїхав до Житомира,—не сказано, але 1790 року вже був тут. 1793 року після 3-го поділу Польщі, «будучи определен начальством в статскую службу и исполнял поручаемые ему должности при карантинах и прочих местах». Тепер (1821 р.) прохач володіє в Житом. повіті селом Гіннесовкою, що налічує кріпаків 20 чоловічого й 28 жіночого полу. Жонатий з Кларою Загурською й має від неї двоє дітей: дочку Емілію-Францишку 15 років і сина Кароля-Августа 11 років. Отже, письменик народився 1810 року.

Ми зумисне зупинилися довше на батькові, бо він також є цікавою особою. Франц-Кароль Гейнч уважається за фундатора двох масонських лож у Житомирі: «Des ténèbres dispersées» і «Wschodu Żytomierskiego» (жіночої).

Замітка про житомирські ложі в „Кіев. Стар." (1895) [1]), складена на підставі повідомлення Кустодського в газ. „Волынь" [2]), подає правдиві дані, перемішані з вигадкою. Там говориться, що краківські масони доручили 1786 року присланому в Житомир карантинному лікареві Францишкові Гінчеві заснувати дві ложі, що їх назви дано вище. В чоловічій ложі Гінч був головою до 1814 р. Весь цей час справи житомирських лож ішли мляво, і тільки після його смерти в 1814 році, коли головою ложі став майор Лукашинський (sic!), то він надав діяльності новий напрямок, заснувавши т-во національних масонів і т. д. Значна частина цього уступу погоджується з вищенаведеними даними біографії, крім згадок про майора Лукасинського й дати смерти 1814 року. Майор Лукасинський ніколи на Волині не працював. Він був [3]) у Варшаві організатором і проводирем „Wolnomularstwa narodowego", що проіснувало 1819—20 рр., а потім „Towarzystwa patriotycznego" і, врешті, мучеником прожив у тюремних льохах 46 років (1822—68), де й помер (у Шлісельбурзі), збожеволівши наостанку.

Франц-Кароль помер між 1821—27 рр., бо Кароль Гейнч у свому проханні від 13. XI 1827 р. каже про батька, що він «od lat kilku zmarł».

[1]) „Сведения о массонских ложах, бывш. в Волын. губ.", К. Ст., 1895, XI, 62—3.

[2]) Статті Кустодського ми ще не знайшли. Так само ми не знайшли згаданої у ак. Єфремова статті В. Пероговського „Масон. ложи в Житомире", переглянувши покажчик до Вол. Епарх. Ведом.—Див. „Наше минуле", 1918. III. 7.

[3]) Див. Aszkenazy „Lukasiński" 2 tt, Warsz. 1908.

Тепер про самого письменника. Кароль-Август досить рано одружився, бо вже 1846 року старший його син Олександер був гусаром у Варшаві. Було в нього від першого шлюбу три сини: Олександер-Северин (пішов у гусари), Юліян-Франц, дрібний урядовець (перейшов на службу аж до томського губ. правління) і Франц-Ігнатій, учився в житомирській гімназії, а потім у 1882 році підписувався домовласником, а від другого шлюбу 1859 року народився син Антін. Чи служив Кароль-Август у війську, як це думав батько, не знаємо. Так само невідомо, що сталося з маєтком Гіннесовкою (певно тепер зветься инакше). На всіх проханнях Кароль-Август зазначає себе мешканцем міста Житомира. Часом він виїздив із Житомира в село гостювати до своїх близьких знайомих, навіть разом зі всією родиною. Про це нам каже досить курйозне листування, що відбувалося між чинами поліції в справі стягання з нього штрафів за подання прохань на негербовому папері. Часто бувало так, що поки його шукають у місті, то він гостює на селі, а як справа перейде до станового пристава, то Гейнч уже знов у Житомирі. Це листування показує нам топографію особистого життя Гейнча. В жовтні 1844 року гостював Гейнч у с. Рудні у пом. Домбровського (відношення житомирського поліцмейстра від 11/X—1844 в справі стягнення 90 коп.), а в березні вже знов у Житомирі (повідомлення станового пристава 17/III 1845). У квітні-травні 1851 року Гейнч гостює в дворянки Садовської коло хутора Цмоківки (1 верства від ст. Житомир: *В. Г.*)—відношення поліціянтів 30/IV 51 і 23/V 51 в справі 30 коп. 24/V 1858 року пристав Боярський повідомляє, що Гінч (sic!) мешкає в районі 1-ої части (м. Житомира) в будинку Дуніна.

Послідню заяву підписав Кароль Гейнч од 23/VI 1861 року в справі 2-річного сина Антона від другої жінки. Після того ніяких слідів про нього нема в справі, навіть заяви синів нічого не згадують. Можна думати, що Кароль-Авґуст хутко після цього помер, инакше він дав-би освіту свому синові Антонові, ато цей, як видно, був малописьменний—про це свідчить його заява, подана з Київа 17. XII 1885 (мешкав на Фундукл. вул., д. Шеделя): заяву писав не сам, а почерк підписа—цілком невиписаний; крім того помилки, напр. «дворанйнъ». Оце й усі відомості біографічні.

Можливо, згодом нам пощастить одшукати більш даних. Були такі моменти в культурному житті Житомира, коли й наш письменник, напевно, брав ту чи иншу громадську участь,—це зокрема стосується до періоду від 1853 до 1859 рр., коли в Житомирі жили й працювали літератори Юзеф Крашевський, Олександер Гроза, Адам Плуг, Аполон Коженьовський, Едуард Мар'ян (д-р Галлі), але залишимося в надії.

Про літературну діяльність. Кароль-Август російською мовою не володів (хоча сини вже знали її). Заяви йому складають то знайомі, то урядовці, а один раз син Юліян-Франц, а Гейнч тільки підписує; от зразок: «руку приложилъ дворянинъ Карлъ двуименнаго Франца Карла сынъ Гейнцъ (sic!)».

«Powrót zaporożców z Trebizundy». Українську мову Гейнч знав, безперечно, добре. У п'єсі «Powrót zaporożców z Trebizundy» в нього багата, навіть барвиста українська лексика, але вірш важкий, кострубатий, крім того помічається неправильна вимова українських слів. Очевидно, просто Гейнч не справляється з метрикою. Може, прозою драма з простонароднього життя Гейнчеві далася-б краще.

Спиняють увагу в цій п'єсі також, так-би мовити, звичайні реквізити української романтики. Парафразою з Падури є слова:

„Bo nasz pamiatnyk—mohyły
Nechaj tylko lude zliczat
Wsi kurhany w Ukraini.
Kiúte okom po rywnyni,
A ony za nas poswidczat (с. 12).

Подібне читаємо у Шевченка:

„На тім степі скрізь могили
Стоять та сумують...“ („До Основ'яненка“).

Цю п'єсу знав і Іван Вагилевич. У свому огляді української літератури він ось що пише про неї:[1]) «К. Гейнче (sic!), поета, іздав комедіо-оперу Поворот Запорозців з Требізонди (Кієв 1842), де досить таланту оказує в росказах».

«Młodzież tegoczesna». Ця комедія також має відношення до України, тільки зачипає вже вона сучасний авторові шляхетський побут. Зокрема дає сатиру на балагульщину, що панувала деякий час на Правобережній Україні. Комедія, очевидячки, є дотепним голосом тверезих елементів суспільства проти дивацтв і хуліґанських вибриків балагульщини.

Про неї згадує польський літератор М. Грабовський у свому листі до Каз. Буйницького від 12. II 1842 року:[2]) «Pokazywano mi jako nowość literacką dwie czy trzy sztuki teatralne nie wielkie, w przeszłym roku drukowane w Berdyczowie[3]); przeznaczone dla tamecznego teatru polskiego. W jednej występują baragoli; ta podobno była już grana. Autorem jest P. Hincz (sic!).— Komedja jest wierszem;—jakim?.. Sądzić nie mogę, bo nieczytałem; mówiono mi jednak, że są miejsca dowcipne i baragoli wystawioni z precyzją historyczną». Далі петитом додає «jako literacką anegdotę» слово в слово випадок з бородами й вусами балагулів, що його т. Абрамович уже навів із Орґельбранда. Очевидно, Орґельбранд (власне, Е.) списав у Грабовського, не зазначивши джерела.

Бердичівський ярмарок міг дати письменникові і заробіток, і славу серед гулящої шляхти.

Онопрійські ярмарки тривали по 4 тижні. Михайло Чайковський про них згадує з великим піднесенням[4]): «В целой Польше и Руси не было так привольно жить какъ въ Бердичеве; здесь шумно, по-шляхетски, а не по-французски, по-немецки... Уже я состарелся, а еще днем мечтаю; перед внутренним взором моим стоит он, как бы вчера только с ним расстался, и так люблю, как если бы в нем мне предстояло жить и в нем умереть».

Між передплатниками на «Powrót zap. z Trebizundy», між иншим, значиться балагула Вікентій Букар, поміщик із Поділля (а за иншими даними власник с. Бабина на Волині).

Подав Володимир Гнатюк.

---

[1]) Руська письменність, III, 1, Львів 1913 с. 377.
[2]) Correspondencja literacka, Wilno 1842, t. 1, 29.
[3]) Може, так. чин., вказівка Естрайхера й Орґельбранда на Київ безпідставна.
[4]) „Записка Михаила Чайковского“. Р. Ст. 1895, XI, 175.

АНТІН КОЗАЧЕНКО.

ДО ІСТОРІЇ ЛІБЕРАЛЬНОГО РУХУ 40-х рр. НА УКРАЇНІ.

„Діло поміщиків Закревських“.

«Дѣло особаго отдѣленія канцеляріи харьковскаго генералъ-губернатора по отношенію г. Министра Внутреннихъ Дѣлъ объ учрежденіи надзора за помѣщиками Пирятинскаго уѣзда поручикомъ и ротмистромъ Закревскими. Начато 26 мая 1848 года». (опись № 27)—знайомить із ліберальними відгуками французької революції 1848 р. в поміщицьких кругах українського Лівобережжя.

Замішані в справі поміщики, а їх нараховується сім—чотири з фамілії Закревських, граф Сергій де-Бальмен, тит. сов. Пашкевич та підпор. Білоусович: се центр відомого «Товариства мочемордія». Як виявилося, ці люди тримали зв'язки з Петербургом, часто листуючися з Гребінкою, «состоящим—в свою чергу—в приятельских отношениях с г. Далем». Обидва, як видно з справи, і Даль, і Гребінка, приїздили погостювати до кого-небудь із вищезгаданих дворян. Така компанія поміщиків, очевидно, вела за собою цілу групу в Пирятинському повіті, бо один із них на виборах, як повідомляє предводитель дворянства, «был избран своей партией в земские исправники Пирятинского уезда». Якраз з оцим повітовим предводителем дворянства, поміщиком Селецьким—чи не представником російського дворянства в краї—ця група дворян веде постійну боротьбу. Він-же через свої родинні зв'язки з полт. губернатором Ознобішіном добивається усунення їх з виборних посад з таких мотивів, як от: «через п'янство и драку обоюдную с жидом», або просто «через безнравственную жизнь» та «упущение по должности». Згаданий Селецький визнавав, що йому ця компанія дуже шкодила, наприклад, ось один із них—Білоусович, що був справником, «питал всегда постоянно... ненависть и оказывал неприятности и дерзости». Пияцтво дуже часто ставиться їм за провину, отже-ж цього мало: в своїм щоденнім, одноманітнім житті вони роблять такі вчинки, які для предводителя дворянства дають підстави бачити в них навіть до деякої міри шкідливий для влади елемент. Селецький ретельно підбирає й наводить такі факти до ствердження неблагонадійности цієї групи (селян): наприклад, — один «носит бороду и обнаруживает на всяком шагу тот образ демократический его мыслей, которым он хвастает», або ще гірше—це як ось другий, що «женат на девице простого звания и в видах большого сближения с простым народом, носит бороду».

Однак, це зближення не порушувало по суті відношень цих поміщиків до їхніх селян, що так само продовжували залишатись крепаками, як пани ці не переставали бути поміщиками-крепосниками. Як доводять дані з фамільних справ цих поміщиків у полтавському дворянському архіві, їхні господарства аж до 1861 року обслуговувалися цілком крепацькою працею. Маєтки їхні були розташовані по декількох селах Пирятинського повіту, і на кожне господарство припадало від 200 до 600 селян; для цієї частини Полтавщини на той час цих поміщиків можна було вважати середніми, а то й великими власниками.

Без сумніву, чи не всі з цієї компанії мали довги. Як передає предводитель дворянства, найзначніший з цих дворян Платон Закревський, що мав коло 600 душ та винокурний завод, навіть він, «будучи в критическом

положении по недостатку сумм и средств», мусив позичити у другої поміщиці—Вольховської—37.000 карбованців. Остання, в свою чергу, такі гроші здобула тільки через «залог своего имения в Пирятинском уезде». До їхньої загальної характеристики слід іще додати, що всі вони, крім титулярного совітника Пашкевича, колишні військові: Платон Закревський—одставний гвардії полковник, Михайло—його брат, одставний гвардії поручик, Виктор—його брат, одставний ротмістр і т. д.

Кожен із них був, безперечно, порівнюючи з иншим дворянством, більш освічений,—про кожного в родових справах (дворянського архіву) зустрічаємо такі відомості, що він «обучался французскому и немецкому языкам, всеобщей географии, истории, рисовать и танцевать, российскую грамоту знает, в штрафах и под судом не бывал... к повышению чином... достоин», а з служби «уволен по прошению... по домашним обстоятельствам». З наведеної коротенької характеристики видно, що ця група дворян не була абиякими дрібними чи що дворянами; вони могли якраз складати ту верству, що бувши більш-менш европеїзованою, ловила все нове з Заходу. Крім того, слід сказати, що вони, очевидно, бачили в собі цілком українських поміщиків, у яких жевріли націоналістичні тенденції. Проявом їх було близьке знайомство хоч-би з тим-таки Гребінкою, ба навіть, як побачимо нижче, з Шевченком. Як видно з справ Дворянського архіву, Закревські родом із української старшини. Близьке знайомство Закревських із Шевченком ще з 1845 року підкреслює й О. Кониський в своїй біографії Шевченка. Про це-ж знайомство довідуємося ми і з самої справи: предводитель дворянства в своїх доносах поспішив повідомити губернатора про графа Сергія де-Бальмена, що «вместе со всеми вышеупомянутыми Закревскими находился в тесных связях с известным Шевченком, который даже проживал у него и у Закревских». Як відомо, братові Сергія—Якову де-Бальмену—Шевченко присвятив свій «Кавказ» у 1845 році. (Досі збереглися в Полт. музеї портрети Платона та його дружини Закревських Шевченкового пензеля). Про цього-ж графа де-Бальмена предводитель доносить, що він «сам хвастался между многими, что к сочинениям отчаянного Шевченка между многими пасквилями нарисовал будто виньетку, в которой изобразил, что вооруженные малороссийские казаки зажгли костер и привели к нему в цепях закованного ген.-губ. кн. Долгорукова и другого генерала». А на цей час, до речи сказати, вже минав 5-й місяць, як Шевченко був засланий після розгону Кирило-Методіївського братства.

Такою була ця компанія, що привернула до себе увагу влади, і навіть дехто з них у наслідок мав проїздитися з наказу царя та шефа жандарського корпусу до «III Отделения собственной е. и. в. канцелярии».

15/28 квітня 1848 року в поміщиці Пирятинського пов. на Полтавщині—Вольховської, на вечірці, де були офіцери 2-ї бригади, 2-ї кав. дивізії, котра стояла на відпочинку в маєтку кн. Репніна в м. Яготині і де були инші поміщики повіту,—«отставной поручик Михайла Закревский провозгласил тост: «да здравствует Французская республика!» А родной брат его, отставной ротмистр Виктор Закревский закричал—ура!.. Никто из гостей не последовал их увлечению», але-ж і протестували не всі. Лише «корнет гусарского е. и. в... полка Бруннет обнаружив негодование, громко зашикал, оттолкнул бокал и в ту же минуту удалился из дома Вольховской». За ним слідом не всі пішли, бо вийшов він тільки «с некоторыми находившимися там».

Предводитель дворянства Селецький довідується про цей випадок у Вольховської від командира згаданої бригади 17/30 квітня того-ж таки року і вже сам потім 19/IV повідомляє (відн. № 271) полтавського гражданського губернатора. Цей, у свою чергу, повідомив (27/IV № 91) харківського генерала-губернатора і «отнесся к г. пирятинскому предводителю, чтобы он по

обязанностям должности его имел-бы ближайшее наблюдение за поведением, действиями и образом мыслей г.г. Закревских, как принадлежащих к числу предводительствуемого им дворянства». Ото-ж він і збирає відомості про цю компанію, за якими подано вищенаведену характеристику цих дворян.

Царським урядовцям цей випадок справді здався небезпечним, і харківський генерал-губернатор повідомляє міністра внутрішніх справ. Уже 17 травня (№ 2283) від «Департамента полиции исполнительной министерства внутренних рел», «секретно... по высочайшему повелению» прийшло повідомлення, що після докладу цареві «государь император высочайше повелеть соизволил: иметь надзор за Закревскими и собрать у них подробные сведения». Згадану «монаршую волю» почали було виконувати, і харк. ген.-губ. Кокошкін першого червня (№ 130) віддав був секретного наказа полт. гражд. губ. Ознобішину «для учреждения надзора» та негайного збирання про них «подробных сведений»...

Отже, незабаром Микола I «высочайше повелеть соизволил... взять со всеми... бумагами и доставить в С.-Петербург», але не одних лише Закревських, а й графа де-Бальмена. Таке було розпорядження з «III-го отделения собств. е. и. в. канцелярии». Звідтіля-ж разом був командирований від графа Орлова—шефа корпусу жандарів—підполковник Левенталь. 27-го травня він прибув прямо до Полтави, і губ. Ознобішін дав йому свого чиновника Глобу, щоб цей допоміг «по известности ему лично помянутых помещиков и места их жительства»...

29 травня «помещики... Закревские и граф де-Бальмен... лично им указаны г. подполковнику Левенталю, которым... арестованы и тотчас вместе с бумагами, какие Левенталем признаны нужными, увезены в Санкт-Петербург». (з віднош. полт. гражд. губ. від 1/VI—№ 131 до харк. ген.-губ.). Полтавський губернатор за згаданим відношенням надіслав до харк. ген.-губ. відомості, що йому представив предводитель дворянства, і з Харкова «особое отделение канцелярии ген.-губ. «секретно» (4/VI № 147) надсилає все це до міністерства внутрішніх справ. Після одправки винуватців до Петербургу, місцева влада не заспокоюється: полтавський губернатор ще раз повідомив про цей випадок Харків і Чернигів (8.VI—137) та прохав поради: чи треба буде мати догляд за цими особами, коли-б їх повернули з Петербургу. Генерал-губернатор 15/VI (№ 147) відповів, що за ними треба буде «непременно иметь полицейский надзор по возвращении их из С.-Петербурга, если только это не будет отменено особым каким-либо распоряжением». З усього помітно, що місцева влада не могла уявити собі наслідків випадку та своєї ролі надалі.

А вже 10/VI (№ 1147) граф Орлов з «III-го отделения» повідомляє харківського ген.-губ., що після того, як ті троє були «по высочайшему повелению вытребованы в Санкт-Петербург... ныне государь император соизволил разрешить им возвратиться в места их жительства... Согласно монаршей воле уведомляю ваше прев-во, что упомянутые помещики потребованы были сюда единственно по случаю неосторожных выражений, произнесенных ими, но отнюдь ни по каким либо политическим преступлениям, как доказано произведенным о них следствием». Трохи згодом (23/VI № 155) одержує таке-ж повідомлення полтавський губернатор і зразу-ж запитує харк. ген.-губ., як йому бути, бо-ж «значится в последнем предписании вашего пр-ва», що за ними має вестись «полицейский надзор», то чи потрібний він і разом «какие необходимо собрать о них сведения, так как в отзыве графа Орлова упоминается, что о них было произведено следствие».—14 липня «Департамент полиции исполнительной М. В. Д.» (№ 193) на запитання харк. ген.-губ. відповів, що «согласно с полученным отзывом ген.-ад. графа Орлова» треба «подтвердить, дабы местное начальство усугубило меры, принятые для

надзора за означенными офицерами». А 3-го серпня полтавський губернатор одержав з Харкова наказа, щоб «за означенными офицерами... иметь бдительный надзор, в собрании-же о них подробных сведений надобности ныне уже не представляется».

Дальша доля цих осіб невідома, і в спискові дворян, внесенных в «дворянскую родословную книгу полт. губ.» ми зустрічаємо і Закревських, і де-Бальменів. А ще згодом син Платона Закревського—Гнат—був сенатором-лібералом (И. Ф. Павловский, «Биографический словарь ученых и писателей Полт. губ.»). Можна гадати, що за ними доглядали й далі, бо на заголовку справи вказано лише про час початку діла й не зазначено про кінець.

Цікаво підкреслити повідомлення з Петербургу про те, що винуваті викликались туди «не по каким-либо политическим преступлениям», а разом з тим і наказ «местному начальству усугубить меры, принятые для надзора за означенными офицерами». Можливо, що тут була ціль з одного боку показати, оскільки все благополучно, а разом довести самому дворянству, що немає ніякої між ним політичної організації, хоч із другого боку відчувалася й непевність у цих особах на місцях[1]).

Тепер цікаво з'ясувати, оскільки цей випадок був відомий у ті часи і як він згодом відбився в літературі. З приміток Ніковського до книги Драгоманова «Шевченко, українофіли й соціялізм» ми довідуємось, що і Кониському про цей випадок розповідав Поляк Залєський (родич польського письменника). Але вже справа почала набирати з часом легендарного змісту: ніби-то тоді-ж після першого тосту Закревського офіцер Ціхонський виправив цей тост так: «краще вже, панове, випиймо за славу прийдешньої української республіки». Цьому-ж Кониському було передано, що «офіцерів було переведено в инші полки, а полковникові дано одставку. Виктор Закревський мусив їхати до Петербургу давати пояснення перед жандармерією». Очевидячки, що в цій редакції самий факт неправильно передано, і він може вже відбиває тенденції української інтелігенції 70—80 рр. XIX століття. До речи сказати, неправильно, таким чином, передано цей факт і в фільмові «Тарас Шевченко».

---

[1]) В своєму доносі предводитель дворянства згадував ще про одну учасницю цієї компанії—Софію Олексіївну Закревську („сочинительницу некоторых статей, пересылаемых в Санкт-Петербург к... Гребенке, издающему оные в печать"). Отжеж у спискові дворян Полтавської губ. та у Венгерова (Словарь русских писателей) цієї особи ми не зустрічаємо Очевидно предводитель дворянства щось переплутав. *А. К.*

ІВАН МАНДЗЮК.

ЗАБОРОНЕНІ СТОРІНКИ „СТАТИСТИЧЕСКОГО ОПИСАНІЯ КІЕВСКОЙ ГУБЕРНІИ“ І. І. ФУНДУКЛЕЯ.

В Центральному Історичному Архіві ім. В. Б. Антоновича у Київі, поміж матеріялами таємної частини канцелярії київського, подільського та волинського генерала-губернатора переховується справа за 1850 рік «О напечатаніи въ статистическомъ описаніи Кіевской губерніи особой статьи, о настоящемъ устройствѣ помѣщичьихъ вотчинъ и положеніи крестьянъ ихъ». Власне, до «напечатанія» тієї статті не дійшло, тут маємо лише неправильний вираз канцелярської мови, але заходи до надрукування статті, в якій підсумовувався обсяг селянських повинностей після застосування до життя інвентарних правил, таки робилися, і на диво та не для прикладу иншим справам того часу,— справу розв'язано досить швидко, хоч і негативно, всього за півтора місяця. Правда, заінтересованими, дійовими особами тут були: міністер, генерал-губернатор та губернатор.

Справа почалася з того, що І. І. Фундуклей, тоді губернатор Київської губернії, уклав широко відому й тепер свою тритомову працю: «Статистическое описаніе Кіевской губерніи» і приступаючи до друкування її, 11 травня 1850 року конфіденціяльно звернувся до ген.-губернатора Д. Г. Бібікова з листом, який подаємо в перекладі: «До статистичного опису Київщини, якого я склав і друкую, поміж иншим увійшов огляд поміщицьких маєтків, у якому було звернуто особливу увагу на панщизняні обов'язки селян. Про попередній спосіб їх відбування, який існував до 1847 р., я виклав детально і з указівками на хиби, які вимагали реформування цієї важливої справи. Новий лад («совсѣмъ нѣтъ»—помітка оливцем Д. Бібікова) заснований на правилах про інвентарі 1847 і 1848 року хоч і застосований у житті, але як відомо в. вельможності, ці правила ще не опубліковані установленим порядком, а крім того вони складені після висновків II частини статистики сільського господарства, а тому й не могли увійти до твору призначеного для публики. Але з другого боку маю на оці, що останні реформи управління поміщицьких маєтків у краї підуряднім В. В., незалежно від своєї власної важливости, являють собою ще значний інтерес для великоросійських поміщиків («главное уничтожить односторонніе толки» — примітка оливцем Д.Бібікова) заздалегідь ознайомивши їх із новими підвалинами поміщицького права, які згодом можливо і на них поширяться; інвентарні правила могли-б подати корисний приклад урядження маєтків та порівнання поміж ріжними способами відбування повинностей, певними статистичними розрахунками. Виходячи з цього, я вважаю за потрібне подати статтю про нинішнє урядження селянських повинностей з 1847 року на розгляд в. в., ласкаво прошу вшанувати мене своїм дозволом на уміщення її до огляду поміщицьких маєтностей, без чого він буде не повний». До листа прикладено й статтю, яку подаємо ниже. Я навмисне процитував тут усього листа для повноти уявлення, як ставився Фундуклей до своєї праці, які покладав на неї надії, та з котрого видно, що в своїй праці він бачив виконання певного громадського обов'язку. Справа в тому, що інвентарні правила, про які тут згадується і які після застосовання до життя дали матеріял для нижчеподаних статистичних обрахунків І. І. Фундуклея, запроваджувалися до життя в поміщицьких маєтках при чималій опозиції їх власників і дрібних і впливових, бо ці інвентарі, це регулювання зверху панщизняних обов'язків, було до певної міри також і їх обмеженням, певним обмеженням панської сваволі, коли лише

про це може бути мова в умовах спожиття рабовласників з рабами, кріпосників з своїми кріпаками. Тай реформу цю запроваджено тоді лише в Київській, Волинській та Подільській губерніях, і то дякуючи енергії г.-губ. Бібікова. Цей, найенергійніший адміністратор російський на Україні в XIX ст., якого енергія часто переходила в брутальність, за що він дістав від Шевченка оте в'їдливе: «Капрал Гаврилович Безрукий[1])», з традиції підтримуючи в селянстві супроти польського поміщицтва відоме: «цар дав-би волю, та панів боїться», або «пани не хотять», домагався заведення цієї реформи. І коли вже на його домагання реформу було тут запроваджено, то натурально, він був заінтересований і в оголошенні результатів зреформованого управління маєтности. Проте і він, хоч і мав право як вищий адміністратор краю, не зважився дозволити друкувати про ці результати. Уже 18 травня того-ж року він пише про це листа до міністра внутрішніх справ графа Л. А. Перовського, аргументує потребу друкування статті словами Фундуклея і так само просить «ушанувати його дозволом», бо стаття являє собою «корисний приклад для сільського упорядкування». Инакше до справи поставився міністер Л. А. Перовський. Він не поділяв захоплення київських адміністраторів реформами, хоч пізніше й мусив передати свої обов'язки Бібікову: «...то я не вважаю себе в праві дозволити друкування їх (інвентарних правил—*І. М.*) у статистичнім опису київської губернії, якого склав... Фундуклій, тим паче, що правила ці вважаються за тимчасові і можуть підпасти під зміни під час переведення люстрації на раціональних основах».

4 липня Бібіков повідомив Фундуклея, що «...правил для управління поміщицькими маєтками в нинішній час друкувати немає можливости, бо правила ці ще не опубліковано в инших губерніях» (повторює аргументацію міністра—*І. М.*), «поза всім тим мені дуже бажано мати другий примірник тої самої статті «о нынѣшнемъ устройствѣ здѣсь положенія крестьянъ,» яку Ви проєктували надрукувати у названій статистиці, і я прошу ласкаво переслати мені, коли можна, цю статтю».

От короткий процес, так-би мовити, цензурних змагань. Нижче подаємо і ту «крамольну» статтю, щоб доповнити «Описаніе» Фундуклея, яким часто ще й тепер користуються дослідники.

«Загальний розрахунок числа робочих днів, яким надано поміщикам користування за виділені селянам землі, на підставі виданих правил[2])

Повіти	Число робочих днів					
	постійної панщини			шарваркових у жнива		Всього робочих днів
	чоловічих днів		жіночих днів від тяглих і пішних господарств	Від кожної робочої душі		
	від тяглих господарств з одною парою скоту	від пішних господарств		чоловічих	жіночих	
Київський . .	613,550	593,680	499,000	205,200	209,280	2,120,710
Радомишельський	1,172,340	510,590	525,800	253,920	258,960	2,721,610
Васильківський .	583,280	928,150	648,070	246,000	250,800	2,656,300
Сквирський . . .	816,970	771,050	653,220	266,400	271,680	2,779,320
Бердичівський .	682,020	686,420	568,570	244,800	249,600	2,431,410
Липовецький . .	761,120	786,580	629,660	285,600	291,240	2,754,200
Таращанський .	581,400	835,120	604,070	260,400	265,560	2,546,550
Уманский	581,710	848,460	615,110	247,200	252,000	2,544,480
Звенигородський	576,580	1.042,860	705,590	241,440	253,080	2,819,540
Чигринський . .	232,270	862,700	505,700	138,000	151,200	1,889,870
Черкаський . . .	376,900	1.469,420	805,620	216,480	225,000	3,093,420
Канівський . . .	1,123,210	757,670	773,340	240,000	244,800	3,139,020
Разом . .	8,101,350	10,092,700	7,553,740	2,845,440	2,923,200	31.496,430

[1]) Ген.-губ. Дмитро Гаврилович Бібіков дійсно був без руки, позбувшись її на війні.

[2]) Цей розрахунок зроблено по тих самих таблицях і числах робочих і господарств кожного розряду, наведених вище в цій статі (прим. Фундуклея).

Після вищенаведених розрахунків на цілковите оброблення панських полів і убирання сіножатів потрібно по всій губернії до 17,5 мілійонів робочих днів тяглих і піших, чоловічих і жіночих[1]).

Виходить отже, що досить на цю потребу майже половини наданого поміщикам новим положенням числа днів, а решта, лишок після польових потреб, 14 мілійонів робочих днів, задовольняє всі инші господарські потреби: в гуральництві, плеканні черід, фурмануванні, в догляді та управлінні маєтками і т. и. а не рахуючи ремонту будівель, млинів, гребель, гаток і иншого, та нічної сторожі, для чого визначено окремі дні (§§ 21 і 23 правил) поза панщиною і шарварком.

На ці потреби поміщики можуть користуватися таким числом чоловічих днів:

Повіти	Число днів	
	будівельн.	для стор.
Київський . . .	80.000	240,000
Радомишельський	106,800	320,400
Васильківський .	113,610	340,830
Сквирський . . .	106,660	319,980
Бердичівський . .	94,570	283,680
Липовецький . . .	102,700	308,100

Повіти	Число днів	
	будівельн.	для стор.
Таращанський . .	105,910	317,730
Уманський	103,110	309,330
Звенигородський .	119,260	357,780
Чигринський . .	87,670	263,010
Черкаський . . .	143,830	431,490
Канівський . . .	136,610	409,830
Разом . .	1,310.720	3,902,160

Досвід виправдує результати статистичних підрахунків. Спочатку, після застосування до життя правил про селянські повинності, деякі поміщики скоротили свої засіви, рахуючи, що через зменшення панщини буде недостача на робочі руки задля повного засіву полів в попередніх розмірах. Але згодом усі переконалися, що при ощадному використуванні інвентарних днів панщини, кількість її хоч і обмежена, задовольняє всі прості потреби господарства, і тому немає ніякої потреби скорочувати засіви, що потверджується й вище наведеними розрахунками.

Отже нове упорядження панщини не могло мати некорисного впливу на господарство поміщиків та на їх прибутки, а навпаки буде для них доброчинством. При тім, з иншого боку, яке важливе і міцне поліпшення зроблено правилами в побуті тутешніх кріпаків-селян. Не говорячи уже про охорону їх від свавільних вимог, скасування речевих даних і всяких неозначених послуг, таких важких для селян, — розмір їх повинностей до власників узагалі скорочено тепер на половину проти попереднього. В таблиці, наведеній у кінці попередньої статті, показано загальне число днів, разом із усякими иншими панськими повинностями, яке відробляли селяни своїм панам за попередніми звичаями. Воно доходило до 67 мілійонів днів з лишком[2]), а нині те-ж саме число робітників відбуває панщину, шарваркові і будівельні дні і нічну сторожу не більше 36 мілійонів. І з цього числа за 5.650.000 шарваркових днів селяни одержують від поміщиків платню, яка складає за затвердженою таксою суму до 600.000 карб. сріблом що-року. Немає сумніву, що настільки значна користь, надана селянам, дасть їм можливість поліпшити свій побут і набути добробуту, чого й повинно чекати після допомоги иншими заходами; [особливо після обмеження вжитку міцних трунків, через підвищення на них цін шляхом недавно введеного в тутешніх губерніях акцизного податку]»[3]).

[1]) Див. табл. на сс. 374—5 II т. Опис.
[2]) Табл. на с. 373 II тому.
[3]) Це речення викреслено з статті, очевидно, рукою Д. Г. Бібікова.

МИХАЙЛО ВОЗНЯК.

З РОКІВ ЗАСЛАННЯ ПЕТРА ЄФИМЕНКА НА АРХАНҐЕЛЬЩИНУ.

(Листування з Олександром Кониським рр. 1863—1867).

I.

На самім початку 60 рр. XIX в. наступила низка арештувань у Київі, Полтаві, Чернигові й инших більших містах України. Була це неначе течія холодної води на гарячі сподівання свободолюбних елементів тодішньої Росії взагалі й України зокрема, неначе пересторога, що на справжню волю в царській Росії ще треба довго-довго ждати. Ті сподівання мали свій початок у севастопільській катастрофі, а підгрівали їх ріжні загально-европейські й державно-російські чинники, між останніми в першій мірі зміна царя. Вершком здійснення тих сподівань було скасування крепацтва 1861 р.

У зв'язок із тим сильним визвольним рухом у Росії треба поставити петербурзькі видання Панька Куліша й видавання «Основи», а на самій Україні заходи коло визволення селян, розв'язки земельного питання, самоуправи селянства та його освіти при помочі недільних шкіл, народніх читань, популярних видань, то-що. Перед вела в цій роботі молодь, головно студенти вищих шкіл, згуртована скрізь по більших містах у так звані «громади». Належала до них уся живіша й національно свідома молодь. «Громади» й доставили найбільшої частини учительських сил для недільних шкіл і робітників для иншої праці над піднесенням освіти народньої маси.

Недільні школи на Україні виросли з протиділання польським приготованням до повстання. Приготовляючися до повстання, польська шляхта задумала між иншим спольщити та златинщити український народ через школи. З такою метою засновано в Київі польське таємне шкільне товариство, що закладало при панських дворах школи для селян, де вчили католицькі ксьондзи з польських книжок. З таких самих книжок учили в Київі польські студенти університету поприводжених із сіл лакеїв. Протиділаючи ополяченню українського народу, завели студенти-Українці в Київі в 1859 р. три недільні школи, а потім і щоденну. За київським прикладом почали заводитися недільні школи по всіх місцях, де були гімназії або прогімназії, що могли дати освічених людей споміж учительства або й учеників вищих клас. Так напр. за Лебединцева заведено народню школу в Білій Церкві, де вчили вчителі гімназії. Цей рух перекинувся й на Лівобічну Україну, напр. у Полтаві було в 1860—1861 рр. п'ять недільних шкіл.

Тому, що не було українських підручників, учили в недільних школах здебільшого з московських підручників. Одначе, наскільки знайшлися українські підручники, то вживали й їх, напр. українських букварів Шевченка, одного з учителів київських шкіл Шейковського, учителя гімназії та впорядчика недільних шкіл у Полтаві Строніна, студента університету й учителя шкіл у Москві Ященка й инших. На Лівобічній Україні вживалася також Граматка Куліша, що часом з'являлася й на Правобережжі, де київська адміністрація заборонила продавати її наслідком доносу польських панів. Крім того ширилися поміж учениками недільних шкіл метелики з творів Шевченка,

Куліша, Вовчка, Глібова та инших. Що було не зрозуміле ученикам у московських книжках, те виясняли їм їх учителі українською мовою [1]).

Першу недільну школу в Київі відкрив той гурток університетської молоди, до котрого пристав із усім своїм полтавським гуртком і Михайло Драгоманов, приїхавши до Київа на університетські студії. Пізніше повстала друга недільна школа, де вчили кілька «принципіяльних українофілів з Правобережців і Чернигівців, до котрих доходили специяльно українські ідеї од Опанаса Марковича, Глібова й т. и., і потім деякі молодші Полтавці, що підпали піді вплив Пильчикова» [2]). Хоч вони не більше вчили по українськи від перших, але таки назвали себе Українцями в протиставлення до космополітів, як звали перших за те, що все справді европейське ставили вище від вузько-національного.

Про це треба згадати тут тому, що на першім спільнім зборі громади, до котрої належав Драгоманов, «читано лист дальнього товариша, потім доволі звісного етнографа, про те, що він «досліджував мітологію, щоб дійти «звідки в Українців пішла фальшива ідея бога» [3]). Цим товаришем був без сумніву Петро Савич Єфименко, що одинадцять листів його до Олександра Кониського друкується нижче; в них саме згадується і план написати українську мітологію, щоб вияснити всі забобони та звичаї українського народу. До листу з 9 травня 1865 р. додав Петро Єфименко «Программу для собиранія матеріаловъ по миѳологіи въ Южной Россіи». Программа обіймає а) вірування, б) обрядовий бік релігії й записи творів усної словесности. Питання в справі вірувань торкаються 1) неба, світил і небесних явищ, 2) землі, елементів і ріжних природніх явищ, 3) людини, її життя, їжі, одежі й зайнять, 4) царства звірів і ростин, 5) духового світу й 6) перемін. Питання, що мають на меті зібрати дані для вияснення обрядового боку релігії, торкаються 1) місць, на яких виконувалися поганські релігійні обряди, 2) свят і обрядів, що відбувалися колись у житті людини, 3) рокових свят і обрядів, 4) ігор і танців, 5) ознак і ворожеб і 6) лікування слабостей. З творів усної словесности входять у програму Єфименка загадки, приповідки, кавки, пісні, замовлювання й легенди мітологічного змісту.

Відбилося в листах Єфименка й зацікавлення молоди книжками для народньої освіти. В тогочаснім органі українського руху «Основі» закликав Микола Костомарів українських письменників і українське громадянство не вдоволятися красним письменством українською мовою, але помогти народові в його освіті й узятися за виготовлення популярно-наукових книжок для народу в українській мові. Для цієї мети зібрано стільки грошей, що матеріяльний бік справи мав тверду підставу. На початку 1863 року взялася київська громада до виконання Костомарового проєкту, і в комітеті для редакції популярних книжок був між иншими Драгоманов. Другим таким осередком, де поважно взялися до виготовлення популярних книжок, була Полтава. Одним із авторів був Олександер Кониський, що заснував разом із иншими щоденну вечірню школу, де вчив історії [4]) аж до часу скасування недільних шкіл улітку 1862 р.

Російська влада звертала зразу мало уваги на український рух. Ганялася й заарештовувала більше за «нігілізм» і революційний рух, ніж за «український сепаратизм». За революційний рух заарештували також Петра Єфименка разом із товаришами: Бекманом, Завадським, Муравським, Левченком і иншими. Про це оповідає Єфименко в листі з 23 травня 1863 р. до Олександра Кониського.

[1]) М. Драгоманов, Народні школи. Громада. II. Женева 1878, с. 176—7.
[2]) М. Драгоманов, Австро-руські спомини. Частина перша. Львів 1889, с. 17.
[3]) Там-само, с. 27.
[4]) Омелян Огоновський, Історія литературы рускои. Ч. III. від. I. Львів 1891, с. 413.

Одначе від 1862 р. почали заарештовувати також за український рух, між иншими й знаменитого учителя Михайла Драгоманова — Олександра Строніна, котрого гарну характеристику написав вдячний ученик у своїх споминах п. н. «Два учителі». Як це виходить із щоденника Строніна [1]), російський уряд обвинувачував його та ще шість осіб у ширенні «підбурливих творів і брошур» і головно «в діяльній участі в заснуванні гуртків, що мали на меті, під виглядом товариства грамотности, викликати незадоволення народу уряду, щоб таким робом довести до відірвання України». Але що обвинувачення було безпідставне, обвинувачені дістали адміністративну кару, і Строніна заслано на Архангельщину. До українського руху був причетний Стронін остільки, що як організатор недільних шкіл у Полтаві переробив на українську мову Буквар Золотова, зложений звуковим способом рухомих буков. Зроблений по раціональній методі цей буквар, уживаний в недільних школах, переважив усі старомодні букварі, між ними й українські Куліша й Шевченка [2]).

Заарештованого Строніна відвезли разом з товаришами недолі в петербурзьку кріпость, звідтіль вислали його в Мезень, архангельської губерні, а звідти перевели його в Пінегу засідателем суду й потім суддею в Шенкурськ. З заарештованих кількох українофілів Щелкана вислано за кордон лікуватися, де він помер [3]). У січні 1863 р. заарештували Олександра Кониського й вивезли з Полтави просто у Вологду, але в 1865 р. губернатор Вологди випросив у міністра Валуєва дозвіл Кониському жити у Вороніжі з огляду на слабе здоровля письменника. Тоді-ж таки за дозволом царя виїхав Кониський за кордон лікуватися. В 1862 р. заарештовано в Київі й заслано в архангельську губерню пізнішого знаменитого етнографа України Павла Чубинського [4]). Лист Єфименка з 25 квітня 1863 р. стверджує, що оповідання Чубинського про історію київської громади від часу трилітнього заслання Єфименка влило в його душу цілющої води.

Про погляди Бекмана, заарештованого й засланого разом із Єфименком, може говорити та подробиця, що Драгоманов познайомився в київськім університеті завдяки Бекманові й недільним школам із найвидатнішим споміж київських ліберальних професорів Павловим. У Київі він приготовлявся саме на магістра з історії Росії, перейшовши сюди з Харкова після того, як губернатор Лужин поскаржився цареві на студентів університету [5]).

Арешти й заслання за український рух були ластівками, що призвіщали недалекий рішучий виступ російського уряду против українського руху. В рік по закритті недільних шкіл у 1863 р. заборонено учити в школі по українськи, Костомарову заборонено друкувати шкільні книжки за зібрані гроші, а міністер унутрішніх справ Валуєв приказав цензурі не пускати жадних українських книжок окрім красного письменства. В додаток до того посипалися всякі обвинувачення на Українців по московських газетах, і не було спромоги розправитися з напасниками.

Що торкається автора друкованих нижче листів—Петра Савича Єфименка, він народився 1835 р. в бердянськім повіті. Учився в катеринославській гімназії та в харківськім і московськім університетах. Службу почав у красноуфимськім повітовім суді, потім перейшов до онезького земського суду, опісля в холмогорську поліційну управу. Вибувши якийсь час дворянським засідателем у холмогорськім повітовім суді, отримав місце секретаря архангель-

[1]) Частину цього щоденника опублікував П. Гуревич у VII кн. „Былого" з 1907 р. п. н. „Дѣло о распространеніи малороссійской пропаганды".

[2]) М. Драгоманов. Два учителі. *Спомини. Львів 1902, с. 62.*

[3]) Там-само, с. 72.

[4]) Про життя Чубинського на засланні пор. Г. Б., „Павелъ Платоновичъ Чубинскій въ Архангельской губ. (1862 — 1869 гг.)" — у „Кіевскій Старинѣ" 1903, VII—VIII, с.с. 228—39.

[5]) М. Драгоманов. Два учителі, с.с. 68—69.

ського губерніяльного статистичного комітету. На засланні виявив велику енергію й надрукував довшу низку праць з історії, етнографії, звичаєвого права й економії північних губерній Росії. Але щодо походження і щодо характеру й уподобань Петро Савич був Українець, і тільки потрапивши знову на Україну, у Вороніж, Самару, Чернигів і нарешті Харків, він почув себе на своїм місці. Його праці з поля звичаєвого права й етнографії продовжувалися також на Україні. Крім окремих статтів надрукував у 1874 р. «Сборникъ малороссійскихъ заклинаній». Одначе на Україні його діяльність перейшла вже більше на поле статистики, що можна пояснити почасти його посадами, бо в Самарі й Харкові він був секретарем статистичного комітету, в Чернигові брав участь у працях губерського земського статистичного бюра, а в Харкові завідував також статистичним відділом при харківській повітовій земській управі [1]). Прислужився немало коло редагування «Харьковского Календаря», зумівши його зробити поважним органом Харківщини. Помер у 1908.

Також у «Кіевск-ій Старин-і» за рр. 1882, 1883, 1884, 1886, 1887 і 1888 маємо низку його статтів з поля давньої історії, народніх звичаїв, традиції й поезії. З цих статтів стаття про «засланців Українців в архангельській губернії 1708—1802 р.» (1882, вересень) мала увійти в задуманий, та не здійснений український альманах Українців-засланців в Архангельській губерні 60 рр. XIX в.

Що торкається хронологічного порядку друкованих оце листів, наскільки не зазначений рік на якім листі, визначаю йому місце відповідно до його змісту.

I. Коханый земляче і брате по долі! Не я выненъ тому, що на Вашъ листъ відъ 15 Марта одпысую 25 Апрѣля; лыстъ Вашъ пішовъ у Онегу (та тамъ і пролежавъ), а я жыву у Холмогорахъ. За півтора рокы набрыдла мені Онега, такъ я й перепросывся сюды. Воно не то, щобъ і Холмогоры булы кращі надъ Онегу, а такъ, захотілось освіжытысь у Архангельску і побачытысь зъ Чубінськымъ. Я вже тры рокы въ ссыльці і досы не бачывсь ні з кымъ ізъ рідного краю. Чубінськый росказавъ мені все, що діялось зъ кіевською громадою зъ того часу, якъ насъ забралы і до теперішнього часу, і влывъ въ мое розбыте серце цілющоі й жывущоі воды. Спасыбі іому! Спасыбі й Вамъ, Добродію, що озвалысь до мене, зъ обіцянкою пысаты про всі українські новынкы. Я хочъ чымало маю знаємыхъ на Вкраіні, однакъ воны рідко пышуть мені про громадські справы, а такъ собі, тількы де-що; може думають, що моі лысты куды небудь заходять. Ні, мое лыстування йде належне; моіхъ лыстівъ ніхто не чытае. Я це добре знаю.

Я чытавъ у Современному Слові, що чернігівськый Владыка повелівъ усімъ попамъ выясняты урокы неодмінно рідною мовою. А зъ Кіева пышуть, що «Отзывъ изъ Кіева» [2]) мае добрі скуткы; що Міністръ радыть кіевському Попечытылеві пожертвовать 700 карбованьців на українські кныжкы для народа. Выдно, що наша справа получае оффиціальное признаніе. Теперъ не слідъ намъ ні тратыты слівъ по пусту, ні нарікаты на свою долю, а працюваты й працюваты для народа.

Що ся тыче до мене, то я маю на цілю пысаты українську або восточно-славьянську мыѳологію, у которій повынні буты выяснені усі забобоны і звычаі, які тількы есть у нашого народу. Праця важка і потребуе чымало часу! Треба спочатку познакомытысь зъ мыѳологіямы усіхъ чысто народівъ, почынаючы зъ дыкыхъ, і кінчаючы Грекамы і Рымлянамы. Це дорога не почата, треба самому прокладаты іі. Я вже дещо й зробывъ, тількы пышу не

[1]) Харьковскій Сборникъ. Литературно-научное приложеніе къ „Харьковскому Календарю" на 1888 годъ. Выпускъ 2-й. Харків 1888. Ст. III.

[2]) Пор. Австро-руські спомини М. Драгоманова. Частина третя і четверта. Львів, 1890. С. 301 і дальші.

по украінськы, а по мо(в)сковськы, бо рідноі мовы не довелось добре навчытьця. Може найдутьця такі, которі перекладуть іі на рідну мову. Чы немае[1]) у Васъ або у кого зъ Вашыхъ знаёмыхъ якыхъ небудь матеріалівъ для мыѳологіі украінського народа, напрыкладъ: опысаній святокъ і звычаівъ, обрядовыхъ пісень, легендъ, шептаній, казокъ, повірьевъ, прымітъ і т. д. Теперъ я працюю надъ выясненнемъ мыѳологическського значення різдвянськыхъ святокъ, такъ мені потребні колядкы. Чы немае у кого? Ябъ спысавъ, що треба, і назадъ відіславъ.

Ще занімаюсь тутешніою этнографіею і пышу въ Архангельські відомості, по предложенію Статистическського Комитета, переглядую холмогорські архывы; тутъ багато старовыны мійсьціовоі. У Архангель(с)ку напысавъ, по старыннімъ архывнімъ діламъ, артыкулъ о Малороссіянахъ, сосланныхъ въ Архангельскую губ. въ прошломъ столѣтіи. Въ Онежському повіті запысавъ де які росказы объ кошовому Кальнішевському, который бувъ засланый на заточеніе у Соловецькій манастырь.

Я счытаюсь на службі у Земському Суді канцылярыстомъ, въ Судъ не хожу, і часу маю доволі. Жыву ні весело, ні скушно, а такъ собі. Земляківъ тутъ немае (я не лічу землякамы такіхъ, якъ тутешні урядныкы, мыжъ которымы есть чымало зъ Украины). Здоровья мое торікъ було дуже погане, а теперъ лучче, тількы серце болыть часто та нервы розстроені. А Вы, серце-земляче, якъ пожываете? Пышіть, будласко. Я відпысуватыму належне. Адресъ мій: Въ г. Холмогоры. Петру Саввычу Ефименку, або Помощнику Почтмейстра Игнатію Антоновичу Ѳедоровичу. Я въ нымъ жыву (у почтовій конторі). Пересылайте, колы хочете, і Вы своі лысты до мене, такъ якъ я посылаю оццей.

Стронінъ у Мезені—вінъ, сердега, получывъ прычыну (падуча болѣзнь); іого переводять у Пінегу Засідателемъ Повітового Суда. Чубінськый тамъ Судебнымъ Слідователемъ, За украінську пропаганду, опрычъ пойменованныхъ Вамы, у Петербургъ возылы ще моіхъ товарыстівъ(!) по ссыльці: Завадського (знову вернулы на старе місце, у Петрозаводськъ) і Муравського (слідъ пропавъ). Мене обшукувалы, забралы у III Отд. усі моі паперы, та ба! опрычъ мыѳологическськыхъ замітокъ нічымъ не покорыстувалысь,—і прыслалы іхъ назадъ.

Велыкый жаль бере, що Основа більшъ не выдаватыметьця! Чы не чутно, щобъ хто збырався выстачаты новый наськый журналъ. Казалы, що за це діло хотівъ узятысь Олекса Гацпукъ, що бувъ профессоромъ у Одессі,—та щось чутка замовкла.

Братерски обнімаю Васъ. Землякъ Вашъ Петро.

Холмогоры 25 квітня 1863 року.

II. Місто Холмогоры. На Мыколу. 1863 року. Братіку Олександре! Дякую за Вашъ лыстъ, за новынкы, а найбільшъ за Вашу працю для народноі освіты. Вы своімы лыстамы до Комітета Грамотносты зробылы для народа більше, ніжъ коженъ зъ нашіхъ народолюбцівъ! Теперъ треба корыстуватысь зъ дозволення учыты на рідній мові. Для того, щобъ заспокоіты вышчый урядъ і щобъ незагынуты намъ даремне на чужыні, требабъ намъ, ссыльнымъ Украіньцямъ, напысаты прозьбу до царя и до шефа жандармівъ, щобъ вернулы насъ на родыну. Можна сподіватысь що урядъ не тількы дозволыть, а наветъ буде дуже радый, бо вінъ теперъ, дывытьця і на насъ, на Украіньцівъ, якъ на революціонерівъ. Вы знаете ізъ нотъ руського уряду до чужоземськыхъ, якъ вінъ боітьця тыхъ «космополітіческіхъ революціонерівъ»[1]), которі кынулы сімья і на московську землю.

[1]) В рукоп. не маю.
[2]) В рукоп. революціонерівъ.

Недавно у Петербурсі появывся журналъ Свобода, у которому оголошено, що есть якесь велыке таемне товарыство; ціль іого выгнаты урядъ і вызволыты народъ зъ неволі. Воно мае своіхъ агентівъ по Россіи і за гряныцею, і хоче збыраты «народныхъ представітелей въ народное собраніе». Такъ отціого-то «Революціонного Комітета» і перелякався урядъ,—такъ що теперъ у Петербурсі, кажуть, страшенный терроръ. Відъ того урядъ такъ страшно карае (каторгою) наветъ молодыхъ людей... Якъ бы було добре підъ такый часъ послаты прозьбу відъ ссыльныхъ Украіньцівъ. Просьба повынна буты напысана на кштальтъ «Отзыва изъ Кіева». Чы подобаетця Вамъ моя мысль? Пышіть! Зъ такымъ діломъ барытысь не треба; можна наветъ такъ зробыты, що спочатку нехай не всі, а одна половына ссыльныхъ подае просьбу, щобъ діло йшло скоріше, а потімъ друга. Я объ цімъ пысавъ уже Чубінському і прохавъ, щобъ вінъ напысавъ проэктъ прозьбы. Пысатыму ще Завадському, своёму товарыстові (!); вінъ тутъ недалеко, у Олонецькій губерніи; напысавъ бы Бекману та Португалову, тількы не знаю, де воны теперъ пробувають. Побачывшы, що Украіньці не революціонеры, урядъ запевне дозволывъ бы зібраты раду у Кыеві, чы де тамъ, щобъ порадытысь о народныхъ потребахъ... Що ся тыче до словопысанія, то іого можна установыты і безъ рады, а друкомъ. Мені самому дуже не подобаетьця словопысаніе Кулішове і я ще въ 1861 році напысавъ артыкулъ і пославъ до Основы, та щось іого не надруковалы. Выдно, що В. М. Білозерському прийшлась по нутру словопысь Куліша, тількы за для якоі прычыны[1]),—Богъ відае! У одному артыкулі (Миколы Гаццука) редакція Основы додала[2]), що всі сотрудныкы прынялы словопысь Куліщеву. Нібы сотрудныкы Основы й не знають, що вона не друкуе иншымъ словопысаніемъ! Я прышлю Вамъ свій артыкулъ о словопысаніи, колы вінъ не бувъ надрукованый у Черніг. Лыстку. (Я не бачывъ ще того Лыстка).

Надъ мыѳологіею багато треба праці, бо у насъ, і въ Европі, нема ще наукы мыѳологіи, а такъ щось... чорзнащо... Тількы одынъ Шеллингъ хотівъ поставыты іі на ряду зъ другымы наукамы. Мыѳологія, якъ наука, повынна найты законы, по которымъ розвывалысь вірованія усіхъ народівъ на світі; а до цього дойты не легко! Однымъ словомъ, треба создаты науку! Найкращый путь історіко-сравнітельный.

Папіры Ваші III Отд. прышле, роздывывшысь; це завше такъ. А якъ що забуде (бо іому теперъ ніколы і въ голові почысаты), то напышіть губернаторові щобъ вытребувавъ. Строніну і иншымъ уже вернулы папіры.

Артыкулъ мій про Украіньцівъ сослан. у тутешню губ. ще лежыть у мене, а про життя Кальнішевського у Соловецькому манастырі пославъ увъ Основу.—

Строніна перевелы у Пінегу.

Зычу Вамъ здоровья і братски Васъ обнімаю. Вашъ землякъ Петро.

З Украіны не маю лыстівъ. Що Вамъ пышуть?

III. Холмогоры. 23 Мая. Жаднымъ способомъ не можна мені первому пысаты просьбу ось відъ чого. Я высланый не безъ слідства, а по слідству; выслано мене і ыншыхъ[3]) за составленіе таемноі громады, не украінськоі, а космополітычноі, до котороі належалы і Москалі, і Жыды; ціль громады була революціонна. Правда, це діло було чысто дітське, почалось воно ще въ 1856 р., колы мы булы ще недоросткамы, а всежъ такы насъ залічылы до революціонерівъ, хочъ мы теперъ ыншоі масты. У насъ забралы уставъ, історію громады, лысты і маніхвесты; значыть «улика на лице». Въ друге, изъ Красноуфімська въ Онегу, выслалы мене по «подозрѣніи въ извѣстности мнѣ раскольнической рукописи возмутительнаго содержанія подъ заглавіемъ

[1]) В рукоп. прычыну. [2]) В рукоп. додалы.
[3]) Бекмана, Завадського, Муравського, Левченка і т. д.

Посланія Старца Кондратія». Такъ онъ бачыте, скількы выны кладуть на мене. За що турбовано мене у трете, я й самъ не знаю; може справді за українську пропаганду, а може й ні. Значыть, мені первому не прыходытьця пысаты! Пышіть Вы: Васъ прыслалы безъ слідства. Тількы не згадуйте ні про кого, ні про Бекмана, ні про Завадського, ні про кого, бо мы не знаемо, якъ воны объ цімъ ділі думають, а ручатьця за другыхъ не можна. Після Васъ пысатыму я і Чубінськый, который згодывся зо мною; а потімъ уже спышемось зъ Завадськымъ, Бекманомъ, Лободою, Тищинскимъ, Ященкомъ і ыншымы, щобъ подавалы одынъ після другого. Я Вамъ прышлю свое прошеніе, а Вы мені свое. Напышіть, у якому N. Петерб. відомостей надрукованный процессъ Подольскихъ панівъ, і въ якому N. Соврем. Лѣтописи «Отзывъ зъ Кіева». Я іого чытавъ тількы въ вытяжкахъ у «Времені». Мій артыкулъ объ украинскій словопысі прочытаете скоро у Черніг. Лыстку, і якъ прочытаете, то заразъ напышіть тудыжъ і свої заміткы. Черн. Лыстокъ Глібовъ обіцявся высылаты мені.

Кіянамъ неодмінно треба пысаты другый Отзывъ, та не однімъ Кіянамъ, а всімъ україньцямъ. Пышіть объ цімъ Костомарову. У Васъ у Вологді є członek knejpy katolickej, або езуіцькои (Основ. 1862 г. Січень. Исповѣдь Антоновича, стр. 93. 21-ва стрічка зъ верху); вінъ або операторомъ Вр. Управы, або Інспекторомъ (хто зъ ныхъ Ляхъ?), дозырайте за нымъ. У Чернігові, Переяслові, Ніженові, Петенбурху то що—то все воны наробылы шкоды (торікъ у літку). Выбачайте, що цей лыстъ пышу не по людські, спішу: треба зъ цієюжъ почтою послаты до Глібова, Глібовоі, А. В. Маркевіча, Носа і Мыколайчыка Білокопытого.

Щыро братерські Васъ обнімаю Петро.

Спышіться зъ Лободою, адресуйте іому лыстъ Въ Канц. Перм. Гражд. Губ. для пересылки по нахожденію.

Въ другому своему лысті Вы вынуватыте «Молодую Россію» въ велыкыхъ учынкахъ. Не вона вынна, а Валленродісты[1]). Адже Молодоі Россіи немае у Чернігові, Ніжені, Переяслові то що, а було тежъ саме, що і въ Петенбурсі.

Чы немае у Васъ галыцькыхъ кныжокъ або часопысівъ?

IV. 27 Августа. Коханый земляче! Невесела чутка выйшла зъ Чернігова: пана Носа, Андрущенка (мій товарышъ, межоміръ) и Бѣлозерського (брата выдавця Основы, охвыцера Черніг. батал.) заарыштовано і первыхъ двохъ одвезено до Петенбурху. А все за ті нікчемні безтолкові прокламаціі московськоі роботы! Андрущенко прывізъ іхъ зъ Москвы, і ставъ чытаты Білоз. Пры чытанню бувъ якыйсь охвыцерышко Гарасименко, дакъ той донісъ, що такъ і такъ. Польція набігла, дай сцапала д. Андрущенка, а вінъ стоявъ на кватырі у Носа[2]). Отъ польція обшукуючы Андрущенка, кынулась і до Носа. А Носа, знаете, не велено було трусыты. Носъ не дававсь, але полыцьмыстрь не вважавъ ни на що, а все такы почавъ трусыты й Носа; такъ вінъ, звычайно чоловікъ сумырный и спокойный, попобывъ полыцьмыстра. Оттакъ гынуть наші рідокоханьці одынъ за однымъ чортыбатька зна за що, не зробывшы для рідного краю нічого доброго. Андрущенко, кажуть, мавъ у себе проклямаціи, цей уже певне попаде у каторгу, або що, бо іого залічать за агента дурного Московського комітета (хочъ вінъ і ніколы не бувъ такымъ, а іому проклямаціи запевно накынуть), а що Нісъ, той нізащо загыне: вінъ не тількы самъ нічого налеглого до політікы не робывъ, навіть лаявъ тыхъ, хто кохаетця у ціхъ робахъ...

[1]) Валленродистами зветься knejpa katolicka.

[2]) Про Носа пор. статтю Гр. Коваленка „Очеркъ жизни и дѣятельности украинскаго этнографа и народнаго врача С. Д. Носа» в «Кіевск-ій Старин-і», 1901, IX, с. 363—400.

Друга новына далеко гірша: кажуть, що заборонено выдаваты украінські кныжкы для люду і відповідаты на усяку публычну лайку проты украінського діла; Костомару, кажуть, послалы за гряныцю на казенный коштъ. Напішіть, будласко, чы правда сіому, адже Вамъ можна лучче довідатысь объ цімъ. Другый пыше навпакы, що дозволено наветъ у школахъ учыты по нашому, такъ і не знаешъ, чому вірыты. Правда, мы жевемо підъ такый часъ, що все мінятця зъ каждымъ днемъ і ніхто не знае, що завтра буде. Багато лыха наробылы намъ Москалі, урядъ скрізь бачыть (у страха глаза велики) то заговорщыківъ, то членівъ таемныхъ товарыствъ, отъ і давыть вмісті зъ Москалямы і нашыхъ братчыківъ ні знать за що. Колыжъ то мы діждемось мыру і супокою для своеі законноі праці. О, дай-то боже скорійшъ!

Леонидъ Ященко, объ котор(ом)у, здаетця, я колысь Вамъ пысавъ, высыдівъ уже свій термынъ і одправленъ въ Бугулыну Самарськоі губерніі, хоча коммысія іого прыговорыла тількы до заключенія въ см. домъ. Якъ прочытаете мій артыкулъ объ правопісі въ Черн. Лыстку, то напышіть і відъ себе тудыжъ.

Щыро братерськы обнімаю і цілую Васъ, любый земляче, Петро Заугольныкъ. Зъ кыевського товарыства нікого ще не взялы опрычъ Сынягуба, объ кот. я пысавъ, здаетьця.

V. Місто Холмогоры. 25 Ноября. 1863 року. Коханый Земляче. Забарывся одповіддю на Вашъ лыстъ, бо очі болілы, не змігъ нічого ні пысаты, ні чытаты.

Вы якось пысалы супроты специяльносты въ науці; а я такъ навпакы думаю, ыменно тількы той може добре популярізіроваты науку, хто зна еі докладно, а не зрывае тількы вершківъ. Відъ чого, напрыкладъ, у руській словесносты нема добрыхъ ділъ для народа? Відъ того, що нема добрыхъ специялыстівъ по наукамъ, найголовнійше, що нема специалыстівъ педагогівъ. Одначе усяка специяльність тількы тоді корыстна для чоловіка, якъ вінъ знае дещо і зъ другыхъ наукъ, хочъ одні выводы. По моему, тількы зъ такого чоловіка може буты корысть для громадськоі справы, колы вінъ вмісті і специялыстъ і энціклопедыстъ. Це первый варунокъ; а другый той щобъ добре знаты народню мову. На біду, найбільша частына нашыхъ народолюбцівъ не може похвалытысь ні тымъ, ні другимъ. Отъ відъ чого наша народня словесність іде черепашою ходою. А до того, у насъ нема багацько слівъ, найбільшъ абстрактныхъ, такъ що на кожному ступневі чуешъ зупынкы. Що ся тыче до мене, то я пышу завше по руськы для друку, і до того часу пысатыму, покы не попаду міжъ народъ, та не навчусь добре по своему. Мені самому нудно, якъ чытаю своі лысты, такою воны кованною мовою пышутьця. Ну, воно въ лыстахъ ще не біда, а вже въ друкованій кныжці не довыды, боже, до такого штылю шчетыныстого.

Чы правда, що петенбурці хочуть выстачаты новый украінськый журналъ, і що це можна с ч ы т а т ь з а в ѣ р н о е, якъ мені пышуть. Кажуть, що остатьні дві кныжкы Основы уже давно надруковані, та лежать у друкарні, бо нічымъ заплатыты. Наші братчыкы галычаны выстачатымуть новый журналъ «Мета» і пыльно просють артыкулівъ. Чы не пысалы воны бува й Вамъ? Вы кажете, щобъ я просывся до Вологды. Куды тамъ! я жаднымъ способомъ не можу попасты наветъ у Архангельскъ. Бачывся зъ Павломъ Чубомъ: вінъ переведенъ у Архангельскъ Секретаремъ Статыстычного Комітету. П е т р о.

Вы пысалы про цыркуляръ до цензуры объ украінськыхъ кныжкахъ то що... А якъ же такъ, що у журналахъ пышуть артыкулы про потребу украінськыхъ кныжокъ, і супроты п. Каткова. Напрыкладъ у Сент. кныжці Бібл. для чытання е артыкулъ якогось Варнака, Украинскія книжки, і ынші. Ще

Вы пысалы объ аксаківцяхъ і катківцяхъ. Хіба жъ у насъ нема своіхъ аксаківцівъ? Панъ Кулішъ первый. Вінъ напысавъ було артыкулъ супроты народолюбцівъ для журнала Говорського, та такъ круто, що самъ панъ Юзефовычъ розраявъ іому друковаты іого; у Кіянъ есть спысаный той артыкулъ.

VI. Архангельскъ. 12 Февраля. Коханый Земляче! Выбачайте, що довго не відпысувавъ на Вашъ лыстъ. Спочатку довго не змігъ выкрутыты Вашого лыста у Павла Чуба (мы зъ нымъ міняемось лыстамы), а потімъ занедужавъ і выпросывся въ отпускъ у Архангельскъ. Жытыму тутъ до 3 Марта, а потімъ хочетьця перевестысь у Шенкурскъ. Балакаючы зъ Павломъ, мы надумалысь, що добребъ було выстачыты тута украінськый збірныкъ, найголовнійше ізъ праць тіхъ земляківъ, которі попалы на чужыну. Прычыны, від чого краще тута выстачыты збірныкъ: разъ, та, що друкъ для Павла, якъ Секретаря Статист. Комитета, дуже дешевый, а друга та, що, друкуючы учені праці Кіянъ то що, мы полегчылыбъ іхъ і далыбъ змогу імъ прынятысь за пысання кныжокъ для народу і за народню освіту. Збірныкъ мае буты учено-літературный. У мене уже е артыкулів зъ 7, одынъ по історіи, другый по археологіи, третій по філологіи, остатьні мыѳологычні. Павло напысавъ кілька праведчыхъ артыкулівъ, 4 казки, одынъ розказъ і вырші. Буде ще розказъ Лісовыка (попа Сільванського). Напышемо до Ященка, Шиманова и Завадського. А Вы добребъ зробылы, якбы напысалы п. Лободі і ще кому знаете. Просымо й Васъ пыльно прыслаты що небудь у збірныкъ. У Васъ мабуть есть вырші, то зашліть. Які артыкулы Вы посылалы у Черніг. Лыстокъ? Чы не відібралыбъ Вы іхъ відъ Глібова і не прислалыбъ намъ? Глібовъ теперъ у Ніжені; туда адресуйтесь до іого. Вінъ ще не мае місьця, але сподіваетьця скоро маты. Зъ Украіны не маю добрыхъ вістівъ, а Вы? Кінчаю лыстъ, бо треба ще де-кому пысаты. Петро.

Адресъ мій: Въ Холмогоры. Винному Приставу Константину Васильевичу Амосову.

VII. 8-го Марта. Коханый Земляче! Я знов опинився на старому місці, хоч й не того, хотілос'. Трохи було розважав себе з Чубом та з иншими земляками, та оце знов доводит'ця сумувати на одині. Та мені це не первина: уже три роки живу я у повітових містах, як у болоті, дак утянувся якос'. Инколи й на мене находят' такі думки, що й не знаєш, щоб заподіяв з собою... найбіл'ш тоді, як сидиш без грóшей—та розум удержує від сього: все таки сподіваєс'ся, шчо прийде колис' той веселий час, що й у наше віконце заглянит' сонце. Ми повинні учитис' терпиливости у нашого вікопомного Тараса, що яке то лихо зкойілос' йому, а все таки вистояв, як той величавий дуб, що пройшов над ним ураган. Найголовнійша річ здоров'я. Треба його зберигти у тутешнйому триклятому климату, щоб, як коли вернемось до дому, бути користними рідному краю. Здоровому чоловікові легше переносити неволю й недолю. Мені хотілос' би знати, як ваше здоров'я? Я заслаб був до того, що ледви ногами двигав, у трунку ні житний хліб, ні свіжа вода не перегоряли, чаю не міг пити, тіл'ки теплу воду, тошчо... Тепер же після Архангел'ска видужую; багато помагає лікарс'ка покойова гімнастика і новий способ проводити час. Може б і Вам була на користь гімнастика; вона бува усяка: і від трунку, і від слабости нервів, груди тошчо. Живу я так: устаю вран'ці о 6 годині (а незабаромъ вставатиму о п'ятій), займаюс' гімнастикую (!), гуляю, потим снідаю і разом п'ю чай, спочиваю з пів години, працюю, знов шпацірую, перед обідом знов гімнастика, після обіда зараз чай, потім спочиваю, потім знов працюю, у вечері йду у гості до кого небуд'. Так шчо дня. Так мені веліли лікарі, щоб як мога менше писав і читав, бо у мене нерви й груди дуже слаби. Проживаю грошей не багато, від скарбу ні шага, а живу на ті, що получаю від стати-

стичного комітету (у которому лічус' членом) за свой артикули; примірно у рік 180 карбован'ців (Тутешній комитет платит' за друкований лист від 10 до 20 карб.). Усе збираюс' де які з свойіх прац' послати у московс'кі часописи, та якос' тим і кінчаєц'ця.

10 марта. І забув подякувати Вам за вирші; вони мені вподобались дуже, найбіл'ш думки, тіл'ки може третійі не надрукуют'. Збірник наш піде до ценсури у первих днях серпня, бо Чубови артикули де-які шче зовсім не написані, а де-які не виправлені. Правда, воноб крашче булоб, як би збірник був написаний по нашому, та шчо робити, коли ми не гаразд орудуємо своєю мовою. Наукових артикулів у нас буде чимало, от краснописі (bellettres) дас'бі, оприч виршів Чуба. Чи не написалиб Ви весною якого оповідання або приповісті? Чи не знаете, де Шиманов? Треба йому об цім ділі написати. Хто-то п. Ковал'скій і де він живе? чи не зісланий? «Двѣ русскія народности» не беремос' перекласти, бо дуже важко. Про Носа й Тішчінс'кого нічого не знаю; як бы іх не додержали до смерти, бо уже чимало там умерло (наприклад Нечипоренко вмер у фортеці), а инші тіл'ки вирвут'ця, то недовго проживают' (наприклад Левченко умер через рік після фортеці, а Бекман і того не вижив). Важко становит'ця на душі, чуючи такі новинки, та шчож робити, коли така наша доля нешчаслива, шчербатая. Братерс'ки Вас обнімаю Петро.

Чи не читали або чи не чули, що за роман «З України» по нашому видав п. В. Дорошенко, і що воно за В. Дорошенко? Такого у «Основі» не було. Я знаю у Чернігові учителя Дорошенка, рідокохан'ця, так той Иль'ко і лінивий чоловік, щоб написати роман.

Надписуйте листи просто: Въ Холмогоры, Петру Саввичу Ефименку.

VIII. 27 мая. Холмогоры. Коханый земляче! Дякую за Ваш лыст, хоч і не веселый; я уже два місяця, як не получаю жаднойі вісті. Був лыст від Яшченка, та до мойіх рук не дійшов, а десь загынув... І я тепер, як і Вы нічогісінько не роблю; роботы чымало, та щось руки до нейі не піднімаютьця. Для Статыстычного Комітету конечне треба прыготовыты кільки артыкулів, бо я з того жыву, і матеріялы є, да не можу, все одкладую од одного місяця до другого; хожу, як очумілый.

Вы б попрохалы у губернатора дозволеньня іздыты по повіту з справныком то шчо для опысу його, тодіб був матеріал для роботы і розвага.

Вы пытаете про Куліша, де він тепера, і про Моригеровського (!), шчо воно за чоловік. Два місяця назад тому Куліш був у Петенбурсі; одын мій знайомый бачыв його у Васыля Мыхайловыча. Тепер він запевно на Вкрайіні. Чи його діло Кієвлянін, чы ні—не знаю; бо у перше від Вас чую про таку газету. Васыля Мыхайловыча трычі обшукувалы, дякуючы пісням Каткова і т-ва. Маргеровського я добре знаю, бо за одну справу высланы(й) з Перьмі. Чоловік він розумный, тількы мені не подобалась його вдача: чималый эгоіст (може тількы в теорійі), а до того страхополох; через його я попав сюды. Він зо мною лыстувався, та мені не хотілось... Може я й помыляюсь, судячы так об йому; самы маете його перед очыма, то можете судыты. Шче до того треба сказаты, шчо я знав його тры рокы назад, а за такый час, пры нашому жытті, чоловік так може змінытьця, шчо його й не пізнаеш; здаетьця, я сам не пізнав бы себе за ці тры рокы.

У Харькові выйшов збірнык украінськых пісень з нотамы, выданый кныгопродавцем Баллиной, кажуть, дешевый и дуже гарный. Прощайте.

Братерськы Вас обнімаю Петро Ефименко.

IX. Холмогоры. 4 лыпця. 1864. Збірныка нашого не буде, бо ніхто з тых, у кого просылы артыкулів, не прыслав нічого, а до того є шче й ынша прычына, про котору не пышу. У нас ніколы не йде добре огульне діло; значыть, колы працюваты, то треба—кожному особно, з ціого може й выйде

шчо путніого. Я зладывъ «записку для собиранія въ Южной Руси миѳологическихъ матеріаловъ» и думаю послаты въ губернскія вѣдомости южныхъ губерній и шче хочу выдаты збірныкъ украінськыхъ шептаній (уже є у мене іх 70 штук); чы не збыравъ іх хто з вашых знайомых полтавців? Требаб нам, зісланым украіньцям, напысаты і оголосыты друком, за вспільным подпысом, наше зданьнє об украінській справі, докладно розібравше усі зачепкы, які намъ роблять московські відомості і ынші часопысі і раз на завше довесты, шчо украінофылы німало не мыслять об сепаратызмі і в полытыку не втручаютьця. Чы не напысалыб вы того? Ябъ давно взявся за це діло, та чую себе нездольным, однак з великою охотою напысав бы свое власне зданьня, котреб послужыло вам матеріалом для выробленьня. Колы візьметесь за це діло, то я прышлю свою запыску. Артыкула Милюкова не чытав, а прочытаю, бо тут буде Эпоха; доброго від Милюкова нічого не можна сподіватьця, бо він, кажуть, і дурень і поганый чоловік. Колы вы хочете перекладуваты «про хымычный составъ солы», то краще булоб переложыты артыкул: «Шчо кожному треба знаты з хыміи», шчо був надрукованый у Учытелі за 1861 рокъ; ябъ міг прыслаты вам той артыкул. З Кіева, пышуть, шчо[1]) Кіевлянинъ мае буты слабою копіею московськых відомостей. Пысалы мені відтіля, шчо Носа і Тіщінського вернулы до Чернігова, та ця чутка, здаетьця, шче не певна; скоро довідаюсь і напышу. У Кыеві, здаетьця, усе благополушно, бо нічого не пышуть. Вы лыстуетесь з Номісом, запытайте його, чы напысав хто небудь наську грамматіку і чы складаетьця руско-украінськый словнык, бо ці два діла найпотрібнійші для нас. Шчо[1]) то за література, колы нема ні мовныці ні словныка! Хоч бы переклалы з німецького нашу мовныцю, шчо выдав Міклошыч у Відню. Объ Холмогорах нічого пысаты, бо це такый же звірынець, як і Тотьма, тількы ныжчого розбору, бо мае мешканців шчось[2]) із тысячу з чымсь. Місто маленьке, народу мало, від того усі вады й хыбы выднійші, бо кожен кожного зна, як облупленого. Цур ім! Прошчавайте! Земляк Ваш Петро.

Х. Холмогоры. 9 мая 1865 г. Добродію! Письмо Ваше мною получено. Мы такъ давно прервали нашу переписку, что я не знаю, съ чего теперь и начать. Изъ родины не имѣю положительно никакихъ свѣдѣній, да, вѣроятно, и нѣтъ ничего интереснаго. О себѣ могу только сказать, если не писалъ раньше, что я получилъ мѣсто дворянскаго засѣдателя, а слѣдовательно, и нѣкоторое матеріальное обезпеченіе... Занятія мои по южнорусской миѳологіи идутъ успѣшно. Посылаю Вамъ одинъ экземпляръ программы для собиранія миѳологическихъ свѣдѣній въ Южной Руси. Будьте добры, напишите отвѣты на нее, насколько можете. Если будете писать ихъ, то пишите съ возможно большими подробностями и объясненіями. Такъ какъ это дѣло не къ спѣху, то Вы можете писать повагомъ, потроху. Не возмется никто либо изъ вашихъ тамошнихъ знакомыхъ, земляковъ или не земляковъ, все равно, также написать отвѣты. Для меня здѣсь по этой программѣ составили отвѣты полякъ, бѣлоруссъ и великороссіянинъ. Это важно для сравнительнаго изученія вѣрованій. Не знаете ли, гдѣ въ вашей губерніи проживаетъ воспитанникъ черниговской семинаріи Альфонскій и не можете ли Вы переслать ему программы?

Пословицы Номиса я получилъ отъ него. Стронинъ по прежнему въ Пинегѣ. О Чубѣ врутъ... Меня очень интересуетъ смерть Андрущенка. Если особа, сообщившая вамъ объ этомъ, можетъ доставить о немъ болѣе подробныя свѣдѣнія, то, будьте добры, передайте ихъ мнѣ. Я, какъ его другъ, считаю догомъ составить краткую его біографію[3]) (для будущаго малороссійскаго журнала). Братерски обнимаю Васъ П. Ефименко.

---

[1]) В рукоп. шо. [2]) В рукоп. шось. [3]) В рукоп. біографія.

XI. Холмогоры. 1867 г. іюня 28. Написавъ два года тому назадъ послѣднее мое письмо къ Вамъ въ Воронежъ, я отвѣта на него не получилъ, не зная рѣшительно чѣмъ объяснить Ваше молчаніе; изъ за границы также не имѣлъ отъ Васъ ни одного письма... Я, какъ видите, по прежнему прозябаю въ Холмогорахъ. На первый день Пасхи возили меня въ Архангельскъ, для исправленія должности секретаря Статистическаго Комитета, и я пробылъ тамъ до половины Іюня, воображая себя навсегда крѣпкимъ къ Архангельску; но свыше пришло распоряженіе, чтобы мнѣ возвратиться вспять. Впрочемъ, я имѣю твердую надежду снова попасть въ Архангельскъ и поселиться тамъ, такъ какъ мнѣ дано въ томъ слово. Вы совѣтуете мнѣ постараться попасть на югъ, именно въ Екатеринославль. Но сами же Вы пишите, что нравственно Вамъ тамъ хуже, нежели въ Тотьмѣ. Я это очень хорошо понимаю и отсюда, и потому, еслибы мнѣ какимъ нибудь чудомъ представилась возможность отправляться на югъ, то я бы крѣпко задумался о томъ—отправляться ли туда или нѣтъ, въ особенности, если присовокупить къ этому отсутствіе всякихъ матеріальныхъ средствъ для перевода. Кромѣ того, при моемъ болѣзненномъ состояніи, я также буду безполезенъ на родинѣ, какъ и здѣсь.

Южнорусскій Сборникъ, о которомъ я когда то мечталъ, не состоялся, отчасти вслѣдствіе моей болѣзненности, а главное по отсутствіи всякой нравственной поддержки со стороны другихъ. Я уже нѣсколько лѣтъ, какъ не веду переписки съ моими южнорусскими знакомыми и приятелями, за исключеніемъ Ивана Бѣлозерскаго, не желая, чтобы они считали себя компромитируемыми корреспонденціей со мной. Самому же составить разносторонній сборникъ, при томъ такъ, чтобы онъ былъ интересенъ во всѣхъ частяхъ, не возможно. Мои статьи, приготовленныя для Сборника, валяются у меня безъ надобности и ждутъ удобнаго случая, т. е. изданія кѣмъ нибудь другимъ сборника, для появленія въ свѣтъ, въ числѣ иныхъ статей. Если бы Вамъ пришло желаніе издать, кромѣ спеціальнаго этнографическаго сборника, еще сборникъ общій, обнимающій различныя стороны жизни нашего народа, въ такомъ случаѣ я съ удовольствіемъ сообщилъ бы Вамъ все то, что у меня есть подготовленнаго къ печати. Я въ настоящее время приготовляю Сборникъ велико-мало-и бѣлорусскихъ заклинаній, причитаній, народныхъ молитвъ и пр. Вамъ, можетъ быть, пригодилось читать въ газетахъ объявленіе о немъ? Не имѣете ли Вы чего либо по этой части рукописнаго?

Чубинскій въ настоящее время находится въ командировкѣ для изслѣдованія торговли въ пяти сѣверныхъ губерніяхъ, эта командировка дана ему Вольнымъ Экон. Обществомъ; въ ней онъ пробудетъ до октября мѣсяца. Стронинъ теперь въ Архангельску и будетъ уѣзднымъ судьей въ Шенкурскѣ, если согласится министръ юстиціи.

Дружески жму Вашу руку Петръ Ефименко.

ЄВГЕН РУДНИЦЬКИЙ

„ДЕЛО О НОШЕНИИ ХЛОПОМАНСКОГО КОСТЮМА.“

(Справа Амоса Свидницького, Анатолієвого брата).

Справу цю взято з колишнього архіву уманського поліцейського управління. Розповідає вона про те, якого лиха могло людині завдати... українське вбрання.

Було це так. Улітку 1865 року парубок Амос Свидницький повертався з Чернигівщини від брата свого Анатоля—додому, на Поділля. По дорозі зупинився він в Умані, в заїзді Шльоми Гондельмана і за тогочасним звичаєм заявив свій проїзний білет уманському поліцейському приставу. Взявши пристав білета та й зауважив, що «пред'явитель сего дворянин Подольской губ. Амос Патрикич Свидницкий... в малороссийском костюме, т. е. в холщевой рубахе, вышитой на воротнике и передней части, в широких синих суконных штанах малороссийского покроя и черною мужскою кофтою, называемою по малороссийски корсетка» (sic). Не вагаючись ані трохи, пристав вирішив, що оце перед ним—не хто як хлопоман, і Свидницького тут-таки заарештовано. Зараз-же зроблено трус у заїзді, в нумері, де спинився Свидницький, а там, серед «прочих неподлежащих сомнению вещей» знайдено мисливську рушницю, пороху щось із 9 фунтів, шроту 10 фунтів та инше мисливське приладдя, опріче того двох ловчих собак на ланцюзі.

Хоч як красномовно всі ці речі свідчили за безневинність замірів Свидницького, проте уманська поліція була иншої гадки: Свидницький—не просто собі мисливець, це—хлопоман, що має якісь політичні злочинні плани (аж 9 фунт. пороху!). Звісно, що всі знайдені речі Свидницького конфіскуються, в тому числі й «хлопоманський» одяг; заразом відбирають і 15 крб.—увесь капітал Свидницького, а сам він опинився за ґратами поліцейського «участку».

Негайно пристав сповіщає про подію справника; справник пильно секретним рапортом доносить київському губернаторові: летять запроси до поліцмейстрів—київського, чернигівського, козелецького, а необачного мисливця дошкуляють допитами: де він узяв український костюм; з якою метою носить його; чого приїхав до Уманя, де достав порох, рушницю та инше.

Свидницький докладно відповідає, що український одяг він собі справив у Козельці, бувши в брата; одягається по-українськи «без всякой особенной цели»; розкавує де, коли й в кого достав мисливське приладдя.

Що правда, відразу виявилися деякі прикрі деталі, напр., те, що Свидницький не дворянин, як написано в білеті, а тільки «священнический сын», звільнений з київської дух. семинарії; що не мав він дозволу на рушницю; що заарештований бувши, пробував дати хабаря приставові, то-що.

До того-ж і свідки-козельчани, що на них посилався Свидницький, здебільшого суперечно свідчать, лише Анатоль Свидницький що-сили підтримує брата, та даремно. Поліція не йме віри Свидницьким, уперто шукає політичного підкладу; справа тягнеться цілісінький рік—від 21 липня 1865 р. до липня 1866 р. «Дело о задержанном в г. Умани Амосе Свидницком за ношение хлопоманского костюма, найденный при нем порох, ружье и прочие охотничьи снаряды» розростається на 130 аркушів.

Остаточно долю Свидницького мав вирішити київський губернатор, що йому надіслано виписку із справи по закінченню слідства, але як саме

вирішено справу—того не знаємо. Чи покарано Свидницького за 1298 арт. XV т. («преступная цель» [1]), чи може звільнено від кари—невідомо. Нічого певного не знаємо й про саму особу Свидницького. Хто він? Може український народник 60-х років, що з Нечуєвим Радюком протестував «нашою свитою проти деспотизму, який насів на нашу українську національність»? («Хмари»). Аджеж Амос Свидницький рідний брат авторові «Люборацьких». А може українське вбрання в Амоса—лише данина моді, та в голові в хлопця, крім зайців, покищо нічого не було...

Зрештою, не так герой цієї справи нас цікавить, як отой «дух часу», що віє з пожовклих оцих, мишами погризених, паперів. Тут насамперед маємо документальне свідчення, що інтелігентів заарештовувано за українське вбрання. Дарма, що відповідного артикулу в кодексі законів не було, тому-то й київський губернатор зауважує: «за костюм задерживать не следовало», проте для поліції «хлопоманський костюм»—чи не найбільша провина Свидницького.

Можливо, що всій цій пригоді з костюмом сприяли чисто-місцеві, уманські обставини. Адже Умань та Уманщина мали «недобру» репутацію. Ще в 40-х роках минулого століття, за словами сучасника, «за городом стояла вішалниця і людей ізгонили дивиться, як гайдамаків вішали», немало морочилося з «ґонтюками (як ще й досі згорда називають себе селяни під Уманем) начальство военных поселений», а потім неспокійний 61 рік із «золотими грамотами», з чутками про ножі, заховані в Тарасовій могилі, а там «панські бунти», і ось незабаром після цього всього в самім Умані, серед соняшного дня, з'являється... гайдамака.

Уманська поліція чула вже про тих гайдамак нової формації, знала їхнє нове ім'я—хлопомани, знала десь, що в них замість «свяченого» шукати треба Шевченкових поем та граматок Кулішевих, і свідома бувши своєї місії—охороняти 88 уманських поміщиків-Поляків [2]) від «вольнолюбних» [3]) онуків гайдамацьких... підняла галас трохи не на всю Україну. Оце, гадаю, найголовніша причина поліцейської гарячковости, що геть засліпила очі уманському справникові та його приставам. Звісно, чимало важила й перспектива вислужитись: піймано, мовляли, страшного політичного злочинця. І ось тут одна дуже характерна дрібниця. Пристав відмовився взяти від затриманого Свидницького 10 крб. хабаря. Про цю надзвичайну чесність поліціянтову, звісно, доведено до відому начальства, а того самого дня вже не 10, а всі 15 крб. Свидницького любісінько кладе собі в кишеню помішник справника (справа № 2794).

Невисокої думки буде читач і про козелецьких «обивателів», прочитавши їхні свідчення. Уявляєш собі провінційний закутень, де п'ють горілку, ходять закусювати в ресторацію Попила, инколи стріляють зайців, а найбільш за все дбають за власний спокій та бояться начальства. Що їм до якогось Свидницького, нехай викручується, як хоче: моя хата з краю.

Чи не в оцьому-о болоті захлинувся був брат Амосів, а наш «талановитий, але безталанний» (мовляв Єфремов) письменник Анатоль Свидницький?

Про цього останнього наша справа подає деякі, правда дрібненькі, біографічні дані. Довідуємось, напр., на якій саме посаді був у Козельці Анатоль Свидницький (старший помощник надзирателя акцизных сборов Черн. губ. 9-го округа), знаємо ім'я його дружини—Олена Іванівна, коло його знайомих товаришів у службі—Савченко-Більський, Новицький, Гр. Короленко, Велигорський, Афендик та инші. Можна встановити хронологічні дані

[1]) Див. нотатки справника у справі № 301.

[2]) Л. Похилевич, Сказанія о нас. местн. Кіевской губ. Уманск. уезда.

[3]) Див. характеристику уманців у «Киевск. губ. ведомостях» 1853 г. № 29, И. Пр-ий. «Умань... в агрономическом отношении».

його пробування в Чернигові та в Козельці, навіть знаємо будинки, де він жив: у Чернигові—в будинку Бурими, недалеко від яток, у Козельці—в буд. Величковської.

Сама оця справа Амоса Свидницького повністю не збереглася. Як видно з двох описів, ціла справа була на 130 аркушах, у моєму-ж розпорядженні був зошит на 44 аркуші[1]). Тут маємо лише 4 підписаних документи—оригінали (№№ 3285, 3286, 2794, 2368) а решта або чорнетки (з написом угорі «переписать»), або копії. Більшість паперів написано канцелярійським розгонистим письмом, а деякі дрібненькі—нерозбірливим (м. б. писав сам справник). Документи подаються тут у такому самому порядку, як ідуть вони в рукопису, із збереженням ортографії й пунктуації. Лише з технічних умов *ѣ* замінюється на *е*, ще й викинуто ъ.

По описи № 45[2]). Секретно.

Дело уманскаго уезднаго исправника о задержанном в гор. Умани Амосе Свидницком, за ношение хлопоманскаго костюма, найденный при нем порох, ружье и прочіе охотничьи снаряды.

За 1865 год.

Секретно.

№ 730.

23 іюля 1865 г. Г. кіевскому губернатору.

Задержанный в г. Умани полицейским приставом 2 части г. Умани[3]) именующий себя воспитанником кіевской духовной семинаріи, Амос Свидницкій за ношеніе хлопоманскаго костюма, при обыске коего найдено $8^1/_2$ фунтов пороха 10 фунтов дроби, одно одноствольное ружье и прочіе охотничьи снаряды, на отобранном от него показаніи об'яснил: что по увольненіи его в октябре м-це 1864 года из низшаго отделенія кіевской духовной семинаріи, он проживал непомнит сколько в г. Чернигове при брате своем Анатоліе служившем там помощником акцизнаго надзирателя, за перемещеніем коего в последнее время в г. Козелец он переехал тудаже, а назад тому несколько дней отправился из Козельца по свидетельству полицейскаго управленія через Кіев в Умань в намереніи побывать сдешняго уезда в с. Громах[4]) у родственника своего священника Радолицкаго, после отправиться к отцу[5]) и затем в г. Одессу для поступленія в университет. Из числа найденнаго у него при обыске пороха $8^1/_2$ фунтов пороха он пріобрел покупкою 5 фунтов в г. Козельце в лавке торговца Григорія Дзюбенка по 80 коп. за фунт а последний $3^1/_2$ фунтов у проживающаго в доме Величковскаго чиновника Афендика по 60 коп. за фунт из них Дзюбенко постоянно занимается продажею пороха, а Афендик продал по знакомству, ружье подарено ему в г. Козельце чиновником Шморгуновым, а дробь, патронташ и прочіе охотничьи принадлежности он купил в г. Козельце разновременно у Дзюбенка.

Донося об этом на благоусмотреніе Вашего Превосходительства[6]) и представляя составленный акт обыска и показаніе Свидницкаго с документами его, имею честь донести, что найденный порох вместе с сим отослан командиру Ахтырскаго гусарскаго полка для употребленія при практическом

[1]) За дозвіл скористуватися «Справою Амоса Свидницького» приношу подяку завідувачеві Уманського Окружного Музею—Б. П. Безвенглінському.

[2]) «45» закреслено, поруч поставлено «37».

[3]) Надписано зверху й закреслено «Матковским».

[4]) Село Громи—10 верстов від Уманя.

[5]) У с. Янів, Гайсинського повіту, тепер Уманської округи, 35 верстов від Уманя.

[6]) Після слова «превосходительства» до «что найденный» все закреслено й надписано «имею честь доложить о поверке его показанія по учиненіи обысков в продавцов пороху».

ученіи, а хлопоманскій костюм, ружье и другіе охотничьи снаряды хранятся у меня, а Свидницкій арестован при полиціи впредь до распоряженія вашего превосходительства об учиненіи обыска в г. Козельце в лавке тамошняго торговца Григорія Дзюбенка, у коего Свидницкій пріобрел покупкою порох и дробь, что вместе с сим сообщено уездному исправнику.

№ 779 Секретно.
29 іюля 1865 г.

Г. кіевскому старшему полиціймейстеру.

При обыске задержаннаго в г. Умани за ношеніе хлопоманскаго костюма именующаго себя воспитанником Кіевской духовной семинаріи Амоса Свидницкаго найден в значительном количестве порох, ружье и прочіе охотничьи снаряды и в числе бумаг билет, выданный ему из правления кіевской духовной семинаріи 10 іюля 1864 года за № 236-ым на свободный проезд Гайсинскаго уезда в с. Янов и жительство там по 1 сентября.

Сообщая об этом вашему высокоблагородію имею честь покорнейше просить дознать секретно, действительно-ли упомянутый Свидницкій состоял воспитанником кіевской духовной семинаріи[2]) и какого мненія об нем его начальство равно не замечен ли в каких либо предосудительных поступках о последующем меня уведомить.

№ 925 Секретно.
10 сентября 1865 г.

Г. козелецкому уездному исправнику,

При производстве мною разследованія о приобретеніи в г. Козельце уволенным из Кіевской Духовной Семинаріи священническим сыном Амосом Свидницким в значительном количестве пороха у торговца г. Козельца Дзюбенка и чиновника Афендика, означенный Свидницкій был спрошен противу отзывов Дзюбенка и Афендика и показал: что во время пребыванія его у родного брата его в Анатолія Свидницкаго находящемся на службе в Козелецком акцизном управленіи, занимаясь охотой приобрел по покупке разновременно для охоты порох в лавке Дзюбенка он-же Попило но как его имя незнает и однажды прійдя в лавку его за покупкою вина спросил за порох брат хозяина лавки сказал есть и получил от него 1 фунт за 70 коп. сер.; вскоре после того он купил 1 ф. у хозяина лавки, который показывал ему 3 фунта, но не продал всего и сказал что держит для когото а на другой день Свидницкій пришол купить у хозяина лавки остальные два фунта, но пришедши незастал его, только его брата, который также постоянно занимается в лавке, он отдал остальные два фунта и по просьбе его обещал еще достать 2 или 3 фунта, который он надеялся вскоре получить из г. Чернигова чрез какогото охотника и назначил срок через два дня и в самый день выезда его из г. Козельца пришедши в лавку Дзюбенка застал родственницу его и жену чиновника Афендика, которая спросила его что будет покупать и при дальнейшем разговоре об'явила ему что порох он может купить у ея мужа хотя пять хунтов и по уходе из лавки Дзюбенка через час или два Свидницкій пришедши в дом чиновника Афендика где посидев несколько жена г. Афендика сказала мужу своему Федору Афендику что Свидницкій пришел купить пороху и он сначала было не соглашался но после сказал пойдемте и Свидницкий пошол с Афендиком в кладовую где он вынув бочонок отважив ему 5 фунтов и получил за это от Свидницкаго кредитный 3-х руб. билет и он Свидницкій пришедши домой сей час

[1]) До слів... «в каких либо» поправлено (рукою справника) «какого он образа мыслей в политическом огношеніи».

кучером отослал салфетку в которой был завернут порох. В лавке Дзюбенка прошлаго года купил 1 фунт пороху Григорій Короленко служащій в акцизном управленіи; более еще доказательств в пріобретеніи им пороха не имеет, но брат его Анатолій Свидницкій в письме своем пишет, что он также знает одного господина который покупал порох в лавке Дзюбенка но имени его и фамиліи не упомянул.

Сообщая об этом вашему высокоблагородію имею честь покорнейше просить прописанное выше показаніе поверить формальным следствіем и затем таковое в возможной скорости препроводить ко мне на дальнейшее распоряженіе.

М. В. Д.
Уманскаго
Уезднаго
Исправника
№ 301
Апреля 10 дня 1866 г.

Секретно.
Весьма нужно.

Священнический сын Амос Свидницкій состоящій под следствіем за держаніе у себя в большем количестве пороха на допросе между прочим показал, что он в феврале месяце 1865 г. из г. Чернигова с семейством брата своего Анатолія Свидницкаго переведеннаго на службу в г. Козелец помощником управляющаго тамошним питейно-акцизным управленіем переехал в Козелец и во время жительства при брате его в Козельце[1]) ни с кем знакомства не имел но знали его землемерскій помощник Велигорскій, чиновник Федор Афендик, надсмотрщик броварскаго винокуреннаго завода чиновник Новицкій, чиновник акцизнаго управленія Савченко-Бельскій.

Сообщая об этом вашему высокоблагородію имею честь покорнейше просить допросить описанных лиц за присягою с кем именно Амос Свидницкій во время жительства его в Козельце имел знакомство не имел ли он сношенія с подозрительными лицами и не замечено ли за ним чего-либо предосудительнаго в политическом отношеніи при чем также спросить за присягою бывшаго в то время у Анатолія Свидницкаго кучером по имени Петра, не знает ли он у кого и в каком количестве Амос Свидницкій покупал порох, точно ли по приказанію его он, кучер, относил к Афендикам салфетку, бывшую с порохом, купленным у Афендиков о чем по показанію его знал и кучер тот. Распросы лиц сих прошу как можно поспешить прислать мне к делу.

И. д. Уезднаго Исправника.

21 Іюля[2]). Матковскій задержал и представил Ружье с патронтажем мерка

10 ф. пороху	жил в Чернигове
дробь пистоны	после в Козельце
15. р. денег	где и сколько

Разр. Губернатора 8 августа № 9146 — Свидницкаго за костюм задерживать не следовало— освободить или отдать на поруки. За ружье следовало по прибытіи на жительство заявить полиціи а если не сделал то произвести следствіе отобрав и ружье.

За порох кроме конфискаціи раз'яснить неимел ли Свидницкій в виду преступной цели (1298 ст. XV т.).

Если нет присоединить к изследованію о ружье и дело представить губ. 1296 ст. (за порох) аресту от 3 нед. до 3 м-цев.

---

[1]) Зверху надписано: «в доме Величковской жил».

[2]) Безпосередньо по справі № 301, на окремому піваркуші, оливцем зроблено оці замітки. З одного боку—це конспект справи, з другого—дані перших свідчень. Свидницького. Найцінніше в оцих нотатках—це зміст губернаторової на відношення справника відповіди, що в самій справі не збереглася.

Показаніе 1-е

Порох пріобрел 5 ф. у Григорія Дзюбенка	не продавал и лавки не имеет брат Гаврило тоже
4 фунта у чин. Афендика Ружье подарено Шморгуновым	дал 1 ф. но не продавал

Показаніе 2-е

Порох покупал у Дзюбенка имени не знает (он-же Попило) сначала 1 ф. в 70 коп. в брата хозяина потом 1 ф.—у хозяина 3 раз 2 ф.—у брата хозяина обещал еще 2 ф.	неправда
пришел и застал родств. молодого человека и жену Афендика и последняя предложила купить у него 5 ф. за 3 р. и кучером отослал салфетку.	каким
В лавке Дзюбенка 1 ф. пороха купил Григорій Короленко, служ. в акц. упр.	неправда.
Брат Анатолій писал отцу, что еще покупал какой то госп. В Кіеве вел себя хорошо и ни в чем незамечен.	неправда.

Следственное дело

О священническом сыне Амосе Свидницком, арестованном за держаніе у себя в большом количесгве пороха. Началось 20 апреля 1866 года. Кончилось[1]).

Постановленіе.

1866 г. генваря 24 дн. и. о. ум. ус. и. по расмотреніи дела о задержаніи проезжавшаго через Умань св. с. А. Свидницкаго находит что таковое необходимо дополнить в следующих обстоятельствах:

1. Из рапорта пристава 2 части Матковскаго (см. д. 1-й) видно, что Свидницкій предлагал Матковскому 10 р. чтобы освободить его. Следует спросить Свидницкаго—было ли это и с какою целью делал он это предложеніе.

2. Предложеніем губерн. 8 августа № 9146 (см. д. 17) что по прибытіи на жительство в Кіевскую губ. (из Черниговской) ему следовало заявить имевшееся ружье полиціи, а если он не исполнил этого, то следует отобрать ружье и произвести следствіе об удержаніи; при чем об оказавшемся у Свид. в знач. кол. порохе сказано независимо конфискованія такового следует сделать строгое разследованіе не имел ли Свидницкій в виду какой преступной цели (ст. 1298 т. XV) и если неокажется то ограничиться присоединеніем обстоятельства этого к изследованію о ружье. Для раз'ясненія обстоятельств этих следует: а) спросить Ам. Свидницкаго от чего он не заявил полиціи об имевшемся у него ружье за прибытіем в кіев. губ.—какая была цель пріобретенія им пороха в таком значительном количестве как у него найдено. За сим как из имеющихся уже в деле показаній его видно, что он, выбывши из Кіева в 1864 г. из семинаріи жил у брата своего Анатолія сначала в Чернигове, потом в Козельце до времени пріезда его в Умань. Из отзыва кіев. пол. (см. д. 47) видно, что во время жительства в Кіеве (в семинаріи) он вел себя хорошо и в политических стремленіях замечен не был, то обстоятельство о поведеніи его образе мыслей и политическо благонадежности поверить в местах последняго жительства его в 1864 г. т. е. в Чернигове и Козельце для чего допросить предварительно его у кого именно он жил в этих городах и с кем был знаком или кто его знал. Отнестись к местным начальникам полиций о формальных розысканіях в сем

[1]) Дату не проставлено. З дальшого видно, що справу закінчено в липні 1866 року.

предмете чрез опрос знавших его лиц, чем и должно выяснить обстоятельство неимел ли он каких преступных целей в пріобретеніи пороха.

3. В показаніи Свидницкаго 21 іюля (л. д. 8) он между прочим сказал что в Козельце Гаврило Дзюбенко продававшій ему порох продает таковой постоянно. Противу обстоятельства сего спросить Свидницкаго—чем можно доказать постоянную продажу Дзюбенком пороха—и если укажет доказательства или какіе нибудь факты просить козелецкаго исправника о изследованіи сего.

4. В показаніи его же Свидницкаго 10 сентября (л. д. 45) сказано а) что когда он пришел в лавку Дзюбенка за покупкой пороха, то застал там родственницу его молодого человека и жену чиновника Афендика и б) что купивши порох у Афендика и пришедши домой он отправил обратно салфетку бывшую с порохом чрез кучера служившаго у брата его.

В поясненіе к сему запросить Свидницкаго кто именно была родственница и молодой человек бывшій вместе с г. Афендик в лавке у Дзюбенка при покупке им там пороха и видели ли они эту покупку. Так же кто был кучер относившій к Афендику салфетку бывшую с порохом.

5. Как из произведенных по Козельцу разследованій видно что лица у каких Свидницкій по показанію его покупал порох в продаже онаго ему не сознаются то спросить его Свидницкаго не имеет ли каких доказательств к уликах их в этом—или не надеется их уличить посредством личной с ними очной ставки. О поверке показаній его в сем предмете какіе получатся просить коз. уезд. испр. Постановил: Изготовив запрос Свидницкому пригласить его дать ответы и затем сообразуясь с ответами его сообщить чернигов. полиц. и коз. Исправнику о поверке таковых в чем следует.

М. В. Д.
Уманскаго
уезднаго
исправника
№ 301
Апреля 10 дня 1866 г.

Секретно.
Весьма нужное.

Господину черниговскому полиціймейстеру.

Священническій сын Амос Свидницкій состоящій под следствіем за держаніе у себя[1]) в большом количестве пороха на допросе между прочаго сказал что он[2]) в 1864 г. из города Кіева отправился в г. Чернигов, где с осени того года по февраль 1865 г. проживал у брата своего Анатолія Свидницкаго состоявшаго на службе при акцизном управленіи, квартировавшаго в доме г. Буримы близ мясных лавок знакомств ни с кем незаводил но знают его управляющій домом г. Буримы мещанин Мойсей фамиліи не знает жена его Анастасія и прислуга бывшая у брата его Анатолія Свидницкаго, но кто они и где теперь они живут—незнает.

Сообщая об этом вашему высокоблагородію имею честь покорнейше просить означенных лиц допросить под присягою за исключеніем Афендика котораго слушать без присяги с какой стороны известен им Амос Свидницкій с кем он во время жительства его в Козельце водил знакомства, незамечен ли он в каких-либо сношеніях с людьми подозрительными и неблагонадежными в политическом отношеніи, какую вел жизнь и вообще незамечено-ли в образе его жизни чего-либо предосудительнаго, а равно какого он был поведенія; при чем ежели указываемые Свидницким лица назовут и еще кого из знакомых его то допросив и тех под присягою о том же[3]) поспешить

[1]) «держаніе у себя»—закреслено; написано зверху «пріобретеніе».
[2]) по слові «он» закреслено «в іюле месяце».
[3]) По словах о том же все до кінця закреслено.

как можно скорее прислать мне их показанія по уваженію тому, что его дело политическаго характера требующее быстрое производство.

И. д. уезднаго исправника[1])

Его превосходительству господину кіевскому губернатору.

10 іюля № 784

Исправляющаго должность уманскаго уезднаго исправника.

Рапорт

Произведенное следственное дело о задержанном в г. Умани уволенном из кіевской духовной семинаріи священническом сыне Амосе Свидницком за ношеніе хлопоманскаго костюма и держаніе у себя в значительном количестве пороха и одного ружья при сем вашему превосходительству вместе с краткою из онаго выпискою на благоусмотреніе представить честь имею, докладывая при этом а, что как в предписаніи вашего превосходительства от 8 авг. 1865 г. № 9146 сказано что Свидницкому по прибытіи на жительство в Кіевскую губ. из Черниговской следовало заявить имевшееся у него ружье полиціи, а если он не исполнил этого то следует отобрать ружье и произвести следствіе об удержаніи, но как ружье это не заявлено полиціи как видно из дела потому что проезжая из Черниговской губ. чрез Кіевскую он не намерен был оставаться здесь на жительстве предполагал заявить оное по прибытіи на место родины, то посему имею честь испрашивать разрешенія следует ли ружье это возвратить Свидницкому или же отправить в арсенал до полученія каковаго разрешенія ружье хранится у меня и что порох отобранный у Свид. отправлен ком. 12 Ах. гус. полка 23 іюля 1865 г. за № 733.

Уманскаго уезднаго исправника № 2794 10 іюля 1866 года.

Господину бердичевскому полиціймейстеру

Имею честь покорнейше просить ваше высокоблагородіе поспешить с удовлетвореніем требованія моего от 10 апреля сего года за № 1356-м о взысканіи с бывшаго помощника уманскаго уезднаго исправника Паліенко 15 руб. отобранных от священническаго сына Свидницкаго при задержаніи его в г. Умани, имея при этом в виду, что дело о Свидницком производством окончено и представлено кіевскому губернатору и Свидницкій в скором времени отправиться на свою родину.

И. д. уезднаго исправника (підпис).

Настоящую переписку[2]) вновь препровождаю господину бердичевскому полиціймейстеру имею честь покорнейше просить об'явить проживающему в г. Бердичеве Паліенку, что отобранные от священническаго сына Свидницкаго 15 руб., как по собранным в деле справкам оказывается ему возвращены небыли и как имеющейся в деле на рапорте пристава 2 части г. Умани собственоручной подписи Паліенко видно, что деньги эти приняты им самым, то по сему имею честь покорнейше просить пригласить г. Паліенко уплатить эти деньги, и за полученіем не откажите прислать их немедленно для врученія Свидницкому[3]), в противном случае я вынужден буду, во избежаніе жалоб со стороны Свидницкаго, донести об этом кіевскому губернатору.

---

[1]) На полі цього документа з лівого боку нотатка: «Бердичевскому полиційместеру о взысканіи с Паліенка 15 руб. сер. принадлежащих Свидницкому 10 Апр. № 1356-й повторено Іюля №».

[2]) На полі ліворуч надпис „особ. дело“, а нижче: 21 іюля № 2994.

[3]) Від цього місця до кінця закреслено.

Іюля дня 1866 г.
№ 2049[1]). И. д. уезднаго исправника.

Имею честь уведомить господина уманскаго уезднаго исправника, что требованіе его по изложенному в сем предмету удовлетворено 11 іюля с. г. за № 2227. Іюля 20 дня 1866 года.

Бердичевскій полиціймейстер (підпис).

Его превосходительству господину кіевскому губернатору

Исправляющаго должность уманскаго уезднаго исправника

Рапорт.

Произведенное следственное дело о задержанном в г. Умане уволенном из кіевской духовной семинаріи, священническом сыне Амосе Свидницком, за ношеніе хлопоманскаго костюма и держаніе у себя в значительном количестве пороха и ружья при сем вашему превосходительству вместе с краткою из онаго выпискою на благоусмотреніе представить имею[2]).

Акт.

1866 года генваря[3]) дня, исправляющій должность уманскаго уезднаго исправника, разсмотрев дело о задержанном в г. Умане уволенном из кіевской духовной семинаріи священническом сыне Амосе Свидницком за ношеніе хлопоманскаго костюма и держаніе у себя в значительном количестве пороху и ружья,—и найдя, что таковое вполне обследовано и более дополненій не требует, заключил: дело это приведя в канцелярскій порядок составить из онаго выписку и затем таковое представить на благоусмотреніе господину кіевскому губернатору.

Выписка из дела о задержанном в г. Умани уволенном из кіевской духовной семинаріи священническом сыне Амосе Свидницком, за ношеніе хлопоманскаго костюма и держаніе у себя в значительном количестве пороха, ружья и других охотничьих принадлежностей.

Из акта учиненнаго прист. 2 части г. Умани 21 іюля 1865 года видно, что во 2-й части г. Умани в заезжем доме Шліомы Гондельмана остановился проездом молодой человек пред'явил в части свидетельство выданное ему из козелецкаго уезднаго полицейскаго управленія от 15 Іюня 1865 г. за № 5243 на имя дворянина Амоса Патрикича Свидницкаго, и при вспросе его пояснил, что он тот самый Свидницкій, дворянин Подольской губерніи, едет из г. Козельца в г. Одессу для поступленія в университет. Но как этот господин явился в малороссійском костюме т. е. в холщевой рубахе вышитой на воротнике и передней части, в широких синих суконных штанах малоросійскаго покроя и черною мужскою кофтою называемою по малороссійски корсетка, то вследствіе этого полицейскій пристав 2-й части г. Умани произвел в имеющихся при Свидницком вещах осмотр, при каковом в числе прочих не подлежащих сомненію вещей оказался билет выданный тому же Свидницкому из кіевской духовной семинаріи от 10 іюля 1864 года за № 286, как ученику низшаго отделенія той семинаріи, на выезд Подольской губерніи Гайсинскаго уезда в с. Янов к родным на вакаціонное время. В свертке бумаги, в запертой шкатулке и каменной бутылке примерно 9 фунтов ру-

[1]) Нижче на полі поставлено № 2368, зверху помітка „26 іюля".

[2]) Під оцим рапортом, з лівого боку: по канц. стол 1-й № іюля 1866 г. С представленіем дела о задержанном священническом сыне Амосе Свидницком.

[3]) Слово „генваря" закреслено, зверху надписано оливцем: „іюня", але повинно бути: іюля.

жейнаго пороху, в бумажных свертках и кожанном мешечке разнокалиберной дроби 10 фунтов, особо того обернутое бумагою одноствольное пистонное ружье и в бронзовой машинке сотня малых пистонов, да еще патронташ с 24-мя порожними жестяними ладунками, и зарядною от ружья железною мерочкою, вместе с Свидницким оказались на железной цепи принадлежащіе ему две гончіи собаки, при нем же оказалось денег в трех кредитных билетах пятнадцать руб. более же ничего подозрительнаго ненайдено.

На отобранном от Свидницкаго того же 21 іюля показаніи он пояснил: что по увольненіи его в октябре 1864 г. из низшаго отделенія кіевской духовной семинаріи, он проживал непомнит сколько[1]) в г. Чернигове при брате своем Анатоліи Свидницком служившем там помощником акцызнаго надзирателя, за перемещеніем коего в последнее время в г. Козелец, он пріехал с ним туда-же а назад тому несколько дней отправился из Козельца по свидетельству полицейскаго управленія чрез Кіев и Умань в намереніи побывать здешняго уезда в сел. Громах у родственника своего священника Радолицкаго, после отправится к отцу и затем в г. Одессу для поступленія в университет. Из оказавшихся при нем непозволительных вещей пороху пять фунтов куплено им в г. Козельце в лавке торговца Григорія Дзюбенка по 80 коп. за фунт. а последніе 4 фунта у проживающаго в доме величковскаго чиновника Афендика по 60 коп. фунт. Из них Дзюбенко постоянно занимается продажею пороха а Афендик продал по знакомству; ружье подарено ему в г. Козельце чиновником Шморгуновым, а дробь, патронташ и пистоны он купил в г. Козельце разновременно у Дзюбенка. Малороссійскій костюм сшит им позаказу тамже в Козельце который он носит без всякой особенной цели, а ружье, порох и дробь равно и гончих собак пріобрел для охоты. Заявил себя во 2 части дворянином Подольской губерніи потому, что в свидетельстве выданном из козелецкаго полицейскаго управленія ошибочно написан этим званіем. На держаніе у себя охотничьих припасов установленнаго свидетельства не имеет.

При разследованіи обстоятельств сего дела противу показаній Свидницкаго обнаружено. Из акта составленнаго 29 іюля 1865 года заседателем козелецкаго уезднаго полицейскаго управленія видно, что он вследствіе отношенія уманскаго исправника с понятыми прибыл в лавку козелецкаго 2 гильдіи купца Гаврила Дзюбенка для отысканія пороха. Делал обыск во всех местах лавки, в разных ящиках, коробках и на полках, по которому нисколько пороху не найдено.

Козелецкій 2 гильдіи купеческій брат Григорій Дзюбенко на данную ему 29 іюля за № 44 повестку отозвался что собственной лавки он не имеет, и порохом не торговал и никому никогда непродавал, а дробь г. Свидницкій в лавке его родного брата покупал, то как слышно было, г. Свидницкій проживавши у своего родного брата Свидницкаго часто занимался охотою.

Губернскій секретарь Феодор Григорьев Афендик 31 іюля 1865 года отозвался, что находясь на службе в г. Козельце и квартируя некоторое время на одном дворе с акцызным чиновником Анатоліем Свидницким, при котором проживал его брат Амос Свидницкій, котораго он знал как охотника имевшаго гончих собак и часто охотившагося около Козельца, и по его просьбе непомнит когда именно дал ему пороху неболее фунта но таковаго непродавал.

Колежскій регистратор Иван Шморгунов 1-го Августа 1865 года отозвался, что им действительно в первых числах іюня того же года подарено Амосу Свидницкому одноствольное ружье с серебряною на нем насечкою.

Старшій помощник надзирателя акцызных сборов Черниговской губерніи

[1]) Із жовтня 1864 р., по лютий 1865 р.

9 округа Анатолій Свидницкій поданным об'явленіем 14 Іюля 1865 года в козелецкое уездное полицейское управленіе, просил о выдаче брату его дворянину Амосу Патрикичу Свидницкому узаконенных свидетельств: 1-е для свободнаго проезда в г. Одессу для поступленія в тамошній университет и 2, на право иметь при себе ружье.

Из рапорта козелецкаго уезднаго исправника от 5 августа 1865 года за № 740, между прочим видно, что на основаніи письменнаго отзыва родного брата Амоса Свидницкаго служащаго в г. Козельце помощником акцызнаго надзирателя действительно выдано свидетельство из козелецкаго уезднаго полицейскаго управленія 15 іюня № 5243 для проезда Амоса Свидницкаго в г. Одессу, но без включенія права иметь при себе ружье.

Уволенный из кіевской духовной семинаріи священнический сын Амос Свидницкій показал: что во время пребыванія его у родного брата своего Анатолія Свидницкаго, находящагося на службе в г. Козельце Черниговской губерніи в акцызном управленіи, занимаясь охотою пріобрел покупкою разновременно пороху в лавке г. Дзюбенка, в доказательство чего говорит, что он пришел однажды в лавку Дзюбенка за покупкой вина и спросил за порох, на что брат хозяина лавки сказал есть, и он Свидницкій получил отнего 1 фунт в 70 коп. сер. вскоре после того он купил 1 фунт у хозяина лавки, который ему показал 3 фунта пороху и об'яснил, что держит для когото более одного фунта, неможет продать, почему Свидницкій надругой день пришел нарочито купить у хозяина лавки остальныя 2 фунта, но пришедши незастал его а только его брата, который отдал ему и остальные 2 фунта и обещал еще достать два или три фунта пороху, который надеялся получить вскоре из г. Чернигова от какого то охотника и назначил срок чрез два дня; в самый день выезда Свидницкаго из г. Козельца, он пришедши в лавку и застал жену г. Афендика, которая спросила его что он будет покупать, наверно порох и сказала если нужно ему пороху то чтобы зашел к ним где может достать хотя 5 фунтов, почему он пришедши через несколько времени к ним в дом, где г. Афендик отсыпал ему из боченка 5 фун. пороху за который он заплатил 3 руб. и что влавке Дзюбенка куплен 1 фунт пороху Григоріем Короленком служащим в акцызном управленіи; более же доказательства он Свидницкій неимеет.

Козелецкій 2 гильдіи купец Гаврило Дзюбенко 8-го октября 1865 года отозвался, что он уволенному из кіевской духовной семинаріи священническому сыну Амосу Свидницкому пороху никогда не продавал и трех фунтов непоказывал и продажею такового он вовсе незанимается.

Козелецкій 2 гильдіи купеческій брат Григорій Дзюбенко 11 октября 1865 года отозвался, что он уволенному из кіевской духовной семинаріи священническому сыну Амосу Свидницкому пороху непродавал равно также недавал ему обещанія достать такового, и ни от кого ненадеялся получить порох.

Старшій помощник надзирателя акцызных сборов 1-го участка 9 округа Черниговской губерніи Анатолій Патрикіев Свидницкій 11 октября 1865 г. об'яснил: что покупал ли порох помощник землемера Михаил Велигорскій о том свидетельствовать неможет понезнанію, и что однажды жена его Елена и брат Амос Свидницкіе вышли вместе из дому и воротившись принесли немного пороху завернутаго в бумагу весом котораго было $^3/_4$ фунта который куплен в лавке Гаврила Дзюбенка и продан братом его Григоріем за 80 коп. серебром[1]), что кроме незнакомых жене его лиц свидетелем этой покупки был Михаил Велигорскій, который тогда в лавке Дзюбенка закусывал, кроме этого г. Велигорскій бывше у него в квартире вел с его женою

[1]) Написано. а потім закреслено: далее он узнал от жены и брата.

разговор о том что она неопытна в покупке пороху, потому что спрашивает просто пороху, а следует спрашивать мачку, в противном случае можно воротиться ни с чем, потому что купцы обыкновенно отказывают в продаже пороху, если запрос делается определенно ненамеком, при том при свидетелях.

Губернскій секретар Федор Григоріев Афендик 15 октября 1865 года отозвался, что Амос Свидницкій, когда проживал у брата своего Анатолія Свидницкаго в Козельце, квартировавшаго некоторое время на одном с ними дворе в доме надворной советницы Надежды Петровны Величковской, то имел ружье и гончих собак, и очень часто охотился, поэтому Афендик знавши Амоса Свидницкаго как охотника, пред выездом его из Козельца, дал ему не более фунта пороху, а 5 фунтов совсем ему непродавал.

Жена губернскаго секретаря Марія Яковлевна Афендикова 15 октября 1865 года отозвалась, что священническій сын Амос Свидницкій проживая в г. Козельце, у брата своего Анатолія Свидницкаго, который некоторое время квартировал на одном с нею дворе в доме надворной советницы Величковской, был несколько знаком и раза два с женою брата своего Анатолія был в ея квартире, а пред выездом из Козельца, встретившись с нею в городе около лавок, проводил ее и зашел к ним в квартиру, дорогою он говорил ей что скоро выезжает из Козельца и желает достать на дорогу немного пороху, то она действительно сказала, что у мужа ея вероятно есть хоть немного пороху, потому что он прежде в деревне часто охотился, и если имеет то дасть ему, а когда пришли в квартиру, то она передала просьбу Свидницкаго мужу, который как она после узнала дал Свидницкому немного пороху, но не продавал, как показывает Свидницкій.

Дворянин Гаврило Короленко 30 октября 1865 года отозвался, что он непокупал пороха в лавке Козелецкаго купца Дзюбенка, но даже незнает существует ли в г. Козельце таковой купец.

Помощник землемера Велигорскій 4 ноября 1865 года отозвался, что он не только раннею весною сего года невстречал жены помощника акцызнаго надзирателя Елены Свидницкой в лавке купца Гаврилы Дзюбенка при продаже братом его Григоріем $^3/_4$ фунта пороху, но даже нигде с г. Свидницкою невстречался.

Купецкій 2 гильдіи купеческій брат Григорій Дзюбенко 13 Ноября 1865 г. отозвался, что в лавке брата его купца Гаврила Дзюбенки продажа пороху непроизводится в чем могут положительно заверить соседніе торговцы и что он раннею весною того года жене чиновника Анатолія Свидницкаго Елене Ивановне Свидницкой $^3/_4$ фунта пороху не продавал.

Из билета выданного 10 іюля 1864 года из правленія кіевской духовной семинаріи видно: что ученик низшаго отделенія той семинаріи Амос Свидницкій отпущен в дом своих родителей на вакаціонное время по 1 октября того же года с тем, чтобы он явил свой билет местному благочинному, находясь же в отпуску вел бы себя прилично своему званію, а по истеченіи означеннаго срока явился бы с сим билетом в правленіе семинаріи непременно.

Амосу Свидницкому запрос.

К делу заведенному по поводу задержанія у Вас в г. Умани ружья, пороху и пр. нужны от Вас поясненія в следующем:

а) Из рапорта пристава 2 части делавшаго у вас обыск видно что вы при задержаніи вас предлагали ему 10 р. чтобы освободить Вас.—Поясните, правда ли этому и с какою целью делали вы это предложеніе.

б) Проживая в Козельце и проезжая оттуда домой в Подольскую губ. вы имели у себя ружье.—Поясните, почему вы незаявили сами полиціи в Кіевской губ. что имеете ружье и не испросили дозволенія на удержаніе онаго у себя.

в) Какая именно была цель пріобретенія Вами в таком большом количестве пороха как у вас найден.

г) Из показаній ваших видно что выбывши из Кіева в 1864 г. вы жили у брата вашего Анатолія сначала в Чернигове потом в Козельце и отсюда отправились к родным в Подольскую губ. но на пути в Умани задержаны.— Поясните с какого и по какое именно время жили Вы в Чернигове и в Козельце, у кого квартировали живши в Чернигове, с кем именно были знакомы как в Чернигове так и Козельце.

д) В одном из ответов Ваших 21 іюля вы сказали, что Гаврило Дзюбенко продавшій Вам порох в Козельце—продает таковой постоянно.—Не можете ли пояснить кто может подтвердить постоянную продажу пороха Дзюбенками.

е) Далее из об'ясненій ваших (показаніе данное 10 сентября) видно что а) когда вы пришли в лавку Дзюбенки запокупкой пороха то застали там родственницу его, молодого человека и жену Афендика и б) что купили порох у Афендика и принесши домой Вы отправили обратно салфетку бывшую с порохом чрез кучера.—Поясните кто именно была родственница и молодой человек бывшіе вместе с г-жей Афендик в лавке Дзюбенка – и знали ли они о покупке вами тогда пороха, а так кто был кучер относившій салфетку к Афендику и неизвестен ли он был о продаже вам пороха Афендиками.

Не можете ли представить еще каких либо доказательств напріобретеніе вами пороха так как сделанные вами ссылки не подтверждаются. Не надеетесь ли лиц продававших вам порох довести до сознанія лично очной с ними ставкой.

СОФІЯ РУСОВА.

МОЇ СПОМИНИ

Рр. 1861 — 1879.

На старости я сызнова живу,
Минувшее проходит предо мною.

I.

Коли я переглядаю своє довге життя, коли я пригадую ріжних видатних діячів, з якими я зустрічалася, я можу їх поділити на такі групи що-до напрямку діяльности: діячів російського лібералізму, діячів українсько-російського політичного протестантизму ріжних форм вияву, і діячів цілком українсько-сепаратичного напрямку. Звісно, всі ці напрями не були цілком відокремлені, діяльність усіх цих угруповань провадилася в ті самі періоди часу тими самими особами, але ці напрямки дуже яскраво відбилися в мойому житті, відбивалися вони й на діяльності найкращих Українців, і вони мають ще й тепер чимале значення в сучасному житті українського громадянства.

Народилася я в сем'ї російській. Батько був шведського походження, Ліндфорс, і до свого одруження з моєю матір'ю був протестанської віри. Мати була походження французького—Ганна Жерве. Родина Жерве емігрувала з Франції ще з часів скасування Нантського едикту в XVI стол. яко гуґеноти. Споміж найближчих родичів матери дід її, генерал Жерве, поліг героєм на полі Ляйпцизького бою (за Наполеона I); батько моєї матери і був у нього значковим. Брат моєї матери, офіцер гвардії Петро Жерве, був божевільний,—він не зміг пережити зраду своєї нареченої, якоїсь княжни, покинув Петербург і пішов у манастир до якоїсь пустоші Костромської чи Калузької губернії. Але там у манастирі почав на клиросі співати оперні мотиви, і ченці скоро переконалися, що він психічно хорий, і привезли його до нас на Чернигівщину, де він і прожив до 72 років, так і не видужавши. Він уважав себе за чоловіка божої матери і через те думав, що він не може нікуди виїхати з нашого глухого закутку, бо його зараз обступлять люде з ріжними запитаннями. Взагалі поводився тихо, у нього рідко бували напади лютости: одного разу тільки він попотягав за бороду священика, коли цей прийшов йому заспівати Христос Воскресе, та ще раз сусідку побив по щоках. Жив він у окремому флігелі і з усіма нами поводився дуже лагідно. З ранку до вечора писав свої «думки», мав чудову збірку французьких, німецьких та російських книжок. Я чимало вишукувала завше в його бібліотеці цікавих російських та французьких книг та журналів. Так за читанням та писанням пройшло все життя цеї талановитої, але хворої людини. Його флігель мав зовсім особливий вигляд: одноповерховий квадратовий будинок за брамою нашої садиби, з одного боку виходив у новий сад, що батько насадив попід лісом, а з другого боку—на цвинтар. Усередині було 4 просторих кімнати—одна для доглядача, три для дядька. В середній найбільшій стояла довга руда старосвітська канапа, на стіні висів величезний план—малюнок міста Москви: ціла серія малюнків ріжних міст Европи для дуже великої панорами містилась у другій кімнаті. У третій кімнаті була спальня хорого—за рудим параваном його ліжко. Скрізь по всіх кімнатах стояли шахви з книжками, і дядько завше добре знав, у якій шахві яка книга знаходиться. Там був повний комплект Енциклопедичного Словника XVIII ст., сила журналів російських, французьких, німецьких, репродукцій образів дрезденської галерії та инш.

Сестра моєї матери Наталя Жерве, видатна піяністка, учениця Ліста, також була психічно ненормальна: ще як вона була молода, у неї з'явилась манія переслідування, вона зненавиділа Москву—«Moscou est bête», завше казала вона; не любила і петербурзький beau monde. Її одвезли до Франції. До повного божевілля вона не доходила, але була така ненормальна, що мусила бути завжди під опікою гувернантки; стара француженка, що провадила всі її грошеві справи, нікуди від неї не відходила і прожила при ній кілька десятків літ. Тітка моя була дуже гарна на вроду, мала чудове золоте волосся і тонкі риси обличчя, але в її блакитних очах завше було щось тривожне, неспокійне.

Жерве були в родинних відносинах із ріжними багатими російськими родинами, от як Пісемськими та Філатьєвими. Один мій дядько Павло Пісемський, з костромських селян, розбагатів на лісі, був страшенний аматор мистецтва; його дім у Москві—це був якийсь музей рідких речей. Він багато мандрував по Італії, Франції і привозив звідти чудові речі. Я пам'ятаю, що коли мене малою приводили до нього, то страшно було ворухнутися у його домі, так усе там було застановлене коштовними меблями, порцеляною. Пізніше деякі його речі, як спадщина, перейшли до нашого дому на Чернигівщині—малюнки італійських старих майстрів, чудові вази справжні китайські та французькі, стіл італійської роботи інкрустований з медальонами порцеляновими, на яких були малюнки дуже тонкої праці і річ, яка мене малою особливо бавила—срібний кофейник-паротяг, що по срібних рельсах пересувався по столі. Цей дядько мій мав кілька сестер, Пісемських, старих дів, бо усе життя вони шукали «un homme qui réunit tout», майже всі вони були фанатично побожні і підтримували найтісніші стосунки з вищим духовенством у Москві, а одна з них, Софія Філатьєва, і жила в Новодєвічому манастирі—(моя хрещена мати, добра піяністка: від неї я дістала в спадщину цілу гору нот класичних композиторів).

Що до родини мого батька, то вона була багато демократичніша. В Петербурзі жила його сестра Марія, вдова Шелашнікова з дочками; вони жили в ріжної праці, хто з рукоділля, хто з лекцій француз. мови та музики. Брати батькові були військові. Один із них Микола Ліндфорс був письменником, писав свої записки, щоденники, переклади, дещо навіть було надруковане. Один батьків брат Іван був дуже доброї вдачі, мав велику родину. Неначе в тумані згадую я (мені було років зо 3) обід у цього дядька: багато дітей, хлопчиків; коли обід кінчався, кожний підходив дякувати, а дядько давав кожному скоринку чорного хліба, посипану дрібним цукром, і казав: «що-б ви не їли за обідом, закусюйте чорним хлібом, шануйте чорний хліб, дітки». І так чогось ця його приказка й залишилася у мене в пам'яті...

Батько мій був високий, стрункий, мав чорне волосся і сині очі, дуже гарне обличчя. Вдачею він був незвичайно добрий, лагідний, тільки запальчастий, дуже захоплювався ріжними справами й розвагами. Один час захопився картами, але, давши слово матері, відразу покинув цю розвагу. Був високошляхетної вдачі,—його слово, обіцянка завжди були непорушні. Був гарячий патріот російський. Усю молодість пробув на війнах—з Поляками, Турками, в Сибіру «усмиряв Киргизів» і тільки, коли вже придбав собі на цих війнах ревматизм, почав мріяти, щоб оселитись десь на півдні. Оженився він із моєю матір'ю у Сибіру, бувши ад'ютантом у Жерве, генерала-губернатора в Омську. Батьки мої дуже любилися. По народженні двох дітей—старшого сина Олександра і дочки Марії вони виїхали з Сибіру і купили на Чернигівщині садибу та 1000 десятин землі у пані Ходинцової біля села Алешні (Городнянського повіту). Це був вельми глухий закуток: ліси, піски, болота [1]).

[1]) І тепер найближча станція залізниці—Хоробичі Либаво-Роменської лінії віддалена від Алешні на 24 верстви. Пошта й торговельні установи були в Добрянці за 15 вер-

Олександр Олександрович Русов.
З фотографії 1870-х рр.; (зберігається в Музеї укр. діячів у Київі).

Софія Федорівна Русова.
З фотографії 1874 р.; (зберігається в Музеї укр. діячів у Київі).

Молоде подружжя Ліндфорс бадьоро взялось за піонерство, працюючи серед цілком темного населення крепаків-«малоросів» і серед мало продуктивної природи. Насамперед нові пани переселили крепаків далі від панської садиби, наділили їх добрими шматками землі під двори (поля вони не потрібували, бо споконвіку були ганчарами й садили лише капусту на низинах та картоплю на піску). Маленьку хату пані Ходинцової, якій раніш належала Алешня, мій батько перебудував на дім із 8-ма кімнатами та з мезонином на 2 кімнати, оточив його садом; широкий зелений двір з стайнями та кухнями упирався просто в темний сосновий бір. Скоро в залі залунав фортеп'ян мистецькою грою моєї матери, учениці Фільда. Батько з захопленням віддався господарству, осушував болота, обертав їх на сінокоси, корчував ліс, сіяв жито, овес, гречку і здобував на наших пісках такі урожаї, що з них дивувались сусідні панки: Миклашевські, Глібови, Туманські.

Дивні то все були типи, оті люде, законсервовані в цих нетрах. Василь Савич Глібов—наш ближчий сусід із хутора Глібова (у цьому «хуторі» було не менш як 40 дворів), герой 12-го року, завше з довгою люлькою, з мовою напів-російською, напів-українською, з вічними оповіданнями про війну 12-го року, з сивим волоссям і з великим червоним носом. Він жив з старенькою дочкою, яка на здивовання всім уже в віці понад 40 літ вийшла за молодого красуня, помішника справника Калюжного, що позаздрився на гроші старенької панни, але натрапив на таку скнару тверду скелю, що скоро став посміховищем усіх людей. Дуже добродушна старенька Сахновська Олександра Петрівна жила 3 верстви від нас у довгому веселому селі Олександрівці. Вона мала чудовий дім з простими ясними кімнатами в кінці села, на шляху, що йшов на Городню з Добрянки, що нам дітям дуже подобалась. Вона завше ходила в чистенькому біленькому чепці, в чистеньких шляфроках-капотах і до всіх усміхалася усім своїм зморщеним обличчям і частувала гостей чудесним чаєм із густою сметанкою в маленьких чашечках. Вона бувши вдовою сама не господарювала, а свої чудові сінокоси віддавала на корисних, але не дуже тяжких умовах селянам. Це село було вже не ганчарське, а хліборобське. Трошки далі в другий бік, за 7 верст, жило 2 сестри, старі панни Миклашевські. Молодша Аделаїда, років 30-ти, мала нахил до політики, завжди від початку до кінця читала газету і розмовляла з моїм батьком про найдрібніші закордонні справі, цим страшенно надокучаючи йому. Вона любила дуже квіти, була романтично настроєна. В їх чистеньких світлих кімнатах було повно квітів, а в дворі завжди жив якийсь дивний звір — чи то журавель, чи сарна, чи папуга і т. и. Старшій панні Клеопатрі було вже 50 років, вона сама господарювала, лаялась із селянами, палила довгу люльку і взагалі в моїй дитячій уяві мала більше чоловічий, аніж жіночий вигляд. Але обидві вони були добрі, мали завше невеличку аптеку і лікували селян. Таке сусідство не могло задовольнити мою широко освічену маму, і вона шукала розваги далі, в більш аристократичних родинах, що жили далеко, верстов за 40—60 від нас,—Свічини в с. Тупичеві, Лизогуби в Седневі. Моя мати була дуже релігійна, і їй бракувало церкви в Алешні, бо парафіяльна церква була за 7 верстов за лісами в с. Ловині. Через болота, що лежали навкруги, часом до Ловина не можна було й дістатися.

стов. Коли в 60-х роках приїздив у посад Добрянку цар Олександер II, він пропонував розкольникам провести залізницю на Гомель. Розкольники з хлібом-сіллю навколішках благали, щоб жадна залізниця не проходила порушувати спокій їх закинутого в казенних лісах та наносних пісках містечка. Навіть шосе, що сполучає Чернигів з Гомелем, проходить за кілька верстов од Добрянки. Вона лежала на границі Чернигівської і Могилівської губерній, і євреї провадили чималий контрабандовий торг. Верстов за 10—12 від Добрянки протікав серед густих лісів сплавний приплив Дніпра Сож, але правильна плавба встановилася лише в кінці 60-х років, спочатку між Лойовом і Гомелем, а пізніше безпосередньо Київ—Гомель.

Отже, батько зважився збудувати невеличку церкву в самій Алешні. За допомогою московських тіток батько справді поставив дуже гарну маленьку церкву в стилі Растреллі, тоді модньому. Це була велика приємність для селян, і всі села навкруги завше згадували за це добром мого батька[1]).

До крепаків мій батько ставився дуже добре і нічим їх не гнобив. Мати поводилася з більшою гордістю і більше вимагала. Я ще пам'ятаю, як у неї багато дівчат вишивали в п'яльцях цілими днями, і від прислуги вона вимагала найточнішого виконання обов'язків. Взагалі батки мої були шляхетні, високо освічені люде з добрим серцем, але вони були пани з поглядами свого часу. Я пам'ятаю, як я дівчинкою чогось дуже уважно за обідом роздивлялась на нашого льокая, дуже кумедного Філімона, що подавав за столом; батько суворо спитав мене по французьки, на кого я дивлюсь?—і додав з докором—«On ne regarde pas un laquai». Французька мова панувала в нашій родині. Коли я вже дорослою бувала в Алешні, я від усіх селян чула найприхильнішу повагу до моїх батьків. Населення нашої місцевости—це сумішка Українців з Білорусами, це так звані «лапацони». В нас носять іще білоруські білі свити, і дуже часто можна почути «дзекання»—дзядзько, Дзмітро; вимовляються подвійні голосівки—куонь, вуол. Наші селяне були сумирної вдачі, але хитрі, вже покалічені крепацтвом, підозріло ставилися до всього нового, жили з ганчарства і для своїх горнів завжди крали в панському лісі і дрова і хмиз. Жінки гарно ткали з вовни спідниці і вишивали лиштви кольоровою вовною. В Олександрівці ходили в яскраво червоних домотканих і вдома пофарбованих спідницях, вишиваних зеленою, жовтою і блакитною вовною. Старенькі баби носили на голові довгі білі намітки. Чоловіки ходили в свитках теж із домашньої тканини. В хатах усе внутрішнє влаштування було цілком українське, але самі хати були з дерева, чорні, без садків, з загородженими дворами. Свої ганчарські вироби селяне їздили продавати на Полтавщину та Київщину. За 12 верстов од Алешні—містечко-слобода Добрянка, виключно заселена москалями старого загарту. Половина цього містечка вже належить до Могилівської губернії і заселена самими євреями. Ця Добрянка була і нашою поштовою станцією, і найближчим торговельним пунктом. Московки з Добрянки мали славу добрих садівниць; вони плекали дуже гарні малини та полуниці майже на сипучому піску, споконвіку орендували панські сади. Чоловіки були мулярами і на літо розходилися далеко на ріжні будівлі[2]).

II.

Я народилася 1856 р., в цій самій Алешні, вже 5-ою дитиною в моїх батьків, і народилася такою кволою, що всі були певні, що я недовго житиму, і мама часто казала: «не хочу її любити, все одно помре». Була в

[1]) Перший священник, що правив у нашій церкві, О. Марко приїздив для всіх треб з Ловина, що був парафіяльним центром, хоч і лежав осторонь од усіх сел, що входили в його парафію. Ловин належав великому панові Кейкуатову, що мав там велику гуту (завод шкляних виробів). Вона пожирала страшенну силу дерева. На цьому заводі, звісно, працювали крепаки. О. Марко був неосвіченою людиною, але один із його синів учився в петербурзькому університеті, що було на ті часи дуже рідким з'явищем. Одна з дочок О. Марка була замужем за зайшлим шотландцем Стюартом, дрібним землевласником. Татко любив жартувати з О. Марком. На заутреню великодну він наказував одному з слуг в той самий мент, як уперше заспівають „Христос Воскресе", стріляти з маленької гармати, що була в нього ще з часів його походів. О. Марка попереджали про ці постріли, і він виходив з зав'язаними вухами, але завжди в той мент так лякався, що мало хрест йому не падав з рук.

[2]) В цій Добрянці довший час уже в кінці XIX і на початку XX ст. перебував нотаріусом наш поет Самійленко. В Добрянці вироблялася славетна на київських контрактах яблочна пастила Нечаєва. Літом у ній залишались самі жінки, діти та діди, усі чоловіки розходились на працю до Київа та до Гомеля.

мене і водянка, і ще якісь хвороби. Наша родина під цей час складалася з старшої сестри Марії 12 років, старшого брата Олександра 16 років, сестри Наташі 10 років та брата Володі 6 років.

Наташа й Володя померли ще в перші роки мого життя. Мати за ними так журилася, що захорувала на туберкульозу. Я не пам'ятаю матери, але пам'ятаю, як мене вночі збудили і понесли у вітальню, де за параваном стояло перенесене туди ліжко моєї матери. Вона вмирала, і мене принесли, щоб вона благословила мене. Батько трохи не збожеволів з горя. Він поховав свою Анюту на цвинтарі і збудував над могилою невеличку капличку, де й собі приготовив місце. Капличку всю обтягнули чорним сукном, у ній був великий гарний образ Божої Матери—Неутолимої Печалі. Чорним сукном було все обтягнене і в кабінеті батька, де він замкнувся і нікого до себе не пускав, тільки я мала право що-вечора одвідувати свого зажуреного татка. Як тепер бачу цілком чорну кімнату, велике вольтерівське крісло, в ньому сидить татко, і я з ним. Перед нами горять дрова в каміні, а коло дверей стоїть прикажчик Антін і докладає, що за день зроблено в господарстві; татко мовчки його слухає, иноді невважливо вставляє свої запитання, або вказівки. Йому все байдуже, нема тої, для кого він господарював, улаштовував це родинне огнище,—тої, чий великий портрет висів над чорним столом у чорній рамі. Огонь з каміна відблискує на шклі портрета і надає йому щось живе... А за дверима сестра в жалобнім убранні готує чай у великій залі з свічадами, вже все готове, а вона не сміє покликати батька, не знає, чи він схоче вийти, чи послати йому чай у самотню жалобну кімнату. Вона така молода, але після смерти матери вона господиня, на дитячі плечі впало все хатнє господарство, насіла тяжка турбота за малу сестру.

З цього раннього дитячого віку в мене залишилися лише уривчасті спогади: старенька няня з Грибової Рудні—вона натягає панчішки на мої ноги, а я пустую, розпитую її за новинки дворового життя,—иноді вона приносить мені з «людської» кухні чудову перепічку, що мені здається смашнішою над усі кухарські тартинки з нашого столу. Пам'ятаю подорож до Москви, в величезній кареті, де в мене був цілий куток для моїх ляльок. Виїхали з дому на своїх власних конях, на першій станції вже ждали свіжі коні, що були вислані вперед, і тільки вже з третьої станції брали поштових коней. Їхали до Москви довго. Карета була повна всяких припасів. На станції виносились ріжні валізки з чудовими пиріжками, замовлялася юшка з курки, все запивалося чаєм, і знов усі влазили в карету, як у Ноїв ковчег, і їхали далі. Пам'ятаю, як приїхали ми до тітки Філатьєвої, моєї хрещеної матери, в її чудовий маєток Чайніково—Ярославської губернії (Московщина). Там сідали на довгу «лінейку», запряжену 4-ма кіньми, їхали в ліс по гриби. Помалу їхала лінейка, і тітки через лорнєтку дивилися в траву, і побачивши гриба, казали зупинитись, і якась «дівка» стрибала з лінейки й брала гриб.

Потім одразу ці мої туманні спогади прояснюються. Щось велике стає в житті цілого мого оточення—настав 1861 рік, 19-е лютого. Батько зразу був обраний мировим посередником і з захопленням провадив «уставні грамоти» на користь селян. Але на деякий час мусив поїхати за кордон, одвідати хвору мою тітку Наталю. Сестра не хотіла їхати. Чулим серцем вона вітала великий акт визволення мілійонів крепаків і всією душею хотіла приєднатися до праці, до праці для визволення народу, до нового життя. Але ми виїхали всі троє. Це перший мій виїзд до Европи, на 7-му році життя. Найдовше ми були в Швайцарії, здіймалися на ледівець Ґріндельвальд на осликах, і я і сестра. Пам'ятаю дивне почуття холоду при під'йомі серед теплого літнього дня, Женеву, Інтерлакен, озеро Тунське—але моя

сестра не віддавалася ні красі швайцарських озер, ні розкоші найкращих готелів; вона в Женеві, Берліні шукала російських емігрантів, що разом із Герценом покинули Росію, от як Блюмель і другі. В наші гарні готельні кімнати заходили якісь погано одягнені, розкудовчені люде, батько хмурився, як вони з'являлись, і виходив з кімнати, а сестра з захопленням розмовляла з ними, діставала від них усяку заборонену літературу. Я пам'ятаю, як часто, коли ці люде в синіх окулярах і мені досить неприємні виходили, вона палко хапала мене в обійми і казала: «Ноно, Ноно, ти-ж нічого не розумієш, це-ж найкращі люди Росії». В Женеві для мене взяли гувернантку, швайцарку, що говорила по французьки і знала також англійську мову. Вже в вагоні Mademoiselle André Фані почала мене вчити рахувати стовпи по англійськи—one, two, three—мені це здавалось ні до чого, стовпи бігли перед нами без кінця, а я ніяк не могла запам'ятати більше 4-х.

Коли ми повернулись до Алешні, життя наше цілком змінилось: карлик Сидорка, що раніш сидів у передпокої і мусив запалювати таткові люльку, вже покинув свою службу і пишно з незалежним виглядом проходжав по селі. Нова няня Дуняша, що була також і за швачку, з Москви, оповідала мені, що мій татко «облагодетельствовал свою дворню»: усім подарував добрі шматки землі і дерева на хати, і хурманові Петрові, і кухареві Миколаєві, і навіть кривому пастухові Семенові. Я завше знала, що мій татко найдобріший за всіх, і це мене не здивувало. Але один раз я справді була здивована. Коли я увійшла якось перед вечором у нашу залю, вона була ясно освітлена, чайний стіл був прибраний по празниковому, а за столом сиділи прості селяни. Між ними сидів мій татко і серйозно, заклопотано з ними розмовляв. За самоваром була моя сестра в дуже піднесеному настрої і частувала селян. У деяких із них висіли на шиї медалі на ланцюжках. Я так здивувалася, що зараз побігла до Дуняші - вона мені усе роз'яснила: селяни—то старшини з ріжних сел, татка обрано мировим посередником, і він з ними радиться, як найкраще переводити уставні грамоти. Мало що я зрозуміла з цих пояснень, але престиж татка в моїх очах піднісся. Татко—мировий посередник: це мабуть щось дуже почесне! Але, на жаль, це викликало багато всяких роз'їздів і далеко і близько, і це вже мені не подобалося. Що до сестри, то мене вже ніщо в її поведінці не дивувало: я знала, що на мезонині вона влаштувала школу, і до неї ходили з села хлопці й дівчата вчитись; знала, що вона цілими ночами у ліжку коло мене читає якісь книжки і ховає їх від усіх.

Справді почалось нове життя—але спостерігати його мені страшенно перешкоджала моя Француженка. Вона весь час тримала мене коло себе, я мусила читати ріжні французькі романи з дуже товстої книги «Journal pour tous». Инколи там бувало і щось цікаве, але взагалі за цим читанням я страшенно нудилась. Крім того мені страшенно не подобалось, що Мадм. Фані зовсім не спочувала ані моїй сестрі, ані таткові: завше лаяла наших селян і виголошувала: «quel sale pays, quelle ignorance!» Вона висміювала нашу божу матір, релігію, примушувала мене переписувати цілі колони французьких слів, щоб я запам'ятала їх ортографію. Я переконалась також, що вона страшенний страхополох: одного разу зимою ми пішли з нею на прохідку і в лісі побачили вовка. Вона схопила мене, закричала «le loup, le loup!», і ми бігом погнали в сад. Але я була переконана, що це був не вовк, а собака.

Вона забороняла мені й близько підходити до селянських дітей. Одного раву я побігла потайки з дочкою одного з наших дворових гуляти. Переходячи нашу невеличку річку по колоді, що була перекинута з одного берега на другий, я якраз посередині впала в річку, саме в ряску, але вхопилася за кущі і за допомогою дівчини вилізла щасливо на беріг. Та в якому ви-

гляді,—зовсім мокра, вся обліплена ряскою. Як його вернутися додому через увесь двір, щоб не попастися на очі гувернантки? Але дівчина провела мене на кухню, там мене переодягли, і гувернантка так і не довідалась про мою невдалу екскурсію.

Виховувала мене не вона, а моя сестра і татко, але їх я не боялась, а любила усім серцем. Вони ніколи мене не карали, один тільки раз сталося таке: зимою що-дня ми їздили з сестрою саньми кататься; одного разу було дуже холодно, і сестра звеліла мені скинути «кринолін», що в ті часи носили і малі і старі «дами»; я вперлася, що нізащо не скину. На цю нашу сварку надійшов татко. „Чого ви не їдете? Коні чекають",—суворо спитав він. Коли вияснилась причина затримки, він одразу звелів мені зняти кринолін та ще вкинув мене в ліжко, нашльопав добре і звелів зараз їхати— «Люди й коні не мають чекати на вередування дівчини». Що до моєї сестри, то вона була занадто добра, щоб хоч коли-небудь суворо зі мною обходилась. Молода, зовсім самітна, прив'язана до хати і господарством і моїм вихованням, вона не мала коло себе нікого; з батьком у неї не було щирої інтимности, я ставала для неї і подругою в житті, і навіть довіреним другом її дівочих мрій. Так, на початку визвольного руху несподівано заїхав у наші нетри якийсь професор Шперлінг, з листом од мого брата, що жив у Петербурзі (учень Пажеського Корпусу, гвардійський офіцер, мій брат страшенно нудився на військовій службі і мав зносини з визвольним рухом серед цивільної петербурзької молоди). Він прожив у нас лише кілька день, але ввесь час розмовляв з моєю сестрою; і коли він поїхав, то завіз з собою і частину її серця. Не молодий, не дуже гарний, з великими синіми окулярами він опанував цим серцем не красою своєю, а тим живим словом, розумними думками, запалом громадського ентузіязму. Самій мені довіряла бідна моя сестра таємницю свого серця, завше бувало вночі, коли кінчалась вечеря, вона укладала мене спати; і чимало розмовляли ми тоді з нею. Літом нам часто тоді приносили просто з льоху величезний глек суниць, і весело було їх їсти без мисочок, без цукру, наколюючи на шпильки соковиті ягоди, що пахли лісом, глицею. І тут починались у нас сердечні балачки. Ті романи французькі, що я вичитувала моїй гувернантці, рано роз'яснили мені романичні почуття, і ще не маючи 10 років, я вже добре розуміла кохання, розуміла всю нудьгу незадоволеного серця моєї сестри. І сама я инший раз віддавалася якимось неясним мріям, оманам—от над'їде до батька який-небудь далекий сусіда, вразить мою дитячу уяву чи то якимсь небуденним виглядом, чи то чимсь незвичайним у поводженні, і я вже думаю про нього, уявляю собі його героєм якого-небудь роману. Мені не було ще 4-х років, як мене, ще за життя моєї матери, заручили з Дмитром Лизогубом, але ні в дитинстві, ні дорослими, ми хоч і належали до тої самої політичної партії, а проте з ним не зустрічались, і я познайомилася з ним тільки за рік перед скаранням його на смерть в Одесі, за терористичну діяльність.

В монотонному житті моєї сестри був один період якоїсь надзвичайної веселости: вона познайомилась із родиною Ждановичів, що складалася з 3-х синів і 5-х дочок. Маючи стільки дочок, бідна мати їхня крутилася, як муха в окропі, змагаючи тільки до одного—як-найскорше повіддавати їх заміж. Їхня оселя в селі Камка недалеко від Городні, скоро вславилася на цілий повіт веселими вечірками, що там відбувались; туди з'їздилася вся молодь, усі алеї саду були повні тихих признань кохання. Приїхавши на одну якусь вечірку, залишалися там гостювати цілими тижнями, всі флігелі маленької садиби наповнювалися сіном, де спали, курили, реготались, кохались, заздрили один одному; молоді веселі люди. Приїздила туди і Мімочка моя, і там споміж 5-ьох дівчат знайшла собі першу в житті подругу, щирого друга—Юлію Іванівну Жданович. Це була гарненька брунетка, трохи старша

за мою сестру, з деякими мріями високого змісту і з чудовим контральтом, яке, хоч не оброблене, приємно було слухати; особливо гарно вона виконувала прості українські мелодії. Батько не дуже спочував цій дружбі з «якимись» Ждановичами, але конвенанси вимагали, щоб і ми, хоч раз на рік, робили «прийоми». Таким роковим днем був у нас споконвіку день храмового свята нашої церкви, 28-го липня. Здавна в цей день батько улаштовував громадський обід для селян—усі, хто приходили з других сел до церкви, могли зайти до нас у двір, весь заставлений столами, обідом і т. и. Це було щось старосвітське, патріярхальне, і справляло на мене дуже сильне враження. В цей самий день з'їздилося до нас панство, близьке й далеке... Мала тоді молода господиня клопоту. Самих тільки ваз із квітами скільки ми з нею встановляли, і за допомогою садівника, і самі... А потім розкласти спати гостей, що приїхали здалека,—теж була морока.

Новій течії у громадянстві: визволенню крепаків мій батько віддавався всім серцем. Справедливий од природи він боронив скрізь інтереси бувших крепаків, наділяв селян землею і цим викликав обурення панів: вони не розуміли, як мировий посередник із великих панів міг обстоювати інтереси не своєї верстви, а «мужиків». Батька скоро втомили їхні інтриги. Він розумів справу так, що «шляхетне панство» мусить щиро йти на всякі жертви, щоб вирівняти колишню неправду і виконати накази «маніфесту». Він подав до демісії, або краще передав свої обов'язки мойому братові, якого викликав для цього з Петербургу.

Я довго не знала мого брата. Правда, він приїздив, коли мені було 5—6 років, але ріжниця віку межи нами була занадто велика (16 літ), та й те горе, що тоді переживав мій брат, ізолювало його від усіх. Ще в останній рік життя моєї мами, до моєї сестри взяли гувернантку Евдокію Миколаївну Б. Це був дуже рідкий в ті часи тип дівчини. З убогої родини якогось священника, вона сама придбала собі дуже широку освіту, була горда, незалежна, з дуже милим добрим круглим обличчям. Мій брат за життя матери перебував усі свої вакації в Алешні. Він покохав горду розумну дівчину а вона його,—він-же був такий красень, високий блондин із блакитними очима. Мама висловила одразу своє veto: попівна не пара її улюбленцеві, гвардійському офіцерові. Евдок. Мик. покинула Алешню, але мій брат не покинув її і підтримував з нею таємні зносини. Коли мати вмерла, Саша покинув військову службу і оженився з Евдок. Микол. Цей рішучий крок усупереч усім бажанням, усім заповітам дорогої небіжчиці страшенно обурив батька. Він написав синові, що не буде підтримувати матеріяльно його, і що, як хоче, нехай їде до одного з далеких маєтків Петра Жерве і хазяйнує там. Молоде подружжя заховало своє щастя в костромських лісах. Але батько й син занадто любили один одного, щоб довго бути посвареними, і через рік мій брат із жінкою вже були в Алешні. Тут Евдок. Мик. породила малесеньку дитину і скоро після пологу померла від гальопуючих сухот. Брат був у нестерпимому горі й жаху, він не міг залишатися в Алешні і знов покинув нас. Моя сестра взяла до себе малого Колю і з усією своєю відданістю наважилася стати йому за матір, але хлопчик через 6 тижнів помер.

Тепер-же мій брат приїхав перейняти посаду батька. Його справді обрали мировим посередником, і він повів справу ще більш радикально в бік селянства. Але те, що чернигівське панство могло ще прощати полковнику Ліндфорсу, всіма поважаному землевласнику, того воно не могло терпіти від його молодого мало ким знаного сина, і скоро кваліфікація «красный» була одверто проголошена про мого брата. Губернатор, колишній приятель батька, попросив мого брата, щоб він сам покинув посаду. Насувалася вже відома реакція кінця 60-х років, мирові посередники «другого призову» вже

вели зовсім иншу акцію, і на таку акцію не були здатні ані мій батько, ані мій брат. У нашому родинному житті теж настав рішучий мент. Далі провадити хазяйство так, як його провадив батько, при змінених економічних умовах було неможливо. Батько зваживсь віддати всю землю в оренду. Почали на нашому ґанку з'являтися дивні постаті, якісь фактори з'являлись невідомо звідки, що виростали наче з землі там, де починався якийсь економічний розпад. Батькові було дуже тяжко віддати свій такий налагоджений маєток у руки цих хижаків. Він не вмів торгуватись і з якоюсь огидою і гірким сарказмом провадив ці розмови, сидячи на своєму улюбленому ґанку, оповитому диким виноградом, та покурюючи сигару. Француженку звільнили, ми всі мали переїхати до Київа, де я мала вступити до інституту або до гімназії. Цей вибір вирішила моя сестра. Вона з такою незвичайною для неї енергією повстала проти інституту, що батько згодився на гімназію, і я вступила до III класи (в 10 літ).

І сумно, і тяжко було нам покидати нашу рідну Алешню; раділа тільки Мімочка,—вона наче квітка тяглася до світла, до широкого світу.—Перед від'їздом ішли довгі дощі, дорога до шосе була саме болото. Батько жалів завше коней, він вислав їх наперед на шосе, а в навантажену карету запрягли дві пари волів, щоб підвезти її туди; виїхали перед вечором, попереду їхав хлопець із смолоскипом. Було щось величне і сумне в цьому поїзді, наче справді в цей мент закінчувалося щось велике і починалося щось нове, невідоме, але дрібне. В Київі ми оселилися в трьох невеличких кімнатах проти Царського Саду. Я почала ходити до Фундуклеївської гімназії. Вранці мене відводила сестра або та сама Дуняша, назад за мною приходив батько. Я вчилася добре, і вчіння здавалось мені легким. Але через два місяці я заслабла на кір і прослабувала аж до Різдва. Брат мій тимчасово оселився теж недалеко від нас, він готувався до вступу в університет і учив з якимсь учителем латину, щоб потім в Одесі здати іспит. Дарма, що я довго хворувала, я перейшла все-таки в IV клас з нагородою, і так воно й велося з класу в клас.

На другий рік ми переїхали в чудове помешкання в домі Левдіка на Фундуклеївській вул. коло моєї гімназії в дворі. І тут сталося чимало значного. Моя сестра закохалася в учителя, що готував брата до іспиту з латини, а той грався її щирим почуттям, і побачивши, що вона не має золотої скриньки, покинув її. Брат мій знов проти волі батька оженився з дочкою мого вчителя англійської мови Ґревса, лектора англійської мови в університеті. Цей Ґревс—це була якась кумедна постать; чревомовець, він міг цілу компанію бавити своїм чревовіщанням, напивався п'яний до чортиків, ловив їх по стінах. Його дочка щойно скінчила харківський університет: батько привів її до нас, вона сіла за фортеп'ян і заспівала: «Ой Дригуне Дригунець!» і ще щось українське. Голос був маленький, і школи музичної не було ніякої, але це була дівчина, що вміла чарувати. Для мене це знайомство мало значення на усе моє життя. Ольга Ґревс мала родичів на Полтавщині—панів Милькевичів, а вони були приятелями Старицьких. І ось одного дня, коли в нас була Ольга Ґревс, до нас прийшли Старицькі:—він високий, величний з чорними вусами, вона маленька жвава щебетушечка. Вони тількищо побралися. Мені було 12 літ, а їй ще не було 15; вона побачила мої ляльки та й з дитячою зацікавленістю кинулася до них (а я вже соромилася, що ніяк не можу їх закинути!)—і ми почали разом гратися. Софія Віталівна, шепелявлячи як справжня дитинка, з веселим сміхом оповідала, як вони одурили попа, що не хотів їх вінчати, бо «не виходили года».

З цим новим знайомством у наше родинне життя уперше вступив свідомий український елемент,—вступив, але не запанував одразу. Старицькі

дуже щиро зійшлися з моєю сестрою, і вона їх полюбила. Далі познайомилась Мімочка з Іваном Яковичем Рудченком, і він почав до нас заходити, і упадав коло моєї сестри, та не знав, як до неї підступити, як до «аристократки», і гадав помогти справі наклавши вперше в свойому життю білі рукавички, які так кумедно виглядали на його великих руках. Він багато оповідав за народні казки українські, що він саме тоді збирав, і за фінансові питання—бо служив у Київі в Контрольній Палаті. Ані для мене ані для моєї сестри він не з'являвся бажаним «героєм»: сестра в той час переживала дуже тяжке переживання, а я була цілком захоплена оперою. Продавши стару нашу карету, батько абонірував нам ложу в оперному театрі, бельетаж № 1. Особливо приваблював мене чудовий баритон, Італієць Фабрикаторі і голосом і красою, і я почувала себе як на небі, коли він випадково оглядався на нашу ложу, де дівчинка літ 12—13 з захопленням кидала йому квіти й ловила кожну його ноту, кожний рух. Після Фабрикаторі моїм мрійним героєм став ад'ютант генерала-губернатора Безака, Крупенський—він завше сидів у першому ряді крісел. Я ніколи не мріяла і не хотіла з ним знайомитись, наче інстинктивно почувала, що реальним героєм він не може бути; але я належала до тої генерації, що радо жила мріями... Та одного разу я побачила мого мрійного героя в ложі тогочасної київської красуні—Алферової. Він там сміявся, жваво балакав, і його гарне обличчя (коли він мовчав) тепер мало такий недотепний вираз, що все моє захоплення одразу зникло.

Проплакала я цілу ніч.

Тим часом мій брат ізнов зайняв посаду мирового посередника в Кам'янці. Але там посередники не вибирались, а призначались урядом. Кам'янець-Подільська губернія була, як тоді казали, «на особом положенії», після польського повстання 1863 р. (як і вся правобережна Україна), в ній не було жадних виборних інституцій, а всі урядовці призначалися урядом через київське генерал-губернаторство. В Кам'янці тоді був губернатором Горемикін, ще молодий; на його балях мала великий успіх жінка мого брата, а брат ізнову намагався переводити «справедливий» наділ землею, і тут у Винницькому повіті натрапив на великого пана, лікаря Пирогова, який замість щоб допомогти мойому братові відповідно до свого лібералізму, який цей Пирогов виявляв на посаді попечителя, тепер, коли справа торкнулася його копійки, не посоромився взятись за ту зброю, яка була цілком не гідна його звання: написав доноса на мирового посередника Ліндфорса, що він занадто обороняє інтереси селян на шкоду місцевим великим землевласникам. Такий донос із Правобережної України міг налякати й не такого слабодухого адміністратора, як Безак,—бо це-ж торкалось тих політичних страховищ — «крестьяне - Малороссы — крупные землевладельцы Поляки и Русскіе» і т. д. Братові запропоновано подати самому до демісії, він одмовився: «Ні,—казав він,—я не маю жадного бажання покидати свою працю, нехай генерал-губернатор сам мене звільнить, указавши де й коли я відступив од закона». І брата усунули, звісно не довівши жадного беззаконія, бо брат мій належав до тих лояльних громадських діячів, що робили опозицію урядові на ґрунті його-ж власних законів, якими завше зловживає адміністрація. Знов мого брата викинуто з посади, але тепер уже з хворою жінкою і двома дівчатками. Вони оселилися на Жилянській вулиці в двох невеличких кімнатках, а що братова наша дуже слабувала, то дівчатка їхні часто довший час перебували в нас. Брат майже жив у нас, бо він уже серйозно готувався до іспиту в університет, його приваблювала діяльність у суді, що тоді реформувався і вже заявив себе, як незалежна установа. Брат хотів стати адвокатом—цілком незалежна діяльність оця відповідала його нахилам; він удачею своєю не підходив до урядових посад, бо був він громадський

діяч із широким розумінням громадських справ і чесним відношенням до своїх громадських обов'язків.

В цей період заклалася моя щира безмежна любов і дружба до мого брата: я вже доросла до нього, я вже могла його розуміти. Я тількищо скінчила гімназію. Останні V, VI і VII класи були дуже цікаві. Гуртків тоді ще не було в гімназії, але мене чогось дуже любили в мойому класі і по инших класах. Тоді до Фундуклеївської гімназії приєднали Левашовський пансіон, учениці його жили в окремому будинкові на Володимирській вул. і що-дня з своєю класною дамою приходили до нас учитися. Мені страшенно шкода їх було: в тих червоних убраннях, капелюхах на зразок балагули, такими сиріткамн вони виглядали.

Я мала подругу Машу Риза, яка жила на Печерську. Я дуже любила її одвідувати, йти порожніми просторами за Царським садом, де ще не було тоді ані вулиць, ані Маріїнського парку, проходити через Миколаївські ворота, де леви роззявляли пащі. З Машою Риза ми їздили на балі в Кадетський корпус, бо якийсь кузен Маші був кадетом. Ці балі були завше дуже веселі. Кадетський корпус був тоді майже поза Київом. Бібіковський бульвар за Єврейським базаром був ще незабудований. Кадети дуже раділи, коли до них приїздили з города, і з усіх сил старались, щоб усім було весело. Звісно, і в мене, і в Маші було по закоханому кадетові. Весело було після гарячої атмосфери балю сідати в сани, кадети відпроваджували в самих тільки куртках, усадовляли, обтулювали ковдрами, і їхати було так далеко.

Крім того, ми якось познайомились із цілою родиною—Пелехіних, там було кілька дочок, дві замужніх—одна за архітектором Ґешвендом, друга Ольга—за Кашкіном (з Калуги). Остання мала маленьку дочку Людмилу, але в подружжі була дуже нещаслива, покинула потім Кашкіна і одружилася з Єгором Єгоровичем Цвітковським. Вона була у великій дружбі з моєю сестрою і весь тяжкий період свого розходження з чоловіком прожила у нас в Алешні. Всі ці Пелехіни були Англійки, їх батько майже не говорив инакше, як по англійськи: сестри межи собою балакали також по англійськи, иноді на їхніх вечірках уся родина починала говорити між собою по англійськи, а гості тільки слухали, нічого не розуміючи. Ставши дружиною Цвітковського, Ольга Петрівна щиро поставилася до української справи і дітей своїх виховувала в українському дусі. Це була надзвичайно розумна жінка, з твердим характером і з дуже чулою душею: наче зв'язала найкращі риси від своєї англо-саксонської раси з слов'янськими. Немало працювала і на громадському полі; щирий Українець Цвітковський завше мав у неї розумну прихильну підтримку. На жаль, вона рано померла від бешихи на голові, залишивши трьох дітей від Цвітковського—двох синів і одну дочку. Для родини це була страшенна втрата, бо вона так уміла тепло, розумно упорядкувати родинне огнище. Коли Марія Ковалевська, відома політична діячка, була заслана на Сибір, Ольга Петрівна взяла її дочку Галю до свого власного кубла і піклувалася нею, як своєю рідною дитиною. Взагалі Цвітковська—одна з найкращих жіночих постатів серед українського громадянства тих часів.

Старша споміж Пелехіних сестер, пані Ґешвенд була наче головою цілої родини і брала під свою опіку молодших сестер Анюту й Катю (обидві нервові аж до неврастенії) при їх «виїздах». Сама любила флірт, їй подобалось мати салон, але вона була дуже добра людина, цікавилася всякими громадськими справами—українськими, російськими, аби вони були «цікаві». Її чоловік одверто залицявся до мене, називав мене Маргаритою, завше танцював зо мною вальс із «Фауста». Він працював на службі в «Присутственных Местах» на будівельному відділі і запевняв мене, що кожний раз, як тільки побачить звідти з вікна, що наші білі коні стоять коло тротуару на Хрещатику (поки ми проходились), він збігав нам назустріч. У салоні Ґе-

швенд моя сестра познайомилася з професором політичної економії Цєхановецьким, який у той час прославився своєю магістерською дисертацію «Желѣзныя дороги Россіи». Високий, трохи згорблений, з бородою, він мав приємне розумне обличчя з насмішкуватими очима, якими він часто дивився поверх окулярів,—це надавало йому якийсь вираз особливої цікавости. Він дуже подобався моїй сестрі, бував у нас, дуже шанував нашого батька, але раптом його покликали до харківського університету, і він покинув Київ. Це був справжній професор з широкою освітою, з серйозною науковою підготовкою, бував і по европейських університетах. Він добре ставився до Українців, бо й сам був з Чернигівщини. В Харкові я зустрілась із ним у 90-х роках, він тоді вже належав до української громади. В родині його сталася страшна пригода. Він мав жінку, бувшу дружину теж професора Вольца, дуже милу, і двоє дітей—сина й дочку, і ось син через необережність з револьвера стрелив у свою матір і вбив її. Це так його вразило, що довго лікарі боялись, щоб він не збожеволів.

Ще одна цікава постать з'являлась від часу до часу в родині Пелехіних—це був брат цих сестер Павло Петрович Пелехін. Він приїздив з Петербургу, де вчився у медико-хірургічній вищій школі, і різко відріжнявся від цілого оточення салону Ґешвенд: високий, стрункий, з холодними розумними очима, мовчазний, він подобався мені і здавався якимсь вищим над усіма інтелектом. Сестри дуже його любили і пишалися ним. Це той самий Пелехін, що пізніше так рішуче став на українській бік і своїми дарами допомагав українським установам у Галичині. Але при тім він завжди був тугий на гроші, і тяжко було від нього щось дістати, аж поки він не впевниться, що ці гроші справді потрібні для справи. Він мав багато оригінальних рис, але завжди ясно видно було, що в цій людині єсть глибокий і певний моральний ґрунт.

Але вечірки у Ґешвенд, прохідки по Хрещатику, флірт із красунем Орловим, адвокатом, який дуже часто заходив до нас, чудово співав пісні Шуберта і мене завше садовив грати йому Шопена, особливо VIII вальс і балади,—це все не задовольняло мене. Я саме тоді скінчила гімназію; мені було 15 літ,—скінчила я гімназію з золотою медалею і для закінчення VII кл. написала «про Филипа II Еспанського»,—я шукала ще чогось иншого, вищого інтелектуального змісту, що могло-б заповнити моє життя. Правда, в мене була моя музика, якою я захоплювалася так, що грала по 5—6 годин на день, і мій учитель Німець Куе одмовився давати мені далі лекції, бо він, мовляв, нічого мене вже більше навчити не може. Орлов любив, як я грала Шопена—вальси, балади, мрійні ноктюрни; татко годинами слухав, як я переграваля всі опери, які ми чули в театрі. Ми з сестрою бували завжди на всіх гарних концертах. Ніколи не забуду, яке сильне враження справили на мене піяніст Антін Рубінштейн і віолончеліст Портен. Але це було мистецтво, що захоплювало почуття, а я змагала до науки. І ось тут заявився мій брат зі своєю підготовкою до університету. В той час уже розпочався жіночий рух, і чимало дівчат і жінок поїхало за кордон учитись в університетах. Саме тоді приїхала до нас сестра жінки мого брата Катя, що тільки-що скінчила харківський інститут. Брат її Міша вчився в медично-хірургічній академії в Петербурзі, але був хворий на сухоти, і вони обоє їхали тепер доучуватись за кордон. Міша з'явився переді мною, як перший представник тогочасної найкращої молоди. Він весь світився ліберальними ідеями і з гарячковим захопленням туберкульозного «навертав» мене. Але в ті молоді мої роки я мала страшенно консервативні погляди; дівчині, на мою думку, не було чого їздити шукати освіти, кожна може здобути собі освіту сама, всього можна навчитися самій (хиба що тільки медицини ні). Скільки ми обоє, хвилюючись, передискутували ріжних пекучих питань! Міша був справді тип пропагандиста. Кінчались наші сперечання тим, що я сідала

за фортеп'ян, і музика договорювала те, що не висловлювалося, якось примирювала наші суперечні погляди. На жаль, цей симпатичний хлопець скоро помер од туберкульози десь у Каїрі.

Хоч йому не вдавалося ніколи мене переконати, але ці гарячі розмови наче відхилили ту завісу, за якою я жила в тісному родинному оточенні під міцним упливом батька, якого я боготворила, в тій провінціяльній атмосфері, яку мав Київ кінця 60-х років. Мені не хотілось виходити з дорогого мені свого кола, але тим більше хотілося тут біля себе знайти науку й працю. Пам'ятаю, що якраз на той час пані Антонович та инші повідкривали перші в Київі притулки для дітей робітників, і мою сестру і мене закликали взяти участь у їхній праці. Сестра, звісно, зараз відгукнулась, а я ще соромилась, бо ще молода дуже була. Наука мого брата, його поради приваблювали мене більше. Він казав, що закон дає й жінкам змогу бути адвокатами, і пропонував мені підготовитись щоб мати університетський диплом, і я з захопленням почала вчити римське право, енциклопедію права, то-що. Мешкали ми тоді на Бульварно-Кудрявській улиці. За домом горою простягався сад. Я вставала в 6 годин і там у саду товкла одну по другій юридичні науки. Але на поліцейскому праві застрягла, не могла його подужати, та й літо надійшло.

Ми що-літа їздили в Алешню, і я там утопала в чудову бібліотеку мого дядька. З захопленням читала я Русо, Вольтера, Гете, Шілера, захоплювалась Байроном читала Мішо—Історію хрестових походів, енциклопедистів, накидалась на кожний новий роман мого улюбленця Тургенева, якого твори саме тоді почали з'являтися. Начитавшись цеї краси, я мрійно сама ходила по алеях нашого чудового саду: там повно було рож, левкоїв, що їх так любив мій батько, або сідала коло татка на веранді, а сестра нам читала у голос твори Дікенса, і татко сміявся гуморові великого Англійця в «Записках Піквіківського Клюбу». У сестри завше гостювали якісь особи, що не мали куди дітись. Якийсь час жила в нас панночка Анжеліка, дуже красива, не то Полька, не то Українка, бувша наречена Карла Тритшеля, відомого потім лікаря в Київі, а в той час іще студента. Роман із Анжелікою тягнувся кілька років, але мати Тритшеля, багата гордовита Полька, що мала чудовий маєток на Київщині, нізащо не згоджувалась на цей шлюб, а сам Карло був такої лагідної вдачі, що ні в якому разі не міг іти на боротьбу з матір'ю, і також не мав відваги покинути дівчину. Він змучив її своїм ваганням, і вона зважилась на рішучий крок—виїхала з Київа до нас, познайомилась у нас потім із одним братом Ждановичів—Іваном, злегка пококетувала з цим типовим повітовим буржуа і вийшла за нього заміж. А Тритшель дуже скоро після того одружився з дочкою Куе, акуратною Німкенею, з якою він і прожив усе своє життя, віддане праці і науці.

Так наша Алешня чимало сприяла розв'язанню ріжних персональних справ чужих для нас людей. Вона вабила своєю ізольованістю. Навкруги двора й саду ліс. В саду чудова липова алея, всередині в домі той комфорт старовинних аристократичних осель, де не було нічого зайвого, але все було влаштоване гарно, затишно. Молоко наше славилося в цілій околиці, а наш старий кухар умів добре нагодувати. І батько і сестра давали гостям волю жити так довго й так, як їм хотілося. Ось чому у нас завше бувало 2—3 гості з Київа, і почували вони себе як-найкраще: хто поправляв своє здоровля, хто загоював яку-небудь сердечну рану.

В 1869 чи 1870 р. татко їздив до Парижу—там була всесвітня виставка. Татко дуже любив Францію. Коли скоро після того Франція розпочала таку тяжку для неї війну з Німеччиною, він не зважаючи на свої літа, хотів іти волонтером на оборону Французів. Перемоги Німців переживались у нашій Алешні з великим хвилюванням.

Та се літо 70-го року було останнє щасливе в нашому родинному житті. 9-го січня 1871 р. несподівано помер наш коханий батько. Напередодні ще ми були з ним в опері на «Роберт-Дияволі». Вранці, як завше, він читав свою часопись, а я йому награвала «Роберта»; після сніданку ми пішли з сестрою щось купувати на Хрещатик, вийшов і татко на свою щоденну прохідку, але вернувся дуже скоро, стало йому погано, а в хаті нікого не було, він помер на руках нашого фурмана. Наш поворот додому, наша розпука—це було щось страшне, неймовірне. Я так любила татка, я божеволіла, я не могла відійти від його тіла. І такий ще стався жах. У нашій розпуці, ми нікому не дали знати про нашу втрату, а на другий день, коли дороге тіло ще лежало в нашій залі в труні, почали збиратись на наш jour fixe гості. Пам'ятаю, перший прийшов, як завше веселий Цвітковський, і бачить— труна... Страшне це було, невимовне горе. Вирішено було везти тіло ховати в Алешню, а поки всі дозволи здобудемо, поставити в склеп Георгіївської церкви. Ох, як я пам'ятаю цей склеп, я ходила туди майже що-дня. Тільки в кінці лютого дістали ми дозвіл. Труну поставили в зелений військовий фургон, що залишився у батька ще від його походів, запрягли наших білих коней і повезли по шосе через Чернигів, а ми втрьох—я, сестра і брат поїхали на другий день поштовими: було холодно, лютий закрутив свою останню заверюху, тяжка була ця подорож. Тяжко було вступити в цей рідний дім у Алешні, повний ще недавньої присутности батька. Поховали його коло матери в тій самій капличці.

Як страшно нам було з сестрою почувати себе сиротами!

III.

Треба було починати нове життя, знайти йому завдання, чимсь наповнити ту порожнечу, що повстала наслідком нашої великої втрати. Та й матеріяльні умови починали турбувати нас. Досі ми жили, як на небі, все мали, і ніколи, здається, і не прокидалася в мене думка, звідки-ж це все в нас. Тепер почалися безконечні наради мого брата з сестрою в грошевих справах: білі коні вирішено продати, помешкання взяти менше і т. и.

У мене з сестрою були инші розмови—як жити, щоб був зміст у житті і духовний і громадський. Вирішили відкрити школу: вона завше корисна, вона може зігріти осиротілу душу, бо нема нічого лагіднішого, як діти. Але тут повстала одна перешкода. Моя сестра не мала жадних дипломів,—вона вчилася вдома. Я мала право відкрити школу на підставі мого атестату, але моя сестра не могла вчити в школі, треба було мати свідоцтво на «народню вчительку». Сестра зараз-же зважилася, що вона підготується до іспиту. Була весна, ми склали всі речі в одну кімнату і поїхали до Петербургу порадитися з найкращими педагогами, придивитися до деяких кращих шкіл. Накупили там педагогічних книжок, підручників і повернулись у свою улюблену Алешню та й засіли за работу. Боже, як ми читали, як ми вбирали в себе всі ці думки, методи Песталоцці, Руссо, Дістервеґа, Фребеля.

Саме цього літа гостювала в нас Ольга Петрівна Кашкіна, вона де-в-чому допомагала сестрі готуватися до іспиту. Як нам обом страшно було, щиро хотілося нам як-найкраще підготовитись! і саме в той час одержали ми від тітки Наталі лист із спочуттям нашому горю, і в якому вона між иншим пропонувала мені вступити до петербурзької консерваторії—у неї були там зв'язки, а що я мала здібності, то чи не присвятила-б я себе музиці. Музика... консерваторія...—самі ці слова хвилювали мене, я так любила свій фортеп'ян, опанувати ним цілком—яка спокуслива мрія! Але кому з того яка користь? Чи маю я право так егоїстично будувати своє життя? А люди? чи не треба спочатку для них послужити! Сестра залишила

мені самій розв'язувати це питання, і... я одмовилась од блискучої мрії, подякувавши тітці, що згадала про мене. Долю свою вирішила я тоді, вреклася мистецтва, взялась за школу. Скільки разів пізніше я каялася в цьому рішенні, коли буденна педагогічна праця мене не задовольняла. Скільки разів я залишала її, шукала задоволення в літературній роботі, але для цього мені не вистачало здібностів, а життя знову й знову в ріжних обставинах кликало мене до цієї самої «педагогики». Я в ній теж шукала постійно чогось мистецького, творчого, ухиляючись од усякої традиційности, формалізму: все чого я вчила, я викладала на свій лад, переводячи на практиці великі думки філософів, педагогів; чи то була географія, чи французька мова,—я всього навчала без підручників і захоплювала учнів усякого віку, і малих по дитячих садках, і дорослих на вечірніх курсах недільних шкіл. Я ненавиділа рутину, формальну дисципліну. Може в цьому були й мої помилки, і мій успіх. Душа дітей, їх задоволення—от що чарувало мене. Коли я оповідала і бачила усі їх ясні очі, звернені до мене, блискучі від зацікавлення й задоволення, то й я відчувала це задоволення; коли я гралася з ними, то теж разом із ними переживала хвилювання тої чи иншої гри.

Вирішили ми почати з дитячого садка. Тоді тих садків не було ніде, лише в Петербурзі був відомий садок Дараган. Ми вирішили відкрити перший дитячий садок у Київі. Коли я подала моє прохання тодішньому попечителеві шкільної округи старому Антоновичу, він з недовір'ям похитав головою. «Ви самі ще дитина», сказав він, усміхаючись і оглядаючи мою 16-літню постать, «хто-ж Вам довірить дітей?» Але все-ж таки дав свій дозвіл. Сестра витримала іспит. Як вона його боялась уперше на людях виявляти свої знання в 26 літ! У неї було кволе серце, і їй дорого коштувало це хвилювання...

В кінці липня ми приїхали до Київа, найняли помешкання, дві кімнати для дитячого садка—клас і заля, і дві кімнати для нас особисто. Внизу під нами мешкали якісь семинаристи, і один із них вечорами так голосно рів—співав басом, що ми йому тупали ногами згори, тоді він замовкав. Пізніше ми познайомилися з ними—це були брати Василевські, Сидір та Феофан, про яких буде мова далі. Зважились відкривати дитячий садок 1-го вересня. А тим часом у нас сталося нове горе: тут-таки у нашому мешканні вмирала братова жінка Ольга, від сухот. Її двоє діток були під нашим доглядом, а коло хворої були її сестра Катя, що тількищо повернулася з Каїру, де помер Міша, і мій брат, що давно кохав цю жінку.

Тяжко було дивитись, як безнадійно вгасала молода гарна жінка, а коло неї її чоловік уже кохав її сестру; він утомився від постійних романічних пригод своєї Ольги, вона не дала йому родинного щастя, і він шукав його коло простої молоденької сестри її Каті, що зараз по смерті Ольги (в Пізі) і стала його жінкою на все життя. Діти Ольжині стали на деякий час зовсім наче нашими дітьми. Дві гарненькі дівчинки—Оля й Зіна. І навіть, коли молода мачуха забрала їх до себе, до їх батька, вони залишилися душею нашими. Менша Зіна мала лише 4 роки, старша Оля—6. Для неї вже зовсім підходив дитячий садок. Вона була гарненька, з темнорусим волоссям, очима як фіялочки, і чудовими брівками і віями. Зіна була злотоголова дитинка з великими ясними, як небо блакитними очима, і трохи зрослими бровами. Вона не брала активної участи в дитячому садку, але що сестри звикли бути нерозлучно разом, то Зіні дозволялося сидіти коло Олі та брати участь у рухавках і вільних іграх дітей. Скоро в нас набралося коло 20 дітей, між ними багато було дітей професорів—Сара і Адам Хржонщевські, що перебували весь час існування дитячого садка, Маня й Людя Старицькі. Мані теж було коло 6 років, але вона була така велика на зріст,

що була вища за всіх дітей. Вона любила збирати коло себе дітей і оповідати їм по українськи казки, та такі страшні, що діти аж очі витріщали. Ми їй забороняли лякати дітей, але розказуючи, вона захоплювалась і страшні примари мимо її волі виростали в її творчій фантазії.

Садок ішов добре. З дітьми ми поралися до 2-ої години, потім прохідка з Олею і Зіною, обід, підготовка до другого дня, що забирала час до пізньої ночи. Ми цілком увійшли в працю і в догляд за нашими племенницями. Ніколи було й знайомих одвідати. Але через Старицьких ми вже познайомилися з Лисенком, що цікавив нас як музика. Я ще так журилась за татком, що мені не хотілося нікуди виходити. Орлов мене покинув, оженився, Цєхановецький був у Харкові, і ми з сестрою були цілком самітні, віддані нашій праці. Тільки инколи одвідував нас Цвітковський, оглядав наш садок, давав поради, та часом приходили Старицькі, а сестра ходила до них.

На другий 1872 р. ми взяли більше помешкання з великою залею, навпроти театру в домі Марковських, з якими ми давно вже були знайомі ще через Машу Риза. Ми зайняли бельетаж із балконом, а внизу влаштувався мій брат із своєю жінкою і маленькою дитиною Любою. Через те, що в них було тісно, Оля й Зіна нам на радість іще залишались у нас. Того року ми вже цілком увійшли в українське громадянство. Не велике воно було своєю кількістю, ціле могло вміститися в нашій залі, але які то все видатні люди були в цій так званій пізніше Старій Громаді,—і на полі науки, і на полі мистецтва.

Ось стоїть переді мною могутня постать Павла Чубинського, організатора Південно-західнього відділу Імператорського Географічного Товариства. Високий, чорнявий, з чорними очима, з густими бровами, низьким гучним голосом, з владними рухами, високим чолом—тип організатора, який добре знає те, що організує, вміє володіти людьми і провадить свою справу через усі перешкоди. Ні постійні переслідування уряду, ні заслання до Архангельської губернії не змогли охолодити його відданости Україні, він так хотів у ті глухі часи виявити всю багату індивідуальність її народу, всю красу її фольклору. Але це давалося йому не легко. Як часто ці перешкоди викликали навіть сердечні напади в нього! Від хвороби серця й помер цей велетень української етнографії. Сім томів праць Експедиції в Півд.-Захід. Край, зложені почасти ним самим, почасти під його редакцією. Правда, останні томи виходили вже під редакцією Костомарова та инш. Хвороба не дозволяла Павлу Платоновичу працювати, але він і лежачи хворий у ліжку не переставав турбуватися за це видання.

Михайло Петрович Старицький, високий, чорнявий, з українськими вусами і оксамитовими темними очима, з широким усміхом. Коли він усміхався, то сміялося все його обличчя, жмурились великі очі, і все обличчя набирало виразу тонкої жартовливости. Великими руками він повсякчас гладив свої вуса. Підчас нашого знайомства, він уже виступив як видатний перекладач: вийшли деякі його переклади казок Андерсена, його чудові сербські пісні. В цій людині було так багато шляхетного, він думками підносився над усім буденним, літературні інтереси панували в нього над усіма иншими. Він мріяв перекладами збагатити нашу вбогу на той час літературу, але йому бракувало слів, виразів, і він мусив витворювати беручи народні корені і додаючи до них ті чи инші наростки, та вишукував у багатій скарбниці народньої мови відповідні вирази. Він перекладав Лермонтова, Пушкіна, Гоголя, Некрасова. На нього нападалися за його инший раз штучну мову, сміялись із його «кування» слів, але без його праці ми ще довший час сиділи-б на самій етнографічній мові. Житецький, майстер нашої наукової філології, инший раз аж за голову брався від «нових» слів

Старицького, але ці слова набирали сили звичаю і почали вживатись найбільшими ригористами-філологами. Від поезії Мих. Петр. перейшов до перекладів і переробок драматичних творів, і коли виступив для виконання своєї високо-національної ролі наш театр, то першими п'єсами його нового репертуару були п'єси Старицького й Кропивницького. Багато з цього виходило непорозумінь, деякі українські письменники сварилися з Мих. Петр. за спільні теми, обвинувачували його в літературних «плагіятах» (Глібов, Литвинова, Александров), але це були тільки звичайні на жаль суперечки між Українцями. Одначе можна сказати—де-б не брав Старицький свої теми, свої драматичні колізії, він завше перетворював на свій лад з більшою психологічною тонкістю. Напр., порівняймо п'єсу «Доки сонце зійде, роса очі виїсть» Кропивницького і «Не судилось» Старицького.

Межи Михайлом Петровичем та моєю сестрою відразу повстала велика приязнь, яка що-далі ставала глибшою. Обоє мали ту саму хворобу—ваду серця, обоє ставились проте до всього здоровля досить неуважно, і ішли назустріч життю, віддаючи йому всі свої найліпші сили й здібності. Скільки бувало між ними балачок на соціяльні та національні теми! Скільки своїх творів читав Мих. Петров у рукописах! І коли переслідування українського слова доходили вже до найвищого ступня, — коли київського цензора не можна вже було задобрити жадними тортами, які періодично презентував йому Старицький, тоді Мих. Петр. у розпачі приходив до моєї сестри, виливав своє обурення і просив поради. Такий невинний водевіль Старицького, як «Ковбаса та чарка, то минеться й сварка» щасливо перейшов через усі перешкоди київської цензури лише завдяки тому, що моя сестра підписала під ним своє неукраїнське прізвище—Ліндфорс. Пам'ятаю, яка це в нас була радість, що таки вдалося одурити цензора і придбати ще один малесенький водевіль. Пам'ятаю, як у нас, у нашому помешканню читав, у невеличкому гуртку, сам автор оповідання «Не можна бабі Парасці...» Нечуй-Левицький, і як ми довго переховували цей твір українського гумору, боячись віддати його в пазурі цензора. Тяжкий був час, але час повний краси українського романтизму, коли кожний літературний твір справді ставав цінним придбанням, доказом нашого культурного, національного поступу, заради якого всі наші рамантики, тогочасні діячі готові були терпіти всякі переслідування [1]).

Поруч із Старицьким стоїть у моїх споминах незмінний його співробітник і перший наш талановитий музика і композитор Микола Вітальович Лисенко. Він тоді тількищо повернувся з Ляйпциґу, де блискуче скінчив консерваторію, і відразу весь віддався збиранню та гармонізації українських пісень. Він уже був одружений з красунею Ольгою Олександрівною О'Коннор. Це була типова Українка, маленька, струнка з чудовими мрійними темними очима, веселої вдачі, з дзвінким сміхом і типовим українським кокетуванням, втілена Оксана Гоголевої «Різдвяної Ночи», якої ролю вона виконувала так талановито в опері Лисенка на сюжет Гоголя. Вона мала невеличкий приємний голос і цілком українську південну грацію в усіх рухах. Це була справжня дружина для українського композитора. Кокетуючи з молоддю, що вся була захоплена нею, вона щиро кохала свого «Колю» і переймалась цілком інтересами його творчости. Але доля скоро розлучила цих двох талановитих людей. Коли в 1874 р. Лисенко приїхав до Петер-

[1]) Коли почався з таким успіхом український театр у складі першої артистичної групи (Кропивницький, Садовський, Заньковецька. Саксаганський, Тобілевич), Мих. Петр. не пожалів віддати на організацію цієї трупи все своє майно, дарма що в нього була родина—четверо дітей, жінка, дарма що сам він був повсякчас під загрозою смерти, бо вся ця праця з організацією театру та режисерство спричиняла чимало дуже небезпечних для нього хвилювань.

бургу, щоб удосконалитися в композиції у видатних тоді російських музик— Римського-Корсакова, Мусоргського, Кюі та инш., Ольга Олександрівна вступила до консерваторії, щоб мистецьки обробити свій гарненький голосок. Опера—це була її мрія. Але скоро виявилося, що голос за малий для сцени. Це страшенно вразило О. О., і з того часу почалася її страшна хвороба—періодична меланхолія і періодичне надмірне зворушення, Така нервова неврівноваженість не давала О. О. жити з чоловіком, вона була примушена періодично жити по санаторіях, і кінець-кінцем це назавше розлучило подружжя, бо Микола Вітальович одружився з иншою, що дала йому п'ятеро дітей.

Мик. Віт. був типової мистецької вдачі. Він любив музику, любив Україну, і це останнє почуття перемагало перше. Він поставив собі метою служити українській музиці; і через те писав лише на українські тексти, не згоджувався на переклад їх на московську мову, через це його опери не ставилися на російській сцені, і не маючи необхідної на ті часи російської апробації, лежали вони в теці композитора аж до його смерти, або виставлялись на українській сцені з далеко невідповідними музичними силами і не зі знавцями музики. Так зісталась невідомою для публіки його велика опера «Тарас Бульба», не виявилася вся краса «Різдвяної Ночи», «Утопленої», «Ноктюрна» та инш. Мик. Віт. був великий талант. Правда, ляйпцизька консерваторія вплинула на нього так, що в його творах є багато близького і до Шопена, і до Ліста, але яка оригінальна, пройнята національним українським духом краса в його головних ансамблях («Туман хвилями лягає», «Б'ють пороги», «Іван Гус» та инш.). Глибоке розуміння поезії Шевченка виявив він у музиці до Кобзаря—«Мені однаково», «Минають дні», «Якби мені черевички» і багато инш. Як піяніст Мик. Віт. відзначався оксамитним туше, легкістю в виконанні найтяжчих пасажів. Він чудово виконував Бетховена, про його акомпанімент усі артисти казали, що він акомпанує як янгол. Він був завше улюбленцем дам, і сам їм платив дуже щирою експансивністю. Серед тогочасних українців він відзначився тим, що завше був гарно, до лиця вбраний, дуже коректний, привітний у зносинах із усякими людьми.

Київська адміністрація шанувала його, але й боялася його «сепаратизму», вона вважала, що кожний концерт Лисенка не є лише музична розвага, а й суспільне явище; що в тяжкі часи заборони і слова, і думки концерт Лисенка є демонстрація, а він сам є гасло, і що ті надзвичайні маніфестації, які викликала сама присутність Миколи Вітальовича в тому чи иншому українському місті, не є вияви лише артистичного захоплення, а й чогось иншого. Мик. Віт. знав, що вже сама його популярність серед Українців є для нього великою небезпекою, але йшов сам їй назустріч, розумів, що національне почуття мусить чимось живитись, і що рідна пісня й є тією найліпшою поживою, і згоджувався співати народню пісню («Дощик, дощик»...) хоч-би й у французькому перекладі, аби тільки народня мелодія лилася в найкращому виконанню і приваблювала тисячі слухачів, будила в них приспане почуття своєї народности. І справді, концерти М. В. завше мали характер народніх свят, а належність до його хору була почесною відзнакою, бо М. В. до свого хору брав не тільки тенорів та басів, а й чесних Українців, і довший час люди себе рекомендували тим, що «я-ж співав у хорі М. В.».

А скільки персональних страждань коштували ці концерти М. В.! Хори ті були майже без жадної музичної освіти, а репертуар був високо артистичний. Терпіння Мик. Віт. не витримувало цих співаків, він удавався в розпуку. Вдача Мик. Віт. була цілком як у справжнього артиста. Скільки в нього було наївности! Бувало слухає він найзвичайніші речі чи з життя, чи з науки, та й почне дивуватися, і чуєш його щире здивовання—«та не може бути?». Життя його вийшло тяжке. Від другої жінки він мав п'ятеро

дітей, мусив заробляти лекціями,—ця праця виснажувала його, не залишалося часу для творчої роботи, а коли й збиралося в нього кілька чудових речей, то видавців на них не легко було знайти, бо тож були «українські» композиції, які адміністрація могла кожного дня заборонити, на які попит був дуже обмежений. І М. В. продавав їх за безцінь. Чимало його чудових творів довший час ходили в рукописному виді межи щирими прихильниками нашого маестро, але скільки їх згубилось таким чином. Пам'ятаю, часто М. В. казав: «Як нема у Тумасова або Юркевича мого оригіналу, то вже не знаю, де й шукати». Через свою непрактичність М. В. часто опинявся в цілком безпорадному стані. Але як тяжко часами не жилось матеріяльно М. В., помешкання його завше було тим огнищем, де в найлютіші часи переслідувань Українці знаходили привіт, пораду, підбадьорення, де вони коло фортеп'яна артиста спочивали душею і набиралися нової сили й віри в майбутнє України. Це був вік романтизму, коли пісня, літературний твір ішли просто до серця, розбуркували свідомість. І серед цього романтизму, так званого «українофільства» ще не було місця для політики.

Обік із мистецтвом починала народжуватись українська наука—Антонович, Житецький, Вовк, Кістяківський. Але це був такий високий Олімп, що до нього не досягала моя шістнадцятилітня легкодухість. Тільки один із цих учених, у якого на науковому ґрунті вже зростала політична думка, М. П. Драгоманов, був якось більш досяжний. Молодий, недавно одружений з красунею Людмилою Михайлівною, осяяний своєю талановитістю і популярністю межи студентами, він часто бував на «чаях» у Старицьких, бував і у нас на театральних виставах. Завше веселий, дотепний, він умів і поглузувати з людей, спостерегти їх слабі риси і посміятись навіть зі своїх близьких—часто жартував з своєю жінкою, любив танці, і ми не раз із ним вальсували під чудову музику Лисенка. Разом із ним часто з'являлась теж дуже гарна сестра його Ольга. Це була горда й пишна панночка, якої ми трохи боялись, вона завше мовчки слухала жарти брата, але й сама иноді вміла вставити дуже влучне слівце. Обидві ці пані завше ходили в чудових українських убраннях. Ми чули, що сестра Драгоманова була вже заручена з волинським мировим посередником Петром Косачем. Але цей Косач мав таку скромну зверхність, був такої тихої вдачі, що трудно було уявити собі, що могло з'єднати цю горду панночку з цим простим невидатним чоловіком. Але пізніше я оцінила П. А. Косача. Це була людина така певна в своїх переконаннях, така прямолінійна й шляхетна в своїй громадській поведінці, така добра до людей, що мені стало зрозумілим, що розумна молода Драгоманівна зуміла оцінити цю людину.

Драгоманов, як професор, мусив часто бувати на «чаях» і в попечителя і у директора шкіл, і тут його гострий юмор знаходив собі чимало поживи в спостереженнях над тогочасним гімназіяльним учительством, яке жило лише матеріяльними турботами та змаганнями зробити кар'єру, дістати «Анну на плече». Ці спостереження вилилися в відому в ті часи оперу «Андріяшіаду», за назвиськом Андріяшова, україножера, здається директора II-ої гімназії. Текста склав сам Драгоманов, музику підібрав Лисенко з усіх опер,—виходило дуже комічно, коли зібравшись невеличким гуртком, Старицький, Русов, Лисенко, Драгоманов конспіративно співали всі ролі, представляючи весь тогочасний педагогічний конклав київської 1-ої гімназії, яка давала тон цілій шкільній окрузі. Особливо юморизував Драгоманов виданий Андріяшевим «Народний Календар» для так званого Юго-Западного Краю, в якому він хотів вислужитися перед начальством своїм москвофільством. Скільки до цього додавалося цікавих епізодів про переслідування українського слова, якою злістю тоді блищали розумні очі Мих. Петр. Але як часто серед сміху, жартів усіх охоплювала безсила злоба на ці переслідування, на ту непотрібну силу

адміністрації. Вабила Галичина, де вже прокидалася національна свідома праця, майже без перешкод з боку уряду, і Русов, Драгоманов, Лисенко вже мріяли про літні поїздки в «Европу», мріяли увійти там у зносини з Галичанами, з Слов'янами (Лисенко записував народні пісні).

Як оригінальна постать виступав серед усіх цих високоталановитих людей Хведір Вовк, один із наймолодших між ними. Він стояв найближче до тогочасної української молоди, особливо був популярний серед дівчат (т. зв. «ґави»), перших київських студенток курсів публічних лекцій, що спочатку викладались випадково (лекції В. Шульгина з усесвітньої історії), а потім систематично з природознавства. Вовк теж був завзятий біолог, і в той час захоплювався всіма галузями природознавства. Пам'ятаю, як він водив мене на насип залізниці, що тоді щойно будувалась через Київ з Одеси на Петербург. На цій розкопаній землі Вовк пояснював мені геологічний склад київських гір, а я цим дуже цікавилася, бо хотіла поставити природознавство в дитячому садку дуже широко. Вовк мав красиве оригінальне обличчя з настовбурченим волоссям, темнокарими дуже виразними очима. Він належав до лівої, конспіративної частини тогочасної громади. Старші трохи підозріло ставились до його конспірацій, а він завше жартував з боягузтва старших громадян. Він підтримував політичні думки Драгоманова, носив у потайній кишені маленьке видання (закордонне) нелегальних віршів Шевченка і взагалі в цілому товаристві визначався, як «нігіліст». Мені він подобався своєю простотою, якось одразу він став звати мене Ноною (моє родинне ім'я), до того ще він щиро приятелював з Ол. Ол. Русовим; вони складали ліве крило Старої Громади, не так своїм віком, як напрямком своїх думок.

Віком тодішні старі громадяни всі були ще молоді, майже всі щойно покінчали київський університет, як напр. Павло Житецький. Він цілком був захоплений своїми філологічними працями про українську мову, про Котляревського. Житецький був дуже красивий, огрядний і чудово співав українських пісень. Бувало, як поїдуть човном по Дніпру кудись кашу варити, то Житецький заспівує, а Юркевич за кашовара. Любили Українці дуже ці «каші» на Дніпрі, там можна було вільно балакати, не боячися шпигів, що вже дуже нахабно починали стежити і за лівим крилом громади і за тими домами, де збиралися наші суботами, дарма, що ці суботи не мали жадного політичного значення. Тут провадилася велика культурна праця, складався словник, отой великий, якого на жаль, не всім складачам довелося допровадити до кінця. Якби котрий із тих складачів написав історію цього словника, це була-б цікава сторінка з історії українського руху. Скільки разів ця наукова праця мусила припинятися, бо часто не було змоги зібратися 4—5-ом душам, матеріяли для словника переносились із помешкання, «ховались» від поліції. Як часто приходилося чути: «Бога ради заберіть од мене цей словник, бо в мене напевне буде трус». І треба було великої мужности, щоб узяти словник до себе! Ділили його між собою за літерами.

Скільки глузувань сипалося з боку радикальної молоди на старих громадян: «Одне знають ці українофіли—над словарем сидіти». Але скільки українських діячів виховалось на цих «словарних» зібраннях, бо окрім самої роботи над словником, там за товариською вечерею за чарочкою обмірковувались також усі пекучі події, питання тогочасної української тяжкої дійсности, обмірковувались нові українські видання, вишукувалися способи, як переборювати все нові перешкоди для розвитку української культури, як піднести українську культуру, яким шляхом іти в цих змаганнях.

Одним з таких шляхів був Півд.-західн. відділ Геогр. Тов-ва (Юго-западный отдѣлъ Географическаго Общества). Цей відділ відіграв величезну ролю; він розбуркав національну свідомість багатьох млявих, пригнічених

Українців, він витворив фанатиків фольклору та етнографії, таких як Новицький з Катеринославу, Манджура з Харківщини. Його праця захоплювала всі верстви громадянства. Наче якась ціла національна течія побігла по Україні разом з товстими зшитками, записаними українськими народніми піснями та казками, з'явились перші бруньки нової національної свідомости. Цей рух захопив і мене, а загітував мене Ол. Ол. Русов, що сам страшенно був захоплений красою наших пісень,—як змістом, так і музикою їх. Як секретар Товариства, він був у самому центрі його діяльности. Він перший відкрив мені красу української народньої поезії, заговорив до мене українською мовою, і без довгих промов та роз'яснень збудив у мені ту любов до нашого народу, яка вже ніколи не покидала мого серця і кермувала моїми політичними виступами, всією моєю працею довгі літа.

Під упливом Ол. Ол. я поїхала зимою в нашу Алешню, щоб там записати кілька колядок та щедрівок. Це був мій перший самостійний виступ. Я до цього часу ще ніколи не розлучалася з сестрою. Тепер я поїхала сама новою залізницею, що доходила лише до Ніжена, звідти на поштових до Чернигова, де я мала пересісти в диліжанс. Сестра дуже боялась відпускати мене зимою саму, та на її щастя могла мене доручити якійсь дуже певній особі, з якою я й доїхала до Чернигова, а звідти вже дорога була знайома. Але через те що наш дім не опалювався взимку, та й ні з ким мені там було-б жити, то я мусила оселитися в Рудні у Адел. Мих. Миклашевської. Щоб одразу стати як-найближче до вабливої для мене праці народника, я пішла пішки тих 5—6 верстов, віддалення від шосе до Рудні. Була чудова зимова година. Я йшла лісом, потім через село Аннівку по греблі, з невеличкою валізкою в руках, перед вечором. Велике було здивовання моїх сусідок, коли я пішки зненацька з'явилася перед ними. Незвичайно гостинно вітали вони мене: зараз на столі, засланому сніжнобілою скатертиною, з'явились мені знайомі з дитинства тоненькі бублички, обсипані маком, солодкий чай з густою аж жовтою сметанкою, почалися знайомі оповідання про кривого «журавочку». Ніщо тут ніколи не змінялося, скільки себе пам'ятаю, думала я. А ми? Скільки ми пережили за ці два роки після смерти батька, за цих 5 останніх місяців з дитячим садком, після знайомства з Українцями! Я рано пішла спати в чистеньку кімнатку, де мене влаштували на кілька днів. На другий день я вранці поспіхом випила молока і побігла в Алешню. Ніколи не забуду я цих 10 день, що я там перебула, записуючи пісні, обряди, казки. Явдоха та Оксюта, що мені найбільше їх наспівали та наоповідали, стали для мене близькими на все життя. У флігелі, що виходив на вулицю, вже організована була перша земська школа, і в ній працював справжній учитель правди та науки; високий, худий, з досить ясно виявленою туберкульозою, він цілком віддавався своїй праці, вчив дітей цілий день, а ввечері до нього збиралися хлопці-парубки і дівчата, і він їм читав Шатріяна «Историю крестьянина» та инші романи тогочасні поступового змісту. Двічі на тиждень він ходив у сусіднє село, де хазяям-ганчарам читав Костомарова, «Чорну Раду» Куліша, Мордовця, пробуджував їх національну й соціяльну свідомість. Де бралися сили в цього кволого здоровлям учителя? тільки міцний дух його давав йому ті сили. На жаль, недовго довелося йому учителювати. «Бомага» від шкільної Ради припинила його діяльність. Але зерна, що він посіяв, довго давали добрий овоч,—і хуторяни, і алешнянці завжди шанували школу і відріжнялися од инших селян своїм вищим розвитком.

Але я обіцяла сестрі повернутися до Київа на Новий Рік, і ось я вже їхала назад із текою, напханою матеріялами з етнографії Алешні. На цьому ґрунті розпочалася наша взаємна симпатія з Ол. Ол. Русовим.

Перший раз, коли Старицький привів до нас „Сашу Ангела", як звав Русова за його співи й веселість і Чубинський, і Лисенко, і инші, я змогла

тільки висміяти цього співака за його сірі широкі штани. І в обличчі, і в манерах було стільки своєрідного, оригінального, неподібного до всіх тих урівноважених „комільфотних“ людей, яких я бачила раніше, що я ніяк не могла відразу поставитись до його серйозно. Голос у „Саші Ангела“ справді був гарний, і він у першій п'єсі, яку в нас ставили—в „Чорноморськім Побуті“ чудово виконав ролю Ілька. Цей „Чорноморський Побут“ і був тим першим приводом, що через нього ми з сестрою увійшли в українське коло. Коли Старицький прийшов до нас на наше нове помешкання проти театру у Л. І. Марковського, його вразив простір і краса нашої залі, і він одразу став радитися з моєю сестрою, чи не можна було-б як-небудь використовувати цю залю для громадянства, коли кінчалася праці в нашій школі. Влаштували кілька літературних вечірок, а потім Старицький і каже: „Давайте спробуємо заграти театр, в мене є п'єса Кухаренка—„Чорноморський Побут“, трошки змінимо її, Лисенко додасть пісень“. І закипіла робота: притягли до неї і стару і молоду громаду, притягли господаря дому, щоб допоміг з кулісами, декораціями, і восени 1872 р. поставили „Чорноморський Побут“. У ньому взяли участь студенти, з яких потім повиходили видатні українські діячі. Козака Тупицю грав красунь Орест Левицький, Марусю грала О'Конор, дуже гарна панночка з наївним шепелявінням. Коло неї і її сестри—пані Лисенко, завжди юрбою ходили паничі: Кобилянський, Кудря і ин. Разом із „Чорноморським Побутом“ поставили російський теж народній, але недоладній водевіль „Ярославская Кружевница“, у якому грали я і молодий Марковський Платін; я виступала в шовковому сарафані: це була моя остання данина московській нації.

Після Різдва р. 1873 почали розучувати „Різдвяну Ніч“, перероблену Старицьким для театру, для опери. Це вже викликало куди більше клопоту, численні репетиції. Режисерував М. Старицький, але часто з огляду на серйозність вистави, режисерував і Чубинський. Инший раз Лисенко в розпачі, що режисура вистави не відповідає духові його музики, вискакував зза фортеп'яну, і на обличчі його була правдива мука. Пам'ятаю, як в одній сцені, щоб краще показати красу постати Оксаниної, Старицький вимагав, щоб вона вилізала на скриню. Чубинський обурено пояснив, що це зовсім неправдиво з етнографічного боку, а Лисенко журився, як-же буде звучати голос у такому положенню примадони, і лише сама Оксана своєю веселою вдачею обезброювала всіх трьох і по 10 раз вилізала на скриню і злізала знов, щоб спробувати обидва ефекти. Дуже ми захоплювались музикою Лисенка; деякі арії Оксани, її дуети з Вакулою-Русовим повторювались по кілька разів, не так на вимогу режисерів, як на прохання публіки. Тут уже й я брала участь: грала одну з тих бабів, що приносять звістку про смерть Вакули. Та й перепадало-ж мені від Чубинського за мою українську вимову тих 5—6 слів, що мені треба було вимовити!

„Різдвяна Ніч“ так добре була виконана—як для домашньої сцени, музика її так подобалась усім Українцям, що після дворазової вистави, почали клопотатись про те, щоб поставити її в міському театрі. Там уже збирались і всі критики музики. Мик. Віт. прийшлося оркеструвати „Різдвяну Ніч“, додати декілька музичних сцен, напр., прекрасний дует Вакули з Пацюком, сон Вакули, при тому Вакулу грав брат Русова, артилерист Коля, молоденький хлопець, що мусив дуже обережно виступати, щоб не накликати на себе гніву військового начальства (де-ж таки—офіцер грає в українській опері!). Взагалі чимало осіб, що з охотою брали участь у виставі в залі Ліндфорсів, відмовлялись виступати публічно в такій сепаратистичній компанії, і Мик. Віт. мав багато клопоту щоб поповнити персонал та переконати директора міського театру поставити українську оперу місцевого композитора-українофіла. Тим приємніша була пропозиція одного Поляка з пе-

тербурзької консерваторії—Ґабеля, чудового баса, заграти Пацюка. Багато було хвилювань з тим публічним виступом. Русов, за якого Лисенко був цілком певний, всеж-таки учився для цього у оперного тенора Андріїва. Успіх пані Лисенко в ролі Оксани нахилив її до вступу в консерваторію, а критика оркестровки спонукала Мих. Віт. поїхати до Петербургу, щоб там спеціяльно підучитися композиції і оркестровки у славетного Римського-Корсакова. Через те з осени Лисенки перебрались до Петербургу, де скоро зустрілась і я з ними, як жінка Русова.

Наша кохання почалось не відразу. Я вже згадала, що коли Русова вперше привів до нас Старицький для ролі Ілька в „Чорноморському Побуті", я страшенно висміяла його. Наскільки сестра моя відразу оцінила його високу інтелігентну особу і ставилась до нього дуже добре, настільки я довший час лише глузувала з нього, з усього його назверхнього вигляду, але непомітно для самої себе почала піддаватися його впливові і демократизувалася якось не зокола, а з середини. Але справжнє приятелювання між нами почалося на ґрунті того, що ми обоє так дуже любили,—на ґрунті музики. Тоді щойно вийшла нова опера Даргомизького—„Кам'яний Гість", що своїми речитативами вносила цілком нову течію в композиції опер. Ол. Ол. знав музику, багато читав про її історичний розвиток, нові психологічні вимоги до неї. Так цікаво було разом із ним студіювати цю оперу, розуміти кожний переспів, кожну фразу. Русов з великою експресією співав усі ролі, тож не дивно було, що вивчивши цілу оперу до кінця, ми вже знали, що кохаємо один одного і що ніякі ані національні, ані соціяльні перешкоди вже нас не розлучать.

А життя вже готувало нам розлуку. Ол. Ол. заробляв у 1-й гімназії, як учитель грецької мови і як секретар ради учителів. І ось коли рада цілком несправедливо ухвалила вигнати одного учня, секретар одмовився підписати протокол. Дуже радий спекатися учителя-українофіла, директор загрозив секретареві демісією, а Русов прийняв виклик і покинув ту службу, на якій він дуже високо стояв завдяки своїм знанням, але яка була йому огидна тою неправдою та компромісами, що їх вимагала. Всі друзі відмовляли молодого вчителя од такого рішучого кроку, бо всі розуміли, що се було велике матеріяльне ризико, не маючи жадних збережень і маючи стару матір на руках, кидати посаду. Але для Русова компроміси не існували—де він бачив неправду, там він або боровся проти неї, або струшував порох і відходив на злидні, на небезпеку. Тепер він бачив, що роля учителя тогочасної середньої школи занадто багато вимагає компромісів (особливо від українофіла), і подався до Петербургу, щоб там провадити далі свою філологічну освіту й писати дисертацію на магістра слов'янознавства. Ми вже розсталися, як наречені, але проти нашого шлюбу обурився мій брат, і поклав резолюцію не давати мені свого опікунського дозволу до мого повноліття, себто до 21 року, а мені було тоді 20! Чекати півроку було не страшно, але страшна була розлука для Ол. Ол. зо мною, а мені з моєю любою сестрою. Їй уже було 30 років, а наше життя було так переплетене, що я не могла собі уявити, як я покину її саму. Дитячий садок треба було припинити, але знайшлись охотники вести його далі, і ми все передали: помешкання, приладдя та разом і щорічний дефіцит, який ми мали з садка. І в липні ми виїхали з сестрою до Петербургу до Русова, що жив там з приватних лекцій, які добув йому Ламанський, професор слов'янознавства в університеті. Сестра найняла хатку в „Поезії" коло Петергофа, а недалеко від нас поселилися два учні Русова—Магденки і він сам. Так пройшло літо, наближався вже шкільний сезон, я шукала собі платньої посади, звернулася до видатних тогочасних педагогів—Паульсена та инш., показувала їм звіти свого київського дитячого садка-школи, і вони дали мені посаду в двох міських школах Петербурга. Ол. Ол. не міг набирати багато лекцій, бо працював у Публічній Бібліотеці для своєї

дисертації. Сестра вже збиралася до Київа, де її просили заступити матір для 4-ох дітей одного Українця—Беренштама, бо мати їх була в лікарні для божевільних. Тяжко мені було розлучатися з сестрою, в неї бували вже напади тої хороби серця, від якої вона через три роки після того й померла. Хоч ми не були повінчані, але я зосталася з Ол. Ол., як його жінка, і ми переїхали скоро в невеличку кімнатку на Літейному, а Мімочка поїхала до Київа.

IV.

Кімнатка була невеличка, за занавіскою стояло два ліжка, умивальник, шахва для одежі, по другий бік два столи, фортеп'ян і скрізь книжки, папери. Теперішня молодь простіше ставиться і до сексуальних відносин і взагалі до соромливости, але мені, вихованій у прозоро-чистій атмосфері нашого дівочого життя, мені, яка думала, що можу завагітніти від першого поцілунку мого нареченого, це життя в одній кімнаті стояло переді мною, наче якийсь кошмар. А ще бувало так, що до Русова прийдуть люди дуже рано, треба одягатись за занавіскою—це була мука для мене. Гольдштейн, друг Ол. Ол., завше висміював цю мою кумедну соромливість. Жили ми вбого, але я в своєму демократичному піднесенні раділа цим злидням, і коли одного разу, одержавши гроші за лекції, Ол. Ол. приніс на вечерю сардинки, я обурилася на таке буржуазне порушення нашого аскетизму. Ранком я йшла до школи, ще лихтарі горіли на вулицях, а як верталась у три години, то знов уже горіли лихтарі. Бігли разом по пишному, повному людей Невському обідати на Большой Морской, де якісь Шведки тримали велику дешеву їдальню. Вечорами Ол. Ол. або працював у Публічній Бібліотеці, або ходив на „п'ятниці" до Костомарова, де збирались Українці: Лисенко, Мордовцев, одного разу прийшов Куліш, і Костомаров лаяв його за його „Крашанку". Ще бували „журфікси" у Гайдебурова, редактора „Недѣли", тижневика, що спочував українству. Тут збиралися народники, бував Червинський П. П., що написав цілу низку статтів про народництво і його велике значення для Росії,—він був нашим сусідою в Алешні. Завзятий, упертий, він гаряче стояв за свої переконання, він тоді щойно скінчив Розумовську Академію. Тут зустрічали ми й Пипіна. За цими чаями балакали про Достоєвського: тоді тільки почали виходити його твори, і в них бачили якусь силу, нове слово для відродження Росії. Але були й инші політичні партії, що не визнавали жадного народництва, жадного того містицизму Достоєвського, а лише саму політичну боротьбу, і „Недѣлю" звали „Емеля" за її солоденький, замирливий тон. Скоро п'ятниці Костомарова припинилися, бо великий історик заслаб на тиф. Він жив сам із дуже старенькою матір'ю, так що Українці по черзі доглядали його і ночували коло його. Він дуже маячив, і маячіння його було такого цікавого філософського змісту, що Ол. Ол. записував це. Я пам'ятаю лише одну фразу: „неужели я женщина? Боже мой, что может быть унизительнее быть женщиной". Коли йому стало дуже погано, товариші вирішили викликати до нього ту пані, що мала одружитися з ним у нещасливий день його арешту в Київі. Вона зараз приїхала (бо була вже вдовою), але хоч Костомаров на той час уже видужував, лікарі дуже боялися для його нервів усякого хвилювання і заборонили цій пані одразу увійти до хворого. Підготував цю зустріч Ол. Ол., і коли вона сталася цілком добре, без жадної небезпеки для всім дорогого хворого, то Ол. Ол. веселий прибіг додому і казав: „Ну, тепер усе буде добре, вона його любить і буде добре доглядати".

30-го серпня 1874 р. в церкві св. Симеона ми повінчались, цілком нігілістично, та самі й зовсім не зробили-б цього, але мати Ол. Ол. дуже непокоїлася цим. Ми все чекали на весілля нашого посадного батька М. П. Драгоманова, але він прислав нам у листі своє благословення. Несподівані обста-

вини життя не дозволили йому приїхати, а потім викинули його на еміграцію. Я цілком не знала, як улаштувати оте весілля; Ол. Ол. закликав за дружків Магденка та Ґольдштейна, за батька та за світилку—М. В. та Ол. Ол. Лисенків. Коли я увійшла в церкву, „салопниці“ зашепотіли: „убегом венчается“, бо я була без «фати». Вийшли ми з церкви й не знали—що-ж далі? Ол. Ол. запросив усіх до нас, а дружки побігли чого-небудь купити, хто шампана, хто ковбаси. Лисенко заграв мені свій чудовий твір—рапсодію на пісню „Золоті ключі“, яку й присвятив мені. Це був єдиний, але чудовий весільний дарунок. Скоро нас усіх вразило горе Мик. Віт.: наша улюблениця, красуня Ольга Олександрівна заслабла психічно, і прийшлося її помістити в лікарню. Мик. Віт. скоро після того повернувся до Київа. Серед музичного світу Ол. Ол. мав теж знайомих; з Рубцем він часто здибався і говорив з ним про видання народніх пісень, але з особливою приязню ставився він до Мусоргського. Це був бурлака—геній, ще мало визнаний в вищих музичних колах. На жаль, Мусоргський пив запоєм, ніколи не мав гроша; коли до нього приходив Ол. Ол., він грав йому уривки своїх творів, мріяв ознайомитися з музикою „хохлів“, але несподівана смерть перервала це бурхливе життя, повне талановитих мрій і геніяльної творчости.

Тим часом у Київі припинилася діяльність Геогр. Т-ва; темна хмара адміністративних утисків заволокла весь український обрій, заборонено всяке літературне чи наукове українське слово, всякий переклад. В усіх сферах лунала славетна фраза міністра: „никакого малороссийского (українського) языка нет, не было и быть не может“. Після Різдва приїхав до нас Вовк із пропозицією до Ол. Ол. від старої громади їхати за кордон, щоб там надрукувати усього „Кобзаря“, поки не загинули всі ті рукописні заборонені вірші, такі цінні для повного розуміння творчости великого поета. Всі ці твори, всі рукописи були загодя куплені у братів Тараса, гроші на видання зібрано у скількох окремих заможних українців, а рукописи уважливо, науково перевірив Вовк. Треба було додати до видання спомини, і це доручили зробити Русову. Сестра моя вислала мені грошей, щоб ми могли жити за кордоном, нічого не заробляючи, цілком віддаючись великому завданню. Зупинились ми у Празі, місці сприятливому для видання, а для Ол. Ол. привабливого через його працю з слов'янознавства. Він саме надумався писати дисертацію про Яна Жижку, і звісно, ніде не міг-би знайти стільки матеріялів, як у Празі. Що до біографічних споминів, то пообіцяли їх дати Костомаров, поети Жемчужніков і Полонський. Тургенева треба було шукати за кордоном. І ось ми вирушили на Берлін-Дрезден-Прагу з „Кобзарем“, рукописами і деякими рекомендаціями, ніде не зупинялись, тільки в Дрездені оглянули галерею. Перед Мадоною Рафаеля і Магдаленою Рібейра хотілося плакати від захвату.

Переїхали чудову Саксонську Швайцарію, і ось перед нами «Злата Прага». Рекемендації від Ламанського, Пипіна та инших російських слов'янофілів дуже допомогли. Ми влучили саме в розпал національної боротьби Чехів і в період унутрішніх незгод, коли вся чеська інтелігенція поділилася на два табори—старочехів з Палацьким і Ріґром на чолі, і младочехів, що мала свій політичний орган «Narodny Listy» під редагуванням Ґреґра, а русофіл Патера запобігав перед Москалями, і з нами Українцями боявся вступати в близькі зносини. Це був період, коли празький університет уже придбав кілька катедр з чеською викладовою мовою, коли гріш по грошу збиралася імпозантна сума на будову національного театру, коли серед чеського жіноцтва лунала слава Кароліни Светлої та Божени Нємцової, і коли все жіноцтво, від куховарки до жінки міністра збиралося щоб читати багату бібліотеку Напрстків, у якій справді була зібрана величезна кількість книжок у всіх мовах. Там і я навчилася чеської мови і захоплювалася творами Неруди і безпосередньою красою казок Б. Нємцової.

Ол. Ол. якось одразу ввійшов у гурток младочехів. Як ми захоплювались їх боротьбою за національну незалежність, як раділи разом із ними із кожної їхньої перемоги, з кожного придбання національної культури, і обурювалися проти системи «trpnyj odpor», пасивного опору з нехтуванням ворога,—системи, якої трималася партія старочехів!

Друкарня «Народніх Листів» ласкаво згодилася друкувати «Кобзаря», і Ол. Ол. заходився впорядкувати матеріяли, зібрані Вовком, чисто написані на маленьких шматках паперу. Деякі вірші знайдено в кількох варіянтах, з ріжними змінами, що відріжняли їх від авторського оригіналу. До цього треба було додати до видання спомини про самого поета. Особливо хотілося Ол. Ол. здобути спомини Ів. Тургенева. Дізнавшися, що цей російський письменник саме перебував тоді у Карлсбаді, не так далеко від Праги, Ол. Ол. поїхав туди. Тургенев зустрів його дуже прихильно і висловив свою пошану до нашого поета, свою щиру симпатію до нього як до людини. Це його порівняння—«ведмідь, що в душі його співає «маліновка». Він згодився написати спомини про своє, хоч і не дуже близьке, знайомство з поетом. Потім Ол. Ол. прийшов ще раз до Тургенева, щоб забрати написані вже спомини, і тоді передав йому мою статтю, що я написала про Шевченка французькою мовою. Тургенев ласкаво передав її до «Révue des deux Mondes», де вона й була надрукована.

Наладивши до друку рукописи, О. О. надумавсь раніше ніж упрягатися остаточно до праці, зробити ще невеличку екскурсію до Коконош,—хотілося познайомитися з цим народом, якого інтелігенція так прихильно ставилася до нашої справи і провадила таку завзяту боротьбу за національну волю свого народу,—що нам, Українцям, треба було-б тільки вчитися в них. Чудова природа Чехії нас цілком захопила; подив наш викликали також і ті чеські школи, що ми їх бачили по найглухіших гірських селах,—вони свідчили, що зусилля національних борців і в той уже час перемагали німецький гніт і ширили національну освіту серед чеського народу.

З вересня почалось друкування «Кобзаря», коректу теж мусив робити О. О., і ми завжди вдвох зчитували рукопис. В усіх наших справах нам дуже допомагав емігрант Шоров,—Українець, що перебував уже давно на еміграції, як «російський нігіліст». Йому прийшлося чимало голодувати в Парижі, де він тягав дошки з пароплавів, потім розбив собі ногу і довго пролежав у шпиталі. Ще довго доля носила його по всіх містах—столицях Европи, аж поки не закинула до Праги саме під час нашого там перебування. Тут він мав деяку оплачувану працю, і був навіть завше порядно одягнений, як того вимагають у Европі, хоч часом і в Празі йому приходилося голодувати. Цілком самітний, змучений довгим еміграційним життям із його партійними та гуртковими сварками, він знаходив у нас деякій спокій та відраду, особливо коли у мене народилася дочка Людмила. На жаль ця дитинка не довго тішила нас усіх, бо через три місяці померла. Шоров, як справжній друг, увесь клопіт з похороном узяв на себе. Тяжко на чужині ховати близьких, тяжко й нам було поховати на празькому кладовищі нашу першу дитину!

Працюючи над «Кобзарем», О. О. рівночасно збирав по празьких бібліотеках матеріяли для своєї магістерської дисертації: «Ян Жижка». Постать цього чеського народнього ватажка дуже захоплювала О. О., а в Празі він міг зібрати силу матеріялу для освітлення цілого таборицького руху. Так непомітно летів час, і вже наближалося до кінця друкування I—II тому «Кобзаря»; йому треба було міркувати, яким способом перевезти це перше повне видання на Україну. Ол. Ол. вирішив переговорит із галицькими Українцями. Перший том не викликав сумнівів: він увесь складався з дозволених російською цензурою творів. А другий том, навпаки, був цілком

нелегальний з погляду російського уряду. Тимчасом із України надходили недобрі вісті: закон 1876 року, що забороняв усяку літературну продукцію українською мовою, виїзд Драгоманова на еміграцію,—все це були ознаки небезпечного стану в українських справах, і редакторові нелегального «Кобзаря» було досить таки ризиковано повертатись на Україну зараз-же після скінчення праці. Але матеріяльні засоби наші були цілком вичерпані: громада платила тільки поки йшла праця, приватні мої засоби теж були вичерпані, а до того-ж і туга за рідним краєм мене виснажувала так що я не могла далі лишатися на чужині.

Весною 1876 року ми й вирушили додому. У Відні нам пощастило зустрітися з Драгомановим. Він був у піднесеному настрою, вірив що його праця на еміграції, вільна й незалежна, матиме політичне значення, і уявляв її собі в двох напрямках: 1) критика політики російського уряду і політичне виховання України і 2) ознайомлення Европи з правдивим становищем України. Ці два дні у Відні ми майже не розлучалися, він водив нас по всіх віденських музеях і майже цілу історію мистецтва виклав нам на зразках ріжних напрямів у малярстві. Накінець повів нас ще й у величезний Рінґ-Театер (що через кілька років потім згорів) на оперу Ваґнера «Кола ді Р'єнці». Драгоманов захоплювувся постаттю цього італійського революціонера, але мої сили не витримали глибокомузикальних вражень цієї довгої імпозантної опери Ваґнера, і мене зомлілу витягли «з парадізу» (галерії) величезного театру.

Драгоманов дуже тішився з нового видання «Кобзаря» і обіцяв свою допомогу для його розповсюдження. Якимсь дивом переїхали ми щасливо кордон у Волочиську. Я раділа всією душею, що ми вертаємось додому: Ол. Ол. ставився до всього більш негативно: майбутнє ставало перед ним у загадковому світлі, дисертація була ще в цілком невпорядкованому стані: щоб довести її до кінця, треба було що-найменше 1 або $1^1/_2$ роки, а на які засоби жити цей час? Просто з кордону ми поїхали до моєї родини в Алешню. Був початок літа, і там був і брат мій, Ол. Фед. Ліндфорс із дружиною та дітьми, і сестра. Всі радісно вітали нас після довгої розлуки. Сестра моя за цей рік цілком зукраїнізувалась. Вона дуже сприятелювалася з д-ром Михалевичем, відомим українським діячем. Для заробітку вона цілу зиму (1875—76 р.) жила в родині Беренштама і доглядала його 4-ох дітей. Праця занадто була тяжка для неї з її хворим серцем, діти були зовсім не дисципліновані, безмежна лагідність і добрість моєї сестри часто не могла подолати грубу неслухняність хлопців, і вона мусила покинути родину, якій вона дала багато любови й тепла, і приїхала до своїх. У Чернигові Михалевич доручив їй виконати дещо для словаря і деякі переклади. Як щира ідеалістична людина, Мімочка цілком віддалась українській ідеї і мріяла піти в народ працювати де-небудь на селі. Але здоровля не дозволяло їй зреалізувати цю мрію, замісць того їй треба було весь час лікуватися в спокійних умовах родинного життя в Алешні.

Що до мого брата, то національна боротьба була йому цілком чужа, його захоплювала політична діяльність, боротьба за земську автономію проти централізації, проти насильства, яке чинив петербурзький уряд над громадськими організаціями. Як губернияльний чернигівський «гласний», блискучий промовець, що навіть противників своїх вражав холодною логічною красою своїх промов, він користувався великим упливом на земських зборах, і потроху коло нього та Івана Ілліча Петрункевича гуртується та чернигівська земська опозиція, що стала ядром ліберально-конституційної земської партії, яка 25 літ відважно боролася з урядом і підтримувала ті реформи, що хоч на короткий час освітили темний обрій російської території в 1905—6 р. Навіть чорна реакція 1880-х років не могла припинити протестанської діяль-

ности земської опозиції. Рух цей, коли його затримували гострими репре в одному земстві, перекидався до иншого,—з чернигівського до тверсі з тверського до харківського, до саратовського і т. д. Часами користува цим рухом і Українці в таких справах, як визволення народньої освіти, по чаткової школи: в Чернигові з ініціятиви Шрага, в Полтаві—Леонтовича, Дмитрієва та инш. Тільки, на жаль, наші правобережні земства, найпізніш дозволені, організовані спочатку під страшними утисками місцевої адміні страції, виникали, не воскрешаючи жадної традиції якої-будь боротьби в минулому й не приймаючи участи в сучасній живій боротьбі, і навіть не порушували вони жадних ані політичних, ані національних питань.

Так після закордонного самітного життя ми одразу опинились в атмосфері гарячкової громадської праці. Нею захоплювався не тільки мій брат, але й його жінка, Катерина, що часто, як цілком коректна «дама», возила ріжну конспіративну коресподенцію між Черниговом та Київом. Пізніше під упливом Науменка вона стала ближче до українства, та й всі враження з дитинства (вона походила з Полтавщини й була сусідкою Лисенків) ріднили її з національно-українськими справами більш, ніж мого брата, Шведа Ліндфорса, виховаго в Петербурзі на російського гвардійського офіцера, що потім у сам придбав собі широку освіту і політичний світогляд. Але він завше ступався за всі українські справи і був завше в найкращих стосунках із усі Українцями чернигівськими та київськими: Константиновичами, Кістяко ськими, Шрагом, Науменком та инш.

Недовго залишався Ол. Ол. в Алешні, треба було їхати до Київа вияснит наше майбутнє становище. Хотілося дуже Ол. Ол. повернутися зовсім до Київа, щоб там серед старих приятелів докінчувати свою дисертацію та не звертати з наукового шляху, але на перешкоді цьому стала іще та обставина, що моя сестра небезпечно заслабла; в неї було хворе серце, і тепер почалася водянка. Ми мусили наспіх найняти помешкання в Чернигові, і єдиною нашою метою було тепер—ратувати від смерти сестру. Але ні уважливий догляд, ні лікарі, ні наша любов нічого вже не могли зробити. Двічі випускали їй воду; після другого проколу вона померла 10 вересня 1876 р. А через два місяці в листопаді у мене народився син Михайло. Батька не було вдома, він тоді служив уже в чернигівському земстві статистиком, разом з П. Червінським, відомим на той час публіцистом (П. Ч.) «Недѣли» і Варзером, справжнім «нігілістом», себто тогочасним соціялістом, дуже підозрілим для чернигівської адміністрації, але занадто популярним у Чернигові, щоб не бути затвердженим хоч-би й на такій небезпечній тоді, з погляду адміністрації, посаді, як посада земського статистика. Всі троє не були спеціялістами-статистиками, але всі троє кожний на свій лад були щирими народниками і робітниками[1]) та людьми високої моралі. Вони одразу склали свою методу досліджувати край, відмінну од відомої тоді методи московського статистика Орлова, т. зв. географічну. Вона полягала в тому, що все економічне життя населення досліджувалося в залежності від фізично-географічних умов, і відповідно до цього була вироблена програма досліджування і розпочато об'їзд Чернигівського повіту, поділеного між трьома дослідниками на певні райони. Праві земці, великі землевласники—всі були проти земської статистики, всі боялися, що наслідком цих об'їздів та дослідів буде така переоцінка землі, що не буде їм на користь; через те всі вони змагалися представити статистиків якимись революціонерами, що їздять по селах «мутить народ». Тільки ліва, інтелігентна частина земців розуміла правдиву важливість

[1]) Русов, як Українець, радів знайомитися з народом по суті українським, з його життям: радів з праці для полегшення його економічного становища. Варзер більш цікавився промисловою діяльністю населення, а Червінський перевірив на безпосередніх враженнях свої народницькі теорії.

цих дослідів і потребу правильної переоцінки земель відповідно до прибутків з них, і раділа, що їм пощастило зорганізувати статистичне бюро з людей щиро відданих інтересам населення і досить освічених, щоб як-найкраще перевести цю роботу.

Життя наше в Чернигові за ці перші роки статистичної праці Ол. Ол. було наповнене ріжноманітними інтересами. Хоч Ол. Ол. майже весь час був у роз'їздах по повіті, але-ж коли він вертався додому, наша хата наповнювалась життям. Збиралися статистики, обмінювалися враженнями, спостереженнями, які вони дістали й зробили під час поїздки. Яких тільки типів не траплялося їм бачити і серед старосвітських землевласників і серед селян. Часто збиралась у нас і молодь, співали хором, підготовляли українські концерти, на яких Ол. Ол. завше співав з моїм супроводом на фортеп'яні. Взагалі статистичне бюро було в той час наче центром культурного життя Чернигова: ініціятива у всіх громадських інтелектуально-мистецьких справах належала статистикам До 1876 р. в Чернигові не було жадної публічної книгозбірні, ледве яку книжку можна було роздобути в єврейській книгарні Кранца,—отож в один із своїх поворотів з повіту статистики вирішили зорганізувати громадську книгозбірню. Скликали на збори всю інтелігенцію, обрали президію: П. Червінського—головою, мене—секретарем, Тищинського—скарбником; ріжними концертами та виставами зібрали потрібні гроші, чимало книжок дістали на тимчасове користування. Довго губернатор не хотів давати дозвіл на відкриття такої громадської бібліотеки, довго директор місцевої гімназії не дозволяв учням і близько підходити до такого небезпечного місця. Але завдяки скрупульозній лояльності першого голови Червінського, вона ввійшла в життя. Президія мала змінятися що-року, і кожний раз з боку губернатора виходили ріжні причіпки, коли треба було затверджувати президію. Взагалі треба було дивуватись, скільки ця бібліотека була переслідувана адміністрацією, скільки трусів у ній зроблено за те тільки, що вона давала населенню міста гарні книжки. Але не вважаючи на це, вона проіснувала понад 10 років; її, як дитину, виплекала сама тільки опозиція.

На прохання деяких приятелів я стала у Чернигові провадити дитячий садок. У мене збиралося 5—6 дітей. Шкільних меблів не було, але були малюнки, книжки; діти почували себе дуже добре. Коли ось у якусь нещасливу годину з'явилась поліція і зачинила мій садок. Це зробив інспектор виключно з політичних підозрінь. Потяглося слідство, допити; ніяк не могли розв'язати питання, скільки дітей, зібраних докупи, вже становлять дитячий садок, що мусив-би бути дозволеним від начальства: чи 10 чи 9 чи 11? Потім Карпинський вже присоромив слідчого за це, і справа не дійшла до суду, залишилась нерозв'язана, але в дальшому вона перешкодила мені одержати посаду народньої учительки, бо шкільне начальство ставилось до мене з підозрінням...

Рік 1876/77 відзначився особливим інтересом до політичних питань. Поки наші статистики об'їздили свої райони, там на Балканах ішла жорстока війна; два слов'янських змучених неволею народи—Серби та Болгари боролися з давніми своїми гнобителями Турками і благали допомоги у слов'янського народа, що не згірше Турків сам гнобив усі народи, що входили в склад його держави. І коли російський уряд наважився заступитись за народи, що змагали до свого визволення, до волі, до незалежности, то опозиційні елементи в Росії вирішили скористуватися цим моментом, щоб поставити своєму урядові деякі вимоги. Не відразу згодився петербурзький уряд на активну одверту допомогу південному Слов'янству. Більше півроку боролося воно само, на свій страх, а Европа мовчки дивилася, як текла кров цих героїв. Перші озвались до них по братерськи Українці,—вони добре знали, що то значить політична неволя; збиралися гроші, зброя, невеличкими гурт-

ками люди переходили через кордон і йшли вмирати за велику ідею—визволення Слов'ян. У Київі існувала таємна невеличка організація, що допомагала цим гурткам, добувала для них зброю, невеликі суми грошей. Ще як жили ми в Празі, до нас прийшов уже в герцеговинському вбранні молодший брат Ол. Ол., артилерист Коля. В запалі він потай вирушив з Петербургу за кордон, побував уже в скількох боях і мусив тепер вертатися, щоб не зазнати від свого військового начальства великих неприємностей. По дорозі він заїхав до нас, щоб розказати про цю героїчну боротьбу і про те обурення, яке там викликала індиферентність Европи. Але війна вже насувалась і, звичайно, хвилювала всіх і в Чернигові.

Тоді серед чернигівського громадянства визначалось кілька відокремлених течій, і було декілька видатних осіб. Унизу по Десні в так зв. Лесковиці жила родина Вербицьких: батько—учитель літератури в гімназії, кумир гімназисток, нігіліст, представник крайньої лівої, два сини, Федя і Коля, та дочка—не пам'ятаю вже як її звали, що потім стала першою дружиною Вороного. Федя поділяв теж крайні погляди, і писав вірші. Хоч уся родина й говорила тільки по-українськи, живучи серед чисто українського населення Лесковиці, вони не визнавали українства, з призирством ставились до українського питання і належали до російських поступовців. Разом із ними жив їхній родич Рашевський Іван Федорович, лікар земської лікарні, одна з найпопулярнійших осіб у Чернигові і як добрий лікар, і як видатний своєю чесністю і прямотою громадський діяч, цілком демократ і в своїх переконанях і в своєму житті. Він мав певні більш-менш українські симпатії і переконання. Дружина його дуже розумна жінка цілком була віддана вихованню свого сина-одинака Петі, заради якого зимою жила в Київі.

Друга чільніша течія була в земській губерніяльній управі, на чолі якої стояв видатний земський діяч, бувший повітовий лікар Олександер Павлович Карпинський. Він одверто, чесно тримався лівого напрямку в діяльності земства, повсякчас вступав у конфлікт зі всіма губернаторами чернигівської губернії, або як їх тоді звали (за Щедрином)—«помпадурами». Серед членів губерн. управи був Микола Константинович. Це вже був свідомий Українець, член української громади. Жінка його, дуже експансивна, повна пані Катерина Григор'ївна, була дуже гарна мати. Від часу до часу захоплювали її громадські змагання, і тоді вона хвилювалася, обходила цілу «парафію» себто всіх знайомих, або збираючи на щось гроші, або організуючи якийсь конспіративний виступ у земстві; потім ізнов ховалася в своє кубло, чогось лякалася, дорікала чоловікові за його гострі виступи, і надовго вгрузала в буденні турботи. В неї були дві дуже милі дочки. Одна з них, Катруся, потім вийшла заміж за видатного революціонера і багато зазнала лиха. Сестра пані Константиновички—Олександра Єгорівна Варзер була мовчазної вдачі, все було сидить та палить цигарки; багато читала, але в громадській праці не брала участи; була радикально настроєна, але і до всього, особливо до нігілізму свого чоловіка, ставилася критично.

В повітовій земській управі головою кілька літ був напрочуд гарний Тищинський, демократ і щирий Українець. Його всі знали за непідкупність переконань і чесну працю в земстві. Він був урядовець і жив з дочкою, мало освіченою дівчиною. Вона завше співала в українському хорі і вдягалася по українському, але в хаті так погано господарювала, що в їх завше було якось брудно, безладно. Для Тищинського інтереси його повіту становили зміст цілого його життя, за них він гаряче заступався і на земських зборах і перед усіма «помпадурами».

Весь цей гурток земців був дуже тісно зв'язаний особистими дружніми стосунками, але ж і пияцтво панувало серед них! Це було щось страшне. У Карпинського инколи бували такі п'яні оргії, що пиячили там цілу ніч, і

ранок заставав приятелів не за столом, а під столом, і їх розвозили додому в непритомному стані. Карпинський мав хворе серце, і ці оргії дуже шкодили йому, але загалом він мав таку міцну вдачу, що після такої ночи вмивається холодною водою і іде на доклад до губернатора, наче й не він. Мав дуже добре серце, всім допомагав, і хоч одержував велику платню, завше був у довгах. Він надавав великої ваги земству і кілька трьохліть з успіхом головував у губерн. управі.

Обік з такими нотаблями губерніяльного та повітового земства, в земській друкарні, яко редактор маленького часопису «Черниговскія Извѣстія», працювала особа, якої ім'я зістанеться дорогим не одному поколінню укр. молоди. Це був Леонид Глібов, автор безсмертних байок. У ті часи він був майже сліпий. Жив він у якійсь канурці при земській друкарні. Жінка його була проста селянка без жадної освіти. Завше одягнена в якесь лахміття, з нечесаною головою, вона цілком не відповідала ролі жінки такого славетного письменника. Старший син теж служив у друкарні і допомагав батькові в редагуванні. Улюбленцем батька був малий шестилітній син. Бувало прийдеш до них,—Глібов зараз веде до себе і починає читати яку-небудь нову свою байку, пояснюючи, які саме факти громадського життя навели його на ці образи. Пам'ятаю, якраз тоді він написав «Мальований стовп», і дуже ховався з ним, бо ця байка мала політичний підклад. І в темній хатинці наче ясніше стане, як залунають прекрасні слова, і в напівнезрячих очах блисне завзяте натхнення. Глібов завше боявся переслідувань, часто оповідав ріжні факти, що затримували розвиток нашої мови. Глібова любив увесь Чернигів; навіть по той бік «Червоного Мосту», де жила урядова аристократія, особа нашого байкаря була в шанобі. Але на жаль ця загальна пошана не реалізувалася в поліпшення його дуже кепських матеріяльних обставин.

І там за «Червоним Мостом» були у нас свої люди, як напр. Іван Григорович Рашевський, губернаторський урядовець, але разом із тим артист у повному розумінні цього слова: сам видатний маляр [1]), він любив також музику і добре розумівся на ній. Жонатий з дочкою багатого власника Подольського, він мав прегарно мистецьки влаштоване помешкання, де так затишно, приємно були слухати фортеп'ян. У нього збиралися завше всі місцеві й приїжджі музиканти, він допоміг нам улаштувати концерт Лисенка. Він умів виривати у губернатора дозволи на концерти, українські вистави, на громадську бібліотеку, і завше заступався за всіх переслідуваних адміністрацією. Сам справжній аристократ, він як мистець був улюбленцем місцевої аристократії, і його добре приймали у всіх помпадурів. Дотепний, веселий, з усіма на «ти», був дуже милий товариш. До українства він ставився як до одної з ідеалістичних мрій «Саші Ангела» та Шрага, а що сам він дуже любив їх особисто, то й помагав українській справі, чим міг. Його зусиллям ми завдячуємо заснування прекрасного музею Шевченка в Чернигові. Він сам так любив усе, що зв'язане з мистецтвом, з історією, з поезією.

От такий то був Чернигів наприкінці 70-х років.

У 90-х роках, коли ми вдруге туди повернулись, він мав уже иншу фізіономію. Але завше характеристичними його рисами були український етрографічний характер не тільки населення в масі, але й інтелігенції, повсякчас опозиційний настрій громадянства проти адміністрації, та особливий чернигівський патріотизм—Десна, чернигівський собор: усе це були такі мі-

[1]) З його картин чимало бувало на ріжних виставках, особливо на т. зв. „передвижних". Дуже гарна картина—Чернигівські вали і на них „остання розбита гармата", „степ коло села Роїще" та багато инших. Уже перед самою смертю він намалював величезну картину—вбивство якоюсь бандою цілої родини, одної з найосвіченіших аристократичних родин Чернигівщини.

сцеві речі, що дорогі були всім і кожному. Торг у місті був дуже мало розвинений і до проведення залізниці і після того, хоч євреї і становили величезний відсоток населення. Серед них визначалася своєю інтелігентністю родина Кранца, що відкрив першу книгарню. Одна з сестер Кранца була одною з перших лікарок. У другої родини Шлеп'янових старший син учився в Парижі на лікаря, а молоденькі дочки були пізніше на київських курсах. Найбільше євреї торгували лісом та орендували землю у великих землевласників.

Повертаюсь до турецької війни 1877 року. Чернигів заворушився. В великій залі дворянського дому дами та панночки краяли полотно на бинти, сорочки, простирала для поранених, упорядковували шпиталь. Настрій був піднесений, я в якесь свято обійшла всі шинки та ресторани міста і зібрала якусь дивовижну силу грошей. Скоро і до нас почали привозити ранених з Київа, з'явились поважні постаті турків з обмотаними якимось шматтям головами, всі босі, мало не голі. Серед дам-патронес виникло питання, чи ставитись до «Турків», як і до инших ранених. «Я ни за что не буду за ними ухаживать». виголошувала одна. «Может быть это самые башибузуки и есть—я их боюсь, я не подойду к ним близко»,—верещала друга. Якийсь час можна було бачити, як ранені Турки валялись на тротуарах, поки не прийшов наказ: з Турками поводитися, як з усіма иншими раненими. Тоді їх поклали в шпиталь, і дами навіть флірти заводили з красунями-Турками. Інтелігенція дивилась на справу глибше. Оголосивши війну Турції і надавши цій війні, як це завше робив старий російський уряд, характер якогось альтруїзму, незаінтересованости матеріяльної, він звернувся до всіх земств із закликом прийти на поміч державі. Праві земці, звісно, з «патріотичним» (скорше рабським) захопленням готові були всі селянські (не свої) гроші віддати на «алтарь отечества»,—для них це було ще й ліпше, що з огляду на ці вимоги, можна було зменшити витрати на народню освіту, бо проти її поширення вони завжди раді були виступати. Не так думали ліберальні земці; вони добре розуміли, що війна завжди ставить державу в скрутне становище, і що цим треба скористатися, та за ті послуги, які можна зробити урядові, урвати від нього дещо, підірвати його страшний абсолютизм, здобути більшу автономію для земств, більшу свободу для преси, для громадських організацій. У чернигівському земстві на чолі ліберальної опозиції стояли найкращі місцеві люди—Петрункевич, Савич, Вовк-Карачевський, Шраг, Ліндорфс. Вони гаряче вірили, що можна цілком легальним шляхом вивести країну з тої неволі, в якій тримала його адміністративна всемогутня влада, з економічного і культурного занепаду. «Легальність» - це було гасло боротьби земців, і вони гадали, що з цим гаслом вони можуть і тільки з ним мусять провадити цілком одверту боротьбу, не визнаючи жадної конспірації. Вони обурювалися на молодь і ті партії, в які вона тоді гургувалася, за те, що ці партії ховали свої наміри, провадили таємну організацію, вживали всяких засобів, часто непорядних. Ліндфорс вітав вираз Драгоманова: «чисте діло вимагає чистих рук». Це були люди таких твердих принципів, що ніщо не могло-б звести їх із раз вибраного шляху.

Наше помешкання у Чернигові скоро стало тим інтимним огнищем, коло якого збиралися ці люди, щоб порадитись про свої офіціяльні виступи, розподілити межи собою ролі, особливо під час земських зборів, та визначити справи, за які слід провадити боротьбу—в яких найкраще могла виявлятися автономія земства і які найближче торкалися інтересів населення. Такими головними справами того часу були: учительська семинарія в Чернигові і переоцінка всіх земель для справедливого обложення податками. Два промовці виконували головні функції в цій боротьбі: Ліндфорс—завше з яскравими доказами, з спокійно-логічною будовою своїх промов, завжди на ґрунті за-

кону; Петрункевич палким почуттям і красою слова захоплював слухачів, уже переконаних попередньою промовою Ліндфорса. Савич і Вовк-Карачевський вже додавали факти, конкретні, життєві вимоги; і не дивно, що добре підготовлена боротьба лівих завше захоплювала всі збори, головним чином публику, що під час земських зібрань наповнювала залю чернигівського дворянського дому, і иншим разом так захоплювалась промовами Петрункевича та Ліндфорса, що нагороджувала їх гучними оплесками, за що часто голова зборів (особливо Неплюєв) загрожував їй забороною бути далі на зборах. Уся молодь цікавилась тоді цими земськими зборами, і вони дуже виховуючи впливали на громадський розвиток у той час, коли не було жадної иншої публічної політичної трибуни.

Але з тих, хто мав у руках владу, на ідеалістів-земців, звичайно, ніхто не вважав. Свою учительську семинарію праві віддали міністерству, і в найважнішій справі—в справі підготовки учителів—зреклися своїх прав, самі вклали шию в міністерське ярмо. Статистичне бюро після закінчення опису чернигівського повіту вони скасували, і статистики опинилися викинуті за борт. Треба було шукати десь якоїсь роботи. Але я скористала з цієї прикрої події, щоб зреалізувати свої давні мрії: зректись усякого буржуазного життя, підійти ближче до села—жити так, як живуть мілійони народу, від слів і промов перейти до правдивого життя, до праці. Довго чоловік мій вагався; мій брат спочував цьому, як він казав, „переходу на землю“, але вмовляв нас (ми тоді всі були в Алешні) не купувати окремої землі в иншому місці, а осісти на алешнянській землі (1000 десятин) де-небудь у лісі окремою фармою. Це не відповідало моїм мріям: в Алешні при найкращих взаємних відносинах селяни на мене дивились все-ж таки як на „пані“, а саме це слово було вже для мене огидним. Через те ми купили шматок землі в Борзенському повіті—12 десятин, три верстви від станції Доч, Либавсько-Роменської залізн. Було там поле, город, трохи лісу. В Борзенському повіті вже чудовий чорнозем, на якому нам здавалось легше працювати, ніж на алешнянських пісках Городнянського повіту. Приваблювало також сусідство Петрункевичів (Плiски—2 станції залізницею від Дочі), Савича, Вовка-Карачевського—все борзенських гласних. Вабило ще й те, що там було вже виразно українське населення, а не як у нас у Городнянському повіті—мішанина трьох національностей (Білорусів, Українців та Москалів).

На нашій ділянці не було хати, треба було її будувати, а що мій Міша був ще зовсім малий, то брат не пускав мене на наш „хутір“, поки не буде збудована хоч яка-небудь оселя, і я залишилася ще до весни в Алешні та готувала своїх двох старших племенниць до вступу до гімназії. О. О. поїхав упорядковувати наше маленьке хазяйство. Шматок землі, що ми купили, лежав якраз над шляхом між станцією Доч і м. Борзною серед лісу, що обступав його з трьох боків, а на південь, як стати на полі по той бік дороги, можна було бачити високі вітряки великого села Шаповалівки з панським маєтком. А трохи не доїжджаючи до нашого хутора, як їхати з вокзалу, збочувала дорога направо до казенного села Високого, що було відділене від нас великою болотяною низиною Доч. Через це болото йшла довга гребля, дуже тяжка і для людей і для коней, як і всі наші українські традиційні греблі; тут і наш кінь наколовся на смерть.

Велика ріжниця була в характері населення цих двох сел: Височани були привітні, добродушні, вони ніколи не знали панської неволі, ставилися до нас дуже приязно, радо допомагали своїм новим, дуже непрактичним сусідам: з Високого вийшли перші наші прихильники, серед яких ми насмілювалися провадити деяку соц'ялістичну агітацію. Навпаки в Шаповалівці люди були колишні кріпаки дуже жорстокого пана, вони йому й тепер робили всякі можливі прикрости, підпалювали стодоли з збіжжям, витолочували поля. Не

проходило тижня, щоб у Шаповалівці не сталося якого злочинства,—грабували, вбивали, палили. Здавалося (згідно з катехизмом революціонерів), якраз такий настрій міг-би сприяти нашій народницькій пропаганді; але озлоблені крепацтвом Шаповалівчани підозріло ставилися до всіх панів, а тим більше до якихось приблуд, що невідомо звідки прийшли: їм здавалось, що купивши цей шматок землі, ми в них щось одібрали, вони звикли на цій ділянці випасати коней, а тепер? Ох, ці шаповалівські пастухи! Скільки прикростей вони нам чинили, як ці дріб'язкові сутички з ними псували нам те широке, велике єднання з народом, про яке я мріяла. Ці люди складали цілі легенди про наше оселення на хуторі. Одні казали, що ми просто конокради, через те й оселилися саме там, де люди пасуть коней. Другі—що ми купили землю біля станції залізниці, щоб зробити підкоп під поїзд царя,—саме тоді вже був зроблений такий терористичний замах на якійсь дорозі, коли проїздив цар. Треті дивувалися, що ми так добре ставимося до всіх „мужиків", садовимо з собою за стіл до чаю, до обіду. Тяжко було терпіти таке їх недовір'я, їхнє кепкування, та правда, що й ми давали до цього дуже багато приводів, зовсім не знаючись на господарстві. Вдома я ніколи й не бувала на кухні, а тут я відважувалась братись за всю складну працю куховарки й господині. Ол. Ол. від книг та інтелігенського життя мусив переходити тепер до сільського господарства. Ніколи не забуду, як одного ранку зайшли до мене баби, вертаючись із Борзни з базару, а я саме місила тісто на хліб. Червона, змучена цією тяжкою працею, я силкувалася все-таки перед бабами не показувати своєї незвички, але одна з них деякий час тільки дивилася на мене, посміхуючись, а потім не втерпіла та й каже: „Пані, дайте, я за Вас це за одну хвильку зроблю»,—і лагідно відштовхнувши мене від діжки, вона зручно почала місити густе тісто. Сором мені було, але що-ж мала робити?

Я вся віддавалася новому життю: сама варила, прала, корову доїла. Ох, як тяжко було вставати о 5-й годині і поратись коло тої красуні корови, яку Ол. Ол. купив на ярмарку. Вона мала дуже неприємну звичку весь час махати хвостом мені в обличчя, а то ще ногою вступати в дійницю. Але й це, здається, таке просте життя не обходилося без суперечностей, що мусили вражати наших сусідів. Напр., коли в готову хату перевезено всі наші речі й меблі, то прибув і мій фортеп'ян, і от упоравшися з господарством, я часом сідала грати, грала, забуваючи час і втому до пізньої ночи, а на другий ранок треба вставати в 5 годин. Моя музика подобалась селянам, бо я часто грала прості народні пісні, а чоловік мій співав, і часом організувався цілий хор. А то бувало й таке: я перу білизну в копанці при дорозі, а до нас приїде в пишній кареті Петрункевич, і селяни ніяк не могли зрозуміти—чи це ми тільки прикидаємося вбогими, а справді значні люди й приятелюємо з найбільшими панами повіту,—чи таки справді мусимо працювати.

Все це перешкоджало простоті наших відносин із селянами, але все-таки потрохи з найближчими сусідами у нас установилась добра згода. Найближче обік з нами жив стрілочник на залізниці Данило Ткаченко з двома малими дітьми і дуже гарною жінкою Одаркою, яку він божевільно ревнував до кожного чоловіка, і так немилосердно бив, що вона не раз у самій тільки сорочці прибігала до нас переховатися на якийсь час. Злидні в хаті були страшенні, бо Данило пропивав усю свою платню. Він був колись за хурмана у панів і заховав любов до коней і пахив до панів: любив з нами чаювати, вважав себе за вищого від селян, бо служив на залізниці. В його хаті перебував мій чоловік, поки будувалася наша домівка.

Трохи далі, на узліссі мешкала дуже цікава родина: двоє старих і два їх сини, один років 10—12, другий парубок 18—19 років, Грицько. Він працював у нас, то допомагаючи в будівлі, то на своїх конях перевозив нам

що треба було—чи то дерево, чи збіжжя; він був своя людина в нас, приходив майже що-дня. Пам'ятаю, одного разу за чаєм ми їли м'ясо з гірчицею, а він думав, що то мед, та як наклав собі густенько на хліб, то таки добре опікся. Але він був трохи придуркуватий і довгі руки мав, так що з ним і балакати трудно було, а куди там уже провадити якусь пропаганду. Батьки його були цікаві з етнографічного боку. Старий, Михайло, знав усіх людей мабуть верстов на 50 навкруги, всі родинні і економічні відносини їх; це був ходячий місцевий літопис. Але найцікавіша то була його жінка Христина: старенька була шептухою, знала всяке польове й лісове зілля, всі ягоди, цілими днями ходила по лісі та збирала все на ліки, лікувала людей од усяких хвороб. Маленька на зріст, з обличчям зморщеним, як печене яблуко, з глибокими очами, завше у злиденному вбранні, але ніколи не в дірявому, прийде бувало з повним кошиком грибів, підіпреться рукою та й стане оповідати. Це була жива лісова легенда, хроніка місцевого життя за яких років 40. Чого тільки не пережили ці останні свідки панщини у нас на Чернигівщині. Дуже їх дивував наш новий genre de vie, але з тонкою делікатністю вони не висловлювали ані критики, ані спочуття.

Найприємнішим був наш сусіда з села Високого—Хома Колесник. Це був ще молодий господар, незаможній, типовий український селянський інтелігент, у найкращому розумінні цього слова. Був грамотний, мав велику цікавість до всього. Уважно прислухався до всіх наших розмов, накидався на нові книжки. Продукт іще російської школи, він уперше від нас почув мову про українську національну свідомість, вперше тепер читав українську книжку, і признавався, що йому тяжко було її розуміти. Він любив музику, сам співав гарні народні пісні і заслухувався, коли співав Ол. Ол. Але з захопленням підтримуючи постійні зносини з нами, він разом з тим і боявся нас, не знав, що ми за люди, як до нас ставитись, і часто страх перед „становим" опановував його, і тоді він одразу починав уникати нас.

Найбільше приятелював він із нашим товаришем Маковієвим. Микола Маковієв—це тип, на якому не можна не зупинитися з найбільшою увагою. Мій чоловік зустрівся і познайомився з ним уперше у ніженського нотаріуса Беловодського, коли робив там купчу на хутір. У нотаріуса й перебував на той час молодий народник Микола Маковієв, щойно випущений з тюрми після процесу 193 народників. Сам з панської родини, він ще у гімназії на Херсонщині захоплювався революційними думками. На той час у російських революційних колах панувало два напрямки, дві партії: народовольців і народників (чорнопередільців). Маючи тиху, лагідну, глибоко гуманну вдачу Маковієв одразу захопився ідеєю народництва. З гуртком товаришів він покинув гімназію щось у VI чи VII кл., і вони під чужими пашпортами влаштували десь на селі бондарню, щоб мати легальне становище, а головне завдання їх було—наближення до народніх мас, єднання з народом, пропаганда. Хлопці з захопленням віддались праці. Стільки було чистого ідеалізму в їх змаганнях, стільки живого почуття любови до народу, таке шукання правди в житті. Але недовго довелось їм жити в рожевих мріях: хтось із селян, яким вони раді були-б і життя своє віддати, зробив донос на них, і всі були заарештовані й одвезені до Петербургу. Там їх тримали більш року, в знаменитій Петропавлівській кріпости, а коли процес скінчився, то багато з них були виправдані й випущені на волю під догляд поліції, і Маковієва виправдано майже зовсім. Ніхто з цих хлопців не думав усе-ж таки закидати свою колишню працю, свої думки. Почувши від Ол. Ол., що ми „сідаємо на землю", як тоді говорилось, і сідаємо без „толстовства", а з чисто народницькими змаганнями на українському ґрунті, він попросив Ол. Ол. прийняти його за справжнього робітника, тим більше, що після довгого сидіння в тюрмі йому треба було пожити на лоні природи. Він справляв таке гарне враження своєю

щирістю, чистотою своєї душі, що Ол. Ол. без жадних вагань згодився з ним на спільну працю на хуторі. З тої самої хвилі повстала між ними щира приязнь. Це була така гарна, правдива, чиста серцем людина, що ми всі троє скоро справді жили по братерському, не ховаючи один від одного жадної думки, жадного почуття. Він працював у нас на хуторі просто з якимось захопленням; часто був стомлений працею, переживав гіркі розчарування, але не покидав діла і не відступав ні на крок від своїх завдань.

Скоро ми переконалися, що для того, щоб справді мати вплив на населення і перемогти його недовір'я до „панів", потрібні роки сталої праці. Як побачимо далі, ми з чоловіком одійшли, відступили перед занадто тяжкою працею, пішли шукати легких шляхів, а він, наш Коля, залишився, і щоб міцніше зв'язати себе, одружився з простою жінкою, Настею Пучковою, мамкою моєї доні. Це було одно з найнещасливіших подруж, які я знала. Жінка поїдом їла Колю і мучила ревнощами і докорами за злидні, в яких вони жили. Коля мучився страшенно, але не сходив зі свого шляху. Коли 1880 року зроблено замах на життя Романових на залізниці недалеко від станції Доч, Маковієва без жадних фактичних підстав заарештовано і заслано до Сибіру, куди пішла за ним потім і його жінка з своєю першою, нешлюбною дочкою, і з малою дитиною, дочкою Маковієва. На засланні Маковієв осліп. Це було щось страшне, коли згідно з якимсь актом амнестії, він повернувся до нас у Херсон: це вже була ненормальна людина, в одній зі стадій прогресивного параліжу. Ми знов з'єднались наче в одну родину, були цілими днями вкупі, я водила гуляти нашого безталанного сліпця. Влаштували ми його у давнього приятеля його Рябкова. Але як ми всі не старалися полегшити йому його тяжкі переживання, Коля був свідомий свого стану, і одного ранку, добувши револьвера якимсь і досі таємним для мене способом, скінчив своє безталаннє життя, від початку до кінця освітлене одною ідеєю, одним шляхетним змаганням поліпшити долю народа,—хоч би ця праця й вимагала найтяжчих офір.

Повертаюсь до попереднього. Шукаючи всяких способів, щоби зблизитися з населенням, я прийняла пропозицію знайомих бабів піти гуртом на прощу до Київа. На прощу баби ходять завше весною, між Великоднем і Трійцею, коли саме на городі все вже впоране, а на полі працювати та полоти ще не час. Склався невеличкий гурток під проводом одної вже досвідченої прочанки, що знала всі церкви у Київі та щó в якій треба робити, де чому кланятися. Було й 2—3 чоловіки, бо самим бабам небезпечно; дорога не близька, все може трапитися. Без капелюха, зав'язавши голову хусткою, я сама себі здавалась цілком зміненою і сподівалася, що в засмаленій сонцем, запорошеній жінці ніхто не пізнає „дворянку", але сталося не так. Вийшли ми по обіді, вийшли на шлях та пішли в напрямку до Ніжена, щоб там вийти на залізницю і понад нею йти стежками. Йшли ми до вечора, заночували тут-таки над шляхом під гіллястими вербами. Ніч була чудова, зоряна, місячна, далеко осяяний був наш борзенсько-ніженський „степок". Гарно було лежати горілиць, дивитись у високе світле небо, мріяти, що колись я стану рідною цим бабам, з якими тепер у мене такі нещирі відносини.

Недовга літня нічка; тільки посвітлів обрій на світанок, а вже весь гурт на ногах. Криниці близько не було, рішили вмитися під Ніженом, там і поснідати. І знов пішли ми шляхом. Сонце сходило і відразу почало немилосердно пекти обличчя, шию, руки. Я так утомилась, що не могла слова вимовити. Одна з прочанок, борзенська міщанка, стара дівчина, мала парасольку і з парасолькою ішла аж до Ніжена. Тут на передмісті Ніжена, тільки-що ми коло криниці почали вмиватися та снідати, як до нас підійшов „урядник"— найстрашніша (після жандаря) особа царського режиму, особливо для селян.— „Куда Бог несет?" суворо запитав він. — „У Київ, пане, до Київа святого

простуємо,—забалакала наша старша—угодникам поклонитися ідемо".—„Знаєм ми вас", уже з якоюсь лютістю одповів урядник і додав: „а покажіть папери". Ця вимога ще не злякала мене, я певна була, що мої папери в доброму порядку. Але я не знала, що всі прочани-селяни мали дозвіл на подоріж від своїх волосних установ, а я, як „дворянка" не мала жадного тай не мусила його мати.—„Дворянка",—з найбільшою іронією сказав урядник—а домой не хочеш-ли назад?" Він грізно заявив мені, що я або мушу повернутись додому, або він одведе мене в поліцію. Я бачила перелякані обличчя моїх „товаришок". З великим зусиллям я примусила себе бадьоро сказати їм: „Ну, що-ж, я не буду вас затримувати, ідіть до Київа, а я вернусь додому, виправлю собі від „предводителя дворянства" дозвіл, і може ще побачусь із вами у Київі". Я брехала моїм убогим компаньонкам,—яку для мене цікавість без них могла мати подоріж до київских святинь? Я сіла на поїзд і на другий ранок уже верталась березовим гаєм з вокзалу додому. І тут підвело мене моє фатальне „дворянство"!

Тим часом ліберальна група чернигівських земців дуже прихильно поставилась до переходу Ол. Ол. із стану урядовця-статистика до стану незалежного хлібороба. Земці вже почали розуміти, що їхні протести на земських зборах матимуть силу тільки тоді, коли їх підтримають гласні від селян, і через те ціла партія почала шукати зближення з свідомими селянами. Велика була радість земців, коли вони почули, що Ол Ол. обрано на волосного писаря в Шановалівській волості. Довго вагався Ол. Ол., чи згоджуватись йому на це обрання, чи ні. Уривки з його щоденника дуже добре з'ясовують його настрій що-до цієї діяльности.

Восени приїхав до нас іще один революційний діяч—Леонид Жебуньов, як робітник-маляр, помалювати віконниці в нашій новій хаті. Я його зовсім не знала, прийшов він із вокзалу з маленькою валізкою, квачами для малювання, такий чистенький, красивий. Мене дуже дивувала його перебільшена охайність, як він що-ранку виходив на наш ґанок, витрушував усе своє убрання, що-вечора перестилав свою постіль, завше мав чисту сорочку і жахався того безладдя, в якому Маковієв тримав свою маленьку гарненьку кімнату, де вони тепер мали обидва жити. Наче справжній мандрівний маляр він завше, малюючи, наспівував. Йому дуже подобалося наше життя. Був він великий естет, любив співи Ол. Ол. і взагалі музику, але підчас нашого першого знайомства він ще не був захоплений українським рухом і належав до російських революційних кол. Був він у стосунках із тогочасною революційною еміграцією; його брат у-перших, Сергій Жебуньов, був видатний революціонер, і сам він усією душею був відданий революційному рухові. Родом був з Харкова, походив з багатої родини і мав усі органічні риси дворян що занепадають; слабий фізично, хоробливий, звиклий до розкошів і до комфорту, він тяжко витримував суворі умови життя, серед яких часто його примушували жити ті чи инші доручення партії, проте ніколи від таких доручень не ухилявся. Мати з усіх дітей любила його найбільше і певсякчас балагала його не вплутуватися в небезпечні справи. Характеристичною рисою Леонида було дуже добре розуміння людей і відносин між нами, ще й надзвичайна обережність, завдяки якій він завжди дотримував найбільшу, часом дуже хитру, конспірацію. Часто він перебільшував ті небезпеки, серед яких йому, як і кожному революціонерові, приходилося жити і працювати. Де-б він не жив, йому завжди здавалося, що за ним стежать агенти таємної поліції, і це було між нами звичайною темою для товариських сварок. Я сміялась із його перебільшеної обережности, а він суворо дорікав мене за мою легкодуху сміливість і необережність.

Був він надзвичайно добрий товариш, і як це мені довелося пересвідчитись у наших обопільних стосунках, завше готовий був на всяку офіру для

друга. Скоро після перебування у нас на хуторі, він став на посаду земського статистика—помічником Ол. Ол. при збиранню статистичних відомостей у Ніженському повіті, і ці мандрівки по українському повіті, тісні зносини з українським населенням чимало сприяли тому, щоб у душі Жебуньова виникли ті свідомі українські симпатії, які ґрунтувались на природженій, але під упливом російського революціонізму ним самим неусвідомленій любові до України. На початку 80-х років Жебуньова заслано на три роки на Сибір. Там у Мінусинську, на чужині, він саме й зрозумів, що він Українець і мусить віддати свої сили не загально-російській революції, а українському рухові, який щойно народжувався на той час; мусить працювати, щоб збудити національну свідомість в українському народові; мусить стати на оборону прав української культури перед вищими російськими колами. З заслання він повернувся вже свідомим українським діячем і справді зробив багато користи для українського відродження, як завзятий пропагандист української ідеї і серед вищих верств суспільства, і в народній масі. Він був організатор багатьох українських гуртків, між инш. київського клубу; підтримував їх власними коштами і так само допомагав кожному Українцеві в біді, в тюрмі,—але завжди додержуючись обережної конспірації. Скільки українських книжок він розповсюдив не тільки серед шкільної молоди, серед селян, а й серед війська, яке тоді особливо суворо адміністрація стерегла від усяких зносин із українськими діячами. Провадити цю пропаганду було дуже ризиковано, але вона захоплювала Леонида тим великим значенням, яке ця праця могла мати для українського руху. Взагалі Жебуньов працював дуже завзято, коли йому це дозволяло його здоровля, бо фізично він був дуже кволий, хворобливий, мав катар шлунку, ішіяс, слабі легені, невралгії і часто мусив без руху вилежуватись у ліжку. Тоді він кидався на книжки, читав усе,—і українську літературу, і те що писалося про Україну або про українську справу. Як він радів, коли його самітного хтось з Українців одвідував, коли хто приносив йому якусь нерестораційну, домашню страву. Але це не часто траплялося, і він часто мав право нарікати на байдужність своїх друзів. Самітним бурлакою жив ціле життя, самітним і помер десь у Криму, тікаючи від громадянської війни.

Але наскільки Жебуньов гараче любив своїх товаришів і всіх хто прихильно ставився до української справи, настільки він умів і палко ненавидіти гнобителів українського народу. Пам'ятаю, одного літа він гостював у нас в Алешні. Привезли з Добрянки пошту. Жебуньов вибіг на веранду, де вся наша велика родина саме пила чай, у руках у нього петербурзький часопис. «Плеве вмер, Плеве вмер», кричить він сам не свій з радости.— «Хіба-ж не гріх радіти з смерти людини?» з докором зупиняє його моя люба небіжка Зіна, вся пройнята християнською любов'ю й милосердям до всіх людей.—«Гріх?—перебив її в запалі Жебуньов,—одним злісним, шкідливим гадом менше, а Ви—гріх!»

Але живучи отак на хуторі, ми, звісно, ще не передбачали, що кожному з нас судила доля, і жили в тій щасливій гармонії, коли всі захоплені однією думкою, мають багато спільних нахилів, коли всі спільно радіють з найменшого успіху справи. Та крім того, всі були ще молоді, повні віри в свій ідеал. Восени на хуторі нас одвідали деякі видатні діячі революції. Здіймалося питання про об'єднання діяльности революційних партій і земських лібералів. Цю думку особливо підтримував Петрункевич і його друга жінка, графиня Паніна, але брат мій О. Ліндфорс ставивсь до цього з недовір'ям. «Ми, земці,—казав він,—можемо працювати лише йдучи шляхом еволюції і заховуючи певну пошану до державних законів. Молодь ніколи не вдержиться на цьому шляху, ніколи не буде щирою з нами, легальними діячами, і кожний момент може вибрикнути який-небудь цілком революційний, а то й теро-

ристичний акт, і тоді загине й усе те, що ми розпочали». З другого боку чимало революціонерів ставилося також цілком негативно до єднання з «лібералами»—навіть слово це вони вимовляли з презирством. Але обидві сторони хотіли висловити свої думки, з'ясувати завдання—може й до чогось спільного договоритися. Постановлено скликати у Київі з'їзд представників ріжних ліберальних і революційних гуртків та напрямків, і цей зїзд одбувався в грудні 1878 р.

Але ми тоді вже не були на хуторі. З наближенням холодної осени, ми бачили, що без побічних заробітків ми не проживемо втрьох на хуторі, та ще й у новому домі, і ми з чоловіком пішли на «отхожій промисел», як казали статистики. Ол. Ол. на заклик чернигівських земців узявся за опис Ніженського повіту, але щоб розпочати цю працю, йому прийшлося поїхати спершу до Харкова до всемогутнього на той час генерала-губернатора князя Святополка-Мірського. Ол. Ол. мусив йому роз'яснити, що одвідування сел та розпитування селян, скільки вони мають землі та збіжжя, не мають нічого спільного з пропагандою революційних ідей. Довго вагався всемогутній каліф на мент, але все-ж таки на слово чести дозволив роз'їзди по селах для статистичного опису значного й багатого Ніженського повіту. Я подала прохання до борзенської земської управи на посаду народньої учительки в одному з найближчих сел. Прохання це було досить ризиковане, бо жадної політичної «благонадежности» я не могла мати, і борзенські праві земці бачили в нашому хуторі кубло й огнище неблагонадійности. Знаючи, як довго може тягтися ця справа, я на прохання брата мого поїхала до його в Алешню, щоб довести до кінця підготовку його старших дочок, Олі й Зіни, до гімназії, до 2-ої або 3-ої класи. Він не мав сам на те часу, працюючи і в великому господарстві, і в земських справах, як член шкільної повітової ради і земських повітових та губерніяльних зборів. Жінка його Катерина Яківна була дуже квола здоровлям, мала теж двох дітей і не могла зайнятися своїми пасербицями. З Олею і Зіною мене зв'язувала найщиріша любов від самого їх народження, і я з радістю згодилася взяти на себе відповідальну працю—підготування їх до гімназії.

Непомітно пройшла зима. На Різдво приїздив до нас Ол. Ол. Політична атмосфера густішала, студенські страйки, закриття університетів: петербурзького, московського, київського, жорстока цензура на журнали, часописи, книжки, адміністративні заслання молодих і старших діячів наводили паніку на слабодухих, а людям переконаним навпаки—ставили виразний обов'язок боротьби з реакцією. Земські збори 1879 р. мали бути особливо цікаві: в кожній справі, хоч-би й цілком далекій від усякої політики (благодійні установи, шосе між Черниговом та Гомелем) усе провадилось під гострим гаслом боротьби, і провадили цю боротьбу з лівого боку знов таки Ліндфорс та Петрункевич, а з правого Неплюєв, Котляревський, Кочубей, та инші так звані «зубри» чернигівського земства. Але видно було, що реакція набирає сили, користується всякими негідними засобами, як доноси, наклепи і т. и. З'їзд лівих земців з революціонерами дав мало наслідків, і конспіративна акція набирала все більше дійсного значення, лояльні шляхи не приводили ні до яких, хоч-би й найменших наслідків. Земських діячів при всій їхній лояльності заарештовували й засилали в далекі краї, і кадри їх рідшали. Петрункевича заслано на північ Росії, за ним поїхала також графиня Паніна, а жінка залишилася з трьома дітьми в Плісках. Над братом настановили поліційний догляд.

Після Різдва вся родина Ліндфорсів переїхала до Чернигова; дівчатка вступили до гімназії, брат зайнявся адвокатурою і скоро мав велику практику. Спільна праця і в земстві, і в суді дуже зблизила мого брата з Шрагом. А ми з Ол. Ол. повернулись до нашого улюбленого «хутора Робінзона»,

як земці звали наш хутір через великого парасоля, що з ним Ол. Ол. ходив звичайно до Борзни.

На хуторі ми застали Коліного товариша Мартина Ланґінса, також одного з учасників процесу 193-х. Дуже змучений тюрмою і туберкульозою, що почалася в нього там, він приїхав до нас на поправку. Це вже був революціонер чистої води, що не визнавав ніяких об'єднань чи угод із урядом. Він привіз з собою нові рішучі погляди. Зорганізувалася нова партія, до якої й належав Ланґінс, — партія «Народньої Волі». Вона відокремлювалась від партії «Чорного Переділу» і народників, і всі зусилля, всю акцію концентрувала на політичній меті: скинути царський уряд, і для цієї мети дуже скоро виділила з себе групу терористів, до якої увійшли Желябов, Фігнер, Кибальчич, а з наших київських діячів – Лизогуб, Колоткевич та ин., пізніш також Богомолець, Ковалевська. І Ланґінс став у їх ряди. Він іронічно ставився і до нашого народництва, і до українофільства, і було стільки щирого логічного радикалізму в його народовольстві, що воно захоплювало й мене, але Ол. Ол. і Коля ввесь час сперечались із ним. Політичні дискусії залунали в нашій тихій оселі, часом затягались далеко за північ, і тільки взаємна наша повага, взаємні добрі відносини межи всіма нами чотирма не давали їм доходити до сварки.

Тай ніколи було сваритися. Ол. Ол. поїхав кінчати опис Ніженського повіту, а я, втративши надію в такі часи дістати якусь посаду учительки, взялася вчитись медицини, щоб вивчитися на фельдшерку і все-таки провадити далі свою діяльність на хуторі. Надходила весна, і Коля мав дуже багато праці з господарством, у якій деколи, жартуючи, допомагав йому Ланґінс. Часто він ходив зо мною до Борзни, куди я ходила лікувати знайомого шевця, що розрубав собі ногу. Багато чого перебалакали ми в цих далеких прохідках (до Борзни було 12 верстов, а коней ми ще не мали). Мій симпатичний бесідник-революціонер оповідав мені про ріжних осіб із революційних кол, докладно їх характеризуючи, і потроху всі мої думки, все серце моє віддавалися цій партії, і в ній тільки я почала бачати ратунок, визволення Росії, а з нею разом і України. Напровесні до Ланґінса прийшов лист від партійних товаришів,—його викликали до Київа на якийсь невеличкий з'їзд. Він одразу заметушився: їхати, зараз їхати! У нього була тоді підвищена температура, ми благали його залишити з'їзд, зостатись іще в нас. Але ні— він поїхав. Це були «славні бліни» в помешканні Марусі Ковалевської на Жилянській вул.. де й заарештовано тоді майже всіх учасників. Це страшенно вразило нас із Колею, якось стало соромно сидіти в нашому спокійному Mon Repos (як каже Щедрин), коли там гинуть справжні діячі за ті самі змагання, за те саме, чого ми хочемо досягти, йдучи безпечнішим шляхом. Я не витерпіла і поїхала до Київа, принаймні хоч розшукати Ланґінса, допомогти йому. Мене зустріли там радісно, всі були так скомпромітовані, що не мали вже змоги навіть мати зносин із заарештованими: мене просили передати їм як-небудь гроші, дізнатися про їх становище. Вияснилося, що Ланґінса вже не було в київській тюрмі, його разом з кількома иншими народовольцями вже вивезли до пересильної тюрми у Мценськ. Де це Мценськ, що воно таке пересильна тюрма,—я не уявляла собі, але я знала одно—герої гинуть, а ми, мизерні люди, поки ми на ногах, ми мусимо помагати їм. Може їх далеко зашлють, вони потребують грошей. І я, покинувши малого сина свого Мішуню на Маковієва, полетіла в Мценськ, повітове місто Орловської губернії. В Орлі треба взяти у губернатора дозвіл на побачення, але я в Орлі нікого не знаю,—одначе випадково зустрічаю в канцелярії губернатора брата Драгоманова, Івана Петровича.—«Пані, ви тут?»—дивується він. Наспіх пояснюю для чого, і він навчає куди звернутись. За два дні маю дозвіл, їду до Мценська. Не забути мені ніколи цей тихий темний вечір! Місяць

сходить і срібним сяйвом заливає високі білі мури тюрми; мене ведуть через двір, увіходжу в тюрму в якийсь сутерен, посередині довгий простий стіл, кілька стільців, на столі блимає смердюча маленька лямпа, ледве освітлюючи довгий низький сутерен. Ось дзенькнули остроги, низькі двері відчинились, і за жандарем виступає худа виснажена постать мого друга. Півгодини дається на побачення,—що сказати за ці хвилини? Передаю гроші жандареві, розпитую Ланґінса про здоровля, а він розпитує так щиро про Маковієва, Мішу, хутір, усі деталі. Хіба вони можуть мати значення, коли я знаю, що його висилають на Сибір? Жандар устає, побачення скінчились, зараз Ланґінс повернеться в свою камеру за ґрати, а я вийду на вільний світ божий. А хиба-ж я не поділяю його думки, його змагання? Тяжка хвилина. Ось ізнову тепла, ясна ніч навкруги білих високих мурів, і не хочеться від них відійти, гірко покинути тих, що там мовчки визирають зза ґрат. Але там «на Робінзоні» мій Мішуня сам, не знає куди ділась мама, що завжди була нерозлучна біля нього. І знову поїзд, стукотять колеса, автоматично пересідаю з поїзда на поїзд. Ось і станція Доч, іду пішки додому березовим гаєм, і знову я на хуторі...

Ще літо прожили старим ладом, я завзято вчилась медицини, деколи ходила в Борзну, до земської лікарні, дивитися на ріжні операції. З осени 1879 року переїхали ми з Ол. Ол. до Київа. Він уже зібрав усі матеріяли про Ніженський повіт, треба було їх друкувати в Київі.

МИХАЙЛО КІСТЯКІВСЬКИЙ.

ДРАГОМАНОВ У ФЛОРЕНЦІЇ.

Року 1864-го Олександер Хведорович Кістяковський переїхав з Петербурга до Київа. Оборонивши восени дисертацію, він став приват-доцентом київського університету на катедрі карного права. Поміж новими своїми товаришами в університеті він уперше зустрівся та познайомився з Мих. Петр. Драгомановим, що був тоді так само приват-доцентом на катедрі стародавньої історії. Драгоманов був куди молодший за Кістяковського, багато було ріжниць у їхніх поглядах, та не зважаючи на це, вони скоро зійшлись і познайомились ближче.

Їх зв'язував не тільки університет. Оселившись у Київі, Кістяковський став близько до гурту київських Українців, так званої «Громади»; він познайомився трохи не з усіма «громадянами»; деякі з них, як приміром Вол. Бон. Антонович, були його близькі родичі. Саме родина Антоновичів найбільше й наблизила Кістяковського до Драгоманова. В Антоновичів познайомилися й дружини Михайла Петровича та Олександра Хведоровича.

Наприкінці шістдесятих років ми вже бачимо Драгоманових і Кістяковських близькими знайомими. Ось, наприклад, записочка Драгоманова того часу, що свідчить про відносини приязні й дружні. Підроблюючись до давньо-слов'янської мови, він пише:

«Окружное посланіе философомъ Жилянской улицы купно со жены.

Обычаемъ предковъ нашихъ установлено: радоватися приращенію рода человѣческа и христьянська; найприличествующимъ такому событію видомъ выраженія радости признано совмѣстное наслажденіе дарами божіими пищею и питіемъ. Того ради благоволятъ высокоумные философове, взявши жены своя, приити заутра въ 2 часа въ домъ нашъ, да возрадуемся годовщинѣ сущей рожденія дщери нашея. Октобрія 16.

М. Драгомановъ.

В. Б. Антоновичу, В. И. Антоновичевой, А. Ѳ. Кистяковскому, А. И. Кистяковской» [1]).

Так він міг писати тільки своїм близьким приятелям.

Року 1870-го М. П. Драгоманова було відряджено за кордон для студіювання стародавньої історії по тамтешніх університетах. Він виїхав із сем'єю до Німеччини, перебував до весни 1871-го року в Берліні, був у Саксонії, Чехії, прожив якийсь час у Відні, а з осени того-ж таки 1871-го року оселивсь у Гайдельберзі.

Якраз тоді й Ол. Хв. Кістяковського, вже професора київського університету, відряджено за кордон так само для наукової праці. На початку жовтня місяця 1871 року він прибув із сем'єю до Гайдельберга. Звідтиля він пише до брата у Київ «...ми приїхали до Гайдельберга ту суботу ($^{2}/_{14}$ X) увечері, — а тільки вчора впорядились... У Гайдельберзі ми застали Драгоманових—учора ($^{8}/_{20}$) вони виїхали до Флоренції» [2]).

Бачимо, що в Гайдельберзі Драгоманови з Кістяковськими вкупі жили недовго—менш як тиждень. Коли Мих. Петр. вже кінчав свою роботу в університеті, Ол. Хв. тільки починав. Виїхавши з Гайдельберга, Драгоманови

[1]) Цю записку писано між 1866 та 1868 роками. Антоновичі і Кістяковські жили тоді на Жилянській вулиці.

[2]) Листа цього писано $^{9}/_{21}$ жовтня 1871 р.—російською мовою.

були у Мінхені, у Тіролі переїхали Альпи й через Венецію приїхали до Флоренції. Оселившися там, вони пишуть перші листи (9.XI) до Кістяковських, «щоб не втеряти нитку стосунків за кордоном». Дальші листи писав уже сам Мих. Петр.: дружина його трохи не ввесь час нездужала. Перший, другий, третій (11.XII.1871) та четвертий (13.III.1872) листи писано ще тоді, як Кістяковські жили у Гайдельберзі. Між четвертим та п'ятим листами—велика перерва (11 місяців) Її причини поясняє Драгоманов у п'ятому листі (15.II.1873). За цей час у житті Кістяковських одбулись переміни. Ол. Хв. закінчив роботу в Гайдельберзькім університеті і літом 1872 року Кістяковські переїхали до Швайцарії, а далі і до Італії, спинившись у Неаполі. Там одержано цього, п'ятого Драгоманівського листа. Вже через тиждень Драгоманови знову пишуть до Кістяковських з приводу непорозумінь, що виникли між ними. Ці листи одібрано ще в Неаполі (VI та VII—20.II.). Але скоро Кістяковські виїхали до Риму, де й одібрали восьмого листа (20.III.). од Драгоманова. По тому листування вривається.

Через кілька день після того останнього листа Кістяковські перебрались до Флоренції, де й стрілися знову з Драгомановими. Та й тут укупі вони пожили недовго, бо Кістяковські швидко виїхали вже до Київа. Драгоманови-ж зістались у Флоренції, прожили півтора місяця в Цюріху й тільки у серпні 1873 року повернулись до Київа.

I. Мих. Петр. Драгоманов—до Ол. Хв. Кістяковського.

Флоренція, 9 Ноября 1871.

Кажи гопъ!, як выскочишь,—сёго ради, добрѣйшій Александръ Ѳедоровичъ, я и не отзывался, пока не прибылъ въ Флоренцію, хотя собственно окончательнаго гопъ! и до сихъ поръ сказать не могу, ибо на квартиру еще не перебрался. Перебираюсь завтра. Каково то будетъ житься, не знаю! Квартира имѣетъ много удобных[ъ] сторонъ, но и неудобства. На ея плюсъ надо поставить: 1) мѣсто на Piazza della signoria противъ солнца, 2) 3 довольно просторныя комнаты, 3) камины въ каждой, 4) выходы изъ каждой. На минусъ: 1) цѣна большущая—150 фр. въ мѣсяцъ расходовъ, 2) высота ужасная—5 этажъ по нашему, а по здѣшнему 4-й, 3) хозяинъ имѣетъ видъ шарлатана.—Сіого ради й боюсь сказаты гопъ! Каково то проживу и каково сведу концы съ концами, ибо путешествіе опустошило карманъ да и устройство съ $3^1/_2$ персонами[1]) стоитъ.—Вообще говоря, въ дорогѣ, при навыкѣ уже пріобрѣтенномъ, даже въ Италіи мы ѣхали и жили недурно и не очень дорого, если бы взять сумму на одного.

Въ Флоренціи только намъ пришлось сначала плохо,—и потому, что я отступилъ отъ своего правила: не надѣйтеся на сыны человѣческія, ни на князи, т. е. дворяне. Нѣкто Мезенцевъ мнѣ давно обѣщалъ развѣдать къ пріѣзду, что нужно, о Флор.[енціи] и устройствѣ въ ней. Передъ выѣздомъ изъ Гейдельберга получилъ я отъ него письмо, гласящее, что онъ уже устроился при помощи нѣкоего Stupani, мнѣ совѣтуетъ остановиться въ Hôtel Roma, не дорогомъ, но порядочномъ. Въ Венеціи я узналъ, что Roma—нѣмецкій отель, что оказалось мнѣ тѣмъ болѣе удобнымъ, ради моего плохого итальянскаго языка и моей нѣмки. Отель оказался плохой и дорогой. Прихожу къ Мезенцову въ квартиру: мнѣ подаютъ письмо, гласящее, что М.[езенцевъ] уѣхалъ въ Россію (заплативъ за квартиру за мѣсяцъ), ибо кузенъ его

[1]) З Мих. Петр. у Флоренції жили: його дружина—Людмила Михайлівна та дві доньки—Ліда (нар. 1865 р.; тепер Л. М. Шишманова) й Оля (померла 3.III. 1873 р.; див. лист IV), при доньках була ще нянька-німкеня. Очевидно Мих. Петр. рахує Олю за півособи.

застрѣлился и т. п., меня проситъ найти Алексѣева[1]) и Ступани. Алексѣевъ живетъ въ Виллѣ Демидова[2]) въ великолѣпной квартирѣ (даромъ). Нашелъ я его,—потратив[ъ] день, на другой онъ просилъ меня съ женой прибыть. Смотрѣли виллу Демидова,—и удивлялись, «що въ пана жінка хороша». Прошолъ другой день. Ал.[ексѣевъ] сказалъ мнѣ, что Ступани уже ждетъ меня. Пошолъ я на третій день ко оному: трижды не засталъ. На четвертый онъ пришелъ ко мнѣ самъ,—предлагалъ квартиру Мезенцева, за к[ото]рую сей дворянинъ платилъ 300 фр., за 170 фр.,—изъ чего можете судить и о х[арактер]рѣ самого Ступани. Мнѣ это конечно дорого (особенно безъ бѣлья для постели и т. п.). Какъ сталъ меня водить Ступани по гадчайшимъ квартирамъ, гдѣ съ меня просили отъ 100-140 фр.!

Такъ прошелъ еще день. Я же въ антрактахъ и прежде смотрѣлъ не мало домовъ, потомъ, разставшись съ Ступани, самъ нашелъ.

Около 100 фр. есть квартиры недурныя,—но для итальянцовъ. Вообще тутъ нѣтъ таких[ъ] квартиръ, к[а]к[ъ] въ Германіи, гдѣ и малую комнату и одну можно найти съ мебелью порядочною и пустую. Или бери 10-8 комнатъ, или живи въ конурахъ. По долгомъ лазеньи, рѣшивъ, что время—деньги, и что въ отеляхъ проживешься,—согласился взять описанную квартиру, хотя и не безъ страха.—Предварительно впрочемъ выбрался изъ Roma въ Patria, гдѣ за 2 комнаты съ меня берутъ 5 фр. да за прислугу $1^1/_2$. Обѣдъ 3 фр. съ персоны. Вообще не общно,—такъ что могу реккомендовать и впредь.

Въ Италіи многое пріятно. Прежде всего погода. Въ Мюнхенѣ я оставилъ снѣгъ, а въ Веронѣ было жарко въ пальто. Во Флор[енціи] теперь идутъ часто дожди, но вообще очень тепло. Должно быть здѣсь зима бывает[ъ] кратка, если въ многих[ъ] комнатахъ даже и печекъ нѣтъ никакихъ.

Искусствами и древностями можно наѣсться здѣсь, конечно, до пресыщенія. Въ сношеніяхъ итальянцы весьма милый народъ; конечно, дѣловые люди мошенники, но не угрюмые, и можно их[ъ] легко оборвать и удовлетворить франкомъ-другимъ. Языкъ итальянск[і]й усвоиваешь к[а]к[ъ] то незамѣтно. Съ литературой и наукой, конечно, познакомиться не успѣлъ, хотя надѣюсь. По нѣкоторымъ прорывкамъ думаю, что наука политическая вовсе не стоитъ тутъ такъ низко, к[а]к[ъ] ра[з]сказываютъ нѣмцы.

Изъ сего письма моего проку для Васъ мало. Я и пишу его только. чтобъ намъ не утерять нить сношен[і]й за границей. А къ тому имѣю просьбу. У Мари[3]) я оставилъ деревя[н]ный ящикъ съ сахаромъ съ заколоченнымъ[4]) тамъ Вѣстн.[икомъ] Европы[5]). Отбейте его и достаньте В.[ѣстникъ] Европы 1871 августъ, въ коемъ вырвите корресп.[онденцію] изъ Флоренціи о классицизмѣ и филологіи въ Италіи и мнѣ подъ бандеролью пришлите во Флор.[енцію] poste-restante[6]). Сотворите скорѣе сіе, ибо мнѣ статья послужитъ руков.[одящей] нитью въ поискахъ. Какія вѣсти о книгахъ даетъ

[1]) Петро Петрович Алексеєв (нар. 1840 р.)—ординарний професор київського університету на катедрі хемії (з 1869 р.). На початку сімдесятих років університет одрядив його для наукової праці за кордон.

[2]) Цю віллу збудував (десь коло 1820 р.) Микола Демідов (1773—1828), російський посол у Флоренції та відомий за кордоном меценат. Зібрав у цій віллі розкішну колекцію картин та рідкощів. Саме перед переїздом Драгоманова до Флоренції там одкрито йому пам'ятника (1871).

[3]) Марі (далі в оцих листах її звано Маґіе чи Марія)—гайдельберзька пянька доньки Драгоманова.

[4]) У рукописі: „съ сахару съ заключенными“.

[5]) „Вестникъ Европы, журналъ науки, политики, литературы“—петербурзький часопис (1866—1917). У сімдесятих роках редагував його М. М. Стасюлевич. Напрям часопису був ліберальний. Року 1872-го Драгоманов уперше вмістив у ньому одну з своїх статтів (див. лист IV).

[6]) У рукописі: „Post-rèctante“.

Шмидтъ [1])? Да и к[а]к[ъ] Вамъ живется?—Ал.[ександрѣ] Ив.[ановнѣ] [2]), Татянѣ Ал.[ександровнѣ] [3]) отъ меня и жены поклонъ. Вашъ М. Драгоман.

Еще молимся: будете на почтѣ, запросите,—не было ли мнѣ денегъ и посылки (чай и книги) изъ Россіи, и что сотворено съ ними, если были. Боюсь, что не смотря на оставленный адрессъ, по коему письма идутъ сносно (одно только занесли Павловой) [4]), посылку и деньги могли вернуть. Сего ради загляньте въ друге вікно на почтѣ: лѣвое и тамъ внушите, что слѣдуетъ,—ибо тамъ даютъ и принимаютъ тяжелыя вещи.

II. Людм. Мих. Драгоманова—до Ол. Ів. Кістяковської [5]).

Сегодня ужъ недѣля, какъ мы во Флоренціи, Александра Ивановна, но устроиться еще до сихъ поръ не успѣли. Со второго дня пріѣзда начали хлопотать о квартирѣ и все не находили подходящей; только вчера пріискали кое что болѣе удобное—три небольшихъ комнаты и главное на солнечной сторонѣ, но такъ дорого (150 ф.), что, ей Богу, не знаю, какъ мы и выкрутимся, имѣя въ виду еще и то, что при незнаніи города, насъ будутъ и на всемъ другомъ порядкомъ надувать. Ну да что дѣлать? Нужно быть на сторожѣ.—Какъ же вамъ живется? Я увѣрена, что хорошо—въ Гейдельбергѣ не можетъ быть худо,—право, это благодатный городъ. Пишите пожалуйста—доставите мнѣ огромное удовольствіе. Мнѣ ужасно грустно, что мы такъ мало видѣлись: я совсѣмъ не удовлетворилась бесѣдой съ вами. Здѣсь я успѣла уже познакомиться съ Алексѣевой, но во первыхъ они живутъ внѣ города (въ великолѣпнѣйшей виллѣ Демидова), а во вторыхъ новое знакомство вообще рѣдко идетъ скоро, а при моемъ неумѣніи сближаться съ людьми, въ особенности. А знаете, послѣ созерцанія геніальныхъ [6]) произведеній искусства и художества, какъ-то еще больше хочется отвести душу въ интимной бесѣдѣ.—По части искусствъ всякихъ Флоренція городъ замѣчательный: что за церькви, нѣкоторыя зданія—прелесть; о музеѣ и говорить нечего—что ни на есть первый сортъ. Вотъ если бы вы были здѣсь, какъ бы пріятно было за чашкой чаю и поговорить о всемъ видѣнномъ. Ну да хоть пишите по крайней мѣрѣ.—Передайте мое привѣтствіе Алек.[сандру] Ѳед.[оровичу] и Тат.[ьянѣ] Ал.[ександровнѣ]. Желая вамъ съ дѣтками здоровья, остаюсь преданная вамъ Л. Драгоманова.

P. S. Кланяйтесь Маріи и скажите, что ея питомица ведетъ себя очень хорошо—здоровенькая и веселенькая.—Довольны ли вы ею? Какъ нравится вамъ оставленный нами вамъ въ наслѣдство обѣдъ? Что подѣлываетъ Павлова? Поклонитесь и ей отъ меня.

III. Мих. Петр. Драгоманов—до Ол. Хв. Кістяковського.

Флоренція, 11 Декабря 1871 г.
Via della Cordotta, 11, 4 p.

Нѣсколько замедлилъ симъ письмомъ къ Вамъ, Александръ Ѳедоровичъ, поджидая вѣстей отъ Пригары, а вмѣстѣ съ ними и денегъ, ибо большая

[1]) У рукописі: „Шлидтъ". Шмідт це гайдельберзький книгар. Драгоманов йому доручав одержувати з пошти пакунки та книжки.

[2]) Олександра Іванівна Кістяковська (1846-1920)—дружина Олександра Хведоровича.

[3]) Тетяна Олександрівна Торська (пом. 1910 р.)—приятелька Ол. Ів. Кістяковської; їздила з нею за кордон і підчас писання цього листа жила з ними у Гайдельберзі. Це сестра Виктора Торського (див. „Наше Минуле", 1919, ч. 1-2, с. 99). Уся родина Торських була близька до „Громади" та громадян. Року 1874-го Т. О. Торська одружилася з Петром Вас. Ільницьким (братом київського книгаря та видавця).

[4]) Павлова жила у Гайдельберзі одночасно з Кістяковськими. Далі Мих. Петр. говорить за неї трохи насмішкувато: „а що, Павлова дуже обридла за зиму?" (див. лист IV).

[5]) Листа цього писано на тому-ж таки аркушику, де допіру писав Мих. Петр., очевидно того-ж таки 9 листопада 1871 р.

[6]) У рукописі: „енсальныхъ"; „г" мабуть стерлося пізніше.

часть книгъ, полученныхъ Шми[д]томъ, выписана для него,—самый же неотлагательный пунктъ—теперь въ дѣлахъ нашихъ въ Гейдельбергѣ—это книги. Ничего не дождавшись, вынужденъ писать свой планъ распоряженія съ книгами: 1) Конституціи, 2) Maine[1]), 3) Freeman[2])—прошу г. Шмидта выслать Odessa, Universität, An Professor Prigara и приложить счетъ. 4) Smith—History of East выслать мнѣ купно съ счетомъ же. Въ счетъ прошу записать и пересылку. Къ моему счету прошу приложить дубликатъ и пригаровского. По полученіи книгъ и счетовъ,—вышлю деньги. Это одинъ способъ распоряженія. Другой, буде возможенъ, таковой: если у Васъ есть свободныя деньги, то уплатите Шмидту и извѣстите меня, сколько сіе составитъ въ русскихъ деньгахъ (приложивъ вообще, что я Вамъ долженъ). Я жду получить изъ Россіи таковыя,—и Вамъ вышлю. И въ семъ случаѣ диспозиція съ книгами остается таже. Выборъ способовъ предоставляю на Ваше усмотрѣніе.

Книги я получилъ и уже двумъ здѣшнимъ мудрецамъ, знающимъ по русски и занимающимся народною словесностію, вручилъ. Тутъ вообще за народную словесность принялись основательно. Издаютъ пропасть и,—что особенно хорошо,—по провинціямъ и даже по мельчайшимъ подраздѣленіямъ (Монферино, Верона, Венеція и т. д.), такъ что и о діалектахъ можно составить понятіе и вообще физіономію дѣйствительную, а не прошедшую черезъ реторту единенія, ухватить можно. Если прибавить, что и изслѣдованіе писанной литературы направляется тутъ теперь преимущественно на до-Дантовскій вѣкъ и имѣетъ цѣлью доказать, что до Данта каждый діалектъ имѣлъ свою литературу, и то, что въ Сициліи и Неаполѣ начинаютъ[3]) писать опять на діал[ектахъ],—то итальянскимъ Катковымъ остается только воскликнуть: интрига и сепаратизмъ. Къ удивленію, никто не кричитъ,—а напротивъ всѣ довольны и говорятъ, что «любовь къ частямъ только укрѣпляетъ любовь къ цѣлому!» Слѣды отсутствія[4]) централизаціи видны тутъ и въ томъ, что не видите того единообразія въ говорѣ и старанія говорить по парижски и московски, к[а]к[ъ] у французовъ и нашихъ. Меня уже въ Берлинѣ удивляло, что Момзенъ[5]) такъ и рѣжетъ по ганноверски, (то же к[а]к[ъ] Благовѣщенскій[6]) спрашивалъ обо мнѣ,—отчего это я такъ скверно по русски говорю,)—а тутъ, особенно если одушевится, то каждый съѣзжаетъ на діалектъ. А вѣдь единство литературы итальянцы завели чортъ знаетъ когда,—да только и единого имѣли, что литературный языкъ.—Поучительно и для сепаратистовъ и для централистовъ! Вертаясь къ народной словесности, скажу что издаютъ здѣсь и по системѣ хорошей и съ примѣчаніями (діалектическими) и введеніями хорошими и, гдѣ можно, сравненія дѣлаютъ съ своими и чужими.

Сего ради и наши произведенія народной словесности тутъ интересуютъ, конечно не многихъ, но совершенно серьозно (не то, что у французовъ) и искренно (не то, что у нѣмцевъ). На сказки особенно падки, ибо сказки такой, извините, подлый матерьялъ, что у всѣхъ народовъ почти одинаковы. Вотъ ученые люди и рады, что какъ оно молъ чудно выходитъ, что и у финновъ лисица вовка надуваетъ и Дріовани de la Fortuna змія убиваетъ и ца-

[1]) Henry-James Maine, „Ancient law; its connection with ealry history of society and its relation to modern ideas“ (1861).

[2]) Edward Feeman, „History of the Norman conquest of England, its causes and its results“ (1867).

[3]) У рукописі: „начиняютъ“. [4]) У рукописі: „отстутствія“.

[5]) Теодор Момзен (нар. 1817 р.)—відомий у Німеччині історик, юрист і філолог. У сімдесятих роках був професором на катедрі стародавньої історії у берлінському університеті; там його лекції слухав зимою 1870—71 р. Драгоманов.

[6]) Мик. Мих. Благовещенський (нар. 1821 р.)—професор римської словесности петербурзького університету (1852—1872).

ревну освобождаетъ,—и у пикардцевъ, и у сицилійцевъ, и у русскихъ. Изъ сей радости учених[ъ] иногда выходитъ результатъ, к[а]к[ъ] изъ негрушкина чтенія, а иногда исторія сказки выйдетъ. А намъ бы хотѣлось исторію народовъ поскорѣе получить.—Но царствіе небесное нудится!—Пока для насъ хорошо, что все таки въ ученомъ мірѣ запросъ на наше есть, хотя и больше всего на то наше, что на здѣшнее похоже, т. е., что всего менѣе наше. Нашего же настоящаго,—напр. думъ тутъ безъ комментарій и не вкусять. А знаете, не смотря на богатство исторіи итальянской, историч. нар. поэзія тутъ прежалкая. Думамъ и даже какой либо пѣснѣ о Перебійносѣ и въ подметки не годится. Думаю, оттого что исторія тутъ въ города да въ книги вошла. Но о сей матеріи будетъ.

Вашъ буддизмъ меня поразилъ даже. Съ чего такія мрачные мысли? Право, можно, не взирая на «природу», «свою линію» вести и даже и саму «природу» потягивать нонемножку. Конечно, если впасть в буддизмъ, а особенно съ прибавкой браминскихъ видѣній міра сильфъ и ундинъ, то справляться труднѣе.

Сего ради полагаю Ваше мрачное настроеніе духа, проявившееся въ послѣднемъ письмѣ вещью мимолетною, такъ что Вы, чего добраго, теперь даже и не поймете моихъ аллегорій о буддизмѣ и прочей ерундѣ.

Чада Ваши не болѣютъ ли оттого, что Вы ихъ по кіевски держите. Вы бы ихъ постепенно приучали къ тутешнимъ порядкамъ.—Какъ у Васъ съ погодой? Тутъ хватилъ холодъ, но у насъ все таки въ каждой комнатѣ каминъ, хотя и глупый, а, главное,—солнце не перестаетъ грѣть сквозь окна преусердно, сего ради я очень не жалѣю, что не поскупился взять настоящую квартиру; конечно, «лучше жить въ бѣдной хижинѣ» и проч., но лучше жить въ сносной храминѣ, безъ порока, чѣмъ умереть в[ъ] бѣдной хижинѣ съ добродѣтелью.—Вообще я не жалѣю, а очень радъ, что поѣхалъ сюда. Дороже, точно,—но много хорошаго и поучительнаго, а еще больше будетъ, если больше подучусь по итальянски и начну экскурсіи дѣлать.

Пока писалъ письмо,—принесли нѣкоторые рубли изъ отечества хотя и не отъ Пригары. Просьба о книгахъ остается прежняя. Прибавлю развѣ просьбу просмотрѣть Maine и Freeman'a и, по соображенію, повелѣть прислать мнѣ, или хотъ дать краткое извѣщеніе, что въ оныхъ[ъ] книгахъ заключается.

О чаѣ вѣстей не имѣю. Самое лучшее было бы ему идти почтою:—я даже не понимаю, съ чего гейдельбергская почта вздумала безпокоить имъ моих[ъ] знакомыхъ, когда ей ясно было велено слать сюда. Полагаю отъ обрусѣнія. Чай сей мнѣ очень ужъ надоѣлъ, ибо его Одиссея начинается еще съ августа съ M-me Пригары, которая была первой Цирцеей, запхнувшей его куда-то, и я не буду удивленъ, если Одиссей Китайскій погибнетъ съ Елневымъ межъ Сциллой и Харибдой. Любопытно знать, извѣстенъ был[ъ] ли Елневу мой адресъ, и потому проспалъ ли онъ мою Итаку, или нѣтъ. Въ успокоеніе Ваше скажу, что я уже въ Г[ейдельбер]гѣ привыкъ пить скверный чай, а тутъ и подавна.

За симъ до свиданія. Извините, что все таки безпокою Васъ кой какими порученіями. Приѣзжайте сюда или, закажите что,—отслужу. Вашъ М. Драгом.

Ал.[ександрѣ] Ив.[ановнѣ] и Татьянѣ Ал.[лександровнѣ] кланяюсь».

IV. Мих. Петр. Драгоманов—до Ол. Хв. Кістяковського.

Флоренція, 13 Марта 1872.
Via della Cordotta, 11, 4 p.

Съ $1^1/_2$ недѣли назадъ получилъ я Ваше письмо, Александръ Ѳедоровичъ.—На счетъ чаю успокойтесь: Куперникъ (но не тотъ, что Вы дума-

ете,—а братъ того, студентъ) доставилъ было мнѣ 2 ф., сказавъ, что, если я не хочу брать, то онъ можетъ кому то уступить—и дѣйствительно прислалъ мнѣ 18 франковъ, а потомъ, спустя нѣсколько дней, еще 15, за куда то запроторенные хозяиномъ Елнева, к[ото]рые онъ взыскалъ. Одиссея такимъ образомъ кончилась благополучно и умнѣе, чѣмъ Гомерова: стараго бродягу лучше всего выгонять въ шею.

Гораздо важнѣе въ Вашемъ письмѣ заказы книгъ. Только врядъ ли я могу вполнѣ удовлетворить Васъ. Пребывая за границей впроголодь, я не очень то засматривался на антикваріевъ, дабы не очень уже часто играть роль лисицы у винограда, — а потому ни свѣдѣні[й], ни талантовъ по сей части не пріобрелъ большихъ, особенно въ Италіи, съ коей библіографіей я плохо знакомъ, и гдѣ каталоговъ печатать не любятъ, а держатъ книги въ кучахъ. Одначе поищу прописанныя вами книги и, что найду, пришлю. Впрочемъ и къ этому небольшому обѣщанію прибавлю два ограниченія: первое, что я во Флоренціи пробуду не больше 13—14 дней: собственно надо бы уѣхать отсюда раньше, ибо 3 Марта намъ пришлось похоронить нашу Олю и потому пребываніе въ той обстановкѣ, въ которой случилось пережить такой случай, дѣйствуетъ разрушительно на жену и на меня,— мы остались только, чтобъ выручить свои деньги, к[ото]рые застряли по дорогѣ м[еж]ду Россіей и Флоренціей,—так что цѣлый мѣсяцъ мы жили въ долгъ; часть уже выручили, а другая, кто ее знаетъ и гдѣ. Второе огр[а]ниченіе состоитъ въ томъ, что здѣшніе пересылочные порядки находятся въ состояніи довольно варварскомъ, при чемъ варварство усиливается бюрократическими церемониями; пошлю я Вамъ книги—да получите ль Вы ихъ? (Посылка, отправленная нашей нянькѣ еще 22 Декабря изъ Т р і [е] н т а въ Тиролѣ до селѣ не получена). Спросите Шмидта, не льзя ли мнѣ послать при посредствѣ Лёшера, ему: я такъ получилъ черезъ Loescher'а книги, посланные Вами, хотя и страшно по[з]дно, но всеже лучше чѣмъ ниго[г]да. Къ стати,—почто Вы и Шмидтъ не выполнили моей просьбы, не приложили счета ни моего, ни Пригаринаго и такимъ образомъ сдѣлали меня безъ вины виновнымъ въ неаккуратности.

Что думаетъ кіевс[кі]й ун[иверси]тетъ съ новой исторі[е]й, я не знаю, а что Ваню Л.[1]) забал[л]отировали, все таки показываетъ, что К.[іевскій] ун[иверсите]тъ въ массѣ взятый, въ опытной психологіи искусенъ, к[а]к[ъ] слѣдуетъ быть малорос[і]йскому ун[иверсите]ту. Пя[с]кунов[ъ] и ма[туш]киныхъ[2]) сынковъ, т. е. въ качествѣ таковыхъ неимѣющихъ ни нравственного такта, ни таковыхъ основъ, пускать на каѳедры не слѣдуетъ. Эта баллотировка сняла упрекъ съ моей души, ибо я не далъ Яроцкому[3]) и Ликину зарѣзать Ваничку, только будучи убѣжденъ въ его невозможности въ Кіевѣ и только послѣ размыслилъ, что серьозными вещами не шутятъ и что если я, будучи совсѣмъ ужъ съ боку припекой забраковалъ диссертацію Тумасова[4]), что м[еж]ду прочимъ имѣ[ло] послѣдствіемъ пребываніе

[1]) „Ваня Л.", „Ванічка"—то Іван Вас. Лучицький (1845—1918)—відомый історик. З 1870-го року був приват-доцентом київського університету на катедрі всесвітньої історії. Року-ж 1871-го (17 грудня) його балотовано на штатного доцента, та не обібрано. Скоро по тому він виїхав через Петербург за кордон до Парижа. По дорозі заїздив до Гайдельберга, де бачив Кістяковського. Та цього листа Драгоманов писав тоді ще, як Лучицький був у Росії Лучицький дуже шанував Кістяковського, Кістяковський ставивсь до нього дружньо.

[2]) Або „маменькиныхъ", бо в оригіналі: „ма...киныхъ".

[3]) Вас. Як. Яроцький (нар. 1826 р.) заступав місце екстраординарного професора в київськім університеті, 1856—76).

[4]) Ничип. Степ. Тумасов (1835—1888)—магістер історії, викладав стародавню історію у київський духовній академії, був учителем київської 2-ої гімназії. Може Драгоманов каже тут за докторську його дисертацію?

Антоновича[1]) въ К.[іевскомъ] ун[иверсрте]тѣ, к.[акъ] корректив[а] къ штабсротмистру [И]конникову[2]), то тамъ, гдѣ на мнѣ лежала пряма[я] отвѣтственность, тѣмъ паче мнѣ слѣдовало поступить к[а]к[ъ] слѣдуетъ взрослому человѣку. Вамъ м.[ожетъ] б.[ыть] моя рѣчь не понравится. Не знаю, насколько Вы можете вѣрить, что служебнаго соревнованія съ Ваней у меня нѣтъ: судя по тому, что Вы мнѣ говорили въ Г[ейдельбер]гѣ, я думаю, что Вы не чужды подозрѣній, что я интригую противъ Вани.

«Дѣло житейское!» – думаете Вы. Продолжайте думать такъ, если иначе не можете. Я же прибавлю, что весьма вѣроятно, что К[іевско]му ун[иверсите]ту прійдется думать и о древней исторіи, ибо я, вернувшись, читать приват-доцентомъ не стану, а штатнымъ меня не утвердятъ. Разъ уже важно, куды карлючка закандзюбылась, а два,—убѣжденіе въ тожествѣ автора «Восточной политики и обрусенія»[3]) съ моей персоной не поможетъ разгибанію сей карлючки. Да м[ожетъ быть], и пора уже начать мнѣ другую линію вести, пока и се загоетъ судьба и сплетня, правящіе нашимъ отечествомъ. Старая же моя линія завернулась въ такой circulus viciosus, въ коемъ кромѣ потери времени и достоинства личнаго ничего почти произойти не можетъ.

Любопытно бы мнѣ знать Ваше мнѣніе о дѣлѣ Мясникова. Не ждалъ я отъ Арсеньева[4]), чтобъ онъ взялся защищать такое подлое дѣло! А между тѣмъ чистая репутація Арсеньева и обратная Лохвицкаго[5]), навѣрно, повліяла на присяжныхъ. Хорошъ впрочемъ и Кони[6]), который и въ процессѣ Бильбасова[7]) игралъ какую то двусмысленную роль.—

А каковъ «Гражданинъ»[8])! Я до сихъ поръ не отвѣчалъ Градовскому[9]), ибо не знаю, что и отвѣчать: не льзя же написать человѣку: «чѣмъ я подалъ поводъ приглашать себя къ участію въ изданіи, гдѣ распорядитель кн. В. Мещерскій[10]) и гдѣ предлагаютъ поставить точку въ реформахъ? Я впрочемъ знаю «Гражданинъ» по выноскамъ только въ «Голосѣ»[11]) и

---

[1]) Це Вол. Бон. Антонович (1834—1908), у цей час був штатний доцент київського університету на катедрі історії Росії (1870—1878).

[2]) Вол. Степ. Іконніков (1841—1923)—історик. Року 1872-го був ординарний професор київського університету на катедрі історії Росії (з 1871 р.)

[3]) „Восточная политика Германіи и обрусеніе"—то стаття Драгоманова писана восени 1871 року в Гайдельберзі, підписана „М. Т[олмачо]въ" і друкована у журналі „Вѣстникъ Европы" (1872, кн. II, III, IV та V). Зміст її переказано в „Автобіографіи" (К. 1917, Пер. І. Лановий, сс. 22—4). Статтю передруковано у книзі: „М. П. Драгомановъ. Политическія сочиненія" (Подъ ред. проф. П. М. Гревса и Б. А. Кистяковскаго, т. I, М. 1908, сс. 1—216).

[4]) Кост. Кост. Арсеньев (нар. 1837 р.)—публіцист, юрист та критик. З 1866 р. адвокат; з 1867 р. голова ради оборонців с.-петербурзької судової палати.

[5]) Ол-дер Волод. Лохвицький (1830—1884)—правознавець; з 1869 р. –адвокат. Московська рада оборонців ухвалила виключити його споміж адвокатів, але вища інстанція скасувала цю постанову. Звідціля початок його поганої репутації.

[6]) Анат. Хвед. Коні (нар. 1844 р.) був відомий судовий діяч та промовець. Року 1872-го був прокурором с.-петербурзького окружного суду.

[7]) Вас. Ол. Більбасов (нар. 1838 р.) був приват-доцентом та професором київського університету (1867—71).

[8]) Газета „Гражданинъ" почала виходити року 1872, значить недавно перед тим, як Драгоманов писав цього листа. Газета виступила з консервативною програмою („поставить точку къ реформамъ"). Пізніше перейшла й до реакції.

[9]) Григ. Кост. Градовський (нар. 1842 р.)— на початку сімдесятих років—консерватор; року 1872-го редактор газети „Гражданин". Раніше він жив у Київі, де працював у „Кіевлянинѣ", але міг познайомитися і з Драгомановим і тому запрошував його до участи у „Гражданинѣ". З 1873 року Градовський розірвав із консерваторами, ставши лібералом.

[10]) Князь Вол. Петр. Мещерський (нар 1839 р.).—публіцист і белетрист. Видавець, а пізніше й редактор газети „Гражданинъ".

[11]) „Голосъ"—щоденна петербурзька газета (1863—1883); була вона головним органом лібералізму Росії. З 1871 р. її фактичний редактор Вас. Ол. Більбасов (див. вище).

«СПВѣд.»[1]). Судя по оглавленіямъ, онъ редижируется не безъ полноты, что, конечно, еще болѣе дѣлаетъ его вреднымъ. Вамъ онъ не показался?

Кланяйтесь Ал.[ександрѣ] Ив.[ановнѣ] съ дѣтьми и Т.[атьянѣ] Ал.[ександровнѣ] отъ меня и жены. Зиберу[2]) и Ольденбурговымъ[3]) тоже. А что, Павлова сильно надоѣла за зиму? Да,—въ большомъ количествѣ вещь нестерпимая соотечественники наши, к[ото]рыхъ чортъ знаетъ на что и набиваетъ судьба въ одну трущобу, к[а]к[ъ] Гейдельбергъ и тому подобныя прелестныя мѣста Западной Европы. Вашъ М. Драгоманов.

V. Мих. Петр. Драгоманов—до Ол. Хв. Кістяковського.

Флор. 15 февр. 1873[4]).
Lung' Arno Acciajoli, 12, 2 p.

Александръ Ѳедоровичъ! Вельми скорбно, что такóе натворилъ своимъ неписаніемъ, но Вы не вѣрно объясняете его. Получилъ я Ваше письмо, какъ знаете, не въ особенно благопріятное для переписки время. Отвѣчать приходилось о В. Луч[ицкомъ] и о ташкентствѣ, да о моемъ доцентствѣ,—т. е. о сюжетахъ, которыхъ я не очень то жалую и въ болѣе свѣтлыя времена. Дѣловаго же было въ Вашемъ письмѣ только заказъ купить нѣкія книги,—к[ото]рыя, какъ на бѣду, не находились. Одну нашелъ я только позже въ Ливорно, а 2 въ Неаполѣ, отправившись недѣли черезъ 3—4 послѣ Вашего письма въ странствіе, имѣвшее цѣлью забить голову чѣмъ нибудь. Странствіе не располагало къ писанію писемъ,—а книги я думалъ, к[а]к[ъ] Вы и писали прямо въ Кіевъ везти. Къ тому же, думалось, что скоро обое съѣдемся если не въ Г[ейдельбер]гѣ, то въ Кіевѣ. Тутъ болѣзнь жены весьма серьезная приковала меня сначала къ Тосканѣ, а потомъ въ частности къ Флоренціи,—когда я уже думалъ, Вы были въ Кіевѣ, или на пути. Только отъ Веселовскаго[5]) я узналъ, что Вы думаете явиться въ Италію и именно въ Неаполь, но и отъ В[еселов]скаго же узналъ, что онъ писалъ Вамъ и въ Геную и въ Неаполь, но отвѣта не получилъ. А изъ газетъ не видѣлъ, чтобъ Вы оставались за границей. Конечно все мое молчаніе объясняется отчасти и способностью россіянъ запускать дѣла, а особенно переписку,—но сей грѣхъ позвольте подѣлить по поламъ. Я имѣлъ привычку отвѣчать неизмѣнно на письма,—а Вы подали мнѣ примѣръ молчанія на $1^1/_2$—2 мѣсяца. Такъ и я сначала не торопился,—а послѣ и пошло и пошло. Ну, и простите, грѣшенъ! впредь не буду!

Собственно насчетъ книгъ—моихъ, я ей Богу, не виноватъ, ибо не покидалъ ихъ, а оставилъ Marie съ тѣмъ, что ей заплачу, а если она не захочетъ держать, то чтобъ отдала въ складъ товаровъ, коему тоже заплачу,—ибо я терпѣть не могу патріархальнаго обращенія съ знакомыми въ такихъ случаяхъ. Какъ они попали къ Вамъ и потомъ Ольденбургу, я не вѣдаю. Что теперь будетъ съ ними,—тоже не вѣдаю: Вы пишите, что писали Ольд[енбур]гу, чтобъ выслалъ съ Вашими въ Кіевъ,—а чтобъ я написалъ ему, что съ ними дѣлать. А простѣйшая вещь сдать экспедитору въ складъ,—а мнѣ квитанцію выслать,—то я ихъ и возьму и потребую, когда захочу,—экспедиторъ же персона ком[м]ерческая, а не пріятельская, слѣдов.[ательно] и ругаться не будетъ, если долго будутъ лежать, а еще радоваться будетъ.

Впрочемъ, все сіе я напишу Ольденбургу.

[1]) „С.-Петербургскія Вѣдомости"—газета (1728—1917). На початку сімдесятих років редагував її Вал. Фед. Корш. Напрям її був тоді помірно ліберальний.

[2]) Це Мик. Ів. Зібер (1844—1888). Року 1872-го жив у Гайдельберзі.

[3]) Фед. Ольденбург, батько відомого російського філолога. Тоді жив у Гайдельберзі з сем'єю; там із ними познайомились і Драгоманови, і Кістяковські.

[4]) У рукописі: „1813".

[5]) Ол-дер Мик. Веселовський (нар. 1838 р.)—історик літератури. На початку сімдесятих років подорожував у Італії, розробляючи історію її літератури.

Напрасно Вы, питая на меня злобу и предполагая во мнѣ таковую, не написали своего curriculum vitae за это время,—и ничего объ Ал.[ександрѣ] Ив.[ановнѣ] и дѣтяхъ. Вѣрно, впрочемъ, Вамъ лучше везетъ чѣмъ намъ. Людмила все больна, такъ что едва можетъ выходить на $^1/_4$ часа изъ комнаты,—и черезъ 2—3 дня является медикъ. Кромѣ того начальство не милостиво. Я просилъ отсрочки командировки, хоть безъ денегъ, до 1 Авг.,—а они сначала отказали, а потомъ дали съ деньгами до 1 Мая. Но министерство молчитъ вотъ уже почти 3 мѣсяца. Вѣрно откажетъ. Кромѣ того писалъ мнѣ Бунге [1]), что возобновляетъ дѣло объ утвержденіи въ доцен[т]с[т]вѣ,—ибо не дуракъ же я, чтобъ являться въ Кіевъ, да еще въ Маѣ, чтобъ тамъ сѣсть безъ работы и безъ денегъ,—да что то тоже молчаніе наступило. Вѣрнѣе всего, что откажутъ. Свиньи только, что не сдѣлали это 3 года назадъ, когда я просилъ рѣшить дѣло, и А[н]тоновичъ [2]) обѣщалъ. Ну, да лучше поздно, чѣмъ никогда [3]).

Сіе изреченіе да [4]) послужитъ символомъ и возстановленія нашихъ разговоровъ бумажныхъ и устныхъ. Напишите, когда задумаете выѣзжать сюда,—берусь квартиру найти и на посылкахъ служити, посыпавъ пепломъ главу ради моего окаянства.—А книги Вамъ пріобрѣлъ таковы:

Bibl. scelta del foro crimin. V и VI.

C. Beccaria. Opere, vol. unico. Milano. 1824 [5]).

Кланяюсь отъ себя, Людм.[илы] и Лиды Вамъ, Ал.[ександрѣ] Ив.[ановнѣ] и дѣтямъ,

Вашъ Многогрішний М. Драгоманов.

Веселовс[кі]й ѣдетъ въ Неаполь. Сегодня пишу ему въ Римъ о Вашемъ адресѣ. Кстати, я слыхалъ, что въ Неаполѣ Котляревскій [6]). Не можете ль Вы забрать у него справки,—какого рода сборникъ пѣсенъ, что онъ далъ Костомарову, и не льзя ль его пріобщить къ тому изданію, кое мы въ Кіевѣ творимъ (истор. пѣсенъ) [7]),—а 2-е не можетъ ли онъ дать тѣхъ сказокъ и легендъ, что у него есть, для отдѣльнаго ль изданія, или для помѣщенія съ благодарностям[и] и славословіями въ изд.[аніи] Рудченков[о]м[ъ] [8]) или и намъ. Отвѣтственнымъ лицомъ берусь быть я. Я знаю, что К.[отляревскій], к[а]к[ъ] всѣ малороссы, а особенно этнографы жаденъ и завистливъ, и славолюбивъ,—однако не льзя ль къ нему подольстит[ь]ся. Вѣдь все равно онъ лежитъ на сѣнѣ съ 1863 г. [9])—Написалъ эту цифру и ужаснулся. 10 лѣтъ топчемся на одномъ мѣстѣ! А съ тѣхъ поръ сколько перемѣнъ вездѣ! O, Rus!

---

[1]) Мик. Христ. Бунге (нар. 1823 р.)—економіст; у роках 1871—75—ректор київського університету.

[2]) Це Плат. Ол. Антонович (1812—1883)—тодішній попечитель київської округи.

[3]) Приват-доцентом Драгоманов був із 15 травня 1864 року. 15-го вересня 1870 р. рада київського університету обрала його на штатного доцента, та попечитель округи Антонович не затвердив його. Підчас закордоної подорожи Драгоманова Бунге клопотавсь увесь час за затвердження його на цій посаді, та цьому заваджав знов-таки попечитель. Тільки вже як Драгоманов повернувся зза кордону, його таки затверджено.

[4]) У рукописі: „на“.

[5]) Ці книжки потрібні були Кістяковському, яко матеріял для його праці: „Элементарный учебникъ общаго уголовнаго права“. К. 1875.

[6]) Ол-дер Ол. Котляревський (1837—1881) - етнограф та археолог. Професор університетів дорпатського (1868—1872) та київського (1875—1881). Роками 1872—74 лікувавсь у Італії.

[7]) „Историческія пѣсни малорусскаго народа съ примѣчаніями Вл. Антоновича и М. Драгоманова“. т. I., К. 1874; т. II, К. 1875.

[8]) Ів. Як. Рудченко (Іван Білик)—відомий український етнограф та письменник. Видання, що про нього каже тут Драгоманов, це „Народныя южнорусскія сказки. Издалъ И. Рудченко“. Вип. 1, К. 1869; вип. 2, К. 1870.

[9]) У листі VI Драгоманов каже, що Котляревський узяв згадані казки з редакції „Основы“ й десять літ держав їх у себе. Це пояснює й речення: „він лежить на сіні з 1863 року“.

VI Мих. Петр. Драгоманов—до Ол. Хв. Кістяковського.

Флоренція. 1873. Февр. 22.
Lung' Arno Acciajoli, 12, 2 р.

Что значитъ долго не видаться, да еще и прегрѣшить,—какъ я! Не только перестанутъ понимать тебя, забывъ твой нравъ, да еще подозрѣвать въ дурныхъ помыслахъ. Низкій слогъ, который я употребляю въ разговорѣ, вѣрно гдѣ нибудь подалъ Вамъ въ моемъ письмѣ [поводъ] видѣть и злостныя намѣренія и „малость пріятельства“ и „завитки“ даже. Убей меня богъ, не знаю, что подало поводъ Вамъ къ такимъ выраженіямъ: — „ради самого себя, можетъ быть не безгрѣшнаго, но все таки не въ такой мѣрѣ, какъ Вы выражаетесь“. Обычный же мой стиль скорѣе говоритъ за „пріятельство“ (хотя м.[ожетъ] б.[ыть], по росс[і]йскому обычаю, и за ноздревское), чѣмъ за обратное. „Завитки“—могу, вспоминая письмо и то, что сіе жестокое словцо Вами употреблено послѣ словъ „Предложеніемъ Вашимъ готовъ буду воспользоваться“—при чемъ Вы даже для вящшей ядовитости приписали: „съ признательностью“,—могу объя[с]нить развѣ выраженіемъ „побѣгушки“, к[ото]рое я употребилъ для соотвѣтствія „моему окаянству“. Шутки въ сторону,—оставимъ эти объясненія на тему: чѣмъ я тебя огорчила?—а я серьозно прошу Васъ напишите к[а]к[ъ] будете въ Римѣ, когда двинетесь во Флоренцію, такъ я Вамъ постараюсь облегчить устроеніе тутъ.

Веселовскаго Вы, вѣрно, уже встрѣтили, ибо онъ поѣхалъ въ Неаполь.—На счетъ Котляревскаго теоретически я бъ могъ сказать, что онъ никакого труда къ сказкамъ и проч. не приложилъ, кромѣ того, что взялъ ихъ изъ редакціи Основы и на 10 лѣтъ задержалъ для публики возможность пользоваться трудомъ тѣхъ, кто послалъ ихъ въ редакцію. Да съ практичес[ко]й точки зрѣнія все равно это,—лишь бы далъ теперь свои рукописи, если самъ не думаетъ скоро издать. О фирмѣ Рудченка Вы вѣрно судите по письму Котляревск[а]го, к[ото]рый послѣ 1-го выпуска писалъ, что Р[удчен]ко помѣстилъ навозъ подлѣ чистаго золота. На сіе можно сказать, что когда затѣвалось изданіе сказокъ, то было всего 20 рублей, да 20 №. Кой какъ собрали 100 №, изъ коихъ выбрали 80. Много было варьянтовъ, редижированныхъ плохо,—да вѣдь для этнографическаго изданія, не то что для поэтическаго, важна всякая подробность, хоть бы ра[з]сказанная и не блистательно. 2-й вып. уже можно было посортировать лучше, ибо 60 № выбирались изъ 150,—и 2-й выпускъ даже эстетики, к[а]к[ъ] Номисъ и Кулишъ, одобрили,—да й то я думаю, что и навозъ, забракованный эстетиками, надо будетъ перебрать: нѣтъ ли тамъ золота для этнографовъ и археологовъ. А кромѣ того, я читалъ письма къ Р[удчен]ку Аѳанасьева [1]) и Буслаева [2]). Послѣдній (Вы этого Котл[яревско]му не говорите) говоритъ, что съ филологической стороны изданіе Р[удчен]ка лучше Аѳанасьева [3]). Много интересовались и много говорили мнѣ похвального изданію и Гаттала [4]) въ Прагѣ и Миклошичъ [5]) въ Вѣнѣ. Первый прошелъ со мною все изданіе и сдѣлалъ множество выписокъ для своего синтаксиса славянска[го], а второй въ предпослѣднемъ выпускѣ своей граммати[ки] (послѣдняго я не видѣлъ) [6]) почти всѣ цитаты о малор. формахъ дѣлаетъ по Р[удчен]ку. Надо еще сказать, что теперь Р[удчен]ко едва ли не единственный источникъ, откуда за-

[1]) Ол-дер Мик. Афанасьєв (1826—1871) дослідник народньої російської словесности.

[2]) Хвед. Ів. Буслаєв (нар. 1818 р.)—відомий російський філолог, дослідник народньої словесности; академик.

[3]) „Народныя русскія сказки А. Н. Афанасьева“, М. 1863.

[4]) Мартин Гаттала (нар. 1821 р.)—чеський філолог; професор слов'янської філології у празькім університеті.

[5]) Франц Міклошич (1813—1891)—славнозвісний слов'янський філолог.

[6]) „Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen“ Wien, 1852—1874; 1 і 2 вид

падно-европейскіе филологи могутъ почерпать свдѣнія о малор. языкѣ, ибо сборниковъ Максим[овича] [1]), Метлинск[аго] [2]), Костомарова—теперь и въ Россіи встрѣтить трудно. Каналья Лобко [3]) куда то запропастилъ „Зап.[иски] о Ю[жно]й Р.[уси]", а болванъ Головацкій [4]) даже въ Галицію не далъ ни одного оттиска сборника пѣсень, к[ото]рый онъ забралъ у разныхъ лицъ и напечаталъ въ Моск. Чтеніяхъ [5]). Сказки Р[удчен]ка разосланы всѣмъ спеціалистамъ въ З.[западную] Евр.[опу] и кромѣ того сданы въ значительномъ количествѣ въ книжный магазинъ Köhler'a въ Лейпцигѣ, к[ото]рый даже въ Америку посылаетъ славянскія книги. Кромѣ сего этотъ сборникъ—единственный по части сказокъ Малор. И если К[отляревск]ій дастъ свои бумаги, то я берусь наблюсти за тѣмъ, чтобъ они помѣщены были и въ приличномъ мѣстѣ и съ приличным[и] оговорками и,—даже, повторяю, съ славословіями, къ к[ото]рымъ нашъ братъ хохолъ весьма неравнодушенъ. Что же до сборника думъ изъ XVIII в., то его к[а]к[ъ] своего рода курьозъ, можно издать совершенно отдѣльно.—

На семъ кончу. Чего это Вамъ въ кошмарахъ Ширинскій снится? Могъ бы узрѣть въ семъ знакъ нѣжнаго сочувствія ко мнѣ съ Вашей стороны. Если такъ, то одинъ изъ образовъ, преслѣдующихъ Васъ во снѣ, Бунге, можетъ измѣниться изъ демонскаго въ ангельскій. Не очень давно получилъ нѣжное письмо Н.[иколая] Хр.[истіановича] [6]), к[ото]рый пишетъ, что возобновляетъ дѣло о моемъ доцентствѣ и даже, не смѣетъ обнадеживать рѣшительно, но подаетъ надежду на хорош[і]й исходъ. Надѣюсь, что если Вы только спеціально чего либо противу Бунге не имѣете, то Ваши сны могутъ принять дуалистическій характеръ.

То не чорные орлы солеталися,
То не Кривда съ Правдою соходилися,—
То малъ-Бунга и Ширинъ-Шахматъ
За доцен[т]ство Драгоманова билися.
и т. д.

Продолженіе сего стиха можете узнать у Веселовскаго, к[ото]рый, вѣрно, нашелъ его въ сочиненіяхъ Китовраса [7]), а самое письмо Бунге покажу во Флоренціи. Впрочемъ, думаю, що нічого з ціого не буде.—Кланяюсь Александр[ѣ] Ив.[ановнѣ] и юношеству. Вашъ М. Драгоманов.

VII. Людм. Мих. Драгоманова—до Ол. Ів. Кістяковської [8]).

Вотъ что значитъ хорошенько выбранить [9]), какъ это сдѣлалъ супругъ Вашъ, добрая Александра Ивановна, въ письмахъ къ М. П. Сегодня только получили письмо Ваше, а ужъ и отвѣчаемъ. Впрочемъ [10]) ко мнѣ, т. е. ко мнѣ и къ Вамъ это не относится, такъ какъ препирательствъ у насъ никакихъ не было; пишу Вамъ скорѣе, потому что слишкомъ знаю, что, коли

[1]) „Малороссійскія пѣсни", М. 1827. „Украинскія народныя пѣсни", ч. I. М. 1834. „Сборникъ украинскихъ пѣсенъ", ч. I. К. 1849

[2]) „Народныя южнорусскія пѣсни", К. 1854.

[3]) Петро Лобко; у нього мабуть був склад видання Кулішевих „Записокъ о Южной Руси" (т. I. СПб. 1856, т. II. СПб. 1857).

[4]) Як. Хвед. Головацький (1814—1888)—славнозвісний український письменник.

[5]) „Народныя пѣсни Галицкой и Угорской Руси". У 60-х та 70-х роках друковано їх у „Чтеніях моск. общ. ист. и древн.".

[6]) Це М. Х. Бунґе. За цей лист Бунґе Драгоманов писав до Кістяковського вже й у попередньому листі (порівн. лист V). Князь Ол-дер Прох. Ширинський-Шахматов був попечителем київської округи; (1864—1867) через донос Ширинського (1866 р.) між иншим Драгоманова й не затверджено штатним доцентом року 1870-го.

[7]) Року 1872-го Ол-дер Веселовський видав свою працю „Славянскія сказанія о Соломонѣ и Китоврасѣ и западныя легенды о Морольфѣ и Мерлинѣ". (СПб. 1872).

[8]) Писано тоді-ж, коли Мих. Петр. писав попереднього листа 22-го лютого 1873 року.

[9]) У рукописі: „выбратить".

[10]) У рукописі: „Вы почемъ".

не напишешь тотчасъ же отвѣта на свѣже полученное письмо, то и затянется на, Богъ вѣсть, какое время. Вы сѣтуете на меня, что я не пишу ничего о своемъ здоровьи. Оно мнѣ самой такъ надоѣло, что и говорить объ немъ не хочется. Скажу Вамъ только, что теперь мнѣ сравнительно съ тѣмъ временемъ, когда мы, собравшись было выѣзжать изъ Флоренціи, должны были остаться зимовать,—значительно лучше. Но все таки я до сихъ поръ совсѣмъ дармоѣдъ въ домѣ.—Буду надѣяться, что къ пріѣзду Вашему будетъ мнѣ еще лучше.—Карнавалъ во Флоренціи, какъ, вѣрно, и въ Неаполѣ, въ полномъ разгарѣ. Лида съ нѣмкой ходятъ глазѣть, я же, конечно, сижу дома, поэтому и сообщить ничего не могу по поводу его. Когда пріѣдете, будете разсказывать мнѣ, каковъ онъ въ Неаполѣ, и вообще о своемъ пребываніи въ Швейцаріи, Италіи. Думаю объ этомъ теперь часто.—Нашъ выѣздъ изъ Флоренціи тѣсно связанъ съ состояніемъ моего здоровья, а также и съ состояніемъ погоды на сѣверѣ, потому что самое скверное для меня простуда, а потому мы еще никакъ не можемъ опредѣлить срока нашего отъѣзда, хотя желалось бы не позже середины или конца апрѣля.—

Пожимаю Вамъ и Александру Ѳедоровичу руки и желаю Вамъ съ дѣтьми здоровья, здоровья, которое желается добрымъ людямъ съ особеннымъ чувствомъ тѣми, кто знаетъ, что значитъ быть безъ него.

Ваша Л. Драгоманова.

VIII. Мих. Петр. Драгоманов—Ол. Хв. Кістяковському.

Флоренція. 1873, 20 Марта.
Lung' Arno Acciajoli, 12, 2 p.

Смотрѣлъ Вамъ помѣщеніе. Только къ огорченію моему не знаю навѣрно, сколько Вамъ кроватей надо. Полагалъ, что 3 на большихъ и 2 на малыхъ (4-хъ). У нашего хозяина подходящее помѣщеніе врядъ ли найдется: остались все отдѣльныя хатки для 1—2. Обыкновенная цѣна 1 фр. съ кроватью, но на б.[олѣе] или м.[енѣе] продолжительное время. Недурное помѣщеніе въ Pensione Francese на Via Luiggi Alemanni противъ станціи жел. дороги, немного вправо отъ римскаго выхода. [За] 2 большія комнаты съ 5 кроватями просятъ 8 фр. въ день съ прислугой. Давалъ 6. Вѣрно, отдадутъ. Жду болѣе точныхъ вѣстей. А когда будете выѣзжать изъ Рима, наканунѣ напишите. Буду на воксалѣ и провожу.

Вашъ М. Драгоманов.

Въ P.[ensione] Fr.[ancese] даютъ и ѣсть: сносно и недорого.

СОФІЯ ЄГУНОВА-ЩЕРБИНА.

ОДЕСЬКА ГРОМАДА КІНЦЯ 1870-х РОКІВ.

Спомини[1]).

В кінці 70-х років минулого століття життя Одеси проходило піді впливом духу комерції та спекуляції, що витав над містом. Островом серед цього моря комерційних інтересів була група інтелігенції, не така численна, як тепер, але більше з'єднана і щодо якости дуже цінна. Серед неї були імена, які стали відомі не тільки в Росії: Мечніков, Умов, Веріґо, Успенський, Дювернуа—були окрасою професури новоросійського університету, звідки перед тим пішов Сєченов. Замінити їх готувалось покоління молодих учених, серед яких були Клоссовський, Кощуг, Овсянико-Куликовський, Слешинський та ин.

Група одеської інтелігенції поділялась на декілька гуртків, де жила суспільно-політична думка, що активніше виявлялася в революційних гуртках. Серед революційних гуртків більш відомі були «землевольці» чи «лавристи», серед яких уже помічалась оформлена після Липецького з'їзду народовольча течія «бунтарі», а також «південно-російський робітничий союз». Розуміється революційні гуртки провадили затайливе, конспіративне життя, але окремі особи підтримували зв'язок і «добросусідські» відносини з двома гуртками одеської інтелігенції: численним «ліберальним», загально-російським, якого лідерами були Афанасьєв і Южаков, і менш численним—українським, що звався «громадою». Можливій характеристиці саме цього громадського гуртка я й хочу присвятити свої спомини.

Громаду складали так звані «українофіли», себто люди, що любили Україну і бажали її відродження; навколо Громади були особи, що спочували їй, але з ріжних причин не входили в склад її членів і мали загальну назву «суголосного ґрунту». Між гуртком російських лібералів і Громадою існували досить близькі відносини. Афанасьєв і Южаков бували постійними гостями на громадських святах—Шевченкових роковинах і т. ин., де часто бували також Желябов і М. П. Ковалевська. Правда, у деяких осіб із ліберального та революційного гуртків була тенденція дивитись на Громаду, як на гурток, де п'ють, співають і «журяться», але взагалі це не псувало відношень. У дійсності Громада не тільки пила, співала й журилась, але була й великим культурним огнищем, де розвивалась і міцніла самосвідомість України.

У Громаді були люди ріжних напрямків. Усіх об'єднувала любов до України, її мови, її пісні, її страдницької історії; усі разом з гірким почуттям згадували день руйнування Січи, улаштовували Шевченкові роковини, не вважаючи на великі труднощі, з якими сполучались такі зібрання. Усі разом з палким захопленням співали «Ой не гаразд Запорожці», «Гей не дивуйте» та ин. У декого це було виявленням безпосереднього, кревного національного почуття, так-би мовити, фізіологічного, споетизованого історичним романтизмом; у инших—справою більш розумовою, продуктом суспільно-політичної думки, що знайшла національну форму виразу. Сепаратистична течія серед Українців тоді ледве помічалась і в одеській Громаді не вияв-

---

[1]) „Спомини" ці прочитано, як доповідь, в одеській комісії краєзнавства при Укр. Академії Наук.

лялася. Тут були свої «праві» й «ліві», але ріжниця в поглядах тих і тих базувалася на культурних основах і на більшій чи меншій широкості суспільно-політичних поглядів. У «правих» помічалася значна національна нетолерантність, тоді як «ліві» були далеко більш інтернаціональні у своїх симпатіях та антипатіях. До революційного руху, що того часу почав дуже розвиватися, праві ставились або дуже стримано, або негативно, ліві спочували пасивно або активно. Вони хотіли внести в цей рух деякі корективи, звернути увагу революційних гуртків на національні питання, зокрема на українське. З гарячим спочуттям зустріли ліві ідею заснування за кордоном свого українського часопису, що на чолі його повинен був стати відомий діяч київської Громади, доцент київського університету історик М. П. Драгоманов, якого позбавлено катедри 1875 року. Перед виїздом у Женеву Драгоманов приїхав в Одесу, щоб довідатися про настрій місцевої Громади, поставити питання про часопис та встановити зв'язок на прийдешнє. Як тепер, пам'ятаю зібрання, що сталося з приводу цього приїзду. Із осіб, що були на зібранні, крім Смоленського, Андрієвського, Мальованого та инших громадян, пам'ятаю добре Афанасьєва і Желябова, яких запросили, щоб умовитися щодо взаємовідносин між російською та українською інтелігенцією і вияснити напрям будучого закордонного українського часопису. Пам'ятаю, з якою захопленою увагою слухала я, тоді 15-тилітній підліток, з свого куточка всі ці розумні, палкі, чарівливо-гарні промови, і як гордовито віддала потім свою єдину «двадцятип'ятирубльовку» в загальний фонд добровільних пожертвувань на будучий часопис.

Коли вийшов за кордоном український часопис під назвою «Громада», для лівих членів одеської Громади з'явився лозунґ, якого добре сформулював Драгоманов. Він говорив, що кожний свідомий Українець повинен «твердо стояти на ґрунті рідної країни, обнімати отчизну й увіходити головою в людство». Практично це означало: обороняти і розвивати культуру рідного краю, визнавати російську культуру та об'єднуватись із російськими діячами в їх боротьбі за здійснення вищих ідеалів людства. Політичного сепаратизму в цьому лозунґу не було. Консервативнішу, нетолерантнішу в національному розумінні праву частину одеських громадян статті Драгоманова не цілком задовольняли, хоч виданню українського часопису вони спочували; зате ліва— в особі Смоленського, Андрієвського, Мальованого, Ковалевського і більшої частини студенської молоди, що увіходила в одеську Громаду,—була на боці Драгоманова. Ліві мали часті суперечки з правими. Взагалі вихід часопису чимало оживив одеську Громаду. З'явилась реальна мета—підтримати часопис співробітництвом і грошима. Члени Громади обклали себе постійним податком на видання часопису і підтримку його редактора, що жив у Женеві. Овсянико-Куликовський, Борисов, Я. М. Шульгин, Василевський співробітничили в часописі, особливо коли їм доводилося жити за кордоном. Я. М. Шульгин переїхав до Одеси з Київа; оддавши майже всю свою спадщину (коло 10 тисяч карб.), що він одержав, на видання часопису, він зостався таким самим трудящим бідаком, яким був до того часу. М. В. Ковалевський віддав усю свою громадську діяльність на підтримку часопису пропагандою та збиранням пожертвувань. Деякі члени Громади, особливо ті, що мали зносини з революційними гуртками—Борисов, Василевський та ин.— організували перевіз часопису зза кордону, ризикуючи часто головою. Часопис читали урозхап; його статті, окремі брошури, що видавав Драгоманов, піддавалися жвавому обмірковуванню, викликали гарячі дебати. Цікаві були иноді ці громадські зібрання, що тяглися, як усі російські зібрання, до пізньої ночи. З далечини минулого пригадується одно з таких зібрань на кватирі Боровського, що займав посаду доглядача Міського саду і мав там таки казенне житло. Велика кімната; із відчинених у сад вікон глядить

тиха літня ніч, а в кімнаті людно, шумно й душно. Сьогодні тут багато народу. Чутно натхненні промови Смоленського, щирі, палкі репліки Андрієвського, мелодичну промову Мальованого, скептичні уваги хазяїна. Серйозно і врочисто лунають крилаті слова Ковалевського: «треба ставити ідею на весь зріст», «провадити бій по всій лінії», обкладати грошовою повинністю всіх, «у кого в кешені брязкає можливість». Тут і П. І. Ніщинський, педагог, поет і композитор, і брати Климовичі, і Борисов, і Дашкевич, і Левитський, і Василевський, і Борзаковський, і Прокопенко, і Зенкевич, і багато инших. Пізно вже, димно від викурених цигарок, а люди все не розходяться, вони «самовизначаються», вияснюючи собі та иншим кожний свій світогляд. Слова «партія», «фракція» так і літають у димному, душному повітрі. Доходить черга до П. М. Дашкевича, молодого провінціяльного семінариста, що недавно вступив до новоросійського університету і ще не призвичаївся до атмосфери великого культурного міста. «А Ви що скажете, Павле Михайловичу?» Він зводить обличчя з великими наївними голубими очима і палко відповідає: «Я? Я знаю одно—що я дурень, а якої фракції —їй-богу не знаю!» [1]) Потім з цього молодого студента-юриста зробився відомий адвокат: київське житло «селянського» адвоката П. М. Дашкевича було добре відоме його клієнтам. Відмовившись від усякої иншої більш прибуткової практики, Дашкевич, змалку перейнятий прихильністю до селянства, до села, місця його народження, віддався цілком своїй демократичній і просвітній ролі народнього адвоката. Невелике дозвілля своє він оддавав літературній роботі: його статті з чиншового права й ин. друкувалися в «Київ. Старині», і в юридичних періодичних виданнях. Він умер ще молодим у розцвіті своєї діяльности.

Крім співробітництва в часописі «Громада» і матеріяльної підтримки часопису та його співробітників - емігрантів; крім матеріяльної допомоги галицьким українським діячам, а також видання в Галичині і в Женеві популярних брошур українською мовою, що служили пропаганді в тому чи иншому виді; крім перевозу і розповсюдження в Росії часопису «Громада» і всіх закордонних—женевських і галицьких видань, у одеської Громади була ще часова «екстренна» діяльність. Це була підтримка і виховання талановитих представників, що вийшли з народу. В той період, про який я говорю, таких було троє: Андрій Михайлович Бибик, його жінка і Гапка Іщенкова.

Андрій Михайлович Бибик був за паляча на пароплаві, і коли він виявив неабиякий поетичний хист, капітан Гавришев рекомендував його Громаді. Члени Громади щиро взялися за його навчання. Він склав іспита на звання «домашнього вчителя» при одеській шкільній окрузі і почав викладати історію та географію в одеських шкільних закладах; крім того, працював у літературі, писав віршовані й прозаїчні твори. Його жінка, також із народу, також одержала освіту в Громаді. Ця талановита і симпатична сем'я, здається, живе й досі. Що до селянки Гапки Іщенко, то її біографія мені дуже мало відома. Знаю тільки, що ця безумовно талановита дівчина мала підвищену нервовість, яка иноді робила враження неврівноважености. Вона покінчила життя самогубством, якого причини залишились невідомі.

Хоч як не здавалась по суті безвинною діяльність одеської Громади, але тоді, коли циркуляром міністра Толстого, виданим 1876 р., заборонялось друкувати будь-які твори українською мовою і виконувати українські музичні, вокальні і літературні п'єси в спектаклях і концертах, ця діяльність ставала очевидно нелегальною і тому небезпечною. Не вважаючи на це, в Громаді було досить багато людей. Що-до віку особовий склад Громади поділявся на старших і молодших членів. До старших належали тоді педа-

[1]) Цей епізод не зовсім точно переказано в „Воспоминаниях" Д. Н. Овсянико-Куликовського, як факт, якого він не був свідком.

гоги: Л. А. Смоленський, Ол. Ол. Андрієвський, М. В. Ковалевський, П. І. Ніщинський, М. І. Климович, міські діячі: М. Боровський, В. Г. Мальований, правники Н. Цитович і потім М. Ф. Комаров (нотар). Більшість молодших членів того часу були студенти, або ті, що тілько-що скінчили курс університету. Це були Д. М. Овсянико-Куликовський, Я. М. Шульгин, П. Т. Климович, Є. І. Борисов, П. М. Дашкевич, В. Ф. Левитський, П. К. Борзаковський, Ф. А. Василевський, А. М. Бибик, Х. Х. Зенкевич, пізніш А. В. Крижановський, А. І. Погібко та инші. З жінок частішими одвідувачками громадських зібрань того часу були: Є. С. Смоленська, Ю. В. Мальована, А. В. Сосновська, М. О. Єгунова, С. М. Єгунова, пізніш Є. О. Крижановська, Комарова та инші.

Щоб вступити в Громаду, головне значення мало не національне походження, а «самовизначення», сума ідей, спочування. Важно було, за формулюванням Л. А. Смоленського, визнання двох тез: 1) народність даної країни визначається по її селянському населенню, 2) хто живе, як постійний житель даної країни, повинен служити її інтересам, себто інтересам її народу. Пригадую, як відомий економіст А. І. Постніков, що був деякий час професором новоросійського університету, якось після розмови з Смоленським на ці теми, сказав задумавшись: «здається, мені треба скласти свої валізи і виїхати звідси». Для більш далеких прихильників зоставалась роля «суголосного ґрунту».

На громадські видатки потрібні були кошти: їх діставали через обов'язкове самообкладання, якого розміри кожний член Громади встановляв для себе; найвищий розмір, як я пам'ятаю, було 5 карб. що-місяця.

Громадські зібрання відбувалися не в певні терміни, але бували часто. Збиралися з приводу поточних справ і з приводу приїзду «знатных иностранцев», як у Громаді називали гостей з иншого міста. Найближчий був зв'язок одеської Громади з київською, і приїзд звідти Я. М. Шульгина (що потім осівся в Одесі), О. О. Волкенштейна, Ф. К. Волкова, а особливо В. Б. Антоновича, був приводом до урочистих зустрічів, на яких иноді були присутні й представники «суголосного ґрунту» [1]).

Найбільш урочисто святкувалися Шевченкові роковини з доповідями, співом і розмовами до пізньої ночи. Таке свято зібрало 100 чоловіка 1879 р., і в тому складі Громади воно було останнім. Весною і літом того-ж року сталися знамениті Тотлебенські адміністративні заслання, і до того-ж із членів Громади заслано до Східнього Сибіру Ол. Ол. Андрієвського, Є. І. Борисова, М. В. Ковалевського, В. Г. Мальованого, Я. М. Шульгина. 1879-й рік був роком погрому культурних сил Одеси взагалі і Громади зокрема. Але життєвість ідей робила своє діло. Помалу відроджувалась і Громада: круг Л. А. Смоленського, що чудом залишився цілий, і нового цінного культурного працівника М. Ф. Комарова, що вступив у Громаду, зібрались давні і приваблені нові сили. Цей період життя Громади проходив уже поза моїм зором: 1879 р. мені довелося залишити Одесу.

Я хочу зупинитися на деяких особах, що грали найвидатнішу ролю в Громаді, і дати можливу характеристику їх.

Душею й розумом Громади був Леонид Анастасійович Смоленський. Середнього зросту, худорлявий, темноволосий, з круглим блідим обличчям, що звертало на себе увагу розумними очима, котрі іскрились то гумором, то затаєним сумом і глибоко сиділи під чудово розвиненим лобом; невеликий непрямий ніс, дитячий ріт, чорна рідка борідка, невеликі, чорні, опущені вуса— такий був зверхній вигляд Смоленського. Одягався він надзвичайно просто:

[1]) Київська Громада була тоді своїм настроєм консервативніша, правіша і „націоналістичніша“ за Одеську. Смоленський називав Київ—гетьманщиною, а Одесу—Запоріжжям, Січчю. одеська Громада здалася Драгоманову „революційною“. (Див. ст. акад. М. Грушевського, „Місія Драгоманова“, „Україна“ 1926 кн. 2—3).

більшу частину року в незмінну чорну пару в м'яким виложистими коміром білої сорочки, пов'язаним вузенькою чорною краваткою; у спеку в широку парусинову пару; весною і восени в старенькому літньому пальті, зимою—в такому-ж старенькому пальті з хутряним коміром, про який сам Смоленський справедливо говорив: «це не бобри, а дири». На голові цілий рік незмінний чорний сукняний кашкет, а в руках незмінний друг з часів студенства—простий жовтий ціпок із великим гаком, що висів завжди на лівій руці, закладеній за край пальта. Народився Смоленський у Криму 1844 р., учився в симферопольській гімназії, а потім скінчив курс на історико-філологічному факультеті київського університету. Смоленський був мішаного походження: в його родові з боку батька й матери були і Росіяни, і Французи, і Німці; виходило так, що ніби тільки через якусь бабуню він міг уважати себе за Українця, або, як тоді говорили, за Малороса. Але це було неважно. Тут, на півдні Росії, на ґрунті колишніх «Вольностей Войска Запорожского», в «невінчаній губерні», як називали колись Херсонську губерню, мішане походження було звичайне, а в ствердженні національности важне було «самовизначення»,—так говорив Смоленський і на цій підставі був завзятим вербовником у члени Громади. «Шоб упевнитися в тому, що Одеса—місто українське», говорив він, «треба піти на її предмістя, на її базари». А далі ясно виходило, що людина, яка любить південь Росії, повсякчас живе в Одесі, повинна бути коли не Українцем, якщо в нього нема й бабуні-Українки в анамнезі, то все-ж таки українофілом з переконання, або хоч «суголосним ґрунтом» із спочування. Крім років учіння, все наступне життя Смоленського проходило в Одесі, яку він гаряче любив і з якою, не вважаючи ні на які пригоди, що спіткали його тут, ні за що не хотів розлучитися. Студенськими роками він готувався до професорської діяльности і цілком віддавався науці. Він не читав, а вивчав ті книги, які вважав за варті того: він складав з них ті знакомиті конспекти, які так вражали всіх, хто знайомився з його бібліотекою; за студенських років він ознайомився з величезною історичною літературою і набув ґрунтовне знання класичних і нових мов. Дуже рано, почасти під впливом Костомарова, почасти може під впливом великого загострення відносин між національними гуртками в київському університеті, Смоленський зацікавився значенням національного чинника в історії, зацікавився історією України і зокрема тією галуззю її, де зустрічались дві народності — російська й українська — себто історією Чернигово-Сіверської землі. Їй була присвячена його магістерська дисертація «Борьба Ольговичей и Мономаховичей», в яку він увіклав багато розуму, хисту і блискучої ерудиції, і якої він ані оборонив, ані надрукував. Перешкодила цьому хвиля суспільно-політичного життя, що захопила його на перших уже кроках його діяльности. Він був учителем решілієвської гімназії, коли там виникла так-звана «Стратоновська історія»: директор гімназії Стратонов видався кураторові шкільної округи занадто ліберальним і мусив залишити свою посаду, а за ним пішли й деякі вчителі. Смоленському пропоновано переміститись у Таганріг, але він вийшов у відставку і залишився в Одесі вчителем у приватніх шкільних закладах. Знайомство з урядовою школою того часу збудило в ньому непримиренно-негативне ставлення до неї, а критична думка, коли почала працювати, з невблаганою логікою вела свою працю все глибше та ширше, зробивши з ученого скитника революціонера думки, палкого пропагандиста своїх ідей. Даремно найкращі професори новоросійського університету напосідливо кликали його в своє товариство, знаючи й шануючи в ньому велику наукову силу; він незмінно відповідав їм: «того, що я хочу й повинен говорити, я не можу сказати з професорської катедри, а иншого я говорити не хочу». Він зіставався дуже гарним учителем історії, і багато поколінь Одеситів і Одеситок виховалось піді впливом Смоленського. Слава його,

як учителя, зростала серед молоди. Гуртки самоосвіти, дуже популярні того часу в Одесі, наперебій запрошували Смоленського. На його приватніх лекціях, на зібраннях тих гуртків, можна було зустріти иноді й знаменитого І. І. Мечнікова, якого жінка й своячка були слухачками Смоленського, і Кутітонську, що рано загинула потім на каторзі, далі Віру Фіґнер (під чужим прізвищем), і багатьох инших. З другого боку його ще запрошено давати лекції дочкам командувача військами одеської округи генерала Крживоблоцького і дочкам княгині Ухтомської. Ні зверхній вигляд, ні внутрішній зміст промов Л. А. Смоленського не мінялись, в якому-б оточенні йому не доводилось працювати: компромісів він не знав. Смоленському треба було багато працювати, бо крім жінки і трьох дітей, на його утриманні було немало родичів; до нього-ж раз-у-раз зверталось за ріжною допомогою чимало сторонніх осіб. Відмовившись від урядової школи, Смоленський викладав майже в усіх приватніх середньо-шкільних закладах: чоловічих—Ставила-Стародубцева, Соколовського, Хотовицького, Файґа, в жіночих—Маттео, Гауеншільд-Кларк, Дмитревської, Васкевич, Пиллер і Відінської. Крім того, він був 29 років викладачем в одеській юнкерській школі.

Як учитель історії, Леонид Анастасієвич Смоленський мав досконале знання свого предмету, величезну пам'ять і рідкий хист викладати з щирим захопленням. Це був широкий, світлий, сильний розум, і це був «прирожденый трибун», за висловом Д. Н. Овсянико-Куликовського [1]). Свої глибоко продумані переконання він висловлював палко, з захопленням. Його гаряча промова, без риторичних окрас, що іскрилась яскравими сполохами гумору, блискучих аналогій, несподіваних зворотів, захоплювала слухачів. Слухаючи Смоленського, здавалось, ніби в душній кімнаті прочинили вікна, і повіяло свіжим повітрям, шириною й далеччю. У школі Смоленському не треба було вживати дисциплінарних засобів, щоб підтримати увагу й порядок: він володів класом завдяки силі розуму й хисту. Коли лунав дзвоник після лекції, класа здригалася від несподіванки, немов очутившись від чарів тієї духової сили, що владно переносила вас крізь далечінь віків у життя ріжних народів, инших епох. У тих дуже рідких випадках, коли гармонія відносин між учителем і учнями загрожувала порушитись, Смоленський завсіди виходив з честю з становища, що утворилось, завдяки своєму дивному дотепу. В повісті «Гимназисты» Михайловського-Гаріна, що був учнем Леон. Анаст. в рішелієвській гімназії, Смоленського виведено під прізвищем учителя Шатрова. Це симпатичний образ натхненного вчителя. Кажучи про враження, що зробив своєю промовою Шатров-Смоленський на одній з гімназичних вечірок, Гарін пише: «Леонид Микол. скінчив, і грім оплесків залунав по залі. В цей момент усе злилось у виразі гарячої похвали людині, що дала всім наче якусь свіжу ванну душі... Почувались крила і бажання летіти»... і т. д. («Гимназисты», с. 362).

Улюбленою мрією Смоленського було написати «маленьку брошуру», де він хотів викласти свої основні погляди на філософію історії. Він надавав величезного значення в історії національному принципу. У розумінні національної проблеми у Смоленського не було ні ідеї месіянізму, ні культурної, об'єднальної зверхности упривілейованих, сильних націй, в основі його світогляду лежала глибока повага до національних особливостів кожної народности, до її прав на самовизначення. Він був прихильником федеративної основи і демократично-республіканських державних форм. Коли він говорив, що «свобода однієї людини або народу кінчається там, де починається свобода другого», коли він говорив про «народи-плебеї», що їх культурну міць придушено військовою силою якої-небудь великої держави, або про народи, що утворили (як Швайцарія) маленькі державні одиниці на основі обопільної

[1]) „Воспоминания" Д. Н. Овсянико-Куликовського, с. 25 і ин.

національної поваги і спільних історичних переживань, його промови були перейняті таким глибоким пересвідченням, таким почуттям людськости, толерантности, таким розумінням волі в кращому значенні цього слова, яких мені не доводилося зустрічати потім. Ворог самодержавству, він був і ворогом усякому насильству, коли, ким і во ім'я чого-б воно не робилось. Одним із видів насильства він уважав війну нападну і тому визнавав лише війну оборонну. Що-до релігійности то він, пройшовши тріяду палкої віри за раннього юнацтва, атеїзму за молодощів і саморідного деїзму за пізніх років, визначався надзвичайною толерантністю. А головне, він був палким прихильником освіти народніх мас і широкого розвитку культури. Він вірив у силу людського розуму і в зворушливій дружній розмові серйозно запевняв, що людина кінець-кінцем відгадає таємницю безсмертя і переможе смерть. Найближчі йому були ті ідеї, що стосувались до життя людей та їх суспільних інтересів.

Безсрібник, пурист що-до самого себе, бездоганний в громадській і особистій етиці, він був дуже вибачливий до инших людей, дбаючи знайти в них властивості, які-б могли вибачити їм їхні вади. Хоч Смоленський не був революціонером-практиком, він був у курсі всіх революційних течій, підтримував зносини з багатьма видатними революційними діячами, а з деякими з них, як напр. з А. І. Желябовим, М. П. Ковалевською був у приятельських відносинах, хоч і розходився з ними в принципах і в способах боротьби. Гарячий прихильник культури, освіти, він не міг визнавати ні народницького «опрощення», ні способів, що руйнували культуру.

Крім школи, другою ареною діяльности Смоленського був гурток Громади. Всі основні доповіді в громадських зібраннях звичайних і врочистих робив головним чином Смоленський; у принципових суперечках він був найпалкіший промовець. Виступав він тут і в зовсім иншій ролі: коли кінчалися ділові розмови на цих зібраннях, Смоленський звичайно сідав до роялю і під свій власний імпровізований акомпаніямент співав «Выхожу один я на дорогу», «Старый фрак», що він переклав українською мовою, а особливо його-ж українську марселієзу. Співав і акомпанував він тільки по слуху.

Діяльність Смоленського давно звернула на себе увагу влади, і лише його широка популярність, як учителя, не тільки серед учнів, але і в ріжноманітному колі їх батьків охороняла його до якогось часу. Але 1882 р., після вбивства в Одесі Стрельнікова, заарештовано двох артилерійських офіцерів, що слухали лекції Смоленського, щоб підготуватися до вступного іспиту в академію; у зв'язку з цим зроблено трус і арешт Смоленського і ув'язнено його в тюрму. Виявилось, що офіцери не причетні до справи, і їх звільнено, але Смоленському поставили за вину те, що на його лекціях бувають присутні нелегальні особи (Фіґнер, Єрмакова-Петрова та ин.), що настрій його протиурядовий і т. п. Арешт Смоленського, що користувався великою популярністю, зробив велике враження в місті, і ріжні особи почали клопотатися про звільнення його. Серед цих осіб були й такі впливові люди, як командувач військами генерал Крживоблоцький і княгиня Ухтомська (яких дочки були ученицями Смоленського і впливали на своїх батьків), був і старшина присяжних повірених Шишманов, що приїхав особисто пропонувати свою запоруку за Смоленського, і Ілля Ілліч Мечніков, що зробив таку саму пропозицію. Смоленського звільнено, але всяку педагогічну діяльність йому заборонено. Залишившись без жадних засобів до життя, ця людина, яка могла-б бути гордощами всякого університету в Росії, прийняв пропоновану йому посаду доглядача ночліжного притулку імени барона Мааса. З властивим йому дотепом Смоленський називав цей заклад початковими заголовними літерами (М[аасовский] Н[очлежный] П[риют]) своїм «Министерством Народного Просвещения». Опісля завдяки клопотам його друзів і знайомих, пощастило відновити його в званні вчителя, і начальниця гімназії

С. І. Відінська добилася дозволу мати його вчителем; але при цьому він не покинув притулку, до якого він призвичаївся, і де його полюбили його нещасливі вихованці.

Напружена, безпросвітня праця, тяжкі моральні переживання й особливо смерть улюбленої дочки були причиною розвитку тяжкої недуги, що привела його до нервового удару, який стався 22-го лютого 1900 р. Після піврічної тяжкої хвороби Смоленський устав. Здоровий організм і гарний догляд його розумної і люблящої жінки допомогли йому справитися з фізичними наслідками вдару: до нього повернулась воля рухів і воля розмови, але в розумовій діяльності щось змінилося. Він зовсім доладньо говорив про питання повсякденного життя, повторював машинально затямлені дотепи минулого, але здібність до абстрактного мислення майже зникла. Коли несподівано розмова торкалась філософських або суспільно-політичних питань, Смоленський спочатку слухав байдуже, потім на обличчі його з'являвся вираз напруження, майже страждання; розмова переривалася і непомітно переходила на простіші теми. Над розумом См-го наче нависла важка завіса, що відділила його від світу ідей. Настав момент, коли ця завіса розірвалася. Це було 1905 р. Смоленські жили в невеличкому будинкові на скраїщі Одеси. Кругом піднімались хвилі бунтовливого життя. Смоленський мав вигляд за словами тих, що його тоді бачили, напружений і схвильований, силкуючися зрозуміти те, що діялось. І раптом завіса розірвалась, і друзі См-го побачили давнього Леонида Анастасієвича, повного мислі і життя. Тоді почався єврейський погром; у кватирі Смоленських знайшли захист сем'ї євреїв з дітьми, і Леонид Анастасієвич дуже турбувався про їхню долю і особливо про долю дітей. Усіх цих людей вратовано, але кругом діялося страхіття. Смоленський не міг витримати всього цього збурення: 8-го листопада удар повторився, 11-го См-й умер. Поховали його, згідно його бажанням, поруч із дочкою в селі Морозівці, Херсонської губ. Ананівського повіту. На пам'ятнику, що поставили його друзі й родичі на його могилці, зроблено написи: з переднього боку: Леонидъ Анастасьевичъ Смоленскій—18.8/VIII.44—19.11/XI.05; на лівому боці—«Non omnis moriar»,—на правому: «Неначе наш Дніпро широкий, слова його лились, текли і в серце падали глибоко».

Другий видатний діяч Громади за період, що описую, був Олексій Олександрович Андрієвський, зв'язаний щирою приязню з Л. А. Смоленським. Вони були майже однолітки. Андрієвський був Українець з походження і з місця народження. Він народився в українській сем'ї, в Київській губернії вчився в київській 2-й гімназії і в київському університеті. Але як у Смоленського, так і в нього українські симпатії тісно спліталися з російською культурою, якої вихованцями вони обидва були. Найкращі загально-людські іде, склались у Андрієвського під впливом Пирогова. Національні симпатії розвинулись і зміцніли в стінах університету, що переживав тоді період бур через національні сутички між Поляками й Українцями, що доходили до бійки на сходах університету. Головними видатними рисами особи Андрієвського були прямота, сміливість і організаційний хист, головною особливістю всього його життя було «скитальчество».

Скінчивши університет на 21-му році і одружившись, А-ський дістав посаду вчителя російської мови й літератури в катеринославській жіночій гімназії і там прожив шість років. Ці роки, осяяні промінням молодости, родинного щастя й успішної громадсько-педагогічної праці, закінчились особистою катастрофою: за один рік умерла від тифу його жінка й маленька дочка, небавом умер син. Чоловік великої і ніжної душі, глибокої прихильности і сміливих поривань, Андрієвський, стративши все особисто дороге, віддався цілком громадській діяльності.

Покинувши Катеринослав, він був за вчителя в Херсоні, в Миколаєві,

аж поки бажаючи перемінити місце не попав у Одесу. Тут він близько зійшовся зі Смоленським, товаришем із університету, увійшов у Громаду, і тут вони вкупі надали цьому гуртку більш закінчений і яскравіш виявлений у суспільно-політичному розумінні характер.

Смоленський і Андрієвський доповнювали один одного. Смоленський жив у сфері чистих ідей, які він мав і яких навчав: ділом його було слово. Андрієвський був людина життя, що намагався завжди і скрізь давати своїм ідеям реальне втілення і розвивав у цих випадках невгамовну енергію. Андрієвський був педагог, письменник, громадський діяч, що брав участь у газетах та журналах і залишив багато друкованих творів. Смоленський був «равві»— вчитель, який давав натхненну проповідь, залишив усне вчіння, творив легенду. Він не надрукував жадного рядка: він не припускав того, щоб віддати на суд громадської думки дорогі йому ідеї инакше як в озброєнні непереможної аргументації, а для такої роботи в нього не вистачало часу. Андрієвський часто нападавсь на нього за те, що він нічого не пише. Смоленський добродушно кепкував з цього приводу, шанував і похваляв палку енергію Андрієвського, але йшов своїм шляхом.

В Одесі Андрієвський скоро виявив себе як педагог занадто сміливий і незалежний. Того часу там були дуже розповсюджені так-звані «гімназичні історії», себто принципіяльні сутички на педагогічному ґрунті між учительським персоналом і особами, що стояли на чолі шкіл. Педагогічні наради в урядових і приватніх школах проходили дуже бурхливо, «опозиційні» вчителі користувались великою популярністю. Одна з таких історій сталася в приватній жіночій школі Маттео 1877 р. і скінчилася тим, що з складу педагогічної корпорації вийшло тринадцять найкращих учителів з Андрієвським на чолі. Серед них були Смоленський, відомий математик І. В. Слешинський, П. Г. Меліхов, С. В. Чаушанський, Ф. М. Цомакіон та ин.—все такі особи, що користувались великою популярністю в одеських педагогічних колах. Слідом за ними, з власної ініціятиви і несподівано для тих, що вийшли, залишили гімназію учениці 7-го й 8-го класів майже в повному складі і частина учениць 6-го і 5-го класів. Ця гучна подія звернула на себе загальну увагу. Скандальна історія з викраденими секретними темами для іспиту на атестат доврілости, в якій був замішаний прижитний син куратора шкільної округи,— історія, що у виявленні її брав участь разом із иншими учителями Андрієвський, була останньою каплею, що сповнила чашу терпіння куратора, і Андрієвського переведено в Архангельське 1878 р. Особисті клопотання в Петербурзі змінили призначення: він попав у Тулу, де перебув коло року і вийшовши у відставку та повернувшись до Одеси, зайнявся приватньою педагогічною діяльністю. Жива участь його в громадському житті, його виступи на з'їздах і на сторінках газет, а особливо його діяльність у Громаді знов звернули на нього увагу, і коли 1879-го року в Одесу призначено генералом-губернатором Тотлебена, Андрієвського вислано, як неблагонадійний елемент, серед багатьох видатних Одеситів, адміністративно, без суда і слідства, у Східній Сибір. Твердо поклавши не скоритися засланню в Сибір без суду, Андрієвський заявив доглядачу пересильної Вишневолоцької тюрми, що він не переступить порога тюрми, щоб іти в Сибір з партією в'язнів, і що його хіба тільки мертвого відішлють туди. Доглядач, старий, незлий службовець, знетямився. Доречи, застуда, що приспіла, дала привід Андрієвському залишитись у в'язничній лікарні. Рік ув'язнення в тюрмі йому зараховано, і наступної весни його заслано не в Сибір, а у Вятку. Там він пробув ще рік, а потім, у період диктатури Лоріс-Мелікова, коли переглядались справи адміністративно-засланих, одержав дозвіл оселитися в Київі.

У Вятці Андрієвський почав працювати в архіві місцевого губерського правління і надрукував кілька цікавих справ (про голодних і про картопляні

бунти та ин.). У Київі він продовжував таку саму роботу: одержавши спочатку можливість працювати в архіві київського губерського правління, а потім ставши редактором неофіціяльної частини «Киевских Губернских Ведомостей», друкував усі більш-менш цікаві справи з цього архіву. Вони склали потім одинадцять томиків під загальним заголовком «Из архива киевского губернского правления», що є цінним матеріялом для історії України.

У Київі розгортається нова, повна палкої діяльности сторінка життя Андрієвського. Він повертається до педагогічної діяльности, працює в місцевих газетах, бере участь в організації Товариства сприяння початковій освіті, а також діяльну участь у збудуванні цим Товариством дуже гарного будинку народньої авдиторії, де він був першим завідувачем і постійним лектором, стає членом київського Товариства Грамотности, утворює фонд на впорядкування могили Т. Шевченка шляхом газетної агітації. І весь час він є діяльний член як київської так і одеської Громади.

Після вислуги 25-ти літ його не було залишено на педагогічній службі, не вважаючи на визнану його талановитість, любов до діла та поважання й прихильність учнів. Того часу сталася значна подія в його особистому житті: 1896 р. він удруге оженився і скоро після того прийняв пропоновану йому посаду директора одеського сирітського дому. Цей заклад того часу був тими Авгієвими стайнями, де могли надсадитися навіть Геркулесові сили. З одного боку—скупчені здичавілі й зіпсовані діти, підлітки й юнаки, що тинялись без діла, крали праворуч і ліворуч і т. д., з другої—допотопні педагогічні засоби впливу, дика атмосфера брехні, інтриг, крадіжки—от що зустрів Андрієвський на новій посаді. І ще раз його енергія перемогла. Упорядковано майстерні сирітського дому, налагоджено вчіння, уряджалось екскурсії, літературно-музичні вечорі, що небавом стали постійною й улюбленою розвагою. З учнів помалу склався хор і оркестра, що гастролювали з успіхом по инших закладах; зникли крадіжки, зменшувалась дикість, ушляхетнювались розум і почуття. Все це потребувало боротьби, деколи гострої й рішучої. Андрієвський не жив, а горів і... згорів. Весною 1902 р. у нього виявились перші ознаки саркоми бронхів, а в липні того-ж таки року він умер у Київі, куди приїхав лікуватися. На могилці його на Байковому кладовищі в Київі поставлено коштом учнів, друзів і родичів білий мармуровий пам'ятник. На однім боці—ім'я і дата народження й смерти, на инших—три написи: слов'янський—«Не угашайте духа», український—«І оживу, і душу вольную на волю із домовини воззову»—«Борітеся—поборете»—і російський: «Упорствуя, волнуясь и спеша, ты честно шел к одной высокой цели».

Представником естетичної галузи в Громаді був головне П. І. Ніщинський. На жаль, я не маю достатніх даних для характеристики цієї оригінальної і високо обдарованої людини, яка завдяки умовам особистого й суспільного життя мусила непомітно сидіти. Магістер атенського університету, талановитий поет, автор перекладів українською мовою поем Гомера, Антігони Софокла, що дуже добре володів віршем і здатністю до поетичного експромту, не менш талановитий композитор—його відомі «Вечорниці» були одним із найкращих нумерів усіх українських концертів—він тяг ляму неприємної йому діяльности, як учитель грецької мови: «показував язик за гроші», як він казав. Його оригінальний вигляд відразу звертав на себе увагу. Зовсім сива «срібна» голова, з гладенько зачісаним «в скобку» волоссям, такі самі вуса й маленька гостра борідка, ще й на безживно-блідому обличчі глибоко всаджені, ясні голубі очі, ясні, мов білі очі статуї—все це дивно не гармонювало з літами Ніщинського, якому тоді було не більш як сорок літ. На зібраннях Громади Ніщинський виступав активно або як композитор, або як поет. У теоретичних спорах він не брав участи: він курив і слухав, а в його померклих блідих очах світився слабкий огник скептицизму.

Особа Д. М. Овсянико-Куликовського належить до історії російської літературі і жде достойної біографії. В той період, про який пишу, він недовго одвідував громадські зібрання: скінчивши курс одеського університету, він поїхав за кордон продовжувати вчіння і там підтримував постійні зносини з Драгомановим, з Лавровим і з иншими емігрантами. В своїх «Воспоминаніях» він дає цікаві характеристики Лаврова і Драгоманова; там-таки він уділяє місце споминам про одеську Громаду. В період, що я описую, Д. М. був студентом, що тільки-що скінчив курс. Він був дуже мовчазний у товаристві, але коли говорив, промова його відзначалась своєрідною, незвичайною красою: слова «будущее», «прошедшее» замінялися в ній словами «грядущее», «минувшее», але вона не була вигадлива,—в ній тільки почувалась гармонія слова і вдумливої мислі, і вона звучала якось урочисто. За кордоном Д. М. надрукував анонімно свою брошуру «Записки южно-русскаго социалиста», що наробила багато шуму і заінтригувала загадкою, хто був її автором. Ще в Одесі Д. М. цікавило питання, якому він присвятив потім серйозну працю—питання про значення ритму в людській психіці. Пам'ятаю, як за першого часу нашого знайомства на одній з вечірок Д. М. став на порозі тієї кімнати, де танцювали, спинив мене словами: «Вы идете танцовать? Посмотрите лучше на эту картину экстаза, которая развивается перед нами под влиянием ритма»,—і почав так привабливо говорити на цю тему, що я забула про намір танцювати і з задоволенням прослухала імпровізовану лекцію про ритм. В українському питанні Д. М. був послідовником Драгоманова і Смоленського, про якого він не раз згадує на сторінках «Воспоминаний». В останні роки життя він говорив про своє бажання написати окремий нарис, присвячений життю й діяльності Смоленського, якого він глибоко поважав і цінив. В одному з своїх віршованих посланій він писав мені: «одни идеи нас вскормили, и воспитал нас Леонид».

З инших членів Громади найближче до революційних кол стояли М. В. Ковалевський, Я. М. Шульгин, Є. І. Борисов і В. Г. Мальований. Усі вони пережили адміністративне заслання у Східній Сибір. Діяльність Ковалевського і Шульгина належала більше київській Громаді; в Одесі вони були недовго, були звідти вислані, і повернувшись із заслання, знов оселились у Київі. Є. І. Борисов був тоді студентом-юристом новоросійського університету; він і Ф. А. Василевський, як добровольці, брали участь у російсько-турецькій війні 1877—1878 рр., захоплені ідеєю визволення балканських Слов'ян. Вони-ж таки обидва ближче за всіх громадянбули до російських революційних гуртків. Є. І. Борисов прожив 5 років в Якутській облості; повернувшися, був висланий з Київа та з инших міст. Помер, здається, в Херсоні будучи статистиком. Мальований утік із Сибіру після першого заслання, встиг побувати за кордоном, а коли повертався зза кордону, його заарештовано і знов заслано на Сибір; там він і вмер.

Закінчуючи свої спомини, я хочу ще сказати, що хоч одеська Громада не була строго-партійною організацією за строго-визначеною програмою, але діяльність цього гуртка, в якому було багато розумних і талановитих людей, мала велике значення: вона піднімала болюче питання про правильно зрозуміле значення національного чинника в житті народів, про право на культурну автономію народів-плебеїв; вона виробляла переконаних проповідників своїх ідей і примушувала задумуватись над ними тих, хто був до них чужий або ворожий. Помалу в російській і в західньо-европейській пресі, під впливом праць М. П. Драгоманова, Х. К. Волкова та ин., байдужливе, а часом навіть іронічне ставлення до українського питання заступається увагою, а потім і спочуванням. У «Вестнику Европы» вперше в російській журналістиці в цьому напрямку починає працювати Пипін, у Франції—Леруа-Больє, Де-Воґюе, в Англії—Ральстон.

У колективній праці національної самосвідомости одеська Громада відіграла свою ролю.

СЕРГІЙ БУДА.

ЗАСЛАННЯ МИК. ВАС. КОВАЛЕВСЬКОГО.

(Ненадрукована стаття і листи М. В. Ковалевського).

М. В. Ковалевський скрізь, де йому доводилося жити, притягав до себе увагу політичної поліції, а часом був їй мов та сіль в оці. Правда, місцеві органи жандармерії не мали змоги зробити підсумки усій його діяльності, бо знали про нього здебільшого тільки те, чим він визначився в сфері догляду того чи того з цих органів; але славнозвісний III відділ «собственной его императорскаго величества канцеляріи», що в йому, як у центральному органі політичного догляду, скупчувалися дані з усіх місць, зробив це ще в січні 1878 р., коли в наслідок доносів начальника полтавської жандарської управи полковника Баніна, знято питання про звільнення Ковалевського з учительської посади у петровській військовій гімназії в Полтаві. У зв'язку з цією справою III відділ дав таку довідку про Ковалевського: «Учитель петровской полтавской гимназіи надворный совѣтникъ Николай Васильевичъ Ковалевскій въ настоящей должности состоитъ съ августа минувшаго (себто 1877) года. До этого онъ короткое время служилъ въ 3-й с.-петербургской военной гимназіи преподавателемъ математики, а передъ тѣмъ былъ учителемъ военной же гимназіи въ Кіевѣ. Ковалевскій съ 1874 г. часто встрѣчался въ дѣлахъ о преступной пропагандѣ, хотя до настоящаго времени онъ не былъ привлекаемъ къ дознаніямъ въ качествѣ обвиняемаго, что объясняется скрытностью и осторожностью его дѣйствій. Тѣмъ не менѣе нѣтъ почти сомнѣнія, что онъ принадлежитъ къ дѣятельнымъ членамъ соціально-революціонной партіи. Жена Ковалевского, Марія Павловна, съ которою онъ въ настоящее время не живетъ, принадлежитъ къ тѣмъ передовымъ нашимъ женщинамъ, которыя видятъ цѣль своего призванія не въ обстановкѣ семейной жизни, а въ революціонной дѣятельности среди народа. Она привлекалась въ 1874 г. къ дознанію по обвиненію въ пропагандѣ въ Саратовской губ.[1]). Дѣло о ней разрѣшено въ административномъ порядкѣ подчиненіемъ Ковалевской гласному надзору съ воспрещеніемъ отлучекъ изъ мѣста жительства. Не смотря на это, Ковалевская не оставила своей преступной дѣятельности и въ настоящее время вновь привлекается къ отвѣтственности по дѣлу о революціонномъ сообществѣ въ Чигиринскомъ уѣздѣ[2]). Ковалевская изъ города Харькова, гдѣ она проживала у своей тетки, скрылась и нынѣ разыскивается. Въ 1873 г. Ковалевскій принималъ у себя въ домѣ извѣстную своимъ вреднымъ образомъ мыслей дочь генералъ-майора Ольгу Мельникову, высланную впослѣдствіи подъ надзоръ полиціи въ г. Вологду. Въ прошломъ (1877) году обвиняемый въ пропагандѣ воспитанникъ кіевской гимназіи Шефферъ показалъ, что у Ковалевскаго собирались студенты и гимназисты для чтенія запрещенныхъ книгъ, и хотя впослѣдствіи отъ такого показанія Шефферъ отрекся, но несомнѣнно, что оно, данное въ минуту перваго впечатлѣнія произведеннаго ему спроса, заслуживаетъ бо́льшаго довѣрія, чѣмъ послѣдующія, очевидно вымышленныя, его объясненія. Наконецъ въ ми-

[1]) Тут офіціяльна довідка помиляється: М. П. Ковалевську трушено й заарештовано „домашнім арештом“ р. 1874-го в зв'язку з заарештуванням у справі пропаганди серед народу д-ра Кадьяна в м. Николаєвску, Самарської губернії (а не Саратовської).

[2]) Відома, так звана „Чигиринська справа“, що за головних діячів у ній були Я. Стефанович, Бохановський, Дейч, В. Дебогорій-Мокрієвич.

нувшемъ январѣ (1878 р.) у Ковалевскаго былъ сдѣланъ обыскъ по дѣлу о пропагандѣ въ Константиноградскомъ уѣздѣ Полтавской губерніи и, вслѣдствіе заявленія участвовавшей въ этой пропагандѣ дворянки Анны Комаровской, что вещи ея находятся на храненіи у Ковалевскаго, онѣ дѣйствительно были у него найдены, и въ томъ числѣ запрещенныя книги, хотя первоначально онъ утверждалъ, что никакихъ вещей отъ Комаровской не получалъ. Дѣло это еще не окончено, а потому степени причастности къ оному Ковалевскаго нельзя еще опредѣлить. Во время пребыванія своего въ Петербургѣ Ковалевскій обращалъ на себя вниманіе подозрительнымъ образомъ жизни. Почти ежедневно онъ получалъ телеграммы и письма какъ внутренней, такъ и заграничной корреспонденціи, нерѣдко съ денежными вложеніями на значительныя суммы. Къ нему постоянно являлись, поздно вечеромъ, какія-то неизвѣстныя личности, оставлявшія его квартиру съ разсвѣтомъ. Личности эти приносили съ собою, а также уносили отъ Ковалевскаго какія то газеты и бумаги и занимались у него чтеніемъ и какою-то перепискою. Начальство же Ковалевскаго отзывается о немъ, какъ о весьма способномъ и дѣльномъ учителѣ».

Оскільки Ковалевський муляв очі полтавській, напр., жандармерії, свідчить донесіння полтавського жандарського полковника Баніна до III відділу з 13 березня 1878 р. під № 66, де з якоюсь особливою злостивістю згадується й про Ковалевського. «Было много случаевъ,—доносить Банін,—въ которыхъ я убѣжденъ о прикосновенности такого-то лица, хоть напримѣръ учителя военной гимназіи Ковалевскаго, убѣжденъ, что въ дѣлѣ пропаганды онъ играетъ немаловажную роль, но накрыть его, произвести обыскъ, не имѣю права, ибо юридическихъ данныхъ къ тому нѣтъ, а такихъ лицъ не мало, чрезъ что эти паразиты размножаются, завербовывая въ свой кружокъ все болѣе и болѣе. Гуманное отношеніе къ этимъ лицамъ придаетъ имъ только болѣе смѣлости».

І сам Ковалевський, і його ближчі друзі вельми добре розуміли, до яких наслідків може привести таке уважливе ставлення органів політичного догляду до його особи. У листі своєму до директора полтавської військової гімназії, написаному в травні того-ж таки 1878 року, в зв'язку із звільненням з учительської посади, Ковалевський уже передбачає дальшу свою долю,—адміністративне заслання. «Мои кіевскіе знакомые,—пише він у цьому листі,—смотрятъ на удаленіе меня, лица должностнаго, какъ на первый шагъ со стороны III-го отдѣленія, за которымъ должна послѣдовать административная высылка меня».

Отже бачимо, що заслання чекав Ковалевський ще за рік перед тим, як йому довелося справді-таки піти до Сибіру,—тільки може він не передбачав тоді, коли писав ці рядки, як далеко та на який час доведеться йому зазнати цього улюбленого самовільним урядом способу спекуватись неприємних осіб, коли нема юридичних даних, щоб по суду запроторити їх туди, де козам роги правлять.

З допіру поданої довідки III-го відділу про Ковалевського бачимо, між иншим, одну цікаву річ: йому мов-би ставиться за провину революційний напрямок і революційну діяльність його жінки, хоча тут-же зазначається, що з нею він «въ настоящее время не живетъ». І треба зазначити, жінка його, що рішуче перейшла до одвертої революційної боротьби, приєднавшись до бунтарських гуртків, які провадили тоді революційну роботу на Україні, аж надто притягала увагу жандармерії до Ковалевського, роблячи йому своєю діяльністю свого роду «протекцію». Хоч вона вже від першої половини 70-х років жила окремо від чоловіка, хоч фактично вона була вже жінкою відомого революційного діяча В. К. Дебогорія-Мокрієвича,—проте жандарі завсіди згадують про неї, коли доводиться говорити про М. В. Ковалевського. І при

засланні його, як побачимо далі, ніби поставлено йому за провину те, що жінку його засуджено до каторги в справі збройного опору 11 лютого 1878 р. у Київі.

Цікава в цих жандарських відомостях про Ковалевського ще одна риса: ніде в довідках про нього,—ні в поданій вище довідці III-го відділу, ні в довідці одеської жандармерії, з якою нам доведеться зустрінутись далі,—не згадується про національне обличчя Ковалевського, дарма що він, проте, від давнішого часу виявив себе, як людина з цього боку цілком певна. Ще студентом бувши, Ковалевський бере на себе збирання грошей для двох селянських хлопців, котрих київська Громада узяла виховувати громадським коштом у київській 2-ій гімназії. Потім, коли Ковалевський став за вчителя у Київі, він, як згадує в споминах своїх Маг-ін (Галін), «викладаючи історію Росії, викладав у той-же час і історію України, а поруч з сим провадив і свої революційні погляди». (ЛНВ. 1909, кн. 2, с. 373). Пізніше, року 1878-го, Ковалевський виступає, яко представник «українофілів», разом з такими людьми, як Антонович, Житецький, Русов, Старицький, на з'їздах конституціоналістів і революціонерів у справі поєднання діяльности («Былое» 1907, кн. 4, с. 236). Подібні-ж збори відбувалися ще р. 1874 в його власному помешканні.

Що Ковалевський людина цілком певної національної фізіономії, це жандарі мусили-б бачити уже з того, що в Одесі, де йому довелося пристроїтись на службі в міській управі після звільнення з учительської посади в Полтаві, він зразу зійшовся з українським гуртком, що політичний його світогляд треба схарактеризувати словом «драгоманівство». Близькі стосунки з найвидатнішим представником цього гуртка, Євгеном Борисовим, який не криючись виступав у галицькій українській пресі під своїм власним прізвищем, одеська жандармерія ставила Ковалевському на карб і в тій характеристиці, що була йому, сказати-б, за подорожню до Східнього Сибіру. Проте-ж і Ковалевського і Борисова одеська жандармерія трактувала, як взагалі „неблагонадійний елемент", ні словом не згадуючи про їх українство і драгоманівство. Очевидячки, жандарі були мало навіть обізнані з справжньою фізіономією тих, кого вони посилали на заслання, і приносили свої гекатомби Молохові самодержавства, не вельми задумуючись над тим, за що саме вони призначають тих чи инших людей на жертви.

Правда, що в той час, коли переводилися ці заслання, жандарська влада ще не мала в своїх руках зізнаннів Куріцина та Веледницького,—отже, як це справедливо зазначає в своїй розвідці про Одеську Громаду 70-х років О. Рябінін-Скляревський („Україна" 1926, кн. 5, с. 129), Тотлебен прийшов до висновку, що в особі Ковалевського ховається «другой Драгомановъ», тільки вже по тому, як одпровадив Ковалевського на Сибір.

Крім недостатньої обізнаности жандарів із своїми «клієнтами», крім того, що діяльність Ковалевського більше била в жандарське око в зв'язку з загально-російським революційним рухом,—може й справді діяльність ця до певної міри зливалася з загальним рухом. Був бо то час, коли революційна робота на Україні мусила йти в великій мірі одним річищем із загально-російською революцією, коли й свідомі Українці мусили йти рука в руку з російськими революціонерами, коли навіть про Драгоманова, що виїхав за кордон із завданнями суто-українськими, біограф його має право сказати: „Не успел еще минуть год со времени от'езда Драгоманова из России, как имя его стало называться в России, как имя руководителя политической эмиграции, на ряду с именем Лаврова. И не выпустив еще ни одного сборника «Громады», он уже стал автором ряда ярких политических брошюр на русском языке и на общие русские темы» (Д. Заславский, „М. П. Драгоманов". К. 1924, с. 74). Це не позбавляє, розуміється, ані Драгоманова ані

Мо́кола Васильович Ковалевський два знімки. одного часу. (1889 р.).

Ковалевського їх національного обличчя. Про національне-ж обличчя Ковалевського ясно свідчить і Куріцин, указуючи на Ковалевського, як на голову («руководителя») одеських «українофілів», котрі збирали для Драгоманова гроші й матеріяли до «Громади»,—і Веледницький, що розповідає про ролю Ковалевського в Київській Громаді і зачисляючи його до «українофілів-націоналістів», змальовує його не пасивним, сказати-б, „любителемъ Малороссіи", а людиною, що намагається ширити національну свідомість, прихиляючи до українства тих, з ким йому доводилося заходити в певні відносини. Пробував він навернути до українства і Веледницького, коли цей оселивсь у нього на кватирі, але „въ своей попыткѣ сдѣлать меня украинофиломъ потерпѣлъ полнѣйшую неудачу",—хвалиться Веледницький в своєму «данномъ добровольно начальнику кіевскаго губернскаго жандармскаго управленія заявленіи».

Отже бачимо, що одеська адміністрація, засилаючи Ковалевського на Сибір, справді не зовсім ясно уявляла собі, кого вона засилає. Настановлений на тимчасового новоросійського генерала-губернатора Тотлебен, цілком незнайомий з місцевими людьми й умовами, узявся з чисто-німецькою прямолінійною тупістю викоріняти „неблагонадійний елемент" у своїй сатрапії за вказівками одеського жандарського полковника Кнопа, про якого тоді в Одесі склалася приказка, що, мовляв, на волі революціонерам не дає спокою Кноп, а у тюрмі—клоп (блощиця). Другим ретельним помічником Тотлебенові в його боротьбі з «крамолою» був Панютін [1]), колишній сподвижник Муравйова-Вішальника, і ця достойна трійця накоїла такого, що навіть шеф жандарів генерал Дрентельн,—людина, може, груба, але не глупа,—мусив визнати, що висилки з Одеси переведено часом «безъ должнаго основанія» (резолюція на проханні Андрієвського). Хапали й висилали усякого, хто мав нещастя бодай чим звернути на себе увагу жандармерії, і в цій адміністративній вакханалії потерпіли й люди зовсім не революційного напрямку й темпераменту [2]). Дехто, от як учитель Євген Терентєв, певне, передбачаючи висилку, устигли втекти з Одеси і переховувались по закутках великої, на їх щастя, Росії, аж поки, знов-таки на їх щастя, не утворилась верховна розпорядна комісія, що до неї й почали звертатися з проханнями та заявами. Та більшість, розуміється, не заховалась, ба й не могла заховатись. Не заховався й М. В. Ковалевський.

Проте, вислано його не в першу чергу. Перший «списокъ лицамъ, давно извѣстнымъ своею неблагонадежностью и участіемъ въ революціонной пропагандѣ, высылка которыхъ въ болѣе отдаленныя мѣста представляется весьма желательною для прекращенія преступной дѣятельности, которая не могла быть установлена формальнымъ порядкомъ», подав полковник Кноп Тотлебенові 2-го травня 1879 р., додатковий список подав він 8-го травня,—і ні в тому ні в тому про Ковалевського не згадується, дарма що в додатковому спискові вже бачимо близьких до нього людей, як Борисов, Андрієвський, Гернет та ин. Тільки вже аж 20 червня Кноп доносить Тотлебену, що, мовляв, забули ще одного: «Въ одесской городской управѣ,—каже він у папері з цього числа під № 634,—служитъ Николай Васильевичъ Кова-

[1]) Про ролю Панітина в Одесі С. Ковалик, сучасник подій, добре з ними обізнаний, каже: „Правой рукой Тетлебена был Панютин, который, и руководил им по части полицейской". Що-ж до діяльности самого Тетлебена, Ковалик каже: „Нигде расправа с революционерами не была так жестоко проведена, как в его генерал-губернаторстве" („Кат. и Ссылка" 1924, кн. 4 (11), с. 139).

[2]) Як про один із трагікомічних епізодів, сучасник розповідає про те, як із Одеси, замісць різчика Кушниренка, що зазначений був у спискові як соціяліст, вислано Кушниренка чорнороба, котрий на запитання, чому його вислано, „отвѣчалъ одно, что никакой вины за собой не чувствуетъ, „хыба те, що колысь укравъ кавунъ на чужимъ баштани". (Див. спомини Я. Заполярного, „Былое" 1907, кн. 10, с. 116).

левскій, близкій пріятель сосланнаго Евгенія Борисова и солидарный съ его противоправительственными взглядами и дѣйствіями. По полученнымъ мною свѣдѣніямъ, Ковалевскій не стѣсняясь высказывался въ управѣ въ рѣзкихъ выраженіяхъ противъ суда надъ Ковальскимъ и выражался вообще въ противоправительственномъ духѣ. Послѣ всякаго покушенія на жизнь высокопоставленныхъ правительственныхъ лицъ, со стороны Борисова и Ковалевскаго замѣчалась всегда какая-то особенная таинственная дѣятельность, обращавшая на себя вниманіе его сослуживцевъ. Ковалевскій бывшій учитель, мужъ той Ковалевской, которая въ этомъ году судилась въ Кіевѣ за государственное преступленіе и приговоренная (sic!) къ каторжнымъ работамъ. Человѣкъ этотъ неблагонадеженъ и вредно вліяетъ на среду, въ которой вращается». Після цього «представленія» Ковалевський і потрапив у новий список осіб, що Тотлебен призначив на вислання з Одеси. У спискові тому майже слово в слово подано ту характеристику, що дав Ковалевському Кноп у своєму «представленіи»,—тільки те, що він «мужъ той Ковалевской, которая" і т. д., поставлено поперед усього, немовби одеська адміністрація уважала це за найбільшу провину Ковалевського, а вже далі йдуть вказівки на його відношення з Борисовим і «таинственную дѣятельность». Що-до Борисова то в довідці про нього, що на її підставі його вислано на заслання, також не згадується ні про його українство ні про драгоманівство,—за провину йому поставлено зносини з гуртками Заславського (котрий стояв на чолі першої суторобітничої організації в Росії, «Южно-Россійскаго Союза рабочихъ» в Одесі) і Ковальського, розстріляного, як відомо, за збройний опір при заарештуванні,—отже не українські, а загально-революційні справи. Таким чином, ні безпосередньо, ні посередньо Ковалевському при засланні не ставлено за провину його українство. Цікаво зазначити тут, за що взагалі заслано 12-ро чоловіка споміж урядовців міської управи, до яких зачислено і Ковалевського: в листі своєму до Дрентельна в справі вислання Андрієвського, Панютін, між иншим, хвалиться, що вислання, «въ особенности 12 служившихъ въ городской управѣ, гдѣ съ давнихъ временъ былъ такъ сказать притонъ соціалистовъ, которые, какъ видно изъ разсмотрѣнія взятой у арестованныхъ переписки, мечтали о коммунарномъ (sic!) муниципалитетѣ,—произвело самое благотворное вліяніе на весь городъ».

Про те, як відбулося заарештування Ковалевського, як відпроваджувано його до Сибіру і як він жив на засланні перший час, ми дізнаємося від нього самого: це й є зміст того документу, котрий мені пощастило видобути з архівних надрів, де він пролежав мало не 50 літ. Тут-же я мушу сказати про те, як поводивсь Ковалевський у зв'язку з засланням і як саме виник той документ.

Людина глибоко принципова, Ковалевський і за своєї підневільної подорожи і за перебування на засланні не забував своєї принципової позиції. Тим часом як дехто з адміністративних засланців, от як Андрієвський, ще в пересильній тюрмі здіймають ґвалт і лемент, запевняючи в своїй безневинності, а про инших клопочуться їхні родичі,—Ковалевський приймає адміністративні рани й скорпіони в благородному мовчанні. Він навіть, як побачимо далі, радіє, що й його не минула чаша сія, бо «бываютъ условія жизни, когда невыразимо тяжело и совѣстно жить на свободѣ», тим часом як близькі друзі й знайомі позбавлені волі... Навіть тоді, коли почала працювати Лоріс-Меліківська верховна розпорядна комісія, до якої всі почали слати прохання про звільнення з заслання, — навіть тоді Ковалевський не подає заяв «по начальству». В одному з листів своїх із заслання, який я подаю далі, він пише: «Надежды быть амнистированнымъ совсѣмъ не питаю. Примѣры убѣждаютъ, что возвращаютъ только такихъ, которые, согласно словамъ правительственнаго сообщенія, «подъ тяжестью перено-

симаго наказанія уже сознали свои заблужденія». Я же себя не отношу къ этой категоріи».

Людина громадських потягів і переконань, він удається не до начальства, а до громадянства. Він хоче скористуватися з тих пільг та полегшень, які дістала за Лоріс-Меліківської «диктатури серця» російська преса та які давали їй змогу говорити і принципово й по фактах і про адміністративне заслання і про долю адміністративно-засланих, та пише статтю до «Отечественныхъ Записокъ», апелюючи, таким чином, не до «биющої руки»: не бий мене,—а до громадської думки: дивіться, що роблять з нами,—чи, краще сказати, з вами самими, бо-ж ми кість від кости і кров від крови вашої.

Стаття Ковалевського це гострий протест против безправ'я громадянства і адміністративного насильства, написаний тремтячою рукою, з перейнятою гарячим гнівом душею: від повноти обуреного серця промовляли уста Ковалевського, коли він писав свою статтю. Не дурно начальство, як сам він пише в листі до Ладиженського (див. далі), визнало їй «рѣзкость по содержанію и по формѣ» і поховало в архіві, замість переслати туди, куди призначав її Ковалевський.

Як політичний засланець, Ковалевський повинен був послати свою статтю не безпосередньо до часопису, а передати для переслання мінусинському справнику, цей переслав її до єнисейського губернатора, а той, замісць редакції «Отечественныхъ Записокъ», переслав статтю до «департаменту государственной полиціи» при папері з 17 листопада 1880 р. під № 799: «Имѣю честь препроводить при семъ въ департаментъ государственной полиціи доставленную мнѣ минусинскимъ окружнымъ исправникомъ статью подъ заглавіемъ: «Изъ мѣстъ довольно отдаленныхъ», писанную находящимся въ Минусинскѣ подъ надзоромъ полиціи государственнымъ преступникомъ Николаемъ Ковалевскимъ, съ письмомъ отъ него, адресованнымъ въ редакцію журнала «Отечественныя Записки», признанную мною, по общему содержанію, неудобною къ печатанію».

Отже тільки тепер можемо ми почути те, що хотів розповісти про своє заслання М. В. Ковалевський ще року 1880-го,—і хоч стаття його має тепер характер ніби загробного слова, проте вона все-ж таки зостається надзвичайно цікавим і важливим документом і для характеристики самого автора, і для знайомости з його долею, і для характеристики адміністративних ран та скорпіонів, яких довелося зазнати «неблагонадійному елементу» тих часів,—отже, вона має значення не тільки біографічне, а й громадсько-історичне.

Статтю послано при такому листі до редакції «Отеч. Зап.», позначеному 2-м листопада 1880 р.: «Господинъ Редакторъ! Позвольте обратиться къ Вамъ съ просьбою помѣстить въ одномъ изъ ближайшихъ номеровъ редактируемаго Вами журнала «Отеч. Записки» прилагаемую при этомъ корреспонденцію подъ заглавіемъ «Изъ мѣстъ довольно отдаленныхъ». Если бы въ виду цензурныхъ требованій Вы признали необходимымъ измѣнить редакцію нѣкоторыхъ выраженій въ моей корреспонденціи, не измѣняя ее по существу, то я на это изъявляю мое согласіе. Мой адресъ: г. Минусинскъ Енисейской губерніи, политическому ссыльному Николаю Васильевичу Ковалевскому. За симъ пріймите, Милостивый Государь, увѣреніе въ совершенномъ уваженіи къ Вамъ Н. Ковалевскаго».

Статтю написано рукою самого Ковалевського на п'ятьох аркушах (20 сторінок) поштового паперу великого формату, стислим письмом, без поправок,—отже, видимо, переписано з брульону начисто. На першій сторінці рукопису, очевидячки, для відомости адміністративних осіб, що через них мала переходити стаття, написано в куточку: «Рукопись эта предназначается для «Отечественныхъ Записокъ» по адресу: Петербургъ, на Бассейной д. № 2. Въ главн. контору редакціи «Отеч. Записокъ».

Изъ мѣстъ довольно отдаленныхъ.

Одесса. 26-го іюня 1879 г. Время за полночь. Стукъ въ двери квартиры прерываетъ мой сонъ. Не трудно сообразить, что предвѣщаетъ этотъ поздній визитъ. Уже нѣсколько недѣль въ городѣ практикуются аресты въ размѣрахъ, дотолѣ невиданныхъ. Идетъ капитальная прочистка общества. Должно быть, подумалъ я, сочли нужнымъ, въ интересѣ дезинфекціи, изъять и мою особу изъ употребленія. Я не ошибся. Полицейскій чиновникъ не высокаго чина въ сопровожденіи десяти, двадцати солдатъ вошелъ въ мою квартиру и объявилъ мнѣ объ арестѣ, наложенномъ на меня по распоряженію новороссійскаго временнаго генералъ-губернатора графа Тотлебена.

Извѣстіе это не произвело на меня угнетающаго впечатлѣнія, скорѣе даже обрадовало меня. Это не фраза. Бываютъ условія жизни, когда невыразимо тяжело и совѣстно жить на свободѣ. Я переживалъ теперь такое душевное настроеніе. Кругомъ меня полный погромъ. Мои друзья, мои лучшіе знакомые, такъ многіе изъ тѣхъ, съ кѣмъ я близко стоялъ въ жизни, лишены свободы. За что же? Навѣрно это были фанатики, закоренѣлые революціонеры, причинявшіе правительству серьезныя затрудненія. Увы! Это были скорѣе щедринскіе культурные люди, удивлявшіе міръ отсутствіемъ поступковъ при опрятности чувствъ и нѣкоторой долѣ либерализма, чѣмъ цѣльные люди протеста и борьбы, и ужъ совсѣмъ не революціонеры. И если въ сферѣ теоретической быть человѣкомъ свободомыслящимъ, а въ сферѣ практической—человѣкомъ независимаго характера, составляетъ преступленіе, влекущее за собою потерю свободы, то зачѣмъ же аресты не коснулись и меня? Если чрезвычайныя полномочія, предоставленныя генералъ-губернаторамъ, привели въ новороссійскомъ генералъ-губернаторствѣ къ самому широкому и безжалостному преслѣдованію всякой личности, мало мальски сознающей въ себѣ гражданина—да еще и сознающей-ли?—то не приличнѣе ли будетъ и мнѣ схорониться гдѣ нибудь въ странѣ изгнанія. Мертвые бо сраму не имутъ. Такія чувства, волновавшія тогда мою больную душу, заставили меня, къ немалому удивленію полицейскаго чиновника, даже съ радостью принять извѣстіе о наложенномъ на меня арестѣ.

Начался обыскъ. Сонные солдаты шарятъ въ домѣ вдоль и поперекъ. Общее тяжелое молчаніе прерывается по временамъ только неудержимымъ рыданіемъ моего ребенка. Бѣдная дѣвочка! Какъ рано пришлось ей уже выступить заинтересованною стороною въ скоропостижной трагедіи[1]). Но вотъ подведенъ итогъ обыска. Въ качествѣ контрибуціи достались побѣдителю большая коллекція фотографическихъ карточекъ да лекціи примѣнительно къ гимназическому курсу, составленныя мною въ теченіе десятилѣтней педагогической дѣятельности. «Большой ли уловъ практиковался въ эту ночь?» заговариваю я съ полицейскимъ чиновникомъ уже по пути къ тюремному замку. «Да, должны были наловить осетровъ не мало». Былъ отвѣтъ. «Куда же ихъ дѣнутъ? Тоже помѣстятъ въ этомъ воспитательномъ заведеніи?» Снова допрашиваю я, указывая по направленію къ тюремному замку. «Ну, конечно! Какого же имъ другого помѣщенія? Всѣ тамъ встрѣтитесь». Уже рассвѣтало, когда мы прибыли къ тюремному замку. Утро было сырое, холодное. Едва затворились за мною ворота тюрьмы, какъ тутъ же, въ подворотнѣ, набросилась на меня цѣлая орава тюремныхъ служителей, мигомъ стащили съ меня

[1]) Дочка Ковалевського Галя, років мабуть з 4-х, зосталася на руках у батька, коли мати її розійшлася з Ковалевським і віддалася цілком революційній діяльності. За перебування Ковалевської в тюрмі у Київі, коли вона чекала суду в зв'язку з відомим у літописах революції збройним опором на Жилянській вул., а потім, після суду, перед засланням Ковалевської на каторгу,—батько привозив Галю на побачення з матір'ю в тюрмі. Отже, справді таки рано довелося дитині „выступить заинтересованною стороною въ скоропостижной трагедіи“.

сюртукъ, сапоги, и обыскали самымъ беззастѣнчивымъ способомъ, только шелопайнически ухмыляясь въ отвѣтъ на мою ругань, а затѣмъ отвели меня въ тюремную камеру.

Мертвая тишина. Непривѣтливая обстановка. Тоскливое одиночество. Скверно очутиться подъ замкомъ! Чѣмъ заняться? Ба! стѣны камеры испещрены надписями: должно быть здѣсь процвѣтаетъ тюремная литература. Подхожу къ стѣнѣ и читаю: «Во Христѣ братія! По правдѣ живи, по правдѣ и очи вылѣзутъ». А это что, «шарада»? Читаю: «Я вампиръ, преслѣдующій соціалистовъ на волѣ и въ тюрьмѣ. Съ тѣмъ различіемъ, что на волѣ я съ носовымъ звукомъ, въ тюрьмѣ же съ плавнымъ». Шарада для одесситовъ легко разрѣшимая [1]). А это что за надписи въ видѣ длинныхъ столбцовъ? Это долгій перечень лицъ, подвергшихся арестамъ за послѣднее время. Однако, сколько осетровъ наловили! Однихъ уже вывезли изъ города, гласятъ надписи, другіе еще содержатся въ тюрьмѣ. Между оставшимися оказываются и знакомые. Гдѣ же они? Быть можетъ, въ сосѣднихъ камерахъ? Я стучу къ сосѣдямъ. Они пробуждаются, высыпаютъ къ окнамъ и мы черезъ окна начинаемъ между собою перекрикиваться. Тѣмъ временемъ все болѣе подвозятъ новобранцевъ. Старые и новые арестанты перемѣшиваются и сортируются по камерамъ совсѣмъ заново. Не огорченными, не со словомъ участія и ободренія встрѣчаются товарищи по несчастію, а съ хохотомъ, съ неудержимо разнузданнымъ веселіемъ. Черта интересная! Аресты были предприняты въ такихъ обширныхъ размѣрахъ, поведены такъ безразборчиво, съ такимъ пренебреженіемъ къ неприкосновенности личности, что жизнь потеряла уже сурьезную цѣну и аресты, вмѣсто паники, производили на большинство пострадавшихъ только впечатлѣніе пошлаго фарса. И я не могъ не поддаться общему веселому настроенію. Такъ терзавшее меня прежде чувство неловкости по отношенію къ эквивалентнымъ мнѣ личностямъ не могло теперь имѣть мѣста, разъ и я принялъ на себя причитающуюся долю отвѣтственности; но масштабъ, по которому оцѣнена была преступность моего поведенія, не могъ, конечно, внушить и мнѣ сурьезнаго отношенія къ наказанію. А какое же ждало насъ наказаніе? Благодаря прецедентамъ, мы хорошо знали, что съ нами покончатъ административнымъ порядкомъ. Было вопросомъ только мѣсто, гдѣ разселятъ, и стѣсненія, какія сочтутъ нужнымъ внести въ условія нашей новой жизни. Мы, понятно, съ часу на часъ все поджидали появленія въ нашихъ камерахъ какого нибудь компетентнаго лица съ цѣлью выяснить предстоящую намъ участь, тѣмъ болѣе, что между арестованными было не мало людей семейныхъ, имѣвшихъ неотложную надобность придти къ скорому и опредѣленному рѣшенію относительно своихъ семействъ. Однако проходитъ недѣля, наступаетъ другая. Ряды арестованныхъ все увеличиваются новыми жертвами, неопредѣленность же положенія остается для всѣхъ по прежнему невыясненною. Наконецъ объявляютъ намъ, что завтра съ утреннимъ поѣздомъ насъ отвезутъ въ г. Мценскъ Орловской губерніи, въ тамошнюю пересыльную тюрьму. Увѣдомили насъ объ этомъ только поздно вечеромъ съ очевидною цѣлью оставить нашихъ родныхъ и знакомыхъ въ неизвѣстности о нашемъ отъѣздѣ. Къ чему еще сзывать на вокзалъ заинтересованныхъ зрителей? Не лучше ли будетъ сплавить насъ совсѣмъ втихомолку!

Два дня дороги и мы въ Мценской тюрьмѣ [2]). Не знаете ли Вы, куда

[1]) Ця „шарада"—це та сама приказка про одеського жандарського полковника Кнопа та про „клопа", що про неї згадувано вже попереду.

[2]) Цікаві подробиці про мценську пересильну тюрму розповідає инша людина, що також зазнала адміністративного вислання, і також опинилась нарешті, як і Ковалевський, у Мінусинску,—І. П. Белоконський. У своїх споминах він каже, що „въ мценской тюрьмѣ и благодаря „новымъ вѣяніямъ", и, пожалуй, еще больше вслѣдствіе корректности смотрителя Побылевскаго, режимъ былъ совсѣмъ сносный". Розповідаючи

насъ двинутъ?» спрашиваемъ мы тюремнаго смотрителя при первомъ же свиданіи. «Полагаю, что въ Восточную Сибирь», былъ отвѣтъ. «Полноте, быть не можетъ! Вы уже черезчуръ щедрите!» «Желаю Вамъ, конечно, быть счастливѣе, только до сихъ поръ изъ этой тюрьмы былъ всего одинъ выходъ—въ Восточную Сибирь». Мы не повѣрили. Какъ! Аресты были поведены въ такихъ обширныхъ размѣрахъ, коснулись людей самыхъ разношерстныхъ, разнопреступныхъ и разноневинныхъ. Неужели же всѣхъ одинаково подвергнутъ самой высшей степени административной расправы? Какъ видно, наше благодушіе еще слишкомъ не гармонировало съ характеромъ текущихъ событій. И вотъ опять пошли дни за днями, канулъ цѣлый мѣсяцъ. Уже лѣто въ исходѣ, а мы все въ прежней неизвѣстности относительно предстоящей намъ дороги. Ближе къ развязкѣ ставитъ насъ письмо, полученное, изъ Вышне-Волоцкой политической тюрьмы, переполненной тоже Одесситами, вывезенными изъ города за нѣсколько дней до нашего ареста. Вышне-Волочане извѣщали насъ, что всѣмъ имъ официіально объявленъ походъ въ Восточную Сибирь, и основательно предсказывали и намъ тотъ же исходъ. И однако какъ ни убѣдителенъ былъ примѣръ Вышне-Волочанъ, все же многіе не хотѣли вѣрить въ возможность подобнаго правосудія. Живо я представляю себѣ одного изъ товарищей по заключенію, почтеннаго одесскаго культурнаго человѣка, удрученнаго пятьюдесятью годами и не малою семьею. Кто-то въ шутку предложилъ ему на выборъ для мѣстожительства нѣсколько Восточно-Сибирскихъ городовъ. «Если Вамъ такъ желательно пропутешествовать въ Восточную Сибирь, я Вамъ, конечно, не препятствую», отвѣчалъ онъ довольно рѣшительнымъ и раздражительнымъ тономъ: «я же съ Вами не поѣду».—«Это почему? объясните».—«Объясню: незачто и незачѣмъ!» Однако скоро пришлось ему убѣдиться, что «незачто и незачѣмъ» не есть достаточная гарантія противъ возможности потерять родину и пойти въ далекое изгнаніе. Минуло еще нѣсколько дней, нашу тюрьму посѣтилъ ревизоръ, сановникъ изъ полицейскаго вѣдомства. Мы, разумѣется, просили его выяснить наше положеніе. «Неужели же Вы до сихъ поръ не знакомы съ приговоромъ состоявшимся относительно Васъ», не безъ удивленія переспросилъ онъ: «Въ такомъ случаѣ я не скрою отъ Васъ, что уже давнымъ давно всѣ вы, по распоряженію новороссійскаго генералъ-губернатора графа Тодтлебена, приговорены къ высылкѣ въ Восточную Сибирь».—«Но вѣдь это крайняя жестокость! И турецкіе паши не расправлялись такъ съ Болгарами, какъ поступаютъ теперь съ нами!» внѣ себя закричалъ прозрѣвшій наконецъ одесскій культурный человѣкъ и бросился вонъ изъ камеры. Мы стали бесѣдовать съ ревизоромъ о предстоящемъ путешествіи. Время было къ осени. Можно было опасаться, что мы, не успѣвъ добраться до мѣста назначенія, зазимуемъ гдѣ-нибудь въ попутномъ сибирскомъ острогѣ. «Сомнѣваюсь, чтобы это случилось съ Вами»,—говорилъ ревизоръ: „но я бы сознательно лгалъ, еслибы не придалъ никакого значенія трево-

далі про пільги, які мали тут ув'язнені, Белоконський каже про мценську тюрму, що „это была своего рода гостинница, изъ которой нельзя лишь было вырваться на свободу. И вотъ это послѣднее обстоятельство да постоянная мысль, что единственный путь изъ этой гостинницы—въ неизвѣстную Сибирь, конечно, не могли способствовать особенно жизнерадостному настроенію, тѣмъ болѣе, что, не смотря на всѣ слухи о реформахъ, аресты, обыски и высылки какъ по суду, такъ и административно продолжались исправнѣйшимъ образомъ, и особыхъ надеждъ на свободу возлагать не приходилось" (И. П. Бѣлоконскій. „Дань времени". Мкв. 1918, с. 133—4). „Гостинницею" зве мценську тюрму і Віташевський, засуджений у справі Ковальського, і змальовує життя в ній цілком згідно з Белоконським. Про Побилевського-ж каже: „По характеру своему, это былъ человѣкъ мягкій, добрый и сговорчивый", а до того-ж „въ Мценскѣ, по всѣмъ видимостямъ, ему было предписано ладить съ заключенными" („Былое", 1907, кн. 4, с. 173). Про „свободй" у мценській тюрмі розповідають і Чернавський і Ковалик у своїх згадках про ті часи (Див. „Кат. и Ссылка", 1924, кн. 5 (12), с. 30 і далі і кн. 4 (11), с. 144—5).

жащему Васъ опасенію. То, что дѣлаютъ теперь съ Вами, нисколько не оправдывается существующими законами. Вы, господа, поставлены внѣ закона и никакихъ гарантій я Вамъ дать не могу". Изъ разговора съ ревизоромъ мы узнали также, что скоро въ составѣ большой партіи двинемся мы, наконецъ, въ путь. Дѣйствительно, черезъ нѣсколько дней насъ перевезли въ московскій тюремный замокъ. Тамъ мы застали уже десятка два осужденныхъ по приговорамъ одесскаго военнаго суда. Вскорѣ привезли въ Москву и Вышне-Волочанъ. И вотъ составилась партія изъ 75 арестантовъ, захваченныхъ почти исключительно въ новороссійскомъ генералъ-губернаторствѣ. Да не подумаетъ читатель, что въ этой партіи исчерпывались уже всѣ аресты, произведенные въ предѣлахъ новороссійскаго генералъ-губернаторства. Одесситы давали видный контингентъ и во всѣ предшествующія и послѣдующія партіи, двинутыя въ Восточную Сибирь за время чрезвычайныхъ полномочій, предоставленныхъ генералъ-губернаторамъ.

Знакомясь поближе съ административно-ссыльными, вошедшими въ числѣ 50 или 60 человѣкъ въ составъ нашей партіи, я нерѣдко недоумѣвалъ, да какіе же проступки могли повести къ арестованію многихъ изъ этихъ лицъ, не только не участвовавшихъ сколько нибудь активно въ явленіяхъ внутренней борьбы, но даже не владѣвшихъ самымъ скромнымъ теоретическимъ развитіемъ по вопросамъ общественнаго интереса и—негдѣ грѣха дѣть—изрѣдка даже враждебныхъ любому самому мирному, просвѣтительно-освободительному движенію. Teneatis risum!. Реакціонеръ идетъ въ изгнаніе за 6, 8, 10 тысячъ верстъ отъ родины по подозрѣнію въ сочувствіи радикализму!

20-го августа наша партія, конвоируемая внушительнымъ числомъ солдатъ и жандармовъ, выѣхала изъ Москвы. Чѣмъ дальше подвигались мы на востокъ, тѣмъ обстановка путешествія все ухудшалась. Интересна послѣдовательность, съ которою пріучали насъ къ невзгодамъ путешествія. На пути изъ Мценска, на 5-й или 6-й верстѣ передъ Москвой, поѣздъ, на которомъ мы ѣхали, былъ остановленъ и насъ пересадили въ заранѣе заготовленныя для насъ кареты, которыя и доставили насъ въ московскій тюремный замокъ, не вызывая ни въ комъ подозрѣнія, что въ этихъ каретахъ спрятаны жертвы административной расправы, подчасъ совсѣмъ невиновныя. Тѣмъ же пріемомъ и вывезли насъ изъ Москвы. Въ Нижнемъ уже пересадили насъ на повозки и дозволили фигурировать передъ публикой, въ Перми лишили и повозокъ, а въ Екатеринбургѣ взвалили намъ на плечи и дорожныя котомки и подъ конвоемъ провели нѣсколько верстъ отъ вокзала до тюремнаго острога.

Хороши россійскія тюрьмы, но то, что представляютъ изъ себя тюрьмы сибирскія, выше всякой похвалы. Мы въ Тюмени, въ острогѣ. Удушающее зловоніе даетъ себя знать еще на тюремномъ дворѣ и тѣмъ болѣе въ нашихъ двухъ камерахъ, расположенныхъ по обѣ стороны ретирадныхъ мѣстъ. Едва ли въ теченіи нѣсколькихъ дней, проведенныхъ въ Тюмени, многіе изъ нашей партіи избѣжали припадковъ тошноты и рвотъ. Грязь кругомъ была такъ велика, что мы старались не прикасаться къ тюремнымъ вещамъ и особенно избѣгать пить воду. Наши ночи проходили не во снѣ, а въ озлобленной борьбѣ съ вошью и клопомъ. Неудивительно, что при такихъ условіяхъ въ нашу партію незамедлилъ вкрасться сыпной тифъ, начало которому было положено въ тюменскомъ острогѣ.

Наконецъ мы дождались парохода, долженствовавшего доставить насъ въ Томскъ, и перебрались на баржу. Оказалось, что мы отъ огня да попали въ полымя! Представьте себѣ небольшое подполье, почти совсѣмъ ушедшее въ воду. Обѣ стѣны подполья, сходящіяся другъ къ другу въ видѣ овала, испещрены рядомъ прорубей или оконъ съ выбитыми стеклами, такъ что въ помѣщеніи идетъ сквозное теченіе воздуха, непрерывное, повсемѣстное

и рѣзкое. Подполье это до такой степени набито людьми, что во время ночлега спящіе занимаютъ буквально всѣ мѣста на нарахъ, подъ нарами и между нарами. И въ такой тѣснотѣ, въ такомъ кагалѣ приходится пробыть десять дней, все время подчиняясь вліянію непрерывнаго сквознаго вѣтра, а былъ уже сентябрь и намъ приходилось подниматься высоко на сѣверъ. Не мало изъ нашей партіи переболѣло въ эти тяжелые дни баржевой ѣзды. Положеніе же уголовныхъ преступниковъ и ихъ семействъ, ѣхавшихъ на одной баржѣ съ нами, но скучившихся въ другомъ подпольѣ, было, вѣроятно, еще плачевнѣе. По крайней мѣрѣ во время стоянокъ мы не разъ видѣли, какъ изъ ихъ подполья вытаскивали на берегъ дѣтскіе трупы.

20-го сентября прибыли мы въ Томскъ. Желѣзныя дороги для насъ давно уже миновали. На Томскѣ обрывается и водный путь. Теперь намъ предстоитъ этапное путешествіе. Цѣлый мѣсяцъ дороги до Красноярска, а пространства всего 550 верстъ. Этапное путешествіе регулировано такъ: станція верстъ въ 20 или 25 и ночлегъ, опять станція и дневка, въ три дня всего двѣ станціи. Приспособленіе сдѣлано, очевидно, для пѣшеходовъ. Но насъ не могли заставить идти пѣшкомъ: по закону лица изъ привиллегированныхъ сословій и во время этапнаго движенія пользуются лошадьми, значительное же большинство нашей партіи принадлежало къ привиллегированнымъ сословіямъ. Поэтому всѣхъ насъ безъ исключенія разсадили на крестьянскихъ повозкахъ, запряженныхъ бойкими сибирскими лошадьми, и мы легко могли бы ѣхать со скоростью даже почтовой ѣзды; однако насъ заставили строго держаться этапнаго маршрута и переиспытать въ теченіи мѣсяца всѣ прелести этапнаго кочевья въ осеннюю пору года.

Опишу хотя первый день этапнаго путешествія. Въ Томскѣ разсадили насъ на крестьянскія повозки по два, по три арестанта да столько же солдатъ на каждую повозку. Тутъ же ямщикъ и дорожный багажъ. День былъ сырой и холодный, всё время падалъ мокрый снѣгъ. Грязная дорога вся изрыта ямами и ухабами. Неаккуратности въ экипажахъ и упряжи постоянно задерживали весь поѣздъ. Мы выѣхали изъ Томска въ девять часовъ утра, а прибыли на этапъ въ одиннадцать часовъ ночи, загрязненными и промокшими до мозга костей. Этапное помѣщеніе состояло изъ трехъ, четырехъ небольшихъ, грязныхъ, вонючихъ и сырыхъ комнатъ. Попытки нѣкоторыхъ изъ насъ просушить свою одежду у растопленной печки переполнили угаромъ все этапное помѣщеніе, и мы, до крайности измученные за весь этотъ день, какъ были въ нашихъ мокрыхъ дорожныхъ одеждахъ, такъ и завалились спать гдѣ попало, на нарахъ и подъ нарами. На другой день подъѣхало къ этапу уже больше подводъ и лучше изготовленныхъ къ дорогѣ. Мы размѣстились свободнѣе. Слѣдующіе переѣзды не тянулись уже такъ долго, какъ первый; но все же осенняя пора года, а главное—отвратительныя этапныя помѣщенія продолжали такъ вредно вліять на наше здоровье, что ко времени прибытія въ Красноярскъ въ нашей партіи не насчитывалось уже многихъ лицъ, заболѣвшихъ сыпнымъ тифомъ и покинутыхъ въ попутныхъ лазаретахъ.

Наконецъ мы въ Красноярскѣ, слѣдовательно вскорѣ должно выясниться, кто изъ нашей партіи будетъ водворенъ на жительство въ Енисейской губерніи, а кто пойдетъ и еще далѣе—въ Иркутскую губернію, Забайкалье и Якутскую область. Я оказался въ числѣ оставленныхъ въ Енисейской губерніи и мнѣ назначили, какъ мѣстожительство, городъ Минусинскъ. До сихъ поръ на всемъ пути отъ Москвы до Красноярска мы двигались отдѣльною партіею, съ жандармскимъ офицеромъ во главѣ. Теперь же разсылаемыхъ по Енисейской губерніи административно-ссыльныхъ по государственнымъ мотивамъ просто пристегивали къ попутнымъ партіямъ уголовныхъ поселенцевъ и каторжанъ.

Меня присоединили къ партіи уголовныхъ, шедшей этапнымъ порядкомъ въ г. Ачинскъ, такъ какъ путь въ Минусинскъ лежитъ на этотъ городъ. Въ партіи со мной шла и одна политическая арестантка, тоже административно-ссыльная, тоже Одесситка и тоже водворяемая на жительство въ г. Минусинскъ. Это была молодая дѣвушка, недавно окончившая институтъ и уже «государственная преступница» [1]). Какіе же поступки завелись въ ея кондуитѣ? Быть можетъ и забродили въ ея головѣ тревожныя мысли. Быть можетъ знакомые брата-студента были и ея знакомыми. Братъ попалъ въ политическій процессъ и вышелъ изъ него на каторгу, противъ сестры же уликъ никакихъ. Неловко привлекать къ суду. Чтожъ, можно и безъ суда! Будетъ крѣпко и безъ суда! И вотъ жизнь молодой дѣвушки загублена въ Восточной Сибири. Вотъ юная арестантка движется этапнымъ порядкомъ и останавливается въ этапныхъ помѣщеніяхъ, переполненныхъ уголовными переселенцами и каторжанами. Взглянемъ хоть мелькомъ на арестантскую партію въ дорогѣ и въ этапномъ помѣщеніи на отдыхѣ. Морозъ въ 25, 30 и болѣе градусовъ. Я и моя юная соэтапница, поладивъ съ конвоиромъ, уѣхали впереди партіи. Черезъ нѣсколько часовъ, уже поздно къ вечеру, добралась до этапа и промерзлая партія уголовныхъ. Съ крикомъ и руганью вгоняютъ солдаты всѣхъ арестантовъ въ одну камеру. Уже камера биткомъ набита. «Еще тѣснитесь, мерзавцы, полѣзайте подъ нары, лѣзьте другъ другу на шею!» кричатъ солдаты. Затѣмъ изъ подъ пресса поочередно вызываютъ арестантовъ для переклички. Прошедшіе черезъ перекличку мужчины и женщины съ полною потерею половой стыдливости одновременно бросаются въ ретирадное мѣсто и устраиваются около зловонной ямы. Послѣ переклички вдоль всего коридора на ночь разставляются зловонныя кадушки, а входная дверь замыкается. Арестанты расходятся по всѣмъ камерамъ, впрочемъ согласно требованію закона съ соблюденіемъ сословнаго различія. Удушающее зловоніе, цинизмъ рѣчей и манеръ, воровство, жаднокровная драка, словомъ всяческое оскотиненіе человѣка. Какъ тебѣ, читатель, понравится подобная обстановка для молодой дѣвушки?

Не безинтересно будетъ, въ видѣ контраста, поставить еще на видъ, что во время нашего этапнаго кочевья на Ачинскъ нерѣдко на встрѣчу намъ попадались уголовные изъ дворянъ, приговоренные къ лишенію правъ и даже къ каторжнымъ работамъ, и однако ѣхавшіе внѣ маршрута быстрою ѣздою и на казенные прогоны. По отношенію же къ политическимъ ссыльнымъ этапныя стѣсненія выдерживались съ изумительнымъ педантизмомъ. Меня и юную соэтапницу пристегнули къ партіи, которая, согласно маршруту, должна была прибыть въ Ачинскъ черезъ нѣсколько часовъ послѣ отхода партіи уголовныхъ на Минусинскъ, вслѣдствіе чего намъ предстояло провести въ Ачинскѣ цѣлый мѣсяцъ въ ожиданіи отхода новой партіи. Я обратился къ начальнику Восточно-Сибирскаго тракта съ просьбою разрѣшить мнѣ и моей спутницѣ сдѣлать двѣ послѣднія станціи въ одинъ пріемъ, при чемъ все издержки за насъ и за конвоировъ я бралъ на свой счетъ, и однако, какъ это ни мало вѣроятно, мнѣ на отрѣзъ отказали въ моей просьбѣ.

Мы въ ачинскомъ этапномъ помѣщеніи. Сперва намъ отвели камеру, до того переполненную арестантами и до того лишенную вентиляціи, что черезъ нѣсколько минутъ я уже чувствовалъ тошноту и головокруженіе. Тогда намъ предложили отдѣльную, но совершенно холодную камеру. Едва разведенъ

[1]) Мова мовиться, безперечно, про молоду дівчину Марію Віташевську, що її брата засуджено на каторгу в справі Ковальського. У спискові осіб, призначених до вислання, подано таку її характеристику: „Марія Виташевская, сестра того Виташевскаго, который въ прошломъ году по дѣлу Ковальскаго приговоренъ въ каторжныя работы. Она знала о революціонной дѣятельности своего брата и сама посѣщала квартиру Виттенъ, гдѣ собирался кружокъ Ковальскаго. Часто замѣчалась въ сообществѣ другихъ неблагонадежныхъ личностей и, какъ дѣвица экзальтированная, признается вредною".

былъ огонь, какъ весь дымъ бросился изъ печи въ камеру, такъ что пришлось поскорѣе залить огонь и растворить двери въ коридоръ и на дворъ. Еще не успѣлъ я очистить камеру отъ дыма, какъ наступило время вечерней провѣрки и насъ на всю ночь заперли въ помѣщеніи, давнымъ давно не топившемся. На другой день мы узнали, что нѣкоторые изъ административно-ссыльныхъ, раньше насъ выѣхавшіе изъ Красноярска и тоже стремившіеся въ Минусинскій округъ, еще и до сихъ поръ содержатся въ ачинскомъ тюремномъ замкѣ, и мы перебрались къ нимъ. Опять безобразное помѣщеніе, что то въ родѣ кладовой комнаты, временно и весьма плохо приспособленной къ жилью. Въ углу кладовки постоянно горѣла крохотная желѣзная печка. На противоположной стѣнѣ сырость и ледъ на окнѣ. Изъ двери дуло. Въ различныхъ углахъ помѣщенія рѣзкія колебанія въ температурѣ. Всѣ эти невзгоды путешествія окончательно сломили мое здоровье, уже давно хромавшее. Я захватилъ сильный сыпной тифъ. И если бы не великодушіе одной, дотолѣ мнѣ совсѣмъ незнакомой дѣвушки, тоже политической арестантки, отсрочившей свой отъѣздъ къ мѣсту назначенія съ единственной цѣлью ухода за мною во время болѣзни, да не счастливая случайность, что ко времени моей болѣзни мѣсто тюремнаго доктора, долго вакантное, было занято человѣкомъ, свое дѣло знающимъ и внимательнымъ къ больнымъ, то при ужасной публично-тюремной обстановкѣ моей болѣзни по всей вѣроятности мнѣ пришлось бы избавиться отъ административной ссылки способомъ, ни для кого не возбраняемымъ. Едва оправившись отъ тифа, еще съ трудомъ передвигая ноги, я съ первою же партіею отправился въ Минусинскъ, находя, что тюремная обстановка болѣе угрожаетъ мнѣ возможностью новаго заболѣванія, чѣмъ путешествіе въ крещенскіе морозы.

Еще недѣли три этапнаго путешествія, и вотъ хоть путевыя злоключенія покончены. Я, наконецъ, въ Минусинскѣ [1]. Прошло уже семь мѣсяцевъ со дня моего ареста и пять мѣсяцевъ, какъ наша партія двинулась въ Восточную Сибирь. На проѣздъ отъ Москвы до Красноярска понадобилось даже при этапномъ путешествіи отъ Томска всего два мѣсяца, а изъ Красноярска въ Минусинскъ, изъ губернскаго города въ уѣздный, три мѣсяца. Это мытарство по губерніи въ особенности даетъ себя знать водворяемымъ на жительство въ волостяхъ. Имъ приходится побывать и въ губернскомъ городѣ, чтобы узнать назначеніе мѣстожительства, и въ уѣздномъ городѣ, чтобы представиться окружному исправнику, и тогда уже отчаливать въ свою волость, что при сибирскихъ разстояніяхъ составляетъ внушительную цифру верстъ, пройденныхъ этапнымъ порядкомъ, крайне медленно, съ крупными перерывами, въ тяжкихъ условіяхъ физическихъ и нравственныхъ страданій.

Прочь скверныя воспоминанія позорной дороги! Что дастъ мнѣ теперь новая жизнь? Оправдаетъ ли мнѣ Минусинскъ возлагаемыя на него надежды? А какія же надежды могъ питать я по отношенію къ мѣсту изгнанія? Конечно, самыя скромныя и прежде всего—авось удастся мнѣ открыть заработокъ и перезвать къ себѣ ребенка. Инструкція относительно административно-ссыльныхъ крайне затрудняетъ имъ доступъ къ заработку. Имъ всецѣло запрещается государственная служба, имъ воспрещаются многіе виды и частнаго заработка и прежде всего—трудъ педагогическій. Говорятъ, что здѣсь выгодно заняться торговлею. Но даже игнорируя то соображеніе, что для многихъ изъ насъ торговое дѣло будетъ чуждое и непривлекательное,

[1]) Ось що каже про Мінусинск І. П. Белоконський: „Боже, что за городишко! Маленькій, сѣренькій, онъ расположенъ на некрасивой ровной мѣстности, орошаемой рукавомъ р. Енисея и его притокомъ—рѣчушкой Минусинкою. Жуть брала при мысли, что онъ отстоитъ на 500 верстъ отъ губернскаго города, на 300 съ лишнимъ отъ большого тракта и является пограничнымъ городомъ съ Монголіей!“ („Дань Времени“, с. 258).

все же для торговаго дѣла нужны и подъемныя средства, которыми мы не владѣемъ, и право разъѣзда, конечно, далѣе городской черты, которою мы обведены, какъ заколдованнымъ кругомъ. Ну, такъ поступить на службу къ купцу въ его городскую лавку. Даже и это невозможно! И не потому, конечно, чтобы минусинскіе купцы особенно боялись довѣрить намъ свой товаръ. Навѣрно нашлись бы многіе въ ихъ средѣ, готовые съ радостью пригласить насъ надсмотрщиками въ свои лавки, въ надеждѣ на нашу нравственную чистоплотность. Причина страха совсѣмъ не та: ну какъ сочтутъ это за покровительство политическимъ ссыльнымъ, ну какъ заподозрятъ со стороны политической благонадежности! Итакъ куда ни кинь все клинъ. Еще рабочіе, владѣющіе ремеслами, могутъ, кажись, разсчитывать на заработокъ; но таковыхъ изъ 16 административно-ссыльныхъ, водворенныхъ въ Минусинскѣ и его волостяхъ, найдется не болѣе шести. Что же дѣлать остальнымъ культурнымъ бѣлоручкамъ? Не выходить же на почву уголовныхъ преступленій—«тамъ, на большой дорогѣ, ночью, въ рощѣ»!

Говорятъ, что административно-ссыльные могутъ добиться пособія отъ правительства, въ размѣрѣ шести рублей въ мѣсяцъ. Нѣкоторые изъ насъ, доведенные до крайности, и подали было прошеніе о пособіи. Когда же отъ подавшихъ прошенія затребовали медицинскаго удостовѣренія въ болѣзненномъ состояніи ихъ здоровья, то и они отказались отъ дальнѣйшихъ хлопотъ, такъ какъ побудило ихъ просить пособія не болѣзненное состояніе здоровья, а всевозможныя стѣсненія по отношенію къ заработку.

Изъ-за чего же всѣ эти стѣсненія? Неужели изъ мести? Позволительно, быть можетъ, усомниться, чтобы по отношенію къ лицамъ, которыхъ безъ слѣдствія и суда, даже безъ опроса, на основаніи однихъ темныхъ подозрѣній, уже лишили всего, чѣмъ жизнь бываетъ красна, и забросили въ далекое изгнаніе,—еще понадобились бы, изъ-за неудовлетвореннаго чувства мести, такія крайнія стѣсненія въ заработкахъ, что хоть выходи на почву уголовныхъ дѣяній. Если же причина стѣсненій не въ желаніи мести, то, значитъ, въ опасеніи пустить козла въ огородъ, какъ бы капустѣ не пришлось плохо! Каковы бы ни были основанія заподозрѣвать козловъ и опасаться за капусту, все же запрещеніе государственной службы, какъ запрещеніе и наиболѣе подходящаго для насъ и необходимаго для края педагогическаго труда не можетъ считаться мѣрою цѣлесообразною, такъ какъ на государственной службѣ мы и при желаніи не могли бы обнаружить ничего такого, что принято называть «вреднымъ направленіемъ»; по отношенію же къ дѣтворѣ, которая въ Минусинскѣ даже и въ казенныхъ учебныхъ заведеніяхъ проходитъ лишь элементарный курсъ, крайне сомнительно, чтобы кто нибудь изъ насъ призналъ ее правоспособною участвовать въ разрѣшеніи крайне сложныхъ вопросовъ общественнаго интереса.

Если можетъ идти рѣчь о вліяніи, то только взрослаго человѣка на взрослаго. А развѣ всѣ эти стѣсненія, налагаемыя на нашъ трудъ, уничтожаютъ для насъ возможность пріобрѣтать вліяніе? Если уже задаваться непремѣнною цѣлью преградить намъ всякую возможность распространять «Сенѣчкинъ ядъ», то слѣдуетъ всецѣло охватить насъ тѣснѣйшимъ карантиномъ или всего проще-подвергнуть всѣхъ насъ самому строгому тюремному заключенію. Это будетъ, конечно, прямолинейно, но зато уже и цѣлесообразно! Я не считаю удобнымъ при нашемъ положеніи обращаться къ исходной точкѣ, приведшей насъ къ изгнанію, трактовать объ административной высылкѣ по самому ея существу; я хотѣлъ только подчеркнуть сказавшіяся отъ нея на практикѣ безцѣльныя жестокости.

Мнѣ остается еще поговорить объ отношеніи къ намъ минусинскаго общества. Щедринскій чиновникъ «за себя и за дѣтей навсегда испугавшійся» былъ бы типическимъ представителемъ минусинскаго общества, такъ

какъ опасеніе всяческой отвѣтственности за самыя невинныя сношенія съ людьми, передъ правительствомъ опальными, настолько угнетаетъ Минусинцевъ, что они какъ мы уже видѣли, бѣгутъ этихъ людей даже въ ущербъ своимъ собственнымъ экономическимъ выгодамъ. Въ виду этого я не могу признать себя компетентнымъ въ разрѣшеніи вопроса, пользуемся ли мы симпатіями хоть небольшой части общества, хотя въ самыхъ скрытыхъ родникахъ его души.

За то многіе люди намъ враждебные—по убѣжденію ли, по пословицѣ ли: «на моей бабушкѣ сарафанъ горѣлъ, а твой дѣдушка руки нагрѣлъ»—манифестируютъ себя совершенно недвусмысленно.

Едва только мы пріѣхали въ Минусинскъ, какъ черезъ нѣсколько дней въ городѣ открылся рядъ пожаровъ. Этого было достаточно, чтобы нѣкоторые изъ минусинскихъ головотяповъ умозаключали: post hoc, propter hoc, слѣдовательно мы то и есть поджигатели. Вскорѣ по этому поводу даже было внесено въ городскую думу предложеніе ходатайствовать передъ начальникомъ губерніи о выселеніи изъ Минусинска соціалистовъ,—кличка, подъ которою разумѣютъ здѣсь насъ, административно-ссыльныхъ по государственнымъ мотивамъ. Volens-nolens пришлось и намъ выступить на состязаніе и въ свою очередь обратиться къ начальнику губерніи съ просьбою сдѣлать дознаніе и объявить намъ, кто именно въ засѣданіи думы высказывалъ оскорбительныя для нашей чести обвиненія, чтобы мы могли возбудить противъ нихъ уголовное преслѣдованіе. Предложеніе о выселеніи насъ изъ Минусинска не только не прошло въ думѣ, но даже по поводу предъявленнаго ей губернскою властію требованія объяснить обстоятельства, вызвавшія наше коллективное прошеніе, отвергнутъ былъ самый фактъ внесенія въ думу вышеозначеннаго предложенія, — фактъ достаточно всему городу извѣстный [1]).

Послѣ этого столкновенія мы демобилизовались, но нельзя того же сказать о враждебныхъ намъ людяхъ, незатруднявшихся выдвигать противъ насъ самые неудобные пріемы. Взгляните, что́ только при нашемъ опальномъ положеніи не можетъ послужить матеріаломъ для принесенія на насъ жалобъ и доносовъ.

На лѣто за городомъ въ жиденькой рощицѣ былъ устроенъ балаганчикъ, нѣкоторое мѣсто увеселенія. Разъ какъ то гнетущая скука погнала сюда на прогулку и нѣкоторыхъ изъ насъ. И вотъ уже въ губернскій городъ скачутъ курьеры! курьеры! курьеры! Тридцать тисячъ однихъ курьеровъ. «Ваше превосходительство! Прикажите рапортовать»—Рапортуй, братъ! Рапортуй!—«Соціалисты угрожаютъ общественному собранію. Прикажите подтянуть!» Однако приказа не послѣдовало.

Не идетъ губернская власть на поддержку мѣстныхъ дрязгъ, а досадить хочется. И вотъ въ распорядительное собраніе городского клуба вносится предложеніе о воспрещеніи административно-ссыльнымъ посѣщать клубныя собранія. Понятно, опять осѣчка. На этотъ разъ уже о клубный уставъ, не знающій административно-ссыльныхъ, а только различающій лишенныхъ правъ отъ нелишенныхъ.

Однако довольно уже всяческой грязи. Я усталъ. Предоставляю тебѣ

---

[1]) Цікаво, що таке саме обвинувачення адміністративно-засланих щодо підпалу знято і в Красноярску після великої пожежі, що сталася вночі проти 18 травня 1882 р., коли вигоріла велика частина міста. Тільки завдяки тому, що енисейський губернатор Лохвицький ставився до засланців по людському, пощастило їм реабілітуватися. (Див. у Белоконського, „Дань времени“, с. 254—5). Лохвицького Белоконський взагалі згадує добрим словом за його ставлення до засланців і каже, що коли скинуто його з посади, то його, „какъ носились слухи, лишили будто-бы пенсіи „за ссыльныхъ“ (Там само, с. 255). Проте, той самий Лохвицький затримав і цю статтю Ковалевського до „Отечествен. Записокъ“, і ті його листи, що з ними познайомимось ми далі.

самому, читатель, сопоставить выведенную мною этнографію Минусинцевъ хотя бы съ газетными извѣстіями объ оваціяхъ, съ такимъ увлеченіемъ расточаемыхъ Юханцеву[1]) красноярскимъ обществомъ, и пофилософствовать на счетъ достоинствъ русскаго общественнаго мнѣнія.

Николай Ковалевскій.

Минусинскъ Енисейской губерніи. 2-го ноября 1880 г.

Про долю, що спіткала цю його статтю, Ковалевський сам пише в листі до Ладиженського з 20 грудня 1880 р. ось що: «Статья эта была отправлена на усмотрѣніе губернской власти и, какъ узналъ я сегодня по частному письму изъ Красноярска, вслѣдствіе будто рѣзкости по содержанію и формѣ отправлена не по назначенію, а на усмотрѣніе еще высшаго начальства— не знаю кого: генералъ-губернатора или министра внутреннихъ дѣлъ. Такимъ образомъ я считаю мою статью уже погибшею». Отже бачимо, що про переслання статті «на усмотрѣніе еще высшаго начальства» Ковалевський дізнався тільки через півтора місяці після того, як подав статтю у Мінусинску, тай то «по частному письму». Така залежність від «усмотрѣнія начальства» дуже дратувала Ковалевського, як можна бачити з цитованого допіру листа до Ладиженського. «Какъ велико наше (адміністративних засланців) безправіе не только матеріальное, но и нравственное,—каже він у цьому листі,—можно судить по тому, что не только вся наша переписка, входящая и исходящая, цензуруется полицейской властью, но даже и надъ нашимъ литературнымъ трудомъ, кромѣ общегосударственной цензуры, существуетъ еще спеціальная полицейская цензура». І отъ він надумується вдатись до всевладного тоді Лоріс-Мелікова, що про нього вже у мценській пересильній тюрмі, як дізнаємось із споминів Белоконського, ходили чутки, «что во главѣ Россіи стоитъ диктаторъ, графъ Лорисъ-Меликовъ, что, благодаря ему, чувствуются нѣкоторыя «новыя вѣянія», поговариваютъ о конституціи» («Дань времени», с. 133). Ковалевський, загалом кажучи людина досить скептична й обачна, як видно хочби з того, що він передбачав своє заслання ще за рік перед тим,—також, очевидячки, захопився тими надіями на напівліберального Лоріс-Мелікова, якими жила тоді вся російська інтелігенція, і не діждавшись ніякої звістки про долю своєї статті у «еще высшаго начальства», 2 січня 1882 року вдається до Лоріс-Мелікова, як до міністра внутрішніх справ, з проханням про звільнення літературних його статтів від поліційної цензури:

«Въ ряду безчисленныхъ стѣсненій, тяготѣющихъ надъ нами, какъ надъ административно-ссыльными,—пише Ковалевський у цьому проханні,—имѣется одно стѣсненіе, особенно оскорбительное въ смыслѣ нашего безправія. Я говорю о спеціальной полицейской цензурѣ, установленной надъ нашимъ литературнымъ трудомъ. Если цензурованіе нашихъ писемъ, входящихъ и исходящихъ, имѣетъ цѣлью, при общемъ къ намъ недовѣріи, прослѣдить тѣ изъ нашихъ дѣяній, которыя внѣ этого условія остались бы безъ контроля, то въ примѣненіи къ нашему литературному труду нельзя представить даже и такого оправданія. Вѣдь рукопись же предназначается ко всеобщей гласности, а не для конспираціи, вѣдь она же пройдетъ черезъ чистилище редакціи и общегосударственной цензуры, слѣдовательно каждый нашъ проступокъ путемъ печатнаго слова можетъ быть и предупрежденъ и наказанъ. И если тѣмъ не менѣе надъ нашимъ литературнымъ трудомъ тяготѣетъ, кромѣ общей, еще и спеціальная цензура, то не служитъ ли это убѣдительнымъ доказательствомъ, что мы, принципіально не лишенные правъ, стоимъ de facto внѣ закона. Русское общество успѣло уже замѣтить и оцѣнить отношеніе Вашего сіятельства къ печати, пользующейся за послѣднее время сравнительно боль-

[1]) Герой відомого в ті часи кримінального процесу.

шей свободою. Подъ вліяніемъ Вашего же сіятельства вырабатываются теперь и новые законы о печати, долженствующіе санкціонировать для нея лучшія условія жизни. Позвольте же и намъ, политическимъ поднадзорнымъ, какъ не лишеннымъ правъ, тоже принять участіе въ печатномъ словѣ и не въ качествѣ паріевъ, а на основаніи общаго для всѣхъ закона.

«Я рѣшаюсь обратиться къ Вашему сіятельству съ моею покорнѣйшею просьбою предписать полицейской власти г. Минусинска, указаннаго мнѣ, какъ мѣсто административной ссылки, каждую мою статью, предназначенную для газетъ и журналовъ, немедленно же безъ всякой задержки, отправлять по назначенію, предоставивъ однако минусинской полиціи требовать отъ меня копію статьи, отосланной для напечатанія, коль скоро мѣстная власть по чему бы то ни было признаетъ это необходимымъ».

Прохання це зосталося гласом вопіющого в пустині і жадних наслідків не мало: його просто «подшито къ дѣлу». Нема на йому ніякої резолюції або помітки,—отже не видно навіть, чи докладали його Лоріс-Мелікову, ачи просто воно надійшло в департамент поліції тай зосталося там.

Тільки вже в березні 1881 р. дізнавсь Ковалевський з листа своєї сестри, Надії Василівни Филиповичевої, що статтю його єнисейський губернатор переслав до департаменту поліції. Звістка ця, видимо, неприємно вразила його, як бачимо з відповіди Ковалевського на сестрин лист. Ковалевський розумів, що подія 1 березня не могла зостатись без наслідків, і в листі своєму каже: «Я предпочитаю дождаться лучшихъ условій для печатнаго слова, чтобы двинуть мою корреспонденцію въ новомъ видѣ». І з цих слів, і з того що Ковалевському неприємно було дізнатися про передання його кореспонденції на перегляд у департамент поліції, можна думати, що він навряд чи сподівався добрих наслідків від події 1 березня, хоч єсть натяки в листі і на можливість иншого витолковання його сподіванок. У кожному разі він робить заходи, щоб кореспонденція не з'явилася друком, коли-б її, паче чаяння, департамент поліції пропустив, і 8 березня 1881 р. пише такого листа до редакції «Отеч. Записокъ»:

«Господинъ Редакторъ! Вслѣдствіе тяготѣющей надъ литературнымъ трудомъ политическихъ административно-ссыльныхъ, кромѣ государственной, еще и мѣстной добавочной цензуры, изготовленная мною для «Отечественныхъ Записокъ» корреспонденція, подъ заглавіемъ: «Изъ мѣстъ довольно отдаленныхъ», была отправлена 1 ноября прошлаго года на усмотрѣніе губернской власти. Что сталось съ моею рукописью, по какимъ инстанціямъ она теперь блуждаетъ—я не имѣю объ этомъ оффиціальнаго свѣдѣнія; изъ частныхъ же справокъ узнаю, будто корреспонденція моя отправлена въ послѣднее время на усмотрѣніе департамента исполнительной полиціи. Если бы моей корреспонденціи даже и удалось пройти между цензурными Сцилою и Харибдою и добраться, наконецъ, до редакціи «Отечественныхъ Записокъ», то во всякомъ случаѣ она является настолько запоздалою, что я уже совсѣмъ не заинтересованъ видѣть ее въ печати, поэтому обращаюсь къ Вамъ съ просьбою, въ случаѣ полученія Вами вышеозначенной корреспонденціи, уничтожить ее или же возвратить мнѣ обратно».

Єнисейський губернатор, звісно, і цього листа переслав до департаменту поліції, де він, розуміється, і був «пришитъ къ дѣлу».

Так скінчилися ці перипетії в митарствах злощасної кореспонденції. Крім цього допису та паперів у зв'язку з ним, що їх переслано до департаменту поліції, енисейський губернатор тоді-ж таки затримав, яко визнані «неудобными для передачи по адресу», листи Ковалевського до Олексія Павловича Ладиженського в Томск, до сестри Ковалевського Надії Василівни Филиповичевої у Київ, до адміністративно-засланого також із Одеси Якова Миколайовича Шульгина в Красноярск і лист із Одеси до Ковалевського,

підписаний ініціялами «С. Ч». Хоча в листі, напр. до Ладиженського, єсть деякі повторення того, що нам відомо вже із статті Ковалевського про його заслання, навіть часом у тих самих висловах, що й у статті, та проте-ж єсть у цих листах і нові факти, що характеризують обставини життя Ковалевського на засланні. Тому я думаю, що незайвим буде подати тут лист до О. П. Ладиженського цілком, тим паче, що ми так мало маємо документів до біографії М. В. Ковалевського.

Лист до Ладиженського датований 20 грудня 1880 р. і заадресований у Томск «до востребованія».

«Милостивый государь, Алексѣй Павловичъ! Письмо Ваше отъ 11-го декабря получилъ. Благодарю за память. Что сказать Вамъ о своемъ житьѣ-бытьѣ? Живется мнѣ такъ плохо, какъ нельзя было и ожидать. Особенно за послѣднее время условія жизни настолько обострились, что является для меня возможнымъ открытіе новаго этапнаго путешествія еще на нѣсколько тысячъ верстъ подальше отъ родины, и притомъ по направленію къ сѣверному полярному кругу. Бѣда въ томъ, что мы поставлены въ дѣлѣ заработка въ самое безвыходное положеніе. Намъ воспрещены всѣ виды государственной службы и многія отрасли частнаго труда. Дозволенное же является на практикѣ недоступнымъ. Мы, административно-ссыльные, не можемъ открыть самостоятельную торговлю, такъ какъ для этого нужны и подъемныя денежныя средства, которыми никто изъ насъ не владѣетъ, и право выѣзда за предѣлы городской черты, которою мы обведены, какъ заколдованнымъ кругомъ. Не можемъ мы поступить и на службу къ какому нибудь купцу въ его лавку или контору, такъ какъ никто изъ нихъ не согласится, открывши намъ у себя заработокъ, накликать этимъ на себя доносы и заподозривать свою политическую неблагонадежность. Ремеслами мы не владѣемъ. Къ физическому труду не приспособлены. Былъ у насъ всего одинъ хотя и очень скромный источникъ заработка — трудъ педагогическій, на который въ Минусинскѣ существуетъ запросъ настолько, что, при дешевизнѣ труда нашего, пересиливалъ въ горожанахъ даже страхъ сношенія съ поднадзорными. И вотъ недавно получается отъ енисейскаго губернатора требованіе обязать насъ подпискою не давать частныхъ уроковъ. Подчиниться этому требованію для насъ значило или умереть голодною смертью или протянуть руку за подаяніемъ. Понятно, что всѣ мы, минусинскіе поднадзорные, какъ ни разношерстенъ нашъ составъ, рѣшительно отказались на этотъ разъ отъ повиновенія. Не можемъ и не хотимъ и впредь на этомъ пунктѣ быть уступчивѣе. И вотъ теперь всѣ мы, въ числѣ десяти человѣкъ, ждемъ или вниманія къ нашему безвыходному положенію или же мѣропріятій противъ насъ напримѣръ въ образѣ выселенія насъ въ Туруханскъ или Якутскую область. Во всякомъ случаѣ, если властью будетъ предпочтенъ послѣдній исходъ, все же, надѣюсь съ нашимъ переселеніемъ затянется мѣсяца на два. Объ исходѣ этого столкновенія не упущу увѣдомить Васъ своевременно. Какъ велико наше безправіе не только матеріальное, но и нравственное, можно судить по тому, что не только вся наша переписка, входящая и исходящая, цензуруется полицейской властью, но даже и надъ нашимъ литературнымъ трудомъ, кромѣ общегосударственной цензуры, существуетъ еще спеціальная полицейская цензура. Я напримѣръ мѣсяца полтора тому назадъ изготовилъ для «Отечественныхъ Записокъ» статью подъ заглавіемъ: «Изъ мѣстъ довольно отдаленныхъ». Статья эта посвящена 1) изображенію подвиговъ Тодтлебена и Папютина за время управленія ими новороссійскимъ генералъ-губернаторствомъ, 2) исторіи моего путешествія изъ Одессы въ страну заточенія и 3) выясненію деталей жизни административно-ссыльныхъ вообще въ Восточной Сибири и въ частности въ г. Минусинскѣ. Статья эта была отправлена на усмотрѣніе губернской власти и, какъ узналъ я сегодня по частному

письму изъ Красноярска, вслѣдствіе будто рѣзкости по содержанію и формѣ, отправлена не по назначенію, а на усмотрѣніе еще высшаго начальства—не знаю кого: генералъ-губернатора или министра внутреннихъ дѣлъ. Такимъ образомъ я считаю мою статью уже погибшею. Такое наше безправіе опредѣляетъ и наше отношеніе къ минусинскому обществу, которое въ примѣненіи къ намъ одною своею частью напоминаетъ щедринскаго чиновника, «за себя и за дѣтей навсегда испугавшагося»; другіе же обитатели дѣйствуютъ относительно насъ по пословицѣ: «на моей бабушкѣ сарафанъ горѣлъ, а твой дѣдушка руки погрѣлъ». Враги наши дѣйствуютъ противъ насъ дерзко, нахально; тѣ же, кого у насъ нѣтъ основаній считать врагами, при всякомъ столкновеніи нашемъ сейчасъ—въ кусты! Однажды дѣло дошло до того, что Минусинцы стали насъ обвинять въ прикосновенности къ происходившимъ въ городѣ пожарамъ и задумали черезъ городскую думу хлопотать передъ губернскою властью о выселеніи насъ изъ Минусинска. Мы же всѣ подали губернатору прошеніе объявить намъ имена лицъ, высказывавшихъ въ думѣ оскорбительныя для нашей чести обвиненія, чтобы подвергнуть всѣхъ уголовному преслѣдованію за клевету. Столкновеніе кончилось ни въ чью. Однако довольно объ этихъ головотяпахъ. Желаю Вамъ устроиться какъ можно лучше. Хотѣлось бы увидѣться съ Вами. Если мы уцѣлѣемъ въ Минусинскѣ, то не заглянете ли Вы ко мнѣ на пути слѣдованія къ Вашей службѣ. Ну, будьте здоровы и счастливы. Жму Вашу руку. Не забывайте къ Вамъ расположеннаго Николая Ковалевскаго.

Надежды быть амнистированнымъ совсѣмъ не имѣю. Примѣры убѣждаютъ, что возвращаютъ только такихъ, которые, согласно словамъ правительственнаго сообщенія, «подъ тяжестью переносимаго наказанія уже сознали свои заблужденія». Я же себя не отношу къ такой категоріи.

Постарайтесь, чтобъ намъ не потерять другъ друга изъ виду».

До певної міри в зв'язок із припискою до цього листа про зневір'я Ковалевського щодо амнестії можна, по змісту, поставити лист за ініціялами „С. Ч.", що прислала його якась, видимо, щиро прихильна до Ковалевського знайома чи приятелька його з Одеси. Хто криється за цими ініціялами, мені не пощастило з'ясувати, але, як видно, людина ця взагалі листувалась із Ковалевським і, як можна бачити з її листа, пропонувала йому скористуватися її матеріяльною допомогою, колиб йому пощастило вернутись із заслання, а Ковалевський, з його звичайною делікатністю в грошевих справах, не вважав це за можливе. Цікаві, між иншим, ті міркування, які висловлено в цьому листі, що для визволення з заслання можна й одійти «отъ строгихъ принциповъ истины»,—цебто покаятись, хочби й нещиро, в своїх гріхах. Певно були з нею вже попереду якісь розмови про це, і Ковалевський мабуть сказав про своє амнестування щось подібне до того, що він сказав Ладиженському.

Лист цей дає цікавий матеріял до характеристики Ковалевського, і тому я подаю його повністю. Із штемпелів на куверті видко, що з Одеси цього листа послано 22 грудня 1880 р., а в Мінусинску одержано 24 січня 1881 р. і Ковалевському його не передано, а одіслано до єнисейського губернатора, а цей і приєднав його до колекції инших непереданих адресатам листів.

„Я полагаю, Николай Васильевичъ,—пише С. Ч.,—что полученіе писемъ отъ Васъ должно доставлять намъ большее удовольствіе, чѣмъ Вамъ отъ насъ. Какъ ни какъ, а мы все таки менѣе подвержены разрушающимъ вліяніямъ разныхъ средъ, чѣмъ Вы. Поэтому, получивъ Ваше письмо, которое я ждала цѣлые два мѣсяца, я пришла въ неистовый восторгъ: я уже было вообразила себѣ, что отдаленныя мѣста удалили Васъ туда, откуда никто не приходитъ. Съ большимъ нетерпѣніемъ жду появленія Вашей статьи въ печати.

Васъ отчасти предупредилъ Щедринъ въ ноябрьской книжкѣ «Отечественныхъ Записокъ». Онъ, говорятъ, такъ восхваляетъ подвиги извѣстнаго или скорѣе неизвѣстнаго администратора, что еслибъ у послѣдняго хоть на іоту было менѣе нахальства, то и тогда онъ пустилъ бы себѣ пулю въ лобъ [1]); но, видно, не безъ основаній тотъ же Щедринъ доказываетъ въ одной изъ своихъ сказокъ «Пропала совѣсть», что она способна безслѣдно пропасть только въ генеральскомъ организмѣ. Я къ сожалѣнію еще не читала ноябрьскую книжку „Отечественныхъ Записокъ". Она особенный интересъ имѣетъ теперь для меня. Нечего говорить, что я возликую, встрѣтивъ Васъ хоть въ печати.

Вы говорите, Николай Васильевичъ, что не сочли бы себя въ правѣ воспользоваться «моимъ любезнымъ предложеніемъ». Не понимаю, о какомѣ это правѣ Вы говорите. Въ данномъ случаѣ ни права человѣка, ни даже традиціонныя права мужчины, какъ существа сильнѣйшаго, не потерпѣли бы ущерба; что же до правъ простыхъ, человѣческихъ пріятельскихъ отношеній, то Вы въ правѣ принять помощь на переѣздъ въ случаѣ помилованія не только отъ меня, но и отъ всякаго, кто находилъ бы Ваше освобожденіе законнымъ удовлетвореніемъ справедливости и вызвался бы способствовать ему. Очень грустно, что существуютъ какія то права, лишающія меня возможности привесть въ исполненіе „мое любезное предложеніе".

Вы говорите, что ждете лучшихъ временъ, чтобы почетнымъ образомъ возвратиться на родину. «Пока солнце взойдетъ, роса очи выѣстъ», говоритъ, кажется тоже, малорусская пословица. Конечно, Ваша нравственная брезгливость—одинъ изъ прелестнѣйшихъ, правильнѣйшихъ консонансовъ Вашего гармоническаго *я*, выражаюсь языкомъ музыкальнымъ; но въ музыкѣ существуютъ также, такъ называемые, правильные диссонансы, усиливающіе прелесть гармоніи. Я полагаю, что и въ данномъ случаѣ уклоненіе отъ строгихъ принциповъ истины будетъ стройнымъ правильнымъ диссонансомъ... Вѣдь и Галилей отрекся, стоя на колѣняхъ, отъ своихъ убѣжденій. Но неужели личность его сдѣлалась отъ этого менѣе почтенной?... Излагая Вамъ сіи правила житейской мудрости, я невольно припомнила одну народную побасенку: Говорятъ, что когда Наполеонъ I былъ на островѣ св. Елены, то каждый народъ предлагалъ ему свои услуги для освобожденія, и каждый указывалъ на средства, весьма характерныя для каждой національности: Французъ предложилъ освободить его силой, Нѣмецъ выкупить, а Русскій украсть. Вы, конечно, прочитавъ мое письмо, признаете и во мнѣ истую кацапку. Что дѣлать! „Гдѣ силой взять нельзя, тамъ надобна ухватка". Вотъ печальное міросозерцаніе моей бѣдной родины...

Андреевскій возвратился, Борисовъ возвращается, что я вчера узнала изъ одной мѣстной газеты, а вотъ Вы..., Вы, вѣрно, хотите иллюстрировать такъ какъ Вы, помимо своего желанія, иллюстрируете положеніе ученыхъ, ограничивающее теорію Дарвина: не всѣ высшіе организмы остаются побѣдителями въ борьбѣ за существованіе. Мастодонтъ, напримѣръ, говорятъ они, погибъ, а паразиты, жившіе на этомъ высшемъ организмѣ, существуютъ и теперь.

Намъ, значитъ, желающимъ Вашего возвращенія, остается лишь обращаться къ Господу съ молитвою: «Да пріидетъ царствіе Твое»,—т. е. царствіе правды и добра. Только въ такой стихіи Вы и можете существовать, только при такихъ условіяхъ вияснится Ваша правость передъ судомъ нравственнымъ и легальнымъ. Ну, до свиданія, Николай Васильевичъ. Надѣюсь на Ваше возвращеніе, о которомъ мечтаю, какъ о лучшемъ моментѣ моей жизни. Впрочемъ, если я и не увижу Васъ, а буду только знать, что Вы въ кругу своихъ, то и за это скажу спасибо судьбѣ. Безгранично я Вамъ

[1]) Мова йде, розуміється, про надруковану в цій книзі „Отеч. Зап." статтю Щедріна: „За рубежомъ", де виведено, між иншим, „странствующего администратора графа Твердоонто".

предана, предана до забвенія своей личности. Будьте здоровы. Кстати, увѣдомьте меня о своемъ здоровьѣ. Пишите по прежнему адресу, т. е. въ университетъ. *С. Ч.*

Поздравляю Васъ съ новымъ годомъ".

Лист до сестри позначено 8 березня 1881 р., цебто тим числом, коли написано й листи до редактора «Отечественныхъ Записокъ» з проханням не друкувати статтю про заслання. Заадресовано листа рекомендованим у Київ (Тарасовская ул., д. мирового судьи Соколова № 9 въ кв. Герасимова, Надеждѣ Васильевнѣ Филипповичъ).

«Дорогая сестра Надя! Письмо твое отъ 1-го февраля получилъ,—пише М. В. Ковалевський.—Твое сообщеніе, что моя корреспонденція находится на просмотрѣ въ департаментѣ исполнительной полиціи, мнѣ не совсѣмъ пріятно. Чего добраго ее пропустятъ, а мнѣ теперь совсѣмъ нежелательно появленіе ея въ печати: слишкомъ она ужъ запоздала, а за это время такъ многое перемѣнилось и должно перемѣниться въ условіяхъ нашей общественной жизни, да и наша мѣстная, поднадзорная жизнь дала столько новыхъ и довольно интересныхъ фактовъ, что я предпочитаю дождаться лучшихъ условій для печатнаго слова, чтобы двинуть мою корреспонденцію въ новомъ видѣ, значительно измѣнивши и дополнивши ее. Поэтому я сегодня же написалъ въ редакцію «Отечественныхъ Записокъ», чтобы, въ случаѣ полученія моей корреспонденціи, ее никоимъ образомъ не печатали. А теперь инструкціи относительно нашего литературного труда всецѣло убиваютъ его. Одинъ изъ нашей братіи, вычитавъ изъ газетъ о дозволеніи политическимъ административно-ссыльнымъ обращаться съ своими прошеніями въ высшія правительственныя учрежденія минуя промежуточныя инстанціи, захотѣлъ обратиться къ графу Лорисъ-Меликову съ какою-то просьбою; но на почтѣ принесенный имъ пакетъ не былъ принятъ способомъ общимъ для всѣхъ. Тогда онъ обратился къ начальнику губерніи съ запросомъ, насколько достовѣрно вышеозначенное сообщеніе газетъ. По этому поводу отъ начальника губерніи полученъ отвѣтъ въ слѣдующихъ словахъ: «Никакого предписанія отъ г. министра внутреннихъ дѣлъ въ этомъ смыслѣ ко мнѣ не поступило». Интересно, сообщенное газетами извѣстіе чистая ли выдумка, или право „жаловаться" распространяется только на политическихъ ссыльныхъ нѣкоторыхъ губерній.

Наша жизнь въ Минусинскѣ вообще изобилуетъ всякими курьезами. Сообщу на этотъ разъ самоновѣйшій. Одинъ изъ насъ, князь Кропоткинъ [1]), отправилъ въ г. Ачинскъ, гдѣ въ это время по обязанностямъ службы находился жандармскій офицеръ штабсъ-капитанъ Ивановъ [2]), подъ контролемъ котораго состоитъ его переписка, письмо съ двадцатью рублями на имя одного изъ петербургскихъ книгопродавцевъ. По возвращеніи въ Минусинскъ Ивановъ заявилъ Кропоткину, что письмо его съ деньгами сдано

[1]) Олександер Олексійович Кропоткин, брат відомого революціонера-анархіста Петра Кропоткина, адміністративно засланий р. 1876 за „політичну неблагонадійність". Коли він відбув у Сибіру 7 літ, йому набавлено ще п'ять літ заслання. Року 1886-го він дістав дозвіл вернутися в Росію, але натомість сам собі смерть заподіяв. У звістці про це „Восточное Обозрѣніе" писало: „Нѣкогда довольно богатый землевладѣлецъ, князь Кропоткинъ за долгій періодъ ссылки въ Сибирь прожилъ почти все свое состояніе, такъ что послѣ его смерти у него осталось имущества не болѣе чѣмъ на 300 рублей". (Див. у Белоконського, „Дань времени", с. 269).

[2]) Жандара Іванова той самий Белоконський характеризує, як „недалекаго, но хитраго", і каже, що він „на словахъ постоянно выражалъ (політичним засланцям) соболѣзнованіе и, казалось, сочувствіе, что ввело даже въ заблужденіе нѣкоторыхъ, правда, весьма немногихъ товарищей, а на дѣлѣ занимался систематическими доносами и, запугивая Знаменскаго (мінусинського справника), науськивалъ его на ссыльныхъ". („Дань времени", сс. 290—1).

имъ лично въ ачинской почтовой конторѣ, въ удостовѣреніе чего была выдана ему и квитанція, которую, онъ, однако, утерялъ. Между тѣмъ деньги не дошли по назначенію и, какъ оказалось по справкамъ, извлеченнымъ изъ книгъ Ачинской Почтовой Конторы, и вовсе не были отправлены, по крайней мѣрѣ въ теченіе того времени, о которомъ идетъ рѣчь. По этому поводу у Кропоткина съ Ивановымъ было объясненіе, при которомъ я, по приглашенію Кропоткина, тоже присутствовалъ, въ качествѣ свидѣтеля. Объясненія Иванова не показались Кропоткину удовлетворительными и онъ счелъ необходимымъ обратиться къ министру внутреннихъ дѣлъ съ просьбою произвести по этому дѣлу дознаніе, и съ мотивированнымъ въ этомъ смыслѣ прошеніемъ, во исполненіе требованія о соблюденіи инстанціи, явился къ Иванову, какъ своему ближайшему начальнику. „Пока я низачто не перешлю прошенія", былъ первый отвѣтъ Иванова. Хотя прошеніе это все же было принято, но Кропоткинъ, потерявъ должную увѣренность, что прошеніе его пройдетъ черезъ первую инстанцію, дабы отпарировать эту возможность, послалъ еще дубликатъ своего прошенія къ начальнику губерніи, съ просьбою переслать его все же къ министру внутреннихъ дѣлъ. Ждемъ по этому поводу слѣдствія.

О моей жизни въ Минусинскѣ, думаю, ты имѣешь уже достаточныя свѣдѣнія; но какъ для тебя, такъ и для вообще интересующихся теперешнимъ бытомъ политическихъ поднадзорныхъ [1]), сообщаю содержаніе только что полученнаго мною письма. Письмо отъ политическаго административно-ссыльнаго студента Ардасенова. Ссылкѣ его въ Восточоую Сибирь предшествовало пребываніе въ теченіе трехъ съ половиною лѣтъ въ домѣ предварительнаго заключенія, и какое то столкновеніе, происшедшее въ дорогѣ между имъ и инструкторомъ Восточно-Сибирскаго тракта, привело его къ ссылке въ Средне-Колымскъ, городъ, расположенный на р. Колымѣ, самомъ крайнемъ сѣверо-восточномъ пунктѣ Якутской области. Вотъ что пишетъ мнѣ Ардасеновъ: „Въ самомъ „городѣ" нѣтъ марокъ, поэтому пишу Вамъ открытое письмо. Насъ здѣсь девять человѣкъ: я, Ширяевъ, Чудновскій, Рябковъ, Собсовичъ, Зенковъ, Головачевъ, Федоровъ и Новоселовъ. Живется намъ крайне скверно. Не говоря уже о нравственныхъ страданіяхъ, физическія и матеріальныя условія нашей жизни здѣсь—хуже всякого представленія. Ужасный холодъ. Страшный недостатокъ въ самомъ необходимомъ для жизни. На всей природѣ лежитъ печать какого то молчанія, суровой и страшной приниженности. Эта ужасная страна въ эту пору даже не согрѣвается солнцемъ. Оно уже давно не показывается на горизонтѣ. Въ ноябрѣ и генварѣ мы живемъ здѣсь въ сумеркахъ, а въ декабрѣ—въ потемкахъ, безъ солнца".

Письмо это отправлено 4-го декабря 1880 г., ко мнѣ же въ Минусинскъ прибыло 8-го марта текущаго года. Какъ тебѣ понравится такая жизнь, такая каторга, положенная безъ суда?

Поблагодари С. Е. и А. А. за присланныя ими ко мнѣ письма. Скажи С. Е., что я желалъ бы получить отъ нея дополнительныя свѣденія о Галѣ [2]),

---

[1]) Підкреслені слова написано в листі буйнішими літерами. Очевидячки, Ковалевський звертав на них особливу увагу своєї сестри.

[2]) Галя—дочка Ковалевського, що зосталася по засланню його у сестри Ковалевського Н. В. Филиповичевої; потім вона жила в родині Рубісових, а далі у Цвітківських. Що до ініціялів, то, як можна догадуватись, „С. Е." може означати Софію Миколаївну Єгунову, яка дуже цікавилася Галею, «А. А.»—можуть бути ініціяли Олексія Андрієвського, що за нього вже згадувано попереду, а «О. П.», можна напевне думати, означає Ольгу Петрівну Цвітківську, дружину члена київської Старої Громади Цвітківського, який саме під той час переїхав до Петербургу. Щоб розшифрувати ініціяли «К. Ф.», я не маю даних, так само, як і ініціяли одеської кореспондентки Ковалевського „С. Ч.", що від неї лист подано перед цим.

а именно: „по прежнему ли Галя любитъ врать, и вообще что можно теперь сказать о степени добросовѣстности или недобросовѣстности Гали?“ Отвѣтъ долженъ быть вполнѣ правдивый. Кланяйся отъ меня К. Ф. и сообщи ей о моей жизни, что сама объ этомъ знаешь. Скажи ей, отъ меня, что для нея будетъ удобнѣе получать извѣстія обо мнѣ отъ тебя. Ей же, я думаю, вполнѣ удобно писать мнѣ по прежнему. Скажи ей, что мое душевное настроеніе довольно бодрое и я надѣюсь скоро увидѣться съ нею.

Въ виду лѣта и возможности твоей экскурсіи въ деревню, причемъ я остался бы безъ адреса; въ виду того, что О. П. тоже вояжируетъ и можетъ совсѣмъ переселиться въ Петербургъ,—однимъ словомъ въ виду возможнаго затрудненія получать мнѣ своевременно свѣдѣнія о Галѣ, я прошу тебя прислать мнѣ адресъ какого нибудь солиднаго и осѣдлаго обывателя города Кіева. Подъ солиднымъ человѣкомъ я понимаю человѣка лично добросовѣстнаго и, по возможности, стоящаго внѣ всякой политики.

Какъ твое здоровье? Отчего ты мнѣ не отвѣтишь, чѣмъ ты больна?

Прощай! Крѣпко тебя и Галю цалую.

Любящій тебя братъ

Н. Ковалевскій.

PS. 5-го марта насъ, административно-ссыльныхъ, приводили къ присягѣ; 5-го марта я послалъ тебѣ телеграмму съ просьбою „прислать мнѣ немедленно въ Минусинскъ сто пятьдесятъ рублей почтою на мое имя.“ Надѣюсь, что ко времени полученія тобою этого письма я уже буду имѣть вышеозначенныя деньги. Еслибы моя телеграмма затерялась, то съ полученіемъ этого письма немедленно же высылай мнѣ сто пятьдесятъ рублей. Общимъ кіевскимъ добрымъ знакомымъ мой привѣтъ“.

Останній з листів, що є в моїх руках, це лист Ковалевського до „административно-ссыльного Якова Николаевича Шульгина“, в м. Красноярск, позначений також 8-м березня 1881 р. Лист цей найменше цікавий і складається, головним чином, з оповідання про конфлікт кн. Кропоткина з жандаром Івановим. Проте, маємо в йому й деякі відомості про наміри Ковалевського.

«Дорогой Яковъ Николаевичъ! Извините моей надоѣдливости,—такъ починає цього листа Ковалевський.—Возможно, что я стану хлопотать о переводѣ меня въ Красноярскъ. Сообщите мнѣ, насколько дорога жизнь въ Красноярскѣ и въ какой мѣрѣ могъ бы я разсчитывать на заработокъ. Наше минусинское житье, какъ Вы могли уже судить по моимъ прежнимъ къ Вамъ письмамъ, вообще богато „казусами“. Сообщу теперь новѣйшій“,— і далі Ковалевський розповідає про історію шахрайства Іванова з грішми кн. Кропоткина слово в слово так, як розповів він про це в листі до своєї сестри.

ОЛЕКСАНДЕР НАЗАРЕВСЬКИЙ.

ЮВІЛЕЙ КИЇВСЬКОГО УНІВЕСИТЕТУ і СТУДЕНСЬКІ ЗАКОЛОТИ 1884 РОКУ.

Святкування п'ятдесятирічного ювілею київського університету, що відбувалося в супроводі великих студенських хвилювань і цілої низки скандалів, вже двічі було предметом спеціяльних статтів на сторінках історичних журналів післяреволюційного часу.

Стаття О. Бороздіна „Юбилей Киевского Университета“ [1]), що ґрунтується на архівних даних колишніх департаменту поліції й міністерства народньої освіти, стисло переказує тільки „біг подій“, що в супроводі їх відбувався цей виключний обставинами і наслідками ювілей; обіцянка автора „ще повернутися до підсумків ювілею в окремій статті“ [2]) так і залишилася невиконана Що до статті І. Лініченка „Прерванный юбилей“ [3]), яка спиняється головне на скандальній хроніці ювілею, то вона являє собою „спогади“ особи, що була самовидцем далеко не всього того, про що пише. Проте в київському центральному історичному архіві, що об'єднує тепер майже всі архіви колишніх місцевих урядових установ, є і окремі документи, і цілі „справи“, що стосуються до названого ювілею і щей досі не використовані.

Отже метою цієї статті є—на підставі місцевих, київських матеріялів—дати по можливості повний малюнок святкування 50-тирічного ювілею київського університету і зв'язаних із ним дальших подій.

Уперше питання про святкування піввікового ювілею київського університету піднесено на раді університету ще в другій половині 1879 року, коли з метою достойного увічнення його п'ятдесятирічної діяльности окремо обраний комітет визнав за необхідне скласти й видрукувати історію університету та низку инших присвячених йому праць, а потім приступлено поволі до здійснення зазначеної програми [4]).

Що до самого порядку святкування ювілею, то його затвердила рада остаточно 9-го березня 1884 року у такому вигляді: 7-го вересня після панахиди в університетській церкві по імператорах Миколаєві І та Олександрові II, по колишніх почесних членах, професорах і студентах університету, після літургії й молебня, публіці пропонується огляд усіх навчально-допомічних установ університету; 8-го вересня після літургії урочистий акт з привітальною промовою ректора, читанням привітальних адрес, депеш, заяв про пожертви, з оголошенням списку осіб, що їх обрано на почесних членів і удостоєно степеня доктора, з роздачею медалів студентам; увечері передбачалася вечірка для студентів. Крім того, на 9 вересня був призначений обід від міста для депутатів і гостей [5]).

Повідомлення про свята заздалегідь розіслано „по всіх російських університетах, инших вищих шкільних закладах і вчених товариствах, а та-

[1]) „Былое“ 1917, № 3 (вересень), сс. 156—165.

[2]) Ibidem, с. 165.

[3]) „Голос Минувшего“ 1918, № 1—3, сс. 79—92.

[4]) Справа ради київського університету за 1879 р. № 146; Биографический словарь профессоров и преподавателей императорского университета св. Владимира. К. 1884, сс. 1—11.

[5]) Див. протокол засідання ради університету 9 березня 1884 року. Програму ювілейних свят за декілька днів перед ювілеєм друкували в місцевих газетах „Заря“ і „Кіевлянинъ“.

кож по багатьох із чужоземних університетів і вчених товариств“ [1]); крім того, багатьох колишніх студентів запрохано взяти участь у ювілейних святах. В наслідок цього—на урочистому акті прийнято 60 депутацій від ріжних установ, а до дня ювілею одержано понад 100 адресів і привітань та понад 200 телеграм [2]). Взагалі треба зазначити, що не одна тільки університетська адміністрація дбала про можливу зовнішню урочистість і помпезність ювілею, про належний прийом сподіваних численних російських і чужоземних гостей: міністерство народньої освіти „дозволило витратити“ на святкування ювілею 4.000 карбованців, київська міська дума з тією-ж таки метою асигнувала 10.000 карбованців, управління південно-західніх залізниць дало певні пільги колишнім вихованцям університету й депутаціям, що їхали на ювілей, деякі приватні особи пропонували безплатні помешкання для депутів тощо [3]).

Таким чином думка одного з кореспондентів місцевих газет про те, що „всяка установа повинна брати можливу участь у святах і прийомі гостей“ [4]), до певної міри здійснилася.

Тим більш приголомшливе було враження від тих подій, що в зв'язку з ювілеєм сталися не тільки в самому університеті, але й далеко поза його стінами, і „сделались насущным разговором всего города, всего общества, не только в салонах, в гостиных, но даже на улицах, между простым населением“ [5]).

„Радію, що вступлення університету святого Володимира в новий період існування збігається з початком нової ери наших університетів“, писав між иншим міністер народньої освіти Делянов у своїй привітальній телеграмі університетові [6]). Тим часом саме цей збіг ювілею з „початком нової ери“, себто з заведенням нового реакційного університетського статуту, і спричинився до тих хвилювань, що в супроводі їх відбувалися свята, і був їх ґрунтовним тлом. На це виразно вказує й настрій поступової частини студенства, що жваво відбився в низці відозов; про це не раз згадує також жандарський полковник Новицький у своїх донесіннях департаментові поліції та инші офіціяльні особи в свойому листуванні. І коли міністер народньої освіти оголошував, що новий статут мусить „піднести, зміцнити й заплодити розвиток науки в нашій вітчизні“, широкі громадські кола й студенська маса бачили у ньому лише засіб, „що за його допомогою університет і взагалі всяку думку бажають задушити“ [7]): київський університет, що був один із найнеспокійніших і не

[1]) „Юбилейный акт Импер. Университета св. Владимира 8 сент. 1884 г.“ К. 1885, с. 1.

[2]) Ibidem, с. V—X, 26—112, 235—280.

[3]) Про це—в справі ректора університета св. Волод. за 1884 р. № 140 і в замітках місцевих газет. Були, звісно, випадки, коли приватні особи, пропонуючи університетові свої послуги, мали на меті й свою власну користь; так, наприклад, власник „фабрики паленої кави“ Нодзоліні, „бажаючи хоч чим-небудь виказати своє спочуття до святкування 50-тирічного ювілею“, пропонував безплатно каву своєї фабрики та, якщо треба буде, власні послуги для її приготування (справа ректора універс. св. В. № 140).

[4]) „Заря“, 2 вересня 1884 р.

[5]) Справа київського губерніяльного жандарського управління за 1884 р. № 17, арк. 277 (донесіння начальника управління полк. Новицького департаментові поліції).

[6]) Юбилейный акт, с. 4.

[7]) З прокламацій.—Цікаво, що в київських газетах новий університетський статут друкувався якраз перед ювілеєм: 1-го вересня в газеті „Заря“ були надруковані „основні риси“ його в переказі столичних газет, з 4-го почалося друкування (частинами) повного тексту статуту в газетах „Заря“ і „Кіевлянинъ“.—Нагадаємо тут, що незадоволення студентів новим статутом більш-менш виявлялося й по других університетах; між иншим, начальник харківського губ. жанд. управління писав Новицькому 13-го вересня 1884 р.: „Агентурными путями дознано, что среди студентов здешнего университета и ветеринарного института происходят сборища по квартирам, на коих обсуждается новый университетский устав, причем студенты низших курсов предполагают, при об'явлении им официально нового устава, заявить самыми серьезными беспорядками о своем неудовольствии“ (Справа київ. жанд. упр. 1884 р. № 17, арк. 140).

дуже давно перед ювілеєм уже пережив декілька великих хвилювань (наприклад, у березні 1878 року), не міг залишитися байдужий і спокійний „під скрутну хвилину, що її переживало все російське громадянство“, коли „на все чесне піднято утиск, закривалися один по однім найкращі російські часописи, з бібліотек виключалися найкращі книжки[1]), коли запроваджувався статут, що нищив і без того скромну університетську автономію та надавав життя ненависній для студентів інспекції. Становище ускладнялося ще тим, що запровадження нового статуту загрожувало „чисткою“ університетів і заміною популярних, але не досить „благонадійних“ політично професорів иншими— „благонадійними“—за призначенням, причому в Київі, нещодавно перед ювілеєм, із розпорядження міністерства народньої освіти звільнено доцента Мищенка, саме як політично „неблагонадійного“[2]).

Нарешті, що до питання про саме свято та розмір і характер участи в ньому студентів, то університетська адміністрація й куратор шкільної округи припустили тут низку помилок і нетактовностів, а це ще більше згустило й без того вже напружену атмосферу взаємного недовір'я й неприязни поміж студентами і університетською владою в особі надто непопулярного ректора університету М. К. Рененкампфа; в ньому студенти бачили не стільки професора, вченого, скільки „ловкого дельца“, головного представника університетської „клики совместителей“ (він був членом ради декількох банків, відігравав значну ролю в міському самоврядуванні, року 1875-го був обраний на міського голову на чотири роки), і дуже влучно прозвали його „хитрою лисою“[3]).

Сам київський генерал-губернатор Дрентельн признавався після, що „в ненависти и недовольстве к ректору далеко не последнее значение имели личные свойства и отношения к студенчеству самого действительного статского советника Ренненкампфа“[4]).

Перші, ще не зовсім виразні підозріння загальної й університетської адміністрації про можливі студенські виступи знайшли відгук у донесінні начальника жандарського управління полк. Новицького департаментові поліції від 26-го серпня 1884 р. Повідомивши про затверджену від ради університету програму наступних свят, він указує, що партія ліберальних професорів розповсюджує серед студентів чутки, що „звільнення доцента Мищенка виходило й залежало“ від впливу ректора Рененкампфа; тому підчас виголошування ректором привітальної промови на акті можливі „выражения личного неудовольствия против него в форме возгласов, свистков или „шиканья“; к числу профессоров университета, далеко не разделяющих увольнение доцента Мищенко, относятся Лучицкий, Хржонщевский, Антонович, Кистяковский, Афанасьев, Козлов“[5]). Про будлі-які „гучні демонстрації протиурядового характеру“ з боку ліберальної партії у нього „позитивних відомостів“ нема.

Проте, вже з перших чисел вересня події почали рости швидким темпом, причому значну ролю, ролю олії, що її підливають у вогонь, відіграло саме питання про студенську вечірку й взагалі участь студентів у святкуванні ювілею. В свій час цьому питанню дуже багато місця приділило просторе „урядове повідомлення“ про київські студенські заколоти, яке вважає за „недоречний і шкідливий“ самий звичай, що має місце по деяких університетах,—запрошувати для обміркування студенських свят самих студентів, і всю вину перекладає на студентів, що для них, мовляв, кінець-кінцем важ-

[1]) З студенської прокламації.

[2]) Про це є особлива „справа“ в архіві к. київського університету.

[3]) Див. його характеристику в статті Ліниченка „Прерванный юбилей“: „Голос Минувшего“, 1918, № 1—3, с. 79.

[4]) Справа канцелярії к. київ. ген.-губернатора за 1884 р. № 157.

[5]) Справа жанд. упр. за 1884 р. № 17.—Основна частина донесіння надрукована Бороздіном: див. назв. статтю, с. 158—159.

лива була „не вечірка, не вхідні квитки, а загальна перешкода офіціяльній програмі свята“ [1]). Цю урядову версію почасти доповнюють, а почасти й поправляють спогади, що дійшли до нас, та документальні архівні дані. З цього боку особливої уваги і, нам здається, довір'я заслуговує витяг з приватного листа, що є в справах київ. губ. жанд. управління, де автор, очевидно студент, викладає свойому товаришеві, також студентові, історію приготувань до ювілею і переговорів ректора зі студентами [2]):

„Опишу тебе о началах приготовления к празднеству юбилея.—читаємо в цьому листі.—Ректор приглашает несколько студентов из представителей общества вспомоществования и заявляет следующее: на пожертвованные Думою деньги он желает устроить вечеринку для студентов 200—300 душ по приглашению; здесь можно будет попить, попеть, потанцовать и пр. в этом роде, в помощники себе он приглашает всех представителей общества вспомоществования и их кандидатов. Так составилась комиссия, приступившая к выработке программы вечера. Программа была приблизительно такова, после настойчивых пререканий комиссии с ректором: в вечеринке участвуют все студенты, комиссия должна распоряжаться деньгами и билетами (имеет право приглашать из гостей кого желает), приглашает хор Лысенка, который будет исполнять различные славянские песни: русские, малорусские, польские, чешские и пр.; ну, дальше приобретено должно быть 12 бочек пива, соответствующее количество вина и проч., но водки поменьше. Комиссия рассылает пригласительные телеграммы многим лицам, более или менее известным (Щедрину, Михайловскому, редакторам „Слова“ и „Діла“ и др.), получает от некоторых ответы с обещанием приехать. Все это было 1, 2 и 3-го сентября. Раздавались билеты на вечеринку и на акт, причем на акт было ограниченное число билетов, под тем предлогом, что не будет мест. К этому времени с'ехалось студенчество. Первое внимание обратило, конечно, на юбилейный вопрос. Комиссия составляет какие-то программы, но кто избирал самую комиссию? Ведь студенты ее не избирали и не уполномачивали, следовательно, члены ее самозванцы. Комиссия в виду этого обращается к ректору с просьбой—позволить в университете сходку для выбора и поверки комиссии, обещая не разбирать на сходке других вопросов, кроме этого. Ректор соглашается. На другой день запираются все аудитории и входы в университет, между прочим и аудитория, где готовился хор Лысенка. Комиссия заявляет ректору, что она не вправе действовать, что ее называют самозванною и что она при таком обороте отказывается от своей деятельности. Ректор на это заявляет: „если так, то я найду вместо вас повара и лакеев“. Прекращается раздача билетов на вечеринку и на акт, так что у студентов отнято право присутствовать на акте (за небольшим исключением). В виду этого решили совсем не принимать участия ни в каких празднествах, и билеты были уничтожены“.

Проти точности урядового повідомлення говорить ще такий „факт, констатированный предварительным следствием“, як писав згодом ген.-губернатор Дрентельн міністрові внутрішніх справ гр. Толстому: „Программа вечера, выработанная совместно ректором и студентами, была утверждена первым из них; студенты признаны были распорядителями хозяйственной и музыкально-литературной части вечера, им передано было для раздачи по их усмотрению 1900 билетов на вечер, и те же студенты вполне ручались за порядок и спокойствие. Только тогда, когда студенты обратились с просьбою, чтобы товарищам их предоставлено было право утвердить их уполномоченными, и на это последовал отказ ректора, начались замешательства и волнения“ [3]).

З приводу конфлікта студентів з університетською адміністрацією, що визначився у перших числах вересня, полк. Новицький телеграфував 4-го числа департаментові поліції вже більш певно, що може бути з боку студентів під час ювілею заколот, як вираз незадоволення проти нового університетського статуту, і що куратор шкільної округи й університетська адміністрація „вживають можливих запобіжних заходів“ [4]). Які це були заходи, ми дізнаємося з

[1]) „Правительственный Вѣстникъ“ № 215 (2 вересня 1884 р.). Передруковано в газеті „Кіевлянинъ“ 1884 р. № 217 (3-го жовтня).

[2]) Справа жанд. управління 1884 р. № 17, арк. 284 і 286: „Выписка из письма с подписью Адр..., из Киева, от 14 сентября 1884 года, к студенту 2-го курса физико-математического факультета Аркадию Дмитриевичу Георгиеву в С.-Петербург“. Цей самий момент освітлює й студенська прокламація від 4-го жовтня (у цій-же справі), якої текст подаємо повністю нижче, на сс. 240—241.

[3]) Справа канцелярії к. ген.-губернатора за 1884 р. № 157.

[4]) Справа № 17, арк. 18 (телеграма надрукована в статті Бороздіна).

запису Новицького оливцем на чорнетці допіру цитованої телеграми: „В здании университета выставлены 4-го сентября следующие об'явления и распоряжения: 1) Юбилейный комитет решил прекратить видачу билетов для студентов впредь до особого распоряжения попечителя; 2) сходки студентов в здании университета строго воспрещаются: нарушившие это распоряжение будут подвергнуты взысканию".

Четвертого-ж вересня, як каже урядове повідомлення, знайдено в університеті й відозву, „що під'юджувала студентів до заколоту". „Запобіжні заходи", вжиті адміністрацією, викликали нове обурення й гострий протест з боку студентів вже другого дня, і про це й поспішили повідомити Петербург не тільки Новицький, але й куратор шкільної округи Голубцов, і губернатор Гудим-Левкович[1]).

Події п'ятого вересня виставляються в такому вигляді.

Зворушений настрій студентів був помітний з самого ранку, при чому знов розповсюджувалися відозви з указівками на те, що зараз не час радіти, що „комісія з сімох нікому невідомих студентів, набраних Рененкампфом, служить заслоною й знаряддям" у його руках, вона є „фальсифікація громадської думки студентів", „нахабне шахрайство", що за нього у ректора треба „вимагати справоздання", а комісію віддати під суд; студенти гадали, що матимуть змогу „заявити про свої думки", „хоча скільки-небудь висловитись", але Рененкампф тільки „морочить студентів", бажаючи „обернути ювілей університету в негідну комедію"; відозва говорить: „начальство наше тільки крутило, обдурювало нас, в останню-ж хвилину з безцеремонною, ганебною нахабністю запропонувало нам „випити й закусити". Невже хто-небудь піде на таку безсоромну пропозицію?" В кінці однієї прокламації виразно заявлялося: „Ми мусимо висловитися. Ми з'явимося на акт, не вважаючи на заборону, і ми маємо на те право: ми студенти". З цією метою прокламація пропонувала зібратися в день акту перед університетом, „вимагати пропуску до актової залі і вживати для цього всіх заходів"[2]).

У такий гострий момент, коли студенство було й без того схвильоване, до університету з'явився куратор шкільної округи Голубцов, що рішив допустити на акт „тільки тих студентів, які одержать на те окреме розпорядження начальства". Коли куратор вийшов з університету, до нього підійшов натовп студентів чоловіка 500—600, „деякі з ломаками, і досить прикро з ним розмовляли всім натовпом"; а коли він „поспішив утекти, то був обсипаний непристойними викликами й свистом"[3]).

Випровадивши голову шкільної округи, натовп студентів став «викликати» ректора, який був у той час також в університеті, і якого становище стало таким чином «гірше за кураторське». Наказавши зачинити всі двері й прочекавши в цій облозі «декілька годин», Рененкампф вийшов з університетського будинку манівцями, взяв візника й непомічений виїхав додому.

Після подій 5-го вересня куратор «остаточно вирішив», «уникаючи заколоту, що може бути», під час ювілею жодного студента не впускати не тільки в залю урочистих зібрань, але навіть у будинок університету». Вечірку для студентів, що її задумано і що для неї правління університету вже було призначило напередодні, правда, досить скромні кошти, також скасовано[4]).

[1]) Див. у Бороздіна, с. 159—161.

[2]) Справа жанд. упр. № 17. Стаття Бороздіна, сс. 161—162.

[3]) Донесіння Новицького (надруковано у Бороздіна, с. 160). Урядове повідомлення переказує цю сцену в дуже зм'якшеній редакції: 200—300 студентів, коли куратор спитав їх, чого вони хочуть, „довго уперто мовчали", потім сказали, що хочуть знати, чи пустять їх до залі в день ювілею; на це була дана така „педагогічна" відповідь: „пускатимуть, якщо ви своїм поводженням заслуговуватимете".

[4]) В дуже просторому донесінні куратора міністрові народньої освіти від 19-го вересня, що воно відбилося в „урядовому повідомленні" про заколот студентів під час ювi-

З огляду на те, що лекцій ще не почато (а справді — з побоювання можливих сходок), будинок університету був зачинений. На день ювілею університетська адміністрація й куратор прохали місцеву владу зміцнити заходи догляду й охорони університету, куди всі входи, крім головного під'їзду, мали бути зачинені; прохали також ужити поліцейських заходів, щоб студенти не збирались більш на майдані перед університетом.

У своїх донесіннях за 5 вересня до Петербургу і київський губернатор Гудим-Левкович, і начальник жандарського управління Новицький «незадоволення, що виявилося серед студенства й професорів (ліберальної партії)», з'ясовують запровадженням нового університетського статуту і звільненням доцента Мищенка. Новицький, крім того, доносив, що «загальний голос відносить агітацію серед студентів—у розумінні несприятливому для ювілейного свята—до професора Хржонщевського, а також Антоновича, Лучицького й Кістяковського», пояснюючи, що «Антонович і Лучицький виїхали сами з Київа», так само, як Мищенко й колишній помічник проректора Сасько, звільнений недавно «за выслугою лет». Що до куратора Голубцова, то він у свойому донесінні багато не тільки зм'якшив, але й замовчав зовсім: «Студенти,—писав він,—на сходку збирались, але сходки не було, моя присутність перешкодила[1]); після цього коло 500 студентів стояли біля приходу, на університетськім майдані... заколоту не робили, але довго не розходились[2]), і т. д. Цікаво, що коли другого дня до Київа посипалися телеграми з департамента поліції й міністерства народньої освіти з проханнями, розпорядженнями й наказами «всіма законними способами» і «рішучими заходами», «через поліцію й військо» припинити університетський заколот, міністер народньої освіти Делянов відповів на повідомлення Голубцова такою телеграфною реплікою: «Прохаю донесінь згідних із дійсністю». Очевидно, донесіння куратора особливого довір'я у міністра не викликали[3]). Відчуваючи це, куратор шкільної округи, «тайный советник» Голубцов спішить виправдатися перед міністром тим, що в донесіннях про заколоти поза стінами університету «полнота действительности невозможна, ибо она для него неуловима» (sic!): він сам одержує відомості від поліцейської влади. Одночасно він сам робить спробу «уловить полноту действительности», і відповідаючи на підозріння Делянова щодо агітації серед студентів професора патології Хржонщевського, посилає йому таку єдину в свойому роді телеграму: «Прошлое Хржонщевского имеет недоброе направление, поэтому удаление его из университета желательно. Что Хржонщевский при своем влиянии на студентов имеет большую долю ответственности за настоящие беспорядки, нет ни малейшего сомнения, но он всегда так ловко ведет подобные дела, что улик положительных представить невозможно. Уже одно, впрочем, положительно верное, что Хржонщевский все лето на даче ходил в малороссийской рубашке, окруженный студентами, делает поведение его предосудительным и вредным»[4]).

лею, говориться про $2^1/_2$—3 тисячі „на вечірку для студентів" з загальної суми 4000 карбованців (справа управління київ. шкільної округи 1884 р. № 14, част. 1); проте в протоколах засідань правління університету читаємо: „выдать помощнику проректора Левицкому на устройство вечера для студентов, имеющего быть 8-го сего сентября, по поводу юбилея университета, 200 рублей из 4000 р., разрешенных департаментом министерства народного просвещения на расходы по празднованию юбилея" (4 сент.); „для духовенства, имеющего служить молебствие в университетской церкви по поводу юбилея, 7 сентября с. г., устроить завтрак, на что ассигновать 400 р. из специальных средств университета" (23 августа).

[1]) Ми знаємо з надрукованої нижче студенської відозви, що це не так: сходка все-ж таки була.

[2]) Бороздін, назв. стаття, с. 160 (Оригінал у справі управління київ. шкільної округи за 1884 р., № 14).

[3]) Бороздін, с. 162—163.

[4]) Справа упр. київ. шк. округи 1884 р. № 14, ч. 1—дві телеграми від 7 вересня.

Наступний день у житті університету, 6 вересня, пройшов узагалі спокійно, і про це ввечері того-ж дня Новицький телеграфував у департамент поліції: «В четверг в полдень студенты, в числе двухсот, были около здания университета, и по приглашению полиции тотчас разошлись спокойно, оставив на столбе воззвание, возбуждающее против ректора, приглашающее восьмого сентября около часу дня к университету для демонстрации. День прошел спокойно». Урядове повідомлення додає до цього, що студенти, одійшовши від університету, «перейшли з майдану до Ботанічного саду, де й відбулася величезна сходка». Що-ж до нової відозви, що її випущено 6-го вересня, то ми дозволимо собі навести її сповна, як досі ніде не оголошену [1]):

„Господа! Для ректора, видимо, необходима декорация из студентов на акте, с этою целью он придумал новый подвох, которым хочет еще раз нас одурачить. Ренненкампф намерен предложить студентам, по их выбору, пустить депутатов от курсов на акт. Этой quasi уступкой он хочет и невинность соблюсти, и выгоду приобрести. Товарищи! не поддадимся предложениям хитрой лисы, вспомним, сколько раз он нас обманывал! В настоящую минуту всякие компромиссы, какие бы они ни были, для нас будут позором. Или все, или ничего! Будем же стоять твердо на постановлениях сходки 5-го сент.: a) отказаться от всякой солидарности с официальной программой празднеств, b) все билеты на таковые считать недействительными, c) собраться в день торжественного акта перед зданием университета для демонстрации.

Итак, 8-го сент. в половине 1-го все должны быть на месте".

Настало нарешті довгождане 7 вересня — перший день ювілейних свят, що їм судилося від самого початку й до кінця проходити в таких незвичайних, виключних обставинах. «Університет без студентів немислимий, але таким став одначе київський університет на свойому ювілеєві... на диво всім, особливо чужоземцям», писав Іван Аксаков опісля, не без дотепности полемізуючи з урядовим повідомленням про київські події [2]). Дійсно, університетська адміністрація за допомогою поліції вжила всіх заходів для того, щоб жадна студенська (і вже тому неблагонадійна) істота не пройшла до будинку університету. На розі Бібіковського бульвара й Великої Володимирської улаштовано першу «заставу»: «тут біля рухомої огорожі, що знималася при переїзді парних екипажів високопоставлених гостей, стояла всіляка сторожа, кінна й піша, квартальні доглядачі й навіть сами пристави», що розглядали вхідні й запросні квитки і пропускали публіку з квитками «на тротуар, поза мотузяну огорожу». Біля входу до університету і в його вестибюлі улаштовано другу «заставу» — з проректора університиту з його помічниками, швайцара й служників, причому навіть проректор «перебував там не так для почесної зустрічи гостей, як з метою поліцейської контролі». Так, проректор Паульсон, професор зоології, не пропустив до залі І. О. Лініченка, автора спогадів про київський ювілей, тільки тому, що той був «в сюртуке, а не во фраке» (вимагання-ж «фрака» було, очевидно, мудрим винаходом університетської адміністрації в боротьбі з неблагонадійним елементом). Ця друга «застава» була причіпливіша від першої, тому що ректор «наказав не пускати не тільки студентів, але й тих запрошених квитками осіб, що тільки подібні до студентів»; занадто пильні служники дозволяли собі навіть декого штурхати. Принайменш, один з тих, що був цього дня в залі університету, каже, яку він почув образу й обурення, «испытав выталкивание себя педелями из университета, увидев тоже самое в отношении своих бывших товарищей и других лиц («по распоряжению г. ректора», как при сем говорили)» [3]).

«Большая университетская зала была полна народу», але після подвійного фільтрування всіх, що входили по квитках, у ній важко було знайти хоча одного студента. Багато колишніх студентів і гості питали один одного: «де студенти, покажіть їх», і дізнавалися, що студентів у будинку нема, що вони

[1]) Справа жанд. управління № 17, арк. 199.
[2]) „Русь" 1884, № 20 (від 15 жовтня).
[3]) Справа жанд. упр. № 17, арк. 88 звор.

«на вулиці». Одні дивувалися, другі обурювались, але навряд чи хто-небудь уважав таке явище за нормальне[1]). Після церковної відправи, що її призначено за офіціяльною програмою, запропоновано сніданок, причому й тут— з боку впорядчиків ювілею—об'явилася надмірна догідливість до одних, поважніших гостей, і найповніша безцеремонність, зневага до других, простіших. «Избранных» залишили в кімнаті з чудово сервірованим столом і делікатними винами та ізолювали від решти, зачинивши двері, що їх пильно охоронялося, а гості рангою нижче опинилися в великій бібліотечній залі, де на особливих столах-шахвах впоряджено немудру закуску: оселедець, ковбаса й горілка.

Такий самовільний поділ на «чистих» і «нечистих» остаточно роздратував багатьох, тим більше, що «за музыкантским столом», як висловлюється один з обминутих, опинилися не тільки простіші гості, але й депутати від ріжних університетів, у тому числі професори празького університету Любке й Рачке. Тільки в кінці сніданку, коли почалися тости за столом високопоставлених гостей, заказані двері розчинилися, щоб дати можливість «меньшой братии» «своїми голосами зміцнити привітальні гукання». «Але ми в нашому настрої— розповідає самовидець—готові були скоріше кричати: pereat, ніж ура». Багато тостів уже проголошено й зустрінуто більш-менш спочутливо. І ось ректор університету, вставши й піднявши порожній бокал, звернувся до всіх присутніх: «Господа, теперь выпьем за воспитанников нашего университета»...— «стоящих на улице. Ура!» голосно перехопив його другий голос.

«Взорам представилась немая картина: «хитрая лиса» стояла с поднятым бокалом, возле него стояли тоже с поднятыми бокалами, а сидевшие генералы держали бокалы у рта, приготовившись пить... Никто не ожидал подобного пассажа, и прошла добрая минута, когда стали, молча, ставить бокалы на стол: крикнуть «ура» и выпить бокал никто не решился... С каким лицом Ренненкампф обернулся ко всем сидевшим генералам, и как они в тот момент могли смотреть на него—пусть дополняет воображение».

Так оповідає про це сам винуватець «пассажа», що його не передбачала офіціяльна програма свят[2]).

З наказу генерала-губернатора Дрентельна, в присутності якого це все вчинилося, особу порушителя порядку встановлено, і його самого ранком другого дня доставлено до Дрентельна «для об'ясненій». Виявилося, що він був син художника Рокачевського, колишній студент київського університету, що деякий час служив у канцелярії генерала-губернатора і таким чином був йому особисто відомий. На пояснення свого вчинку він сказав, що був не зовсім тверезий і, крім того, хотів зробити ректорові неприємність, щоб віддячити за ті неприємності, що їх довелося йому зазнати при вході до університету (не дивлячись на квиток, його не хотіли пускати). Викрутився Рокачевський дуже легко: йому наказано два дні не виходити з дому. Можливо, що в даному разі генерал-губернатор поставився до нього м'якше, як до свого колишнього службовця, а може він до певної міри й виправдував його. Принайменше, ще один із самовидців вибрику Рокачевського, І. Л. Лініченко, рішуче заявляє про себе й инших: «Більшість із нас, хоч і нездатні до скандалу, потай спочували скандалістові, – бо він тільки голосно висловив те, що ми самі собі повторювали під час тосту ректора»[3]).

[1]) Ibidem, арк. 83 звор.

[2]) Справа жанд. упр., лист І. Рокачевського до професора В. Б. Антоновича. Див. також статтю Лініченка.

[3]) „Голос Минувшего", 1918, № 1—3, с. 85.—Полк. Новицький наводить увесь цей епізод у свойому просторому донесінні департаментові поліції від 9 вересня, як доказ „безпредельной доброты и снисходительности генерал-губернатора, как человека, которая не могла не отразиться на происшедших беспорядках и о которой он не считал себя вправе умолчать" (справа № 17).

Сидячи під «домашним арестом», невгомонний Рокачевський написав довжелезного листа, з викладом усеї цієї історії, до професора В. Б. Антоновича—з метою, як він висловлюється, «распространить между университетской коллегией профессоров и между студентами и другими знакомыми и с точностью изложить происшедший с ним случай, о котором в городе распространились разноречивые слухи». В тих писаних поясненнях, що їх прийшлося йому двічі давати жандарському управлінню з приводу зазначеного листа до професора Антоновича, Рокачевський між иншим говорить і про той «неуважительный тон», у якому він писав за ректора університету, при чому знов характеризує його дуже непохвальними рисами. «Название «хитрой лисой» не мое, а всеобщее», каже він. «В отношении г. Ренненкампфа тон в моем письме отличается неуважительностью. Но признаюсь, что это не мой тон, я его слышал отовсюду, начиная с того времени, когда Ренненкампф заправлял городским хозяйством и строил Думу. Хитрым и ловким человеком я сам его видел на думских заседаниях». Переходячи далі до питання, чому Ренненкампф не хотів пускати студентів до університету, Рокачевський каже, що ректор був-би правий, «если бы а) студенты хотели освистать рескрипт государя императора (о существовании рескрипта не знали до самого прочтения его), б) хотели пригласить Мищенко и Шкляревского[1]) и устроить демонстрацию, в) хотели возвращения Саська[2]), г) хотели не пустить силой г. обер-прокурора[3]), д) требовали почетного диплома Крашевскому[4]), е) хотели убить г. ректора, в доказательство чего он показывал пули и дробь в ставнях[5]) и т. п. Если хоть вполовину есть тут правда,—закінчує він,—то лучше закрыть университет; но студенты божатся и клянутся, что ничего подобного не хотели требовать».

Хоча несподіваний вигук Рокачевського примусив поспішити з закінченням сніданку, що завершував програму першого ювілейного дня, і стурбував багатьох присутніх, усеж-таки вважалося, що день закінчився добре; в такому розумінні Новицький і телеграфував до департамента поліції. Лише пізніше урядове повідомлення оповідало, що під час церковної відправи й сніданку, коли поліція захищала (за вказівками ректора) входи до університету, «проти будинку 1-ої гімназії (де була кватира куратора) без перешкоди зібрався величезний натовп студентів». Вигуки, що лунали в цьому натовпі, не віщували нічого доброго; там голосно говорили, що «сьогодні не наш день, а завтра ми себе покажемо».

І дійсно, наступного дня студенти «себе показали».

8-го вересня, що в офіціяльній програмі намічено головним днем ювілейних свят з урочистим актом у присутності високопоставлених осіб, почесних гостей і депутацій (між ними й чужоземних),—в дійсності стало днем найбільших скандалів і заколотів, що відбулися під час цього безщасного ювілею.

Бурхливі події цього дня почалися ще ранком, удосвіта, коли не вва-

---

[1]) О. С. Шкляревський—професор на катедрі медичної фізики.

[2]) У свойому просторому донесінні міністрові народньої освіти про заколоти (19 вересня № 45) куратор шкільної округи вважає, що була ще часткова причина, яка перед ювілеєм збільшила загальне незадоволення студентів: це—звільнення в травні місяці 1884 року помічника проректора Саська, що вислужив 25 років. Самого Саська він характеризує так: „человек очень расторопный, имевший постоянные близкие связи с хохломанами вообще и с студентами Малороссами в частности. Сасько имел несомненно среди студентов друзей, влияние и держал себя очень двусмысленно. Многие члены совета считали его прямо неблагонадежным“ (Справа управління шкільної округи, 1884, № 14, ч. 1).

[3]) Побєдоносцева.

[4]) І. Аксаков („Русь“ 1884, № 20) мав відомості „о почетном пригласительном билете, адресуемом «польскому писателю Крашевскому в тюрьму».

[5]) Лист Рокачевського писаний після нападу на кватиру ректора.

жаючи на поліцейську охорону, а може—як були потім чутки—саме через неї,—вхідні двері в домі ректора вимазано смолою, дьогтем і облито нафтою, «що затекла навіть у сіни» [1]). Не затримано нікого, і ми не знаємо, які фактичні дані дозволили жандарському полковникові Новицькому проти прізвищ двох притягнутих у справі про заколоти студентів—Миколи Петровського й Олександра Сидоренка, сина київського професора,—написати: «В ночь с 7-го на 8 сентября вымазали под'езд дома ректора университета дегтем, нефтью и экскрементами» [2]).

Щодо самої програми урочистого ювілейного акту в будинку університету, «куди студентів не допущено» за винятком тільки напевне «благонадійних» або тих що одержували медалі, то вона була, кажучи словами Новицького, «исполнена вполне благополучно, и порядок буквально ничем нарушен не был». Але ще перед початком з'їзду на акт, великий натовп студентів і цікавих зібрався на розі Бульварної й Великої Володимирської вулиць, і вони випроваджали «со свистом, криком и бросаньем даже камней и поленьев экипажи генерал-губернатора, попечителя и обер-прокурора синода Победоносцева» [3]).

Як повідомляє один приватній лист із Київа від 20-го вересня, «толпа студентов 8 сентября, предводимая полицией (которая бежала впереди и разгоняла извозчиков и посторонних, которые шли серединой улицы), с песнями потянулась по Крещатику, дошла до Александровской улицы, повернула на Костельную и здесь, запев гимн «Боже, царя храни», заставила полицию обнажить головы. С Костельной двинулась на Владимирскую и снова вернулась к тому месту, откуда началось шествие. Дано было знать Дрентельну, что студенты снова собрались около университета, чтобы проводить после акта некоторых из гостей. Были отправлены казаки, и студенты, узнав об этом, разошлись» [4]).

Донесіння жандарського полковника Новицького (9 вересня) директорові департамента поліції додає до цього ще ось що: «О собравшейся толпе было докладываемо генерал-губернатору, сидевшему на акте в здании университета, и его высокопревосходительство через начальника штаба генерала Косич, передал губернатору, чтобы «обойтись помягче и уговорить толпу разойтись». Губернатор оставался в нерешительности, как действовать, хотел итти уговаривать толпу, но полициймейстер доложил, что толпа сама разойдется и ничего не будет. Полициймейстер Мастицкий даже лично не ездил к толпе, ходившей по городу с криком, оставался все время в здании университета, а послал своего помощника Живоглядова, который, быв обруган, вернулся, а толпу уговаривали разойтись некоторые пристава и полицейские,

[1]) Урядове повідомлення.

[2]) Справа жанд. упр. № 17: „Именной список студентов университета святого Владимира и частных лиц, участвовавших в происшедших беспорядках 8 сентября, составленный по сведениям и указаниям, собранным киевским губернским жандармским управлением".—Новицький, справді, посилається тут (з приводу Петровського й Сидоренка) на „негласный агентурный источник", але ми знаємо, що таким для нього часто були анонімні листи.

[3]) Донесіння Новицького департаментові поліції від 9-го вересня № 3155.

[4]) Справа жанд. упр. № 17: „Выписка из письма без подписи, из Киева, от 20 сентября 1884 г. Ивану Антоновичу Плавскому, в Динабург, для передачи в именье Жвирино, Николаю Осиповичу Станкевичу".—З краю цього випису рукою Новицького прописано оливцем: „В действительности так и было. Во главе полиции находились: помощник полициймейстера Живоглядов и несколько участковых приставов, которые по распоряжению полициймейстера сопровождали толпу во время шествия последней по городу, и только благодаря этому прикрытию толпа беспрепятственно совершала шествие. Впоследствии, по выходе толпы на Б. Владимирскую улицу, буяны за что-то не помирились с представителями своей охраны и обругали последних площадною бранью. После этого полицейские власти оставили буянов".—Так само демонстрацію 8-го вересня малює й урядове повідомлення.

которые были в таком незначительном сравнительно числе, что и думать невозможно было, чтобы они могли сдержать толпу от всяких насильственных действий, каковые могли быть предприняты. Со стороны полициймейстера Мастицкого... были все действия полны пассивности, соединенной с непростительной нераспорядительностью, доходящей до бездеятельности».

З приводу вуличної демонстрації, що її відгуки так чи инакше доходили до університету, закінчення акту—за нарадою місцевої влади—доводилося трохи прискорити, і після цього публіка почала роз'їжджатися, а жандарський полковник Новицький, «видя безучастное (закреслено: отношение полиции) и тяжелое положение попечителя учебного округа, ректора и проректора университета в здании университета, собравшихся в отдельную комнату, выбрал удобный момент и вывел их под своей личной охраной из здания, указав на путь и направление к квартирам, более обеспеченное в отношении неприкосновенности их личностей,—и по этому пути они возвратились домой благополучно»[1]).

Проте на цьому лихі пригоди історичного дня 8-го вересня ще далеко не скінчилися: увечері на кватиру ректора зроблено напад натовпу студентів і «разночинцев», а це викликало нові величезні скандали—вже без усякої участи студенства. Дозволимо розповісти про це самому начальникові жандарського управління Новицькому, користуючися знов тим самим його вельми просторим донесінням до департаменту поліції від 9-го вересня. Це донесіння заслуговує на особливу увагу, найперше тому, що полковник Новицький дуже близько стояв до всіх подій тих пам'ятних днів уже згідно з характером і обов'язком своєї посади, багато бачив і чув безпосередньо, особисто на місці, і своє донесіння писав під свіжим враженням тих недавніх подій, яких самовидцем він був[2]); з другого боку, саме на цьому донесінні ґрунтується «всеподданнейший доклад» про київські події, що подав 15-го вересня 1884 року міністер внутрішніх справ, граф Д. Толстой, Олександрові III, що залишив на докладі свою цікаву резолюцію[3]).

„В дополнение депеши моей, отправленной в ночь с 8 на 9 сентября, имею честь донести вашему превосходительству: Вечером, 5 сентября я, прибыв к г. киевскому губернатору, доложил ему об имевшихся у меня сведениях, из секретного источника, о готовящихся со стороны студентов демонстрациях в дни юбилейного торжества университета и доложил ему также о могущих быть нападениях на квартиры ректора Ренненкампфа и попечителя учебного округа, после резкого обхождения утром в этот день толпы студентов у здания университета с попечителем и вызова из здания ректора, который не вышел и принужден был отправиться домой окольным путем. В это же время прибыл к университету киевский полициймейстер Мастицкий, который выразил полное свое незнание даже о том, что происходило утром у здания университета с попечителем, на чем его остановил губернатор, при этом полициймейстер докладывал губернатору в духе успокоительном, добавляя, что университетское начальство усиливает положение дел и настроение студентов и что хотя озлобление против ректора существует большое, но что оно выразится впоследствии после торжества. Несмотря на это д. с. с. Гудим-Левкович приказал полициймейстеру охранять квартиру ректора, но охрана была столь производима небрежно и бесповерочно, что повлекла за собою совершенно безнаказанное вымазывание под'езда дома ректора, в ночь с 7-го на 8 число, нефтью и дегтем. Полициймейстер об'ясняет этот случай тем, что поставленный им городовой отлучился от дома ректора, а последний заявляет, что при выходе его и его сына с квартиры, они не видели полицейского в ночное время. Этот случай вызвал новое настояние со стороны губернатора усилить охрану дома ректора, но и на этот раз охрана была такова, что она повлекла за собою ночное 8-го числа в 8-м часу вечера нападение на дом толпы, по свисткам собравшейся, причем никто не задержан, несмотря на то, что в распоряжение полициймейстера были отданы жандармская команда и сотня казаков, причем

[1]) Справа жанд. упр. № 17.

[2]) На кінці донесіння він прохає директора департаменту поліції „отнестись снисходительно к изложению настоящего донесения, которое было составлено... на утро после ночи, проведенной без сна".

[3]) Витяг з докладу надрукований у статті Полякова „Царь-Миротворец" („Голос Минувшего" 1918. № 1—3); там і резолюція Олександра III.

имелась у него в постоянном распоряжении и полицейская конная городская команда, и при этих силах и средствах, я полагаю, возможно бы было задержать хоть одного из толпы, бросившейся на дом в числе 300 человек по показанию полицейского, который стоял у дома ректора и, увидя нападение, бросился бежать в участок, невдалеке находящийся от дома ректора (на Кузнеч. ул.).

При нападении на дом толпы вечером, у ректора обедали профессора: Таганцов, Янсен, Кремлев, Леонтович, Эргардт, Демченко, Романович-Славатинский, Чирьев, Субботин, Сидоренко, Жданович; посыпавшийся град камней в ставни проломил три из них, разбив стекла, камни большой величины падали в комнаты, и ими легко ранен проф. Субботин и лакей. Присутствующие профессора заявляют, что они слышали выстрелы из револьверов небольших калибров; полицейский переодетый, стоявший у дома, отвергает, но я допускаю возможность стрельбы, которая могла быть произведена в то время, когда полицейский отправился в участок с заявлением. Лакей представил следователю несколько дробинок. Некоторые из профессоров отправились с заявлением к генерал-губернатору, причем взяли большой величины камень, пролетевший в окно, в том числе Субботин; при этом они говорят, что получили на их заявление резкий прием от г.-а. Дрентельна и ответы, но и заявления, как нужно полагать, ими несомненно делались в резко-раздраженной форме, под влиянием события, что, по всему вероятию, и вызвало несочувственный прием их генерал-губернатором. Я первый из властей прибыл к ректору Ренненкампфу в дом и получил приветственный (sic!) прием, но при этом ректор Ренненкампф и другие весьма резко относились о генерал-губернаторе. Я сказал г. Ренненкампфу и присутствующим профессорам, что г. генерал-губернатор крайне близко принял к сердцу происшедший случай и в доказательство и в подтверждение своих слов я добавил, что г.-а. Дрентельн тотчас располагает прибыть к нему в дом, а потому просил принять его с подобающим уважением. К сожалению г.-а. Дрентельн, прибыв в квартиру ректора, встретил резкие заявления, сказал, что ему остается уехать из дому, но его высокопревосходительство был удержан хозяином, перешедшим на почву мягких и приветственных выражений, после чего г.-а. Дрентельн остался, но при этом продолжал разговор свой с проф. Субботиным, бывшим несколько под влиянием винных паров, добавив, что он тепер считает его, Субботина, человеком, с которым не стоит говорить, потому что он считает его „последним человеком". Субботин ответил, что он не позволит говорить себе дерзости, и выходя в другую комнату, за спиной моей произнес слово „негодяй", которое хотя безусловно относилось к генерал-губернатору, но его высокопревосходительство не слышал и слышать это слово не мог, потому что следовал в гостиную быстрыми шагами, а Субботин произнес ругательное слово в зале. Затем уже последовала в зале самая тягчайшая для меня сцена, свидетелем которой, к величайшему моему сожалению, я был невольно. В зале находился состоящий для поручений при генерал-губернаторе полковник Трепов, который, услыхав произнесенное ругательное слово Субботина, бросился на него и нанес проф. Субботину удар по лицу, на который Субботин отвечал двумя ударами (по отзыву товарищей Трепова последний успел отпарировать удары, по отзывам присутствовавших профессоров Трепов получил два удара), затем оба схватились за стулья, которые были отняты у них проф. Чирьевым. При этой ужасной, тяжелой сцене в зале, кроме меня, присутствовали: жена ректора M-me Ренненкампф, самая ближайшая свидетельница происшедшего момента, профессора Леонтович, Демченко, Романович-Славатинский, Чирьев, в дверях в лакейской—ад'ютант генерал-губернатора Папа-Афанасопуло, поручик Похвиснев, два околодочных надзирателя и в прихожей—педеля университета, последние видеть не могли происшествия.

Успокоив присутствующих в зале и дав время успокоиться страстям и возбуждению лиц, присутствующих в гостиной, в том числе и губернатора, я доложил, по просьбе профессоров, о поступке полковника Трепова г.-а. Дрентельну, который выслушал доклад мой о происшествии с большой грустью, печалью и крайним расстройством. Субботин извинился перед ген.-губернатором, и его высокопревосходительство, в свою очередь, извинился перед ним. Полковник Трепов тоже извинился, но извинение Трепова в сделанной им форме не принимается ни Субботиным, ни другими профессорами. Субботин располагает подать в отставку, за ним и другие профессора, от чего их удерживает ректор Ренненкампф. Вследствие обращенной ко мне просьбы полк. Трепова, из'явившего готовность извиниться перед ректором Ренненкампфом, его женою, Субботиным и другими профессорами университета, присутствовавшими в доме ректора, я успел склонить мужа и жену Ренненкампфов к принятию извинения со стороны Трепова, и г. Ренненкампф дал мне полное обещание склонить к примирению Субботина и других профессоров [1]).

В просьбе Трепову я не мог и не в состоянии был отказать, во избежание могущей быть дуэли между семейными людьми, последствием которой мог быть суд, на котором поневоле должна была выясниться тяжелая бывшая обстановка начальника края и нанесенное ему сильное оскорбление, которое вызвало Трепова на непростительный поступок

[1]) Про остаточну ліквідацію конфлікту, коли вибачення Трепова (за порадою ректора всеж-таки „позаочне") прийнято Суботіном, Новицький повідомляє в донесінні від 17-го вересня.

в нравственном отношении. После происшедшей катастрофы с домом ректора я с г. губернатором 8-го сент. в 10 ч. вечера прибыл к попечителю округа и нашли его квартиру также никем не охраняемой, и только через некоторое время появился один городовой, несмотря на настояние губернатора и мою просьбу, обращенную к полициймейстеру о том же,—что нельзя не отнести к прямой нераспорядительности Мастицкого, которая в действительности послужила к тому непростительному выражению недостаточной внимательности к лицам, принадлежащим безусловно к партии консервативной и представляющим из себя, так сказать, „правительственников", которых оградить безусловно было необходимо от всяких случайностей.

Бездействия полициймейстера Мастицкого изумительны и они имели последствием своим: а) в высшей степени нежелательное личное об'яснение ген.-губернатора с профессорами, бывшими в доме ректора, б) нанесение словесного оскорбления г.-а. Дрентельну проф. Субботиным, которое хотя не было слышано ген.-губернатором, но оно было причиною, вызвавшею Трепова на оскорбление действием Субботина, и если дело пойдет на суд, то в тяжелое положение будут поставлены свидетели, которые должны об'яснить на суде оскорбление, нанесенное ген.-губернатору словесно, в) полную безнаказанность студентов за нанесенное ими публичное неуважение представителям власти административной и учебной и за выраженные демонстрации, перешедшие в ночное нападение. Ни из нападавших на дом ректора, ни из толпы, ходившей по городу, не был задержан полицией ни один человек"[1]).

Само собою розуміється, що всі події 8-го вересня разом із скандальною сутичкою Суботина й Трепова на кватирі ректора, стали відомі всьому київському громадянству вже другого-ж таки дня, і в донесінні свойому від 28-го вересня Новицький гірко констатує, що про цю історію «знает весь город, и толкам и пересудам, со всевозможными вариациями, нет конца[2]).

Вратувати становище, вийти з нього з честю вже було неможливо; треба було хоч прискорити відновлення зовнішнього ладу й спокою в місті, що їх так гостро порушили події останніх днів. До цього, раніш од инших, і звернувся все той самий жандарський полковник Новицький. Уже 9-го вересня, коли місто ще влаштовувало свій обід університетові, гостям і депутатам, і безславно закінчувалася офіціяльна програма ювілейних свят, він почав робити арешти можливих учасників заколоту. Зовнішнє заспокоєння наступило швидко, як бачимо зі щоденних телеграм Новицького до департаменту поліції з 10-го до 13 вересня[3]); проте ознаки внутрішнього хвилювання ще були, і з обережности початок лекцій в університеті відкладено «впредь до особого об'явления», а вхід до будинку університету студентам заборонено (розпорядження куратора шкільної округи Голубцова від 14-го вересня).

Тим часом, київське студенство, що звісно чекало незабаром суворих репресій, мало тільки один засіб оборони, а саме—апеляцію до думки широких кол громадянства; таку апеляцію ми й знаходимо в просторій і досить ці-

[1]) Нагадуємо тут резолюцію Олександра III на докладі міністра внутр. справ Толстого, що користувався поданим донесінням Новицького: „Ужасное безобразие! Жаль, что Дрентельн поехал к ректору лично.—Интересно будет узнать об этом подробности от самого генерал-губернатора" (Голос Минувшего, 1918, № 1—3, с. 223). Цікаво, що коли Толстой—для виконання резолюції—звернувся за подробицями до київського ген.-губернатора, останній, у свою чергу, звернувся до того-ж таки Новицького; про це—в донесінні в департамент поліції від 28 вересня, в якому історія сутички проміж Треповим і Суботином розказана ще раз, найбільш докладно.

[2]) Справа жанд. упр. № 17.

[3]) Вони всі однотипні й „епічні", наприклад від 13-го вересня: „В городе спокойно; аресты продолжаю" (инші див. у статті Бороздіна). Нема що й казати, що з Петербургу в свою чергу летіли телеграми з розпучливими закликами „спасти университет" і „не щадить бунтовщиков", та з докорами в зайвій м'ягкості „к разбойникам". Щодо цього особливо старався міністер народньої освіти Делянов, який відповідаючи на вказівки ген.-губернатора Дрентельна, що під час демонстрації в натовпі було багато „любопытствующих" і тому вжити рішучих заходів було неможливо, надіслав 9-го вересня таку телеграму: „Смею думать, что любопытствующие разошлись бы по первому требованию военного командира, а неповинующиеся уличные разбойники понесли бы кару. Отлично удавшийся скандал повлек за собою штурмование квартиры ректора, и наверное приведет к следующим. Постоянное благорасположение вашего высокопревосходительства ко мне дает мне дерзновение быть с вами откровенным. Делянов". (Справа канцелярії кол. ген.-губернатора за 1884 р., № 157).

кавій відозві «К русскому обществу» (ще від 8-го вересня), де маємо не тільки докладне мотивування всієї поведінки студенства, але й деякі історичні розвідки. Ось повний текст цієї відозви[1]):

„Русскому обществу от киевских студентов.

В 1839 году император Николай I был в киевском университете и в сборной зале, в присутствии профессоров и студентов, обращаясь к последним, сказал: „Вы учитесь хорошо, но этого недостаточно, одна наука не приводит к хорошим результатам, мне нужны верные сыны престола, мне нужна беспредельная покорность и беспрекословное повиновение; знайте, что я строго буду следить за вами, и горе тому, кто нравственными или политическими своими направлениями не будет соответствовать моим предначертаниям; горе тому, повторяю, кто дерзнет увлечься подобно товарищам вашим, я его упрячу туда, куда ворон костей не заносит" (Киев. Старина, февр. 1884 г., стр. 285). Затем государь обратился к профессорам и, погрозив им пальцем, сказал: „А вы у меня смотрите, наука наукой, но если не будете обращать внимание на развитие нравственных начал в студентах и политического направления, согласного с моими мыслями, я разделаюсь с вами по своему" (Ibid., с. 286)[2]).

Этими высочайшими словами достаточно ясно определяются взгляды правительства на значение университета. В университетах, по мнению правительства, не наука важна, а развитие в студентах определенного „нравственного и политического направления", не ученье нужно, а „беспредельная преданность", „бессознательная покорность", „беспрекословное повиновение". Вот как думал глава государства, вот во имя какой мысли сочинялись и сочиняются различные уставы, регулирующие университетскую жизнь. Что школа не должна быть ареной для политики, господствующей в известный момент, думаем, нечего толковать. Достаточно заметить, что умер Николай, и новый царь, с новым несколько более свежим воззрением на жизнь, изменил отношение правительства к университету. Уставом 63-го года ему было дано некоторое самоуправление, полицейские и фискальные тенденции несколько ослабли, вернее, получили другое направление (классицизм Толстого). Но сторонники Николаевских взглядов не сложили оружие. Чуть ли не с появлением устава 63-го года началась против него подпольная борьба интриги; около 20 лет она велась всеми способами затем только, чтобы превратить школу в какое-то дрессировательное заведение; и вот перед нами новый устав, устав меньшинства, но скрепленный высочайшим согласием. Снова возобновляются для университета времена капральской прямолинейщины, господства одного лозунга: „не потерплю, разорю!" времена карцеров, мундиров, стрижки волос под гребенку и т. п. И в такую минуту университету киевскому пришлось праздновать свой 50-тилетний юбилей! Конечно, такое юбилейное торжество, в какую бы оно пору ни приходилось, все таки является делом весьма симпатичным, сочувственным мыслящему обществу. При всех недостатках университетской жизни вообще и в частности университетов на окраинах такого большого государства, как наше, 50-летнее существование университета становится весьма отрадным явлением—в особенности у нас, когда наука, мысль только терпится, когда вся масса населения даже неграмотна, когда все оскудело и оскудевает, деятели, по общему признанию, убывают и в качестве, и в количестве, а подростающее поколение подвергается отупляющему влиянию классической системы, влиянию незаметному, не поддающемуся никакой статистике, но несомненному. В такую минуту университетское торжество является светлой точкой на мрачном фоне. Всем интеллигентным людям оно дает возможность сказать: нет, мысли не задавишь, идеи не улавливаются на штыки. А питомцам заведения, как бывшим, так и настоящим, такое торжество дает возможность высказаться, собравшись воедино, установить то единомыслие, которое так необходимо, так поддерживает всех членов одной невеликой численно, но сильной нравственно интеллигентной семьи. Киевские студенты, понимая очень хорошо все высказанное, не желали остаться индифферентными к предстоящему торжеству. По предложению ректора образовалась студенческая комиссия из студентов разных курсов и факультетов, которая и решила, по соглашению с ним, устроить 8-го сентября, в день торжественного акта в здании университета студенческую вечеринку по следующей программе: а) музыкальная

[1]) За вказівками В. Бурцева („За 100 літ", част. 2, стор. 120) відозву цю надруковано в № 4 „Вѣстника Народной Воли" (Бурцев помилково датує відозву 8 листопада замісць 8-го вересня, — ibid.). З приводу того, що „Вѣстникъ Народной Воли" є зараз бібліографічним раритетом, уважаємо нашу публікацію в кожнім разі не зайвою. На жаль, нам не пощастило знайти в Київі № 4 „Вѣст. Народ. Воли" і вияснити, оскільки повно й правильно там надруковано відозву. Ми друкуємо її текст з копії, що знаходиться в справі канцелярії кол. київського губернатора за 1884 р. № 378. Цю відозву, що розповсюджувалася в Київі 8—9 вересня, жанд. полковник Новицький „принял основанием к приступу дознания в административном порядке".

[2]) Прокламація бере цитати з „Записокъ П. Д. Селецкаго", що скінчив київський університет і був опісля київським губерніяльним „предводителем дворянства" („Кіевская Старина" 1884 р., лютий, с. 247 і д.).

часть под руководством Н. В. Лысенко должна была состоять из №№ хорового пения и соло, причем предполагалось исполнять хором русские, украинские, польские, сербские, чешские и др. песни; б) на вечеринку должны были быть допущены все бывшие и настоящие профессора и преподаватели, бывшие, настоящие и поступающие студенты, те из студентов других русских университетов, которые в это время были в Киеве; в) депутации от других университетов и учебных заведений, представители печати, представители от студентов заграничных университетов и многие другие, приглашенные, как ректором, так и студентами. При такой программе, одобренной ректором, вполне достигались вышенамеченные цели сближения всех питомцев одной almae matris; торжество имело бы громадное значение, внутреннюю содержательность. Комиссия с энергией принялась за выполнение программы вечеринки, разосланы были в разные места приглашения многим лицам, сделаны многие другие приготовления. Но все, увы, напрасно. Оказалось, что г. ректору студенты нужны были только, как декорации для празднества, для того только, чтобы обмануть приезжих кажущимся единением между начальством и студенчеством; что ректор, опасаясь беспорядков, которые могли бы быть направлены против его весьма непопулярной личности, хотел только своими притворными уступками выиграть время, не дать студентам возможности одуматься и принять какой нибудь образ действия... К счастью, студенческая комиссия своевременно открыла расчеты г. ректора и, в виду того, что ректор решил допустить только 300 человек на акт, в виду того, что в последнюю минуту он с необычайной бесцеремонностью предложил студентам „выпить и закусить", единогласно постановила: отказаться от всякого участия и солидарности с г. ректором во всех предполагаемых празднествах. Заявление об этом было встречено остальными студентами единодушными рукоплесканиями. Немедленно состоявшаяся сходка пришла к такому же решению и постановила: а) отказаться от всякой солидарности с официальной программой празднества, б) все билеты на таковые считать недействительными, в) требовать от г. Ренненкампфа права присутствовать всем студентам на торжественном акте; если таковое будет ограничено, то явиться в день акта перед зданием университета для демонстрации. Таким образом, благодаря обману и недобросовестному отношению ректора к студентам, не по их воле, против их желаний, юбилей „праздновался" при полном отсутствии студентов, под охраной войска и казацких нагаек.

Киев, 1884 года, 8 сентября".

Тим часом 15 вересня куратор шкільної округи одержав від міністра народньої освіти телеграму з пропозицією: «составить описание всей истории — при совокупном содействии ректора и благомыслящих профессоров»; опис треба було розпочати з викладу переговорів зі студентами про влаштування вечірки й неодмінно «упомянуть о поставленных студентами нелепых требованиях, прокламациях и прочем» [1]). Пропозицію прийнято спочутливо, і «благомыслящие профессора» — Паульсон (проректор), Караваєв, Ергардт, Демченко, Гарнич-Гарницький і Суботін, на чолі з ректором Ренненкампфом і куратором шкільної округи, склали необхідний опис бувших заколотів і «причин, вызвавших оные» [2]).

Ця колективна праця куратора з «благомыслящими» професорами закінчувалось ось яким міркуванням, що в великій мірі вже підказувало розв'язання київського університетського питання:

«В настоящее время, когда производят следствие, когда арестуют виновных и заподозренных студентов, когда разные сенсационные и возбудительные слухи распространяются еще усерднее, — волнение и неудовольствие охватило более значительную часть студентов, и в настоящее время университет находится в положении, из которого выйти необыкновенно трудно; частные меры против тех или других лиц не помогут, но внесут еще более раздражения, — оздоровление и отрезвление могут дать лишь общие серьезные, последовательные и решительные меры» [3]).

Переписаний начисто кураторсько-професорський опис студенських заколотів уже 19-го вересня послано до Петербургу, куди незабаром приїхав і сам куратор шкільної округи [4]).

[1]) Справа управління київ. шкільної округи, 1884 р., № 14, част. I.

[2]) Ibidem. Див. папір куратора до міністра народньої освіти від 20 вересня. Оригінал „опису", підписаний ректором і вищеназваними професорами, в цій самій справі.

[3]) Ibidem. Курсив наш.

[4]) Ibidem, 19-го вересня, № 45.

Що спричинялося до його подорожі, цілком з'ясовує його-ж таки шифрована телеграма до Делянова від 15-го вересня:

„Двойное следствие, начатое по поводу студенческих беспорядков, не доставит спокойствия университету. Тянуться будет долго и, пожалуй, кончится ничем. Догадываюсь, что администрация, как будто чем то связанная, действует далеко не решительно, а нужны крайние меры против открытого буйства. Никакое обстоятельное описание не представит вам полной действительности. Дело слишком осложнилось случайными обстоятельствами. Многое, касающееся сути дела, я могу вам доложить только лично. Требуйте, чтобы я немедленно приехал в Петербург по делам службы, и тогда узнаете, почему дело ведется без решительных мер. Мне выехать из Киева теперь можно,—университет для студентов закрыт" [1]).

Ця телеграма, у зв'язку зі складеним професорами описом заколотів, з'ясовує нам дуже багато в найближчій будучині київського університету: вона з'ясовує й *«урядове повідомлення" про заколоти, що надруковано незабаром після приїзду Голубцова до Петербургу* (надруковано в «Правительственномъ Вѣстникѣ» 1884 р. № 215, 29 вересня; передруковано в «Кіевлянинѣ» № 217, 3 жовтня) і майже дослова повторює його колективну з «благомыслящей» професурою працю, а також і ту надмірно сувору «постанову», якою урядове повідомлення закінчувалося:

„Дабы очистить университет св. Владимира от вредных элементов, а равно и от исполнителей приказаний разных агитаторов и подстрекателей, постановлено:

1. Чтение лекций и учебные занятия студентов прекратить до 1-го января 1885 года.

2. Всех студентов означенного университета уволить и возвратить им документы, с воспрещением приема уволенных в другие университеты.

3. Образовать с 1-го декабря 1884 года комиссию, под председательством попечителя, из ректора, деканов и избранных попечителем профессоров для приема прошений от тех лиц, которые пожелают вновь поступить в университет. Комиссии этой вменить в обязанность по каждому прошению собирать самые точные справки и удостоивать приема лишь тех, благонадежность коих не будет подлежать никакому сомнению.

4. Принятым вновь в студенты полугодие с августа 1884 года по 1-е января 1885 не засчитывать в установленное для прохождения университетского курса число полугодий" [2]).

Ця жорстока постанова, що викидала з університету разом усіх студентів, навіть тих, що тільки-що вступили, навіть тих, яких за ювілею у Київі зовсім не було,—обурила не тільки університетську молодь Київа та инших міст, але й професорські та громадянські кола; її, як і все урядове повідомлення, гостро критикувала навіть така «благонадійна» з політичного та національного боку людина, як Іван Аксаков [3]).

Сам Рененкампф, піді впливом громадської думки, телеграфував до Голубцова в Петербург: «Воспрещение поступать в другие университеты опечалило всех. Умоляю ходатайствовать о дозволении благонадежным поступить сейчас в другие университеты, прочим не уличенным... хотя через год» [4]).

На це того-ж самого дня одержано таку відповідь:

«Безусловное запрещение поступать в другие университеты утверждено государем, поэтому должно быть исполнено буквально. Никакое ходатайство немыслимо. Представляюсь государю в среду. Голубцов» [5]).

---

[1]) Ibidem.

[2]) З телеграми Голубцова Рененкампфові (в цій самій справі) видно, що постанову зроблено ще 27-го вересня.

[3]) Див. його велику статтю в часоп. „Русь" за 1884 р. № 20.

[4]) Справа управління київ. шкільної округи 1884 р. № 14, част. I.

[5]) Про це „представление" маємо цікаве повідомлення самого Голубцова, який, повернувшись після „высочайшей аудиенции", поспішив записати все, що під час її говорилося. У 5-ій частині справи шк. округи № 14 оливцем, рукою Голубцова, записано ось що: „Разговор С. П. Голубцова с его величеством 3-го октября 1884 г.—Здравствуйте, сказал государь, идя ко мне навстречу и подавая мне руку.—Как жаль, что у вас случились такие неприятности.—Ваше величество, наше юбилейное торжество сопровождалось таким бесчинством и разбоем огромной уличной толпы, что дай бог, чтобы никогда и ничего подобного в другой раз не повторялось.—А юбилейний акт у вас прошел благополучно?—Прошел, в. в., благополучно оттого, что для предупреждения на нем беспорядков во время были приняты решительные меры.—У вас на акте студентов не было?—

Дуже гостро критикував «урядове повідомлення» також генерал-губернатор Дрентельн, який, познайомившися з ним, зараз послав до міністра внутрішніх справ гр. Толстого просторого листа[1]). Там він рішуче вказував, що «данные, послужившие правительству к принятию упомянутой меры (цебто: зачинення університету й звільнення всіх студентів.—*О. Н.*), страдают погрешностями, преувеличениями и односторонностью», що шкільна адміністрація, на донесіннях якої, звісно, зґрунтовано «урядове повідомлення», «не избегла общей участи увлечения и страстности, с которыми все близкое к университету и доселе относится при обсуждении происшедших событий». «Ближайшим поводом к волнениям и бесчинству — пише Дрентельн — было недопущение студентов в актовую залу и отказ в разрешенном уже вечере, а более глубокие причины кроются в том равнодушном отношении профессорской коллегии к студентам, которое среди профессуры университета св. Владимира выразилось в особенно резкой форме... В результате этого явилась полная отчужденность, разобщенность во взглядах и действиях, а засим потеря со стороны профессоров авторитета в глазах молодежи, и как результат всего этого—вспышка неудовольствия при малейшем столкновении взаимных интересов». Далі Дрентельн підкреслював, що в урядовому повідомленні до загальної відомости, яко щось таке, «що не підлягає сумніву», опубліковано низку фактів, зовсім не встановлених або хибно освітлених, а це дає пресі можливість «іронізувати й глузувати» з київської адміністрації. Взагалі Дрентельн почував себе остільки зачепленим від урядового повідомлення, що в цьому-ж таки листі підніс питання «о взгляде на деятельность в настоящем случае администрации со стороны верховной власти» і прохав зміст свого листа «повергнуть на всемилостивейшее его императорского величества благоволение»... Инакше кажучи, він одверто ставив тут питання про свою відставку.

Звільнені студенти київського університету так само не могли пройти мовчки мимо урядового повідомлення, що їх торкалося. Їхню відповідь, що зверталася до студентів усіх инших університетів і що її розіслано, крім того, до редакцій декількох газет, подаємо тут цілком[2]):

Не было, в. в., потому что они своим поведением того не заслуживали, и притом явен был брошенный агитаторами в среду студентов умысел превратить академическое празднование в демонстрацию против правительства.—Это верно, совершенно верно. Ко дню юбилея все студенты были в Киеве?—Полагаю, что почти все, так как после юбилея должно было безотлагательно начаться чтение лекций. При этом долгом почитаю доложить в. в., что некоторые студенты накануне и даже дня за два до юбилея выехали из Киева, чтобы не быть свидетелями готовившихся беспорядков.—Были у вас на юбилее депутаты от заграничных университетов?—Были, в. в., от Венского и Загребского. Мы ожидали и от других, но, вероятно, холера помешала.—Конечно. За то у вас были депутаты от всех наших университетов?—Были, в. в., от университетов и от разных обществ и учреждений. У нас на акте было столько гостей, что наша огромная университетская зала была переполнена гостями до нельзя. (Маленькая пауза). Теперь все внимание обращено на водворение в университете спокойствия и порядка. Меры, принятые г. министром народного просвещения, дадут возможность очистить университет от вредных элементов. У нас было много студентов, которые своим поведением составляли бедствие для университета,—Да, но у вас есть и профессора, которые своим направлением... они украйнофилы.—К сожалению, такие имеются. Они, составляя замкнутый кружок, постоянно вносят рознь и смуту в профессорскую корпорацию. Популярничая со студентами, они при всяком удобном случае восстановляют студентов враждебно против профессоров, своих противников. Так, например, и в настоящем случае, они восстановили студентов против ректора.—Ректор у вас хороший человек?—Очень хороший человек, в. в., и способный, и дельный. Но он настолько нравственно потрясен всем с ним случившимся, что просится в отставку. Я докладывал об этом г. министру. Г. министр находит невозможным в настоящее время его уволить.—Да, конечно, невозможно. Как его фамилия?—Ренненкампф.—Он не родственник нашему петербургскому Ренненкампфу?—Кажется, нет, в. в. Вернее, однофамилец.—До свиданья. Государь милостиво пожал мне руку, и я откланялся".

[1]) Ми користуємося ним і по инших місцях цієї статті.

[2]) Зі справи жанд. управління № 17.

„Обстоятельства заставляют нас обратиться к вам с об'яснением действительного смысла нашей демонстрации. Передаем сущность дела. Киевское университетское начальство—оно же известная университетская клика совместителей—задумало, преследуя личные рассчеты, завлечь на торжественный акт несколько студентов для необходимой декорации, чтобы таким образом констатировать для общества солидарность профессорской клики со студентами, и, преследуя цели политического характера, возымело преступную мысль—уронить все киевское студенчество в его нравственной репутации, заманив на вечер с трехтысячной выпивкой (на это деньги отпущены были правительством), или на днепровские пароходы с музыкой и спиртом, чтобы превратить таким образом вечер или гулянье на пароходе в дикую и безобразную оргию.

Комиссия из студентов сама отказалась от пароходов, на которых начальство думало увезти студентов подальше от Киева, но на вечер согласилась. Студенты же в отдельных совещаниях и на сходках решили, что предполагаемый вечер должен быть выражением их общественных и политических идеалов, должен быть местом собрания всех негодующих против современной реакции, должен быть удобным случаем, чтобы теснее и крепче сплотилось все искреннее и прогрессивное. Для осуществления такой задачи студенты считали необходимым пригласить на вечер многих известных общественных деятелей, писателей, представителей печати, студентов других университетов, произнести речи. Сначала ректор протестовал и указывал, что три с половиной тысячи руб., отпущенные правительством на вечер, достаточно могут удовлетворить студентов, как удовлетворяет, должно полагать, крупная взятка таких людей, как он, что правительству, как хозяину, принадлежит и программа вечера, и что студенты должны явиться только ее исполнителями. Студенты же, принимая во внимание, что деньги правительства есть деньги податей и налогов с граждан и достояние поэтому общественное, а не личная собственность Делянова или Толстого, и не желая пропивать народные деньги, настаивали на своем; к тому же, говорили студенты, правительство устраивает вечер не для собственного удовольствия, а желая удовлетворить интересы студентов. После некоторых переговоров ректор согласился, надеясь, что все эти начинания потонут в волнах очищенной.

Студенты стали готовиться к своему вечеру: рассылали приглашения, готовили речи. Студенты думали принять высокое по идее и серьезное по исполнению участие в юбилее университета, любимого ими, как учреждение науки и гуманности, а не как сброд совместителей и других эксплоататоров. Но за несколько дней до юбилея, когда ректор увидел что студенты серьезно принялись за дело, и когда он с ужасом узнал, что на студенческом вечере совершенно не будет водки, то он решительно открыл свои карты: он потребовал себе цензуру всех приглашенных лиц, потребовал 100 билетов входных на вечер, предполагая пустить по ним переодетых жандармов и шпионов, и ограничил число студентов на акте 300-ми человек, которые были ему совершенно достаточны для декорации. Тогда студенты на сходке единодушно отказались от участия и на вечере, и в юбилее, а билеты, выданные 300-м, посчитали не действительными. Взамен этого было решено собраться в день торжественного акта на бульваре (около университета) in corpore и освистать Победоносцева и попечителя Голубцова. Первый день юбилея прошел тихо, на второй же день программа демонстраций была выполнена вполне и превосходно. После свистков Победоносцеву и Голубцову было решено тут же пройти торжественной процессией с публикой по Крещатику и Б. Владимирской ул., и тысячные толпы народа с стройной песней шли по городу. Наконец, вечером совершенно экспромтом были побиты окна и ставни в доме ректора—тоже при громадном стечении публики. В настоящее время положение дел такое. Множество лучших студентов в тюрьме, причем участие их в демонстрации совершенно не доказано, так как начали арестовывать только через два дня после демонстрации. Университет закрыт. Весь город (в буквальном смысле этого слова) страшно возмущен, так как все студенты уволены. Киевское общество относится с величайшим сочувствием к студентам и дружно жертвует в пользу арестованных. Даже высшая администрация в Киеве поссорилась и подралась с университетскими профессорами клики (проф. Субботин получил пощечину от Трепова, ад'ютанта Дрентельна).

Господа! Нам не дали возможности принять участие в юбилейных торжествах в том виде, которого требовало наше нравственное чувство. Мы протестовали решительно и открыто. Закрыт университет, но мы готовы снова и еще сильней свистать жалких представителей русского деспотизма. Учиться дальше невозможно! Бесстыдство наших врагов не знает границ. Неужели наше терпение не должно иметь конца? Когда же мы, сознательные граждане, увидим необходимость протестовать на жизнь и смерть против бесстыдного врага, который хочет нашей нравственной смерти, смерти нашей интеллигенции? Кажется, настало время заявить всем решительно свой грозный протест... Московские товарищи думают с нами заодно. Важна солидарность прочих университетов. Новый устав должен быть категорически отвергнут. Общество за нас. Все думают, что настало время решительного протеста. Публично освистанные, презренные всей Россией Толстой, Победоносцев и др. сойдут со сцены. Нас поддержат, поддержим и мы друг друга.

Киев, 4 октября. Бывшие киевские студенты".

Таким чином, останнє, хоча й «нелегальне» слово з приводу безщасного

ювілею, що звернене було до громадської думки краю, залишилося за київскими «бувшими студентами» [1]).

Переходимо зараз до питання про розслідування заколотів, зв'язаних з ювілеєм. Воно одночасно велося двома напрямками: судом—слідчим в особливо важних справах, і адміністративним порядком—при губерніяльному жандарському управлінні, причому ні темпом своїм, ні сподіваними наслідками, як ми бачили, не задовольняло куратора шкільної округи. Жандарський полковник Новицький ще в донесінні від 9-го вересня повідомляв департамент поліції: «Подведомственные мне жандармы находились в толпе в качестве наблюдательных агентов, и мне известно много лиц, принимавших участие в беспорядках; список их будет подан генерал-губернатору... по установлению их квартир они будут заарестованы... И. д. прокурора палаты сказал мне, что судебный следователь по особо важным делам расчитывает только на жандармское управление получить нужные сведения, иначе дело о нападении на дом ректора придется направить к прекращению по 277 ст. уст. уг. судопр. Я уже сделал распоряжение об заарестовании участников беспорядков в числе более 30 человек, из них арест 18 человек, преимущественно студентов, возложил на подведомственных мне офицеров, а 13—на чинов городской полиции. Некоторых расчитываю передать судебному следователю, установив обвинение их свидетельскими показаниями». У другому місці [2]) Новицький пише до департамента поліції:

„Равнодушным зрителем ко всему происходившему, как равно оставить безнаказательно (sic) участников беспорядков, которые могли перейти в следующие дни еще к более резким действиям,—я себя не счел в праве оставаться, а потому и выступил, по докладе генерал-губернатору, хотя быть может и к непопулярным для будущей истории действиям, но действиям таким, которые имеют под собой почву закона... Жандармские унтер-офицеры вверенного мне управления были направлены для наблюдений за лицами в пункты, где происходили беспорядки, следили уже за лицами, известными жандармскому управлению, которые должны были принять активное участие в беспорядках, но мною не приказано было задерживать в день беспорядков; на другой день я составил постановление о приступе к дознанию в административном порядке, и основанием к приступу дознания принял распространявшиеся воззвания, озаглавленные „К товарищам“ [3]) и „К русскому обществу от киевских студентов“, заключавшие в себе содержание, имеющее вполне политическую подкладку и оттенок, что и дало мне основание лиц, принимавших участие в беспорядках, отнести и заподозрить в принадлежности к противозаконному сообществу... С 9 на 10 число сентября я уже приступил к ряду последовательных арестов, частью в квартирах, а частью на улицах, лиц, коих отлично и безошибочно знали в лицо наблюдавшие жандармы за выдававшихся в толпе руководителей оной; заарестовал всего 49 человек студентов и разночинцев, и против каждого из них имеются свидетельские показания, уличающие их в виновности в большей или меньшей степени; сверх того, заарестованных лиц я пред'являл нижним полицейским чинам, и некоторые из них признали в лицо задержанных жандармами лиц за участников беспорядков“ [4]).

Тут, у цьому донесінні, ми бачимо Новицького, так-би мовити, в його жандарській «лабораторії», виразно бачимо самі методи його «роботи», які у Дрентельна, у хвилину роз'ятрення, викликали ось яке характерне визнання про Новицького: що він «из беспорядков, имевших характер выра-

[1]) Очевидно, ця сама відозва була доставлена кураторові 21-го жовтня і другого дня відправлена ним до Делянова; він каже про „гектографированную прокламацию от лица студентов киевского университета с приглашением студентов прочих университетов к протесту против правительственных мероприятий, как по введению нового университетского устава, так и по поводу бывших в киевском университете беспорядков“ (справа управління шк. округи 1884 р. № 14, част. I).

[2]) Донесіння від 24-го вересня.

[3]) Цю прокламацію надруковано в статті Бороздіна („Былое“ 1917 р., № 3, стор. 162), причому в початкових словах зроблена помилка: замісць надрукованого „в тяжелую смуту“ повинно бути „в тяжелую минуту“ (справа жанд. управління № 17).

[4]) 20-го вересня (№ 3250) Новицький подав судовому слідчому по важливіших справах, що чинив слідство про напад на кватиру ректора, „сведения о лицах, участие которых в означенных беспорядках устанавливается наблюдавшими жандармскими унтер-офицерами“ (Справа жанд. упр. № 17).

жения студентами неудовольствия против университетского начальства, желал сделать политическое дело—и создал его» [1]).

Слідство, що чинив Новицький, закінчено 24 вересня, коли він написав так зване «заключительное постановление», а 26-го, відповідаючи на бажання міністра народньої освіти Делянова мати «сведения о зачинщиках и главных участниках студенческих беспорядков», через те, що «такого рода разбои и бесчинства без серьезных последствий оставаться не могут» [2]), він послав кураторові шкільної округи складений на підставі цього слідства «именной список студентов университета святого Владимира и частных лиц, участвовавших в происшедших беспорядках 8 сентября 1884 г.».

У цьому реєстрі «против каждого лица изложена характеристика его действий и участия; из 54-х лиц, помещенных в списке, 34 человека изобличаются... свидетельскими показаниями, а против 20-ти лиц... имеются указания... из секретного источника, заслуживающего доверие» [3]).

Уважний розгляд реєстру виявляє найперше, що обвинувачення будувалося переважно (коли не виключно) на «свидетельских показаниях» жандарських унтер-офіцерів і поліцейських чинів; потім, що коли хто-небудь мав нещастя раніш притягатися до суду в якій-небудь хочби дрібній політичній справі й числився «неблагонадійним», це вже було важким доказом його винности в даному випадку (один із улюблених «методів» Новицького); нарешті, що торкається до відомостів про останніх 20 осіб реєстру, зґрунтованих на агентурних, таємних, але буцімто «заслуживающих доверие» джерелах, то вони в великій мірі походять із декількох анонімних виказів, що є в справі жанд. упр. № 17, і в деяких місцях до слова їх повторюють [4]). Адміністративне слідство про 34 особі, що чинив Новицький, було предметом обміркування в «особом совещании», складеному згідно зі ст. 34 «положения о государственной охране», і «совещание» 2 листопада 1884 р. ухвалило: одного вислати під догляд поліції в вологодську губерню; двом заборонити проживати в місцевостях, що оголошені на становищі збільшеної охорони, держачи їх під прилюдним доглядом на 2 роки, одному те саме—на один рік; шістьох залишити під прилюдним доглядом поліції на місці народження або припису на 2 роки, двом те саме на один рік. Генерал-губернатор Дрентельн на підставі права, наданого йому «Положением об усиленной охране», окрім того заборонив перебувати в Київі ще 18 особам, присудивши їх до примусового виселення [5]). Взагалі треба сказати, що питання про дальше перебування в Київі для звільнених студентів зачиненого університету розв'язувалося надзвичайно несприятливо. Зараз-таки після оголошення «урядового повідомлення» про київські заколоти, межи міністрами внутрішніх справ і народньої освіти відбулася згода, що в силу її всі студенти, котрі не мали в Київі батьків або осілости, підлягали висланню на батьківщину протягом двох тижнів після одержання документів через поліцію. Це здалося надмірним навіть Дрентельнові, який телеграфував у Петербург: «Предположенную меру

[1]) Це розказує сам Новицький у донесінні департаментові поліції від 7 жовтня.

[2]) Телеграма кураторові 10 вересня (справа управління шк. округи № 14).—Університетська адміністрація на цю телеграму дала таку відповідь: „Так как все беспорядки, разбои и бесчинства происходили вне зданий университетских, то не только руководители и зачинщики, но даже самый состав буйствующей толпы нам неизвестен“ (Ibidem).

[3]) Папір до куратора 26-го вересня.

[4]) До числа цих двацяти увійшли між иншим: помічник бібліотекаря Якубович, „племянник Якубовича декабриста“ (у виказі: „обратите внимание на чиновника университета Якубовича, это коновод“); „учитель музыки Ник. Вит. Лысенко (композитор)“ і навіть бувший помічник проректора Сасько, про якого сам Новицький писав раніш, що він ще перед ювілеєм виїхав з Київа; всі названі особи „агитировали среди студентов к беспорядкам“, як зазначає реєстер.

[5]) Наказ київського губернатора поліціймейстрові 5-го жовтня 1884 р.

нахожу жестокою и бесцельною. Высылке подвергнется более тысячи человек, из которых по меньшей мере три четверти ни в чем неповинных. Не одна сотня студентов приехали после беспорядков, а большинство наличных в них не участвовало. У некоторых на родине никого близких нет, и они не найдут там ни средств, ни занятий. (Закреслено: Вообще за одного негодяя пострадают десять невинных). Принятая после тяжкой кары, постигшей университет, противу всех без различия, высылка способна восстановить против правительства всех родителей, которым возращены будут через полицию их дети. Жестокость ее окончательно склонит общественное мнение в пользу студентов. Бесцельна эта мера потому, что она не может все таки предотвратить возможности тех беспорядков, для устранения которых задумана, и обеспечить личную безопасность людей, возбудивших против себя неудовольствие» [1]).

Проте ні докази логіки, ні посилання на громадську думку не допомогли через те, що в Петербурзі найбільш боялися, що «праздные студенты, оставаясь в Киеве, под влиянием разных подстрекателей могут впасть в новые преступления» (відповідна телеграма Дрентельнові з міністерства внутрішніх справ),—і вислання це здійснено. В справі жанд. управління № 17 між иншим є така цікава «справка» київського поліціймейстра щодо цього «выселенческого» питання:

Всех документов студентов киев. ун-та прислано было в полицию к 1 числу ноября	1587
Из них вручено	1407
Остается по необнаружению места жительства студентов	180
Выехало по 1 ноября из Киева студентов	820
Остается при родителях	214
Получило разрешение от ген.-губ. остаться в Киеве	6
Подано прошений с ходатайством остаться	153
Затем подлежит еще высылке	394

В грудні 1884 року звільнених київських студентів, що бажали повернутися до університету, чекало нове й останнє митарство: всі вони повинні були перейти через спеціяльну комісію, якій наказано, «собрав самые точные справки» про кожного, приймати лише безумовно «благонадійних». У цю комісію, що працювала з куратором на чолі, крім ректора й деканів (Феофілактова, Іконнікова, Демченка й Суботіна), увійшли ще призначені від куратора професори: Бец, Ващенко-Захарченко, Фортінський, Перемежко, Мінх, Ергардт, Романович-Славатинський, Гарнич-Гарницький, Ромер і Антонович [2]).

Коли атмосфера, в якій доводилося працювати комісії, і раніш не була великою таємницею, то тепер щодо цього не може вже бути жадних сумнівів; в одній із своїх відповідів генералу-губернаторові куратор виразно вказує, що постанови комісії «состоялись главным образом на основании указаний департамента полиции и местного жандармского управления, которые ближе всего могут судить о степени благонадежности исключенных [3]).

Комісія не прийняла, тобто виключила з колишніх студентів 141 чоловіка, поділивши їх, згідно з указівками міністра народньої освіти, на чотири категорії, залежно від «степени благонадежности» кожного й «степени виновности участвовавших в беспорядках» [4]).

До першої категорії увійшло 25 чоловіка, виключених на 3 роки без права вступати хоч куди; далі вступ був можливий «не иначе, как с ответственностью начальства учебного заведения, которое решится принять исключенного, и с разрешения главного управления того ведомства, коему учебное

[1]) Справа архіву кол. ген.-губернатора № 157 за 1884 р.

[2]) Новицький—до департамента поліції, 30 грудня 1884 р.

[3]) Справа архіву кол. ген.-губернатора за 1884 р. № 157, ч. 3-я: папір куратора до ген.-губернатора від 2 січня 1885 р.

[4]) Папір куратора до ген.-губернатора від 27 грудня 1884 р. В це число 141 війшли також особи, що раніш притягалися в адміністративному порядку.

заведение принадлежит». Звісно, при таких умовах у жадну вищу шкільну установу вступити було вже не можна, і 25 душ першої категорії, попросту кажучи, одержували «вовчий білет» (сюди ввійшло: 16 медиків, 5 фізико-математиків, 3 юристи й 1 філолог).

За другою категорією 18 чоловіка виключено на 2 роки без права вступати в инші вищі шкільні установи (11 медиків, 4 юристи, 3 філологи).

За третьою категорією 19 чоловіка виключено на тих-же умовах на 1 рік (13 медиків, 4 фізико-математики, 1 юрист і 1 філолог).

Нарешті, найчисленнішу четверту категорію склали 79 чоловіка, звільнених на один рік, але з правом негайного вступу до другої вищої шкільної установи поза Київом (із них 62 медики, 6 фізико-математиків, 11 юристів)[1]).

З метою-ж «принятия мер предупреждения и сохранения порядка и спокойствия» до часу наступного відкриття університету (в січні 1885 р.) адміністративна влада вислала з Київа ще декілька десятків осіб із загального числа виключених, причому заборонено їм жити в Київському й Остерському повітах[2]).

Спроби деяких виключених через обвинувачення в заколотах добитися перегляду своєї справи при всій напосідливості (були випадки подачі прохань цареві з указівкою на alibi обвинуваченого) — звичайно успіху не мали: коли початкові докази спростовувалися або були недостатніми, Новицький завсіди дуже зручно в таких випадках висував питання про загальну політичну неблагонадійність виключеного, і справа залишалася в попередньому становищі[3]). Сам Новицький уважав, що в даному випадку «приемная комиссия в действиях своих по приему в университет была снисходительнее того, что возможно было ожидать на первых порах», і з'ясовував це «указаниями, исходившими от г. министра народного просвещения по этому предмету и имевшими мягкую и снисходительную почву приема в университет». Між иншим він визнав за потрібне повідомити також департамент поліції, що «комиссия видимо преследовала заведомо мысль удаления из университета большинства студентов из Евреев, которые, составляя большой процент непринятых в университет, по мнению большинства членов комиссии, представляют будто-бы зловредный элемент в университете»[4]). Дійсно, з загальної кількости звільнених—141—на пайку Євреїв прийшлося 69 чоловіка[5]).

Зазначимо ще тут, що в цю добу утиску київської студенської молоди репресії ледве не торкнулися й київських вищих жіночих курсів, бо за даними жандарського слідства, в натовпі на Бібіковському бульварі, звідкіль «бросались камни и раздавались свистки при проезде начальствующих лиц», було три київських курсистки[6]).

Що-ж до судового слідства, що його вів слідчий в особливо важливих справах, то, здається, через недостачу серйозних доказів, воно скінчилося нічим, як цього й боявся куратор шкільної округи. Принайменше, в справах кол. жанд. управління, управління шкільної округи, генерала-губернатора, губернатора й київського університету, фактів про наслідки судового слідства нема.

Вже на попередніх сторінках мабуть звертали на себе увагу два моменти:

---

[1]) Реєстер усіх звільнених у справі № 17. Протоколи засідань прийомної комісії див. у справі управління київ. шк. округи, 1884 р., № 14, част. 3.

[2]) У справі № 17 в одному реєстрі значиться 14, а в другому 22 чоловіка.

[3]) Щодо цього особливої уваги заслуговує справа виключеного на 2 роки студента 4-го курсу Подушка, що одержав на акті медаль (див. справу № 17).

[4]) Донесіння від 30 грудня.

[5]) З них першої категорії („вовчий білет")—2 студенти, другої—3, третьої—8 і четвертої—56 (справа упр. шк. округи 1884 р. № 14, част. 3).

[6]) Див. про це в нашій статті „До історії вищої жіночої освіти на Україні" („Життя й Революція" 1927, № 4, сс. 117—118).

чудна, незрозуміла поведінка київської міської поліції під час бувшого заколоту і повсякчасні «міжвідомчі й особисті непорозуміння» поміж представниками влади, під час цілого ходу розглянутих подій. «Університетське начальство і місцева адміністрація обвинувачували одне одного, місто поділилося на партії», писав про це у свій час Ів. Аксаков [1]).

Справді, коли протест проти нового статуту, зміцнений і загострений деякими місцевими обставинами, був «лайт-мотивом» заколоту, що мав місце за ювілею, то ці повсякчасні суперечки й конфлікти були його незмінними «обер-тонами». Нам нема чого спинятися на цьому всьому докладно, досить декількох прикладів, що малюють взаємовідносини генерала-губернатора й університетської влади, жандарів і поліції, Новицького та инших «власть имущих», які дійсно звертали вину один на одного та засипали вищі органи влади в столиці службовими паперами, що в них часто не можна відріжнити офіціяльного донесіння від приватного доносу.

Розслідування вчинків київської міської поліції за вулишного заколоту, що вибухнув у місті 8 вересня, і вияснення принятих нею запобіжних заходів доручено від ген.-губернатора полковникові Гловацькому ще з вечора 8 вересня [2]). Це розслідування, писав Новицький у донесінні від 17 вересня, «как и нужно было ожидать от лица некомпетентного в таких делах [3]), не только не восстановило виновности... со стороны полиции, и в особенности киевского полициймейстера Мастицкого, но установило то, что чины полиции все сделали, все предприняли». За його відомостями, і особистий погляд генерала-губернатора, після розслідування полковника Гловацького, почав схилятися до того, що виною невдалих учинків поліції було «неожиданное стечение обстоятельств». Новицький спростовує дані цього розслідування «имеющимися в его распоряжении фактами» і тут-таки в запалі полеміки, переходить просто до доносів: ген.-губернатор перебуває, мовляв, під впливом керівника своєї канцелярії Меркулова, той — під впливом урядовця Рудченка [4]), а Рудченко досить близький до партії ліберальних професорів, що перед ювілеєм вели зловмисну агітацію проміж студентів... «Я сам был очевидцем на юбилейном акте», пише він, «как Рудченко стоял, обнявшись с профессором Лучицким, около них был Меркулов, и Рудченко и Лучицкий весьма иронические бросали взгляды на суетившихся чинов администрации и полиции, получавших сведения во время акта о хождении толпы по улицам города и бросании в проезжавших каменьями, с свистками и криками" [5]). Вже в першому докладному донесінні про події 8 вересня жанд. полк. Новицький характеризує поліціймейстра, як «ненадежного полицейского чиновника», на якого «в тяжелое смутное время» уряд навряд чи може покладатися вповні. «Профессор Бец», повідомляє він тут-таки «просил меня заявить губернатору, а) что один из полицейских нижних чинов... сказал ему, что пристав Лыбедского участка, в участке которого жил ректор, не приказал никого задерживать, и б) что один из полицейских чиновников... после происшедшей катастрофы с домом ректора Ренненкампфа сказал ему, указывая на дом Ренненкампфа, что «это расчет

[1]) „Русь" 1884 р., № 20 (жовтень). 25-го вересня генерал-губернатор Дрентельн повідомляв міністра внутрішніх справ Толстого про подробиці заколоту й сутички в помешканні ректора і між инших писав: „Как ни грустно, но должно отметить, что университетская корпорация, по крайней мере, в обществе, стремится возложить всю вину за происшедшее на администрацию и полицию"... Тим часом адміністрація зробила все, що було можливе. Лихо лише в тому, як ущіпливо вимовляє Дрентельн, що вона „вне области воздействия на нравственный авторитет профессуры, и не в ее средствах преградить совершение всякого преступления" (Справа канцелярії кол. ген.-губернатора, 1884 р. № 157).

[2]) Про це пише Новицький у ранішньому донесінні 9 вересня.

[3]) Гловацький був полковником 131 піх. Тирасполського полку.

[4]) Іван Рудченко (І. Білик), письменник і етнограф, брат Панаса Мирного.

[5]) Донесіння від 17 вересня.

полицийместера с ректором», но этого чиновника Бец не желает ни в коем случае обнаружить, добавляя, что он связан данным ему словом»[1]).

Коли поліціймейстер надіслав до судового слідчого своє повідомлення про заколоти, він зовсім поминув у ньому напад на кватиру ректора, який назвав «буйством», і описав тільки вулишну демонстрацію, що якраз не була предметом судового розслідування. У цьому Новицький бачив відгук особистих відносин поліціймейстра до ректора університету, зіпсованих ще після сутички в лютому і перенесених Мастицьким на службовий ґрунт, «что и было причиною непредупреждения полицией нападения толпы на дом ректора»[2]). Сам поліціймейстер показав тим часом полковникові Гловацькому, що від губернатора він одержав тільки розпорядження про охорону «собственно здания университета», а розпорядження про охорону кватири ректора й кватири куратора «не получал вовсе». Цього свідчення, яке Новицький назвав «непростительною ложью», губернатор дійсно не міг ні забути, ні простити—і в відповідь на дані розслідування полковника Гловацького подав ген.-губернаторові цілу простору «записку», «отнюдь не в оправдание себя», як він писав, а звісно—з метою встановлення «истинного положения вещей». В особі начальника жандарського управління він знайшов вірного союзника, і наслідки їх спільних зусиль виявилися швидко[3]). 8 жовтня генерал-губернатор одержав листа від міністра внутрішніх справ з повідомленням, що «государь император, по докладе... о беспорядках, имеших место в Киеве во время празднования 50-летнего юбилея университета св. Владимира,— изволил признать действия киевской городской полиции неудовлетворительными и лишенными должной энергии, а киевского полициймейстера Мастицкого заслуживающим увольнения от занимаемой им должности[4]).

Приневолений вихід Мастицького, що до певної міри виявився в ролі «стрелочника» після катастрофи, викликав спочутливу замітку в місцевій прогресивній газеті «Заря» і несподівано ускладнився новими обставинами: підвладні Мастицькому пристави сфотографувалися разом із ним і на проводах піднесли йому коштовний подарунок. У цьому місцева влада побачила небажану й недопустиму демонстрацію, і в наслідок цього двох приставів звільнено зовсім, а решту посадовлено на гауптвахту на ріжний термін[5]).

Нам відомі випадки, коли викази Новицького, зв'язані з ювілеєм університету, направлялися й вище по ієрархічних східцях; відомо, що від напівофіціяльних виказів не були вільні й вищі київські ієрархи. Так, коли департамент поліції запитав місцеве жандарське управління, чи правда, що багато звільнених студентів, не зважаючи на дану поліції підписку виїхати з Київа, залишаються в місті, «пользуясь отсутствием наблюдения за выполнением ими означенного обязательства»[6]), Новицький дав таку «одверту» відповідь: «В городе не составляет не только секрета, но говорят открыто, что генерал-губернатор стоит не на стороне правительственного распоряжения от 29 сентября об увольнении всех студентов из университета и не разделяет последовавшего распоряжения относительно высылки студентов; такой взгляд ген.-ад'ютанта Дрентельна не безызвестен, без сомнения, студентам, а также и полиции, что и ослабляло действия полиции»[7]).

З другого боку, коли Дрентельн, повідомлений про виключення особливою комісією 141 студента, запитав куратора про причини виключення кожного

---

[1]) Донесіння від 9 вересня. [2]) Донесіння від 24 вересня.

[3]) Донесіння Новицького від 17 вересня. З приводу цього залишилися цікаві „конфіденціяльні" листи губернатора Гудима-Левковича та Новицького.

[4]) Підкреслено в оригіналі. Справа архіву кол. ген.-губернатора за 1884 р. № 157.

[5]) Донесіння від 16 листопада. [6]) Папір від 1 листопада.

[7]) Донесіння від 16 листопада.

з них і про те, хто зі звільнених може бути небезпечний для громадського спокою, при чому ніяк не міг добитися задовільної відповіди, — він повідомив про це міністра народньої освіти Делянова, підкресливши, що в своїй відповіді куратор «не высказал ни своего собственного мнения, ни мнения университетского начальства, а равно не сообщил причин, по которым то или другое лицо учебным ведомством могло быть признано опасным... Ограничиваясь ссылкой на мнение начальника жандармского управления и не давая прямого ответа на вопрос ему предложенный, учебное начальство тем самым высказало... такую уклончивость в деле ему наиболее других близком, которая только вредно может отразиться в самом начале открывающихся в университете занятий» [1]).

А трохи раніш, у листі до гр. Толстого, полемізуючи з «урядовим повідомленням» про київські заколоти й зазначаючи їх «более глубокую причину в равнодушном отношении профессорской коллегии к студентам, в полной отчужденности» між тими й тими, він прямо вдається в форму виказу, коли пише: «Многие профессора киевского университета, занимаясь не наукой, а самыми разнообразными и посторонними делами, нисколько не заботились о воспитании в юношестве тех нравственных начал, которые одни и способны создавать из студентов искренних слуг престолу и отечеству» [2]).

Зараз трудно міркувати про внутрішні таємні причини всіх цих «міжвідомчих» суперечок і особистих конфліктів, але з ними треба рахуватися через те, що, повторюємо, вони надавали певного тону й забарвлення київським подіям і мимохіть навіть впливали на їх дальший хід.

Ми простежили весь хід подій, що в супроводі їх відбулися свята піввікового ювілею київського університету; бачили, як урядова влада—в особі ріжних своїх органів— карала бунтарське київське студенство, змішуючи иноді безневинних і винуватих, але не дуже жалкуючи про це, «чтобы другим впредь неповадно было»; бачили нарешті, як вели себе й як сварилися представники місцевої київської влади. Проте, час ішов, і самий плин часу та сила репресій, що окошилися на голови студентів, робили своє діло: наступало так бажане «успокоение». Правда, «урядове повідомлення», якого інспіратори мабуть що відомі були студентам, і вчинки приймальної комісії—за вказівками жандарів—викликали новий вибух колотнечі й злоби проти куратора й ректора, щей такий міцний, що проміж жандарським управлінням і департаментом поліції виникло навіть особливе листування щодо їх охорони, як у Київі, так і під час подорожи (обидва вони їздили до Петербургу) [3]). Одначе з кінцем 1884 р. пристрасті заспокоїлися, і ознаки «замирення», хочби тільки зовнішнього, фактично сталися.

30-го грудня Новицький з почуттям задоволення спішив донести: «Правительственное распоряжение от 29 сентября об увольнении всех студентов из университета имело безусловно отрезвляющее влияние на дух киевского студенчества; при появлениях студентов в жандармское управление по разным случаям и при подаче прошений в университет, грубые и неуважительные приемы заметно исчезали; несмотря на закрытие сборной залы в здании университета и читальни газет, никаких протестов пока не было, без чего не обходилось прежнее время при одном намерении университетского начальства уничтожить сборную залу и читальню, служившую местом сходок, а ныне обращенную в аудиторию. При настоящем настроении студентов бес-

[1]) Справа архіву кол. ген.-губернатора, 1884 р. № 157, ч. 3. [2]) Ibid.

[3]) 1 жовтня Новицький телеграфував: „Между студентами и злонамеренными лицами существует настолько озлобление против попечителя Голубцова и ректора Ренненкампфа, что вызывается необходимостью оградить от случайностей Голубцова в Петербурге и в пути при возвращении“ (Справа № 17). 19 листопада аналогічне прохання було послано відносно Ренненкампфа з приводу його виїзду до Петербургу.

порядков при открытии университета вряд ли возможно ожидать... и новый университетский устав должен на первых порах привиться на практике без особых затруднений» [1]). 15 січня 1885 року він телеграфував до департ. поліції коротко, але многозначно: «Университет сегодня открыт, полное спокойствие», а другого дня повідомив і подробиці відкриття університету: «14 сего января, в полдень по случаю предстоящего открытия 15 числа университета св. Владимира, в университетской церкви в присутствии попечителя учебного округа, профессоров и студентов был отслужен молебен; в здании университета было до тысячи студентов, а в церкви их было до 500 человек, чего никогда прежде не было, и обыкновенно предшествовавший молебен при ежегодных открытиях лекций в университете заключал в себе присутствие попечителя, ректора и нескольких профессоров; посещение же этого молебна студентами было не в обычаях и порядках. Г. попечитель и ректор, по прибытии в университет, следовали среди большого числа студентов, приветствовавших их поклонами и сопутствовавших по аудиториям, вновь отделанным в помещении бывшей сборной залы, некогда служившей студенческою читальнею и пунктом сборищ и сходок; ни малейшего нарушения тишины и порядка не было... 15-го числа уже последовало чтение лекций в университете» [2]).

Цікаво те, що присутність дуже великої кількости студентів на молебні перед початком заняттів, «чого ніколи раніш не бувало», як уважав за необхідне підкреслити в свойому донесінні Новицький, з'ясовувалося цілком особливими випадковими обставинами: 14-го січня відбулося винесення тіла до університетської церкви небіжчика професора Кістяковського, що користувався надзвичайною популярністю серед студентів... [3]) Узагалі піддаватися яким-небудь особливим надіям, і після всього, що допіру відбулося, гадати про можливість університетських ідилій було принайменш необережно: вже занадто велике було обурення, викликане ювілеєм, занадто багато сил захитав і зрушив він. «Враження, що зробили київські події на всю Росію, було величезне», писав Аксаков у жовтні 1884 р. [4]), і це була правда. І коли «Московскія Вѣдомости» в утіху собі казали, що «скандали—не новина в наших університетах», то насамперед, це була кепська й квола утіха, а потім—події, що супроводили в свій час київський ювілей, не були звичайним місцевим скандалом, і значення цього безщасного, невдалого ювілею виходило далеко поза межі київського університету й Київа: так чи инакше, більшою чи меншою мірою, події, що були зв'язані з ювілеєм і випливали з нього, знайшли собі відгук по всіх кутках російського суспільства. В одному з перших ще своїх донесінь про ювілей Новицький писав, перекладаючи вину за все, що відбулося, на «лібералів»: «Партия либеральная достигла своей цели: юбилейное торжество омрачено беспорядками, ректор—представитель административной власти в университете—и попечитель учебного округа—освистаны, поруганы, авторитет их совершенно подорван в глазах общества и студентов, а ректор, сверх того, выдержал с семейством натиск толпы на его дом, осрамлен, опозорен вымазанием его дома даже дегтем, и, наконец, в довершение всего, один из профессоров правительственной партии, Субботин, получил оскорбление действием, пятно, которое не смоется всю жизнь» [5]).

Тут, сам того не призрячи, він несподівано блискуче підбив підсумок подіям ювілейних днів, але підсумок у місцевому київському маштабі.

Проте й сам ювілей у супроводі скандалів, і наступна розправа зі сту-

---

[1]) Донесіння до департ. поліції № 4198. [2]) Донесіння від 16 січня 1885 р.
[3]) Про це каже сам Новицький у тому-ж таки донесінні.
[4]) „Русь“ за 1884 р., № 20.
[5]) Донесіння до деп. поліції від 17 вересня, № 3205.

дентами, і суперечки представників влади проміж собою мали ширше, ніж тільки місцеве, значення, і насамперед ще раз показали, що ненормальні самі по собі були ті загальні умови громадсько-політичного життя, при яких навіть культурне, академічне свято оберталося на оргію репресій, коли в утисках молоди й поліцейському «усердии» успішно конкурували з жандарями й деякі «служители науки».

В такому розумінні цей невдалий київський ювілей можна було-б назвати своєрідним відбиттям усієї тодішньої російської дійсности.

ІВАН ФРАНКО

НА ВЕРШКУ.

Кілька хвиль з життя людей „нічо не заробивших“.

В купі паперів в архіві Франка в Бібліотеці Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові збереглося оповідання Франка з серпня 1880 р. «На вершку» (Кілька хвиль з житьа льудеј «нічо не заробивших»). Воно написане дрібним письмом на чотирьох аркушиках листового паперу більшого формату. Друкуючи його, спрощую правопис автографу—драгоманівку—настільки, що через *є*, *ї*, *ю*, *я* і *щ* заступаю спосіб їх писання у Драгоманова, а замісць латинського g даю знак ґ.

Це оповідання Франка має ту саму тему, що його «Послідниј крајцар, драматичниј образок в однiј дiјi», збережений в тому-ж архіві в зошиті під ч. 473. В цій драматичній картині виступають такі особи: Євгеній, Жан, Сімон, молоді, елегантно одягнені мущини, Маня й Таня, молоді жінки, кольпортер, арф'ярка, комісар і поліційні слуги. Ті-ж самі особи приходять і в оповіданні «На вершку». В оповіданні вісім розділів, а в драматичній картині сім сцен, бо перші два розділи відповідають першій сцені, а властиво будова перших двох розділів оповідання й першої сцени драматичної картини цілком відмінна. Товариство вибирає Маню королевою вечора. Перед її трон приводять Євгенія Грушку на суд. Прокуратором обвинуваченого є Сімон Андре чи там Семен Андрушко. Коротко—ходить про те, що товариство хоче вже раз довідатися від Євгенія, звідки він узяв ту суму грошей (в оповіданні десять тисяч, а в драмі тридцять тисяч австрійських ринських), за котрі вони вже три тижні вживають світа, ставши за той час цілком иншими, як були перед своїм трьохтижневим розпусним життям. За кару присуджують Євгенія виявити всю таємницю походження грошей. Євген оповідає річ не просто, але обхідним шляхом і признається, що правди покищо не може ще сказати, а брехати не хоче. Потому приходить сцена з кольпортером і дальші сцени згідно з бігом оповідання, тільки оповідання про минуле Євгенія вставлене вже в шосту сцену. Перші три й п'ята сцени написані прозою, инші три віршовані. Назва «Послідний крайцар» пішла звідти, що Євгеній у сьомій сцені в часі роздумування, що робити, йдучи до вікна, запримічує на столі крайцар, бере його в руки та снує такі думки:

Мідь брудна,—на ній
Печаті стерті. В чиїх се руках
Вони так стерлись? Чий то піт на міди?..
Хто знає, може баба заробляла
На него днину тяжко,—а відтак
Цілими місяцями го тулила
За пазухов, щоб заплатить податок
За бідну, впіврозвалену хатину?..
Хто знає, може з рук твердих, мужицьких,
Їх потом кров'ю обкипілий він
Дістався жидови за стухле збіже,
Котрим на переднівку хлібороб
Дрібнії діти мусит годувати?
А кілько раз він бистро перемчавсь
Через товсті, пухкії, неробучі
Жидівські, панські руки,—перемчавсь
На то лиш, щоб привезти за собою
Громаду других, перелятись в срібло,
У злото?.. Кілько раз сесь кусник міди,
Брудний і витертий, кружав, мов кров
У тілі, то в високих верствах, то знов
У найнижчих,—у гніздах дармоїдства
І роскоши, то в гніздах нужди, горя,
Роспуки!..

Драматична картина кінчиться тим, що Євгенія оточують комісар і поліціянти.

Під драматичною картиною не зазначена дата написання її. До дати можна підійти, беручи під увагу зміст зошита, в якому вона заховалась. На титуловому листку зошита є напис: «Дьіти в малоруських пісьньах і повірках.

На підставі матерjалів, зведених в IV. т. «Трудів этногр.-стат. экспед. въ запад. русск. край». Дальших 21 листків займає «Pogląd na dzieci u różnych narodów, a osobliwie u Rusinów». Після того чотири листки заповнює річ, надрукована в квітневому зошиті «Культури» за 1925 р., а саме «З давних споминок мojeji молодости. I. Злісниj Сідір». Тепер саме приходить на чергу «Послідниj краjцар» на вісьмох листках, після чого є одна сторінка розвідки п. н. «Погльад малоруського льуду на жінок в тьажи» і та частина Гетевого Фавста, яка надрукована в XIII річнику «Правди» на стор. 165 (IV. Фавстова кімната)—193, а крім того дальша пізніше написана частинка того, що увійшло відразу в окреме видання «Фавста», а саме на стор. 92—104. З другого кінця зошит починається також уривками з перекладу Гетевого «Фавста» й далі йдуть виписки «Дані шчо до стану шкіл ґімназіjальних і реальних в Галичині». Хоча випуск «Правди» з зазначеним вище уривком «Фавста» вийшов аж 1884 р. (саме докінчив його Франко), але в головній частині надруковано його 1880 р. Перший випуск «Правди» за 1880 р. появився з початком червня, він містив уже частину Франкового перекладу «Фавста»; друга частина «Правди» друкувалася після виходу першої, а втім правдоподібно Франко дав редакторові Володимирові Барвінському відразу призначену для «Правди» частину перекладу. Всі такі роздумування ведуть до висновку, що драматичну картину написав Франко перед оповіданням.

На такий висновок указує посередньо й те, що між віршами, дописаними на полях Франкових писань або на чистому папері зошиту, є й дві редакції безумовно під свіжим враженням факту написаного вірша з приводу того самого, з приводу чого написане оповідання «Uroczystość» для «Kalendarza robotniczego» на 1892 р., надруковане по українськи п. н. «Задля празника» в збірці «Батьківщина», себто з приводу подорожи австрійського цісаря по Галичині в серпні 1880 р. Обидві редакції згаданого вірша разом із віршем «Був в Тулі цар, що вірність до смерти доховав» написані між кінцем частини «Фавста» в «Правді» й дальшою його частиною. І це також промовляє за тим, що драматична картина старша від оповідання.

М. Возняк.

На вершку.

(Кілька хвиль з житя людей „нічо не заробивших“).

I.

Одного зимового вечера дуже шумно і весело було в одній світлиці краківського . . . . . , що вважаєся найпоряднійшою гостинницею того славного і ясного колись, а тепер геть-геть притемнілого міста. Світлиця була обширна і ярко освічена. Великі зеркала, порозвішувані по стінах, ще побільшували яркість освітленя. Воскована підлога, хороші меблі,—все те купалося в тій заливі штучного світла і чулося тут немов у себе дома. Важкі фотелі стояли твердо і гордо на своїх грубих, коротеньких лабах; софи під зеркалами немов зітхали глубоко часу від часу, запрошуючи до супочинку в своїх мяхких обнятях. Перед ними маленькі столики та плетені крісла попримощувались з нехотя, мов веселі, построєні діти, слухаючи ніжного балаканя товстих, добродушних бабусь.

Але на середині обширної світлиці, аж там зосередилось усе житє, увесь рух, увесь блеск. Довкола широкого, накритого стола сиділо товариство людей молодих веселих, голосних, повбираних: три мужчини, а дві женщини. Видно вже було по вечери, бо стіл був заставлений тілько різного рода винами, лікерами та купами закусок—усякого солодкого печива. Товариство й не займаєся вже «горловою справою»,—бесіди, жарти, дотепи, тости та пісні пересипаются одні з другими, чередуются та мішаются чим раз живійше, о кілько вино чим раз сильнійше починає грати та палати в молодих головах.

— Най жиє свобода!—почав оден з молодих мужчин, здоровий, плечистий, с широким лицем, крепкими вилицями і сивими, котячими очима, вставши с крісла і піднявши до гори лямпку з вином—най жиє свобода, молода, широка, безгранична! Свобода від шкільної лави і всіх тих проклятих параґрафів, котрі набиваєся в голову тілько на те, щоб на другий день по екзамені викинути їх пріч з голови! Свобода від вітцівської ласки і ще незноснійшої вітцівської волі, котра хотілаб вести нас тою самою дорогою, котрою ходили старі, аж зайшли в непроходимі багна! Свобода від усякої грижі і жури і турбації.

— Ну, розумієся, і від усякого труду, поїдаючого силу, від усякої праці, від усякої мисли, поїдаючої мозок, — таж так, Simon, правда?—обізвався асупротів бесідника іронічний голос.

— Розумієся, що так,—відповів задуфало Simon. Коли свобода, то вже повна, безгранична свобода!—крикнув він троха хриплим від перепитя голосом і спорожнив свою лямпку. Товариство закричало й собіж: Най жиє свобода! Хропаві голоси мужчин змішалися с тонкими голосами дам. Вино полилось, заливаючи своїми кришталевими струями той жар до свободи, що нараз ні відси ні відти проблиснув серед веселого товариства.

— А ти, Єжен, на другий раз не переривай міні, як я хочу що говорити перед товариством,—сказав попередний бесідник, опершися о стіл і видавлюючи кислий усміх на своє широке, від вина почервоніле лице.—Ти знаєш, що такі замітки мене путают,—а прецінь теперішна наша прогулька повинна бути приготованєм до моєї будущої адвокатської практики.

— А ти на такий спосіб ні тепер ні в будущій своїй адвокатській практиці дурниць не говори,—відрізав му сміло Єжен.

— Е, дурниць, не дурниць,—відповів Сімон, дужше червоніючи,—але ти би ліпше зробив, як бис прикусив свій язик за кождим разом, заким випалиш таким своїм глиняним дотепом!

З бесіди готова були счинитися сварка, особливо при брутальній, нетерп'ячій вдачи Сімона, тож проче товариство, а особливо обі женщини взялись утишувати бурю.

— Сімон, Кіцю,—та бо ти, бачу, на правду береш жарти нашого меценаса до серця!—приговорювала невеличка бльондинка, гладячи Сімона по гладко виголенім підбородку. Не дайся висміяти, любчику! Вважай, що ми ту зовсім не за тим, щоби дивитися на бійку когутів!

— Дай ми спокій, Маню!—відказав Сімон, лагідніючи,—але ти знаєш мою погану натуру—і не кінчачи реченя, він простяг руку поперек стола до Єжена.

— Друже,—перепрашаю тя за нечемність,—не прогнівайся,—дай руку!

— Ігі,—ані в голові ми було гніватися! відповів Єжен. Я жартував і твої слова брав за жарт. Щож я тому винен, як ти, н. пр., жартуєш інакше, ніж я?

Він подав руку, котрою Сімон кріпко потелепав. Уже то ніхто так не вмів втишувати такі наглі, пяні вибухи Сімонового гніву, як Маня. Вона знала єго натуру, а властиво знала одно чародійське слівце,—одно, а таке сильне, що кождого разу осаджувало Сімона на місци, мов зубила розбриканого коня!

— Ей, що ви ту,—над пустим сваритесь, за пусте й перепрошуєтесь! роспочав бесіду третий товариш, піднявшися с свого місця. Се був молодец літ може 24—і проче товариство не переходило, здаєсь, по за тоту границю—високий, а тонкий, з лицем дрібним і чудно хорошо обрисованим, але блідим мов стіна, так що невеличкі повні і румяні губи виглядали на тім блідім тлі, мов підкрашені карміном. Лице те, хоть очевидно винищене роспустою, світилось щирістю і добродушністю, котра мимоволі навівала жаль за тим гарним чоловіком на кождого, хто тілько з боку дивився на него.

— Наповніть склянки!—говорив він далі. Оце я вношу тост, старий як світ, а проте вічно свіжий, вічно новий, як сходяче сонце: Най жиє красота, молода, цвитуча, женська красота, котра не тілько роспалює серце мужчин, але веселит увесь світ, доповнює і завершує всю красоту природи! Най жиє красота наших товаришок!

Тост принято з запалом. Знов поплило вино.

— Одного тілько жаль,—говорив він, сідаючи на крісло і підпираючи ліктем голову на стіл,—що так скоро вяне красота, немов здружена вона з непостійністю.

— Ну, найшов ти чого жалувати, Жан,—сказав Єжен до нього. Немов увявся плакати над тим, що цвіти не вічні. Конечно, вони булиб вічні, або бодай довговічні, як би становили ціль самі для себе; а то вони, бач, тілько прилад для улекшеня заплодненя; заплодненє звершилось, так і цвіту не треба. Оттак і з жіночою красою.

— Нівроку твоїй вченій головоньці,—промовила крутячи губами Маня,—чемно виражаєшся о жіночій красоті!

— Ей, що там чемність! Нам чень далі час вирости з єї пут і говорити не то, що вона каже, а то, що нам хочеся і що по нашій думці правда!

— Ей-гей, пане професоре неплачений,—крикнув між тим Сімон,—час би й тобі чим ліпшим забавити товариство! На тебе черга піднести тост.

— Правда, правда,—завтурувала пискливо Маня. Жан, що все ще сидів з опертов на руці головою, підвівся і не кажучи й слова сягнув по вино, щоб налити свій келішок до нового тосту.

— Що я за майстер до тостів,—відказав Єжен,—радше я заспіваю вам пісеньку.

— А тілько веселу, Єжен, веселу,—гомоніли Сімон та Маня.

— Се ще ліпше, ніж тост, Єжен!—сказав киваючи головою Жан. Ти гарний співак, Єжен,—нуко, давай сюди пісню!

— Лиш хвильку терпливости!—просив Єжен і схопившися зо свого місця, почав швидкими кроками ходити по світлици. Єго гарне, хоть також клеймом роспусти та винищеня націховане лице стало поважним і серйозним, по чолі пробігали хмари думок, очи спущені до землі, блищали живим, яріючим світлом. А тимчасом товариство ждало с повними келішками: Сімон з виразом якоїсь тупої безучасности і с почервонілим від вина лицем, Маня з усміхом цікавости на хороших устах, Жан похилений наперед і ніби задуманий. Тілько ще одна людина с товариства, друга женщина, Таня, стояла с своїм келішком відсторінь від стола і потай усіх горючими чорними очима гляділа на Єжена, ловячи кождий єго рух, кождий вираз єго лиця, котре в серйозній задумі видавалось далеко кращим та живійшим, ніж серед усіх тих пустих товариских бесід, серед сміху та веселости.

Але ось Єжен став при столі і затягнув веселу арію без слів. Єго хороший барітон, бачилось, скакав с каменя на камінь, перебираючись через шумячу річку. Сімон мимовільно усміхнувся, немов ся весела музика заскоботала єго нерви. Але нараз Єженів голос змінився. З лехко скачучого став важким, мов широка ріка пливуча багнистою рівниною,—після веселих трелів загув якось зловіщо, мов голос дзвона підчас пожару,—і Єжен заспівав, спустивши очи та не дивлячись ні на кого с товариства:

Ой песя та песя зелене вино,
І варом на серце пливе ми воно.
Та таки, та таки не може вгасить
Страшного пожару, що в серці горить.

— Єжен, Єжен, ти що, сказився? перебив Сімон, котрого моровом проймили й нута й слова тої пісні.

— То се весела пісня, Єжен, —перебила й Маня.

— Стійте, не перебивайте,—крикнув Єжен,—зараз буде й веселе. Конець усе веселійший від початку!—І він затяг далі:

Чума доокола; нам весело! Ми
Гей склянка до склянки: Здорове чуми!
Потопа довкола; тоне весь народ
В ненаїдів хлани на пятьсот локот.
Як любо в ґондолі по филях гулять
Про тих, що на дні там, не думать, не знать!
Гей склянка до склянки! Ах, люба, позволь:
Здорове потопи! Здорове ґондоль!

Мертва мовчанка залягла над усім товариством після тої пісні. Всі, крім Жана, забули й про келішки з вином, що держали в руках. Жан спорожнив свій мовчки і кивнув Єженови, немов похваляв пісню. Аж нараз голосне хлипанє перервало мовчку. Се плакала Таня. Всі ззирнулися на ню, мовчали, а далі бухнули голосним сміхом.

II.

— Ігій на ваші лисі голови!—крикнув Сімон. Сесь нам ту заспівав якоїсь холеричної, а тамта, ади, холерична, та в плач! Най же вас не виджу с таким товариством!

— Ба, боженька загримит, а богородиця в плач,—сказала Маня, передразнюючи Танино хлипанє. Ти Сімон хіба не знаєш, що як меже двоїма такими голубятами, як наш Єжен тай Таня, а вибухне нагло велика любов, то як одно пчихне, то друге собі ніс обтирає. Така вже безгранична сімпатія серць.

— Вже то, правду кажучи, більшої сімпатії.... характерів, я й не видав, як меже вами двоїма,—сказав ліниво Жан, позираючи то на Маню, то на Сімона.

— Що, що,—відповів Сімон, звертаючи своє широке лице до Жана,—між мною а ким?

— А нею,—відповів спокійно Жан.

Сімон аж задрожав і весь налився кровю.

— То за когож ти мене вважаєш, що ти смієш мене порівнувати...

— Не тебе, а твій характер, поправив Жан, прижмуривши очи і насмішливо вдивляючися в Сімона, немов ждучи, що сей за комедію хоче зачинати. Погляд той ще дужше розлютив опянілого Сімона.

— Нехай і мій характер!—не то говорив не то кричав він. Як ти смієш мій характер порівнувати с характером якої-небудь.

— Сімон! перебив го серйозно Єжен,—ти забуваєш, яка була наша згода! Що се значит: якої-небудь? Я, яко ґосподар, випрашаю собі подібні вираженя!

Маня, що при послідних словах Сімона зблідла була, не знати, чи з устиду, чи з обуреня, чи з гніву,—тепер лекше відітхнула після Єженових слів. Але Сімон не унимався. Немов якийсь демон сварні та невзгоди кидав ним сего вечера на всі боки, против усіх і кождого.

— Чорт би брав твою згоду!—крикнув він на Єжена. Я на то не згодився, щоби мене порівнували с першою-ліпшою курвою.

— Дякую за комплемент, монсйе Сімон!—сказала силуваним усміхом Маня. Тогом при вас доробилася,—ну, нічого казати!

Вона дула губи, збираючись заплакати, але сльози не плили якось. Видко, Сімонове слово не так то надто глубоко образило єї.

— Ха, ха, ха! реготався між тим Жан,—ха, ха, ха! Der beste Witz weiss von sich selbst nicht! Сімон, коханий—повтори ще раз, що ти сказав: не хочеш, щоби твій характер порівнувано... ах, що за почутє своєї високої гідности, незапятнаної чесноти! Жаль тілько, Сімон, що зелізний локоть деревяному рівний! Щож я тому винен, Сімон, що в твоїм характері є много схожого—ну, возьмім, не лиш с характером курви, але хотьби й с характером свині!

Замісць відповіди Сімон хопив фляшку від вина і що сили шпурнув нею Жанови в голову; булоб прийшло до каліцтва, як би Жан, звинний та еля-

стичний мов білиця, не був в пору відхилився на бік. Фляшка гримкнула о стіну і з брязкотом роспирслася на тисячу кавалків. Усі обскочили Сімона, щоб гамувати єго гнів, тілько Жан сидів спокійно і всміхаючись говорив далі:

— Дякую, любчику мій, за ствердженє ділом того, що я іноцо сказав. Ну, що, вже громовержец успокоївся,—лекше му? Чи може за першим громом підут дальші? Ну, але на серйо, Єжен, представ собі адвоката—а отсес громовержец, то адвокат,—котрий на перемагаючі докази прокуратора відповів би тим, що кинув би в прокуратора каламарем? Як ти гадаєш, наш Сімон дійде коли до такого способу оборони?

— Дай спокій, Жан,—сказала Маня,—по що ти своїми насмішками доводиш го до лютости? Видиш, що огонь: ти на него дуни, а він тобі в лице бухне.

Сімон тимчасом, виливши в так брутальний спосіб свою злість, почув нерозважність свого поступку, почув заразом якусь утому, якесь ослабленє і не зважаючи ні на кого з окружаючих, похилив голову на стіл і мовчав понуро.

Мовчанка залягла в цілій світлици. Вечер, що для нашого товариства зачався був так весело та гарно, кінчився якось погано. Всіх немов щось давило,—всі чулися мов самі не свої, неначе перед бурею, в котрій конечно й на них спаде якесь нещастє. Єжен ходив по світлици з руками в кішеніх та старався скрити свій неспокій, насвистуючи якусь веселу арію; Жан сидів на своїм місци і пив келішок вина за келішком, тілько лице єго, не оживлене острим іронічним усміхом, виглядало тепер зовсім мов мертве і при світлі лямпи облилось якимось зеленковатим коліром. Таня, що доси весь час мовчала та держалася відсторінь від прочих, поводячи очима за Єженом, сиділа й тепер в куті на софці, задумана, сумна. До неї присіла й Маня і почала щось шептати, запевно виливаючи свій жаль на Сімонову нечемність.

— Ну, а як ти думаєш, Сімон,— сказав Єжен по якімось часі мовчанки,— ми ще нині не робили свого щоденного обрахунку. Давайко, возьмімся до цифер,—чень нас то наведе на практичнійші і веселійші гадки.

— Добре,—сказав Сімон, все ще якось гнівно та уривано,—мій рахунок готовий,—все списано ось ту!—і він видобув с кішені чвертку паперу і подав єї Єженови, а сам опять немов потонув у чорних филях свого роздравненя та невдоволеня.

— Ну, вже,—що с тобою нині сталося, то господь знає,—говорив Єжен, переглядаючи рахунок.—Гадавєм, що хоть тим способом розрушаю го якось, щоб дав добрий приклад усему товариству. А то, ади, всі посоловіли, понадувалися, мов соми на морозі,—ну, і отсе має бути забава! Ей, пане інтендант,—я вас із вашого уряду нажену, як не будете старатися о ліпше забавленє товариства!

— Е,—сказав, живо підіймаючись Сімон і впиваючи свої котячі очи в лице Єжена,—бачу й так уже моя інтендантура недовго потріває.

— А то чому? спитав Єжен троха змішаний та занепокоєний.

— Бо в вашій касі, бачится, швидко сухоти будут.

— В моїй касі? повторив ще дужше змішаний Єжен.—А відкиж ти се знаєш?

— Знати не знаю. Відки можу знати, коли ти нікому не хтів звіритися ані с тим, кілько у тебе грошей, ані с тим....

Сімон замявся якось. Єжен відвернув лице від єго острого погляду і почав неспокійно ходити по світлици.

— Ані с тим, відки маю ту касу,—правда Сімон?—докінчив він. Ну щож, се правда. Але на що вам те знати? Ви були охочі погуляти—сяк чи так і згодилися без ніяких вимінок на моє предложенє: їхати зо мною.

Позміняти назви і так, свобідно, в товаристві, порадуватись усім тим, що дати може молодість, охота та достаток. Я мав достатчити грошей, ти мав постаратися о уладженє, о плян і переведенє цілої штуки, о хорошу забаву. Ну, щож, скажіт усі, не додержав я приреченя? Хибувало вам чого небудь, що мож було дістати за гроші?

— Все те дуже гарно, Єжен! Все те правда, що ти кажеш,—і ті три неділі, що ми прожили в товаристві, кождий з нас безперечно зможе назвати найкращими, які нам доси лучалося проводити. Та тілько одно, Єжен, знаєш, ціла ця штука зачинає мене троха... трівожити.

— Трівожити? Ха, ха, ха? Трівожити! Але чому, Сімон?

— А знаєш ти, кілько у нас грошей видано за ті три тижні?

— Знаю, чомуж бим не знав! Сам же я видав їх. І щож в тім страшного, Сімон?

— Та кілько, кілько видано, Сімон,—скажико нам!—вмішалася Маня, а також Жан, не кажучи нічого, підвів на Сімона очи с питаючим поглядом.

— Без мала десять тисяч! сказав Сімон с притиском.

Всі ахнули. Хоть і бачити день в день, що Єжен сипле грішми, та все таки їм стало якось моторошно, коли почули в однім слові, яка сума пішла на їх тринедільні гульки.

— Десять тисяч, Єжен!—скрикнула Маня.—Та бійся бога, чоловіче, відки ти взяв таку суму грошей?

— Що тобі до того?—відрізав коротко Єжен.

— Ні, не те головна річ,—сказав Сімон,—не те головна штука. Се вже єго річ, відки. Ми не знаємо сего, ми єго гості,—що нам до того, відки він угощує нас. Чи так, Єжен? Але скажи, на милість божу, Єжен, чи глубока ще твоя каса? Може би ліпше нам розїхатися?

— Хто хоче, най їде,—відповів коротко Єжен, ходячи по світлици.

— Се не гарна відповідь, Єжен,—сказав Сімон.—Ти скажи прямо.

— Розуміеся,—вмішався Жан,—ануж но наш інтендант злякавсяб тай поїхав, а у тебе в касі ще других десять тисяч. Чуєш, Єжен,—се неспасений гріх, лишати нашого інтенданта в такій непевности!

— Хто хоче, най їде! повторив, мов машина, Єжен. А далі обертаючись до товариства, сказав:

— Як буде час розїхатися, то я скажу. А на перед казати, я не дурень. Я хочу бути в веселім товаристві до послідної хвилі, а не серед сичів, таких як ви нині. Гейже, до склянок! Ануко, затягайте пісень, починайте танець, забаву, що хочете, щоб тілько шуміло. Ануко, живо!

III.

— Може добродійство ґазетку нову позволят? Дневники свіжі, політичні, літературні, гумористичні, ілюстровані, тутошні й заграничні! відозвався нараз серед оживаючого гомону товариства тремтячий, глухий, старечий голос.

Всі незвісно чого стрепенулися й позирнули на двері. В дверех напів отворених стояв старий, згорблений чоловік. Єго поморщене, худе лице глубоко запалі очи, тремтячі, худі руки, що держали свіжий нумер ґазети, убогий, полатаний убір,—все те становило різку суперечність з веселим, молодим і богацтвом окруженим товариством. Ся суперечність прикро поразила всіх і викликала в них неприємне чутє, якусь досаду на старого кольпортера, немов се єго вина, що він старий, бідний і нужденний.

— Не треба нам твоїх дневників,—відказав му різко Сімон, котрого гаряча, вином ще більш розгорячена натура найменьше спосібна була затаїти в собі таємну та необясниму досаду, викликану різким контрастом. Але кольпортер привик, видно, до таких наглих відказів і не вступався за першим разом, тілько далі своїм старечим голосом проказував:

— Цікаві новини! Телеґрами с Франції і Афганістану, з Россії і краю Зулюсів! Нумер по 10 кр.—прошу дуже дати заробити старому!

Говорячи те він зовсім увійшов до світлиці і бубонів послідні слова майже над ухами Сімона.

— Чуєш, старий,—паси, а не рий,—обернувся він з злістю до кольпортера. Раз ти сказано—марш,—то йди собі на псю мать, а ні, то тя сейчас випхну так, що й голову зломиш!

На ті брутальні слова старий став хвилю мов остовпілий. Не переляк переняв єго, і хоть єго старі сустави видимо тремтіли, то тремтіли вони не с трівоги, а з обуреня; се людска гідність німою, але виразною бесідою допоминалася свого невідоймимого права.

— Пане,—сказав по хвили твердим, хоть якось притишеним голосом старий,—я вже 75 літ прожив і внуків маю старших від вас, а щем ні від кого не чув такого слова. Панцю!—хто сивого волоса не шанує, той і сам сивого волоса не діжде!

Сімон запінений зо злости зірвався з місця. Всі прочі понурили голови і мовчали.

— Не підеш ти відси, стара собако,—бо ти кости поломю! лютував Сімон, прискакуючи до старого. Но той стояв і з місця не ворухнувся.

— Не горячітся, панцю, не горячітся! Як я молодий був, то можем був і горячійший від вас, і нічо с того не вийшло. А налякати ви мене не налякаєте: не таких я видав, тай не налякався.

— Ну, то на маєш!—ревнув Сімон і замахнувся кулаком, щоб ударити старого. Але в тій хвили почув, що чиясь рука хопила єго розмахнену в воздусі руку, але заким ще вспів озирнутися, коли щось рвануло єго з заду так нагло і міцно, що він стратив рівновагу і з лускотом гепнув собою під стіл.

— Поволи, Сімон,—дався чути рівний голос Єжена,—поволи! Я ту ґосподар, не ти! А вважай, щобис не впав, — додав він з насмішкою, коли Сімон гепнувся аж під стіл.

Жан і Маня заплескали в долоні.

— Отто ми зух, наш Єжен!—щебетала вона, хоть очевидно їй не зовсім до смаку було те, що сталося,—отто ми сила! Ну, я й не гадала ніколи! А, тепер тя справді любю! Ходи, най тя поцілую, мій героїку маленький.

— Дай ми спокій,—сказав Єжен і віддалив рукою Маню, що лізла до него цілуватися, а відтак звертаючись до старого кольпортера, сказав ласкаво:

— Перепрашаю вас, дідусю, за свого нечемного гостя! Не прогнівайтесь! Він у нас запалько, а ще де того пяний.

При тих словах Єжен присунув крісло і всилував старого, щоб сів та пропочив на часок. А Сімон, палаючий зо встиду, ходив широкими кроками по кімнаті і сопів страшно, ні на кого не дивлячись, немов розлючений медвідь. Но ані Єжен, ані старий кольпортер не звертали на него ніякої уваги.

— Дякую вам, пане, дякую,—говорив старий важко дишучи та кашлаючи. Та що, знаю я, що то значит—молода кров! І я колись був молодим!.. Але за наших часів що було то було,—але того не було, щоб так ні с сего ні с того причепитися до чоловіка і змішати го з болотом!.. І старий на згадку дізнаної образи захлипав, мов дитина.

— Пане,—говорив він далі,—немало лиха і горя перейшло через мою голову! Адже не дармо волос побілів, а плечі згорбились!.. Не дай бог вам тілько перетерпіти, а в кінци на таке зійти, як я!...

Немов ножем закололи в серце Єжена ті послідні слова старого. Невиразима трівога проняла єго, і хоть в гордім засліпленю йому нераз бачилось, що він сам став паном власної долі, що що він схоче, те й буде завтра, позавтру, аж... аж до певної різко назначеної границі,—а прецінь часом йому

бачилось, немов якась таємна, а потужна рука нараз закриває перед ним усе, путає всі єго пляни, кидає го зі звязаними руками в якісь чорні, ревучі та бурхаючі филі.

— Га, хто може знати, на що й ми зійдем!—сказав він, підносячи старому чарку вина і таріль закусок.—Але ось ви покріпітся та огрійтеся троха,— там, бачится, погано на дворі!

— Ей, не мож знати, паночку, не мож знати, на що хто зійде! От і я! Хібаж я за молоду гадав коли, що міні прийдеся коротати вік нужденим кольпортером: мліти з голоду, мокнути на слоті, мерзнути на морозі, цілими днямми витоптуючи старі ноги по улицях?.. Ех, паночку,—всміхалося колись і міні щастє!... Та що, прийшлося так, що вже ось-ось я мав кінчити школи, аж нараз вибухло повстанє,—кликнули на молодіж,—ну, пішов і я. Вже, що там підчас війни було, то чоловік якось видержав: невигоди, рани... бачилося, що зелізне те тіло!... Аж ось попався я в неволю. Мучили при допросах, мучили в цитаделі цілих два роки, і засудили на десять літ каторги. Вже с цитаделі я вийшов ледво живий, зломаний,—а вернув на волю старим дідом. Та ще от спасибі давним товаришам, що хоть такий песій заробок дали,— що не прийшлось гинути під плотом. Правда, вони жиють собі тепер панами,—многі такі й при самім повстаню позбивали маєтки, заки я кров проливав та мучився,—ну, але що робити,—така вже доля панує на сім світі. Він так, як те колесо: одна часть на верха, а друга мусит же бути на споді!

Поки Єжен балакав с кольпортером, а Сімон з завзятою, грізною міною ходив по світлици, немов обдумуючи якесь важне, рішуче діло, Жан встав із свого місця і зблизився до Тані, котра засумована мовчала весь той вечір. Вона й загалом була мовчазлива, не то, що Маня, котра немов тота різнобарва нетля літала від одного до другого, щебечучи, дразнячи, жартуючи. Таня відзивалася рідко і любила держатися відсторінь, немов встидаючися чогось, немов боячися сміло поглянути людім в лице. А прецінь красою вона не то не уступала Мані, але противно, єї прехороші риси лиця набирали сто раз більшого повабу, позаяк ясніли розумом і щирістю, між тим коли Маня блискотіла лишень злудним оживленєм. А прецінь Таня встидалася і боялася людей. А прецінь видно було, що всі утіхи, всі любощі та пестощі, серед яких товариство проводило день за днем, минали для неї, мов пусті хмари, — ні, — були навіть прикрі для неї, — хто знає, чи не будили в ній обридженя!..

Жан сів коло неї і дивлячись їй пильно в лице мовчав хвилину. Таня сиділа зі спущеними в діл очима, немов і не бачила єго.

— Ти, Танька, вже, бачу, зовсім на сосну дивишся, а мене й видіти не хочеш?—сказав він спокійно, однако з відтінком докору в голосі...

— А ти се відки взяв, Жан? Виджу й хочу видіти,—відповіла Таня.

— Кажи радше, що видиш, бо мусиш так, як зеркало завішене на отсій стіні мусить відбивати мій образ. Але ти не зеркало: відбиваючи всіх і все ти ще крім того й б а ч и т и можеш, кого хочеш і лиш того, кого хочеш. Колись були такі часи, що ти бачила тілько мене, а тепер...

Він урвав. В голосі єго замітне було лехке дрожанє.

— Тепер інше, ніж колись було, Жан,—сказала Таня і глянула му в очи простим, щирим поглядом. Хібаж я тому винна, що все зміняєся, що й я сама, мої чутя та симпатії змінилися?

— Я того й не кажу,—відповів живо Жан. Хібаж я виню тебе? Я бачу вже від давна, що діеся,—і мовчу. Що в мене за право—спиняти тебе? Я тілько бачу, що ти все якось гризешся, засиджуєшся та задумуєшся,— так ось я подумав собі: Ей, Жан, може се вона тим турбуєся, що тяжко їй перед тобою висказати зміну, яка з нею зробилася? В такім разі, Жан,— думаю сам собі,—найліпше буде, як ти сам розвяжеш їй руки. Я лишень

для того й починав бесіду с тої бочки, Танька,—вір ми, що лишень для того, а не для яких там докорів. Що між нами за докори!

— Ах, правда,—що між нами за докори!—повторила дрожащими губами Таня, закрила лице руками і тяжко, хоть стиха заплакала.

— Ну, а се що? спитав Жан.—Ти плачеш, Танька? Щож се значит?

— Жан, Жан,—прошептала вона, слізми вливаючись. Я дякую тобі за все добре, чогом дізнала від тебе! Ах, кілько доброго я дізнала від тебе! Все житє моє—за мало, щоб віддякувати тобі! Ти оден з між усіх тих звірів, не мужчин зумів побачити в мні, в бідній, витрученій з людського товариства, запятнаній людською погордою — живу людину, чоловіка, в котрого тож болит серце, в котрого не вигас встид серед бездни безвстидства, не завмерло живе чутє серед гнилого багна, в котре вкинула мя лиха доля! Жан, дорогий мій,—сказала она, стискаючи єго руку,—я ніколи не забуду, як ти мене, втомлену безмірною мукою, прибиту пониженєм та власною погордою, оживив теплим, дружним словом, переродив на ново і заохотив до нового житя!..

— Бідна дівчино,—сказав Жан з гіркою усмішкою,—не маєш за що міні дякувати. Те, що я зробив, зробив я не для тебе самої—аджеж бачив я в такім самім положеню тисячі других, а не зробив нічо для них,—але зробив се тілько для твоєї красоти. Я любю красоту, де лишень єї стрічу, і для неї зробю то, чого не зробю для самого, хоть би й як терпячого ч о л о в і к а. Не людей, а красоту любю,—от і все. Тож коли від мене сталось тобі що доброго, то дякуй собі, своїй красоті, а не міні. Бо що міні за діло було до тебе, до твоїх мук, твого життя, твоєї долі? Тиж сама знаєш, що я й доси і одним словом не запитав тебе про твою минувшість! Все це мене й крихти не обходит.

— А мене се не обходит, Жан, з якої причини ти міні робив добро,—досить того, що ти робив єго, робив більше, ніж хто небудь другий. Відки я, нещасна від колиски, можу мати право роздивляти таємні побудки та причини людей, поступаючих добре і чесно зо мною? Жан, не відкидай мою сердечну подяку! Але тепер,—вір міні, Жан,—я боролася с собою, я плакала цілими ночами, називала себе потворою, без серця, невдячницею,—але нічо не помогло! Жан, прости міні! Будь і надалі моїм приятелем так, як я ніколи не перестану благословити тебе, як свого вибавителя!

— Господи боже,—сказав Жан сумно, хоть ніби з насмішкою,—і сльози по ночах і боротьба з собою,—тай по що се все, Танька, по що? Чи варт я того?

— Ти, Жан? Се що ти таке говориш?

— Просту річ кажу, Таню. Я не варт нічиїх сліз, нічиїх дум! Що я за чоловік! Від маленьку пещений, роспусканий, вихований паничем, недумком і неробом,—від маленьку серце моє відвертано від людей, від людского горя і щастя, від людского житя, а привязувано до пустих забавок, до псів, коней та блискучих іграшок, поки в кінци все не стало для мене блискучою іграшкою—і люде! Всі мої чутя в зародах приглушено або звернено на фальшиві стежки, а оден потяг, що сильнійше розвився в мні—бажанє і любов красоти, і той серед тих гнилих та поганих вліянь стався причиною мого ще глубшого впадку, моєї моральної і фізичної руїни. І щож я за чоловік!

— Ей, Жан,—не говори того! Ти молодий, ти пізнав свої хиби,—ти повернеш на іншу, кращу дорогу!

— Поверну? Ні, не поверну! Що с того, що я молодий? Поглянь лишень на мене! Де в мене сила? Де в мене витревалість? Нічого нема! Все затрули в мині, все приглушили, підтяли в зароді. Я непотрібний чоловік. І за таким чоловіком ти плакала? Єго боялась проміняти на другого? Шкода сліз та дум, Таню! А приятелями, як хоч, ми можем остатися. Як ти коли буде чого треба,—обертайся до мене,—але, розуміється, аж тоді, як буду сам своїм паном!

І стиснувши єї руку, він опять сів на своє місце коло стола і налив собі повну чарку вина.

Між тим старий кольпортер покріпився і огрівся в теплій світлици, а Єжен випитував єго про давне, про єго житє в цитадели та на каторзі, а далі виняв банкнот і, втискаючи го в руку старому, сказав:

— Не прогнівайтесь на мене за отсе. Возьміт се на памятку від чоловіка може... може ще нещасливійшого від вас!

І він живо відвернувся, між тим коли старий, не зачувши послідних слів, сердечно дякував за дар і збирався до відходу.

— Але возьміт добродійство ґазетку! Дуже цікаві новини: вісти тутошні й заграничні, фелєтон гумористичний, варто прочитати!

І лишивши ґазету на кріслі та кланяючись усім, він вийшов.

IV.

— Ти, Єжен,—я с тобов маю діло! сказав по виході кольпортера Сімон, ледво дишучи з довго здержуваної злости.

— Я с тобов не маю ніякого діла,— відказав му холодно Єжен.

— Мусиш мати, нужденнику,—крикнув Сімон. Ти мене образив, а шляхтич під карою зганьбленя не сміє знести образи безкарно.

— То не зноси!—сказав Єжен. Я також шляхтич і, як чого не хочу зносити, то й не зношу,—вержу гет.

— Так ти пристаєш? Кров, знаєш, мусить змити образу.

— Тобі би, серденько, передовсім змити голову зимнов водов, а відтак лячи та проспатися. Ади, весь горишь, так ти кров до голови вдарила. Що ти тепер можеш розумного сказати?

— То ще зумію сказати розумне,—кричав Сімон, гримаючи кулаком о стіл, що ти не шляхтич, що ти підлий, безчесний чоловік, скоро не хочеш зо мнов битися!

Єжен гірко засміявся.

— Так, так, Сімон,—с того мя боку бери, се буде й але́! Нехай уже я буду такий, як ти сказав; за то ти будеш шляхотним, явним та лицарским розбійником, скоро хочеш палкою свою честь піддержувати.

— Не палкою, але, а шаблею!—ревів Сімон.

Єжен не зважав зовсім на послідні Сімонові слова і обернувшися плечима до розлюченого товариша, сів собі вигідно в кріслі і почав читати ґазету. Сімон цілий трясся зо злости. Бачилось, що туй туй кинеся на Єжена і задусит єго, порве на шкаматки.

В тій хвили Жан з одного боку, а Маня з другого взяли го за рамена. Він вовчим поглядом зирнув на них.

— Чого хочете? Дайте ми спокій!

— Ти, Сімон, найстарший з нас,—сказав Жан,—укінчений правник та ще й докторанд; міні здаєся, що час би було тобі мати хоть трошка здорового розуму і такту. Ти прецінь знаєш, що ми ту не для того зібралися, щоб слухати твоїх штубацких фохів та криків, але щоб весело бавитись. Понимаєш ти се? А тепер слухай, що я тобі скажу! Коли ти від нині не перестанеш решетитися та бурди робити і коли сеся твоя бурда не буде послідною, то при найблизшій бурді я сам, власними руками тебе враз із твоїм шляхецтвом викину за двері, як пса. Розумієш?

Сімон, що з разу мов дикий звір виривався, хоть надармо, з Жанових рук, тепер стояв, мов остовпілий і широко випуленими очима дивився на Жана, немов перший раз єго бачив. А на Жановім блідім лици тілько й було зміни, що на хвильку [1]) блиснув на щоках блідий румянец і щез так само швидко, мов блідий огник мигне і щезне в далекій гущавині ліса.

— А як би ти, на приклад, треба було крови—хоть у тебе й своєї аж

[1]) В рукоп. хвилько.

занадто, ну, але ти ось іно що попитував за нею,—то я на твої услуги, Сімон. Міні здаєсь, що так надто не зашкодилоб тобі трошечка промахатись. Тож просив бим тя, от, Єженову образу також порахувати на мій карб: так уважай, немов се я кинув тебе під стіл,—я впрочім був би бесперечно зробив се, як бим був тоді мав тя під руками.

Цікава річ була видіти, як з Сімонового лиця під холодячим подувом сеї бесіди поволи збігала кров, аж поки воно не зробилося бліде, мов стіна. Хоть і в якім чаду, Сімон все таки добре знав, що Жан—майстер в владаню всяким оружєм і що з ним іти оден на оден зовсім не забавка так, як з Єженом. Знав Сімон, що тут не обійдеся без крови, тілько правдоподібно з єго боку і думав тілько над тим, як би тепер с честю випутатися з немилої пригоди, в котру сам замотався своєю надмірною запальчивістю сего вечера.

— Ет, дав би ти міні спокій зі своїми глупими жартами,—сказав він, силуючись бути спокійним. Я с тобов не маю ніякого діла, то й за якого чорта маю с тобов рубатися!

— Але я с тобов маю діло, Сімон,—відповів твердим голосом Жан. Ти думаєш, що я не шляхтич і що кинути шляхтичеви склянку на голову не є образа?

— Але, Жан,—проговорив він нараз мякшим голосом,—таку дурницю, зроблену при тім без тямки та застанови, ти чень не станеш уважати образою?

Тут Маня вмішалася в розмову; вона [2]) доси стояла держачи Сімона за рамя та з дивом-чудом слухала розмови, що велась між обома мужчинами.

— Алеж, господи мій, що се між вами, люде,—перервала вона. Жан,—таже ти хтів успокоїти Сімона, а не рубатися з ним! А тепер ось що!

— Ну, хібаж я не успокоїв єго,—відповів Жан. Ади, і румянець горячковий щез і балакає по людски, без крику і своїм адвокатским звичаєм перекручуючи слова й факти. От того іменно я й хотів! Ха, ха, ха!

І сміючись він пустив рамя здивованого Сімона, сів коло стола, спокійно налив собі чарку вина і звільна, смакуючи та смокчучи, випив єї не озираючись і разу на Сімона.

Між тим Єжен переглядав ґазету. Та, видно, не займала ні довжезна вступна стаття з високополітичними комбінаціями та пророцтвами самої редакції, ані водаво-гумористичний фелєтон, ні дописи,—бо він живо перебігав їх очима, поки не опинився троха довше на перегляді політичнім, телеґрамах та новинках, єдиних відділах ґазети, подаючих факти, а не пусте балаканє. Але нараз око єго мусіло стрінути щось дуже цікавого на тім сірім, дрібно задрукованім папері, бо він широко витріщив очи, немов всисаючи ними до мозґу кожду букву, кожде слово цікавої новини. Довго він дивився недвижно в одно місце ґазети і за той час мимо єго волі та свідомости с цілою єго істотою робилися дивні переміни. Він то червонів то блід, руки єго і вся стать дрожали судорожно, він прикусував аж до крови свої уста, затискав зуби, а далі, немов давлений невидимою рукою, зірвався з місця, кинув ґазету, хопився рукою за груди, мов там у него щось дуже заболіло, і почав мов ошалілий бігати по світлици. Крім Тані, що любячим оком слідила кождий рух Єжена, не завважав зразу ніхто тої наглої зміни, яка з ним зробилася. Вона підійшла д нему й ніжним, несмілим голосом стиха спитала

— Єжен? Ти чогось неспокійний,—що тобі такого?

— Дай ми спокій!—відповів Єжен понуро, ходячи по світлици. А відтак півголосно, немов сам до себе, проговорив уривані та незвязні слова:

— Чорт який!.. І знаєш, що так буде... надієшся що ось-ось... А коли воно тут... бррр... що за біль... страх...

[2]) В рукоп. вони.

І він знов забігав, мов кінь, шпиганий острогами в живе тіло.

Тимчасом і проче товариство звернуло вже увагу на Єжена і всі замовкли, немов ждучи с сего надзвичайного Єженового зрушеня і для себе якоїсь поганої новини.

— Єжен, та бо станьже на хвилю та скажи, чого ґедзишся?—сказав жартуючи Жан. Тількож жарт той ні на чиє лице не викликав усміху.

А Єжен все ще бігав без тямки, немов гонений злим духом. Ніхто не спиняв го, ніхто не переривав дальшими запитанями тої важкої внутрішної боротьби, котра очевидно лютилась в єго нутрі. Но поволи сам Єжен успокоювався, ставав паном своїх мислей та розбурханого, болющого чутя, що на разі позбавило го тямки, мов разом проколений набій. В кінци він став і важко дишучи озирнув ціле напів цікаве, напів залякане товариство.

— Ну, чогож ви так повидивлювалися на мене?—спитав він здавленим голосом.—Що вам такого?

— Та тобі що такого?—відказала Маня. Синієш, мов боз, ледво дишеш, бігаєш по хаті, мов скажений, тай ще питаєшся, що нам такого? Ну, говориж, що сталося?

— Стара новина,—відповів Єжен,—стара новина; а тілько знаєте, є такі річи, що хоть їх і знаєш, і надієшся їх приходу, то все таки як побачиш перед собою, то мимоволі кров стигне в жилах. От таке й зо мною. Нате, читайте тоту стару новинку!

І він подав Сімонови ґазету і показав місце, котре так страшно зрушило го було перед хвилею. Сімон поглянув цікаво, але за першим поглядом зблід, затрясся мов осиковий лист, ґазета випала з єго рук, а сам він, прийшовши до себе, крикнув:

— Нехай тебе всі чорти берут с твоїми новинами, проклятий півголовку! Щастє моє, щом забеспечився на такий злучай! А тепер давай бог ноги!..

І він, судорожно тремтячи, хопив свій малий подорожний куферок, пальто та оберрок на опашки і с проклятєм вибіг із світлиці.

Всі ще дужше здивовані і залякані дивилися в слід за ним, тілько Єжен усміхався гіркою насмішкою, воркочучи про себе:

— Забеспечився! Ну, певно,—рахунки єго пересолені з на тисячу риньских. Добрий адвокат з него буде, добра підпора суспільного порядку! Щаслива ти дорога, підпоро,—щаслива дорога!..

V.

Маня перша отямилась троха і вхопила ґазету.

— Читайже на голос, що там такого,—сказав Жан. Тай якого чорта і куди сесь медвідь так напруго полетів?—додав він про себе.

— Хіба не знаєш,—відказав му Єжен,—що як судно має тонути, то щурі наперед утікают?

— Слухайте,—скрикнула нараз Маня. Ось що ту написано: Львівський суд карний пошукує академіка Євгенія К..., що перед трема тижнями щез, укравши свому вуйкови звиш 10.000 р. Вельможний граф Д..., вуйко невдячного молодця, ложив не мало на єго виховане і, як чути, думав зробити го наслідником свого маєтку. Доконану крадіж відкрив він доперва сими днями, через що переступник запевно мав час уйти за границю. Однако суд карний розіслав усюди телеґрафічні завідомленя з описом переступника, щоб, коли він ще находится в границях нашого краю, єго висліджено і притримано. Як довідуємся, був переступник тихим і чемним молодцем, пильним учеником і послушним свому вуйкови і добродієви, у котрого виховався від малу, стративши ще в дитинстві родичів. Доперва послідного року замітна в нім стала якась переміна,—очевидно вліяне деяких зіпсутих товаришів. Но с тим всім годі догадатися, яка причина спонукала молодого чоловіка,

повного надій, окруженого достатком, вихованого в строгій моральности старопольскій і маючого перед очима найкращий примір свого вльм. вуйка,— до так гидкого і невдячного діла та до втеки за границю. Вльм. граф Д... дуже жалує за сестрінцем і звалює всю вину на погане товариство, в котре той попав на університеті, при чім однако жаль єго веде го троха за далеко— прилюдно нарікати на нинішну свободу науки. Простит нам вльм. граф, але ми отверто спротивимся таким єго висказам, твердячи, що вони в наш ліберальний час за пізні і що не свобода сама собою, але зле ужита свобода всему вина. А якоїж високої і святої річи не мож на зле ужити?»

Оттакою ліберальною вихідкою кінчилось донесенє, поразивше в першій хвили Єжена і єго товариство. Заки Маня читала сю новину, Єжен стояв блідий, недвижний, с похиленою до долу головою, немов підсудний, котрому відчитуют засуд на смерть. Прочитавши, Маня кинула ґазету і вибухла голосним сміхом.

— Ха, ха, ха! І хто би то був гадав, хто би був надіявся! Такий невинний, скромненький, святенький, задуманий, мов складаний цизорик,— а він ось що! Ха, ха, ха!

Але вона нараз урвала, упала на крісло і, закривши лице руками, почала голосно плакати.

Між тим Жан підійшов до Єжена і щиро стиснув го за руку. Єжен здивований поглянув на него.

— Ані слова, Єжен,—ані слова! Я вповні розумію твій поступок і усправедливляю єго. Ех, Єжен,—завстидав ти мене, свого вчителя! Я й сам давно вже бачу, що нам нема способу вирватись с того гнилого багна, що звесь арістократичним товариством, як тілько проступок! Та тілько не ставало в мене сили до того. Знаєш, Єжен,— я руїна, я, хоть і серед того товариства, все таки своїм блідим лицем, своєю руїною протестую протів єго істнованя. А ти, чоловік свіжійший, енерґічний,—ну, тобі й слід було так запротестувати!

— Все ти той сам, Жан,—сказав Єжен сумно,—той сам хороший, добрий, сердечний, зіпсутий чоловік! Дякую ти за сі слова потіхи і прощаю все... все, прощаю й то, що я через тебе став тим, чим є тепер!

Слова ті були сказані не без горечі, однако Жан радісно підхопив їх.

— Через мене, Єжен,—через мене? Ах, то значится, все таки я не дармо жив! Я знаю, ти хтів міні закид зробити тими словами,—але слухай, Єжен, що я тобі скажу. Ти певно думаєш: от коби той проклятий Жан не був звів мене з дороги праці та чесного змагання на дорогу роспусти, то я був би скінчив університет, добився на власну-руч становища, на котрім бим був міг бути корисним для загалу, працювати для влекшеня нужди мільйонів, приложити й свою цеглину до великої будови будущини. Правда, так ти думав? Ех, небоже, небоже,—не вір ти всему тому,—забудь о тім, що мав такі думки! Вони з гори вже засуджені були згинути та завянути. А хібаж ти не знаєш того товариства, котрого членом ти родився? А хіба ти не знаєш, як ціпко воно держит своїх членів, не випускаючи їх з між себе до крайної крайности, переслідуючи їх своїми путами хотьби аж на край світа? А хібаж ти не знаєш, що всякі такі думки, як твої, в тім товаристві—проступок, ганьба, безумство?... Ніхто не буде корисним громадянином і суспільним робітником, будучи заразом членом того товариства. Ніхто не буде правдивим чоловіком, доки не вирвеся раз на всігди с посеред него. Се моє переконанє, Єжен,—і коли я довів тебе до такого різкого розриву с тим проклятим товариством,—то, знай, небоже,—я вважаю се заслугою для себе!

Єжен зачудуваними очима дивився на Жана,—на єго лици малювався сумнів, але звільна перемагав тяжкий, пекучий біль, немов німе признанє сумної правди Жанових слів.

— Страшне те, що ти говориш, Жан,—і вірити не хочеся, та щось немов силує вірити, щось немов кричит в нутрі, що се правда... Але час тобі збиратися, Жан, і вам також,—обернувся він до женщин,—небеспечно зо мнов довше оставати. Леда хвиля може нагрянути поліція.

Жан стояв нерішучо при тих словах, немов щось обдумував,—але в кінци перемогло безсиле і він з жалем простяг руку до Єжена.

— Знаєш, Єжен,—я думав остатися с тобою і дати разом арештуватися,—але отсе роздумав. На що се придасться? Міні й так не довго жити,—се каже ми нехибний віщун ось ту,—і він показав на груди,—а в тюрмі вмирати не хочеся молодому,—не хочеся, Єжен, мимо всего вольнодумства. Що зробиш с тілом, коли воно чує неміч, бажає вигоди та тиші перед своїм цілковитим роспаденєм? Трудна рада,—безвладність, се велика сила механічна, а духової сили у мене також нема на тілько, щоб їй опертися!..

— Ні, Жан,—тобі ні пощо оставатися зо мною. Я не хочу нікого втягати с собою в пропасть, в котру сам паду. Бувай здоров, друже!

Вони обнялися. В Жанових очех, в тих чорних, пречудних, вигасаючих очех на хвилю заблис живий, яркий огник, але сейчас же єго залили дві тремтячі сльози...

Між тим Маня схопилася і судорожно тремтячи складала свої річи та одівалася в дорогу. А коли Єжен попрощався з Жаном і сей послідний також почав збиратися,—вона з лицем почервонівшим з жалю і злости підступила до Єжена.

— Ти чорт, не чоловік і кажу ти одверто! Як ти смів мене за свідома вести над таку безодню? Та чи знаєш, що мене тепер можут арештувати разом с тобою?.. І арештуют, бо куди я дінуся відси?.. Ох, боже мій!..

І вона знов збиралась заплакати. Єжен не відповідав нічо, тілько видобув банкнот на 100 р. послідну свою суму, і даючи їй сказав:

— На, отсе тобі на дорогу. Відїжджай сейчас нічним потягом,—не бійся нічого.

Маня живо вхопила банкнот, сховала го і не дякуючи, не обзираючись вибігла с кімнати.

— Єжен,—промовив Жан, уже зовсім зібраний і ще раз беручи Єженову руку,—ще лиш одно хочу тобі сказати. Не вдавайся в шляхецьку гордість, не роби багато с того, що сталося. Ти вирвався с кліти, на волю, ужив, чого мож було ужити,—ну, а звісна річ, теперішний лад карає таку непокірність. Тра знести кару,—чуєш, Єжен,—тра знести кару! Бо аж тоді твій протест стане повним, свідомим, кричучим протестом, потрясе бодай на хвилю цілим тим гнилим товариством, дуне на него свіжим, різким воздухом, від котрого сухотники гинут, а здорові здоровійшают. Чуєш, Єжен,—колис зачав, то кінчиж розумно і чесно! Треба знести все, що прийдесь знести. А моєї помочи, Єжен, будь певний і не погорди нічим, що прийде з рук приятеля, чуєш?

Він стиснув Єженову руку і, насунувши капелюх на чоло та придержуючи теплий плєд на груди, похилений вийшов звільна, а єго ліниві кроки чути ще було довгу хвилю на сходах. В кінци не стало нічого чути,—мовчанка, мов тиха вода, заповнила широку світлицю.

VI.

— Ну, тепер я сам!—сказав Єжен по єго відході,—тепер час зібратися з думками, розважити все, що діяти на далі. Коли бо в голові мутится,—чорт знає, на яке зважитись!..

Єжен думав, що він сам остався. В своїм роздразненю та внутрішній боротьбі він і не подумав про Таню, котра, почувши єго новину, забилася в темний кутчик широкої софи, де й доглянути ї було не лéхко. А Єжен

не глядів по кутах; в єго очех усе мерещилось та мішалось і він знов наче без памяти почав ходити по світлици. Але тото оглушенє не довго трівало. Він сів на кріслі плечима до Тані, випив склянку води і, підперши голову рукою, думав про Жанові слова та свою минувшість, щоби с тих напротивних складників видобути промінчик світла на будуще.

Ось так само пізним вечером, три тижні тому назад, він сидів у своїй світличці (Своїй! Хібаж не все в ній було вуйкове аж до послідної пісочниці на столі, і хіба вуйко що день не вимавляв му між іншим і те, що жиє в єго домі, має свою окрему і порядну світлицю?..), сидів при столі і думав над тим, що мав сеїж таки ночи зробити. Що за страшні, що за болючі були тоді єго думи! Що за страшна була тота ніч!.. І нічия рука не спинила єго тоді, не повернула на іншу дорогу! Всі докази—переважно з Жанових уст—перли го до страшного діла, і до тепер ще він під вліянєм Жанових слів (він) не міг розібрати гаразд, чи се він зробив зле чи добре. В єго розгоряченій уяві стали супротів себе два спорщики: Жан і вуйко,—а спір ішов про него, про те, чи бути єму чоловіком, чи не бути. Спорщики доказували кождий свою правду і Єжен з разу слідив за спором, але швидко докази так перепутались і порівноважились, що бачилось Єженови, немов за кождим спорщиком правда, немов границі між злом а добром защезли, усе попуталося і посіріло,—а в тій душній загуслій атмосфері йому не бути, не бути чоловіком!..

— Так! Не бути міні чоловіком між людьми, робітником між робітниками! Не бути!—простогнав Єжен і гіркі, горячі сльози приснули з єго очей. І по щож я родився на світ з затрутою кровю в жилах, обтяженою від віків проклятями нещасних, обтяженою найтяжшим проклятєм неробства та пихи?.. І на щож дали міні хоть крізь сито пізнати правду, коли ціле житє моє мало бути однотяглою брехнею, однотяглою наругою над всім, що людске, над всім, що звеся: праця і недоля?..

Йому пригадались тяжкі дни єго житя в пишних вуйкових дворах. Ні, не дни, а довгі—довгі літа пробув він в тій клітці, не тілько держаний в заперті, але тиранізований на кождім поступі, наломлюваний до беззглядного послуху чужим, безглуздим росказам, вдавлюваний в тісні рамки чужих, заскорузлих понять, окрім котрих і єму не позволялось мати своїх понять, висказувати своєї думки.

— І се значит: щира старопольска моральність?—заговорив він. І на се багно упідленя та обезличеня с пошанованєм глядят наші ліберали,—єго підносят до ідеалу наші «великі поети», наші Вінкентії Полі, Красіньскі [1]) та другі? Ах, кілько я витерпів під гнетом тих ідеалів! Кожда йота тої проклятої, фальшивої моральности була острим терном, що рік за роком глубше впивався в моє тіло, в мій мозок!.. Ні, я наперед уже в десятеро спокутував свою вину, заким іще поповнив єї! Я ще можу бути чоловіком! Я найду ще на тілько сили, щоби піти за радою Жана. Коли протест супротів гнету і неволі, то вже протест до кінця, до смерти,—то вже підлість—переривати на половині. Так, я доведу протест до кінця,—я стану чоловіком, слізми і мукою обмитим з вікового проклятя!

— Я буду жити їм на упір! Перед їх очима буду ходити в простій сермязі, — перед їх очима зійду з їх фальшивого вершка на дно, туда, де вони й заглянути не ласкаві. Се буде довершенє протесту!

Нараз дзвінкий голос обізвався від дверий:

[1]) Сцени щирого старопольского самодурства справді підняті Вінкентієм Полем трохи не до ідеалу. Читай н. пр. Pamiętnik Benedykta Winnickiego, с котрого найвидатнійший уступ поміщено навіть в читанці для низшої ґімназії, запевно, щоб дати гарний примір будущим шляхтичам. Порівнай уступи поем „Hetmańskie pacholę“ тогож, „Psalmy przyszłości“, „Przedświt“ Красіньского.—*Прим. авт.*

— Позволят пан заспівати?

Єжен здрижав цілий з несподіванки і вдивився в двері. Через підхилені двері перехилялася до світлиці голова дівчини-арфярки.

— Ну... ну, чого хочеш? спитав Єжен.

— Може пан позволят пісеньку? Я знаю всіляких, веселих і сумних.

При тих словах вона забренькала в струни.

— Про мене, співай,—сказав Єжен. Співай веселої. Рад би я знати, що в тебе за веселі пісні.

Арфярка видивилася на него, а єї пальці тимчасом машинально забігали по струнах. Зразу веселі, скочні акорди лилися з струн, але живо вони перейшли в якісь тужнійші, серед котрих ту і там брязкали скочні нути, мов гірка насмішка над лихою долею. Відтак сухим, немов деревяним голосом, без житя і виразу вона заспівала:

Коли моє щастє як сонце сіяло,
Крутився круг мене комариків рій;
Усе мя любило, усе ми сприяло,
Усякий і друг і приятель був мій.
І кусника хліба я зїсти не міг,
Шоби не ділити го поміж усіх.
А нині і щастє й достатки пропали,
Приятелів моїх не бачу, нема!
Комарики щезли і рожі зівяли
І сонце не гріє, настала зима.
Приятелі наші, то ті комарі:
Приходят і гинут у щастя весні.

Тепер коло мене зимової ночи
Засіла невсипна бабуся Грижа,
Вся в лахах... Тускліют запалії очи
І колют і ріжут мене без ножа.
Над мене схилене погане лице;
Я рад би пропасти, та час не тече.
Нераз міні снится, що знов повертає
І щастє і жизні чудова весна,—
Приятелі йдут, рій комариків грає...
Но глиц,—надо мною все баба страшна
Хиляєсь, глядит, чи живий то я ще?
Ох, згинуть, пропасти!... Та час не тече!

Страшне, гнетуче вражінє зробила ся пісня на Єжена. Він похилив голову мов під обухом і всякі яснійші думки меркли та розлітались, мов листє в одній хвили зварене лютим морозом.

— Ось образ того житя, яке мене жде,—прошептав він,—ось образ тої дороги, по котрій міні прийдеся йти аж до гробу. І за що?.. Чиж не досить уже я витерпів? Яка справедливість може жадати від мене ще більше мук? Ні, ні, ні!..

Він поволи забувся і с шепту перейшов до голосної бесіди. Аж нараз арфярка, що зачудувана весь час гляділа на него, бренькнула в струни і тим перервала єго монольоґ.

— Ага,—я й забув, що ти ту,—похопився він і видобуваючи с кишені всі дрібні гроші, які мав, ссипав їх арфярці в подолок. Ще з більшим дивом поглянула дівчина на купу срібняків.

— Пане,—сказала вона,—се за богато для мене! Десята часть того—і то булоб за богато. Я не заробила такої суми.

— Не заробила? Се що за слово,—сказав Єжен, здивовано й собіж позираючи на ню. А хіба я заробив на ню?? Я й тілько не заробив, що ти!

— Е, але пан можут ї мати, бо—пан!.. Але пан, видно, щось слабі,—я збігаю по доктора.

Єжен мимоволі всміхнувся на єї бесіду перепутану «панами» і сказав:

—Ні, я не слабий, не бійся! А як і слабий, то вже на мою слабість ніякий доктор не порадит. Іди собі з богом.

— Дуже щось пан дивно говорят,—відповіла арфярка. Міні все таки здаєся, що треба збігати по доктора, аби пану поміг.

— Але дурна,—відказав Єжен, котрому тота щира душа почала надоїдати,—іди собі з богом! Я не слабий, я, по просту... троха.., трошечка... пяний!

VII.

— Ні, ні, ні!—троха не скрикнув Єжен по виході арфярки,—таку муку терпіти, літа цілі, вік цілий терпіти—хотьби й задля якого протесту,—се за

много! Се за тяжко на мене! І відки Жан узяв се, що я сильний, енерґічний?.. Ні, я зломаний так, як і він. Дотеперішня неволя отрутою віссалась у всі нори мого тіла і мого духа. До чого я спосібний?..

Він не міг довше всидіти на місци. Єго роздразнені нерви вимагали руху,— він почав ходити по світлици. На думку прийшли му знов слова арфярки: не заробила я такої суми! Ось також слово,—думалось йому,—котре доси тисячу раз обивалось о мої вуха пусто, без значіня і змісту, а нині вразило мя так глубоко! Видно, я нині більш роздразнений, то й усе якось беспосереднійше тикає мене! І дармо він старався успокоїтись,—цілий рій гадок і питань, немов пчоли за маткою, налітав в єго голову за тим проклятущим словом: не заробив! Ось і він жив доси,—ну, нехай і так, що жив тілько рік, тілько три неділі, але жив так, як мілійони-мілійони не прожиют на цілім віці і одного дня. Він повними ведрами черпав с повного жерела. Ну, а як, коли, чим він заробив на те? Або от хоть би і єго вуйко. Не кажучи вже про користь громадську,—але кілько шкоди причинив він людім, кілько лиха та недолі,—а прецінь він жиє в богацтві і гордими ногами топче саму тоту громаду, котрої трудом і потом жиє. Щож се такого? Чи справді брехня в тім слові: не заробив? Чи справді він, єго товариші і вся тота «сметанка суспільности», нічо не заробивша в житю, має право жити?

— Ні, ні, ні! опять скрикнув він,—не має права! Чутє справедливости до самого дна бунтуєся протів того. Або звертай на їнчу дорогу, або не жий,—ось що воно каже. А звертати на їнчу дорогу,—ох, де в мене сила, де в мене сила?..

І в тяжкій роспуці він хопився за голову, немов боячись, щоб вона не пукла від надмірного болю, від натовпу страшних думок.

— Найдеся сила, Ґеню,—тілько смілости треба,—раз стати на нову дорогу, не озираючись назад!

Се були слова Тані. Вона весь тот час, тихо плачучи, сиділа в кутику; але тепер, видячи, як страшні, вбиваючі мисли чим раз більше замагают Єжена, чим раз тяжше подавлюют єго духа, вона нараз почула в собі відвагу і силу—підняти єго, на крилах своєї любови винести с пропасти, в котру він очевидячки чим раз глубше валився. Вона встала і зблизилася до Єжена. Як дивно змінилась і похорошіла вона! Який чаруючий румянець палав на єї лици,—яким огнем палали єї очи, яким ніжним а заразом рішучим і сильним чутєм віяло від єї цілої постави! Єжен, переконаний, що всі єго лишили і що він сам находится в світлици, на разі перелякався голосу.

— А ти... ти що ту робиш?—пробубонів він запиняючись та оглядаючи єї трівожним поглядом. Чому не йдеш гет... не втічеш... разом з тамтими? Я гадав, що й ти пішла...

— Міні нікуди йти,—коротко, но твердо відказала Таня.

— Як то нікуди? Світ широкий! А як жилас доси, так чень потрафиш і відтак жити.

— Ні, не потрафю.

— Не потрафиш! Чомуж не потрафиш?

— Що було—минуло, не вернеся. А ти думаєш, що тілько мужчині мож закидати стару стежку, а ставати на нову,—а женщині не мож?

— Але чогож ти ту сидиш? Хіба не знаєш, що за мнов шукают,—що може за хвилю прийдут сюди, возьмут мене?

— А міні що до того? Возьмут тебе, то й мене не лишат.

— Що?—скрикнув зачудуваний Єжен,—ти моглаб іти зо мною... в тюрму?

— І піду! Інакше й не можу.

— Інакше не можеш? А се чому?

— Бо я любю тебе.

— Мене?—повторив Єжен. Хібаж ти забула, хто я, що за чоловік? Хіба ти забула, що я...

— Що ти за чоловік, се я знаю,—відказала Таня. А те, що ти зробив,—ні, що с тобою зробилося,—се мене нічо не обходит. Се діло твоєї совісти і суду. А я ж хіба що ліпше? Хібаж і я не витручена з між люде, не напятнована знаком погорди від усіх, що себе вважают чесними, так само... як і ти тепер?.. Тепер ми рівні!..

При послідних словах мимоволі затрясся єї голос і сльози бризнули з очей.

— О боже, хлипала вона,—що я би дала за то, щоб ми не були рівні!.. Щоб ти стояв так безмірно високо в людскім поважанню, як високо стоїш в моїй любови!..

Єжен став ні в пять ні в девять перед тою простою, но сильною натурою. Йому й на думку не приходило, щоб вона пропаща женщина, котру веселі «товариші» по вибору взяли с собою на гулятику «для вигоди»,—щоб вона могла полюбити, тай ще так страстно полюбити його. Були хвилі, коли він почував тиху сімпатію до сеї дівчини, мовчазливої, розумної і зовсім не так надоїдливої, як Маня,—але про любов йому й не снилося,—тай впрочім серед тої ненастанної пяної орґії, якою збігли му послідні три неділі, він напевно і не був спосібний до любови. А про стосунок Тані до Жана він не знав нічо; маломовний Жан ніколи не балакав про свої глубші сердечні тайни. Але як іншим разом Єжен може й не без вдоволення почув би був признане любовне з уст женщини, то тепер воно тілько засмутило єго тай, правду кажучи, роздразнило троха. Йому хотілось бути самому, а ту—перешкода. І як позбутися єї?—се було одно, про що думав Єжен.

— Але чогож ти хочеш від мене? спитав він.

— Нічого не хочу, лиш при тобі остатися, с тобою все ділити,—була відповідь.

Єжен побачив, що с таким упертим характером годі що врадити без довгої боротьби,—а до того він не мав тепер ні сили ні охоти. Тай що впрочім шкодит, як вона останеся з ним? Нехай остаєся. Воно ще не знати, чи швидко прийде поліція по него, а хоть і прийде, ну, то чень найдеся спосіб...

Отсе все передумав він в короткій хвили, а за той час очи єго пильно слідили Танине лице, немов хотіли з лиця вичитати, відки нараз в тій женщині взялось тілько упертої рішучости та горячої наметности, котрих він доси в ній не замічав. Він чув, як мимоволі якась тепла струя звільна виринає і лагодить біль в єго нутрі, як оживає чутє,—і се будило в нім досаду. Він напів гнівно сказав:—ну, то лишайся собі, коли хочеш!—і почав ходити по світлици. Нараз почулися ступаня в сінех і Єжен кинувся до дверей, засунув засувку і защепив защіпку, а відтак став на серед світлиці і почав оглядатися, немов шукаючи, як і чим би в разі небеспеченьства боронитися. Таня трівожним поглядом слідила всі єго рухи, а в кінци кинулась до него і міцно обняла го за шию руками.

— Ґеню, серце моє,—ридала вона,—що ти задумуєш робити?

— Дай міні спокій,—відповів Єжен, злехка відпихаючи єї і чинячись чим раз понурійшим, чим більше внутрішна сила тягла го до Тані,—сиди собі тихо та не перешкаджай міні!

— Га, коли я ти перешкаджаю,—відказала Таня,—то волю й зовсім гет іти. Не на тож я просилася бути с тобою, щоб причинювати тобі ще більше прикрости! Добре, нехай і так буде!

І плачучи, вона почала збиратися до відходу. Єжен стояв мовчачи і дивився на ню. Вкінци не витерпів, підійшов до неї і, взявши ї за руки та дивячись їй у очи, сказав:

— Таню,—стій, не відходи ще від мене! Побудь зо мною!

— По що я буду с тобою, коли я тобі завада?

— Ні,—побудь! Сеж—хто знає,—може послідний мій вечір! По що кінчити його в смутку та грижи?

— Чому послідний, Ґеню? Чому послідний? Схоти лишень, сміло ступи на нову дорогу! Адже в тюрмі не вік сидіти, а відтак...

— Ех, не згадуй о тім,—перебив єї Єжен. Се не для мене бесіда! Для мене нема ніякого «відтак». Лиш тепер ще, послідні хвилі, я хочу бути щасливим, а що далі буде,—до того міні й діла нема! Чуєш, Таню,—ані слова про будуще! Лиш «тепер» наше,—а більше ми й не знаймо нічого!..

VIII.

Вже було близько півночи. В готелю все поснуло і утишилось. В Єженовій світлици погасли свічки, тілько на середині одна лямпа розливала непевне, меркотяче світло. Єжен і Таня сиділи на софі. Про сон і не думало нікотре, а й бесіда не вязалась між ними,—внутрішне зрушінє та непевність перемагали все. Єжен трівожним ухом ловив усякий шелест, замираючий дзенькіт фякерских дзвінків, що пробігали сніжними улицями. За кождим наближенєм дзвінка він здригав та блід і аж тоді віддихав свободнійше, коли дзвінок віддалювався і замирав у нічній темряві.

— Ґеню,—говорила Таня обіймаючи єго,—роскажи міні, що довело тебе до сего... поганого діла? Я дивлюсь на тебе і віритись міні не хоче, щоб се було можливе. А прецінь... сам ти кажеш!..

Лице Єжена посумніло.

— Що тобі росказувати. Се історія цілого мого житя, цілої моєї нещасної молодости, а споминати єї тепер—бррр! аж мороз проймає!

— Роскажи Ґеню,—тобі полекшає, побачиш!

— Полекшає,—я знаю,—та тілько не через оповіданє! Ну, та впрочім, нехай і так,—роскажу, що зможу,—швидше час піде, швидше скінчится!..

— Ей, Ґеню, Ґеню,—що се ти говориш? сказала з закидом Таня.

— Ну, вже що говорю, то говорю,—відказав Єжен понуро. Слухай же моєї повісти. Я сирота, не зазнав ні вітця ні матери. Ще, маленьким узяв мя вуйко по смерти родичів до себе, на вихованє. Він був вдовець, бездітний. Рід єго давний, маґнацький, хоть значно підупав за послідних часів, так що вуйко з усіх давних дібр мав тілько два села. Доки була панщина, він жив у селі і займався ґосподаркою. Звісна річ,—тоді се була не велика штука, бо робучі руки були дармі. Тай ще с тих робучих рук була й друга вигода: на них міг безкарно виливатися весь панський лицарський, войовничий дух,—вони були німим, послушним і страждущим громозводом усіх панських примх, забагів та намєтностей. А у мого вуйка за давних часів усеї тої громовини було богато,—і довгі ще літа опісля слуги наші шептом та с трівожними озирками росказували міні страшні повісти про єго лютість, самоволю та нелюдскість в поступованю с панщизняками. Я дрожав і плакав, слухаючи тих повістей, і моя дитиняча уява сплітала мимоволі стать вуйка з усіми найстрашнійшими казочними потворами: вуйко був для мене: вовкулакою і опирем, висисаючим кров людську, і зелізним вовком, гонячим ненастанно за невинною жертвою своєї лютости.

Єжен зупинився на хвилю, слухаючи голосу дзвінків на улици, а коли ті втихли, говорив далі.

— Коли знесено панщину—росказували міні слуги,—то вуйко трохи не сказився. Тижнями цілими сидів у своїх покоях, не показуючись на світ, кленучи всіх і вся. Він відтак не міг уже вийти в поле, не міг поглянути на село, на хати без найбільшого обуреня, без проклять. Швидко опісля він продав свої села якомусь Німцеви, купив дім у Львові і перенісся туди жити. Там пройшли й мої молоді літа в тій камінній, понурій кліти, що й доси ми видаєсь страшнійшою і понурійшою від гробу!..

— Чи любив мене мій вуйко,—сего не знаю. Но як і любив, то тота любов мусіла бути дуже глубоко і недоступно схована в єго души, бо я ніколи не міг дослідити ані найменчого єї проблиску. Вуйко держав мене в вічнім страсі, в вічній погрозі. Строгі єго приписи реґулювали моє житє так, як накручений годинник. Найменче переступленє тих приписів каралось остро і беззглядно. Я в кінци привик—ні в чім не мати своєї волі і у всім покладатися на приписи. А між тим учителі, котрим вуйко повіряв моє образованє—все з додатком, щоб образувати мене по щиропольски—тілько й знали діла, що розводили передо мнов славну польску минувшість, росхвалювали лицарські діла та вдалий характер шляхти, описували буйне, свобідне і самовільне житє тої шляхти і через те в моїй придавленій, карловатій души родили якесь горячкове, хоробливе бажанє руху, широкого розмаху та буйного, гулящого житя, котрим блискотіла передомною «славна» давнина. Те, що мене вчено, стояло в різкім противенстві до моєї дійсности і те противенство різало мою душу, мучило мене і до решти ослаблювало та ломало мою волю. Я ріс, мов та трава в пивници. Рік за роком минав, а я лазив по світі, мов той слизняк, тихо, безслідно, в вічнім страсі перед вуйком, котрий остро заборонив міні товаришувати с ким небудь або читати що окрім шкільних книжок та Скарги «Żywot-ів Swiętyh».

— Га, що се?—скрикнув він нараз,—міні чулося, що дзвінок наближаєсь сюди, а ось нараз він стих!

Єжен замітно дрожав і слухав. Дзвінок мовчав лиш секунду,—швидко він знов заголосив своїм жалібним тоном, що приглушено доносився до світлиці крізь снігову метіль та замерзлі шиби вікон.

— Е, се нічо,—відказала вспокоюючи Таня. Вітер повінув в противний бік і на хвильку не мож було чути дзвінка. Говори далі! Ах, що за страшне, що за сумне житє мусів ти пережити, мій бідний Ґеню! Та вже певно, що чоловік с таким серцем, як ти, без крайного дотиску не піде на таке діло!

— Що житє,—сказав він.—Хібаж те нужденне веґетованє мож назвати житєм?.. Я ріс тай годі. Прийшла пора, коли почала кров будитися, коли душа забажала сильнійше,—а пута оставали все одні. Я зразу почув нудь, пересиченє, обридженє до всего. Я почав занедбувати науки і ніякі кари, ніякі грозьби ані лайки не могли мя спонукати до ліпших поступів. Вуйко весь час держав мя над книжками, сам сидів надомною, пантруючи, щоб я й хвилини не тратив на боки; я бубнив раз у раз лекції, але пробубнивши кілька, кільканайцять годин, я все таки не тямив ні однісінького слова. С тяжкою бідою я скінчив ґімназію і вступив на університет. Я вийшов з ґімназії такоюж дитиною, як і вступив до неї десять літ назад. А ту нараз я опинився в іншім світі. Тісні рамки вуйкової дісціпліни тут уже мусіли пирснути, хоть і як вуйко зразу намагався держати мене в них і далі. Я познакомився з Жаном... Але чуй,—що се за гомін на подвірю?

— Е, се певно прислуга гомонит.

— Прислуга, кажеш?.. Ну, так, певно прислуга,—вговорював сам в себе Єжен, але мимоволі дрожав чим раз дужше. Отже слухай! Я познакомився з Жаном. З давно-шляхецкого дому... богато родичів... вуйко не мав нічо против того. Але він перший потяг мене на ту споховатість, по котрій я скотився в пропасть. Естетик... ідеали, красота... (Єжен дрожав чим раз дужше, віддих єго ставався неправильний, бесіда уривана)... живі ідеали. Моя довго здержувана жадоба нараз прорвалася, мов ревуча филя прориває греблю... Я кинувся на сліпо в вир. Вуйкові грозьби, лайки і кари,—все те шуміло тепер перед моїми ухами, не лишаючи ніякого сліду, як колись примусові лекції. Далі вуйко почав замикати мене. Я дерся по стінах, кричав, а в кінци почав попадати в конвульсії. Се знов вивело мене на волю. Я пізнався з Сімоном, такимже паничем, тілько іншої, практичної вдачі. Той до-

конав мене, довів до... Ах, що се, чуєш? Ідут, ідут горі сходами! Се за мною, се по мене!.. скрикнув Єжен.

— Не бійся, Ґеню,—сказала Таня, хоть і сама поблідла та задрожала всім тілом. Смілости, соколе мій! Що має бути, те й станеся!

— Так, так,—те й станеся, правду кажеш! бубонів Єжен, притискаючись до неї мов дитина і обіймаючи єї дрожачими раменами. Ось вони, вже ту, на коритари... зближаются сюди... Га, стукают!

Вони зірвалися обоє. Стук до дверей немов грім затряс усіми їх нервами. Стук повторився.

— Ах, Таню,—двері замкнені,—відомкни, серце!

Таня звільна підійшла до дверей і тремтячими руками почала відсувати засувки та защіпки. Стуканє роздалось третий раз, ще голоснійше. Нетерпливі голоси загомоніли за дверми.

— Прошу,—ледви чутно сказала вкінци Таня, отвираючи двері. Товпа поліціянів, с комісарем попереду, ввалила до світлиці, з зачудуванєм позираючи на Таню.

— Чи ту пан Єжен Т.?

— Ту,—відповіла Таня.

— Певно десь вийшов?—спитав с сумнівом комісар, не видячи Єжена в світлици. Чи може спит?

— Що?—скрикнула Таня, обертаючись і бистро озираючи кімнату; страшна догадка, мов блискавка, сарахнула в єї голові і в тій хвили с проразливим криком болю вона впала омліла на руки переляканих поліціянів.

Крім неї не було в світлици нікого, тілько через отворене вікно садив вітер клубами холоду та широкими пластами снігу.

Березів, Серпень 1880.

КОСТЬ КОПЕРЖИНСЬКИЙ.

ДО ІСТОРІЇ ЦЕНЗУРИ Й ТЕКСТУ ТВОРІВ МИХ. КОЦЮБИНСЬКОГО: „П'ЯТИЗЛОТНИК“ і „НА ВІРУ“.

Року 1892-го М. Коцюбинський їздив за кордон, у Галичину. Того-ж таки року, як відомо, він почав службу в одеській філоксерній комісії і прослужив біля Одеси до 1895-го року, коли на таку саму посаду перейшов у Крим.

Якраз на 90-ті роки припадає кульмінаційний пункт розцвіту одеської української Громади, який виявився багатьма сторонами, а зокрема в її видавничій діяльності. Тоді-ж таки працював ув Одесі такий видатний діяч український, як Михайло Комаров, що особистий його вплив відігравав величезну організаторську ролю в суспільстві. Видавнича продукція українською мовою в Одесі в 90-х роках збільшилася вдвоє проти 80-х (із 14—до 30) [1]), тим часом, як инші міста (Харків, Київ) дають навіть розмірне зменшення видань українською мовою. Досі ми властиво не маємо ще задовільного пояснення цьому фактові. Можна-б, ідучи за О. О. Рябініном, з'ясовувати збільшення кількости видань тим, що послабшала пресія на українські видання, а також умовами політичними того часу, що склалися в Одесі, кращими тут, ніж по инших містах: місцеві цензори розмірно легко пропускали українські видання; особи, що цензурували українські рукописи, не дуже вороже ставлячись (иноді навіть прихильно) до українського руху, давали хід українським рукописам, надсилаючи їх для остаточного дозволу до Петербургу, і чимала кількість їх, діставши остаточну санкцію, таки побачила світ. На перший погляд це нібито має повну рацію, і ми спочатку, з деяким, правда, обмеженням приставали на цю думку [2]). А з другого боку таке тлумачення цілком суперечить тим відомостям про одеську цензуру 90-х років, які подає цензор Єгоров, характеризуючи разючі вчинки над друком таких осіб як Масалов і Вороніч, що в своїх причіпках доходили просто до гумористичних вихваток, особливо останній [3]). Отож навряд чи одеські цензори були кращі за инших. Чи не природніш буде шукати пояснення полегкостів до українських видань ув Одесі у властивостях місцевих одеських українських діячів, які вміли зав'язувати стосунки з одеською цензурою, вміли на неї впливати і по особливому, політично, поставили свої організаційні справи. До цього прилучити варто й те міркування, що в минулому в Одесі українська справа мала менший розголос і менше конфліктів із владою, ніж напр. у Київі. Тай то слід нагадати, що абсолютна кількість видань у Київі дуже значно переважає одеську (80-ті рр.—151 назва, 90-ті—118 назов)—отож одеські українські справи стояли не так то вже й добре.

Так чи инакше—а робота йшла, і до Одеси надсилали свої рукописи автори з ріжних місцевостів, так що властиво друкувалися тут здебільшого твори немісцевого походження. Друкувалися твори переважно з літератури, а инколи й етнографічні праці. Одначе все те, що надруковано, ще не ціл-

---

[1]) Див. Науковий ювілейний збірник Укр. Університету в Празі, присвячений президентові чеськословенської республіки проф. д-ру Т. Г. Масарикові для вшанування 75-тих роковин його народження. Частина І. Прага 1925, стор. 142—238.

[2]) Див. нашу статтю: Бібліографічні уваги до історії книги в Одесі в 80-х—90-х рр. XIX ст., Праці Одеської Центр. Наук. Б-ки. Од. 1927, с. 166.

[3]) Анатолій Егоровъ (Конспаровъ). Страницы изъ прожитого. II. 1881 — 1906. Од. 1913, 68—69, 114 і дальші.

ком виявляє Одесу, як осередок українського життя, бо далеко більше творів ніж число видрукуваних «Главное управленіе по дѣламъ печати» в Петербурзі заборонило—здебільшого повернуло з приписом заборонити на заховання в одеському цензурному архіві. Таких рукописів збереглося в одеському крайовому історичному архіві 92 ркп., але можливо, що справді було їх більше.

Дослід над одеськими рукописами дає цікаві подробиці для історика цензури і для історика літератури – щодо тексту писань українських письменників.

Творів М. Коцюбинського серед заборонених до друку рукописів ми знайшли тільки два: «П'ятизлотник» і «На віру». Як відомо, обидва твори відбивають ранню манєру творчости М. Коцюбинського і належать до того типу художньої прози, що найяскравішими його представниками були І. Нечуй-Левицький і Панас Мирний.

І. «П'ятизлотник».

„П'ятизлотник" М. Коцюбинського зберігся в рукопису, що подав М. Комаров до друку, під заголовком: «Запомога. Малорусскій литературный сборникъ. Въ пользу пострадавшихъ отъ неурожая. Составилъ М. Комаровъ, Дѣйствительный членъ Одесскаго Славянскаго Общества имени св. Кирилла и Меѳодія и Одесскаго Общества вспомоществованія литераторамъ и ученымъ. Од. 1892 г.».[1]) Рукопис писаний ріжними руками ярижкою (4⁰), 724 стор.; твір Коцюбинського в ньому—не рукою автора. На марці дата: «19 іюля 1892 г.»; згори: «№ 366 17 апрѣля 92 г.». Усторч—синім оливцем: «Запрещено на осн. цирк. Главн. Упр. п. д. п. отъ 19 іюля 92 г. № 3574». (Підпис). Атраментом: «Запрещено». З цього видно, що тяганина з забороною тривала від 17 квітня аж до липня 1892 року включно. Твір Коцюбинського вміщено на четвертім місці: 1. Недорід—вірш Я. Щоголева, 2. Недоля та надія—вірш О. Романової, 3. Захисток—вірш Я. Щоголева, 4. П'ятизлотник—оповідання М. Коцюбинського (5—29).

Ніяких поміток цензора в тексті «П'ятизлотника» нема. Рукопис одначе має одну велику ріжницю супроти відомих у друку текстів. Стрижень оповідання, як відомо, становить нанизування епізодів боротьби Хими за цілість п'ятизлотника, єдиного її скарбу. Кульмінаційної точки ця боротьба доходить у тім епізоді, коли до хати приходять соцький з десятником правити податок. Так отож цього уступа в поданім до друку рукописі зовсім бракує (Від слів: тай не гадав, що вдома чекає його нове лихо: соцький з десятником прийшли правити подать—аж до Ввечері прийшов Хома хмурний, як небо восени...) Річ ясна, що пропуск цього місця викликало не що инше як цензурні міркування. Одеським українським громадянам ясно було, що дика сцена правлення податку вразить цензора. Отож вони запобігливо сами викреслили небезпечне місце. Цікаво, що при тому не погоджено стилістично рядки перед пропуском із рядками після нього: «Похнюпившись, поплентавсь старий додому з порожніми руками». І далі:—«Ввечері прийшов Хома хмурний, як небо восени».

Одначе і в такому скороченому вигляді твір не вийшов друком, бо цілий альманах заборонено.

Оповідання «П'ятизлотник» уперше надруковано в галицькій «Зорі» за 1892 р. № 23 з посвятою «Моїй любій матері»: цієї посвяти тут немає. Пізніше це саме оповідання видрукувано окремим виданням у Чернигові 1895 р. Умови праці не дали нам змоги використати перше з цих видань, але ми мали під рукою видання «Поєдинок і инші оповідання», у Львові 1903, де це оповідання також видрукувано (сс. 119—133).

[1]) Од. крайов. іст. арх., ценз. фонд, укр. рукоп. № 40.

Всі ріжниці одеського рукопису обмежуються рамцями фразових і словесно-фразових варіяцій. Подамо лише декілька прикладів, порівнюючи текст до чернигівського видання 1895-го року [1]), хоч наслідки такого порівняння можуть дати тільки дуже приблизні висновки.

І так уже над тим хлібом трусилися... (4), у рукоп.: І так уже з тим хлібом обережно оберталися. Зам. слова борошно в деяких місцях рукопису—мука: чи не взяти-б нам у Берка хоч пуд борошна (8), в рук.—муки. От і був-би пуд борошна (8), в рукоп.—муки. Купити кукурудзяного борошна (15), в рукоп.—кукурузної муки. Зам. як колотилося його серце (17), в рукоп.—Як колотилось його серце. Зам. вона теж журилася тихцем (8), у рукоп.—вона теж гризлася тихцем. Зам. бо в долі тих, що про їх читано в церкві (6), в рукоп....—про котрих читано в церкві. Зам.—п'ятизлотник, що його вона так довго ховала, що його марила віддати... (9), в рукоп...: котрий вона так довго ховала, котрий марила віддати.... Замість виплакавшись у смак (6), в рукоп.: виплакавшись в смак. Зам.—без усього обійдеться... йшла за ним усюди.... (7), в рукоп.: без всього обійдеться.... йшла за ним всюди.

Ми не маємо даних стверджувати, що напр. такі факти, як намагання додержуватися правила чергування *в—у*, або уникання котрий, яке помічається в чернигівськім виданні, є наслідок пізнішого виправлення самого Коцюбинського. Чи не є це коректорські поправки чернигівського видавця? У кожному разі і рукопис «На віру» (див. далі) свідчить, що Коцюбинський щодо таких висловів не був великим «пуристом мови». Ті невеличкі приклади, які ми подали, нібито свідчать про те, що одеський рукопис дає текст із боку мови не гаразд іще оброблений. Досить порівняти хочби вираз обережно оберталися (з хлібом) з друкованим: над тим хлібом трусилися.

В таких виразах як котрий зам. що він, гризлася зам. журилася можна бачити й авторові провінціялізми. Гадаємо, що дослід над мовою одеського рукопису «П'ятизлотника» міг-би дати деякі корисні наслідки.

II. «На віру».

Рукопис (див. українські рукописи № 48 б.) «На виру, повисть Мыхайла Коцюбынського», писаний на 154 аркушиках поштового паперу рукою автора, ярижкою. Наприкінці зазначено місце й дату написання: с. Лопатинці 1891 р. На рукопису зроблено напис: «Запрещено на основ. предложенія Главн. Упр. по д. п. отъ 27 іюня 1894 г. за № 3676». Є іще написи—на вісімдесяткопіййоній марці: «7-V-94, 2 іюля 1894 г.» (чорнилом) і оливцем із другого боку: «Гл. упр. по (д. п.) 25-V-94, № 3032». Є й печатка: «Отдѣльнаго цензора по внутренней цензурѣ въ Одессѣ». З усього цього видно, що рукописа подано до цензури десь на початку 1894-го року, потім надіслано до Петербургу і там накладено заборону друкувати. Хто подавав рукописа в Одесі, не відомо: або сам автор, який під той час міг бути в Одесі, або М. Комаров, який це робив не один раз, здаючи до цензури й инші рукописи. Тяганина з цензурою, як і взагалі, так і з цим рукописом, тривала менше як півроку. Рукопис дійшов до нас у справному вигляді. Тільки перший аркушик досить сильно ушкоджений.

Відомо, що повість «На віру» видрукувано вперше року 1892-го у львівському журналі «Правда» (серп.—вер.—жовт.) Отож бачимо, що за два роки зроблено спробу видрукувати повість удруге в Одесі, та цьому на перешкоді стала цензура.

---

[1]) Текст цього видання ближчий до тексту нашого рукопису, ніж вид. 1902-го р.

Коцюбинський хотів надрукувати свій твір спочатку у львівській «Зорі», але громадська думка вважала зміст його за неморальний, і тому довелось погодитися передати його до «Правди». В цім місячнику повість видрукувано майже цілком, хоч і не без деяких дрібних пропусків редакційної «громадської», сказати-б, цензури [1]).

Викреслення червоного цензорового оливця виявляють, що петербурзька урядова цензура була далеко рішучіша: викреслювала ще більше «неморальних» з її погляду, уступів, ніж галицька громадська. Зазначимо ці викреслення.

В першому розділі цензор викреслив великий уступ («Правда», 451—2, рукоп. 6—7), що починається словами: «віддали його до пана в економію, товар пасти. Що вже тоді знущалися над ним досхочу, про те він сам знає»... до—«Раз він вже парубкував тоді...». В цім уступі говориться про гірку й безпросвітню долю мужиків. У першому виданні повісти на території Російської України (Оповидання, т. I Кыивъ, 1903, с. 222) чималу частину цього уступу пропущено. У другому розділі цензор закреслив такий уступ: Адже не він один (Гнат—*К. К.*) сидітиме на віру! Адже в їх селі можна налічити більш десяти хат, де чоловік та жінка нешлюбні! Аби вірно кохалися (у вид.—кохались), а там, чи зв'язав піп руки, чи не зв'язав—однаково... Живуть люде невінчані і нічого їм не діється. Ще чи не щасливіші бувають за шлюбних!.. Шість останніх слів ще й підкреслено червоним оливцем. Це саме місце видалося непристойним також редакторові «Правди». Починаючи зі слів: А там чи зв'язав піп руки... у виданні також пропущено (див. с. 463)

У третьому розділі є місце, де говориться про Семена, що архирей нічого не відповів йому на прохання дозволити одружитися вчетверте, а тим часом йому важко жилося без жінки,— отож вирішив він жити на віру, так йому «добрі люде нараяли», а «то пусте що без шлюбу». Це місце цензоровим оливцем окреслене збоку. (Від слів: «Від архирея не було ніякої відповіди...» до «та й славну жінку наглянув собі», «Правда», с. 530). Редактор «Правди» в цім уступі викреслив лише одно речення: То пусте що без шлюбу. Врешті, може, це є тільки випадковість. Далі цензора вразили слова Семена: Дітей ми не будемо мати, тай на що нам той клопіт, тепер і так тісно, поля обмаль, а людей, як сарани... (с. 531, у рук. підкреслення). Так само й далі—місце: «А що сидітимуть вони на віру, без шлюбу—це вже не їх вина. Аже-ж він (У вид: Адже-ж він) писав до архирея, щоб позволено йому оженитись вчетверте. Архирей нічичирк...» (с. 531).

Далі підкреслено пояснення причини потреби жити на віру: бо піп не звінчає вчетверте (с. 533). Ще далі окреслено червоним оливцем: буває й так, що з великих любощів, з кохання того йдуть сидіти на віру, бо звінчатися не можна: чи вона чоловіка має, чи він жінку покинув. І се погано, але все [2]) якось инше, все таки чоловік має ввагу [3]) на теє кохання щире (с. 534), і нижче речення: Чи звінчав піп, чи не звінчав, аби вірно кохалися (Ibid.) Окреслено також:

Ой Господи милосердний,
Який тепер світ настав:
Свою жінку покидає
А з чужою жити став. (Ibid.).

[1]) М. Коцюбинський, Вибрані твори. За редакцією та з вступн. статтею Ан. Лебедя. Кн. I, К. 1926, 212. [2]) В вид: все-таки [3]) В вид.: вагу.

У четвертому розділі Настина мати Явдоха розповідає про чудо в Горишківці. В тому селі один чоловік мав четверо дітей, а їх не мав чим годувати. Він хтів їх порізати з розпуки. Діти просилися: «Не ріжте нас, тату, ми будемо спати до нового хліба.» Полягали покотом на печі й поснули. Далі збоку цензор окреслив: Вже тому чоловікові й моторошно, вже й будить їх, а вони сплять, як мертві... Вже й острах взяв того чоловіка, почав він богу молитись, а діти як сплять, так сплять...[1]) Пішов до попа, наняв молебен[2]), нічого не помагає... Пораяв хтось тому чоловікові пійти до Київа до святих печер, от він і пішов, а діти сплять і досі... Ох, Боже наш, Боже милосердний. Тяжкі гріхи наші перед тобою!

Отож бачимо, що цензорові вважалася за неморальну сама тема цього оповідання—про спожиття на віру. Найбільше вражали ті місця повісти, в яких таке спожиття автор виправдував, і ті, де автор торкався релігії, духівництва, бога. Все це, а заразом і взагалі підозріливе ставлення тодішньої цензури до українського слова, спричинилося до того, що повість не дозволено надрукувати в Росії, і з'явилася вона друком лише через 11 років.

III. Текст одеського рукопису повісти «На віру» і текст «Правди».

Текст одеського рукопису «На віру» безперечно пізніший від тексту видання «Правди». Отож уже тому відбиває він один із дальших етапів авторової обробки свого твору. З другого боку він певне відбиває раніший етап розвитку тексту, ніж той, що ми маємо в чернигівському рукопису. Ті, розмірно невеликі, ріжниці, що їх містить одеський рукопис, мають інтерес, коли вивчати процес розвитку, удосконалення від автора тексту твору, працю його над художньою обробкою та мовою. Важливий одеський рукопис і тому, що инколи він дозволяє нам реконструювати первісні читання повісти. Адже видання «Правди» не є завсіди авторитетним, тому що редакція до авторового тексту робила свої поправки. Розпізнати ці поправки буває инколи не зовсім легко. Припущення, що та чи инша особливість тексту належить авторові, чи то редакторові, иноді можуть бути доволі гаданими. Вичерпання геть усіх особливостів тексту проти друкованого могло-б збільшити наші короткі уваги до розмірів досить великої розвідки. Не маючи цього на увазі, тай обмежені місцем у цьому виданні, ми дамо спробу аналізи на невеличкому лише просторі тексту, а власне візьмемо лише переважно перший розділ «На віру», подаючи всі ріжниці його проти тексту друкованого в «Правді» (поминаємо тільки правописні). При цьому ми матимем на увазі і тільки-що зазначене в нас питання (поправки редактора «Правди»), і також визначення, чим властиво з'ясовуються ті зміни, що їх подибуємо в тексті; які міркування керували автором, коли він робив у тексті ті чи инші виправлення, зміни; на який художній чи инший ефект він уважав. Такий спосіб аналізувати текстуальний склад твору Коцюбинського вважаємо за доцільніший, ніж часто подибувану в нашій літературі класифікацію ріжниць на «вставки», «пропуски», заміни одних слів на инші і т. п.

А. Першу категорію таких ріжниць становлять ті, що залежать від редакційної й коректурної праці журналу «Правда».

Вище ми вказували, що і сама тема повісти, і поодинокі ситуації та вислови вражали галицьких читачів і російську цензуру своєю неморальністю. Три таких місця (є вони і в одеськім рукопису) зовсім пропущено в виданні «Правди», а запровадив їх до тексту сучасний видавець. Одно з

[1]) В вид.: а діти сплять. [2]) В вид.: молебінь.

них вразило своїм протиставленням бідности й багацтва: Так, Петро луччий тим, що багатир[1]). Два инших пропущено через те, що в них реабілітується спожиття на віру й зачіпається релігія[2]).

Контроля «моральности» сягнула щей далі, торкнувшись також способу висловлюватись. Надмірна, обумовлена традицією, система виховувати літературний смак спричинилася до того, що редакцію «Правди» вразило вживання з боку автора такого слова як «смердить». Цим з'ясовується, через що власне пропущено або виправлено в виданні такі місця: Після слів—що вона (Олександра, *К. К.*) негодна страви зварити, хліба спекти—(Правда, 458) у рукоп. читаємо: Вона йому смердить, от так таки смердить тай годі. С. 455: страва тхнула недоглядом, у рукоп.: смерділа недоглядом. С. 455: хата пусткою дише,—в рукоп.—смердить.

Так само в другому розділі.—Після слів (461) я її не люблю, в рукоп. читаємо пропущене в виданні речення: вона мені смердить.

Годі сумніватися, що в первісному тексті Коцюбинського це слово в поданих у нас реченнях таки дійсно було. Тут письменник відбивав одну з рисочок «етнографічного реалізму», що в напрямі його працював він на перших кроках своєї літературної діяльности[3]). У поданих прикладах, точніш кажучи, позначається властиво одна з рисів лінгвістично-етнографічного натуралізму. Пізніше сам Коцюбинський прийняв ці виправлення редакції[4]).

2. Зазначені вище зміни й пропуски зробила редакція умисне. Окремо поставимо зміни й недогляди коректурного характеру: кицька зомліла (453), неправильно видрукувано: кіцька замліла. Слово товчениками в виданні взято між лапки. Не раз зсувалися тонкі брови неправильно прочитано: не розсувалися тонкі брови (453). Слово рятунок, рятуватись по-свойому надруковано: ратунок, ратуватися (455). Мабуть так само по-свойому виправили в редакції синіми рукопису на синими (450), самотним—на самотнім, в коротких чугаїнках—на коротких чугаїнах (450), в тому гомоні—на в тім гомоні (450), сміялися лиш—на сміялись лише (452), колотилося його серце на—колотилось... (453), що йому приснивсь важкий сон—на приснився... (453), щоб поспішавсь—на... поспішався (454), почали сваритися—на... сваритись (455), зморщки—на зморшки (452), почував вже—на почував уже (452), хата усе німувала—на хата все німувала (453) як це сталося—на... се..., що це справді—на... се... (455), вона не бідувала-б так—на... не бідила-б так (455), лиш заспівають треті півні—на лише... (454), одчинили двері—на відчинили... (453), але двері не відчинялися—на... не одчинялись (453); двері не одчинялись—на двері не відчинялись, почути од неї—на... від неї (454), якийсь голос говорив в їм—на... в нім (454), неначе спокійніший—на... наче... (454), наче прокинувсь—на неначе... (456), небо неначе оперезалось—на... наче... (456), в останньому проміні—на... промінні (456).

Важко сказати, чи більшість цих дрібних, здебільшого фонетичного характеру виправок, зробила редакція самовільно У кожному разі відсутність послідовности в уживанні ся-сь, од-від, в-у, наче-неначе говорить за те, що сам письменник у відміну од сучасних пуристів мови (які звертають увагу на чергування ся-сь, в-у), уживав таких форм досить байдуже. Переписуючи він так само байдуже міг їх варіювати, як і коректор «Правди».

[1]) М. Коцюбинський. Вибрані твори. „Час", 1926, с. 22.

[2]) Там само, сс. 36—44.

[3]) Про етнографічний реалізм М. Коцюбинського на перших кроках діяльности див. в акад. Єфремова: Коцюбинський. Критично-біографічний нарис. Київ 1922, сс. 80-82 і инш. Серед західніх письменників, що ними зачитувався Коцюбинський, значиться ім'я Золя.

[4]) Див. вид. „На віру", у кн. М. Коцюбинський., Оповідання. К. 1903.

Подані в цих уступах варіяції рукописного тексту проти друкованого застосовано в нас за рахунок переважно редакційних виправок видавця. Як видно з поданого матеріялу, вони являють собою або пропуски цілих речень, або зміни словарно-фразового характеру, сполучені й несполучені зі зміною речевого значення слів. Найцікавіші з цих змін ті, що виявляють принципи зовнішньої соціяльної моралі редакції, яко речника громадської думки, а також літературні вподобання.

Б. Друга категорія варіяцій рукописного тексту, проти друкованого в «Правді», як можна гадати, залежала від волі автора.

1. Скорочення. а) Для чималої групи варіяцій одеського рукопису, проти друкованого в «Правді», не можна, здається, знайти иншого мотиву, як намагання автора скоротити текст. Цього доходив він за допомогою насамперед пропуску комплексів слів у межах речення; що правда, дрібніші з таких пропусків иноді можна пояснити недоглядом переписування.

В опису людського гомону пропущено (пропущене місце відзначаємо квадратними дужками) одну з рівнобіжних змістом і формальним висловом подробиць: І гучна людська гутірка, [і жалібний голос пісні] і писк жидівської дитини (450). У трьох випадках пропущено в реченнях другий присудок із пояснювальними до нього додатковими членами речення: Бадьористі згуки скрипки та цимбалів долітали до корчми зза стіни, де хлопці наймали музики дівчатам [і змішувалися з празниковим п'яним галасом] (451). Та суворе батькове слово мов водою холодною обілле [і прожене сон] (451). Підходив до вікна, під котрим спала Настя [та хтів стукати в вікно] (454).

Можливо, що в останніх 4-х прикладах криється також авторова тенденція не докінчити, неостаточно виявити наслідки й причини певного явища, вчинку, дії[1]).

б) Иншого характеру пропуск із заміною його: Та й як його не радіти коли світ зразу покращав [і озимина нічогісінько показує на сей рік, і сусіда Іван справді добрячий чоловік, оттак, хрін його знає, за що й посварилися] (451). Замість останніх слів у рукопису: а в серці рай, весна на дворі, весна і в серці!

Поряд із скороченням тут маємо виправлення автора, яке змінює тематичний склад цього місця у бік змалювання психічного настрою (в окличних реченнях) і одночасного зменшення конкретно-речового опису.

Другий приклад складають останні речення першого розділу: Гнат постояв трохи з тіткою Мотрею, котра й собі вийшла проти череди. Тітка Мотря оповідала, як їй було добре за покійником третім чоловіком, і як вона тепер бідує, не маючи де голови прихилити на старості літ... Смерклось. Гнат побачив світло в своїй хаті і подався до воріт (456). У рукоп.: Гнат постояв з тіткою Мотрею, що й собі вийшла проти череди, послухав, може вже двадцятий раз, оповідання про те, як грім забив її третього чоловіка; як вона відтоді бідує, і побачивши світло в своїй хаті подався до воріт. Скорочення тут невелике. Друкований текст справляє враження пізнішого (речення розбито на три, скерувавши на підсилення наочности, вразливости). Певне Коцюбинський мав перед собою инший, ніж переданий «Правді» невиправлений текст.

---

[1]) Є ще менші пропуски: нічого мужик не знає... як запобігти [свому] лихові (452). Настя якось не важилась сказати (в рукоп. подати) йому [рішуче] слово (453). Сон, мара... обхоплювала цілу [його] істоту (454). У двох місцях пропущено злучника: Здоровий [та] веселий парубок Петро (453). Явдоха годувала гостей горілкою [й] (зам. цього кома) бажала дочці й Петрові щасливої долі (453).

Ці приклади і дві останні синтактичні зміни скорше тут просто випадкові пропуски при переписуванні,—отож не важимося робити які-небудь висновки наприклад про останні два беззлучникові сполучення.

2. Амплїфікація (поширення). Не можна одначе сказати, що скорочення є провідною рисою в авторовій обробці текста твору. В багатьох випадках можна-б указати, навпаки, на додатки й поширення.

а) Додатки. В опису Гнатового бідування, в тім місці, де говориться про батьків, по словах: найгірш зробили, що померли, лишивши його на дев'ятому році сиротою (451) додано: Аж тоді наллялося йому вухами. Для повноти нашої характеристики додамо тут щей приклади з наступних розділів повісти.—Опис теляти, як його вовки роздерли, поширено. По словах: Він пішов у ліс і скоро знайшов в рові голову свого теляти з налигачом на шиї (460)—в рукопису додано: Недалеко лежали й ноги. В опису холодної по словах: Холодна була під волостю у землі (466) в рукопису: Маленькі заґратовані залізними штабами вікна виглядали наче з-під землі. Після слів: молодиця спинилась (530), у рукоп: і глянула на ставок. Після: Пізно вже, та що-ж ти вдієш з гарними молодицями? ставай та сапай (595)—додано: обізвався Іван, весело глянувши просто в гарячі Олександрині очі.

б) Поширений виклад.—На столі перед ним стояла пляшка з двоматрьома чарками недопитої мутної сивухи (450). У рукоп. це місце не збереглося цілком, однак приблизно його можна відчитати: На столі перед [ним стояла пля]шка, в якій (виправлено з котрій) на споді ли[шилося...]...ої сивухи. Впадає на очі перевага першого речення над другим: у ньому немає складної конструкції з додатковим реченням. Виникає у зв'язку з цим зроблене попереду припущення, що автор списував повість із непоправленого старшого рукопису.

3. Наближення мови повісти до живої народньої мови. а) Цієї мети автор доходив по-перше за допомогою одного з видів амплїфікації, яка в даному разі не є самоціллю і яку тому повинно зачисляти до окремої категорії вислову. Що вона робить із їм (453)—в рукоп. поширено: що це таке вона робить із їм.—Раз він зустрів Настю (455) змінено на—Раз він зустрівся з Настею. Для більшої повности ми й тут поширимо наші спостереження за межі першого розділу.

У другому розділі: Хіба він не знає, хто розлучив його з Настею (458). У рукоп:... хто то розлучив його з Настею. Після—Повчив її трохи та й годі (461) додано—тай край. У четвертому: Щоб він пропадав марне, ні за що, вкоротив собі віку молодого (537). В рукоп. так само, тільки амплїфіковано: ні за що ні про що.

Гадаємо, що низку поданих тут прикладів речень, поширених иноді незначними слівцями, об'єднує чутка увага письменника до народніх конструкцій української мови.

б) Наближенню до живої народньої мови сприяли щей оці зміни, що в них виявляється письменникова праця над лексикою: Бесіда переходила в крик (450).—Слово крик закреслено в рукопису й замість нього написано галас.—Червоне лице (450)—автор думав замінити лице на вид, але закреслив вид і знову написав, як і друкованому тексті—лице. Запах горілки (450).—Слово запах закреслено, натомість написано дух,—Де-котрі чоловіки смоктали люльки (450, так спочатку було й у рукоп.) на: Де-хто... З тіткою Мотрею, котра й собі вийшла проти череди (456) змінено на: що й собі..., наглянув дівчину (452) на: нагледів дівчину; гарну мову (453) на... гарну бесіду. Не важилась сказати йому (453) на... подати йому; ввійде до хати (454) на: ввійде у хату.—Щоб журитись за Настею (454) на: щоб вбиватись за Настею. Повний місяць освічував бліде обличчя (454)—на осявав: Нявчить наче кіцька замліла (453)—як кицька зомліла; як домовина (453)—на: мов домовина; наче череп (453)—на: немов череп, наче легше стало на серці (455)—на: немов... Всілякі жарти—на

всякі жарти. Все слухає, що говорять другі (452)—на... як говорять другі. У відхиляні до світлиці двері (456)—в рукоп.: у одчинені (випр. в відчинені)...

Ми бачили тут низку прикладів заміни одного слова на инше рівнозначне. Така заміна не завсіди визначала, що автор підшукав більш народнє слово, ніж те, яке стояло в первіснім рукопису, одначе йому певне здавалося, що таке слово в даному разі, в даній конструкції було відповідніше згідно з духом української живої мови [1]).

У зв'язку з питанням про працю Коцюбинського над лексикою, що виявлялася в зазначених у нас фактах, виникає думка, чи не можна-б у деяких виправках його бачити намагання уникати деяких провінціялізмів, прагнення чистішої літературности. Це питання вимагало-б більшого заглиблення досліду, однак можливість цієї тенденції, як здається, стверджують такі факти, як заміна де-котрі, котра на де-хто, що, як на мов, наглянув на нагледів. Висловлюємо це тільки, як припущення.

4. Зміна епітетів, означення. В хвилях родинного щастя (452) замінено на... безкрайого. В засиненому шматті (456) замінено на... засаленому шматті. Роблячи ці заміни, автор зважав на підсилення враження. Так само шуканням відповідних епітетів з'ясовується перестановлення: Тиха як ягниця, ніжна як голубка (453); в рукоп.: Тиха як голубка, ніжна як ягниця. Врешті, це або помилка при переписуванні, або перенесення з невиправленого рукопису. В наступних виданнях стоїть як і в першому,—цього й слід сподіватися, зваживши зміст речення.

5. Дрібні стилістичні зміни. У хаті в них було пекло. Гнат втікав до коршми (455). В останньому реченні є додаток: Гнат втікав з того пекла до коршми. Додатком досягнуто підсилення ефекту за допомогою повторення. Повторення через пропуск у рукопису підкреслених слів: Гнат щезав з хати, а куми жалібниці жалкуючи за Олександрою плескали (455). В реченні: Правда, якось не дуже хапались хлопці сватати її мабуть тим, що вона сама липла (456)—замінено підкреслені слова: і дивна річ тим, що... Груба Берчиха гойдала дитину в колисці і плела паньчоху (456). Це місце чомусь змінено на форму з дієприслівником, гіршу з погляду народньої стилістики: Груба Берчиха, плетучи паньчоху, гойдала дитину в колисці. Чи не є й тут вплив невиправленого рукопису (порівн. вище)? Випадок інверсії: На зиму звелів пан (451) —змінено чи може з невиправленого рукопису перенесено до одеського на неінверсійне сполучення: На зиму пан звелів. З тої досади Гнат ставав ще мовчазнішим (453). В рукоп. ставав він (інверсія, уникнення повторення Гнат). Гнат почав ходити за Настею (452). В рукоп. — за нею. Вона плакала (455). Рукоп.—Настя плакала. Злучника та за-

[1]) Варто відзначити, що инколи зміна в мові явно віддаляла мову повісти від живої народньої. Що до слова льокай, безперечно вживаного на Поділлі, Коцюбинський чомусь виявив вагання, даючи йому неукраїнську форму—лакей. Так, виправлено з льокаєві, льокай (451) в двох місцях: лакеєві, лакей, хоч далі залишено першу форму. (Згадані дві виправки зроблено на написаних попереду льокай, льокаєві). Так само—До Явдошиної хати (456) чомусь замінено на—до хати Явдохи, а далі—Явдошиної оселі (453), що більше підходить за контекстом, на... хати. Що до останніх прикладів, і може що до деяких инших із перерахованих, то вони, певне, увійшли до одеського рукопису з невиправленого тексту. Коли так, то поодинокі приклади регресу нашого рукопису що до якости мови не похитують нашого загального твердження про намагання Коцюбинського її вдосконалити. 2. Цікава виправка—кілька чоловіків (450) з род. відмінком на: кілька чоловіка (в рукоп. раніш стояв род. відм.). Форма чотирма (450) стоїть і в рукопису, але виправлена з штирма,—наближена до літературного вжитку. Поряд зі словом один у реченні: Гнат лишився один (450) у рукоп. дописано йеденъ (автор вагався).

До лінгвістичного розділу ми скористалися з деяких поправок проф. М. М. Семенова, за котрі висловлюємо йому подяку.

мінено на і: далі взяли під руки (Гната *К. К.*) та, мов п'яного, вивели з хати (453); в рукоп.—і.

В поданім у нас матеріялі, що характеризує зміни, які зробив автор рукопису, ми поминули лише один, не менше цікавий момент—пунктуацію й розподіл тексту на абзаци, важливі з інтонаційного боку. Зроблена переважно над першим тільки розділом повісти праця дає підстави для деяких висновків. Разураз ми натрапляли на факти гіршого читання в одеському рукопису, ніж читання старшого тексту в виданні «Правди». На нашу думку, сума цих читань зміцнює, обґрунтовує припущення, що той рукописний текст, який був перед очима автора-переписувача, це є поправлений ним гірший, старший від оригіналу «Правди» текст повісти.

Поданий матеріял дає приклади і скорочення та ампліфікації, поширення тексту повісти, але не дає він підстави говорити, що скорочення або ампліфікація були одною з переважних тенденцій авторових під час виправлення. А коли підійти до питання цілком формально, то, очевидячки, виявиться, що сума доданих сполучень і поодиноких слів переважає суму віднятих.

У способі висловлюватись, у синтаксі, в лексиці намічуються поривання автора наблизитись до живої української мови. Відмічаючи цю тенденцію в поправках письменника, ми в жодному разі не беремося визначати ролю місцевого подільського елементу в авторовій мові, а тим паче взагалі міркувати про літературну мову часу й літературну мову Коцюбинського. Це є питання окремого досліду в рамцях ширших, ніж наші. Низка фактів дає ще нам підставу говорити про намагання Коцюбинського знайти відповідний сильніший епітет, означення, відшукати влучніший стилістичний вислів. У цей-таки час (перша половина 90-тих років) Коцюбинський щодо методів своєї творчости займав позицію «етнографічного реалізму». Опанувавши основні засади реалістичного стилю, він працює над удосконаленням своєї техніки, зокрема працює над своєю мовою, наближаючи її до народньої, і рівнобіжно, може, виправляючи деякі провінціялізми; принагідно розв'язує він лише дрібні стилістичні завдання. Досить прорізно позначений натуралізм мови, лінгвістичний етнографізм, зафіксований у фактах вичерпаних у нас із порівнань текстів, був у Коцюбинського в той час одним із проявів загального «реалістичного» напрямку. Такою є природа стилістичних шукань раннього Коцюбинського: йому треба перше дійти вершків техніки тодішніх корифеїв Мирного й Нечуя-Левицького, щоб у повнім озброєнні потім подолати її й шукати инших шляхів. Вельми показовим є те, що варіяції одеського рукопису вміщаються в вузьких межах фразових і не торкаються композиції цілого твору. Чи значить усе це, що в раннього Коцюбинського немає й натяку на стилістичні завдання його письменницкої будуччини? Розуміється, ні. Можливо, що деякий потяг до прийдешньої манери можна бачити в частині прикладів скорочень і замін одного комплексу слів на другий у тих місцях, де автор нібито бореться з завершеністю думки, зі змалюванням геть чисто всіх можливих наслідків дій, учинків та з'явищ. Одначе, подібне прямування не становить у Коцюбинського свідомої тенденції, присутнє в ньому не в більшій мірі, ніж у його літературних зразках; воно губиться в низці инших тенденцій, тоне в свідомому натуралізмі й етнографізмі.

Текстуальний склад рукописів крім того, як ми бачили, може мати і громадський інтерес. Зокрема щодо повісти «На віру» слід підкреслити конфлікти між авторовою мораллю та соціяльною мораллю й літературним смаком галицького суспільства, які змусили самого редактора стати в ролю цензора і виправляти навіть місця із занадто натуралістичним, сказати-б, «мужицьким» способом вислову.

АНТОНИН ДУЧИНСЬКИЙ.

РЕВОЛЮЦІЙНА УКРАЇНСЬКА ПАРТІЯ (РУП) НА ПОЛТАВЩИНІ ЗА АРХІВНИМИ МАТЕРІЯЛАМИ 1901—1905 РОКІВ.

Вивчення історії Жовтневої революції на Україні неминучо приводить кожного дослідника історії України до вивчення й тих революційних українських угрупувань, що свого часу проторювали шляхи до Жовтня. Дослідження історії Революційної Української Партії (РУП), як організації, що сприяла своєю працею розбудженню класової свідомости селян і робітників України, стає зараз черговим завданням українського історика. Історія РУП уже має й свою літературу. Історики революційного руху на Україні: Равич-Черкаський, Яворський, Гермайзе, Христюк і Ріш аналізують історичний розвиток РУП і підкреслюють її визначну ролю в підготовленні селянства до наших часів. Старий ерупіст Вол. Дорошенко за кордоном видає свій нарис з історії РУП [1]). Наші журнали: «Україна», «Літопис революції», «Життя й революція» також містять розвідки, присвячені РУП. Не минають РУП й історики селянських рухів (Е. Мороховець у «Пролетар. революции», июнь 1925). Але в цій літературі подано здебільшого загальні характеристики РУП. Гермайзе кладе в основу своєї найвидатнішої праці з історії РУП київські державні й приватні архіви, а тому-то й добре змальовує діяльність ерупістів-Киян, лише частково торкаючись инших груп Революційної Української Партії.

Історія РУП на Полтавщині ще не вивчена. В полтавськім крайовім архіві лежить надзвичайно цінний матеріял до історії революційного руху на Полтавщині—це справи полтавської губ. жандарської управи, які крім цікавої в історичному розумінні вільної творчости жандарів, дають багато цінних історичних фактів із життя та праці революційних діячів. На підставі цих хоч і однобоких архівних матеріялів і складено нашу розвідку з історії РУП на Полтавщині від 1901 аж до 1905 р. включно. Бракує для повноти цієї історії мемуарів полтавських ерупістів, бракує й приватніх архівів, які на нашу думку могли-б поширити й виправити наш дослід. 10 томів жандарських справ, що в подробицях змальовують діяльність РУП у 1903 і 1904 рр., з великою кількістю речових доказів (45 пакетів, 20 протоколів) надіслано свого часу до харк. судової палати. Отже-ж, не дивлячись на відсутність надзвичайно важливих для історії РУП на Полтавщині матеріялів, ми гадаємо, що для освітлення основних моментів з діяльности полтавської організації в нас є достатня кількість даних. Не зайвим буде наше зауваження, що добра частина архівного матеріялу, що використав Гермайзе для своєї монографії, єсть і в полтавськім архіві. Наша увага звернена головним чином на ті місцеві факти, що ілюструють загально відомі вже твердження про історичний розвиток та діяльність РУП. Ми їх пригадаємо.

РУП засновано в 1900 р. 29 січня на студенському з'їзді в Харкові з участю Михайла Русова з Полтави. РУП у свому розвитку проходить ось які етапи. Спочатку «до РУП увійшли елементи марксівські, революційно-народницькі й національно-революційні» (Гермайзе), «РУП від національного революціонізму через ревізіонізм і народництво еволюціонувала до соціялдемократії» (Андрій Жук, укр. соц.-дем.) [1]). Р. 1902 від РУП відходить права

---

[1]) Петро Бензя, До історії револ. руху на Україні, «Життя й революція» 1926, № 11.

національно-демократична «Укр. Нар. Партія», що стояла на позиції «Самостійної України». В березні 1902 р. у свому органі «Гаслі» РУП відмовляється від принципів, оголошених у «Самостійній Україні». У рр. 1902—3 РУП, як ліва дрібнобуржуазна організація, вживає революційної тактики і надає своїй програмі соціял-демократичного забарвлення. «Гасло (№ 1) декларує: «Український соціялізм мусить стати тільки революційним соціялізмом. Український соціялізм мусить бути класовою організацією робітників, готовою до боротьби не на життя, а на смерть з головним ворогом царатом з ціллю здобути політичну волю. Масова організація і терор, об'єднані в єдиній обопільній системі—ці найвищі форми боротьби—неминуче повалять царат». У нумері 12 за той самий 1902 рік читаємо: «Застерігши згори свою мету, свій ідеал самостійної непідлеглої української республіки з усуспільненням засобів продукції, націоналізацією землі і диктатурою пролетаріяту у власній соціялістичній державі, ми не спиняємось на розжовуванні ідеологічної будівлі для далекого майбутнього, але передусім звернули увагу на справи дня, на обговорення чинників сучасної революції і на свою ролю в державній акції» [1]). І з'їзд РУП відбувся в 1902 році. РУП у 1903 році розвиває широку революційну пропаганду серед селянства. «Як сніг засипали їхні метелики Україну—пише «Искра». З вікон вагонів, пішки, на велосипедах, проїжджаючи сотні верстов на селянському возі, розвозили і розкидали насіння протесту українські революціонери. Щось нове, незвичайне освітило давно приспану, одіпхнуту від політичного життя країну. Селянин заворушився, заговорив... з великим зацікавленням узявся за кинену йому літературу, та щей його власною мужицькою мовою» [2]). Р. 1903 до РУП'у входить Укр. Соц. Партія (СУП) зі своїм закордонним органом «Добра новина». II з'їзд РУП, що скликано р. 1904, мав прийняти нову програму. Революційний марксизм тоді вже захопив багатьох членів РУП. Микола Порш (із Лубень) складає цілком соціял-демократичну програму (диктатура пролетаріяту, конфіскація земель без викупу в нетрудових елементів, націоналізація взагалі всіх засобів виробництва). Делегати II з'їзду поділились на дві групи. Поршева група обстоювала самостійність України, друга група йшла проти Порша і визнавала за потрібне об'єднатися з РСДРП (Меленевський). З'їзд не відбувся. Остання група відокремилась від РУП й утворила Укр. Соц.-Дем. Спілку, як частину РСДРП для організації пролетаріяту з українською мовою. Лубенська група, а згодом й инші приєднались до Спілки. Для Поршевої групи не було виходу. Антонович змінює свій погляд і пише в «Праці» проти самостійности України. Порш погоджується, що на той час досить для України автономії. Аж у грудні 1905 р. відбувся II з'їзд РУП, де й ухвалено нову назву УСДРП; там-таки затверджено й нову соц.-дем. програму, що повторює Поршів проєкт, складений ще в 1903 році. Організаційно РУП складалась із громад у Київі, Харкові, Чернигові, Полтаві, Лубнях і на Чорноморщині. Після І з'їзду 1902 р. у Київі – утворено закордонний комітет у Львові, комітети громади: донський, одеський, катеринославський, подільський, волинський.

Вільна громада РУП на Полтавщині складалась із молоди (студентів, семінаристів, учнів фельдшерської школи та инших), яка була вихована під впливом нових соціяльно-економічних умов збіднілого українського села і чуло реагувала на горе селянства. Старе українофільство забарвлювало революційні тенденції молоди і надавало їм націоналістичного характеру. Стежачи за розвитком соціялістичних ідей на українському ґрунті у XX столітті, ми повинні як-найкраще вивчити й оце культурницьке часами й цілком лояльне

[1]) М. Ліворський, Україна в епоху капіталізму, вип. III.
[2]) Павло Христюк, 1905 рік на Україні.

оточення, в якому виростали молоді українські революціонери. Українська інтелігенція, що виявляла ідеологію дрібнобуржуазних кол українського населення, об'єднується в культурних центрах України з ліберальною земською опозицією і веде боротьбу проти русифікаторської політики царату. В Полтаві ця боротьба концентрується навколо будування й відкриття пам'ятника І. П. Котляревському. Уряд, що провадивши русифікацію сприяв розвиткові великого неукраїнського капіталу на Україні, заперечує всяким національним вимогам лояльних українських культурників. Несподівана для уряду мобілізація українських сил навколо пам'ятника Котляревському примушує його всякими засобами ослаблювати український національний рух. Досить згадати розповсюдженого листа до міністра Сіп'ягіна з приводу того що він заборонив робити написи на пам'ятнику укр. мовою, а то й укр. правописом, а також енергійні виступи Українців у день відкриття пам'ятника на оборону рідної мови,—це з одного боку,—і заборону уряду щодо вживання мови української в привітаннях російських Українців та пильне стежіння за делегатами,—з другого боку,—щоб уявити собі два ворожих табори, готових на рішучу боротьбу. Табор української інтелігенції робивсь тоді для уряду ще більш загрозливим, бо в ньому виростала нова бойова сила революціонерів-народників. Осінь 1903 р. стає межею двох періодів в історії полтавської вільної громади РУП. Уряд переходить до рішучого наступу проти пропагандистів-ерупістів. Уживаючи всіх засобів, з розпорядження із департ. поліції, полт. жанд. управа з осени 1903 р. провадить так звану ліквідацію РУП; відбувається тоді вдалий для уряду погром рупівської організації. Р. 1904 полтавська організація РУП зазнає кризи, занепадає, переходить на кращу конспірацію, відроджує в 1905 р. свою діяльність, але в серпні знов провалюється комітет; ослаблена йде вона на II з'їзд.

Таким чином, історію полтавської організації РУП ми ділимо на два періоди: 1) мобілізація революційних українських сил, підготовлення й широка пропаганда РУП на Полтавщині до осени 1903 р.; 2) занепад РУП, відродження і знов провал її в Полтаві восени 1905 року.

1-й період. Царські жандарі на початку XX століття ще не добре орієнтуються в напрямках українського революційного руху: часто-густо соціялізм бачать у звичайних національно-культурних думках. Р. 1901 полт. губ. жанд. управа починає справу «об украинской партии социалистов-революционеров» [1]). У цій справі центральне місце займає родина Русових: Олександер—батько (завід. земського стат. бюра), Михайло—син (кол. студент) і мати Софія. Ось як характеризує Русова Олександра департ. поліції:

Русов у 1879 р. був членом Старої Громади в Одесі, допомагав Драгоманову влаштувати в Женеві українську друкарню, приятелював з братами Петрункевичами, Ліндфорсом та иншими неблагонадійними особами, видавав разом із Ліндфорсом у Київі ліберальний часопис «Труд», співробітничив у забороненій у 76 році газеті «Кіевскій Телеграфъ», посилав грошову допомогу політичним засланцям. Р. 1876 його звільнено за політичну неблагонадійність із посади вчителя в Київі. Далі він працює в стат. бюрі чернигівського земства; за протиурядовий напрямок це стат. бюро закрито. Р. 1884 в Одесі обвинувачують Русова в розповсюдженні заборонених книжок, допитують у справі єлисаветградських народовольців (Михалевича, Тарновського та инш.), при чому з'ясовано, що Русов належить до українофільського гуртка і що він перекладав на укр. мову твори тенденційного змісту. Русов жив під доглядом поліції. Р. 1889 Русову заборонено проживати в Дніпровськім повіті й Херсонській губерні. Р. 1890 проживав Русов у Полтаві, Харкові й Київі, де не поривав стосунків з місцевими українофілами, зби-

[1]) Архів полтав. губ. жанд. упр. А. 1/138—2293, 2294, 2295—3 томи.

рав на своїй кватирі неблагонадійних людей, тримав нелегальні видання. Р. 1898 Русов працює в чернигівськім земстві і належить там до опозиції, тому й заборонено йому зайняти постійну посаду в земстві так у Чернигові як і в Полтаві,—але на бажання полтавського губернатора йому все-ж таки дозволено зайняти посаду в полт. земстві в статбюрі. Русов, як фаховець, одержував 3000 карб., має хутір у Борзенському повіті, дворянин.

Дружина Ол. Русова—Софія Федорівна Русова-Ліндфорс. Р. 1882 її допитували в справах революційних гуртків у Одесі і в справах осіб, що мали стосунки з революційними харківськими гуртками і визнали за нею цю провину, а через те й віддано її під так званий «гласний надзор» на 5 років.

Михайло Русов—відомий ерупіст—народився 28 жовтня 1876 р.; скінчивши гімназію вступив на фізико-математичний факультет харківського університету в 1895 р., у 1899 р. його звільнено постановою ради професорів на 1 рік, у 1900 р. знов прийнято до університету, але вже 8 березня 1901 р. куратор округи на вимогу губернатора наказує звільнити Мих. Русова, як активного учасника студенських виступів проти влади. Одночасно адміністративним розпорядженням Мих. Русова позбавлено на 2 роки права в'їздити до університетських міст. Сам Михайло Русов пояснював, що «за подпись под жалобою одного побитого нагайкой студента я был выслан из Харькова и осужден на 2 года». Мих. Русов живе при батьках, цікавиться археологією й етнографією, збирає матеріяли для виставки дитячих цяцьок, що мала відкритись при черговому археологічному з'їзді.

Оця інтелігентна родина об'єднувала круг себе опозиційні кола полтавського громадянства і мала однодумців-приятелів по багатьох містах тодішньої Росії. Русови приятелювали з ліберальними Росіянами, не поділяли українських шовіністичних думок і належали до українських федералістів. Русови цікавились укр. закордонною літературою, і буваючи за кордоном, навідувались і до Львова. Департ. поліції мав відомості, що закордонна революційна українська група поставила своїм завданням утворити із слов'янських народів самостійну соціялістичну державу і з цією метою зняти повстання Українців Росії й Австрії. Гурток полтавських Українців, що мав чималі матеріяльні засоби, провадив стосунки, як зазначає повідомлення департаменту поліції, із згаданою закордонною групою, а Мих. Русов вів розмови з емігрантом Антоном Ляхоцьким про друкування в Женеві революційного журналу «Молода Україна». Жандарська агентура звертає увагу на те, що з Полтави посилають гроші неблагонадійним особам,—наприклад адміністративно висланому з Полтави Сергію Івановичу Лисенкові земська управа переслала 150 крб. Департамент поліції чекав від полт. жандарів кращої інформації про українські гуртки в Полтаві і, розуміється, вимагав певної акції щодо викриття і знищення цих гуртків.

Але акція жандарська починається не в Полтаві. Жандарський підполковник Телегін на вимогу нач. петербурзької жанд. упр. провадить 24 липня 1901 року трус у с. Ковалині [1]) Переяслівського повіту на кватирі студента петербурзького університету Миколи Васильовича Маслова та його сестри Марії Василівни Маслової, де й знаходить програму «української соціялістичної партії (СУП)»—рукопис відбитий на міміографі. Батько Маслова відставний урядовець на пенсії в 25 крб., сестра Маслова вчилась на Лезгафтових курсах у Петербурзі. Цей факт і стає прологом цілої справи українських «соціялістів-революціонерів», як іменує їх жандарське слідство. Жандарі ретельно студіюють соціялістичну програму, перекладають її на російську мову і свої протоколи аргументують цікавими так для них як і для історика цитатами із програми. СУП заснував Богдан Ярошевський—людина польської культури; PPS (польська партія соціял.) була за зразок

[1]) А 1/138—2293—том I.

для СУП щодо програми і тактики. СУП є одноліток РУП, що з нею й зливається в 1903 р. «У програмових статтях обох партій ми бачимо,— пише Гермайзе,—однаковий настрій і однакові здебільшого прагнення» [1]). В декларації СУП це й яскраво відбилося. СУП збудовано на принципі інтернаціональному соціял-демократичному. Цей принцип СУП визначила в таких словах: «По отношению других наций мы будем руководствоваться вековечными словами нашего великого учителя Маркса: Пролетарии всех стран соединяйтесь. И далекие от каких-либо воинственных намерений и планов, какими питаются наши народники-патриоты, мы в польских, русских немецких работниках видим только братьев, протягиваем им руку с братским пожатием, ожидая от них только уважения наших прав»...

Справа далі розгортається, до неї втягаються нові особи—Українці, або близькі до них особи з антиурядовими настроями. Труси провадяться у ст. сов. Беренштама Віліяма Людвиковича, у його сина Волод. Віліям. Беренштама, у вдови дворянина Горбачевської Марії Миколаївни, у дворянина землевласника Івана Микол. Присецького. Присецький належав до рос. соц.-демократів, був на засланні в справах «южнорусского союза рабочих», недавно повернувся до свого хутора Климова. Знайдене у Присецького видання РСДРП «Историческое положение и взаимное отношение либеральной и социалистической демократии в России»—стало за підставу для нового обвинувачування. Віліям Беренштам був відомий жандарям із 1870 р. як українофіл, був членом «громады, находившейся во главе организации киевских украинофилов-социалистов». Беренштам походив із остзейських Німців, народився в 1834 р. 10 листопада у Вильні, одержав вищу освіту на історико-філологічному факультеті київського університету, р. 1862 зайняв посаду учителя історії та географії в київській військовій гімназії (згодом кадетський корпус), цікавився місцевою історією та етнографією, ще в Київі був у дружніх відносинах із Русовими. Як сусіда по Хаткам, Миргородського повіту, Беренштам приятелював і з Присецькими. Згадуючи все минуле і спираючись на знайдену літературу, жандарський протокол ось як формулює обвинувачення Беренштама: «..... 3) при обыске 3 августа с. г. (1901) у него найдены а) рукопись-копия с дневника Тараса Шевченка за 1857 и 1858 годы, в котором содержатся крайне дерзкие и оскорбительные выражения против священной особы в бозе почившего госуд. импер. Николая I; сочинение неизвестного автора, изд. в 1897 г. в Австрии в Черновицах «Бесіди про часи козацькі на Україні» на малорусском языке, в коем осуждается присоединение Малороссии к Великороссии и указывается на целый ряд притеснений, якобы причиняемых русским правительством малорусскому народу, что кроме перечисленного у него Беренштама были найдены учебники для школ и разные сочинения на малорос. языке и при том в нескольких экземплярах, что свидетельствует о принадлежности Беренштама к Украинской Револ. Партии, преследующей полное отделение Малороссии из состава Рос. империи и образование самостоятельного государства на конфедеративных началах, почему по соглашению с тов. прокурора (Вігурою) и постановил: названного выше ст. сов. В. Л. Беренштама привлечь к сему дознанию в качестве обвиняемого в преступлении, предусмотренном 250 ст. Улож. о наказ..» Беренштам заявляв жандарям, що «Бесіди про козацькі часи на Україні» привіз до нього небіжчик Кониський на рецензію, а «Дневник Шевченка» він одержав від Тарновського для видання.

Труси в инших осіб дають жандарям нову літературу. У Волод. Мих. Шемета (Лубенщина) 28 серпня знайдено багато українських книжок,

---

[1]) О. Гермайзе, Нариси з історії революційного руху на Україні. Т. І. Революційна Українська Партія (РУП).

«Україна Irredenta»—твір Бачинського 1895 р., «Літературно-науковий вістник», «Оповідання»—Грушевського. У Олексія Хведотовича Назар'єва у Прилуці знайдено «Літературно-науковий вістник», «Молоду Україну», «Нарис програму УСП» (52 стор.), лист до міністра Сіп'ягіна з приводу заборони українського тексту на пам'ятнику Котляревському. Подаючи в протоколі зміст «Молодої України», жандар пише: «на 7, 8 и 9 листах находится статья Леонтия Цегельского о Мих. Петр. Драгоманове—этом наибольшем Украинце XIX в., где говорится, если Шевченко был сердцем Украины, то Драгоманов был разумом ее... далее говорится, что Шевченко, Кулиш, Костомаров в 40-х годах, а Драгоманов последние 20 лет направили жизнь украинского народа на новую дорогу и сформулировали те идеи, которые стали проводниками и основою дела для будущего поколения. Драгоманов не знает науки для науки, наука для общества и общественного дела—таково было мнение Драгоманова. В школьном деле Драгоманов сблизился с национальными украинскими кружками, которые трудятся над начальной грамотой на украинском языке».—Цензор, що на його розгляд надіслано № 2 журналу «Молода Україна», так його характеризує: «журнал написан на львовском малорусском языке с фонетическим правописанием, по содержанию своему, безусловно, не может быть дозволен к обращению в публике, потому что имеет своею целью поддерживать в малорусской молодежи стремление к политической самостоятельности малорусского народа, восхваляет деятельность Драгоманова, описывает студенческие беспорядки в России и говорит якобы о жестоких преследованиях студентов и т. под.».

Так поволі жандарське слідство й підійшло так-би мовити до штаб-кватири українського соціялістичного руху, як гадали сами жандарі,—до родини Русових. Постанову про переведення трусу у Ол. і Мих. Русових 6 жовтня 1901 р. № 9 мотивовано «целью розыска вещественных доказательств, имеющих значение для сего дела». Жандарі забрали листування Русових, багато укр. літератури, ноти з укр. текстом, тощо. Мих. Русова не було вдома на час трусу, напередодні він виїхав до Золотоноші у справах археологічного з'їзду. В Русових був тоді приїжджий гість із Київа, студент київського університету Козиненко Владислав Олексійович, під час трусу до Русових заходили Кохановський Мик. Дм., Торопов Олекса Аристархович із листом від М. Русова та инші (Козиненко й Кохановський—видатні члени РУП). У наслідок трусу 6 жовтня 1901 року з'явилась постанова № 10 такого змісту:

«1901 года, октября 17 дня в г. Полтаве, я отдельного корпуса жандармов подполковник Телегин, при бытности тов. прокур. полтавского окружного суда г-на Вигуры, усматривая из переписки и рукописей, обнаруженных по обыску 6 октября с. г. в квартире Русовых,

1) что отставной надворный советник Ал. Ал. Русов и жена его София Феодоровна, урожденная Линдфорс, привлекавшиеся и ранее сего к таким же формальным дознаниям в г.г. Киеве и Харькове по организации украинофильской социальной партии, продолжают по прежнему свою преступную деятельность по Полтавской и Черниговской губерниям, преследующую полное отделение Малороссии от Российской империи и образование самостоятельного государства на конфедеративных началах, распространяя понятия эти в молодежи, которую они для сей цели постоянно собирают у себя в доме, человек по 40 в один вечер, дабы эта молодежь проводила их в народ путем рассказов из народного и деревенского быта, напоминая этим простому народу о его самобытности;

2) что в означенной преступной деятельности участие принимает сын их бывший студент харьковского университета Михаил Александрович Русов, который, по имеющимся в деле сведениям в августе 1900 г. ездил в Женеву

в качестве депутата украинской партии для переговоров с эмигрантом Ляховецким (!) относительно издания печатного органа этой партии «Молодая Украина», каковой журнал издается в настоящее время в г. Львове, как видно из отобранного при обыске в г. Прилуках у бывш. студента петерб. университета Алексея Назарьева ч. 2 Рік 1 этого журнала изд. 1901 г.;

3) что все они, т. е. Александр, София и Михаил Русовы бывали неоднократно заграницею, где посещали города Львов, Цюрих, Женеву и Париж, и находятся в сношениях с издателями украинских журналов в г. Львове;

4) что, как видно из переписки Русовых с разными лицами: Вильямом Беренштамом, Михаилом Назарьевым, Иваном Присецким, Леонидом Фроловым и др. неблагонадежными в политическом отношении, Русовы принимали самое деятельное участие в агитации по поводу введения преподавания в народных школах Малороссии на малорусском языке, а также об издании и распространении малорусского букваря, картинок из малороссийского быта, нот с малорос. песнями революционного содержания и других легальных и нелегальных сочинений на малорусском языке для народа;

5) что Ал. и София Русовы сами признают в своих письмах к сыну Михаилу Русову—существование украинской партии «полтавской громады», украинских кружков, преследующих противоправительственные цели,

и 6) что таковая деятельность Ал., Соф. и Мих. Русовых предусматривается 250—251 ст. ст. Улож. о наказ., а потому по соглашению с товар. прокурора и постановил: названных выше отставного надворного советника Ал. Ал. Русова, жену его Софию Федоровну Русову и сына их бывш. студента Мих. Ал. Русова привлечь к сему дознанию в качестве обвиняемых в преступлениях, предусмотренных 250—251 ст. ст. Улож. о наказ. с принятием мер пресечения против каждого из них, как обнаруживающих стремление к побегу заграницу,—заключение под стражу. Подполковник Телегин».

Тов. прокур. Вігура не цілком погоджується з жандарем щодо «меры пресечения» і тому дописує: «нахожу избрание меры пресечения против Софии Русовой—содержание под стражею несогласным с 421 ст. Уст. угол. судопр. ввиду того, что Русова имеет постоянное местожительство в г. Полтаве и при ней находится 6-летний ребенок (Юрий), которого невозможно оставить без надзора, а потому я полагал бы избрать против Русовой менее строгую меру пресечения—особый надзор полиции. Тов. прокурора Вигура». На тій підставі, що «Русовы находились в самых близких отношениях с дворянином Екатеринославской губернии Леонидом Николаевичем Жебуневым—личностью весьма неблагонадежною в политическом отношении и привлекавшейся в 1881 году к такому формальному дознанию в качестве обвиняемого по делу киевских социально-революционных кружков»—у Жебуньова також розшукувано цікавих для жандарів матеріялів, але без бажаних наслідків. Крім зазначених осіб, труси переведено у студента москов. універс. Миколи Прокоповича Макаренка в Сорочинцях, Володимира Дорошенка, Марії Микол. Чижової, Людмили Митрохванівни Петренкової, Євгена Степановича Дяченка, Людмили Ігнатівни Абрамовички.

Софію Русову, як і Ол. та Мих. Русових, усе-ж таки після допиту заарештовано[1]). Русова одверто висловлює свої думки і досить героїчно тримає себе на допиті. Народництво Русової просякає всі її твердження. «Естественно,—заявляє Русова,—что интелигентное общество в Полтаве, находящейся в центре Малороссии, заботится об окружающем его населении... Каждый, стоящий близко к народной школе в Малороссии, может только страдать, видя, как затрудняется для детей усвоение грамоты азбуками и книгами, переполненными не только русскими, но и специально великорусскими вы-

[1]) А. 1/138—2294—т. II.

ражениями. В силу этого и желателен такой букварь, который состоял хотя бы наполовину из слов одинаково понятных великорусскому и малорусскому ученику. Но стоит задумать только такой букварь и стараться о его разрешении цензурой, чтобы на Вас пало обвинение в каком-то украинофильстве, о нелепости какового обвинения и говорится в письме (сына Мих. «Ученый ком. мин. нар. просв. никогда не простит нам украинофильства»)... «Имен своих корреспондентов я не называю» (підкреслено жанд. оливцем)...

«На вопрос «добивалась-ли я преподавания в народной школе на малорус. языке?» я могу сказать, что мое глубокое убеждение, как всякого педагога, знающего школьное дело, что преподавание может вестись толково и с пользой для учащихся только на родном языке, добиваться чего-либо может каждый свойственными ему способами, и я старалась путем печати, официально существующей в России, убедить в необходимости преподавания на малорусском языке и правительство и общество»...

«Рукопись моя «По поводу столетия украинской литературы» на русском и малорусском языках предназначалась мною в укр. журнал «Літер.-Наук. Вістник». Статью о Гракхах я посылала в московскую цензуру, но она не была мне возвращена... первой мыслью моей было издать ее в Галиции на малорусском языке»...

«Письмо за № 3 прислано мне одним студентом, имени которого я не называю, как не называю и других своих корреспондентов» (підкреслено червоним оливцем жандаря).

За ці пояснення С. Русова опинилась в окремій камері губ. тюрми (8 листопада 1901 р., пост. № 21).

Ол. Русова після допиту звільнено з тюрми під окремий догляд поліції (1 листопада)[1]).

19 листопада постановою № 27 С. Русову також звільнено, а за звільнення Мих. Русова жандарі вимагали закладу в 3 тис. карб. Зінаїда Олекс. Ліндфорс уносить процентовими паперами 3 тис., і тоді 20 листопада постан. № 28 звільнено й Мих. Русова. Мих. Русов у заяві до прокурора 27 жовтня регабілітує себе в таких словах: «я арестован и обвинен по ошибке и что не имеет смысла за это сажать человека в тюрьму, когда его стремления и желания почерпнуты из университета, лекций профессоров и цензурной литературы, между которой упомяну труды Антоновича, Житецкого, Костомарова, Шевченка, Данилевского, Градовского, Ушинского, Ефименка, Лазаревского и tutti quanti, которые достаточно выяснили, что такое Малороссия и малорусский литературный вопрос, еще более ответов можно найти в периодич. печати»...

М. Русов пояснює, що він надсилав до «Літер.-Наукового Вістника» свої наукові праці, а через те й вів листування з секретарем Гнатюком. До Наукового Т-ва ім. Шевченка М. Русов надсилав свої досліди з етнології та етнографії. Статтю «Тип народника в українській літературі» надіслано до «Літер.-Наукового Вістника», де він хотів надрукувати й статтю про «Естественно-Исторический Музей в Полтаве».

Звільнених віддано під «особый надзор полиции». Присецького звільнено від цього «надзору» за 1000 карб.

До справи Русових прилучено й земського статистика Аркадія Кучерявенка, що в нього знайдено 10 січня 1902 р. брошуру «Самостійна Україна»[2]). 16 лютого 1902 р. «унтер-офицер дополнительного штата полтавского губ. жандармского управления» Денисов подає начальникові жандарської управи ось які відомості про Кучерявенка:

«1 марта мной был замечен в политической неблагонадежности бывший

[1]) А. 1/138—2294 т. II. [2]) А 1/138 2395 т. III.

реалист Аркадий Юрьев Кучерявенко во время его проживания по Кобелякской ул. в доме Анны Игнатовой Леонтович. Он собирал в своей квартире сходки, передерживал дня по три, по четыре неизвестных лиц, сам Кучерявенко почти постоянно в раз'езде по уездам Полтавской губернии, он часто отлучается в г. Чернигов и Харьков».

«По полученным сведениям от Анны Леонтович хозяйки дома, (у) которой жил Кучерявенко, то он в апреле месяце прошлого года печатовал что-то на гектографе в роде полковых приказов, которые были у него (в) комнате розкладены для просушки, заинтересовавшись Леонтович приказала своей прислуге когда будишь убирать комнату Кучерявенко возьми одну бумагу которыя у него сохнуть когда прислуга взяла один лист рано утром, Кучерявенко заметил вскочил с постели в ночном белье вбежал в комнаты Леонтович и отнял тот лист, который взят был прислугой так, что прочитать ей не пришлось ничего, когда Кучерявенко оделся и явился к хозяйке дома с выговором, какое ваше дело мешаться к нам что мы делаем, та ему ответила, что вы хотя бы мальчишек не збивали столку гимназистов и симинаристов, Кучерявенко ответил, хорошие мальчишки, когда им уже по 18 лет, когда Леонтович ему сказала, что поздно или рано, а попадешся, на это Кучерявенко засвистал и сказал, скорей можно в море иголку найти нежели меня полтавской полиции поймать. Леонтович тогда заявила бывшему помощнику полицеймейстера Андриевскому, а Кучерявенко отказала от квартиры. 12 апреля 1901 г. он перешел на Новопетровскую ул. в дом Роговенка № 12, в августе месяце он переехал на Павленки в д. Паславского, где проживает его сестра и тетка служат они в губ. зем. управе в настоящее время Кучерявенко квартирует по Дворянской ул. в д. Шлюфштейна № 36 - принадлежит он к партии украинофилов близкое знакомство ведет с Дмитрием Николаевичем Кохановским, Мих. Русовым, Рклицким, Решетниковым, Кошевым, Ротмистровым и Николаем Завойко, 10 января с. г. в три часа пополудни Кучерявенко с женою шел со службы их нагнал какой-то молодой человек с которым они шли вместе и тот вспросил жену Кучерявенка вы кажись нуждаетесь пишущей машинкой так возьмите у меня ее работайте сколько угодно хоть цельный месяц, около дворянского земельного банка к ним подошел Завойко Николай и пошли вместе с неизвестными, а Кучерявенко с женою проведен на свою квартиру. Унтер-офицер Денисов».

На допиті та-ж сама Леонтовичка виявляє всі подробиці Кучерявенкового життя, розповідає, як одвідували Кучерявенка люди в «барашковых шапках и смазанных сапогах», як Кучерявенко їздив до Харкова і привозив завжди щось у кошику, як до нього заходила молодь; розказує Леонтовичка і про всі суперечки, що були в неї з Кучерявенком, бо вона давно приздрівала його в революційній діяльності, доносила на нього поліції, а ця й прислала до неї в двірники перебраного городовика. Кучерявенко зразу догадався, хто це такий за двірник, і зник на деякий час незнати куди.

«Я как-то сказала Кучерявенко,— заявляє Леонтовичка,—что Вы затеваете, вот Вас вздернут. На это Кучерявенко ответил: большие дела больших жертв требуют. Тысячи погибнут, а миллионы спасибо скажут. Я поняла его слова так: они будут бунтувать, будет много жертв, но в конце концов они возьмут верх... Одно время Кучерявенко старался привлечь на свою сторону меня и говорил мне про неправду на свете и про то, что неправда в Малороссии. Вообще он выражал недовольство правительством»... Кучерявенкова дружина Інна Яківна визнала на допиті, що дійсно вона читала брошури РУП «Дядько Дмитро» і «Чи є тепер панщина», але відмовилась назвати, де вона дістала цю літературу, за це й заборонено їй виїжджати з Полтави.

На той час (січень—лютий 1902 р.) РУП почала вже свою активну пропаганду серед селянства. Селяни читають «Дядька Дмитра» і «Чи є тепер

панщина». Примара селянського повстання за проводом РУП лякає жандарів: вони розшукують центрів РУП, головних її членів та складів її літератури. Труси поширюються на села Лубенщини, де бували Мартос Борис і Русов Михайло, допитують селян с. Литваків, чи не читав хто з них «Дядька Дмитра» (с. Литваки). Селянин Калістрат Паник заявляє, що він ніколи не чув «чтобы Семен Заика (учень Б. Мартоса) говорил, что на государственной службе служат одни дураки, а равно не слыхал, когда Семен Заика говорил: что если бы не жандармы, то Мартос мог бы сделать переворот в России».—Несподівано відкривається новий центр розповсюдження революційної літератури в Костянтиноградському і Полтавському повітах. Харківські жандарі повідомляють полтавських, «что б. студенты харьковского университета родные братья Александр и Анатолий Александровичи Алексенко, проживая в собственном имении при слободе Лисичьей, Белуховской волости Константиноградского уезда, Полтавской губ. раздают крестьянам окружных сел и деревень в большом количестве разные воззвания и книжки преступного содержания и что таковые будто бы имеются в каждом крестьянском доме в деревне Лисичьей». Слідом за цим повідомленням з'явилась постанова начальника полт. губ. жанд. упр. Гангардта № 38 з 8 лютого 1902 року, що з неї ми довідуємось, що «б. студент Анатолій Александров Алексенко заключен в одиночное заключение в тюрьму за распространение книжек преступного содержания на малороссийском языке и преступную пропаганду в народе». В докладі полтавського справника з 10 лютого 1902 року нач-кові жанд. упр. подається й той факт, що на підставі його заарештовано Алексенка: урядник 1 стану 3 уч. Чубенко в такий спосіб пояснює, як з'явилася брошура РУП «Чи є тепер панщина». У с. Сторожевім Первозванівської волости приїхав Алексенко і влаштував ялинку для учнів Лисичанської школи, а після цього й з'явились революційні книжки та почались розмови про повстання проти влади. Костянтиноградський справник 13 лютого 1902 р. доносить, що «подобные брошюры («Дядько Дмитро», «Чи є тепер панщина») разбросаны по дороге от деревни Лисичьей на станцию Кочубеевка, такого ж содержания книжки разбросаны в 1 стане Полтавского уезда и несколько экземпляров отобраны местным урядником». Пристав 1 стана Костянтиноградського пов. 11 лютого 1902 року повідомляє: «Приказчик Коломийца крестьянин Герасим Тенченко передавал, что он слышал от кого-то из крестьян дер. Лисичьей, что книжки распространял в народе студент Анатолий Алексенко приезжавший на праздники.... и что у Алексенко есть доверенные люди, которые распространяют между народом пропаганду». 19 лютого відібрано книжку «Чи є тепер панщина» від учня сторожівської школи Павла Черви. В жандарському протоколі подається й зміст цієї книжки (протокол № 60, див. додатки). Між так званими «вещественными доказательствами» по «Делу о преступной агитации, вызвавшей массовые беспорядки крестьян Полтав. и Харьков. губ. в 1902 г.» [1]) ми подибуємо в списку таку літературу, як «Дядько Дмитро», «Чи є тепер панщина», відозви українською мовою, як «41 рік назад 19 лютого люди визволялись...»; в обвинуваченого Бориса Гудима знайдено й брошуру М. Драгоманова «Оповідання про заздрих богів» (вид. 1894 р., Коломия). Ця література РУП разом із літературою РСДРП, опинившися в руках селянства незадоволеного зі свого становища, прислужилася проясненню класової свідомости працівничого люду і безумовно відіграла свою хоч і другорядну ролю в підготовленні селян до боротьби з панами. Справді, ця література розповсюджувалась випадково, неорганізовано [2]), але потрапляючи на тери-

[1]) А. 1/21—151.

[2]) С. Дубровский и Б. Граве, „Крестьянское движение", в виданні „Истпарта Ц. К. ВКП(б)"—„1905". Том I, „Предпосылки революции", с. 306.

торію, де жевріли класові загострення, вона була тим подихом вітра, що з іскри творить полум'я. Ми не погоджуємося з версією тодішньої влади, яка визнавала за українськими пропагандистами керівну ролю в розвитку селянських рухів 1902 року, але-ж визнаємо, що та влада дала досить таки влучну оцінку революційній літературі: «У формі приступній для малописьменного селянина,—пише директор департ. поліції Лопухин,—подавалося пояснення всьому тому, чого тягар селяни відчували, але не розуміли, і показувався вихід—іти на багатирів, що живуть їх коштом, іти на владу, яка існує тільки в інтересах багатирів»...

Селянські рухи на який час припинили справу Русових, Кучерявенка та инших. Справа переходить до ротмістра Якубова, котрий 5 серпня робить висновок, що притягши Кучерявенка до відповідальности справу можна вважати за скінчену. Але-ж 6—12 серпня знов переглядається матеріял («вещественные доказательства»), відібраний у Михайла Русова та в його батьків, а саме: рукопис Мих. Русова «Тип активного народника» на 26 аркушах, 3 екземпляри нот «Шалійте, шалійте», «Молитва» Шевченкова. Жандарі розшукують матеріялів щоб можна було визначити, яку ролю відігравали згадані українські революціонери в селянських рухах, але «ничего могущего иметь отношение к производимому дознанию о преступной агитации среди крестьянского населения Полтавской и Харьковской губ., вызвавшей массовые безпорядки весной 1902 года, не найдено, кроме одного письма без конверта» від учительки церковно-парахв. школи в Жуках Каневської Ярини. Каневська познайомилась із Русовим у Диканьці на ялинці, потім одержала від нього українські книжки і роздавала їх для читання своїм учням і робітникам із Кочубеєвої економії, але на вимогу попа Ліпінського Івана мусила вона книжки відібрати, а листи Русова спалити. Цікаве наступне свідчення Ліпінського: «о существовании переписки между учительницей Каневской и студентом Русовым было известно преосвященному Илариону, как я полагаю через жандармского полковника, и владыка предлагал мне настоять, чтобы Каневская прекратила всякие сношения и переписку с студентом Русовым» (10 серпня 1902 р.). Із постанови 14 серпня видно, що ні прокуратура, ні жандарі не знайшли фактів, які-б дали їм підставу прилучити й Мих. Русова до справи про селянські весняні рухи. Під доглядом поліції перебувала і родина Міхновських. «Сын священника с. Толкачевки Прилукского у. Владимира Михновского ведет пропаганду среди крестьян..., крестьянин Мандро заявил уряднику Данилевскому, о чем говорят на собрании: собираются пойти в хутор Пологи, разграбить арендаторов Милорадовича.... на квартире проф. Антоновича Михновский склонял племянника Милорадовича Дм. Дм., студента киевского университета, примкнуть к тайному обществу... он распространяет преступные книжки. Влад. Милорадович знал семью Михновских, как проникнутую украинофильством, при чем и сам священник Михновский постоянно говорит на малорусском языке (12 октября 1902 г.)» [1]). Знову згадуються імена Бориса Мартоса й Мих. Русова в справі про арешт селян с. Литваків, Лубенського повіту, Заїки та Кузьменка. Заїку обвинувачують у тому, що він ніби закликав селян самовільно спашувати поміщицькі засіви, щоб вижити поміщиків з земель, які їм не повинні належати. Заїки ніби казали, що не потрібний нам уряд попів і царя, що добре було-б мати свого кошового, що ці знання вони взяли з книжок, і що якби селяни читали такі книжки, то й трималися-б тих самих поглядів, що й Заїки—козаки Микита, Семен, Петро, Олексій. «Хорошо было бы, если бы в России была республика,—так ніби говорили Заїки,—выбирали бы президента на 3 года, что в Малороссии так

[1]) А. 1 21—145.

и должно быть, как прежде Богдан Хмельницкий, Мазепа, что президента можно было бы выбрать из своей среды простого человека». Дошукуючись джерел, із яких іде ця пропаганда, поліційний догляд зупиняється на такому факті: «Борис Мартос жил у Кузьменка в качестве репетитора и готовил одного из Заик в фельдшерскую школу. К Борису Мартосу из Полтавы приезжал Мих. Русов с поручениями от Археологического Комитета» [1]). В руках у жандарів не було достатніх даних для нового обвинувачування названих допіру осіб, тому й справа поволі ліквідується. Жандарі не могли не відчувати, що так звані «соціялісти-революціонери», котрих об'єднали вони в одній справі, в дійсності такої назви всі разом не заслуговували. В об'єднаннях молодої української інтелігенції, в гуртках студенських та середньошкільницьких виховувались нові кадри революціонерів. Учителька І Полтавської міської школи Віра Олександрівна Мачеха заявляє на допиті: «я узнала, что в Полтаве среди учащейся молодежи существует общество украинофилов, задача которого состояла в собирании малорусских песен, выражений, пословиц и записывании обрядов», далі добавляє, що й вона мала пристати в це товариство. Аж 26 листопада 1903 року «по высочайшему повелению» дозволено місцевій владі розв'язати справу Русових, Кучерявенка та инших—адміністративним порядком: Кучерявенка віддано під прилюдний нагляд поліції на 2 роки.

Так молоді сили починають домінувати в революційному українському рухові. Старі культурники на той час будують пам'ятника Котляревському і ведуть навколо нього боротьбу за волю рідньої мови з російською владою. Революційні народники оголошують новий фронт боротьби на Україні з царатом, панами й фабрикантами разом. Уже в грудні 1902 р. (18 грудня) «Департамент полиции сообщает нач. полт. губ. жанд. упр., что в департ. полиции агентурным путем получены сведения, что из Полтавы рассылаются в другие города Империи преступные возвания революционной украинской партии. Вследствие сего препровождая 1 экземпляр означенного воззвания (До чорноморських козаків), департамент полиции имеет честь покорнейше просить Ваше высокоблагородие принять меры для выяснения лиц, занимающихся рассылкою воззваний, их деятельности вообще и сношениях и о последующем уведомить с возвращением приложений» (Див. додатки).

Р. 1903 відкрито в Полтаві після довгих мовляв-би митарств пам'ятника І. П. Котляревському; українська інтелігенція відсвяткувала своє національне свято. Незайвим буде подати в нашій розвідці невідомі ще архівні матеріяли про це свято. Листа до міністра Сіпягіна з приводу заборони написів українською мовою на пам'ятникові Котляревському можна зустрінути не в одній жандарській справі. Цього листа між иншими матеріялами знайдено в Ромнах у студента Барбара, Аркадія Олексійовича. (Барбара звільнено в січні 1901 р. з київського університету і віддано до військової служби, а у вересні того-ж таки року прийнято до університету). «Мне известно,—пише засульський пристав Полянський,—что вся семья Барбара говорит языком, которым напечатан этот листок». У Барбара цього листа знаходять разом із «Искрою» та иншими революційними виданнями. На допиті Барбар так відмежовує свій світогляд від націоналістичних думок, висловлених у листі до Сіпягіна: «Хотя я и Малоросс по происхождению, люблю язык, но исповедывать химерные идеи украинофилов вследствие их утопийности не могу, и взял этот листок из любопытства». Це досить характерне признання Барбарове певне й цілком щиро відріжняє молодих українських революціонерів від старих українофілів тих часів. Ми не зупиняємось на освітленні українського національного свята, а лише подаємо два листи чернигівського і пол-

[1]) А. 1/138—2293.

тавського жандарів про виступи на засіданні міської думи української національної опозиції, що про це так докладно писав у «Київській Старині» за 1903 р. академик Єфремов. Листування жандарів свідчить, як негативно ставилася влада до цього дозволеного українського свята. Незабаром після відкриття пам'ятника, нач. полт. жанд. упр. одержав від нач. чернигівської жанд. упр. листа такого змісту: «Совершенно секретно. Милостивый государь Михаил Николаевич. Возвратившиеся из Полтавы Черниговцы рассказывают о случае, бывшем в Полтаве в городской думе во время торжественного заседания в память Котляревского по поводу недопущения чтения адресов на малорусском языке: в рассказах этих выхваляются некоторые из Черниговцев, заявивших себя особыми протестами по сказанному поводу. В интересах дела и службы, я имею честь покорнейше просить Вас не отказать сообщить мне, кто именно из Черниговцев и чем проявил себя на сказанном заседании, вместе с сим сообщить и подробности всего дела, а также не было-ли замечено за Черниговцами стремлений в устройстве тайних собраний для выработки общей программы действий Малороссов. Примите уверение в искрен. почтении и уважении покорный слуга Рудов» [1]). 10 вересня 1903 р. за № 5716 Рудову надіслано з Полтави таку відповідь: «Милостивый государь Николай Петрович. Из донесения начальника полт. охранного отделения в департамент полиции видно, что 30 августа в 9 часов вечера было открыто торжественное заседание полтав. городской думы речью городского головы, после чего несколькими ораторами была охарактеризована литературная деятельность Котляревского и стали читаться приветственные адреса от различных обществ и учреждений. Первыми говорили приезжие из Галиции на своем языке, за ними представители российских городов, учреждений и обществ на русском языке. О воспрещении читать адреса и говорить речи на малорусском языке городским головою было об'явлено всем депутациям еще накануне. На кафедру взошел представитель черниговского музыкально-драматического кружка присяжный поверенный Коцюбинский, который начал речь на русском языке, затем перешел на малороссийский и закончил по малороссийски, чем вызвал бурные аплодисменты публики. Вслед за ним на кафедру взошла представительница черниговского театрального товарищества Андреевская-Недоля и начала речь на малорос. яз.; городской голова прервал ее, заявил, что чтение адресов на малорос. языке в заседании думы он разрешить не может. Андреевская сошла с кафедры и передала адрес городскому голове. В публике стали слышаться замечания, что это за закон, что чествование памяти малороссийского поэта не разрешается на родном языке. Вслед за Андреевскою взошел на кафедру представитель харьковской колонии Украинцев присяжный поверенный Михновский, который начал свою речь так: «Г. городской голова. Я тоже привез с собою адрес на малороссийском языке, но так как Вы не разрешили читать адресы на малороссийском языке, то я прошу выдать копию журнального постановления думы для обжалования в Сенат, и так как адреса читать нельзя, то я его оставляю у себя, а пустую папку вручаю Вам». Выходка эта вызвала крики в публике, и городской голова поспешил закрыть заседание думы. Примите уверение.... Филатьев» [2]). Царський уряд поклав свою важку руку на національне свято української інтелігенції, яка ще раз відчула силу русифікаторського режиму: українське життя, збідніле українське село притьмом тоді вимагало від неї не культурницької лояльности, а революційної діяльности. В цьому-ж таки 1903 році молоді полтавські й лубенські ерупісти розвивають надзвичайно активну роботу.

---

[1]) А. 1/23—190 лист із 6 вересня 1903 р.
[2]) А. 1/23—190.

II період. Революційна українська молодь становила основні кадри РУП. Студенти, семинаристи, учні инших шкіл фігурують у справах РУП, як активні діячі. Студенські рухи тих часів зростають під впливом чимраз дужчого робітничого руху і все більше набирають політичного змісту. Студенство переживає процес політичної диференціяції і ділиться на політичні групи. «Українські студенські громади раніш були позбавлені скільки-небудь виразної політичної фізіономії. Національна робота, самоосвіта, взаємодопомога—цим обмежувалися їхні завдання. Далекі від революційности, вони не зустрічали перешкод для свого існування і з боку поліції. На початку XX стор. українські студенські громади відбивають на собі оживлення політичного життя Росії, виявляють значний інтерес до політики та невадоволення культурницькими напрямками старого українства і далеко відходять від їх попередньої культурної роботи. Ерупізм стає самим популярним лозунгом серед студенства тих часів». «Звичайно, се поширення певних політичних симпатій серед студенства не всюди носило однаково глибокий характер. Центром ерупістського руху був Київ, відповідно до сього найбільш глибокий характер перейняття студенства ерупістськими лозунгами носило іменно в Київі; при близьких стосунках, які були між Київом і Харковом, вплив ерупістських лозунгів там також був дуже значний. Слабше ці впливи сягали на організації Петербургу, Москви, Одеси й Варшави, але се разом з сим не перешкоджало великому поширенню симпатії до РУП серед цілого студенського загалу, не перешкоджало його активній допомозі партійній роботі. Найбільш активні і діяльні елементи студенських громад переходили до роботи в рядах партії, на партію збирались гроші; роблено їй усякі дрібні послуги, в такій великій мірі потрібні нелегальній конспіративній організації, якою була РУП» [1]).

Із споминів Мазуренка Вас. (див. Гермайзе, Нариси рев. руху на Україні, с. 106) ми довідуємось, що

«РУП мала великий вплив на академічну (студенську) асоціяцію українських громад, що мала свої громади у всіх університетських містах України, в Петербурзі, Москві, Юр'єві і Томську. Ці громади були школою для майбутніх діячів і революціонерів, крім того вони збирали значні гроші на нелегальну роботу РУП. Заснувалась ця асоціяція якраз у 1901 році на з'їзді, що відбувся під Полтавою на човнах і на березі Ворскли».

«Ми зазначили,—пише далі в своїх спогадах старий студент,—що найбільш повно та інтенсивно вплив РУП на студенський рух виявився в Київі. Тут він прийняв форму, якої здається не мав у жодному другому місті». «В 1904 р. київська студенська громада вирішила зникнуть, як самостійна організація, і перетворитися в студенську фракцію київського комітету РУП. Відповідно до сього був вироблений і прийнятий Громадою новий статут, яким нищилась попередня організація її на демократичних принципах; натомісць заведена була нова на основі централізму і строгої конспірації—відповідно до популярних тоді в РУП ленінських організаційних принципів».

«Що вище підіймалась хвиля передреволюційного оживлення на Вкраїні, що більше сил і енергії вимагала зростаюча українська революційна робота, то все більше і більше одходило до неї кращих сил з-поміж українського студенства і зливався рух його з молодим і дужим ерупістським рухом. Коли рух дійшов свого апогея, і почався 1905 рік, тоді український студенський рух, як самостійний, власне не існував. Студенство (маємо передусім громади в українських університетських містах) перейшло до політичної роботи, залишивши свої власні організації, які стали філіяльними відділами партії...» («Спогади старого студента: З минулого українського студенського руху»—Укра-

[1]) Український студент. Збірник I—1913 р. Спогади старого студента.

їнський студент, Збірник 1, 1913 р.). У «Селянині»—органі РУП у № 1 наведено вірш «Демонстрація», в якому досить таки вдало відбита участь студентів у політичному житті Росії тих часів. (Див. додатки). Середні школи, зокрема семинарії, організували за прикладом студентів гуртки РУП, здобували літературу, студіювали її і давали молоді кадри пропагандистів. По семинаріях, де вчилися здебільшого діти попів та дяків, утворювавсь протестанський настрій: діти духівництва під впливом селянського оточення і політичного оживлення відривались від своєї верстви ідеологічно і ставали в лави революційних народників. У семинаріях повторюються хвилювання з приводу ріжних дрібних фактів (хвилювання в полтавській семинарії в 1902 р. в січні і в наслідок їх звільнення семинаристів), виносяться резолюції протесту проти закриття дороги до вищих шкіл, складаються відповідні петиції; семинаристи йдуть учитись до університету, до відчинених тоді двох факультетів у Варшаві, до всіх факультетів у Юр'єві і Томському. Студенти із семинаристів допомагають утворенню в семинаріях атмосфери негативізму до науки семинарської, так само й до релігійного світогляду. РУП тішиться великою популярністю серед українських семинаристів. У 1901/2 році в Волинській семинарії (ще в Кременці) розповсюджено видання РУП, відозви львівських т-в про утворення українського університету у Львові, підписні листи на укр. університет[1]). У Полтавській семинарії в 1901/2 році існує ціла книгозбірня укр. книжок і видань РУП (Дядько Дмитро, Чы є тепер панщина). Семинариста Мишту обвинувачують у тому, що він розкидав був революційні книжки в тих селах, де потім вибухло повстання селянське проти панів. У 1903 р. семинаристи серед учнів инших шкіл м. Полтави виявляють помітну революційність. Поліція і жандарі відмічають участь семинаристів у револ. укр. гуртках, а найбільш у розповсюдженні револ. літератури.

Р. 1903 владу вже менш турбує старе українське культурництво. Фактична пропаганда революційних ідей серед селянства силами революційної молоди, зорганізованої від РУП, загрожує новими селянськими рухами[2]). Сотні книжок і відозов, виданих за кордоном, у Київі, Харкові, Умані, Полтаві, широко розкидаються по селах Полтавщини, і селяни їх уважно читають. Уже в січні 1903 р. селяни з с. Черкасівки (по дорозі до Харкова) знов читають брошуру «Чи є тепер панщина»[3]). На Лубенщині (Снєтин) розкидається відозва «Про полыцыю», «День 1 травня», «Хто роздає оці листи» (с. Нижн. Булатець). Виступи Українців на відкритті пам'ятника Котляревському стають дрібним епізодом у масі тих революційних фактів, що мали за своє завдання розбудити класову свідомість українського селянства і підняти його на одверту боротьбу проти панів і царату. «Селянин», як орган РУП, надзвичайно вдало змальовує життя українського села, того села, що так чутливо ставилось до порад РУП.

«Яка широка наша Україна, де тільки живуть наші люди на цілому просторі веселих зелених степів; і на багатому Поліссі, і по великих та пишних містах—скрізь горе, скрізь нужда, скрізь стогін чути нашого окраденого, зрабованого, пригнобленого люду. Подивіться Ви на наше село, неначе писанка розкинулось на зеленій леваді, чепурно виглядають білі хатки під солом'яною стріхою, а край села на пригорі пишно та велично стоїть аж сяє великий панський будинок. Любо, мило віддалік подивиться. От-би здавалося роскіш, воля! От-би де жити тай Бога хвалити! Рай на землі тай годі... Але підійдіть трохи ближче до того раю, і Ви побачите пекло. Правда в панському будинку певне й справді і роскіш і достатки, може і справді там мило і весело живеться, але не те діється в білих хатках; ті білі чепурні хатки, що так гарно виглядають віддалік, через їдну почорніли, стріхи на

[1]) Із спогадів автора. [2]) А 1 22—158. [3]) А. 1/23—175.

них позавалювалися, а що в самій хаті діється? А там в середині горе та нужда, праця до віку, до суду, тяжка праця від ранку до ночи, праця день за день, сьогодні і вчора і завтра. Працюють і чоловіки і жінки і батьки і діти, працюють не доїдаючи, не досипаючи. А знесиляться своєю роботою, покинуть її на коротку ніч, щоб відпочити, та зранку знову до роботи стати, то тут мають гарну зароблену страву—хліб глевкий та юшка, тай того не густо. Та чому се так? Панам належать заводи, фабрики, земля. Селяне продають їм свою працю. Хазяїни, нічого не робивши, тисячі заробляють працею робітників на тих заводах».

«Видає нашу робітничу часопись «Селянин» Револ. Укр. Партія. Так називається спілка людей, що зрозуміли, яке лихо перебувають наші люди на Україні, зрозуміли, що ніхто сему лихові не зарадить крім самих робітників, і наважилися злучитися між собою і єднати до себе всіх скривджених робочих людей, щоб укупі боротися з панами і здобувати собі ліпшої долі. Вже в багатьох містах на Україні є гуртки людей, що прилучилися до нас, і всі ми вкупі складемо єдину революційну українську партію і вкупі переводимо боротьбу з панами гнобителями нашими».

«Вільними громадами називаються більші спілки нашої Револ. Укр. Партії, спілки, що сидять по більших містах і пильнують, аби наша справа росла та ширилася». (№ 1 «Селянина»[1]).

Таких безумовно думок трималася революційна українська молодь, що добре знала селянське життя і ще ліпше відчувала потребу піднести свідомість селян і скерувати її на бік революції. Уряд мобілізує свої сили і вживає всіх заходів, щоб провести повну ліквідацію РУП. Ось як трактує про небезпеку від революційної діяльности нач. полт. жанд. управи у своєму черговому донесінні до департ. поліції: «Секретно. Принимая во внимание, что в Полтавской губ. за последние годы лица политически неблагонадежные свили себе достаточно прочное гнездо, успев отчасти распропагандировать и население, среди которого издавна живут украинофильские тенденции если не полного сепаратизма то обособленности и замкнутости, что еврейский элемент растлевающим образом действует на низший и средний класс общества,—вполне ясным становится затруднимость борьбы с неблагонадежными лицами, которые пользуясь кроме того срединным положением губернии между Харьковом, Екатеринославом и Киевом, не оставляют работы своей в противоправительственном направлении. По этим данным и полт. розыскное отделение и чины общей полиции по слухам затруднены в всестороннем освещении характера и приемов деятельности неблагонадежных лиц за отсутствием к тому же какого-либо содействия со стороны самого общества, и по этой же причине каждое сведение от лиц стоящих более или менее близко к подобным кружкам является достаточно ценным, если бы таковое сведение давало лишь приблизительные данные». (Лютий 1903 р.)[2]). За відомими поліції Українцями встановлено пильний догляд. Департамент поліції керує боротьбою з діяльністю РУП, маючи відомості і про рух закордонної літератури. Полт. жандарі, як і прокуратура, дуже уважно ставляться до анонімних доносів. Не обходиться і без провокації.

25 квітня 1903 р. прокурор передає нач-кові жанд. упр. копію з анонімного листа про «общество имеющее целью отсоединить Малороссию от России». Це товариство діє в районі Баришполя і ніби має й свою друкарню. Автор доноса називає й деяких осіб—членів т-ва, що заховують у себе літературу...[3]) Ми не можемо обійти й цього анонімного листа, бо він до деякої міри є типовий для того часу (див. у Гермайзе). Український навіть культурницький рух завдавав страху на обивателів російської орієнтації і штовхав

[1]) А. 1/142—2331 (с. 905). [2]) А. 1/22—158 (с. 20). [3]) А. 1/22—158 (сс. 107—108).

їх на шлях свідомої допомоги царським жандарям. Тай укр. молодь тоді ще не була загартована в боротьбі з урядом, виявляла велике довір'я до людей невідомих і непевних у своїх політичних переконаннях, взагалі не звикла ще до потрібної для революційної роботи конспіративности.

На осінь 1903 р. жандарям удалось натрапити на склади ерупівської літератури з участю агентів охранки, що безумовно зуміла пробратися в лави революц. молоди. Настає важка доба для полтавських ерупістів, доба провалів. Департ. поліції готується до ліквідації РУП. Жовтень 1903 р. приносить великі труднощі в розвитку роботи РУП. 4 жовтня 1903 р. чиниться трус у кол. семинаристів козака Миколи Петровича Гмирі, Костянтина Володим. Шаревського, Григорія Степан. Іваницького, учителя 2 міської шк. Івана Яковича Сидоренка—трус дає бажані для жандарів наслідки: в залі 2 міської шк. знайдено кошика з великою кількістю ($2^1/_2$ тис.) революційних відозов і брошур видання РУП [1]). Трусять Олександра Петровича Мишту і Павла Васил. Ластовця. Після трусу ув'язнено Гмирю й Сидоренка. Щоб повикривати всіх товаришів названої групи, взято від ректора семинарії писані роботи (вимагалися зразки письма оливцем і чорнилами) семинаристів старших 3 клас за 1901/2—2/3 рр. Трохи згодом у Прилуці заарештовано кол. семинариста Івана Атанасійовича Рудичева також із великим транспортом літератури РУП. Рудичева звільнено із 4 кл. семинарії за «безпорядки», він син дяка із с. Кишенок Кобеляцького повіту, 23 років. У нього знайдено таку літературу: «Добра Новина» з 2 лютого 1903 р., «Хто з чого живе»—Дикштейна, «Страйкуйте» (96 примірників), «Гасло» (41), «Селянин» (117), «Шандрівський страйк» (692), «Страйк чи бойкот» (37), «Чи є тепер панщина» (37), «Козаччина» (19), «Народня справа» (16), «Дядько Дмитро (8), «Революція 1848 р. у Франції» (4), «Доля працюючого люду» (18), «Дневник київського загального страйку» (123), «День 1 мая—Борітеся—поборете» (82), «Власна земля» (6), «Аграрна програма французької робітничої партії» (3), «Солдатики» (1), «Селянська посілість і економічна еволюція» (2), «До українських селян» (4). Грошей було у Рудичева 3 карб. 9 коп. Жив Рудичев у Прилуці в Шепелявої на заїзнім дворі Топольського. Рудичев ні в якому разі не чекав такої несподіванки, був дуже роздратований провалом, і на запитання поліції: чи роздавав він літературу? відповів, «что роздал 2 милиона изданий, но кому,—не скажет, ничего не будет говорить ни на один вопрос, так как не намерен никого из своих знакомых соучастников выдавать» (31 жовтня). 2-го листопада в Прилуці ув'язнено гімназиста також дякового сина Павла Хведоровича Терлецького, що з його братом Рудичев учився в семинарії і розуміється мав зв'язок товариський. Рудичева й Терлецького направлено до полтавської в'язниці. Нач. полт. жанд. упр. так дуже був зацікавлений послугами прилуцької поліції, що вимагає, щоб Рудичева й Терлецького виряджено до Полтави навіть у тому разі, коли про це не буде постанови прокурора. Полтавський жандар радить прилуцькому справникові весь зібраний матеріял опечатати, а не надсилати звичайним способом при рапорті, як це зробив той-таки справник, надсилаючи до губернатора 27 примірників нелегальних видань, які вже від губернатора потрапили до жандарської управи. Жандар далі й зауважує, чому він дає таку пораду прилуцькій поліції: «не может быть гарантии в том, что все присланное есть действительно то, что было взято по обыску, а потому возможны возражения со стороны обвиняемого». На Прилуччині також заарештовано дворянина Андрія Івановича Шкуратова, як винного в розповсюдженні револ. видань. Стражник Єфременко і писар Ярмоленко свідчили проти майстрового-дворянина Шкуратова, що він їм давав читати «Дядька Дмитра». Шкуратов опинився в

[1]) А. 1/141—2327 (справа на 3 томи).

полтавський в'язниці. Все це провадилося з ініціятиви місцевих жандарів і поліції, поза планом, що накреслив того часу департамент поліції. Департ. поліції, що фактично був поінформований у справі постачання закордонної літератури РУПівським організаціям краще, ніж полтавські жандарі, відкладає т. зв. ліквідацію ерупістів і надсилає 15 жовтня до полт. жанд. упр. шифровану телеграму такого змісту (розшифрували жандарі): «Все следственные действия касающиеся укр. револ. партии приостановить впредь до общей ликвидации названной партии (за директора Языков)». Жвава ініціятива прилуцької поліції дивує навіть губернатора кн. Урусова: він хоче її за це нагородити. Так починається справа полтавської групи РУП, як називають протоколи жандарських «дознаній». Усі особи близькі до заарештованих беруться під догляд поліції. Вже 8 жовтня поліціймейстер доносив жанд. упр., що на кватирі в реаліста Ігнатовича відбулися збори підозрих осіб, між якими названо Шаревського, Ів. Бичкова і 4 невідомих. Жандарі складають списки полт. групи РУП і тому прохають дозволу перлюструвати листування учителя реальної школи Мих. Григ. Гнатевича, його дружини Ольги Матв. Гнатевички, названого Шаревського, Миколи Григор. Потоцького та згодом инших. На послугах у прилуцької поліції стає інспектор гімназії Сахаров, що розшукує у гімназистів револ. літературу і дає відомості жандарям та поліції[1]). Відозва «К обществу» засуджує вчинки інспектора і протестує проти тодішнього шкільного режиму. До списку Сахарова потрапляє 12 гімназистів, яких він запризрює в револ. роботі, «хотя никаких особых указаний о их политической неблагонадежности не заявил»—так пише поліція, підкреслюючи цим самим запобігливість інспектора гімназії. Ліквідація РУП призначається на грудень. На Прилуку надсилається 6 ордерів, «в которые следует вписать тех лиц, которым будет поручено производство обыска». До списку неблагонадійних прилучено: земського лікаря Андріяшева Якова Микол., Михновського Гавр. Іванов., Миколу й Марію Будиків (діти кравця), Олексія і Сергія Назарієвих (студенти петерб. університету), Щербину Марію Гаврилівну.

Нач. полт. жанд. упр. доручає прилуцькій поліції «обыски произвести одновременно, особенно тщательно чинами полиции более опытными, обыски же у Андрияшева и Михновського благоволите взять на себя и своего помощника» (адресовано до справника).

Полт. поліціймейстер одержує розпорядження від нач. жанд. управи (Філатєва) заарештувати селян Іллю Микол. Панченка (ремесн. школа), Олександра Тарасовича Зайцева (фельдшер. школа), фельдшерку Ганну Андр. Приходькову. Вночі проти 9.XII зроблено труси в таких осіб: у згаданих Гнатевичів, у студ. Волод. Олександр. Фідровського, Григ. Степ. Іваницького, Шаревського, Олександри Матв. Осм'яловської, Мик. Дмитр. Кохановського, Арк. Юр. Кучерявенка, студен. Павла Хведор. Комліченка та инших осіб, разом 13 трусів. Фідровського заарештовано.

В Лубнях трусять Миколу Порша (студ.), Левицького Андрія Микол., Вислоуха Волод. Мих., Павла Георг. Крата (син завід. с.-г. школ.), Волод. Мих. Шемета і його дружину Віру Андріївну, Івана Павл. Приходька, Над. Павл. Климову, Пел. Кобця, учителя церк.-парахв. школи Петра Григор. Бабченка, Огороднього Мих. Ів. (дяка Засульського) та инших, разом 20 трусів. Порша заарештовано.

В Москві заарештовують учня консерваторії селянина Юхима Яковича Гаха. В Лубнях труси провадять місцевий жандар Іванов і командирований з Харкова ротм. Лук'янов. Після трусу в Костянтинограді ще 20 травня прилучено до справи ученицю полт. жін. гімназії Марію Микол. Якубовську,

[1]) 1/141—том I.

що над нею встановлено «негласний надзор». Обвинувачують Якубовську в тім, що вона дала брошуру «Дядько Дмитро» відстановн. унтер-офіцеру Подгорному, і від нього книжка потрапила до справника; веде знайомство і приясть із Шаревським, Гмирею, Гахом, звільненими із семинарії «за безпорядки», і Миштою, так само звільненим із семинарії, який живе під «особым надзором» поліції, з кол. студ. Ів. Мих. Трубою, з Павлом Васил. Ластовцем, студ. харк. ветер. інституту Яновським, «который часто приезжал из Харькова и останавливался на квартире Якубовской» (у класн. дами Соціальської[1]). 6 лютого 1904 р. Якубовську звільнено з гімназії на вимогу нач. жанд. упр.

В січні 1904 р. (16) заарештовано Іваницького, а Гайдовська-Потапович Ольга Мих. дає підписку про невиїзд із Полтави - (в неї знайдено прокламацію РУП «Некрути»). У Іваницького знайдено «прокламацию, обращенную к укр. крестьянам, в которой они призываются к поголовному восстанию против верховной власти. Прокламация эта была написана рукой Иваницкого и обнаружена в числе других прокламаций и большого числа (2500) запрещенных заграничных изданий на малорус. галицком наречии в корзине принадлежащей обвин. Н. Гмыре. Агентурные сведения указывают на тесную связь Иваницкого с членами РУП Гмырей, Рудичевым, Фидровским и друг., более или менее прикосновенными к преступной деятельности РУП».

У Павла Комліченка (син козака) трус виявив «клочки, рукописные заметки по поводу выработки программы РУП, соч. Драгоманова «Вільна Спілка», исторические рукописные заметки, в которых изложен постепенный ход и развитие РУП. Агентурные сведения указывают на сношения Комличенка с Кохановским, Фидровским и друг.» Його заарештовано.

У Кучерявенка Арк. Юр. виявлена «переписка, доказывающая, принадлежность к РУП в качестве члена полт. комитета». Кучерявенка заарештовано. У Шаревського—«переписка доказывающая, что он член полтавского ком. РУП, переписка с женой учителя реального училища Гнатевич, которая давала ему читать «Русь--Україна—Москівщина» Цегельського». Шаревського також заарештовано.

В Лубнях РУП мала багато прихильників серед учнів с.-госп. школи. Учень Білошапко із с. Лютенки Гадяцьк. повіту, в якого знайшли нелегальну літературу, назвав практиканта Сосновського Мусія Івановича, що в нього Білошапко ніби й одержав цю літературу. Сосновського заарештовано 27 вересня 1903 р. Ще в вересні (30) заарештовано в Лубнях селянина, що служив писарем, Хведора Гаврил. Шпака,—він передав пастухам «Добру Новыну»[2]).

Прилучено до справи за листування з Шпаком і складача роменської друкарні Ів. Мороза. Запризрено й складача Компанейця Менделя Беркова, що від нього листи протиурядового змісту знайдено у Мороза.

Труси захоплюють Лохвицький повіт; у лютому 1904 р. в учителів с. Галенок Мик. Мих. Стришинського, в м. Пісках у Навроцького (9 лютого), в с. Жданах у Марії Терлецької, в с. Ломані в Микити Животкова, в с. Чернухах у Ганни Петр. Негеєвички, у с. Андріївці у Марти Мих. Стришинської—лохвицький справник провів труси з доручення нач. полт. жанд. упр. і зробив це так, щоб цілком задовольнити полт. жандарів. Телеграма «Галенках успехом арестован. Исправник Семенов»—відмічає повне задоволення справника. Стришинського за брошури РУП під конвоєм доставили до полтавської в'язниці. Лубенський справник із неменшою приємністю 22 лютого 1904 р. міг повідомити нач. полт. жанд. упр., що «20 февраля в 11 час. ночи по личному заявлению директора мужской гимназии А. Ф. Круткова у

[1]) А 1/141—том II—2328. [2]) А 1/141—том. I.

его прислуги мещанки г. Лубен Анны Владим. Брыжак найден сверток, где оказалось: 1) 46 экземпляров «Селянина», 2) 11 брошур «Козаччини», 3) 76 брош. «Чи є тепер панщина?», 4) 9 брош. «Страйк чи бойкот», 5) 3—«Дядько Дмитро», та багато иншої літератури такого самого протиурядового змісту. Після цього трусу заарештовано двох сестер Бакайченкових, одна з них Марія дала пакунок на схованку Брижаковій; від кого саме одержала літературу відмовилась назвати, «заявляя, что изменить клятве не может», за це й потрапила до полтавської тюрми. Слід згадати й цікаву історію з арештом зем. лікаря Теохвана Пашкевича в Лохвицькім повіті. Його дружина колишня учителька Тетяна Викторівна Дорошенкова, передаючи школу в с. Мормизівці сільському писареві Вавилі Панченкові, передала йому й декілька брошур видання РУП. Панченко дав брошуру Сліпченкові—писарю с. Матушихини, останній розповів селянам, а в наслідок цього—трус у лікаря Пашкевича, як і у Панченка. Часопис «Селянин», брошури «Козачина», «Чи є тепер панщина?», відозви «Доля працюючого люду», «День 1 мая», «Страйкуйте», тощо—знайдено у Пашкевичів. Лікар Пашкевич визнає їх за свої,—це призводить до заарештування його і дружини. Не дивлячись на вимоги Філатєва (нач. жанд. упр.), щоб Пашкевичів приставлено до Полтави, лохвицький справник скоріш порахувався з протестами земської управи і примушений був звільнити Пашкевичів. Нікому було заступитись за вчителів. Шпигунська запобігливість лохвицького справника переходить через край. Він доносить у Полтаву нач. жанд. упр., що учитель андріяшівської школи, звільнений з духовної семинарії—Василь Петрович Сергієвський пояснював на картинах обрання президента в Америці. Сестра заарештованого Стришинського приятелює з учител. Куценком, а цей приятелює з учит. Борисенком. «Все эти лица имеют между собою большое знакомство и связь, дающие повод подозревать их в политической неблагонадежности. Не имеется ли препятствий для обыска». 11 березня 1904 р. дано дозвіл на трус цих друзів-учителів [1]). Ми не знаємо наслідків. Очевидячки, їх і не було. Але апетит справника задоволено.

В руках у жандарів зібралось багато револ. літератури і легальних українських книжок. Що-ж заборонено і що дозволено, жандарям трудно було орієнтуватись. На запитання департ. пол. 19 березня 1904 р. пише: «Вследствие запроса от 9 минувш. января за № 126 департ. пол. уведомляет Ваше высокобл., что согласно высоч. повеления 18/30 мая 1876 г. все вообще издания на малорусском наречии, отпечатанныя вопреки правилам русского правописания, особым шрифтом, известным под именем «кулишовки», безотносительно к их содержанию, запрещены к обращению в пределах Империи. В виду изложенного издаваемый в г. Львове на малорусском наречии под заглавием Галицк. Літер. Наук. Вістник, о различных номерах коего запрашиваете В. в., является недозволенным к обращению в России. За директора Макаров». (№ 3911—19 марта 1904 г.) Діючи за директивами департ. поліції, полт. жанд. упр. пильно вивчає ерупістську літературу, часописи, відозви, навіть виписує з департ. пол. відсутні нумері часопису «Гасло»—2, 3, 6 за 1903 р., «потому что газета «Гасло» является теоретическим органом РУП и заключает в себе разработанные программы и тактические вопросы партии, а также сведения о деятельности отдельных групп партии, ведущих революционную пропаганду в исследуемом дознанием районе».

Заарештованих відразу тримали в губ. тюрмі, далі всіх сконцентрували в «исправ. арест. отд.» (Допр на Пушкинській вул.). Умови перебування у в'язниці були надзвичайно важкі. Книжки передавалися з великими труднощами, всякі листи до заарештованих проходили через хемічний аналіз. Про-

[1]) А 1/141—том II—2328.

хідки на свіжому повітрі тривали по 15—20 хвил. не більш. У справах є багато прохань заарештованих і листувань начальника испр. арест. отдел., які добре змальовують життя політв'язнів у Полтаві. Ми подаємо декілька яскравих моментів із цих справ. Гмиря пише нач. охр. отд.: «причина ареста мне совершенно непонятна», «в виду ужаснейшей тоски, которая доводит до того, что я готов расшибить голову об стенку, я просил бы Вас (нач. жанд. упр.) разрешить мне получать книги для чтения. Книги эти будет приносить к Вам мой товарищ по семинарии Григ. Степ. Иваницкий». Дозвіл дано, але 3 книжки із «обществ. библ.» повернено назад Шаревському, що хотів передати їх Гмирі, і заявлено, що надалі книжок із «обществ. библ.» приймати для передачі Гмирі не будуть.

12 листопада політв'язні оголошують голодівку з вимогою, щоб їм видавали лікарняну їжу. Рудичев, Гмиря, Терлецький, Сосновський, Панфілов, Сидоренко—підтримують вимоги Рудичева і Гмирі. Сидоренко заявляє, що втратив апетит. 15 листопада почали їсти Сосновський, Гмиря, а 16—решта.

11 грудня 1903 р. політв'язнів перевели до арест. отд., 12 грудня «Фидровский отказался вставать при входе в его камеру кого-либо из начал. лиц, за что мною лишен прогулки и письменных занятий впредь до подчинения режиму, существующему в местах заключения» (Рапорт нач. испр. отд. 12/XII-1903 г. № 4697 нач. жанд. упр.). Ротмістру Якубову доручається оглянути книжки, що читав Гмиря, щоб довідатись, «не установлено-ли посредством их сношений, и затем выдать Шаревскому».

19 грудня Рудичева позбавили права писати на 2 тижні і прохідок на 5 день за те, що він відчинив забите гвіздками вікно і «переговаривался с кем-то за стеною», а коли переведено його до иншої камери, то він протестував, «начал кричать, но при угрозе надеть смирительную рубашку успокоился». 21. XII Рудичев «отказался принимать пищу впредь до перевода его в полт. губ. тюрьму». Рудичев пише нач-кові жанд. упр., що з нього знущаються, а за те, що відчинив вікно, його перевели в сиру камеру, позбавили свіжого повітря і права писати. «Бейте, но выслушайте, наказывайте, как хотите, но только за дело». Нач. жанд. упр. накладає резолюцію «отказать, так как помещение в губ. тюрьме признано нездоровым по своей сырости». 23. XII Рудичев відмовляється від їжі, його підтримує Фідровський—26. XII голодівку припинено. Рудичев і Сидоренко просять збільшити прохідки до $^1/_2$ години. 23. XII Рудичев пише: «здесь меня положительно истязует, мучает г-н начальник. Своими репрессиями г-н начальник доведет меня до сумашествия или до самоубийства; благодаря г-ну нач-ку я уже голодаю четвертые сутки». Нач. жанд. упр. дає відповідь: «Другого помещения для политических арестантов в моем распоряжении не имеется». 11 березня 1904 в. Рудичев і Фідровський знову просять збільшити їм прохідку (було 15—20 хвилин), але одержують відмову. Шаревський і Гмиря просять, щоб їм дали можливість більше часу бути на свіжому повітрі і проходжатися в парі з товаришом, а не «поодинці»—Відповідь одна: «это зависит от администрации тюрьмы» — «совместные прогулки допущены быть не могут» [1]).

Звільняли заарештованих поволі, віддаючи їх під особливий догляд поліції. Сидоренка звільнили 9 січня 1904 р. «за отсутствием данных о принадлежности к РУП». Ще в грудні 1903 р. звільнено під «особый надзор» Зайцева і Приходька. 27 березня—Шаревського під заклад 1000 к., 31 березня Кучерявенка під заклад 1000 крб., 11 квітня—Сосновського, Шкуратова, Комліченка під «особый надзор» поліції. Звільнено в Лубнях і Мик. Порша. Цікаво, що Олександер Тарасов-Зайцев потрапляє під опіку нач. жанд. упр., який навіть дбає, щоб він скінчив фельдшерську школу і

[1]) А 1/141 I і II томи. 2327 і 2328.

щоб видавали йому земську стипендію. Навпаки, той самий жандар Філатєв на запитання ремесн. школи, чи немає перешкод для скінчення освіти Іллі Панченка відповідає: «Илья Панченко не обнаружил при допросе ни сознания ни раскаяния и потому не может заслуживать никакого снисхождения».

15 травня Гмирю звільнено під заклад 1000 карб., він виїхав у станицю Есентуцьку. Рудичев виїхав у Катеринослав, Іваницький у м. Баришівку Переяслівського повіту, Панченко—в Лубні. Звільнено й Стришинського та ин.

Поліція втратила слід, де перебуває Микола Порш, його не знайшли у Київі.

На 7 червня 1904 р. дізнання про 50 осіб закінчено. До 1 групи активних членів РУП зачислено 11 осіб, між ними 6 семинаристів, 1 гімназист, 1 із ремесн. школи, 2 студенти, 1 земський статистик; щодо соціяльного стану: 2 дворян, 2 з козаків, 1 селянин, 6 діти попівські і дяківські. «Все обвиняемые привлекаются в качестве членов РУП и в распространении среди местного преимущественно крестьянского населения печатных и гектографированных изданий РУП. Из поименованных лиц Рудичев и Терлецкий действовали в Прилуках, где и были обнаружены в начале своей деятельности. Гмиря, Сидоренко, Фидровский, Панченко, Комличенко, Иваницкий, Кучерявенко и Шаревский, живя в г. Полтаве и образуя тесный кружок, осуществляли преступные цели РУП выпиской из Галиции издания РУП и распространяя их среди крестьянского населения, главным образом Лубен, Полтавы, Прилук, Переяслава и Миргородского уезда. Изобличен в транспортировании значительного количества изданий РУП Гмыря, пособниками его в этом предприятии были Сидоренко и Панченко. Кроме того, Иваницкий составлял и воспроизводил на гектографе преступные воззвания к сельскому населению. Порш, поддерживая тайные сношения с членом полтавского комитета РУП дворянином Арк. Кучерявенко и, проживая постоянно в г. Лубнах, старался заводить противоправительственные кружки, преследующие цели, указанные в программе РУП, а также распространял среди крестьянского населения Лубенского уезда печатные издания РУП и составлял черновики воззваний от имени РУП к народным учителям украинского района. Все эти лица привлечены по 250—251 ст. Улож. о наказ.».

2 група—25 осіб віком од 17 до 48 років, між ними: дворян 5, дітей духівництва 5, міщан 3, селян 7, невизнач. інтел. 5 (лікарів 2, дружина учителя 1, дружина лікаря 1, гімназист 1).

«Все означенные лица или распространяли или хранили издания РУП, при чем большинство их имело тесное общение с членами РУП, поименованными в п. 1 настоящего донесения. Так, Шкуратов изобличен в преступных сношениях с Рудичевым; Сосновский изобличен в преступных сношениях с Поршем; Кохановский поддерживал близкую связь с Кучерявенко, Шаревским, Иваницким, Гмырей, Комличенко, Фидровским и др.; Осмоловский с теми же лицами, Гайдовская-Потапович с Комличенко, Левицкий с Поршем, Гнатевич со всеми членами полтавской групы РУП, а также с членами РУП, действовавшими в Харькове, Александром Михновским и Борисом Мартосом, при чем Гнатевич изобличена в преступных сношениях с Шаревским; Якубовская поддерживала близкую связь с главными деятелями полтавской группы РУП — Шаревским, Рудичевим, Иваницким, Кучерявенко и Комличенко».

3 група—14 осіб віком од 24—45: селян 11, козаків 2, міщанин 1.

«Все означенные лица, проживающие в с. Филипповичах, Лубенского у. Полтавской губ., изобличаются в совместных чтениях преступных изд. РУП, а также в распространении между жителями с. Филиппович и соседних сел означенной нелегальной литературы. Дознание вполне точно выяснило, что главным распространителем литературы является крестьянин Иван Фомич

Кравченко, который снабжал крестьян с. Филипповичей и других сел печатными нелегальными изданиями на малорусском языке.

В настоящее время все обвиняемые находятся на свободе.

Ротмистр Якубов» [1]).

«10 томов дознаний о полтавской групе РУП 10 июня 1904 г. № 2466 с 11 октября 1903 г. до 10 июня 1904 г. препровождены прокур. харьковской судебной палаты».

Прокурор окр. суда Хоєцький 23 серпня 1904 р. № 466: «Рассмотрев формальное дознание о полтавской группе РУП, я нахожу, что дознание это подлежит прекращению дальнейшим производством в отношении следующих лиц: 1) сына псаломщика Терлецкого в виду недостаточности улик по обвинению в принадлежности к сообществу, предусм. п. 1—102 ст. угол. улож. о наказаниях и ненаказуемости хранения двух нелегальных изданий, т. е. дознанием не доказано, чтобы Терлецкий хранил их с целью распространения».

«Фидровского, Кохановского, Осмоловского, Мишты, Панченко и других (разом 24, з Терлецким 25)..... и в виду применения всемилост. манифеста 11 августа 1904 г.»...

«Дознание должно быть приостановлено в отношении скрывшихся и не разысканных Николая Порша, Менделя Компанейца. Вносится в губ. совещание с приложением 10 томов. И. д. прокурора Хоецкий».

«Журнал полтавского губ. совещания 1904 года 21 сентября. Присутствовали: предс. губернатор кн. Урусов, члены: прокур. окр. суда Хоецкий, нач. полт. губ. жанд. упр. полковник Филатьев.

Слушали: препровожд. нач. полт. губ. жанд. упр. от 24 августа за № 3646, согласно предложения прокурора полт. окр. суда от 23 августа с. г. за № 466 формальное дознание о полтавской группе РУП».

Стверджено пропозицію прокурора, крім 2 осіб—Миштн і Панченка Вавили.

«9 февраля 1905 г. прокурор применил манифест 11 августа 1904 г. к Фидровскому, Сидоренко, Стришинскому, Бакайченко, Гнатевич и Илье Панченко и отменил особый надзор полиции».

«Харьковская судебная палата 2 ноября 1905 г. в силу п. 1 высоч. указа от 21 октября 1905 г. все дознание по делу о полтавской группе РУП, дальнейшим производством прекратила, в виду чего и розыск Н. Порша должен быть прекращен и учрежденный особый надзор полиции немедленно отменен. Отношение прокурора на имя нач. жанд. упр. 4 сентября 1908 г. № 606» [2]).

4 листопада 1904 р. розшукують Гмирю; батько пояснює, що його син Микола вибув із с. Ряшки до Львова, де 20 лютого 1905 р. й помер. Прокурор намагався перевірити таке повідомлення, хоче вичитати в «Селянині», або в другому нелегальному виданні про Гмирину смерть.

Початий у 1903 р. процес закінчено остаточно в 1905 р., коли вже й РУП переходила на инші шляхи свого існування, перейменовуючи себе на УСДРП на 2-му з'їзді в грудні 1905 р.

Робота в 1904 р. занепала, щоб ізнов оживитись у 1905 році, але полтавська влада увесь час чатувала на ерупістів.

У грудні 1904 року від РУП одкололась Українська Соціял-демократична Спілка.

«Загально революційні організаційно тактичні питання, — пише Меленевський,—відограли в цьому розколі РУП багато більшу ролю ніж національно програмові. Революційна праця молодої тоді РСДРП базувалась на

[1]) А. 1/141--том III—2329. [2]) А. 1/141—III т.—2329.

незадоволенні широких мас робітництва, що почало масову організовану економічну боротьбу і масові одкриті протести. Це ширило в свою чергу загальну свідомість сільських робітників в економіях та сільської бідноти. В цих нових обставинах і революційна праця на селі набирала нового змісту й нових широких перспектив, порівнюючи з попереднім «народницьким» періодом. І для тих, хто вже раніш доторкався до революційної праці і підходив тепер до події з марксівським аналізом, було виразно видно, що наближаються рішучі бої з царатом за політичну волю. Перед групою РУП, що згодом утворила Спілку, стояли такі рішаючі тези та факти: «1. Не було сумніву, що лише під спільним напором широких робітничих мас міста й села може бути завойована політична воля і з нею й воля національна для українського народу, 2. Маса промислового пролетаріяту стояла вже під впливом російських соц.-демокр. організацій, в той час як село було ними майже не зачеплено, 3. РСДРП, правда, користувалась у своїй праці на Україні російською мовою, але-ж це в силу того, що міські робітники були зрусифіковані системою царського режиму, але-ж у принципі розв'язання національного питання визнавалось нею конечним».

«З цього ми робили такі виводи: український революціонер мусить в інтересах загальної економії революційних сил, іти насамперед на село. Український революціонер, що хоче йти вкупі з життям та мати на його на Україні свій вплив, не може замкнутися в рамках виключно української мови, українізаторської соціяльно-політичної пропаганди, обмежуючи себе від зрусифікованої частини робітництва, особливо-ж від свідомих вже й зорганізованих в с.-д. організації робітників... Ми казали: Україна—це все, що існує на її етнографічній території, незалежно від мови, й коли воно сьогодня ще не все українське по культурі, то це вже справа могутньої української народньої стихії, після завоювання пролетаріятом цілої Росії політичної волі, переварити неукраїнський елемент в елемент культурно-український, або запрягти його на службу інтересам українського робітництва й селянства. Для нас було ясно, що політична революція наближається швидким темпом, як темп пробудження національної свідомости. Але-ж ми, як Українці, твердо вірили у велику приспану силу української культури в народніх масах нашого села, яка на нашу думку відродить також і з національного боку Україну, як тільки буде опрокинене царське самодержав'є».

«Звідціль і випливало наше тверде рішення конче з'єднатись із РСДРП, як також і пізніший успішний Drang Спілки до включення в її рамки всіх с.-д. організацій, що існували на території України» (Нова Громада 1923, III—IV, сс. 131—132. До історії Укр. С.-д. Спілки, М. Меленевський).

Ми подаємо ці думки Меленевського, визнаючи, що вони цілком правильно, досить об'єктивно пояснюють причини відходу частини ерупістів до РСДРП.

Що-ж діється тоді в Полтаві? За браком точних відомостів про полтавську громаду, ми зупинимось на цікавих жандарських звідомленнях, щоб схарактеризувати стан полтавської групи РУП.

Полтавська губ. жанд. упр. дає цікаве звідомлення про працю РУП у 1904 році:

«По привлечении к дознанию деятелей Револ. Укр. Партии означенная партия прекратила свою работу, т. к. многие раз'ехались из Полтавы, а остальные не находили случая сорганизоваться, но в последнее время партия вновь приступила к работе. Комитет ее составляют известные Управл. следующие лица: Осмоловский, Кошев, Фидровский, Шаревский. Фидровский занимает место организатора. Он назначает места сходок, раздает литературу. К нему должны обращаться за всеми раз'яснениями в случае каких либо недоразумений. Все внимание Комитет обращает на учащуюся молодежь,

среди которой решено вести пропаганду. С этой целью 1 сего октября была назначена сходка в квартире Осмоловского в 1 ч. дня. На сходке присутствовали: Фидровский, Осмоловский, Кошев и Шаревский, а от учащихся были ученики фельдшерской школы: Зайцев, Копиленко и Бондаренко и ученики ремеслен. училища: Горбенко, Гориздра и Турбаба. Кошев читал и раз'яснял реферат о Малороссии и брошюру Драгоманова. Велась беседа о том, что в России не может существовать организация социал-демократов, так как в России мало рабочего класса, а потому должны все считаться революционерами. Разбирали выражения: «украинофил» и «украинец». Пришли к заключению, что украинофил это тот, кто любит Малороссию, ее чудные виды, язык, одежду, но далее этого он не идет и поэтому связь такого лица с Украиной является наружною. «Украинец» же это вполне сознательный сын Украины, желающий ей самобытности, видящий в Украине самостоятельное государство, а отсюда и необходимость для таких лиц борьбы с русским правительством. На сходке предложено молодежи сорганизовать школьные громадки. Об означенном, полученном агентурным способом, доношу и присовокупляю, что наружное наблюдение подтвердило правильность его касательно сходки бывшей 1 октября—Ротмистр Малевич [1]).

Безумовно, без провокатора й тут не обійшлося. Щоб скласти таке звідомлення, Малевич повинен був мати під рукою точні відомості про сходку не від того агента, що був поза будинком, де відбувалася сходка, а скоріш добути ці відомості від самого учасника сходки. Наступне звідомлення про це прямо каже:

«Деятельность преступных кружков в г. Полтаве за время с 1-го сентября по 1 ноября с. г. выразилась, как видно из сведений агентурных, а также и наружного наблюдения в следующем.

В Полтаве существует партия социалдемократ. и партия украинская.

Работают они вполне самостоятельно, и лишь в последнее время обнаружены некоторые попытки к соединению на общей цели к достижению государственного переворота. Во главе социалдемократич. партии стоит Антон Сандомирский—враг террора и шумных демонстраций. Находит необходимым вести пропаганду среди низших слоев населения крестьян и рабочих; пользуется случаями, когда собирается несколько человек, для произнесения зажигательных речей. Говорит по два часа без перерыва, убедительно, красноречиво. В кружке его называют Бебелем. Добывает нелегальную литературу, но лично не принимает участия в ее получении и распространении.

Вера Гольдман: девица чрезвычайно начитанная, произносит речи на собраниях, сторонница организования кружков учащихся и их просвещения. Братья Левины Моисей и Арон—видные участники организации, получают литературу и занимаются ее хранением и распространением. Обращают на себя внимание: Смолянская Мария Иосиф., Якубовская Мария Ивановна».

«Вообще наблюдением зарегистрировано свыше ста лиц, преимущественно Евреев. Так как в г. Полтаве рабочего люду немного, население представляет преимущественно элемент украинский, поэтому организация социалдемократов поставила задачей вести пропаганду среди учащихся средних учебных заведений: гимназии, реального училища, духовной семинарии, ремесленного училища, фельдшерской школы. Найболее распропагандированными являются ученики фельдшерской школы: Левин Моисей, Бондаренко, Чумаченко, воспитан. семинарии Юзефович, гимназии Юшевский»...

(Далі йде мова про літературу знайдену в лазні батька Левінів).

«До сих пор они недоумевают, кто мог их выдать. 31 октября на квартире «Тарасова» была сходка, участвовало 6 чел. В. Гольдман читала лек-

---

[1]) А. 1/144—2347.

цию об учении соц.-демократов; было ею поставлено на обсуждение 9 вопросов, которые она и об'яснила. На вопрос, существует-ли в Полтаве партия террористов, она ответила, что полагает, что их нет. При том террористический элемент является проявлением деятельности одной кучки людей, а не всего народа, а потому и бесполезным. Приведение же в исполнение замыслов стоит очень дорого. Так она слишала, что приготовление к убийству Бобрикова 10 тыс. рублей, а Плеве значительно более.

Сотрудником представлено сто экземпляров прокламаций, данных ему для распространения. Украинская партия находится в настоящее время в бездействии. Главные деятели привлечены к дознанию, другие раз'ехались в разные стороны. Оставшиеся же проявляют себя лишь занимаясь пропагандированием путем лекций на сходках, которые впрочем бывают крайне малочисленными. Предлагается ими организация школьных громадок. Ощущается большой недостаток в нелегальной литературе. Каса украинцев тоже очень бедна, наличности 30 р., дефицит 100 руб. 1 октября была сходка у Осмоловскаго; присутствовали Фидровский, Кашев, Шаревский, Тарасов. Кашев читал брошюру: Драгоманов, О происхождении Малороссии. Разбирался вопрос, что такое «украинец» и «украинофил». Первый мечтает о самобытности Украины, а второй любит ее наружно, а потому всем надо быть «украинцами». Вообще украинцы в данное время в Полтаве бездействуют».

«Прогостившая в городе около месяца малорос. труппа Садовского и Саксаганского внесла некоторое оживление в среду украинцев. История появления малорос. театра тесно связана с историей возрождения украинского языка, костюма и проведения их в культурные классы. Заслуживает внимания раскол в самой труппе. Саксаганский, Садовский, Карпенко-Карый (автор многих пьес, где генералы и педагоги в повседневной жизни употребляют малороссийский язык) родные братья, бывшие офицеры. В то время, как Саксаганский и Карпенко-Карый являются представителями умеренного направления, Садовский является «крайним», непримиримым, мечтающем об Украине от Карпат до Урала. Земские учреждения, а особенно статистическое бюро служат по прежнему приютом для неблагонадежных элементов, получающих в них места. Пом. нач. п. губ. жанд. упр. ротмистр Малевич» [1]).

Департ. полиції не задовольнявся роботою полтавської поліції і жандарів. То наїжджають у Полтаву чужоміські філери зі спеціяльними дорученнями, то надсилаються на дослідження копії революційних листів. 24 серпня 1904 р. департ. поліції надіслав копію з перехопленого листа в перекладі на рос. мову, що його заадресовано на ім'я «Александра Вишневского» до Львова, вулиця Понинського 4, за підписом «Твоя Галя»:

«Из Одессы пишут, что на Пересыпе были массовые аресты социалдемократов. Больше 200 душ сидят пока по участкам. Других новостей из Одессы нет. Вот еще новость, о которой я уже писала в прошлом письме, только будь осторожен, когда напечатаешь об этом, а то подведешь публику. Дело вот в чем: в одном из сел Полтавской губернии (более подробно по конспиративным соображениям не сообщаю) в ветряную мельницу была подброшена целая библиотека нелегальных брошюрок преимущественно изд. Револ. Укр. Партии «Дядько Дмытро», «Чи є тепер панщина?», «Власна Земля», «Страйк чы бойкот», «Доля робочого люду», несколько нумеров вчерашнего «Селянина», несколько прокламаций, брошюра Дикштейна «Хто з чого живе», «Роблинецька справа» и несколько брошюр с возваниями РСДРП.

Хозяин мельницы нашел этот тючек, когда входил в нее с работниками из соседней экономии, которые привезли молоть зерно. Часть попала в руки этих работников и была прочитана всеми служащими в экономии, а другая

---

[1]) А. 1/144—2347.

часть пошла по селу. Книжки попали в хорошие руки и обошли все село. Надежным людям давали читать, а менее надежным книжек не давали, так что власти обо всем этом ничего не узнали. Организаторы—некоторые из более надежных интеллигентных селян, которым досталась большая часть этих книжек, хотят передать эту библиотеку в другое село, а затем по прочтении в третье и т. д., пока об этом не узнают власти. Все высказывают сожаление, что в брошюрах нет ничего про войну. Один из организаторов на вопрос, какие книжки им более всего подходят, ответил: те брошюры, которые касаются податей, панов. На такие брошюры селяне набрасываются с жадностью. Я напишу тебе об этом подробнее и тогда напечатаешь именно то, что им белее всего подходит. Надо быть осторожным, а то подведешь и дело это и селян всех. Сейчас еду в город, а потому спешу с окончанием этого письма». «Сегодня пойду в канцелярию генерал-губернатора, узнаю подробности о паспорте, хотя мама и соглашается перевезти меня через границу, если не пустят».

Департ. поліції звертається до нач. п. губ. жанд. упр. і просить «принять меры к разработке тех содержащихся в этом письме данных, которые относятся к местности, вверенной Вашему надзору, и о последующем уведомить». Інформація полтавських жандарів була досить лаконічна, а саме: «по самой тщательной проверке данные, изложенные в письме не подтвердились, и повидимому являются вымыслом». (11 октября 1904 г. № 4345)[1]).

У даному листі ми безумовно маємо опис одного з найбільш прийнятих тоді способів розповсюджувати нелегальну літературу через своїх людей, що добре орієнтуються в оточенні села і обставляють появу цієї літератури на селі в якийсь таємничий спосіб. Із тих самих справ жандарських ми маємо багато прикладів,—коли революційну літературу ненароком підкидають чужі для села люди, тоді здебільшого вона потрапляє в руки старости, а потім і пристава. Трудно погодитися з думкою полтавського жандаря: департ. поліції краще розумів своє діло.

На 1905 рік полтавська, а особливо лубенська організації РУП відроджують свою діяльність і інтенсивно ведуть пропаганду серед селянства. В руки поліції та жандарів знов потрапляє багато української революційної літератури. Лубенський та инші справники закидають жанд. управу своїми повідомленнями про підібрану в Лубнях на вулицях, або відібрану від селян літературу РУП. Для прикладу деякі подаємо: 19 січня 1905 р. за № 38 лубенський справник надсилає 20 відозов «До запасних», «Що нам робити» (В'язівка, Олександрівка, П'ятигорки), 25 січня той-таки справник за № 53 надсилає 9 відозов «До запасних», «Селянина» за лютий й березень 1904 р. (Базарний майдан у Лубнях). 1 лютого пирятинський справник, надсилаючи 3 екземпляри «Селянина» і брошуру «Німецька революція» та «Страйк і бойкот», так пояснює їх появу: «крестьянин с. Крячковки Никифор Безуглый возил хлеб на станцію Кононовку и потом нашел в санях» названу літературу. 5 лютого від лубенського справника надсилається «Великий хліборобський страйк у Галичині в 1902 році—склав Іван Гилька» (знайшов запасний ефрейтор Ігнат Зінченко). 9 лютого надіслано із Лубень «До запасних», «Що нам зараз робити».

12 лютого помічник начальника жанд. упр. по Лубенському, Переяслівському, Пирятинському і Прилуцькому повітам ротмістр Іванов пише: «В ночь на 11 сего февраля в г. Лубнах на Подоле были разбросаны неизвестными лицами прокламации и брошюры исключительно на малороссийском языке, издания революционной украинской партии, брошюры под заглавием «Доля працюючого люду»—3; «Пауки и Мухи»—1; «Добра новина»—2; «Селя-

[1]) А. 1/144—2347.

нин»—6; прокламации под заглавием: «Ой високо сонце сходить—низенько заходить» — 20; «До запасних» 18 и по поводу бывших в Петербурге беспорядков 9 января сего года—2. К сему присовокупляю, что в последнее время как среди членов революционной украинской партии, так и членов социал-демократической рабочей партии происходит особенно оживленная деятельность, выражающаяся в собраниях и сходках и в этом отношении особенно выделяется еврейская молодежь. В предупреждение сходок желательно было подвергать лиц, принимающих участие в сходках, какой-либо ответственности, так как лица, обнаруженные на сходках остаются безнаказанными». 13 лютого надіслано із Пирятина: «Селянин» (м. Теплівка), 15 лютого—із Переяслава: «Німецька революція», «Страйк чи бойкот», «Павуки та мухи», «Що нам зараз робити?», «Праця», «Селянин» «Послание священника Георгия Гапона к рабочим» (знайдено по дорозі до с. Богданівки Пирятин. пов. Уночі проти 19 лютого в Лубнях перед міською школою знайдено брошуру «Сконав»—оповідання М. Поліванова; 28 лютого—в с. Снетині Лубенського пов. відібрано «Дядько Дмитро». 11 березня із Пирятина: «До селян-робітників». У березні: із Прилуки 3 примірники відозви київ. ком. РУП «Пролетарі всіх країн єднайтесь»; із Лубень: «До селян робітників», «До запасних», «Що нам зараз робити» (с. Солониці). У квітні: «Що нам зараз робити», «День 1 мая» (с. Ковтунівка), «Револ. укр. партія», «Селяни хлібороби» (с.с. Мала Перещепина, Івончинці); «День 1 мая» (на вул. у м. Полтаві). В поштових скриньках м. Костянтинограда (тепер Червоноград) знайдену відозву «Що нам зараз робити». На літошні місяці розповсюдження літератури не припиняється. Згаданий попереду ротмістр Іванов 3 травня 1905 р. повідомляє полт. губ. жанд. управу: «В городах Лубнах и Прилуках членами революционной укр. партии было распространено по 20 экземпляров прокламации под заглавием «День 1 мая». О предполагаемом распространении означенных прокламаций и о принятии соответственных мер мною означенные исправники своевременно были поставлены в известность». Хто цю літературу розкидав, лубенська поліція не мала відомостів: її пояснення завжди мають невиразний і досить трафаретний характер, напр.: «кто подбросил прокламации, выяснить не представляется возможным, так как это было ночью и на проезжей дороге» (Пирятин. уездн. исправник мая 6 дня 1905 г. № 244) [1]).

Краще поінформована жанд. управа про роботу полтавської організації РУП.

Провал полтавської організації РУП у 1905 р. «Наблюдением за членами местной тайной украинской организации было установлено, что организация эта весьма усиленно ведет пропаганду и даже в последнее время обзавелась тайной типографией. Между прочим было выяснено, что большим влиянием в кружке пользуется некий Антон Николаевич (фамилия неизвестна), а затем бывший студент Николай Матвеевич Сахаров, имеющий в виду конспиративных целей две квартиры (по Новополтавской [тепер Шевченківській] ул. в д. Оголевца и в № 73), при чем в д. № 73 он жил вместе с девицей Анастасией Борисовной Гринченко, а в квартиру в д. Оголевца лишь изредка наведывался. К означенному кружку принадлежит некая Евгения Викторова Лагерквист, проживающая на углу Прохоровской и Загородной улиц. По агентурным сведениям собрание членов преступной укр. организации было назначено на 29 августа с. г. на одной из трех квартир: на 2-х квартирах Сахарова и в квартире Е. Лагерквист. Поэтому 29 августа и был одновременно произведен обыск в означенных квартирах, давший результаты, вполне подтвердившие агентурные сведения о преступной деятельности означенного

[1]) А. 1 34.

кружка» (із жанд. дізнання)[1]). Дійсно, агентура не помилилась. 29 серпня біля кв. Лагерквіст затримано студента Льва Осиповича Юркевича, козака с. Рублівки Прилуцького повіту Антона Миколайовича Макаренка і козака с. Письменного Кобеляцького пов. Опанаса Омеляновича Бобруна. Після трусу знайдено: у Юркевича «Основы государственного устройства на Западе»; у Бобруна дві друков. прокламації Револ. Укр. Партії; у Макаренка: гутаперчова печатка з відбитком «Революційна Українська Партія», подушка з червоною фарбою, револьвер з патронами, книжка «Кто чем живет?» з печаткою РУП, три книжки «Проєкт програму РУП» з печатками полт. ком. РУП, дві прокламації «Новые царские милости«, № 7 газети «Социалдемократ», дві записки: 1) «Для керування усією організаційно-агітаційною роботою», 2) «Для керування усією пропагандистскою роботою», рукописні прокламації «Под красное знамя», два рукописи «Справо здання», чотири рукописи «Статут і техніка», «Статут Харківського Ком. РУП». Далі на кв. Лагерквіст зроблено трус у пожильця тієї кватири Іваницького Григора Степановича (товариське прізвище «Калоша«), де знайдено: нелегальну літературу, прокламації з печатками, флакон із фарбою для друкування прокламацій, 4 літогр. прокламації РУП, 5 друков. прокламацій РУП, 1 друков. прокл. РУП «До запасних», друков. прокламацію «День 1 мая», 1 подушку з фарбою, 2 флакони фарби.

Тоді-ж таки Юркевича, Макаренка і Бобруна заарештовано і направлено до в'язниці. У кватирі Сахарова в буд. Оголевця ротмістр Якубов виломив двери (Сахарова з 26 серпня не було на кватирі). Знайдено: в літньому пальті кастет, у зимовому пальті 6 примір. друкованих прокламацій, що починалися словами: «До краю намучився бідний пригнічений робочий люд у Росії...» з печаткою «Полт. Ком. Револ. Укр. Партії РУП», 16 брошур «Проєкт програму Рев. Укр. Партії» (7 з печаткою), у грубі револьверний патрон, оголошення і копія з акту обвинувачення від «Одес. судеб. палаты по обвинению Сахарова в государ. преступлен. по 2 ч. ст. 132 Уг. улож.».

На кв. № 73 ні Сахарова ні Грінченкової поліція не знайшла. Хазяйка заявила, що Сахаров виїхав до Крутого Берега, а жандарський полковник мав відомості, ніби Сахаров з Грінченковою пішли до Нижніх Млинів[2]). Шукали Сахарова і в Київі на кв. студента Миколи Волод. Порша, але даремне: нач. київської жанд. упр. відповідає, що у Київі не знайшли ні Порша ні Сахарова, які вибули «незнати куди». За те пощастило поліції з другого боку: вартовий, поставлений біля кв. № 73 уночі проти 30 серпня, затримав у дворі невідому людину, що в неї знайдено багато нелегальної літератури. Це був селянин с. Пустовойтова Кременчуцького пов. Володимир Давидович Ковтун, що проживав на Катериненський вул. № 20. У Ковтуна викрито: «Освобождение» № 13, «Последние известия» № 239, «Социалдемократ» № 2, «Добра новина»—3 нумери, «Селянин» – 8 прим., «Правда» — 4, «Вперед»—3, «Пролетарий»—3, «Искра»—14, «Праця»—4, «Вестник Бунда»—1, прокламації: «Уроки войны»—3, «Револ. Укр. Партія»—13 прим., «Война против войны»—4 прим., ріжноманітних прокламацій—60 прим., «Проєкт програму» – 5, брошури: «Солдатская памятка»—3, «Демократична республіка»—5, «Страйк і бойкот»—5, «Дядько Дмитро»—1, 42 брошури й книжки «сомнительного содержания»[3]). Ковтуна також ув'язнено. 2 вересня 1905 р. ротмістр Якубов діп доглядом товар. прокурора Лебединського провадить дізнання:

«Основание возбуждения дознания: обыски, произведенные 29 августа 1905 г. в г. Полтаве у крестьянина Вл. Ковтуна, козака Антона Макаренки, дворянина Николая Сахарова и других, давшие полное основание считать, что Сахаров, Ковтун и Макаренко принадлежат к полт. ком. РУП, т. к. в числе

[1]) А. 1/30—404 стор. [2]) А 1/145—2358—10 стор. [3]) А 1/30.

предметов, обнаруженных у названных лиц, были: печать полт. ком. РУП, касовая книжка с печатями полт. ком. РУП, значительное количество нелегальных произведений РУП, печатные и писанные уставы и проэкты уставов революционного сообщества, именующего себя Рев. Укр. Партиею, а также рукописныя воззвания (черновики) от имени полт. ком. РУП».

Незадовго перед цим заарештовано в Кобеляках дворянку Єлисавету Васил. Олексієнкову та козака Облапа Павла (учня андріївської школи) і привезено до полт. в'язниці. В Олексієнкової знайдено крім нелегальної літератури щей «2 подписных листа для сбора пожертвований в пользу украинских эмигрантов и для полт. ком. РУП». Олексієнкову звільнено 7 жовтня під «особый надзор полиции» в Кобеляках. На підставі «Высоч. указа 21 октября» припинено справу Олексієнкової та Макаренка. Проти Ковтуна висунено нове обвинувачення в нападі на зіньківську пошту.

Вже у вересні (25) унтерофіцер Денисов, що мав спеціяльне доручення доглядати за револ. організаціями, у своїй інформації, досить примітивній щодо змісту, приділяє третє місце укр. організації після с.-р. і с.-д. Між иншим він пише нач-кові жанд. упр.: «В Полтаве противоправительственные организации разделяются на партии и кружки. 1 место занимает с.-р... 2 место— с.-д... 3 партию в Полтаве составляют украинофилы эта партия не так многочисленна и (в) действии им плохо везет в декабре 1903 г. из этой партии было привлечено к дознанию несколько человек, человек несколько было заключено в тюрьму после чего они раз'ехались, потом опять было собрались, составили комитет под председательством дворянина Николая Дмитриевича Кохановского студента Николая Матвеевича Сахарова, Константина Владимировича Шаревского и бывшого реалиста Аркадия Юрьева Кучерявенка и Лагерквист. 29 сентября обыском обнаружено литературу и комитетская печать часть их арестована. Сахаров скрылся. Цель этой партии—об'единить Малороссию». Далі Денисов пише про 4 партію «Бунд», 5—«Сіонистов» і 6 партію «в майстернях залізниці».

На цих архівних матеріялах ми й закінчуємо свою розвідку про діяльність РУП на Полтавщині в 1901—1905 роках. Із архівних матеріялів ми вичерпали все, що хоч трохи могло висвітлити працю полтавської й лубенської організацій РУП. Безумовно, поданих фактів, наведених епізодів в освітленні жандаря та прокурора царської Росії ще не досить для історичного нарису РУП на Полтавщині. Слід-би було прочитати або й послухати спогади живих учасників праці, живих свідків минулих дій РУП, але на жаль нікого з осіб, що згадується за них у жандарських протоколах, не було в Полтаві в 1927 році: дехто з них працюють зараз за межами Полтави, а декого з них уже й важким каменем земля вкрила. На обов'язку живих лежить ось яке правдиве слово про діяльність своєї колишньої організації: вони повинні сказати, чи не помиляється, оцінюючи їхню працю, жандарський протокол, чи правду за них каже в своїх інформаціях постійний доглядач за ними малописьменный жандар Денисов,—узагалі своїми спогадами вони повинні допомогти історикові в освітленні того революційного шляху на Україні, що веде до великого Жовтня, на якому виростає могутня КП(б)У.

Подані матеріяли стверджують визначну революційну працю ерупістів на користь трудящого люду і свідчать про їх щирі бажання повалити царат, а разом із ним і тодішній громадський лад. Жовтень остаточно здійснює давні мрії ерупістів, що так яскраво висловили вони ось у цих загрозливих для царату словах (із «Демонстрації» П. Розвій-Поле):

Кого вбили, закололи, другі повтікали,
Сих по тюрмах, по Сибірах люто мордували,
А цар радий у столиці молебні служе.
Радій, радій, недовірку, радій та не дуже!
Вже не довго, тобі, кате нами панувати,
Прийде й тобі час-година, лютий, пропадати:
Розкуються закутиї, пригноблені люди,
Стануть з нами проти тебе, і ніхто не буде
Тебе, звірю, рятувати, бо й твої солдати
Тебе кинуть і вернуться до рідної хати.

I. ВІДОЗВИ РУП.

До чорноморських козаків [1]).

В Ростові та на станції Тихорецькій робітники, котрим дуже мало платили за їхню роботу, не захотіли робити й прохали побільшити місячну платню... Але хазяїни фабрик, заводів та залізних дорог, бачуть що від того, що робітники не роблять вони терплять велику шкоду, счинили гвалт і почали кричати, що робочі бунтують... Правительство, що завше помагає багачам, зразу послало туди козаків, щоб ці усмірили робочих... Й от счинилося страшне діло: козаки по приказу свого начальства, стріляли у безоружних мирних людей, стріляли у жінок, рубали шашками своїх-же братів, робітників. На станції Тихорецькій козаки вривалися в хати робітників, били їх, знущались над ними і поводились так люто, як звірі жорстоко, як поводяться на війні з ворогами. Круг Тихорецької земля полита кровью безвинних й де-кілько з них уже померло... В перший раз чорноморські козаки убивають невинних людей... перший раз беруть на свою душу тяжкий гріх... Убивають безоружних людей... і цим роблять такий тяжкий вчинок, що хай буде проклятий той, хто командує піднімати руку на брата, й той, хто слуха тієї команди. Чи знаєте Ви, козаки, за що били, чи знаєте за що проливали невинну кров?.. Чи знаєте Ви, що слухаючи приказ Ваших командирів, Ви піддержуєте велику неправду, Ви помагаєте здирщикам багачам ще більше давити бідних людей... Адже-ж Ви знаєте, що більша частина землі у Росії, на Україні—в руках багачів, що усіма фабриками, заводами, залізними дорогами володіють сам царь, князі, багатирі, купці, пани, получають дуже велики доходи з цього, що вони бенкетують, купаються в роскошах, не знаючи, як то тяжко побиватися за кусок хліба... Гарно живеться багачам,—та не так бідним робітникам. У них землі або стілько, що не стає прокормитися до Різдва ею, або й зовсім немає... У кожного на руках жінка, купа малих дітей, котрих треба прогодувати, кожному треба платити різні податки та налоги в казну... Й от він йде у найми на шахти, залізні дороги, на заводи, щоб хоть що небудь заробити, щоб хоч не вмерти з голоду, щоб прокормити малих дітей та сплатити тяжкі налоги... А фабриканти, бачучи, що робітникам більш нікуди йти, платять їм мало грошей за тяжку роботу і наживають цілі мілійони з праці нещасних робітників... Хіба можна терпіти таку неправду далі?.. Минули уже часи кріпацтва, минув уже той час, коли людину мали за скотину... Тепер скрізь і в Росії й на Україні робітники прокидаються і хочуть, щоб їм жилося краще, хочуть, щоб богатирі-фабриканти побільшили ту малу платню, яку вони одержують за свою тяжку працю і з якої не можна прожити в світі, хочуть, щоб їм поменшали число робочих часів... Як-же цього добитись?.. От й надумали робітники робити страйки, себ-то покинути роботу і не братися за неї доти, поки фабриканти-хазяїни не збільшать їм платні... Та тілько не звикли ділитися з тими, хто їх дає, ці гроші,—з робітниками. Як тілько робочі не хотять робити, вони, бачучи, що це їм не на руку, що від цього вони терплять великі убиткі, кричать: „Робочі бунтують“...

А правительство підкуплене грішми фабрикантів, зразу починає нагайками та ружьями усмиряти робочих... Так сталося і в Тихорецькій. Там робітники не хотіли робити й прохали, щоб їм побільшали у 20 коп. на день платні, а залізнодорожне начальство не захотіло помогти бідним робітникам, бо воно тілько звикло гроші класти в свої кишені й давай кричати, що робітники бунтують.. та скоріше скликати військо, щоб обороняло їх від робітників та примусило їх і далі робити за мізерну платню... З Катеринодару послано козаків, котрі, забувши хто вони, не знаючи, чого хотять робочі, почали стріляти в безвинних людей і вбивати безоружних... Чорноморські козаки стріляли не в ворогів, а в мирних людей, що хотіли правди, що зважились казати: „й ми люди і нам треба жити, бо так як до цього часу жили—далі не можна“. На Ваших головах, чорноморці, лежить проклятте тих невинних страдальців, що ви убили, проклятте нещасних іхніх жінок і малих нещасних дітей, котрі остались тепер без хліба... Ви осрамили своє славне ім'я, свою честь, свою минувшу славу. Ваші прадіди, діди бились за волю народню, повставали проти неправди, а ви помагаєте давити бідних людей. Діди билися з дужими ворогами і були героями, а ви як ті злодії в темну ніч убиваєте безоружних і знущаєтесь над бідними людьми і навіть над жінками... Спогадайте,—може забули—хто ви і чиї ви діти... Ваші діди—то було вільне Запорожське військо. Воно не знало ніякого начальства, не слухалось нікого, крім виборного отамана і славилось на цілий світ надзвичайною боротьбою за волю України. Запорожці билися і з Ляхами, щоб не дати рідний Український народ у їхню неволю; запорожці вішали Жидів арендаторів, котрі як ті пьявки, висисали кров з бідного люду; запорожці билися з Татарами, котрі ордою набігали на Україну, грабували її й забирали у неволю дівчат українських... Запорожці на своїх чайках перепливали навіть Чорне море, щоб виривати своїх братів з турецької неволі, і сам Царьград не раз тремтів від ляку, коли під його стінами

[1]) Арх. полт. губ. жанд. упр.—А 1/21—147 (звич. старим правописом гектографовано).

зачувалися войовничі поклики та пісня запорожців... Бились не раз запорожці й з московськими (руськими) царями, котрі хотіли повернути український народ в неволю і заводили кріпацтво на Україні... Запорожці завше були не розбійниками, а оборонцями бідного люду, або оборонцями правди, волі та рівности людей. Й ви, козаки, повинні бути не розбійниками, а оборонцями люду. Славними були ваші діди... і чим-же стали Ви? Хлопами московського царя. Царь забрав у Вас волю і честь. Царь заставляє Вас піддержувати та боронити багатих, бо він сам багатирь, бо він сам перший звір і здирщик укупі з фабрикантами, він налогами та податками здирає послідню свитину з бідного. Справді. Ви зробились славних прадідів великих правнуки погані. Не думайте, що багачі та царь—на Вашій стороні. Ось—незабаром і Вам теж буде, що Ви зробили з робітниками в Тихорецькій.

Як стане землі менше, а люду більше (воно йде до цього) і захочете кращого життя, то прийдуть инші козаки чи москалі і будуть робити те, що зробили Ви з невинними робітниками...

Прокиньтесь же Чорноморці!..

Пригадайте, яких славних героїв дідів Ви діти і станьте горою за покривджений люд. Не стріляйте в робітників, коли Вас будуть примушувати це робити. Не вірте, коли Вам будуть казати про присягу. Присяга не від Бога. Христос ніколи не велів людям присягати. Він завше казав (про це в евангелії кажеться), „що присяга—то великий гріх". Невже Христу буде мило, коли Ви будете убивать людей—братів Ваших по команді офіцерів та генералів—цих підлих хлопів та посіпак московського царя. Тепер і солдати прокидаються потроху і між ними уже багато знаходиться таких, котрі не хотять слухати команди офіцерів і не стріляють в своїх братів-робітників. Як не морочать їм голови дисципліною та муштрою і як не забивають їх всякими приказами—все-ж і вони починають розуміти, що робочі студенти стоять за правду, що вони добиваються волі народу, добиваються того, щоб народом управляли не якісь здирщики-пани в голові з найбільшим здирщиком--царем, а виборні від усього народу.

Отже-ж Ви, чорноморці, сини українського народу, що завше боронили правду, і далі будете стояти за неправду, помагати багачам і бути підлими хамами, холопами московського царя? Невже ви і далі будете піддержувати всяких здирщиків народніх як от фабриканти, заводщики, залізнодорожники, і будете гнобителями бідних робітників?

Знайте, козаки, що царь піддержує багачів, фабрикантів, через те, що він є найбільший багач, що він і усі князі мають страшенну силу заводів, золотих шахт, фабрик, земель, що ці князі беруть участь (компаньонами) в ріжних залізнодорожних товариствах. Що року царь з доходів з усього царства бере собі добрий шматок в свою кишеню. Але й його родичам, котрих розплодилося до біса—й цього мало: вони скуповують землі, будують заводи і беруть участь в ріжних торговельних ділах. Й через це царь й його родичі, і також міністри—є найбільші здирщики й вороги народа. А хіба здирщики і вороги народу не є і ваші вороги, хіба вони не обдирають вас так як обдирають і давлять ваших братів робітників? Робітники встають проти царя, проти пьявок людських... Прокинтесь-ж і Ви! Хай розкриються-ж Ваші засліплені очі і як настане та година, коли наш народ підніметься проти царя і його хлопів-міністрів й захоче собі волі, не заважайте цьому... Не стріляйте в робітників, а сами приставайте до них... Бо вони хотять волі для людей... Ваші діди билися за волю... Згадайте-ж їх і сами ставайте до боротьби за святу правду. Хай згинуть вороги нашої України і нашого люду—царь з його прислужниками. Тоді настане краще життя... Скрізь йде боротьба за волю... Й кожному, в кого є серце, хто любе рідний свій народ, треба пристати до других борців і вкупі з ними боротися за кращу долю.

Передавайте з рук до рук, з хати до хати. 1902 року. Р.У.П.

Революційна Українська Партія. Страйкуйте—Борітеся—Поборете [1]).

Панове громадяне. Хто сам про себе не дбає, про того ніхто не пеклується: хто сам не бореться за свою долю, тому доля з неба не упаде. Коли ми хочемо мати собі кращу долю, то самі повинні за неї боротися з ворогами нашими, що украли наш талан. Вороги наші найлютіші—то пани, що запосіли наші землі; вони, ці неситі пани, наживаються, богатіють тим потом крівавим, яким ми поливаємо їхні ниви. Вони п'ють і гуляють на ті гроші, що мають з нашої праці; вони ціле життя своє бенкетують, висмоктуючи наші сили, наше здоровья, що ми лишаємо на їхніх землях. А ми лише працюємо від рана до вечора, робимо на їхніх панських ланах, заробляючи нужденний гріш, терпимо знущання і поневіряння і то все для того, щоб якось перегодувати та завтра знову йти до рана на роботу, йти своїм потом поливати панську землю. Але час уже кінець покласти тому пекельному знущанню, час уже стати до бою за нашу долю, за наш талан. Ми терпіли, довго ми терпіли, та вже мали час переконатися, що терпінням собі долі не здобудемо. Як довго ми будемо терпіти, так довго будемо годувати панів своїм потом, своєю працею, вони-ж ніколи не нап'ються, ніколи не задовольняться.

[1]) А. 1 22—153.

Висмокчуть наші сили, смоктатимуть сили дітей наших, і унуки наші так само на їх будуть робити, як тільки ми не скажемо годі, як тільки ми до бою не станемо, щоб кінець покласти сему панському визискові. Тож будемо боротися. Самі пани не стануть нас навчати, як скинути з наших напруджених плечей їхне панське ярмо; коли ми хочемо боротися з панами, то сами повинні для того способу добрати і такий спосіб ми маємо. Ми маємо могутній спосіб бороти та поборювати панів без гвалту і без насилля; називається той спосіб—страйк. Страйк—то є змова. Змова всіх нас робітників, що потом і кров'ю поливають панські поля, що своєю працею годують неситих панів. Страйк—то є змова всіх нас, робітників, що разом одностайне облишили панові роботу і домагаються від пана кращого заробітку. І доки пан не пристане на наші вимоги, доки не згодиться нам платити скільки ми хочемо мати за нашу роботу, доти вся робота у пана стоїть не зроблена. Така наша змова—то є страйк. Без нашої роботи пан нічого не вартий, най хоч тисячі десятин землі має. Без нашої роботи уся та його земля буде стояти не виорана, без нашої роботи панська земля не засіється, без нашої роботи хліб у пана на пні загине, або висиплеться і пан з торбами по світу пійде. Таж пан не лишається без роботи нашої, бо голод, той найстарший пан, поганяє нас до нього на роботу. То голодали ми багато, тож нехай нам ще доведеться перетерпіти трохи, та почнім боротися з панами, розпочнім страйки. Зараз надходять жнива. Хліба на панських лавах уродилися добрі. Від нас залежить сі хліби вижати та звезти до панських економій. Нам доведеться під гарячим сонцем, обливаючись потом, не розгибаючи спини жати панський хліб—тож нехай пани нам платять хоч за нашу каторжну роботу по людському. Змовляймося всі разом і разом призначаймо панові ціну за нашу роботу. Щоб ніхто, ні оден чоловік не йшов до пана робити, поки пан не зачне платити так, як ми хочемо. Нехай пан сердиться, нехай гвалтує, що у нього бунт, але то все дарма.—ми не піддаваймося. Нехай пан кличе земських посередників, урядників, нехай вони нам грозяться, як знають.—ми на них не зважаймо, бо вони не мають права нас силою до роботи погнати. Посердиться пан, погвалтує, але згодиться на наші домагання, бо не годен без нас обійтися. Нехай попробує не згодитися. Робітників в жнива де-небудь не дістане, а чекати довго йому не вільно, бо хліб висиплеться, і він останеться ні з чим. Нехай пан не згодиться нас задовольнити, нехай йому раз пропадуть цілі жнива, і він знатиме нашу силу, він не заходиться вдруге з нами змагатися як тільки дочекає до другого року. Бо жнива панові пропадуть, то і земля йому жадної користи не дасть, то з чого-ж він житиме? Тож пильнуймо своєї справи, одностайно страйкуймо, всі разом домагаймося від пана людського заробітку. Жнива—то саме наш час заробити. Тож не прогаймо цього року часу і разом всі ставаймо до боротьби з панами, разом починаймо страйкувати. Що ми тепер зробимо, який заробіток ми силою видеремо у пана, то то наш заробіток на цілий рік. Кращої доби заробити, як у жнива, для нас немає. Нехай вдвоє нам більше платять пани за нашу роботу, ніж досі платили. А не схочуть—страйк. Хай стоїть хліб у пана, хай сиплеться і ніхто хай не йде до роботи, поки пан не згодиться і не заплатить удвоє. Де від снопа жнуть, там нехай не згоджуються жати менше як за шостий сніп пшениці, а жита за пятий. Де жнуть за гроші, там ніхто хай не стає жати менше, як за карбованець і двайцять копійок у день, а де торік так платили, там цього року хай платять два карбованці. Перед початком жнив усі разом цілим селом обміркуймо, яку ціну призначити панові, і від тої ціни не відступаймо. Коли робити у пана, то хай всі разом стають до роботи, а коли страйк, то там хай ніхто до роботи не йде. І лихо тому, хто зрадить наш страйк, хто піде підлизуватися до пана за злиденний заробіток. Немає тому місця у нашому селі. Тож разом, всі як один, починаймо нашу боротьбу, щоб як робити на пана, то хоч знати за що... Коли вже мусимо своїм потом поливати панські лани, тож нехай пан і платить нам скільки ми хочемо, а не скільки він нам призначить зі своєї ласки. Жнива ось-ось починаються, тож пильнуймо, щоб як-найкраще заробити. Бо коли ми сами за себе дбати не будемо, то ніхто за нас не подбає. Тож годі терпіти панський визиск, годі терпіти знущання. Хай платять пани нам за нашу роботу, а ні—то страйк і вони знатимуть як нас шанувати.

Прокламація про поліцію на селі [1]).

Настали тепер вже такі часи, що селяне стали проти своїх гнобителів, панів та дукарів боротися. Ще всі згадують, як селяне торік піднялися на них, і перелякалися-ж тоді пани і сам царь. Не знали вже, що їм робити з селянами: різками пороли їх, стріляли в них, по острогах держали, нарешті за втрати в панських економіях під час розрухів, особливі податки на селян накинули. Але ще й досі пани тремтять од страху, бо бачуть вони, що ви не залякані, знають вони добре, що ви і тепер міркуєте, як би скинути з себе панське ярмо. Оттак налякались царь з панами та дукарями і надумались завести по селах свою поліцію. У Вас і тепер єсть поліція—соцькі та десяцькі, але це-ж ваші люди. Проти Вас йти не будуть, бо вони-ж Ваші вибрані, їм уже не вірять ні цар,

[1]) А 1/142—2331, с. 495 (знайдено в м. Баришівці).

ні пани. Ні, вони надумали послати на села таких поліцейських, щоб їм служили. Їм треба собак, щоб гавкали та стерегли панське добро. Хіба-ж нові поліцейські будуть дбати про селян? Ні. Вони добре знатимуть, що не громада їх вибрала. Він, наче той индик, похожатиме по селу та так, як і урядник буде поневірятись над людьми. Бо він-же начальство. Дорогу йому давай! Шапку скидай! Він не дасть у неділю зійтися на вулицю та люльку покурити. Він і на сход притаскається та стане прислухатись, чи не казатиме хто чого проти панів. А як хто на вулиці, або в хаті скаже вільне слово, то через його воно зараз долетить до станового та панів. Як попаде на село книжка, що розказує де правда, де неправда,—він її не дасть прочитати, і того, у кого вона найдеться, зараз потягне до станового. І оцю панську собаку хочуть держати та ще на Ваші гроші. На всяких станових та урядників казна і так що року дере з Вас до 80 міл., а тут ще й цього на шию посадять. Якраз тепер, по Полтавщині їздять станові та земські начальники та присоглашають сходи прийняти на свій кошт от цих дармоїдів. Та не на дурних наскочили. Скрізь на сходах в одно кричали: „не треба нам їх". І що-ж? Як не кричав, як не лаявся становий, а силою не вдіяв нічого. Та вже почали дурити селян, ніби-то скрізь заведено поліцію. І на жаль, як де то і повірили селяне і взяли її на свою шию. А от у Пирогах, Вовчку, Решетилівці та ще в багатьох селах кричали, як не тупав становий, а селяне як не згодилися, то й досі у них цих поліцейських нема. Коли становий на волосному сході у Пирогах, Кремінчуцького повіту, став казати виборним про стражників, вони насамперед спитали його, чи будуть пани платить на це гроші? Становий відповів, що пани не будуть платить, на те мов вони пани. „Дивно, сказали виборні, поліцію заводять для панів, а ми гроші плати". Тоді становий присікався до одного виборного кажучи: „Так ти не хочеш поліції, ти не хочеш?" Але на це виборні відповіли, що вони на сході не за себе говорять, а за селянські громади, що обібрали їх своїми представниками на волосний сход. „Коли я йшов на сход, казав один виборний, то мені десять хат гукали, щоб я не приймав поліції". Становому не подобалась така відповідь виборного і він посадив його і ще де-кілька чоловік на висядку. Вам можуть сказати всякі станові, що як його приймете, то не будете тоді в себе вибірать соцьких та десяцьких. А хіба це полехкість? За це-ж треба гроші платити, на кожну душу треба наложити нові податки, щоб було чим годувати того ирода. Та хоч-би з вас на цих поліцейських і грошей не вимагали, а платили їм жалування з казни, так це хіба полехкість? Хіба казна не здере цих грошей з Вас? накине акцизу на сірники, або що: одно на одно й вийде. Що не кажи, а цих посіпак не слід вам приймати. Так не приймайте-ж їх, не вірте становим, як будуть казати, що скрізь їх уже поприймали. Коли ж Вам їх накинуть силою, то не забувайте, що це поліцейські стражники—ваші перші вороги, все одно чи будуть вони чужі люди, чи з вашого села, бо вони запродали панам свою душу. Хай ніхто з ними не заговорить, не покличе до себе в хату і до нього не ходить. Води котрий з них попросить, і тієї не давати. На вулицю вийде гулять—тікайте від нього, як от чуми. Коли панам він служить, хай до них і ходе. Коли він з чужого села, то не наймайте йому хати, нехай хоч і під тином ночує. Так приймайте-ж Ви їх, держіться всі як один. Нехай знають пани та всякі станові, що й ви люде, що й над вами не можна знущатись до краю.—А то сьогодні поліцейських накинуть цих звісних хабарників, а потім ще й військо на постой приведуть, заведуть на селі таке, що й за кріпацтва того не було. Як будете всі гуртом дружно й твердо держатися, то нічого з Вами не пороблять ні станові, ні сам губернатор.

Март, 1903. Вільна громада РУП (Комітет).

Відозва РУП (½ аркуша гектогр. печат. від руки).

Некрути [1]).

Настав сумний час в життю Вашому. Прийшло те лихо народне, що рік у рік забирає з України найсильніших, найздоровіших людей на службу „за веру, царя и отечество". Порозсилають Вас, товариші, по далеких, чужих сторонах, де ані слова рідного не почуєте, ані душі близької не побачите. Може не в одному хазяйстві, не в одній сімьї зостануться без Вас злидні: бо-ж Вашою працею, Вашими молодими силами ще так-сяк могло держатись злиденне хозяйство ваше. Розлучить Вас ваш ворог, Уряд, з рідними, з батьком, з матір'ю, з братом, сестрою—з усіма любими серцю вашому. А там, в тій далекій стороні, що чекає Вас?—День-у-день муштра, лайка, така лайка, від котрої гидко стає на душі, бійка, не людська дисципліна, котра холодить душу, сушить серце розум. І так день за днем, тиждень за тижнем, місяць за місяцем, рік за роком минають наче проклята мара, наче страшний, страшний сон. Мимоволі, несміливо у кожного з Вас, товариші, промайне думка: навіщо-б здалось оце мордування людей, навіщо людям воювати, хіба не можна жити любо та мирно, як слід чесним та гарним людям? Промайне несміливо думка та й знов замовкне. Більше сміливости, товариші. Не спиняйте свого розуму. Треба гострим розумом оглядати усе життя людське, усю неправду, треба помагати один

[1]) А 1/22 153.

одному, зрозуміти, що так жити людям не можна, що треба жити поправді. Тим-то й ми хочемо, пояснити Вам, що то за лихо військо, та як з тим лихом боротись. Російський цар має тепер біля півтора міліона війська. Що року витрачає всіх народніх грошей на військові потреби шістьсот сорок міліонів карбованців. Коли-ж усю цю суму розкинемо на людей, що живуть в Росії, так вийде по п'ять карбованців на душу чи то малу, чи то велику. Коли-ж у сім'ї душ 5, то й вийде, що платить треба 25 карбованців що року. Тепер-же, коли пригадаємо, що бідні платять налогів більше, то й вийде, що на сім'ю бідного прийдеться карбованців 30, або-ж і 35 що року. Ось що коштує військо народові. Навіщо здалося це військо? Ваше начальство каже Вам, що „внешние враги хочуть покорити землю нашу, повернути нарід у неволю, та знищити віру православну". Чи вірно-ж це? Для чого воюють тепер? Уся земля, усі багацтва, фабрики та заводи в руках багачів. Бідний має лише руки та голову, котрі він віддає на послугу панам. Праця робочих на нивах та фабриках панських дає панам бариші, з котрих складається багацтво панське. Для того-ж, щоб мати більше баришів, кожен пан дбає, щоб у нього більше хліба вродило, або щоб більше усякого товару зробили. Чим більше він продасть товарів і чим дорожче він їх продаватиме, тим більше заробить. Тілько-ж кожен з Вас знає, що чим більше якого товару продається, тим дешевший він. До того-ж обдертий, бідний нарід не має за що купувати багато товарів. Тим то очі панів звертаються на инші краї, де мало фабрик і заводів, як от Китай, щоб його завоювати, та там собі продавати товари та обдирати ще й китайців. Так от за такі то краї і гризуться між собою пани німці, кацапи й инші, та й посилають вас сліпих та темних стріляти в таких-же як ви нещасних та обдертих робочих людей німців, китайців та инших. І б'єте ви „христолюбиве воинство", робочі робочих, замісць того, щоб поєднавшись вдарити на своїх запеклих ворогів: царство та начальство. Стріляєте ви одні в одних, а панство радіє, що от, завоювавши новий край, воно матиме великі бариші з того. Виходить, що внешние враги— це ті робочі, що живуть по чужих краях. Каже Вам начальство, що є багато внутренніх врагов, як от студенти, бунтарі селяне та робітники. Кажуть, що вони і те, що вони і се. Погляньмо-ж, що таке справді ці внутренні враги? Був час, коли усі освічені та чесні люде думали, що усю ту неправду, котра обгорнула робочий народ, винищить царь та полекшить долю працюючого люду. Одне тільки забули, що цар—то найбільший пан, бо він має нечисленні багацтва і тому не може ніколи щиро допомогти робочим людям. Життя нагадало їм це. Доля робочих людей гіршала, помочі ні від царя, ні від панів не було. Треба було шукати порятунку у собі. Як тілько люде це зрозуміли, зразу почалася боротьба між панами і робочими. Панів жменька, робочих міліони. Не сила панам подужати робітників. От тут-то в великій пригоді панам стало військо. Скоро 30 років воює це христолюбиве воїнство тільки з цими знедоленими та обдертими „внутренніми врагами". Кожен день приносить нові й нові сумні звістки. То тут, то там москалі побили, постріляли безоружних людей. За віщо? За те, що захотілось людської долі, людського життя? За те, що голод примушує їх кричать: „хліба, хліба". Тоді як пани від роскошів зглузду з'їздять. Невже робітник та селянин не людина, невже вони не мають права на щасливе життя? А коли мають право, так вони хотять його здобути собі—вони борються за свою долю і здобудуть її тілько боротьбою, бо з ласки ніхто з панів нічого не дасть. Ще усі пам'ятають, як москалі стріляли в Ростові та на ст. Тихорецькій в робітників та робітниць за те тільки, що вони захотіли кращої платні. Ніхто ніколи не забуде, як христолюбиве воїнство вбивало селян в Карлівці, котрих голод примусив, не діждавшись царської помочі узяти хліб з панських закромів, що тріщали від зерна. В кінці іюля та в початку августа, по наказу лютого уряду пролилась кров робітників в Київі, Катеринославі, Одесі, Миколаїві. Положити цьому кінець може тільки сам народ робочий та москалі, коли зрозуміють, що то за лихо військо. Тим то Ви, товариші, повинні, запам'ятавши добре усе, що тут написано, розказувати москалям, яку неправду чинить військом уряд людям, як шкодить він їм вибороти кращу долю. Цій боротьбі москалі не повинні шкодить, бо цим вони шкодять собі. Що робітники та селяни здобудуть цією боротьбою, те достанеться усім робочим людям, а значить і москалям. Адже-ж коли москаль вернеться до дому, так ніяка служба царська не вирятує його від панського та царського ярма. Для цього розумніші москалі повинні з'єднатись у потайні гуртки, повинні здобувати для читання москалям гарні книжки, в котрих списані усі страждання працюючого люду та показаний шлях боротьби та визволення з неволі. Ці гуртки, коли москалів пошлють усмиряти робітників, або селян, повинні вдержати москалів, щоб не стріляли в цих нещасних бунтарів. Хай краще тим, хто приказує стріляти в безоружних людей, хай смерть начальству та офіцерам, що морочать та туманять ваші і без того темні голови. Хай краще смерть царям, котрі, як от німецький царь Вільгельм, кажуть москалям, що навіть в батька рідного треба стріляти по приказу начальства. Гуртуймося-ж, єднаймося, щоб коли прийде слушний час, коли по усій Україні залунає поклик: „До зброї-ж громадо, Ставаймо в ряди, щоб вражою кровью залить борозди". Щоб тоді ми повстали усі, як один чоловік, та й скинули царя і самодержавіє.

2 видання прокламації. На одному підпис „Вільна Громада". 1 вид. 5 прокл. і 2 вид. 5 прокл. при архівн. справі РУП. Папір гарний № 6 або 5.

Прокур. жанд. аналіза РУП'ївської „Чи є тепер панщина?“.

Із протоколу № 60[1]).

Книжку відібрано від учня сторожівської школи Павла Черви (19 лютого 1902 р.).

„Брошюра эта заключает в себе 42 печатных страницы, с 1—11 страницы идет что-то вроде введения и рассказывается как в дом грамотного и бывшего кр-на „Алексія“ собралось несколько бедных кр-н. служащих в барской экономии и стали жаловаться на небольшой заработок и предстоящее его уменьшение по заявлению управляющего. Учитель высчитал, говорит один из них, сколько служащий в экономии мужчина и женщина получают за свой труд ежедневно. Один старик утверждает, что лучше было в крепостное время, но с ним никто не соглашается. Алексей, сравнивая барщину с раной, говорит, подобно тому, как если невежда перевяжет рану, чтобы ее больной не видел, хотя он всетаки чувствует боль, так дано и кр-м по немногу земли,— чтобы они не видели барщины и полагали бы, что ее уже нет. Между тем она существует невидимо и истощает народ. По желанию кр-н он берется доказать, что барщина действительно и теперь существует.

В 1 гл. от 12—20 страниц он рассказывает о дикарях, поедающих друг друга, о возникновении рабства, о превращении рабов в крепостных земледельцев, и их освождении от крепостной зависимости, вследствие бунтов или в предотвращение их. В начале 2 главы говорится, что не все кр-не получили землю, а получившие ее уплачивают за нее в рассрочку и платят налоги; вследствие дележа между сыновьями наделы получились маленькие и многим приходится искать работы у господ в городах. На примере доказывается, что лесопромышленник, как и богатый землевладелец вдвое более получают за проданный товар против платы рабочих, которые еле могут выжить на заработанные деньги. Таким образом работают крестьяне в неделю 3 дня на себя и 3 дня для помещика, говорит Алексей, как и во время барщины. Подобная барщина существует и на заводах по его вычислению. Один из присутствующих возмущается, что за горсть украденной в экономии мякины—называют вором и наказывают, а между тем господа и духовенство целые тысячелетия живут таким обкрадыванием. На 35 стр. тот же присутствующий говорит, что царь будто дал свободу, в действительности же только закрыл нам глаза, чтобы мы не видели барщины хуже прежней. Подумаешь, что он в самом деле любит народ, а он указом помог господам нас обирать, а нас сбил с толку, чтобы мы исправнее отбывали воинскую повинность. И он злодей, подобно всем помещикам и богачам. Он получает 45000 руб. в день и на него работает народ, как и на других господ. И поп тот-же барин. Есть земля у него, есть жалованье, и он говорит народу, что нужно повиноваться царю и служить господам. На них всех работает мужик, а они помагают друг другу, чтобы держать народ в невежестве и чтобы им сообща его легче обирать. На 38 стр. говорится, что весь рабочий люд, будь это из деревни или из города, из Украины или из Великороссии или откуда бы то ни было, должны соединиться, друг другу помочь, чтобы принудить господ не эксплоатировать их более, так как помещик, фабрикант, хозяин, поп и царь со своими чиновниками составляют одну шайку разбойников, тесно сплоченную, обирающую людей по всей земле... Немного далее говорится, что рабочий люд, соединившись, составит гораздо большую силу, нежели господа, а теперь легче об'единиться, чем в крепостное время, т. к. народ имеет возможность просвещаться. В форме разговора и оканчивается эта брошюра. Несколько человек из беседующих заявляют: что следовало бы более платить за труд, но так как нет способа добиться этого например стачкой, а если бы хозяева отдавали все продукты или вырученные деньги рабочим, то им ничего не оставалось бы... возражает один из присутствующих, что так и следует „тогда и они примутся за работу и это будет справедливо“... В конце вказано: господа владеют землей и фабриками, а у народа нет ничего. Земля и фабрики должны принадлежать народу и только тогда не будет ни барщины, ни бедности“. Об изложенном составлен настоящий протокол. Подполковник Телегин. Тов. прокурора К. Вигура.

Демонстрація[2]).

На Вкраїні в славнім місті у дзвони дзвонили,
А студенти на майдані у Раді радили,
У Раді радили, як за людей стати,
Тай на Раді присудили геть царя скидати,
Беруть аркуш білий папір, пишуть листи дрібні:
„Геть підводьтесь, прокидайтесь сіромани й злидні,
Годі вже вам подать платить, подушне давати;
Та синів своїх цареві в полки відсилати.
Нема землі у вас люде? Нема і не буде.
Та ще гірше обдеретесь від царської дуди,
Не чекайте царя, братці, що землю поділе;

[1]) А 1/138 т. III—с. 366.
[2]) 1/142—2331—903 стор. Селянин ч. I.

Він панам вас радий дати, коли-б мались сили.
По три шкури він з Вас лупить,—здере й по чотирі...
Й ніхто за вас не вступиться при лихій годині.
Царь з панами накладає і Бог на їх боці—
Попи-ж ваші, правдивиї, держать вас в мороці—
Якимсь пеклом вас лякають і кажуть терпіти,—
Щоб і панству і цареві добре було жити,
Щоб і цар, щоб і панство у примхах куняло,
А мужицтво на роботі з голоду вмірало.
Годі-ж, братці, вже терпіти—ще є у нас сила—
Вона степи, вона гори і лани укрила,
Ота сила—це селянство, на спині котрого
Їдуть пани, їдуть царі до попа святого
Скиньмо-ж братці, вражу силу і будьмо братами.
Та щоб усі були рівні до одного між нами.
Ми, селяне, до Вас щире слово засилаєм
І підмоги проти царя низенько прохаєм:
Поможіть нам, наші батьки, вражу силу збити,
Тоді добре на всім світі стане людям жити.
Ой ці листи написали, в пакети складали
Та і по всій Україні людям розсилали.
А сами студенти раду в раді, раду знов робили,
Гай на вулицях зійтися в раді положили.
Зійшло сонце, у тумані по над містом стало—
А студенство всі вулиці собою вкривало,
Попереду прапор несуть з грізними словами:
„Геть царя! До долу ката!—і панство і царство!
„Нехай буде на Вкраїні єдине братерство“.
Їдуть собі та співають, царя проклинають,
Усіх людей, ціле місто на царя скликають;
А з заводів та із фабрик робітнича сила
За студентами аж коте, мов у морі хвиля,
І співають і гукають, все місто скликають
Та на царя та на катів словами гримають:
„Годі годі нам терпіти, прокидайтесь люди!
Поки царь над нами праве, щастя нам не буде.
Ой не встигли ті студенти улицю минати,
Ой як сгали та студентів кати зупиняти
Скрізь поліція з шпигами студентів хапає,
Скрізь жандарми, мов собаки, ...натовп облягає,
Залягає всю улицю студенська сила
А катюги зупиняти москалів пустили.
Не дві хвилі, не дві чорні у морі схожали
То солдати на студентів з багнетами стали,
Ой і стали з багнетами, цілять їм у груди:
„Як хочете живі бути... розходьтеся люди,
„Ой на горе, ой на тяжке мати породила
Тебе синку, що у військо тебе вирядила,
А ще гірше, ще лютіше, ой що ти мій сину,
Із катами став за право й стріляєш в людину.
Ой тут вийшов дядько Дмитро солдатів спиняти
І розумно та правдиво став їм промовляти:
„Ой за кого ви б'єтеся нерозумні діти?
І на кого то ви вийшли із рушниці бити?
З ваших батьків, з ваших братів царь три шкури лупе
А ви його рятуєте, нерозумні люде.
Царь з панами з вас глузують і не знають міри
Киньте-ж братці царя-ката, в'яжіть офіцери.
Ой не встиг-ще дядько Дмитро слова доказати
Як почали офіцери „смірно“ скрізь кричати
Затремтіли москалики, як муштру почули,
І на слово дядька Дмитра й усом не моргнули
Добре далась їм та муштра,—хто її не знає?
Вона людей так нівечить, ні на що ломає.
Ой не встиг-же дядько Дмитро сказати удруге,
Як звеліли та стріляти царські слуги
Прицілились москалики, з мушкетів стрелили

Бодай-же вам тяжко-важко... що ви наробили!
Горе тобі, стара мати, нема твого сина.
Заплакала за вбитими уся Україна.
Кого вбили, закололи, другі повтікали,
Цих по тюрмах, по Сибірях люто мордували
А царь радий у столиці молебні служе,
„Радій, радій, недовірку, радій та не дуже!
Вже недовго тобі, кате. нами панувати—
Прийде й тобі час-година. лютий пропадати
Розкуються закутиї, пригноблені люде—
Стануть з нами проти тебе, і ніхто не буде
Тебе звірю рятувати, бо й твої солдати
Тебе кинуть і вернуться до рідної хати".

П. Розвій Поле.

Примітка: Наведений тут вірш вилився з глибини обуреного серця нашого товариша, що прибув із села до Київа на демонстрацію 2—3 лютого 1902 року. Отже ціле зображення демонстрації подане автором з документальною точністю, може бути віднесене до Харківської демонстрації 15 грудня 1901 р. і особливо до останніх подій у Ростові і взагалі до всіх демонстрацій, що постійно відбуваються в більших осередках України.

БОРИС ШЕВЕЛІВ.

АДРЕСА ЧЕРНИГІВСЬКОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ГРОМАДИ ДО ФІНЛЯНДСЬКОГО СОЙМУ З РОКУ 1905.

Начальник фінляндської жандарської управи папером під № 560 з 9 лютого 1905 року [1]) повідомив чернигівську жандарську управу, що в гельсинфорській шведській газеті „Хуфвудстадсбладет" (№ 51, 1905 р.) уміщено замітку про те, що громадяни м. Чернигова надіслали на ім'я Сойму Фінляндії вітальну адресу, написану українською та французькою мовами, де висловлюючи своє спочуття Фінляндії у її боротьбі за слушні права, посилаються й на історичну долю України та висловлюють побажання, щоб закон та правда взяли гору і щоб усім племенам держави було забезпечене мирне та спокійне життя, і що на цю адресу Сойм надіслав відповідь Чернигівцям. При цьому начальник фінляндської жандарської управи просив чернигівську жандарську управу по змозі добути та надіслати йому текст як адреси Чернигівців, так і відповіди Сойму на неї, мотивуючи це прохання тим, що за сучасних законів усе листування фінляндського Сойму становить таємницю.

За 10 днів після цього начальник фінляндської жандарської управи при папері № 667 з 19 лютого 1905 р. [2]) додатково надіслав до чернигівської жандарської управи «добытый агентурнымъ путемъ текстъ адреса, присланнаго жителями города Чернигова Финляндскому Сейму».

Текст цієї адреси приведено не в оригіналі, а в перекладі на російську мову:

„Адресъ жителей города Чернигова, присланный Финляндскому Сейму за подписью 39 лицъ.

Многоуважаемому Финляндскому Сейму. Просимъ многоуважаемый Сеймъ принять искреннюю признательность украинскихъ гражданъ, живущихъ въ городѣ Черниговѣ. Намъ очень тяжело видѣть, что права финскаго народа такъ сильно попираются. Наше сердце всегда было и будетъ съ Вами, которые отстаивали и все еще продолжаете отстаивать Ваши права и свободу. Мы не забыли, что въ 18 вѣкѣ отъ насъ также отняли наше право и что нашъ Гетманъ Павелъ Полуботко и делегаты народа, въ то время, когда они прибыли въ Петербургъ съ петиціею, относительно правъ украинскаго народа, были заключены въ Петропавловскую крѣпость, гдѣ онъ и умеръ арестованнымъ, а также что всѣ наши національныя права были разрушены и Запорожская Сѣчь была уничтожена.

Мы твердо увѣрены въ томъ, что правда и свобода восторжествуютъ и что Финляндія вернетъ свои права и что всѣ народы въ Россіи послѣдуютъ Вашему благородному примѣру для полученія одинаковыхъ правъ, дабы они наконецъ могли жить въ мирѣ и согласіи (39 подписей)" [3]).

Начальник чернигівської жандарської управи на прохання фінляндської жандарської управи спромігся відповісти тільки 24 березня 1905 року (папір № 1802) [4]). У відповіді цій зазначено, що не дивлячись на всі заходи, чернигівській жандарській управі не пощастило добути ані тексту адреси Чернигівців до Сойму, ані тексту відповіди фінляндського Сойму, а також і встановити прізвища тих осіб, що підписали чернигівську адресу. Разом з тим начальник чернигівської жандарської управи повідомляв, що 2 лютого 1905 року в Чернигові одержано рекомендованого листа з Гельсинфорсу на ім'я присяжного повіреного м. Чернигова І. Л. Шрага, що в ньому, на його думку, фінляндський Сойм і надіслав відповідь Чернигівцям на їх адресу.

---

[1]) Черниг. істор. архів. Фонд черниг. жандарської управи. Справа № 3, № 1, 1905 р.—„О собраніи свѣдѣній по запросамъ департамента полиціи и начальниковъ жандармскихъ управленій",—арк. 113. [2]) Ibid., арк. 114. [3]) Підписів не подано. [4]) Ibid., арк. 116.

Начальник чернигівської жандарської управи мотивує свою думку тим, що Шраг, з його слів, людина дуже шкідливого напрямку, бере участь у всіх комітетах і товариствах, які висловлюють спочуття всякій думці щодо осуду сучасного правового стану окремих народів Росії, і гадає, що адресу Соймові надіслано з ініціятиви Шрага.

У тотожньому папері до департаменту поліції з того-ж таки 24 березня 1905 р. під № 1803[1]) начальник черниг. жанд. управи посилається щей на «извѣстное его (Шрага) прошлое, а также участіе въ составѣ депутаціи, ходатайствовавшей предъ г. министромъ внутреннихъ дѣлъ объ отмѣнѣ ограниченій для малорусскаго языка".

На цьому листування поміж фінляндською та чернигівською жандарськими управами в справі чернигівської адреси й припинилося. Проте чернигівська жандарська управа не помилилась: відповідь од фінляндського Сойму на адресу Чернигівців таки справді надіслано Шрагу, котрий з обережности передав згадану відповідь 15 липня 1905 року на схованку до чернигівського музею імени В. В. Тарновського[2]), де ми її знайшли.

Безперечно, чернигівській жандарській управі і на думку не спадало, що цю відповідь можна було добути в музеї.

Відповідь Сойму з 10 лютого (нов. ст.) р. 1905—це цікава грамота, написана на пергаменті, розміром 60×40 сантим., трьома мовами: фінською, шведською та французькою. Текст подаємо згідно з ортографією оригіналу.

Ukrainilaisille kansalaisille Tshernigovista.

Teidän adressine Suomen Valtiopaiville on luettu kokoukselle, jossa oli saapuvilla kolmatta sataa edusmiestä, ja se on vastaanotettu vilkkailla suosionosoituksilla.

Nämä edusmiehet ovat antaneet meille toimeksi ilmi tuoda kiitollisuutensa ja myötätuntoisuutensa, sekä heidän hartaat toivotuksensa Ukrainin kansan tulevaisuudesta, tämän uljaan kansan, joka on pysynyt uskollisena kansallisuudelleen ja joka sydämensä pohjassa säilyttää rakkauden vanhoihin vapaamielisiin laitoksiinsa. Me toivomme että oikeuden ja vapauden valta, rauhan ja sovun valta on pian Teidän maassanne toteutuva. Me kiitämme Teitä siitä että Te hyvin olette tajunneet meidän pyrintöjemme ja Suomen kansan taistelun laillisuuspäämäärän.

Helsingissä 10 p. helmikuuta 1905.

Yllämainitun kokouksen puolesta.

Th. Rein. Alexis Tipenbelg (?) Ritariston ja Aatelin jäseniä. E. N. Setala. A. Bergroth. Pappissäädyn jäseniä. Rudramon. K. A. Suellmon. Porvarissäädyn jäseniä. Wiaskelin. N. E. Huopanen. Talonpoikaissäädyn jäseniä.

Till medborgarei Ukrain bosattai Tschernigoff.

Er adress till Finlands landtdag har blifvit uppläst inför en församling af mer än två hundra landtdagsrepresentanter och har mottagits med lifligt bifall.

Nämda landtdagsmän hafva uppdragit åt oss att föv Er uttrycka sina känslov af tacksamhet och sympati, äfvensom sina uppriktiga välönskningar för den framtid, som är Ukrains folk beskärd, detta tappra folk, som förblifvit sin nationalitet troget och som i djupet af sitt hjärta bevarar kärleken till sina gamla liberala institutioner. Vi önska att ett styrelsesätt, där rättvisa och frihet, fred och endrägt råda, snart må förvärkli-gas i Ert land.

Aux citoyens d'Ukraine, habitant Tchernigoff.

Votre adresse à la Diète de Finlande a été lue devant une réunion de plus de deux cents députés de la Diète et a été accueillie avec de vifs applaudissements.

Ces députés nous ont chargés de vous exprimer leurs sentiments de gratitude et de sympathie, ainsi que leurs souhaits sincères pour l'avenir du peuple d'Ukraine, ce peuple vaillant, resté fidèle à sa nationalité et gardant au fond du coeur l'amour de ses anciennes institutions liberales. Nous souhaitons que le régime de droit et de liberté, de paix et de concorde soit bientôt realisé dans votre pays.

[1]) Ibid., арк. 117. [2]) У книзі подарунків музею В. В. Тарновського відповідь Сойму записано під № 37 з 1905 р., як дар І. Л. Шрага.

Vi tacka Er för att Ni så väl förstått det rättmätiga mål, till hvilket Finlands folk sträfvar och för hvilket det kämpar.

Helsingfors, den 10 februari 1905.

Å den ofvannämda församlingens vägnar.

Th. Rein. Alexis Tipenbelg (?)

Medlemmar af Ridderskapet och Adeln.

E. N. Setälä. A. Bergroth.

Medlemmar af Prästeståndet.

Rudramon. K. A. Suellmon.

Medlemmar af Borgareståndet.

Wiaskelin. N. E. Huopanen.

Medlemmar af Bondeståndet.

Nous vous remercions d'avoir si bien compris le but légitime des aspirations et de la lutte du peuple de Finlande.

Helsingfors le 10 Fevrier 1905.

De la part des membres de la réunion susdite.

Th. Rein. Alexis Tipenbelg (?)

Membres de l'ordre de la Noblesse E. N. Setala. A. Bergroth.

Membres de l'ordre du Clergé.

Rudramon. K. A. Suellmon.

Membres de l'ordre de la Bourgeoisie.

Wiaskelin. N. E. Huopanen.

Membres de l'ordre des Paysans [1]).

Додаток.

I.

Начальникъ
финляндскаго
жандармскаго управленія
9 февраля 1905 г.
№ 560
г. Гельсинфорсъ

Секретно.

Начальнику черниг. губ. жанд. управленія.

Въ гельсинфорской шведской газетѣ „Хуфвудстадсблатъ" за № 51 сего года появилась замѣтка о томъ, что будто бы жители г. Чернигова прислали на имя Финляндскаго Сейма привѣтственный поздравительный адресъ, написанный на малороссійскомъ и французскомъ языкахъ, въ которомъ выражается сочувствіе Финляндіи за борьбу получить законныя права, упоминается историческая судьба Малороссіи и выражается желаніе, чтобы законъ и правда восторжествовали и чтобы всѣмъ племенамъ въ государствѣ была обезпечена мирная и спокойная защита жизни. На адресъ посланъ отвѣтъ. Сообщая объ изложенномъ, въ виду того, что все поступившее въ Сеймъ составляетъ тайну, прошу, если можно, добыть посланный адресъ и отвѣтъ на него и препроводить таковые мнѣ. Генералъ-маіоръ

(підпис).

II.

Начальникъ
финляндскаго
жандармскаго управленія
19 февр. 1905 г.
№ 667.
г. Гельсинфорсъ

Секретно.

Начальнику черниг. губ. жанд. управленія.

Въ дополненіе къ № 560, при семъ препровождаю добытый агентнымъ путемъ текстъ адреса, присланнаго жителями города Чернигова Финляндскому Сейму. Генералъ-маіоръ (підпис) (текст адреси див. вище).

III.

Начальникъ
черниговскаго
жандармскаго управленія
Марта 24 дня 1905 г.

Секретно.

Начальнику финляндскаго жандармскаго управленія.

Несмотря на всѣ принятыя мѣры, не представилось возможности добыть текстъ адреса, посланнаго Финляндскому Сейму изъ Чернигова и установить имена подписавшихъ этотъ адресъ. Извѣстно только, что 2 февраля получено изъ Гельсинфорса заказное письмо на имя проживающаго въ г. Черниговѣ присяжнаго повѣреннаго Шрага, подъ личную росписку котораго и выдано это письмо. Принимая во вниманіе, что названный Шрагъ является человѣкомъ крайне вреднаго направленія, принимаетъ участіе во всѣхъ комитетахъ и обществахъ, выражаетъ сочувствіе всякой... (одне слово не розібрано), направленной къ порицанію существующаго правового положенія отдѣльныхъ народностей Россіи, можно съ несомнѣнностью предполагать, что въ указанномъ выше заказномъ письмѣ заключался отвѣтный адресъ Финляндскаго Сейма, которому группа черниговскихъ жителей выразила сочувствіе по иниціативѣ этого Шрага. Если представится возможность добыть копію либо указанія, то сообщу дополнительно.

Генералъ-маіоръ Рудовъ.

---

[1]) Переклад: „До громадян України, що проживають у м. Чернигові. Вашу адресу на ім'я Сойму Фінляндії прочитано на зборах, де було більш як двісті депутатів Сойму, і зустрінуто гучними оплесками.—Ці депутати доручили нам висловити вам їх почуття вдячности та симпатії, а також і щирі побажання для будучини народу України, цього відважного народу, що держиться своєї національности й зберігає на дні душі любов до своїх давніх вільних інституцій. Ми бажаємо, щоб режим права, волі, спокою та згоди незабаром-би здійснився у вашому краю.—Ми дякуємо Вам, що так добре зрозуміли справедливу мету поривань та боротьби народу Фінляндії.—Гельсинфорс, 10 лютого 1905. Від членів згаданих зборів (два підписи). Члени шляхетського стану (два підписи). Члени духовного стану (два підписи) Члени міщанського стану (два підписи) Члени селянського стану".

ЮРІЙ ЦИГАНЕНКО.

„БРОШЮРЫ ПРЕСТУПНОГО СОДЕРЖАНИЯ“.

Заборона брошюри В. І. Василенка в 1914 р.

В архіві кол. полтавського жандарського управління єсть справа під назвою: «Дознание о распространении среди крестьянского населения Полтавской губернии Переясловского уезда брошюр на малорусском языке преступного содержания». Началось 16 мая 1914 г. Кончилось 24-го сентября 1914 года (Архів 1, зв'язка № 107, справа № 1667).[1])

Починається справа повідомленням полтавського губернатора до нач. ж. упр. 16-го травня за № 812 про те, що до земського начальника 2 розділу Переяслівського повіту з'явився козак с. Старого, Рогозівської вол., Єгор Гаврилович Курилко і дав книжку В. І. Василенка «Вжитки селянські по Полтавщині». Цю книжку роздавав селянам агроном, що одвідав село Старе двічі. «Сообщая об этом Вашему Высокоблагородию—говориться у листі,—прошу просмотреть прилагаемую при сем книжку и не отказать в переводе на русский язык тех мест сочинения, которые наиболее отличаются тенденциозным содержанием, о последующем же уведомить с возвращением приложения».

19-го травня губ. ж. упр. надсилає листа до помічника нач. ж. у. по Луб., Золот. і Переяслівському повітах і пропонує перекласти російською мовою ті місця, що здаються тенденційними.

Проте в цей самий день помічник начальника ж. у. зазначених повітів повідомляє, що книжки привіз невідомий чоловік, що звав себе агрономом Тепцовим; ці книжки він передав писареві Андрію Йвановичу Ємеляненкові, який без дозволу начальства розповсюджував їх. Далі знов оповідається, що до земського начальника прибув козак Курилко, щоб дістати документи для поїздки в Сибір ходаком, і ось він вийняв з кишені книжку, а письмоводитель Бабак помітив, що книжка написана «малорусским языком», і запитав що то за книжка. Той відповів, що то книжка про буряки, як їх орати, але придивившись до неї, Бабак побачив, що це книжка Василенка зазначеної вище назви, де є й такі вирази: «Мужича правда колюча, а панська на всі боки гнуча». Тоді Бабак передав її земському.

До цього листа потім додано нового листа, що в ньому сповіщав помічник нач. ж. у. про те, що дійсно в Переяславі живе агроном Тепцов, але-ж не встановлено, чи він привозив книжки. Що-ж до писаря Ємеляненка, то його вже земський звільнив з посади. Відомості про справу збираються й далі. Цей лист також датований 19-м травня і позначений як додаток до попереднього.

Далі, 21-го травня, полт. ж. у. повідомляє свого помічника про те, що, як це видно з листа, одержаного від переяслівського повітового справника, до 1912 р. переяслівська повітова управа мала брошури «на малорусском наречии» з полтавського земства, а далі вона самостійно виписувала літературу з харківського с.-г. т-ва, де була й брошура «Вжитки селянські по Полтавщині» Василенка: Ці видання виписувалися з рекомендації агронома Тепцова, що йому в свою чергу рекомендував полтавський агроном Юрій Юр. Соколовський, але-ж дійшла брошура до с. Старого з розпорядження агронома Баришпільського уч. Мик. Павл. Ястрженського.

[1]) За вказівку на неї й інформації складаю щиру подяку В. О. Щепотьєву.

Далі не маємо листів аж до 3-го липня. Цим числом датовано лист помічника нач. ж. у., що в ньому маємо те-ж саме, що й у попередньому листі повітового справника, а крім того таке: «ввиду того, что брошюра «Вжитки селянські по Полтавщині» содержит в себе в некоторых местах страниц безусловно выражения антиправительственного характера, по настоящему делу мною 2-го сего июня возбуждено формальное в порядке 1035 ст. уст. уг. суд. дознание по признакам преступления, предусмотренного 129 ст. угол. улож.». Затримка розслідування цієї справи сталася тому, що довелося витратити майже цілий місяць на переклад цієї брошури російською мовою.

27-го липня помічник ж. у. повідомляє полт. ж. у., що слідство в справі розповсюдження брошури Василенка вже скінчено; за винних у цій справі треба вважати губ. земство та агронома Соколовського, що складав список книжок для читання селянам. Але-ж Соколовський складав список ще до 21-го лютого 1913 р. і тому він карі не підлягає силою 5 арт. XVIII відд. высочайш. указа. Тепцов не винен. Тому-то справа передається «на прекращение». «При чем, присовокупляю, что Ю. Соколовский известен вашему управлению как лицо неблагонадежное в политическом отношении и что по его списку брошюры «Вжитки селянські по Полтавщині» противоправительственного содержания по всей вероятности выписывались не одной переяславской земской управой, а всеми уездными земскими управлениями губернии; брошюра же «Вжитки селянські по Полтавщині» как противоправительственного содержания по моему мнению подлежит из'ятию из обращения».

12-го серпня начальник полт. ж. у. повідомив департамент поліції, що згідно з постановою «губ. совещания» від 10-го серпня «в силу 5 ст. XVIII отд. высочайшего указа и отсутствием признаков преступления дальнейшим производством прекращено». Такі самі повідомлення надіслано й до прокурора луб. окр. суда та до помічника нач. ж. у. Лубенського повіту.

Закінчується справа листом полт. ж. у. до полт. губернатора з постановою «губ. совещания» про те, щоб перевірено, чи немає в инших земських книгозбірнях цієї брошури, і якщо є, то щоб її знищити. На цьому й закінчується цікава для нас справа.

Василенкову брошуру «Вжитки селянські по Полтавщині» видало ще 1906 року в Петербурзі «Благотворительное Общество издания общеполезных дешевых книг». Василенко розповідає в цій п'ятикопійчаній книжечці про економічні нестатки селян Полтавщини. Він подає тут числові дані щодо володіння землею ріжних соціяльних груп суспільства, зазначаючи що майже третина всіх земель на Полтавщині належить панам, духовним і купцям, проте-ж кількість населення цієї групи досягала лише $^{1}/_{30}$ частини загального числа населення Полтавщини. На одного господаря цієї категорії хліборобів припадає пересічно 225,5 дес. землі тим часом як решта населення селян мають пересічно на господаря лише 4,1 дес. землі. Це є головна причина селянських злиднів на Полтавщині. Селяни не мають де засівати хліба в такій кількості, щоб його вистачало до нового врожаю, і тому їм доводиться систематично голодувати. Селяни тоді мають удаватися за орендою до багатіїв, але-ж ці останні віддають тільки ту землю, що вже знесилена, виснажена, бур'янкувата, солонцювата, або взагалі мало придатна для хліборобства. Все це надзвичайно кепсько впливає на добробут селянства: частина з них не забезпечена насінням на засів, частина не має змоги дохарчуватися до нового врожаю, хоч і користується орендовою землею, частина збулася вже худоби, а є й такі, що остаточно зневірилися й сіли на дно, збувшись останнього майна, тай стали харцизяками, або зайдиголовами.

Далі автор говорить про те, що земство, довідавшись про такі тяжкі вжитки наших селян, раде було заснувати земський банк, щоб допомагати безземельним та малоземельним селянам, але-ж цьому на перешкоді став ко-

ронний уряд, що заснував свої банки: в 1883 р. «крестьянський», а в 1885 р. дворянський. «Щиру правду кажучи»—зазначає Василенко,—«крестянський та дворянський банки—одного кодла, одним миром мазані, одним духом натхнені, керує ними одна рука, замишляє одна голова—одностайно вони й панькаються: дворянський—піклується найдешевше зарятувати панам грошей в позику під заклад земель та пригадує ще й попуски до платежу процентів; а крестьянський—радо допомагає, панству ж таки, дорогше продати землю—коли хто добришкався до краю, що вже неминуче мусить землі збутись з запомогою банка, щоб не попустити насправжки в продаж з «публичного торгу» (з молотка)»[1]). Таким чином і ці установи є допомогою лише багатим і шкодою для бідних. Утворюється баришування землею, так-би мовити спекуляція нею, а це все відбивається на вжитках селянських.

Все це наводить автора на ту думку, що «пора силою закону нерухомо встановити розуміння, що можливо продавати й купувати не землю,—нерухомий грунт, а виключно право на вживання доходу з землі»[2]). Це право користування землею слід дати тим хліборобам, що власними руками обробляють її, верховне-ж право влади землею має належати «суспільності народовій».

Закінчується брошура повідомленням про те, що мовляв з'явилася царська воля впорядити конституційний лад. При цій нагоді виникає надія на те, що обранці народні подбають за інтереси своїх виборців. Державна дума має «висловити гадки про відповідний неминучим потребам стану хліборобського устрій запомоги й добитись скасування беззаконного володарства капітала над предковічним ратаєм—хліборобом»[3]).

Такий зміст цієї розмови. Книжка розрахована на селянського читача, і тому має популярний виклад. Автор подає чимало статистичного матеріялу, що ілюструє його висновки про вжитки селянські. Що до мови, то вона пересипана силою вкраїнських прислів'їв та приказок. Говорячи, наприклад, про бідування селян від нестатків земельних, Василенко подає такі приказки: «багаті на латки та на дрібні сльози», «живе собі—не втік не піймав, а як бог дав», «часом з квасом, порою з водою» і багато инших.

За епіграфа до свого твору автор узяв приказку «Мужича правда колюча, а панська—на всі боки гнуча». Ця приказка звернула ото на себе увагу жандарів.

За инші «тенденциозные» місця цієї брошури треба, очевидячки, вважати ті місця, де гостро критикується діяльність банків: «крестянського» та дворянського. Тай узагалі брошура розплющує очі читачеві і досить яскраво малює перед ним картину бідацького життя українського селянства Полтавщини на початку XX століття. Наша художня література саме в цей час змальовує в художніх образах той соціяльний процес, що відбувається на селі—процес обезземелення і пролетаризації селянства, а Василенко у напівхудожній формі дає науково-популярний нарис сучасного становища селянства, вказуючи й на конкретні економічні причини цього тяжкого становища.

Зі справи жандарського розслідування бачимо, що тут шукали слідів мандрування цієї книжки. Згадано, що полтавський агроном Ю. Ю. Соколовський склав покажчика книжок для селянського читання, де показано й Василенкову брошуру. Цього покажчика склав Соколовський, за повідомленням помічника нач. ж. у., перед 21-м лютим 1913 року, але коли саме—невідомо.

Справді такого покажчика видало полтавське губерське земство, але-ж дати видання його не зазначено й на самому виданні. Цей покажчик має

[1]) Василенко, „Вжитки селянські по Полтавщині", СПБ. 1906. С. 26.
[2]) Там само, с. 35.
[3]) Василенко. Вжитки, с. 39.

таку назву: «Список популярных книг по разным отраслям сельского хозяйства. (Составил применительно к условиям Полтавской губернии губернский земский агроном Ю. Ю. Соколовский)».

У покажчикові Соколовського з українських книжок позначено такі: 1. «Розмова про сільське хазяйство“ Чикаленка, кн. I, II, III, V. 2. «Озимі—жито та пшениця». Сост. агр. В. Я. Демянко. 3. «Про городину» —Степовика. 4. «Про піски Полтавщини та їх роздробрюваннє»—О. Мицюка. Василенкова книжка «Вжитки»... у цьому покажчикові не значиться, і тому твердження жандарів про це є неправдивим.

Хоч книжка й змальовує дійсний стан речей на Полтавщині, і хоч вона ще з 1906 року продавалася в книгарнях, але-ж тепер, у 1914 році, в році голітнього ювілею Шевченка, який є надзвичайно яскравим покажчиком гадебних заходів російських чорносотенців, щоб оганьбити пам'ять великого письменника України і взагалі придушити вкраїнський національно-революційний рух,—у цьому році й брошура Василенка здалася «блюстителям порядка» небезпечною і викликала заборону її.

SOMMAIRE

V. Naoumenko, Fragment d'un poème sur Kotchoubey d'un auteur inconnu (de l'année 1828) (p. 1). **D. Hrakhovetsky,** Nouveaux documents pour biographie de I. P. Kotlarevsky (p. 10). **J. Eisenstock,** G. F. Kvitka et M. P. Pogodin (sur l'histoire des relations littéraires) (p. 12). **V. Miyakovsky,** Les hommes des années 1840 (les membres de la Société Cyrille-Méthode et leur correspondance) (p. 33). **P. Abramovitch** et **V. Hnatuk,** Encore sur Guintch. Notes biographiqueset bibliographiques (p. 99). **A. Kozatchenko,** L'histoire du mouvement liberal en Ukraine des années 1840 (L'affaire Zakrevsky) (p. 103). **I. Mandziuk,** Pages interdites dans la «Description statistique du gouvernement de Kiev» de I. I. Foundoukléy» (p. 107). **M. Vozniak,** L'exil de Pierre Efimenko au gouvernement d'Archangel (Sa correspondance avec Alexandre Konissky) (p. 110). **E. Rudnytsky,** L'affaire des «costumes khlopomanes» (Affaire d'Amos Svydnytsky, frère d'Anatole Svydnytsky) (p. 122). **S. Roussova,** Mes souvenirs (des années 1861—1879) (p. 135). **M. Kistiakivsky,** Dragomanov à Florence (p. 176). **S. Egounova - Chtcherbyna,** L'association des Ukrainiens d'Odessa à la fin des années 1870 (Souvenirs) (p. 189). **S. Bouda,** L'exil de M. B. Kovalevsky (Article inédit et lettres de M. B. Kovalevsky) (p. 200). **A. Nazarevsky,** Le jubilé de l' Université de Kiev et les protestes des étudiants en 1884. (p. 224). **Ivan Franko,** «Au sommet». Ouvrage inédit de l'année 1880 (p. 251). **K. Koperjynsky,** Pour l'histoire de la censure et du texte des oeuvres de M. Kotsiubynsky: «La dernière pièce d'argent» («Piatyzlotnyk») et «A discretion» (p. 273). **A. Doutchynsky,** Le Parti Révolutionnaire Ukrainien (RUP) au gouvernement de Poltava d'après les documents des archives des années 1901—1905 (p. 283). **B. Cheveliv,** L'adresse de l'Association des Ukrainiens de Tchernyhiv à la Diète Finlandaise en 1905 (p. 321). **J. Tsiganenko,** „Brochures de contenu criminel“ de B. I. Vasilenko de l'année 1914 (p. 324).

Поправки: на с. 88, прим. 51 треба читати: Навроцький, Олександер Олександрович; прим. 52: Тулуб, Олександер Данилович.

ЗМІСТ.

Володомир Науменко. Уривок із поеми невідомого автора про Кочубея (1828-го р.). 1
Дмитро Граховецький. До біографії І. П. Котляревського 10
Єремія Айзеншток, Г. Ф. Квітка і М. П. Погодін. До історії літературних відносин. 1
Володимир Міяковський, Люди сорокових років (Кирило-методіївці в їх листуванні). 3
Павло Абрамович та **Володимир Гнатюк,** Ще про Гейнча (Гінча) (бібліо- та біографічні нотатки) 99
Антін Козаченко, До історії ліберального руху 40-х рр. на Україні. „Діло поміщиків Закревських“ 103
Іван Мандзюк, Заборонені сторінки „Статистического описания Киевской губернии“ І. І. Фундуклея 107
Михайло Возняк, З років заслання Петра Єфименка на Архангельщину (листування з Олександром Кониським рр. 1863—1867) 110
Євген Рудницький. „Дело о ношении хлопоманского костюма (Справа Амоса Свидницького, Анатолієвого брата) 122
Софія Русова, Мої спомини (рр. 1861—1879) 135
Михайло Кістяківський, Драгоманов у Флоренції 17
Софія Єгунова-Щербина, Одеська громада кінця 1870-х років (спомини) 18
Сергій Буда, Заслання Мик. Вас. Ковалевського (ненадрукована стаття і листи М. В. Ковалевського) 200
Олександер Назаревський, Ювілей київського університету і студенські заколоти 1884 р. 224
Іван Франко, „На вершку“ (кілька хвиль з життя людей „нічо не заробивших“) 251
Кость Копержинський, До історії цензури й тексту творів Мих. Коцюбинського: „П'ятизлотник“ і „На віру“. 273
Антонин Дучинський, Революційна Українська Партія (РУП) на Полтавщині за архівними матеріялами 1901—1905 років. 283
Борис Шевелів, Адреса Черніївської Української Громади до Фінляндського Сойму з р. 1905. 321
Юрій Циганенко, „Брошюры преступного содержания“—заборона брошури В. І. Василенка в 1914 р. 324

11746/118
87-50